
ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ 1ор
(„ԱԶԱՏ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ")
1910
Հտ. Ա
1911
Հտ. Բ
Գ. Դոլիս
9147.925 Ա
Գ-36

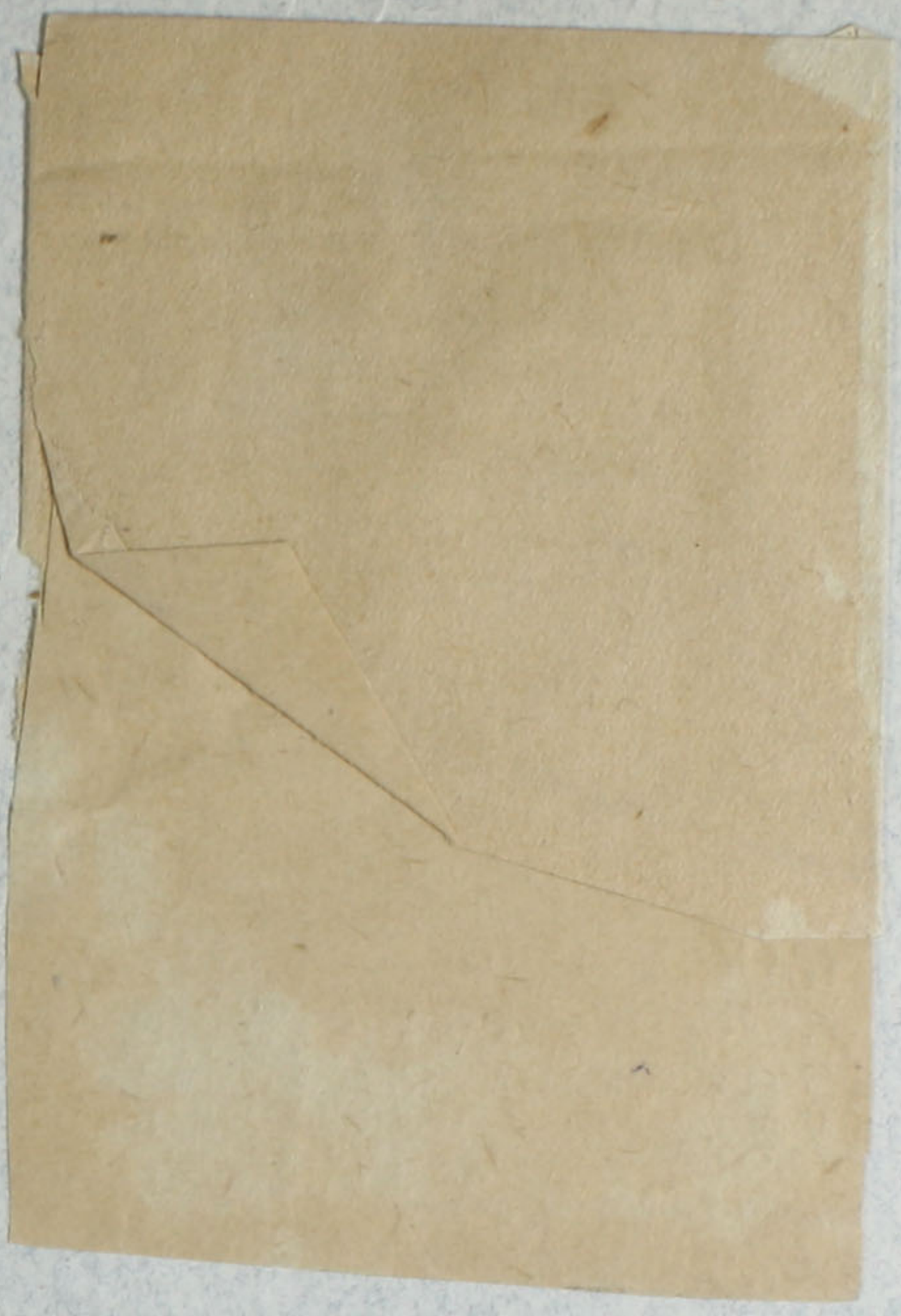

121

Zm. U - 1910

Zm. V - 1911

BIBLIOTECA

9(47.925)գ
Ց-36

I գ
6 NOV 2011

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ՀԱՅ ԵՐԵԻԵԼԻՆԵՐՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԸ, ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ, ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵԻԼՆ. ԵԻԼՆ.

1512–1912

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400ԱՄԵԱՅ ՅՈՒԲԵԼԵԱՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՇՐՋԵԼ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

55 ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 170 ԼՈՒՍԱՏԻՊ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ

ԿԱԶՄԵՑ
Վ. Գ. ՋԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՈՒՄԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

Հ.Ս.Խ.Հ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐՔԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ГОСУДАРСТВЕННАЯ АРМЯНСКАЯ КНИЖНАЯ ПАЛАТА
7/XI–1922
ИМЕНИ А. МАСНИ К ИЯ
Ա. ՄԱՍՆԻ ԱՆՎԱՆ

ՍԱՀԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԹԻՒ 20

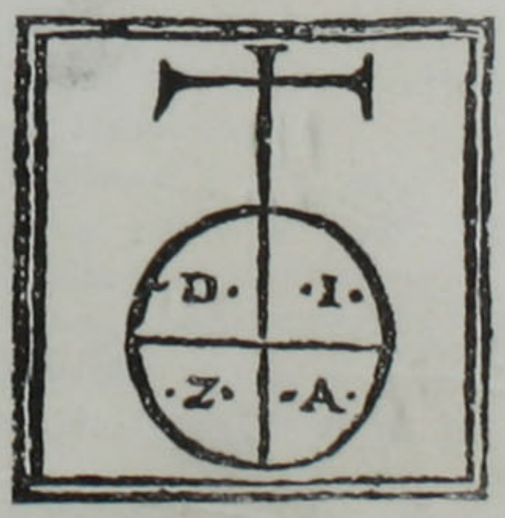

ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Առաջին Հայ տպարան Ցակորի
Վենետիկ (1512—1513)

ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Աբգար Դպրի տպարանի
Վենետիկ եւ Պոլիս (1563—1569)

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ն Շ Ա Ն - Պ Ա Պ Ի Կ Ե Ա Ն
1910

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ
Վ. ԵՒ Պ. ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ
Կ. ՊՈԼԻՍ

1005
21103
(609.73)

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Նոր գործ մը ու նոր գաղափար մը չէ որ սկսած ենք հրատարակել, տարիներու երկար շրջան մը պէտք եղաւ որպէս զի սկսինք մեր Յիշատակարանը, որ իր ծնունդէն առաջ արդէն ունեցաւ իր պատմութիւնը։

Նպատակնիս պարզ էր, ուզեցինք ժողվել ու պահպանել այն թանկագին տեղեկութիւնները, լուսանկարները եւ ձեռագրերը, որոնք վերջին 4 դարերու մէջ երեւցած են, եւ որոնք ամէն օր ենթակայ էին բնաջինջ ըլլալու։

Հայկական տպագրութիւնը 400 տարուան պատկառելի անցեալ մը ունի, ուզեցինք իր այդ յօբելեանը մշտնջենաւորել, ներկայացնելով հետզհետէ այն անձերը որոնք նպաստեցին Հայ Տպագրութեան, Լրագրութեան եւ Գրականութեան։

Կաթողիկոսներ, Պատրիարքներ, Ազգապետներ, Աբբահայրեր ու Առաջնորդներ առանց կրօնի խըտրութեան, որոնք հեռուէն կամ մօտէն մեր Ազգային կեանքին մէջ դեր մը ունեցած են պիտի ունենան անկիւն մը այս գործին մէջ։

Բարերարներ, Ամիրաներ, Ճարտարապետներ, դիւանագէտներ, զինուորականներ, դեղարուեստի անձեր, բժիշկներ եւայլն ամէնքն ալ հետզհետէ պիտի երեւան մեր Յիշատակարանին մէջ, որոնք քով քովի գալով պիտի կազմեն վերջին 400ամեակին պատմութիւնը։

Թէ պիտի յաջողինք մեր սոյն ձեռնարկին մէջ, յաւակնութիւնը չունինք կատարեալ գործ մը արտադրելու, թէեւ այդ մասին ջանք ու աշխատութիւն չենք խնայեր, մեր թերութիւնները մեզմէ անկախ պատճառներէ յառաջ կուգան, կը ջանանք ամէն բան ճշգրտապէս եւ գիտական մեթօտներու վրայ ներկայացնել, երկար բարակ անեկդօտային անպէտ մանրամասնութիւններով չենք ուզեր խճողել մեր Յիշատակարանը, կը ներկայացընենք բուն մարդը պարզապէս՝ իր լուսանկարովը, ձեռագրովը եւ իր արտադրութիւնովը միասին, ցոյց տալով աղբիւրները ուրկէ քաղած ենք, հետաքրքիր ուսումնասէրը եւ քննադատը կրնայ դիմել մեր նշանակած աղբիւրներուն։

Ոչ ժամանակագրական եւ ոչ ալ այբուբէնական կարգաւ ըրինք մեր աշխատութիւնը բան մը որ շատ դժուար պիտի ըլլար մեզ համար եւ որ նոյն իսկ անկարելի հրատարակելը, այլ խառն, եւ ատոր համար մեզ արդարացնող պատճառներ շատ ունինք։ Չը պիտի կարենայինք այժմ հրատարակել եթէ կարգ մը դնէինք եւ արդէն մեզմէ առաջ այս տեսակ գործեր պատրաստող ֆրանսացիները անգամ չեն կարողացած ժամանակագրական կարգ պահել։

Հետեւաբար գործը պիտի մնար անտիպ եւ տարիները չը պիտի կարենային հրապարակ հանել զայն։

Սկսանք գործի եւ ահա առաջին հատորը աւարտած կը ներկայացնենք հասարակութեան, վստահ թէ ան ալ մեզ պիտի օգնէ նիւթապէս եւ բարոյապէս որով շուտով պիտի կարենանք աւարտել եւ 1912 թուականին բախտը պիտի ունենանք տօնելու Հայկական տպագրութեան 400 ամեայ յօբելեանը։

Ըսինք թէ ներկայ աշխատութիւնը իր պատմութիւնը ունեցաւ նախ քան իր ծնունդը, բացատրենք։

1887 թուականին սկսած ենք Յիշատակարանի պատրաստութեան, ատոր նպաստած է մեր ընտանեկան թանգարանը որու մէջ ազգային վաւերագրեր շատ կրցայ գտնել մնացած Աղաթոններէ եւ հօրմէս Գէորգ Զարդարեանէ որոնք ազգային կեանք մը ունեցած էին, դժբաղդաբար այդ լուսանկարներէն ու վաւերագրերէն շատերը անողոք Համիտեան ռէժիմին զոհուեցան։

1887-1900 Յիշատակարանը բաւական կարգի դրած էի եւ զետեղած տետրակի մը մէջ, երբ 1900ի ամրան Վենետիկի Մխիթարեան արդիւնաւոր եւ Հմուտ Միաբան Հ. Սիմօն Երեմեան Պոլիս այցելեց. իրեն հետ ունեցած անձնական տեսութեան մը մէջ փափաքեցաւ տեսնել հաւաքածոս, ինչ որ անմիջապէս իր տրամադրութեան տակ դրի, գործիս արժանիքէն վեր գովեստներ շռայլեց եւ թելադրեց հրատարակել հետզհետէ Բազմավէպի մէջ, ուրկէ վերջ պիտի ամփոփուէր զատ հատորի մը մէջ, պայմանաւորուեցանք եւ ես սկսայ հետզհետէ գործը պատրաստել։

Ինծի համար տրուած պայմանները նպաստաւոր էին, նոյն իսկ արդի պայմաններէն ալ աւելի, որովհետեւ բնաւ ծախս չը պիտի ունենայի, ես միայն շահին մասնակից էի իբր հեղինակ գործին, ու ամէնէն գեղեցիկ առաւելութիւնը որ ունէի այն ալ սա էր որ գրաքննիչի աղտոտ գրչէն ազատուած էի եւ պիտի կրնայի առանց վերապահումներու պատրաստել գործս։

Սակայն տեւական չեղաւ ուրախութիւնս։ Մէկ կողմէն հետզհետէ նիւթերը կը դրկէի Հ. Երեմեանին որ կարգի կը դնէր զանոնք, միւս կողմէ հետզհետէ կը պատրաստէի ձեռագրերը որով գործը կարգին էր եւ պիտի սկսուէր Յունվարին։

Ճիշդ այն օրը որ Վենետիկի մէջ յառաջաբանը կը տպուէր 1900 Դեկտեմբեր 20ին (տես Բազմավէպ Յունվար 1901) Պոլսոյ մէջ ձերբակալուեցայ, սա ամբաստանութեամբ թէ այդ հրատարակուելիք Յիշատակարանին մէջ պիտի զետեղեմ նաեւ Հայ Թագաւորներու պատկերները եւ՝ թէ գործը յեղափոխական է, Վենետիկի վանքը յեղափոխական վանք մ'է, միաբանութիւնը խռովարար եւ ես ալ թղթակից անոնց։

Այս զրպարտութիւնը չը խղճաց ընել քահանայի մը փեսան եղող Գրիգոր անուն հայ լրտես մը որ իմ զանազան ատեններ ունեցած բանտարկութիւններուս մէջ ճանչնալու դժբաղդութիւնը ունեցած էի։

Վիճակս ծանր էր եւ յուսահատեցուցիչ, Հ. Երեմեանի նամակները գրաւուեցան, ամբողջ նիւթերս լուսանկարներս եւ գրած կենսագրականներս ոստիկանատուն տարուեցան եւ սկսան քննութիւնները։

Չերկարենք, 8 ամիսներէ վերջ դատարան յտնձնուեցան թուղթերս եւ 1901ի ամառը երբ անդին Վենետիկի դարաւոր միաբանութիւնը Մխիթար Աբբայի երկհարիւրամեայ յօբելեանը կը տօնէր, ես եղեռնադատ ատենին առջեւ կը դատուէի. փաստաբաններս էին բարեյիշատակ Դատական Նախարար եւ Ծամ. Քօմիթէի արժանաւոր անդամ Մանեասի Զատէ Բէֆիք Պէյ եւ իր ընկերը Հիւսնի Պէյ որոնք անձնուիրաբար եւ դոյզն փոխարինութեամբ մը ուզեցին ստանձնել դատս եւ զիս փրկել անողոք Համիտեան ռէժիմէն, իրենց պերճախօսութիւնները թէեւ բաւական ազդեցին դատարանին վրայ, բայց մէկուկէս տարուան բանտարկութեան դատապարտուեցայ, որ նուազագոյն պատիժ մըն էր այն ատենուան համար։

Ինչ տառապանքներ եւ հոգիի ցաւեր ունեցայ աւելորդ է յայտնել եւ գրել, կեանքս ու ապագաս խորտակուեցան։ Պատիժը կրեցի կեդրոնական բանտի մէջ. այդ ատենուան Գեղունիները ունեցան իմ կենսագրականներս եւ լուսանկարներս, (տես Գեղունի Ա. հատոր) մնացեալ ձեռագրերս ազնուութեւնը ունեցած է պահպանել Հ. Սիմօն Երեմեան։ (Իսկ ինծմէ գրաւուած 2 կառք ձեռագրեր գրքեր եւ լուսանկարներ ամէնքն ալ այրած ու բաղնիք տաքցուցած են հրամանաւ Համիտին) բանտարկութենէս վերջ երբ ազատեցայ, կրկին սկսայ ժողվել տօքիւմաններ եւ մէկ կողմէն օտարահպատակներու քով պահել, այսպէս տեւեց մինչեւ որ 1908ի Սահմանադրութեան արշալոյսը ծագեց Թուրքիոյ վրայ։

Աւելորդ է ըսել թէ մենք երկու եղբայրներ որչափ աշխատեցանք օգտակար ըլլալ հասարակութեան մեր հրատարակութիւններով, Սահմանադրութենէն ասդին Ազաս Մասենաշար անունով սկսանք եւ կը շարունակենք մեծածաւալ գործերու հրատարակութեան ձեռնարկել, միւս կողմէն համարձակեցանք սկսիլ Յիշատակարանի՝ երբ Հ. Սիմօն Երեմեան մեզ նամակաւ մը կ'իմացնէր թէ պահպանած է ձեռագիրներս, լուսանկարներս ու վաւերաթուղթերս ու ինք որ առաջին անգամ մեզ թելադրողը եղած էր հրատարակելու, երկրորդ անգամ ալ պատճառ կ'ըլլայ, որով պիտի կրնանք աւարտել գործը քանի որ մենք այսօր պատիւ ունինք ներկայացնել հասարակութեան Յիշատակարանի առաջին հատորը։

Վերջացնելէ առաջ պարտականութիւն մը ունիմ կատարել այն է շնորհակալութիւն յայտնել կրկին անոնց որոնք օգնեցին այս դժուարին գործին եւ որոնց անունները հետզհետէ պիտի ներկայացնենք, բայց աւելի նուիրական է յիշել եղբայրս Պիմէն Զարդարեան որ ինծի հետ հաւասարապէս տառապած ու չարչարուած եւ որ նոյն դուրգուրանքը ունեցած է Յիշատակարանիս պահպանման եւ իմ բանտարկութեանս միջոցներուն առանց յուսահատելու վարած է գործը որով այսօր կրնանք երկուքս մէկ ներկայացնել մեր ողբացեալ հօր Գէորգ Զարդարեանի թողած գործը։

Վերջացնելով յառաջաբանս իմ անկեղծ շնորհակալիքս կը յայտնեմ Հ. Սիմօն Երեմեանի որ կրկին անգամներ փրկարար դեր մը ունեցած է Զարչարուած Յիշատակարանիս հրատարակութեանը մէջ։

1910 ՎԱՀԱՆ Գ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

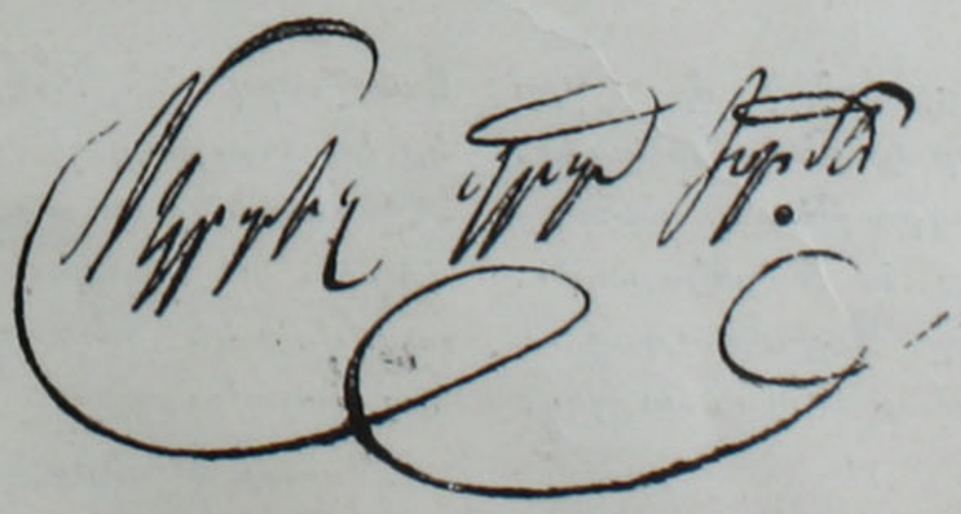

1, 2. — Խրիմեան Հայրիկ եւ իր վարդապետական ստորագրութիւնը

Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

1820—1907

[illegible]

պետքը, ծխատիրոջան անոր յոյսերուն վրայ, ուստի Արեւմտեան հարուածներն կրկին Պոլիս կը հասնին 1855ին և Սկիւտար Ս. Աստ. եկեղեցիին քարոզիչ կը կարգուի։

Հին Օսման Պօղոս ազգի ձեռնասունքներուն կը յաջողի իր գաղափարը իրականացնել և տպարան մը հաստատելով յունիս 1ին կը սկսի «Արծիւ Վասպուրական» անուամբ երկը (1855—56 տե՛ւ պատկեր 5) հրատարակել որ 1858ին դարձեալ Օսմանի ժառանգներուն կը սեզօրինուի Վանայ Վասպուրի վանքը (տե՛ւ պատկեր 6) որով

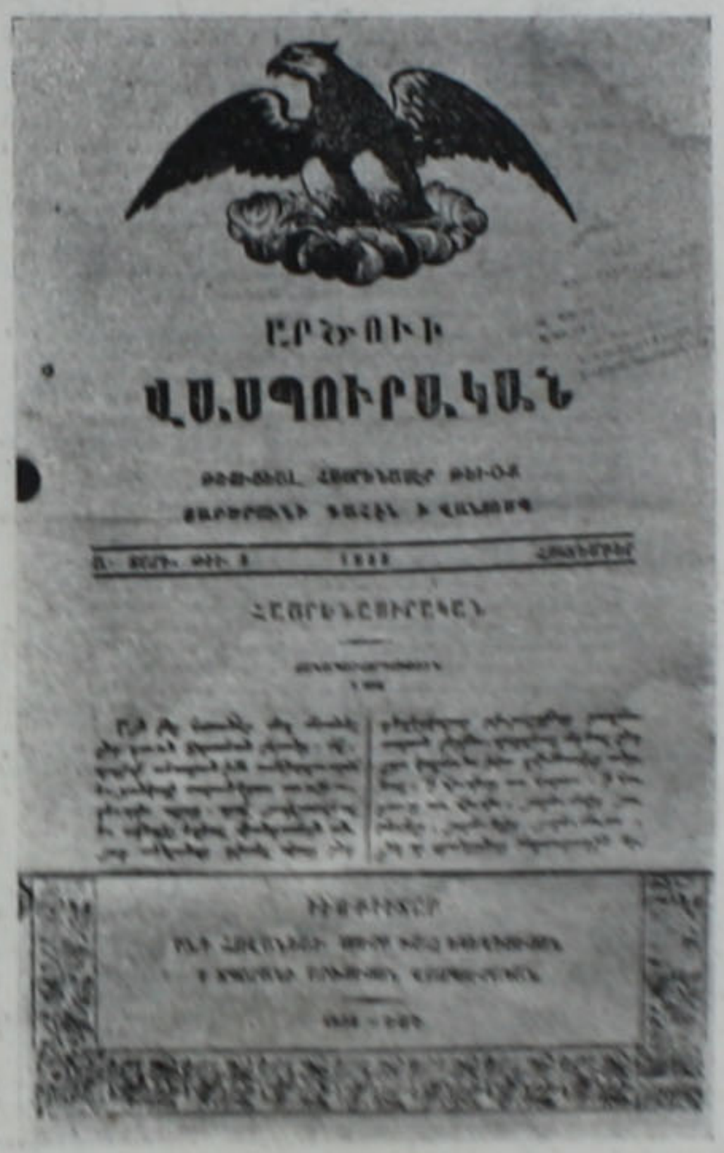
ԱՐԾՈՒԻ
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

5. Արծիւ Վասպուրական

Հայաստանի մէջ առաջին անգամ կը բացուի տպարան, նաեւ պիտի հրատարակի մեր ազգին ծախքերը գոյնելու համար 1860ին կ'երթայ Թիֆլիս, բանակցութեան դալուստ Հաւատիզեն եւս կը գտնուի Վանն և կը յաջողի պաշտօնական տպարանը, «Արծիւ» անուամբ երկը և փաթաթուղը։

1862ին կը կոչուի Աչոց վիճակին առաջնորդ և Ս. Կարապետի վանահայր, պահելով հանդերձ Վասպուրի վանքին վանահայրութիւնը։ Ատանը կը սեզօրինուի Ամէն ուր 1863ին «Արծաթի Տարեգիր» կը սկսի հրատարակել Թուխիկին Վ. Արամեանցի գլխաւորութեամբ։

Սրբանուն իր Աչոց առաջնորդութեան առանձին հիմնադրոյթը կը դնէ բանակցութեան գէմ գնալ ծխականներու խղճմտանքին և առաջին անգամ լլլոյով կազմակերպին կը բացուի քրիստոնէական դպրոցներ

պահանջեցին պայման դրաւ Պոլսէն չանցնելու, սակայն նորընտիր Հայրապետը Եգիպտոսի, Թրիէսթէի, Վիէննայի և Առէտայի ճամբով հասաւ Պոլիս, ամէն կողմ մեծ ոգեւորութեամբ

Թիւ 7. Կաթողիկոսական առաջին կոնդակը

պահանջեցին պատրիարքութեան մէջ մտնել Հայոց նկատմամբ և Հայերը մանաւանդ կարգապրաթեանց ու խոստ միջոցներու տակ կը ճնշուէին։ 1896-97ին փակուեցան Հայոց ծխական դպրոցները և պատուհասի չափ քանի մը չատ չնչին և դպրամագլուխներ։ 1896ին պատահեցան Թրքահայոց կոտորածները և հետք ուրեմն 1903ին պրաւունեան Թուռնայոց եկեղեցական կոչնականները և 1905ին տեղի ունեցան Հայ-Թաթարական կռտորածները. այս հարուածները և անոնց պատճառն չկարենալ տանելու վիշտը պինդ բոլորովին ընկճեցին։ Թրքահայոց վիճակին պատճառ տալու համար կարելի բրաւ, վախճառականներու օգնելու պատրաստ միջոցներ հայթայթելով և դիւցազնական քաջութեան մը ցոյց տալով իրր ժողովուրդի դառնալ՝ անոր ուշը և պաշտպան կանգնելով՝ նաև կոտորածական պատմութիւնը տանի դարուն բնդհատ ցոյց տալ։

Բայց ամէնէն աղէտալի էր ազգային վերածնութեան գործին խոչընդոտիլը։ Հայոց վերածնութեան պատմութեան կոտորածները։ Հրատարակութիւնները դադրեցան։ Ի 18 տարուան Հայրապետութեան մէջ չորս հատ միայն տպագրեցաւ։ Ի Տէր հանգուցեալ 1907 Յուլ. 29ին և Նոյեմբեր 6ին վաւերագրեց և անունը յաւերժացուց մի մարդիկը ամենաունեցող. Ս. Էջմիածնայ առաջ առաջարկեց գաղափարը Ներսէս Ե. Աշտարակեցիի պերճեռանդին կից։

Իր հերիւնագած գիրքերը.—Հրատրակ երկրին Աւետման. Հրատրակ Աբգարեան. Դրախտի բնութիւն։ Սիրաք Սամուէլ. Պապիկ Յովնիկ. Մարգարիտ արքայութեան երկնից. Խաչի ճառ. Հայդոյժ. Վանդոյժ. Ժամանակ եւ խորհուրդ իւր. Խօսք հրաժարման. Նախնի շրջաբերական Թուղթ։

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

1830—1866

Ծնած է Նոր Նախիջեւանի մէջ 1830 Հոկտ. 27ին, իր հայրը Դաղստան Նալբանդեան ծանօթ վաճառական էր և յայտնի Ռուս Դաղստ ազնուական: Նալբանդեան իր ազգ հասակին մէջ վատուժ և նիհար էր, սակայն վերին աստիճանի ժիր, կենսառատ և արագիլ. իր արտակարգ ուշիմութեամբ իրեններուն և ծանօթներուն ուշադրութիւնը կը գրաւէր: Իր տարեկիցներ Տիրացու Օգսէն անուն մին կը սիրուր իր նախնական կրթութիւնը և ապա կը չարունակէ Տէր Գաբրիէլ Քհն. Պատկամեանի քով հինգ տարի չափ. իր ուսումը աւարտէ յետոյ կը հաստիտոյ որ ինք վաճառական ըլլալու համար տակաւին չէ և թէ ունի բարձր նպատակներ մը կը ձգտի այն է ուսանիլ և ուսուցանել, ուստի հայկական դպրոցներու դասատուր կը ձնայ իրեն մերոյներ:

1845ին երբ Ներսէս Ե. Կաթողիկոսը այցելեց Նոր Նախիջեւան, հրամայեց հայկական դպրոց մը հաստատել Մկրտիչ Եկիկեանի վարժապետի գլխաւորութեամբ, ինչպէս նէր ասկիզբը, Նալբանդեան իր ընկերներուն մէջ յառաջադէմ ըլլալով չուտով աւարտեց իր ուսումը և Պետրոսեան աւագնոցը Մատթէոս Վեհապետեանի Նախիջեւան դանուած միջոցին, անձնական քարտուղարի պաշտօնը ստացաւ և տասը տարի տեւեց Նահապետի մօտ ունեցած ազդեցութիւնը և հայրական հոգատարութիւնը գործադրեց ի նպաստ ազգին:

8. Միքայէլ Նալբանդեան

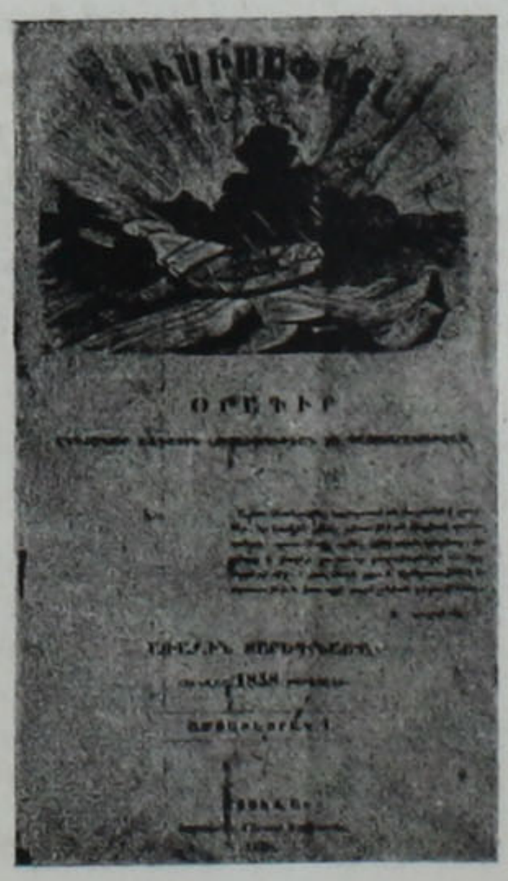

9. Հիւսիսափայլ ամսաթերթ

Ինչպէս Սիրի Թագաւորութիւնը Հրեայ Ս. հայրը ճիշդ և ցիւղոյ յառաջադիմամբ մը սրտին մէջ կը պարզէ իր տեսութիւնները կրթականութեան գերազանցները մասին և որ կը տպուի 1857 ին: (տե՛ս պատկեր 10):

1858 ին Մարտ. Նալբանդեանցի հետ կը սկսի հրատարակել Հիւսիսափայլ ամսաթերթը, (տե՛ս պատկեր 9) որուն գլխաւոր աշխատակիցը կ'ըլլայ կամ էմմանուէլ և Փարթև Յովակեան ժամանակներով: 1858-59 չրջանին բացի բանաստեղծութիւններէ՝ որոնք անհնազանդացած են գիրքը, 30 է չափ կարևոր յօդուածներ ունի:

Հիւսիսափայլի հրատարակութեամբ ծագեցան երկու կուսակցութիւններ նոր և հին, Նալբանդեանց հետևողները կ'ուզեն հին պարտութիւնները ակռան հանել և մինչև մտածութեան գիմել: Նալբանդեանց տեսութիւնը չի մնար նաև Հայրապետեան – Մալխեան կուսակցութեան և կը չարունակէ ազգը և տգոր յօդուածներով պաշտպանել եկեղեցական գրութիւնները համար չարուցած գաղափարները: Նալբանդեանց վեց տարի մնաց Մոսկուա անընդհատ գրագրութիւններու մէջ որով բոլորովին խանգարուեցաւ իր առողջութիւնը և հիւանդացաւ կուրծքը, ուստի իր աչխատութեան

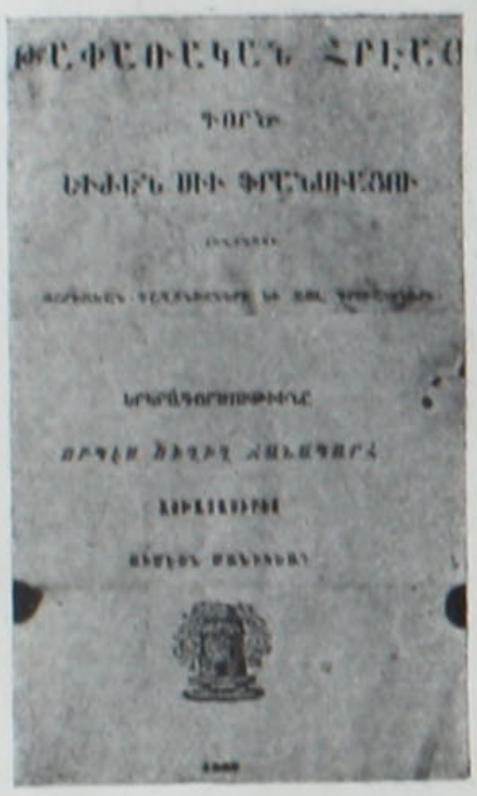

10. Թափառական Հրեայ եւ Երկրագործութիւն

պարխեղով ինչպէս նաեւ Սալոմիկեանի ու Մատթէոս Ս. Վենտիկեանի նոր մոլար օգնականներ չնորհիւ գնաց արտասահման հանրային Լուսերը և քիչ յետոյ կրկին վերադարձաւ Պոլիս։ 1859ին կը պարբերաբերէ Հիւսիսափայլին և կը պարբերաբերէ Մանկ Բարեչանին պարծի ինդրով արդ 32,000 առարկայ արժողութեամբ անչարժ կալուած կառավարութեան Հայերուն օգտին, այդ պարծով 1860 ին նախիջևան գացած և պարապմունքով ինչպէս նաեւ Սալոմիկեանի ու Մատթէոս Ս. Վենտիկեանի նոր մոլար օգնականներ չնորհիւ գնաց արտասահման հանրային Լուսերը և քիչ յետոյ կրկին վերադարձաւ Պոլիս։ 1859ին կը պարբերաբերէ Հիւսիսափայլին և կը պարբերաբերէ Մանկ Բարեչանին պարծի ինդրով արդ 32,000 առարկայ արժողութեամբ անչարժ կալուած կառավարութեան Հայերուն օգտին, այդ պարծով 1860 ին նախիջևան գացած և պարապմունքով ինչպէս նաեւ Սալոմիկեանի ու Մատթէոս Ս. Վենտիկեանի նոր մոլար օգնականներ չնորհիւ գնաց արտասահման հանրային Լուսերը և քիչ յետոյ կրկին վերադարձաւ Պոլիս։ 1859ին կը պարբերաբերէ Հիւսիսափայլին և կը պարբերաբերէ Մանկ Բարեչանին պարծի ինդրով արդ 32,000 առարկայ արժողութեամբ անչարժ կալուած կառավարութեան Հայերուն օգտին, այդ պարծով 1860 ին նախիջևան գացած և պարապմունքով ինչպէս նաեւ Սալոմիկեանի ու Մատթէոս Ս. Վենտիկեանի նոր մոլար օգնականներ չնորհիւ գնաց արտասահման հանրային Լուսերը և քիչ յետոյ կրկին վերադարձաւ Պոլիս։ 1859ին կը պարբերաբերէ Հիւսիսափայլին և կը պարբերաբերէ Մանկ Բարեչանին պարծի ինդրով արդ 32,000 առարկայ արժողութեամբ անչարժ կալուած կառավարութեան Հայերուն օգտին, այդ պարծով 1860 ին նախիջևան գացած և պարապմունքով

նաեւ քնեմբերը ատրաելով ընտրուած է հասարակութեան հաւատարմատար։ Իր քշտամբները կուզեն խոսիանել ընտրութիւնը ոգոյ ին կը յաջող յաղթել և Էջմիածին կերթայ իր թուղթերը կը վաւերացնել երջանկայիշատակ Մատթէոս Կաթողիկոսէն և անկէ արտասահման կառավարի ինդրերը ուզուած գանելով Ռուսիոյ նուազ քաղաքակիրթ շրջանակներուն մէջ, կուզէ տեսնել օրինաւոր կերպով կազմակերպել հոն իր ընկերութեան գործը և Ազգային յարաբերութիւնները։ 1856 և 1858 ին Եւրոպա կայցելէ և 1860 ին Պոլիս ուր Առնեանցի թուղթ հասնելուն մեծ օգտակարութիւն կունենայ իր ազատասէր գաղափարներով։ Ան կ'ուզէ որ Հայերը ինքնուրոյն ձեւով մը ներկայանան Ազգային ժողովներու մէջ և ոչ թէ Պատրիարքի մը ետեւէն երթան։ Ան կ'ուզէ որ Հայերը ինքնուրոյն ձեւով մը ներկայանան Ազգային ժողովներու մէջ և ոչ թէ Պատրիարքի մը ետեւէն երթան։

1861 ին Լուսաւոր կերպով և գեղեցիկ Փարիզ ուր կը հրատարակէ Երկու Տոգ անուն պրոյեկտը որ Սկիտարեան Պատրիարքի վարչութեան դէմ կը պատրաստէ ապստամբութեան վրայ։

1862 ին կը հրատարակէ Երկրագործութիւն անուն ընկերվարական գեղեցիկ գիրքը Մանչեսթեր Մանկական ծաղկեփունջ (տե՛ս պրակներ 10) և ապա կ'ուզէ որ Հայկազեան 70 տարի առաջ նոր նախիջևան հաստատուած գաղութները ձեռք բերելու նպատակով հոն երթայ։ Հայկազեան մէջ չուտ նեղութիւններ կը գտնէ, չուտ արգելքներ կը հանդիպի անզգամ ղեկուցներ և օրէնքներ չի գիտնար հոնտեղ և կ'ուզէ ուսանիլ ղեկուցներ և օրէնքները, գիտայ կը մեկնի նորէն Ռուսաստան, գրամէն մը ձեռք անելէ վերջ։ Այս անգամ երեք կրպակէ բաղկացեալ գործարանի մը, որուն մեծամեծ հրամաններ ներկայացած էր իր ազգականներով և գաղափարներով, առանց անոնց ձեռքակերպութեամբ կը գրեմ Պատրիարքին որ վաճառատան գաղափարներ յանցագործներ գտակցած էր։

Բանտարկութենէն ազատուելէ վերջ կը վերադառնայ Հնդկաստան մեռնելու համար, սակայն նորէն բանտին մէջ ինկած կը մեռնի։

Իր հայրը արդէն ցուէն կը մեռնի և մայրը կը խնամարկէ։

Բանակ նամակներ գիտցողը կը գտնէ իր արդէն նամակներուն և վերջապէս Բարեսիրաց ազգային հաստատութեան կը գրէ, առանց անոնց մէջէն ալ կարեւոր ու հայոց աշխարհային ղեկուցներ կը պարունակէ, անոնք նաեւ անոնց գրուածքներ։ 1866 Մարտ 31ին կը մեռնի 3 տարուան բանտարկութենէ ետք, և մարմինը իր փափաքին համեմատ նոր նախիջևան ազատելով Ապրիլ 14 ին կը թաղուի Ս. Խաչ վանքին մօտ գրան մէջ։

Աղբիւրներ.—*Կենսագրութիւն Գալրանկեանցի (Ե. Շահնազարեանց).—Հայկական Հայկական երգարան, Հարդարեան, էջ 19—21.—Ծաշարար 1907, էջ 199—201, Շար Հայ Կենսագրութեանց, Ա. Այվազեան, եւլն։*

Իր հեղինակած գրքերը.—*Թափառական Հրեայ, էջմիածին Միւ.—Երկու Տոգ.—Հիւսիսափայլ ամսագրին.—Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհ, երգերը, եւլն։*

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱՅ ՊԷՋՃԵԱՆ

1771—1834

11. Յարութիւն Ամիրայ Պէջճեան

Յարութիւն Պէջճեան ծնած է 1771 Ապրիլ 10ին Էնոզպատի մէջ, հայրն էր Կոստանդի վաճառական Մահտեսի Պօղոս ագա Պէջճի, որ 1768ին Պոլիս եկած էր և կը պատկէր կոստի վաճառականութեամբ։ Յարութիւն Պէջճեան 7 տարեկան հասակին մէջ Իւզիդարի մարդասիրական միաբանութեան կը յանձնուի որ հետզհետէ մարի ձեռնէ և բնիկներու միաբանութիւն գոր եւ հայէ տարրէն չունէր։ 1783 թուականին միաբանը առաքեց Պէջճեանը, քեզ տանելն չորին իր ուչիմ գործունեութեամբ ցայտուն դառ և իրր վաճառքի վաճառական անուն մը չինեց։ 1802ին Տիգրան Յակոբ ազգանուն առնելէ առաքեց ղրկեց Պէջճեանը որ հաստատուի Ղրիմի թերակղզին, այդ գործին վերակացու կարգեց Պէջճեանը որ հաստատուի Ղրիմի Տիգրան պերդատեին։

1807 Մայիս 28ին Էնոզպատի պատահեցան և հետչարին օր մը ուերութեան սկսան անձերէն 12 հոգի սպանելով հետևեալ օրը Վէզիրի փոխանակ Առան փաշայի առաջնորդութեամբ Սալիան Ալիմի քաղաքացիները դանդն իջեցուցին և Սալիան Հաճիսի որդին Սալիան Մահմուտ Դ. քաղաքը դրին, ապա Էնոզպատի պատահեցան խորհուրդ բրին իրարանցիք հաստատութեան մէկ մէկ երեսէն հարուածներ ապահովել և ինչքերնին առաջ տալ իրենց այժր յուշեցնելու համար։ Հայոցմէ պրոչուած էր Նիկոլ Ասատար հայրապետ Յարութիւն ամիրան և Հայ Հոմէոպատիներէն Տիգրան Յակոբեան և մէկ Պոլսոյ մէկ Հրեայ։ Էնոզպատի հետևանք պատերը իրենց պատասխանն ունենալ կ'երթան էրզրումի գործակատարը, որպէս զի պատասխանները տան բերեն և կարգ կարգ պահեն։

Պէջճեան այս չարագուշակ լուրը առնելուն պէս իր բնակարը Նալբանդ Յակոբեան կը դնէ, որ պատահելիքները դիտնար Գազանճի Հաճի Մահմուտ ծանօթ էր և անոնցմէ մը մէջ Պէջճեան պատասխան կը խնդրէ այդ 4 անձերու անպարտ պահանջին, խոստանալով ճշմարիտ պարգևներ և չատ գնի, վերջապէս Մահմուտ գործը կը չարժէ, որ անհամբեր էրթալ էրզրումի Թէրթիլ ճամբան կը ժամ և հաստատելով՝ 4 անձերու հետևանք պատասխանը կը պատրաստ ու ժամանակ կանչել ապրիլ 14 «ապէկ ապագային որ հետևանք պիտանի գործ մը լրած չեն, ապա Էնոզպատի պատահեցան ճամբին չարագոյն կարգ կատարեր որ ապրին»։

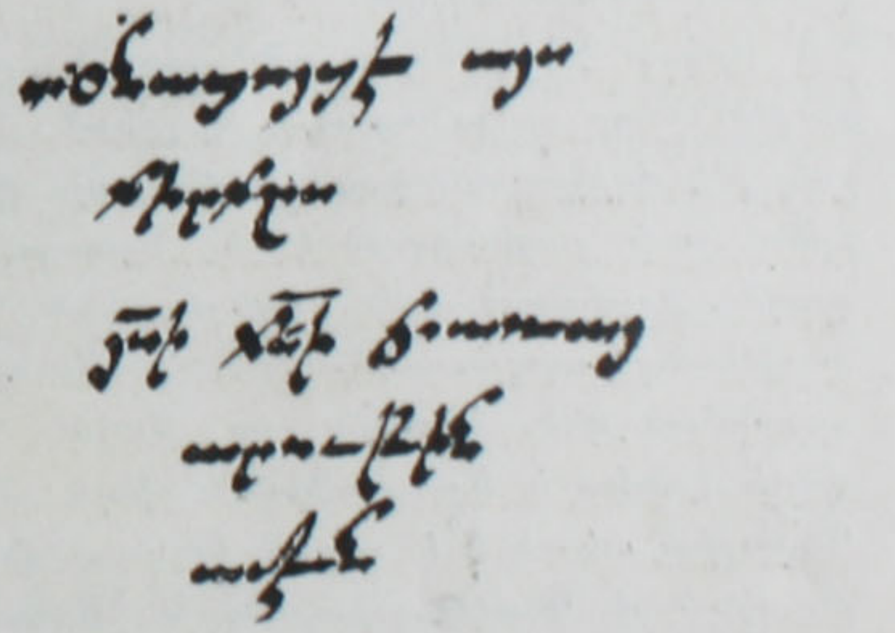

12. Իր ձեռագիրը և առաքագրութիւնը

Յարութիւն Պէջճեան Պէջճեանի չորին ժամանակ ապահովելով այնչափ վաճառքին ունեցած անոր վրայ որ Տիգրան ապա բնակարը վերակացու կարգեց գործ։

1819 Օգոստ. 5ին Պէջճեանին յանձնուեցաւ Արքունի փոխերաշխի վերադարձութեան պաշտօնը գոր 10 տարի ապրի վարեց և հաստատուեցաւ Սալիան Մահմուտ՝ որ պիտի չատ կը սիրէր։ Ապագայ պատերազմին վրայ,

Հաչատեխան պայմաններէն մէն էր պատերազմին ծախքերու վճարումը, այս վճարումը երեք մասի բաժնուած էր, առաջին մասը Օսմանց կայսրը նախընծայ Սալիմանին և Հալիկ վաչա ծանրոցին ընծաներով Բնդերապետին դնաց իրեւ պատարագ կարգի դնալան, երկրորդ մասին վճարման ժամանակը Համեղով, Օսմանց դնացքեր պահանջեց Բ. Դաւանէն։ Արքունի գանձը անբաւական էլլալով վճարելու, նախարարները ամէնքն ալ վարանման մէջ էին և իրենցմէ ոչ ոք կը համարձակէր Սալիմանի ներկայանալ։

Պէգճան ներկայացաւ Սալիմանի և տուաւ առաջը քիչ օրէն վճարել այն պարտքը, Յարութիւն ամիրա դնաց և իրեն մասիմ եւ բոլոգի վաճառականները կանչելով համոզեց դանոնք որ երեք օրուան մէջ վճարեն և նոքը առնան ապրանքով միասին, վաճառականները բնդունեցին Պէգճանէն առաջարկը և տեսնելով որ պարտքը վճարուեցաւ Օսմանց դնացքին և բնակարգիրը կոչներուն ձեռքով ուղարկուած բերուեցաւ Պէգճանէն, որ ուրախութեամբ երթալով, Սալիմանի ներկայացաւ դոյն և բացատրեց վճարման եղանակը ու պայմանները։ Սալիմանը զարմացաւ և ինչան իր բարձր դահճապետին և համակրական սիրոյն նայի ինչպէս իր ձեռքով կախեց Պէգճանի կուրծքը Թաւաիրի Հիւանդանի բարձր չքանչանը և դինքը դրկեց Բ. Դաւիթ Մեծ-Եպարքոսին, որպէսզի անոր յանձնէ դնացքին բնակարգիրը։

Երեք է նշանակել այն բոլոր բարեգործութիւնները որ ունեցած է Պէգճան. կրնանք բսել թէ վերջացած դարուն մէջ ոչ մէկ Հայ իրեն չափ բարերարած է և նպաստած ազգային, բարեգործական, եկեղեցական հաստատութեանց բարգաւաճման։ 1826 Յունիս 8 ին պատահած մեծ հրդեհին որ Պանճէ Գարուէն մինչև Լանկա և Սար-Սօֆիանէն մինչև Սալիմանի Պազարիա տևած է և ոչնած են շատ մը չինարներ ինչպէս նաև Պատրիարքարանը և Մայր-եկեղեցին՝ մեծ եղած Պէգճանի ձեռնտուութիւնը հրդեհավարներուն և Կարապետ Պաղիրճի հետ ապին անցին ազգիկով արժանաւոր վերաշինելու դրամ բաժնել սուտ և իր չափերով ու նիւթական օգնութիւնը կրկնցուց Մայր-եկեղեցին (Հարուածագիտեները էին Գրիգոր ամիրա և Տէվէնի Կարապետ) որ օծուած է 1828 Հոկտ. 14ին. Պատրիարքարանը, Պէգճան վարժարանը, Դաւիդպաշի դրան Ս. Յարութիւն եկեղեցին, որուն չինութիւնը իր մէնչ չաս եաք 1855 ին ուրախացաւ իր կեանքի դաւիթով։ Դաւիդպաշի

դրան մանչերու յատուկ երկու դպրոց՝ դրաց իր ծախքով կանգնած է իր հօր Պէգճի Պօղոսեան և մօր Վարվառեանի անուամբ. այդ երկու վարժարաններուն ծախքը միանգամայն ապահովելու համար 250000 դրչ. ուուած է՝ Մայր եկեղեցւոյ, որկէս զի ուրախ տոկոսէ տարի քսակը 2 դրուչէն ամսական 1000 դրուչ վճարուի այդ վարժարաններուն։

1824 ին Օրթագիւղ հաստատուելով Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն 100,000 դրուչի պարտքը վճարած է, չնուած է արքունի նախարարին մէջ Ս. Յարութիւն մասուր (դրամատունի բանար հոն էր այն ժամանակ և Հայերէն ու Յոյներէն եկեղեցի ունէին, կէս դարէ աւելի է որ կիպրիանական բանար փոխադրուած է Սալիմանի Անէչա, Թէրհանէ անուներ իր տեղ բերած է և կրաւի Մեհրեհանէ եւ Թէրհանէ, Յոյներ եկեղեցի մը ունին Թէրհանէի մէջ ուր Հայերէն ալ պատարագներ կը կատարէին և բանի հայ քահանաներ կը ծառայեն Պէգճանի կողմէ դրամներ կ'առնուին իրենցմէ)։

Եկեղեցիները չնուել դրան հարած է նաև եկեղեցական դարդերը և անօթները։

Չնուած է Բերայի մէջ ազգային առաջնորդարան մը, որուն տարիներ ընդ յաջորդեց Արտեմոնցը։

Եղած է Ս. Լուսաւորչեան վարժարանը, Գարմոյ դպրոցը ու եկեղեցին որուն չրջանակին մէջ ապրելը մեզ կատարեալ առած է, Զանազբալէ, Էմիրեանէ և Մարկոսեան Հայ եկեղեցիները օգնելէն զատ, առարած է Եչմիածնի ընծայ յատկ եկեղեցւոյն և Գալաթիոյ Հաճընճեան եկեղեցիները չնուելով։

1829 ին Պօղոս ապրանքներուն դնաց 100,000 դրչ. և 1832 ին իր դահճապետութեան տասնամեակ մը լրանալուն 36 անդամներով, որոնք մեզ կողմէ բանուած էին։ Այժմ ապրանքներուն գործարքը որ կը դիտուր Պէգճան և այլ հասարակ մեծ մխիթարութիւն մը կատար ժամանակին Հայ կրթասիրաց։

Հիմնադիրը ու բարերարը եղած է Եչմիածնի Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցին (1832-34)։

Կրօնասէր, ազգասէր և գրագիտասէր ամիրան մեծ ակր ունէր նաև Հայ գրականութեան վրայ և ուսերին էր Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեանի՝ որուն խորհրդով ապագրել տուաւ Փէտրոս պատուելիի պարզախոհ բառգիրքը։ Պէգճան ուսուցած է նաև Հայկազեան բառգրքին ապագրութիւնը (Վենետիկ) որ այնքան օգտակար եղած է Հայ լեզուի ուսումնասիրութեան։

Ա՛րտաւ թէ ինք Յաւերժութիւը ալ եղած է և աստիճան առած մտքի վարժարանի մէջ՝ ուսումնարանական խոցեր ներկայացնել սած է։ Յիսկիւս Պօղոս արուեստի օդնած և սատարած ու անոր ջերմ պաշտպանը և կառավիչը եղած է։

Պէզճեան Պատրիարքարանի դպրեվանքի մէջ՝ իր ժամանակին անուանի ապրելիկ անձնաւորութիւնը եղած է, իր Յանբոյ է որ 1830 ին ձեռք բերուած է կոյս. Տրամարան մը՝ որ կ'ապահովէ Երուսղէմ Ս. Փրկիչ վանքին Հայոց սեփականութիւնը ըլլալը։ 1820 ին Հրաչէր Սիրոյն միաբանական ձեռնարկին մէջ ինք եղած է պետար դերակատարներէն մէկը, թէև իմացայ ուրուրած է Իլիա, ու մնացած է մէկ տարի։

Իր մահը որ պատահեցաւ 1834 Յունուար 3ին ձգեցաւ ուշ մը եղաւ տղին համար և ցաւ պատճառեց կառավարական չրջանակներուն մէջ։

Սալիմ Մահմուտ՝ բարեփոխ սրբազան Տրանցեց Թաղել զինքը Մայր եկեղեցւոյն մէջ։

Կը պատմէ որ Սալիմ օր մը Յարութիւն ամիրան իր քով կանչել տուաւ, ամիրան չէ ոչ ինցած ըլլալով երբ Սալիմեան ներկայացաւ՝ Սալիմը հարցուց թէ ինչո՞ւ ոչ ինայ, Պէզճեան պատասխանեց թէ «ոչն եկեղեցին էլ որուն չինութիւան Տրանցը Ձեր վճռատութիւնէն առաջ, հոն կտօրիկի Ձեր անունն կենդանի համար»։ որուն պատասխան Սալիմը կ'ըսէ.

—Արիւն, քիւրհէյ գալարն, օրուս էօղէմին։

Ասոր վրայ Պէզճեան Սալիմեան ատրը իյնալով «Հրանցը Տէրոջմէ է, ան'ր ակը իմ հոն մեղադրելու Տրամարանակը» կ'ըսէ։

Սալիմը կը խնդայ և անոր պատասխանելով կը Տրամարանի վրայ դարձնալով կը Տրանցէ որ Տրամարան որուն Պէզճեանին որ մնաց ամեն Գուամ—Գալաթիա Մայր—եկեղեցւոյն մէջ Թաղել, որ վրայ Պէզճեան իր գերեզմանը պատրաստել Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյն մէջ։

Տէրեան Սալիմեն Տրանցը Տամարտ Տայերեն Տայ եկեղեցւոյ, Թաղման կարգը կատարելուս, ներկայ էին Սահակեան Պատրիարք, Կարապետ և Ստեփանոս Ս. Էջմ. երկու վարդապետ և երկու քահանայ չափած, և նաև ամիրաները և խառն բազմութիւն։

Դարպաս նամակագրութիւնով ուրիշ պրուսիա և Պարսկաստան ալ կ'երթայ Սալիմը կ'արտասէր իր Տանապարհի պաշտօնակից մասին։

Յետոյ մտքին եկեղեցւոյ ուսումնարանը Սալիմը հրատարակելով ուրիշ գործեր և խառն բազմութիւն Մայր եկեղեցի ուրուրելով Տոն յարութիւնը կատարելուս և Պէզճեանի մասին Տայ իմացուելուս։

Ծան.—Իր Ձեռագիրը (տե՛ս պատկ. թիւ 12) յանձնարարուած է Մայր-եկեղեցւոյ ուսումնարանին Սրեան Կաթ-ի մէկ ուծագրչին, այդ ուծագրչը մեր քով կը մնայ և յիշատակարան մը ունի Կարապետ Պատրիարքին գրուած, որուն մէջ կը յայտնէ թէ յիշեալ Պէզճեան Բրիւսաղէմ ամիրայի ուծագրչը Կարապետ Պատրիարքի Ձեռամբ նուիրուած է ուսումնարանին։

Աղբիւրներ. — Կենսագրութիւն Յար. Պէզճեանի, Փարիզեան 1864, Իմիճեան 1881. Պատմ. Ս. Երուսղէմի, Պատմ. Հայոց Պէրպէրեան, Փարիզեան, Զօրաբեան. Ընդարձակ Օրացոյց 1900, 901, եւն. եւն։

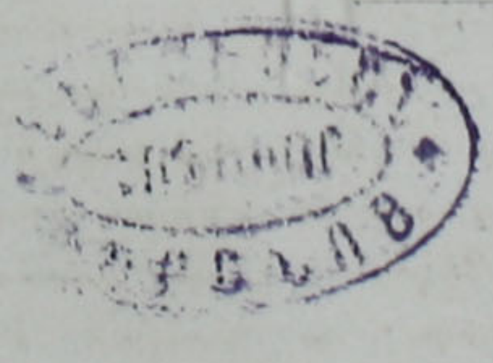

ՊՕՂՈՍ ՕՏԵԱՆ

1795—1862

Ծնած է 1795 Դեկտ. 9ին Կեսարիոյ Մանճուսան գիւղը։ Իր Տայրը՝ Պետրոս Տան գաղթած էր Բալուէն, ու մինչեւ այսօր կ'երեւան Օտնոց չինութիւններուն մնացորդները։ Պօղոս պատանութեան տարիքը դաղթեց և սկսաւ Տրանցութիւան մէջ վերջաւ Պօղոս ու Տարկ փչ չաս կարդալ սորված՝ երբ 12 տարեկան Տասակին մէջ ճամբու ծախք չունենալուն Տամար քալելով Պոլիս Տասաւ իր Տօր քով։

Պոլսոյ մէջ թշուառութիւնը իր չարունակութիւնը ունեցաւ, օրը 6 փարայ կը չափէր, 2ը ինք կ'ուտէր, 4ը մօրը կը պրկէր որ քրոջը նչանուելի խոյը ուտեցնէն ազատին։ Դիչերները չոր ոսխտակի վրայ կը պառկէր առանց բարձի և առանց վերմակի (1817)։ Հինգ-վեց տարի

13. Պօղոս Օտեան

ամաչխարհեան պատասխէն եաք, Պոլսոյ Գրքոց տպիրոյ տեղակալ Ս. Փրկչեան վարդապետ Ալիշանի հետ ուղեւորեցաւ Վենետիկ, ուր ուսաւ Մխիթարեան միաբանութեան մէջ, ստանալով նաեւ Վենետոյ Պետական Համալսարանի փիլիսոփայութեան դասընթացքը։ Ուսման տարիներուն ան ցուցաբերեց իր ուշագրաւ կարողութիւնները, ինչպէս նաեւ ազգասիրական ոգի մը, որ զինք դրդեց հրատարակելու Վենետիկի մէջ Ս. Ղազարու տպարանէն Հայկական Բանասիրութեան Ամսօրեայ հանդէսը (1843-1846), որ մեծ նպաստ մը եղաւ հայ մշակոյթի զարգացման համար։

*1846ին Պօղոս Օտեան Պոլիս վերադարձաւ, ուր

14. Սրբենակ Հայկունի

հանել լաւագոյն կերպով հարուածելու համար այլ պիղծուածները:

Անոր այլ խաւարեմին խակ (1857-58) կը սկսի իր գրական գործունէութիւնը, կը հրատարակէ Մուրայմ Մահեաց խաւարեցոյ հանդէսը (տե՛ս

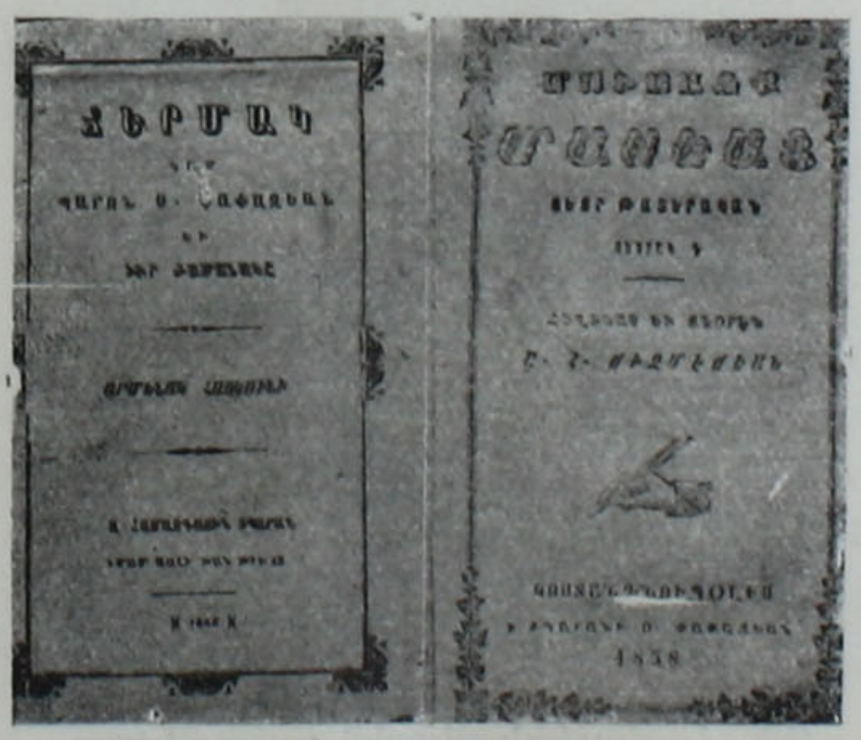

15. Մուրայմ Մահեաց

պատկեր 15) և հետևելով բուժանոցային խաւարեցական ընկերութիւնն ալ, կը գործէ իբր գիշերաման:

Հայկունի, իր ձեռնարկներուն մէջ միշտ հաւատաւոր սակայն ոչ յարատև եղած է, թերևս տարբ

մէջ խակ կտրելի է գտնել իր անցաջոգութեանց չարժառիթը: Դերասանութենէ յետոյ կրակի ուսուցչութեան և Սկիւտարի ճեմարանի, Աբգարեանական վարժարան և այլ տեղեր մի քանի տարիներ կը պաշտօնավարէ:

1861 ին Գրիմեր Գ'ուզելեան Մեսրոպեան վարժարանի իբր տնօրէն կ'ուղարկէ: Հոն ինքզինքը պարծանքութեան տար և աւելի պարարտ հողի մը վրայ կը գտնէ և Գրիգոր Չիլինկիրեանի պարծակցութեամբ կը սկսի հրատարակել Մաղխ չարքաշութիւնը (տե՛ս պատկեր 16) նոր և իրենց ժամանակակից թերթերէն բոլորովին տարբեր ոգւով մը:

1863 ի վերջերը Պոլիս կը վերադառնայ ու հոն կը շարունակէ իր հրատարակչական կեանքը հրատարակելով Մուրայմ Մահեաց ծայր ընկերասիրական թերթը (տե՛ս պատկեր 17) և աշխատակցելով Գրիգոր վրդ. Ալէքսեանի հրատարակած Պազարեան Թոչնիկին, Արմաճեանի Մեղուին և այլ թերթերու:

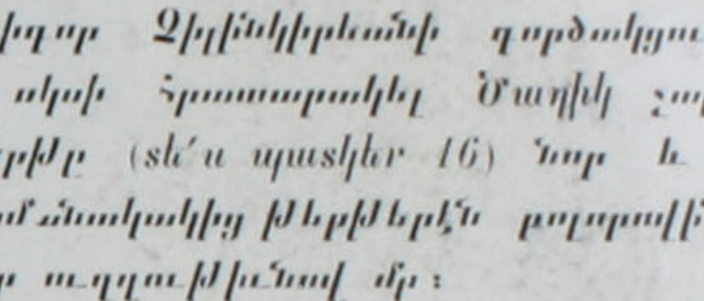

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆԻՑ

16. Մաղխի Եարաբաները

1864-66 վերջին երեք տարիները, Հայկունին ամենէն փայլուն և ամենէն արուեստաւոր չքնաղները կ'ըլլան: Իր գրիչը ուժեղ և հասուն, իր զրոյցները անկեղծ ու անմեղութեամբ կ'բուխին յանդգնօրէն Թուրքի կրօնքի և կրօնականներու վրայ, կը վիճի, կը կռուի, կը ծաքսուի, կը բողոքէ արգահատանքի պատճառ կը դառնայ իր կարծիքներ, Գաղանիք կղերակա-

17. Մուսայք Մասեաց Ձայն Ընկերսիրական

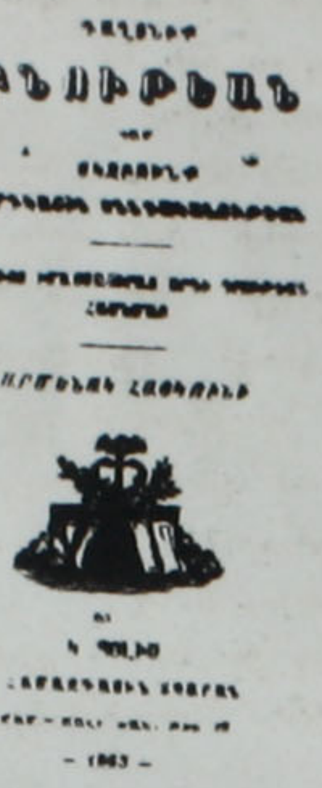

18. Գաղտնիք Բնութեան

նութեան գրքոյկով, Արչակ թագաւորին կղերականի մը ձեռքով թունաւորուիլը պատկերացնող նկարով մը և վերջապէս Ռընանի Վարք Յիսուսի թարգմանութիւնովը ու ամուսնութեան

ներէն, որուն վրայ կը սափոտի Հայկունի մեզմացնել իր ընթացքը։

Հայկունի իր նչդրակը կը դնէ նաև նոյնքան վտանգաւոր վէրքի մը վրայ ու կը գրագի երիտասարդական գաղտնի մոլութեանց ընկերային հարցով. կը հրատարակէ Գաղտնիք Բնութեան (տե՛ս պատկեր 18), Գեղմանք Երիտասարդաց, Գարնան Ծաղիկներ

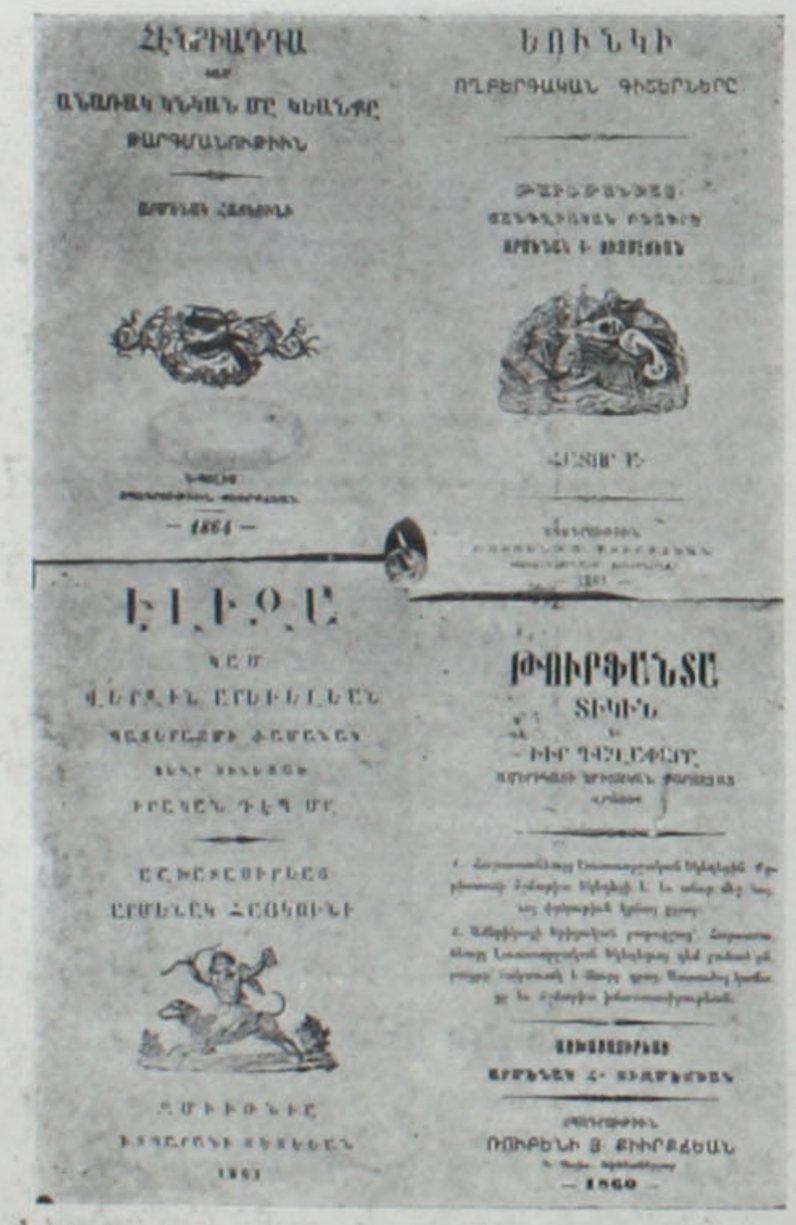

19. Իր հեղինակած գիրքերը

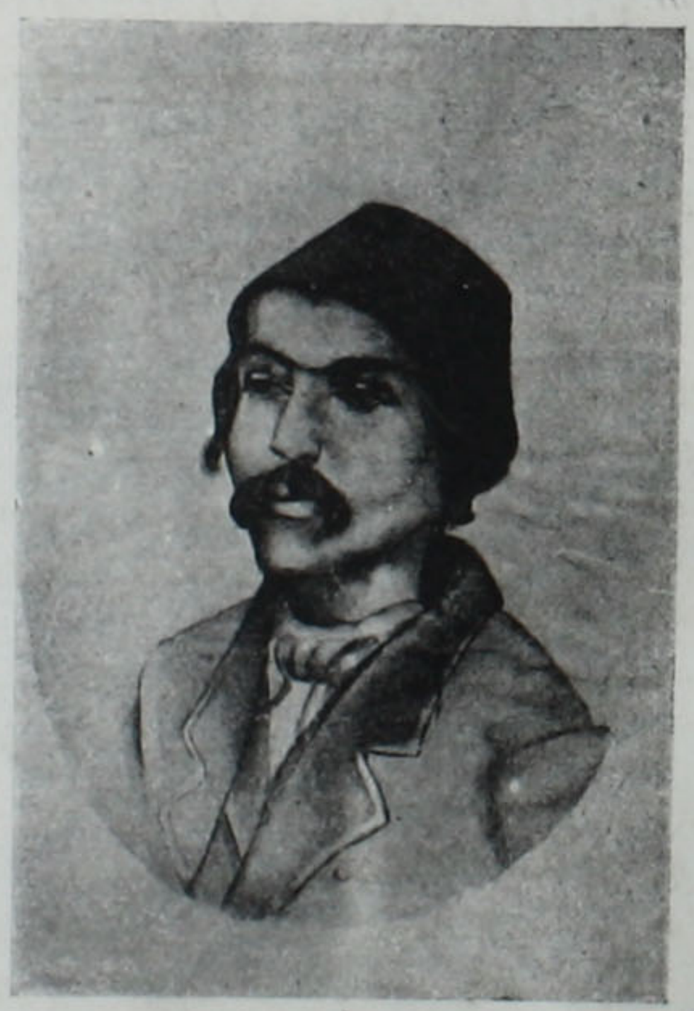

20. Հայկունիի վերջին լուսանկարը

վրայ պարզած տեսութիւններովը, առիթ կուտայ որ կրօնական ժողովը դատապարտութեան գիր մը կարդացնել տալով եկեղեցիները, զգուշացնէ հասարակութիւնը նոյն թերթէն և գրող-

գիրքերը, որոնցմով բացայայտօրէն կը ցուցնէ այն սև ուղին որուն կը հետևին Հայ նոր սերունդը կազմելու պաշտօն ունեցողները։

1864 ին Հայկունի խաղի թուղթեր կը չինէ փոքրիկ տղոց համար, անոր վրայէն ազգային պատմութիւնը զուարճալի կերպով սովրեցնելու համար։

Նոյն թուականին կ'բանանէ նաև Մեծոփ խմբագրութիւնը և քիչ յետոյ Կապհանէի պաշտօնեայ կ'լլայ։

1865 Փետր. 28 ին կը վերակոչ Ազգ. Ընկերութիւնը իր ամառոցին, ուսկոյն Սամաթիոյ մէջ տեղի ունեցած հրդեհ մը կը լափէ իր տունը ու ամբողջ գրական աշխատութիւնները. մէկ կողմէ նեղութեան պրկանքները միւս կողմէ բարոյական ընկճումը բոլորովին կը յուսահատեցնեն զինքը որով կը նետուի Բազոսի միխիթարիչ բազկերուն մէջ, և որքեցութեամբ կը ջանայ մոռնալ իր կրած պրկանքները։

1866 Հոկտեմբեր 29 ին դեռ երիտասարդ կը մնանի յետին պատրաստութեան ու Աչուառութեան մէջ և անելմար կերպով կ'անհամանայ առանց իր արժանիքը կարենալ գնահատել ազգ.։

Աղբիւրներ. —Արեւելք, Թիւ 3099. Լոյս, 1908 Թիւ 12. Ժամանակ, 1863—64. Վիզանեան Թուղթի, 1864 եւլն։

Իր հեղինակած գիրքերը —Էլիզա — Հէնրիադա. —Եօ նկի չորս գիշերնները. — Վերիզմանը երիտասարդաց. —Դպրանիր բնութեան. — Գարնան ծաղիկներ. — Թուրֆոնտա տիկին (տե՛ս պատկեր 19).—Պատան ի վտանգ.—Ձեր հակ-կամ Պ. Ա. Փափազեան եւ իր ժամանակը (տե՛ս պատկեր թիւ 15). — Դպրոցի կրթական Պետն. — Աշխարհագրութիւն. — Հնդկաստան.—Բնական խնամատարութիւն մարց. — Միթարեանց բարեկամ։

ՏՕՔԹԷՕՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Մ. ՔԵԱԹԻՊԵԱՆ

1821—1882

Տր. Քեաթիպեան ծնած է Անդրիանուպոլսոյ մէջ 1821 թուականին և զաւակն է Մարգար Քեաթիպեանի, իր նախնական կրթութիւնը տեղւոյն Ազգ. վարժարանին և ապա Պոլսոյ մէջ առնելէն ետք Բարիզ կ'ուղեւորի, ուր բժշկական համալսարանէն կը տառնայ վկայական։ 1861 ին Պոլիս կը վերադառնայ որպէս իր հայրենի տեղին պահ մը կանգ առնելէ ետք Տօքթէօրը առաջնակարգ դիրք մը ունեցաւ բժշկական դասուն և Ազգային չրջանակի մէջ, 1867 ին երեսփոխան ընտրուած է Ազգային ժողովոյ և 1867 Նոյեմբեր 8 ին անդամ եղած է Կայս. բժշկական ընկերութեան։

Ազգասէր ու ազգանուէր Քեաթիպեան՝ միշտ չքաւոր ու կարօտ հիւանդաց նախախնամութիւնն էր և անոնց դարմանումէն զատ չատ անգամներ դեղը և ուտելիքնին կը հայթայթէր, և տարի հազար էր որ հարստութեան հետամուտ չեղաւ։

1882 Հոկտեմբեր 21 ին մեռաւ դանդաղաբար Պաարգիւդի ծովեզերքը։

Սպանման պարագաներու մասին թէև զանազան զրոյցներ խօսուած են, բայց ամէնէն ստոյգը սա է թէ՝ այս ոճրագործ և ճարպիկ բժիշկը անզուսպ զազրութեան մը զոհ դարձած է։

Անաստիկ բժիշկներու քննութեան արկնելով, գլուխն վրայ կը տեսնուին մէկ երկու վէրքեր, ուղեղին մէջ արիւն լցուած, ոկրաններէն մէկ երկուքը կոտրած, գանկին ետևը ևս ցած,

21. Տօքթէօր Քեաթիպեան

Տր. Մխիթ. կը յայտարարէ թէ «Տքթ. Քեոթխիան ապաքինած է չէչաւ-Քեան սրտխտմամբ, հետեւաբար պատրաստ է ընել թէ անձնասպան եղած է։» Նոյնը հաստատած է նաեւ Բերայի ընդհանուր դատախազ Մխիթիրեանի։ Ուրիշը կը տեսնէ 1730 կրկին եկեր է, որ բժշկական օրէնքով հաստատուած է։

Նոյն ժամանակաւոր թերթերը կը պրեն ասելի վերջը թէ Քեոթխիան ոչ թէ ապաքինած այլ անձնասպան եղած է, ամէն պարագայի մէջ

22. Տօքթ. Քեոթխեան գազտիկ մէջ

կարժէ որ այդ խորհրդաւոր դէպքը իր բացատրութիւնը ունենայ այս առնմանագրական ժամանակին։

Յունարիաւորութիւնը չքալ սկսի կատնեայ 1882 Հոկտ. 29ին յառաջ տանելով բողոքական քեոթխեան մը տեսիլքը, որուն մէջ կ'երեւէին ամէն տասորակութիւնները եկեղեցականները և պետական մեծատարութիւնները։

Տօքթ. Քեոթխ և Ե. Պէրէլեան դատարանական քննութիւնը խոսեցան և ապա մարքինը ամիսներ վերջը Շիշլիի դիրեզմանատունը։

Գրիգոր Օտեանի «Ողբ ի վերայ բողեկամին» և Ե. Պէրէլեանի դամբանականները կը գտանէնք հոս արտագրել այնքան ճշդութեամբ հետեւցուած է Քեոթխեան։

ՈՂԲ Ի ՎԵՐԱՅ ԲԱՐԵԿԱՄԻՆ

Ո՞վ ինձ բարեկամ, ո՞վ ինձ մտերիմ, ո՞վ ես պիտի ասէ ինձ իմ մտերիմ բարեկամս։

Ո՛չ ոքեան։

Քան զնդապահութիւն անձինս ուժգին է կ'արժէր ես. իրեն նմանը իւր տարագրի մէջ մէկ հատիկ կը ծնի. չատ մը տասերու փոխարէն Աստուած երբեմն այսպիսի մին կը տանէ որ միխիթարութիւն մարդկի։

Աչի ասանց էր ես, բնաւորութիւնն այլ, այլ նախնեաց, արուեստ ալ այլ։

Միշ ես էր. բարեկիրներ էր անձնասրեալ, ազդասէր ու հիւանդին բարեկամ, բարեկամ միշտ նոյնպէս և անմնացուն բարերար։

Պարտատրութեան ձայնը իր սրտապանի էր, և ուրիշ ձայն չուզեց լսել. ատելութիւնը իր բնութիւնն էր՝ և օր մը չը խորհեցաւ ի սէրն։

Այլ թէ խորհեցաւ, ատիկ, և այն իր վերջին օրն եղաւ։

Ո՛ր անկեր, ան՛ւ անկեր՝ եկան միասին և ազգասիրութիւնը ու ատելութիւնը, մի իմ բարեկամս։

Երբեմն սիրեցին Պօսֆորի կիրճին ափերը, ձեռն ու ազգասէր չեզ օրհնեցին, երիտասարդը սիրացան իրեզ՝ ու միասիրեցը և միասանեցը սրտակեցին. անկեր ազգ մարդկի ու անկեր ատելութիւն մարդկի չեզ դիմեցին։

Անհետն տասար, անհետն օրհնեցիր, անհետն սրտնաւոզ, անիրենն խելքով, անհետն ձեռքով։

Ուր որ գացիր՝ չատ անգամ յուսահատութիւն լացը դադրեցուցիր, յուսոյ ժպիտը փայլեցուցիր. սրտով բարեկիրն ու բնաւորութեամբ կրկնեցիր միշտ բան մը կը հարցուէր անհետն։

Անոյշ սիրեցիր, ոչ զօր ատեցիր, ու միայն կեանքդ ատեցիր։

Անցաւ և անցաւ բոլոր ատիկ ընթացքդ՝ միտես ու սրտցաւ։

Ինչո՞ւ արդեօք։

Առատած էն զօրաւոր խեղդատանութեանց կոյտ մը միայն առած է յուսահատութիւնը ձգնաժամութիւնը խոհեմութեան համար, ու զոյն կոյտն ու ատիկ գրեցիր։

Աչխարհի բաները ուրիշ ձարդոցմէ ատելի պայման կը տեսնէիր. ինչ որ պայման չը տեսար՝ մերժեցիր։

Երբեմն խրնդ հետաքննութենէն դատելդ ժամ կիր մրաքլ. երկինքդ նեղրեն չատ տանիրա-

ՏՕՔԴ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԵԱՔԻՊԵԱՆ

Աւելի քան ութ օր է որ ալեկոծ վտակներ այս աշխարհն լուացին, ո՛չ Քնաթխանան, և դեռ չէ ցամքեցան գլխով լացով սրտաւատ. և քանի՛ քանի՛ չարաշխներ, ամբաններ ու առուներ պիտի անցնեն չերմիլ ու յիշատակով վերայէն, և չիթիմ պիտի լինի յար թացելու երախտագէտ մարդկութեան աչաց յօդերով, և յիշատակը պիտի միայ մչտագալար հանգիստից սրտին մէջ, և անջինջ աշխարհի տարեգրոց մէջ։

Ծնիլ հանճար, ուսանիլ անխոնջ, քնաւորիլ դիտութեան բարձունքն ու ծաղկիլ բնութեան գաղտնեաց, գերագոյն բազմիլ այն Արուեստի առաջարին մէջ որ այնքան դժար է մատչի, վչտաչարչար մարդկութեան համար լինել բարերարութեան ոգին մարմնացեալ, տերել գրեթէ մահուան և կենաց, յար արթուն՝ քունէ նո՛ւ կը տնձէ մի մարդկային էակ, ի մէն մի քայլ հաղթել յաւէն՝ իբր իշխանարար հրամայելով նմա, ոգեպար կռիւներու մէջ վերակոչել կենդանութիւնն, ուրախութիւն ճառագայթել ուր անյուսութիւն էր տիրած, յոյժ և յոյնակ տեսել բարի անդարձար, առ ոտիսակոյն առնելով դարման, անդ նօթիին առյով հաց և այտուր բեր ու այրոյն ջնջելով արտասուքն ապի, հաստկրտուց և տիրոց մի բարեբաղդ ազգութեան մէջ ձուլել ժողովուրդներն ու լեզուներն, հանրային երախտագիտութեան հանճարագրած ալեաց մէջ լուծել նախանձն, և գոնէն ցնծագին հռչակին՝ ամէն վիճակ և պայման ընդհանրել բարեկամական ընկերակցութեան մի մէջ, և լինել ամենուն ապրիչի, ամենուն պաշտելի, ամենուն օրհնելի. ո՛հ, ինչպիսի խանդ մի ազնուական և վեհ կեանքի...։

Եւ ա՛յս եղաւ քո կեանքն, ո՛ Քնաթխանան, դո մե՛ծ հանճար, դո մարդասէ՛ր ոգի, դո պատի՛կ դիտութեան, դո Քա՛հ Արուեստին, դո փա՛ռք Հայութեան, դո պատի՛ւ մարդկութեան։

Կեանքդ եղաւ ամենուն կեանքն, և մահդ եղաւ ամենուն ուզած. մի հնոց էիր հրաշխատ, մի արև ճառագայթէիր, և բնաւորական կեանքեր կը դառնային չուքդ՝ կենդանէիր ճառագայթելէդ առքնելով և ազեորելով. կը մարիս դու յանկարծ, վասնզի՛ր ալիր մեր վերայ և մեր չուքն, և տարուան կ'ազատ ի մեզ, և բնաւորական ոգիք՝ որք ի քեզ կը յուսային իրենց յաւուց մէջ՝ ասնելով քո պակասին՝ կը կարծեն թէ կեանքն խակ է որ կը պակսի իրենց։

ուսմունք ու անգիտութիւն տեսայ, յաւիտենական պղատութիւնն ու պիտութիւնը չդիմեցիր, և ոչ որ չօչափելի հետեւանք չը տեսայ՝ հոն իմացականութիւնն ու գործութիւնը ուրացայ։

Ահ, դի չը ճանչցար դու քու հայրդ որ յաւէտ ապէր քեզի, ու անոր անարգին չը բազմեցար՝ որ իր վերջին վայրկենին պատանդելով զքեզ, Երկինքն ու Երկրին մէջ ամենուս Հայրը յաւելիր։

Չը ճանչցար նաև ինչ որ Երկնից երանութիւնն գուշակն ու ճաչակն է յաւուրս, ու բանի տեղ չը դրիր այն բաներն որ դիզելիին զգայուն կը զարգացնեն ի մարդ։

Եւ բայց «Որովհետև կենաց մէջ իրական բան մը եթէ կայ՝ այն ալ առաքինութիւն է, ուրիշ ոչինչ չը կայ որ ծնելիք»։ Իրեն եթէ յաւիտենական խորհուրդը պիտէին առհասարակ այս անցաւոր աշխարհին ու ապրուստ կեանքին մէջ։

Ու երբ տեսար որ կամաց կամաց օրն ա՛լ իրիկուն պիտի ըլլար, յաւուջ քան զժամն վարագոյրը քաշել ուզեցիր, չը նայելով բարեկամացդ որ չուրջդ էին ու բարեկամիդ որ հոգւոյն էր։

Ու առխարհի գնացիր կարծր ու պող ուսովն վրայ, խիճերուն վրայ, ժայռերուն վրայ, չարչարուն մէջ, ծովուն մէջ ոչնչութիւն գտնելու։

Դարձի՛ր, ով դարձի՛ր, տակաւին պէտք ունինք այն ազնուական դլուխդ տեսնելու՝ ու երբէք վաս խորհուրդ մը չէր յղացած։

Դարձի՛ր, տակաւին չատ վիշտեր կան սրտիկելու, չատ նեղուն սիրտեր կան զօրացնելու, ու նայէ՛, ո՛րչափ ձեռքեր երկնցած են քեզի. դարձի՛ր, չըլլայ թէ՝ Աւաւաճ որ քու կեանքդ պարդև ո՛րքան ամենուս՝ բոլքս մեռի Հոս ո՛րնէ չտաներուն...։

Այլ չէ, ով ալեկոծ անեղկիս կ'ընթանաս ու չես լսեր անհուն ալոտակը որ կը բարձրանայ հասէդ՝ ժողովրդեան ամէն կարդերէն. ալիքներուն ալոտակն ալ չես լսեր։

Լսէ՛ր գոնէ վերջին վայրկեանիդ Աւաւաճ ձայնը սրտիդ մէջ։

Ո՛ դիտէ։

Կ'ըսեն թէ այն դժնէ ծովածոցին մէջ դեռ ծովանոյն չեղած՝ երկար ժամերով չրջեցար, ժամեր իրաւն, նայելով անչուչա ծովուն, նայելով նաև երկինքին. խորհուրդը արդեօք նորանորք չը խաւսցնէր քու միտքդ այն միջոցին, և արդեօք Երկինքը չլինցուց արդէն հոգւոյդ մէջ, ի վարձատրութիւն անոգութեան և աստրինի կենցաղին, իր յաւիտենական դիտութեան ցօղն անմահարար։

Գ. Ս. ՕՏԵԱՆ

Երբ մտածում ենք, իրրև չափն ու ձև առնել չանենք որ կ'իյնայ հարուածել մի քաղաք, առաքելյաւ կայծակներովս այս անուն մայրաքաղաքի անտառոտ խորչերուն մէջ, ամէն հոգիք խումելեան վշտակոծ և ամէն սիրտք արիւնեցան կարիներէր. արցունք ընթացան արբունի պալատէն մինչև յետին անտակն աղքատին, և մէն մի ընտանիք հաճարելյաւ կոտրուած լինել իւր մի անդամը պատերազմն անդումն: Այլակերպելիքը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մասուն ու պաշտելի մարմինը բնակեցաւ ոմն օր. Քառէր իմն այսպէս քէ գաղթական անցել էին իրր հրաչիք, և անկաս էին այն պատուարք որ կը բաժնեն ամպրոխն ազգերն ու կրօնքները, և քէ ծագած էր այն գար ոմ անձկաւ կ'ապատ Իմաստասիրութիւնն և գոր գուշակած է Քրիստոնէութեան վաղ Հիմնադիրն, և քէ մանաւանդ եկեղեցիներս և մանաւանդ բազիններս բնկերոց վերայ կանգնուած էր խաղաղութեան մի անդերակայ եկեղեցւոյ, և նորա առջև կը հանդչէր մարմինք սիրելի, որ համախորհած էր իւր չարչ հանգոյն կրօնքներն ու հանգոյն գաւանութիւնները, որք յիրաւ կը խառնէին իրենց արտասուքն և միահաղոյն կ'ողբային ի քեզ իրենց գաւակն. դի գու, մարդասէր, դի գու, խնամասէր ոգի, ամէն կրօնքներու միանգամայն կը վերաբերիս, կամ մանաւանդ, կրօնքն գոր ունիս՝ առանց ընդարձակ ես առանց անձուկ ու գաղութական կրօնքներն, որ իրենց ներքին ոգիովն կը հաղորդին իրենց ներքին ոգիովդ, ամէն հոգիք ուր ալ ծնած ըլլայ, ուր ալ ապրած ըլլայ, ուր ալ մեռած ըլլայ, քեզ կը պատկանի, ամէն հոգիք որ ճշմարտութեան ծարաւ է, ամէն հոգիք որ ճշմարտութեան համար կը տառապի, ամէն հոգիք որ ճշմարտութեան համար կը մեռնի, քեզ կը պատկանի, ո՛վ Ճշմարտութիւն, որ ամէն ոք կը ճանչնայ ու ամէն ոք կը սիրէ, ամէն ոք կը պաշտէ, ամէն ոք կը փնտռէ, ամէն ոք կը գտնէ, ամէն ոք կը կորսնցն

Դա որ այնքան քի՛չ յարեցար կեանքին, այնքան քի՛չ փարեցար նմանին, դո՞ւ պիտի լինէիր եպիսկոպոս, դո՞ւ պիտի լինէիր նմանողաչա: Ո՛չ, ո՛չ: Մարդկային էակն լի է երեսին հակասութեամբ. յաճախ հոգին ու միտքն չեն համաձայն. բայց բնազդումնէ կը նմանին ծովուց սակ ծածկել անդրդուելի ժայռերուն, մինչ յաճախ նորա երեսին վերայ կազմուած վաղանցիկ ալեաց և փրփուրներու նման են խոնք կամ վարդապետութիւնք որք կ'անցնին ընդ այն. բնազդումնէ Աստուծոյ գործն են, իսկ վարդապետութիւնք՝ մարդկան. ինչ որ կայ ի մարդն աստուածային՝ նա՛ կը մեծցնէ զմարդ, և մեծ մարդկեր իւրեանց բնազդումներով են մեծ:

Յետ բովանդակ կենացդ մէջ զկեանքն արհամարհելու և նիւթին վերայ խնդալու, արդեօք աստղի՛ւ, ո՛ Քեսաթխլեան, ուզեցեր գերազոյն օրինակ մի տալ կենաց և նիւթոյ արհամարհման՝ անձնասա՛մ հրաժարելով կեանքէն մի հարուած խզելով այն կապեր որք հոգին կը չղթայէին նիւթոյն մէջ: Արդեօ՞ք... ինչո՞ւ յանկարծ ընդհատել ուղիդ որ այնքան փառաւոր էր. ինչո՞ւ հրաշագործ արուեստին հնարքներէն զրկել զմարդկութիւն ոյր ցաւոց մէջ մի հրեշտակ էիր նմա ազատարար. ինչո՞ւ չյաւերժակել թափել հանճարոյդ լոյսն ու հոգւոյդ գորովն այն ոգիներու ամբոխին վերայ որ զքեզ կը պաշտէին կեանք խնդրելով ի քէն որ ապրիս մ'էիր կեանքի. ինչո՞ւ զլխատել գիւտաբիւնն. ինչո՞ւ բառնալ մարդկութենէ մին իւր գերագոյն բարերարներէն, մինչ այնքան հազուագիւտ են նմանօրինակ չնորհք երկինքս ու երկիր, մինչ այնքան հազուագէպ և չբնաղէ այս երեւոյթ, մի մեծ հանճար զուգորդեալ մի մեծ հոգւոյ: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...:

Ա՜հ, գաղանիք, խորհո՜ւրդ... մեծ ծնունդներ և մեծ մահեր գաղանիքն են բնութեան. լո՛ւմք, և լա՛մք, և՛ զբարք, և ժպտի՛մք յորդանօք այն մեծ ժառանգութիւն զոր կը թողու մեզ Տօքթէօր Քեսաթխլեան, այն է իւր յիշատակն. և եթէ բառական խնամուն վրնմէ նմանիլ չանալու համար այն մեծ օրինակաց զոր աստ մեզ Քեսաթխլեանի բազմարդիւն և բարեբար կեանքն, գեթ, ի բացակայութեան նորին, կարող է հրաշքներ գործել իւր սխրալի յիշատակն:

Ե. Ճ. ՊԻՐՊԻՐԵԱՆ

Աղբիւրներ. — *1882 Հոկտ. եւ Նոյ. «Մասիս», «Մանզումէ», «Փունջ». «Մասիս» 1900 թ. 7 «Մասիս»: Մարդիկ եւ Իրք, Ռ. Պէրպէրեան:*

1005/2103
L995/2787 (609-73
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ 7/XI-1922

ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԱՐՆԵՑԻ

1723—1799

Ղուկաս Կաթողիկոս Կարնոյ մէջ ծնաւ է 1723ին. այն միջոցին Կարնոյ առաջնորդն էր Քրիստիւր մականուանեալ Պետրոս եպիսկոպոսը՝ որ յետոյ 1748ին Կաթողիկոս ընտրուելով մէկ տարի պաշտօնավարեց և բանտարկուեցաւ ու աքսորուեցաւ:

Իղորովին անծանօթ մնացած է իր պատանեկան և վարդապետական կեանքը: 1763 Յունիս 17ին Սմբէօն Կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուած և անուանուած է «Անդրանիկ և շնորհաճին զաւակ Սմբէօն Կաթողիկոսի»:

14 տարի իբր եպիսկոպոս վարած է Զմիւռնոյ առաջնորդութիւնը, այնուհետեւ Էջմիածին երթալով՝ Սմբէօն Կաթողիկոսի խորհրդականը եղած է 3 տարիի չափ:

Սմբէօն Կաթողիկոս իր մահուան անկողնոյն մէջ իր մօտ կանչելով Ս. Էջմիածնի աւագ լուսարար ծերունազարդ Մարկոս Արքեպիսկոպոսը յայտնեց թէ իր վերջին կամքը ու կտակն է որ չուտով և առանց յետաձգելու իրեն յաջորդ ընտրեն Կարնեցի Ղուկաս եպ.ը որ Զմիւռնիոյ առաջնորդութենէն կանչելով իր մօտ կը պահէր, ըսելով միշտ թէ իրեն պէտք է նա և թէ «եթէ մահ պատահի իրան սմբոսը անույցելու չմնայ այս վեհապետ ժամանակին մէջ:»

1780 Յունիս 20ին երբ Սմբէօն Կաթողիկոս վախճանեցաւ Մարկոս Ս. եպ. Մխիթարեան արտասուալից յայտնեց հանգուցեալ Հայրապետին կտակը:

1780 Յունիս 22ին ժողով կազմեցին Մայր-

23. Ղուկաս Կաթողիկոս Կարնեցի

Աթոռի Միաբանութիւնը և Երեւանի Հայ երեւելիները, Կաթողիկոս ընտրելու համար. Ժողովականներու մեծ մասը նկատի ունենալով Սիմէօնի կտակը և մօտակայ վտանգները որ կրնար յառաջ գալ անգլուխ միաբանութեան մը գլխուն, տրամադիր էր անմիջապէս ընտրել Ղուկասը, մանաւանդ որ բոլոր միաբաններուն ծանօթ էր որպէս խոհական, հանճարեղ և վարչական ընդունակութեամբ օժտուած անձ, բայց անձնական խնդիրներ և քաղաքական կնճռոտութիւններ պահ մը խանգարեցին զիրենք: Վերջապէս հաչտութիւն գոյանալով միաբանական ժողովին մէջ համբուրեցին Տ. Ղուկասու աջը և «Կեցցէ Տէր մեր Ղուկաս Սրբազան» գոչելով իրենց հաւանութիւնը տուին, այդպէսով Ղուկաս համարուեցաւ ընտրուած Կաթողիկոս ամենայն Հայոց և օգոստոս 2ին մեծ հանդիսով օծեցին զինքը:

Ընտրական մահսարը ստորագրուելէ յետոյ մերձակայ Հայ բնակիչներն ալ կնքեցին և օծումէն քսան օր ետք զրկեցին Պօլիս՝ մահսարտար Սէթ Պետրոս եպ. Խոզարածեանցի ձեռքով, որպէս զի Պօլսոյ Հայերու հաճութիւնն ալ ստանայ և հաստատութեան ֆէրմանը հանել տայ Սուլթանէն: Բայց լուրը արդէն Պօլիս հասած էր մահսարտարէն առաջ: Զաքարիա Պատրիարք և Հայ մեծամեծները չափազանց զայրացած էին էջմիածնեցւոց առանց իրենց խորհրդին ընտրութիւն կատարած ըլլալնուն համար, ի հարկէ առանց ծանօթ ըլլալու այն քաղաքական մեծ պատճառներուն որոնցմով ստիպուած էին կատարել այդ բացառութիւնը (Տե՛ս այս մասին Սիմէօն Կաթողիկոսի կենսագրութիւնը): Զաքարիա Պատրիարք մանաւանդ գրգռուած էր, որովհետեւ ինք ալ կը փափաքէր Կաթողիկոս ըլլալ:

Հակառակ մահսարտարին համոզիչ փաստերուն Զաքարիա Պատրիարք որոշեց չը ճանչնալ Ղուկասի ընտրութիւնը և տպել տալով հին տօ-

ժողովրդը ժողվել և այրել առաջ Սիմէոն Կաթողիկոսի կազմածները, հրամայեց չյիշատակել Ղուկասի անունը եկեղեցիներու մէջ, ինչ որ երկու տարիէ չափ տեւեց: Պոլիս երկու կառավարութիւններու բռնուած էր այս պատճառով, մինչ մեր կ'ուզէր ճանչնալ ղինքը և իրաւունք կուտար էջմիածնայ միաբանութեան ընթացքին, միեւնոյն ժամանակ Զաքարիայի աստիճանաւորութեամբ կը մերժէր ճանչնալ:

Այս պարագաներուն մէջ Ղուկաս կաթողիկոս չատ խոհեմ եղաւ, երկար տաճն հակակայսրական ծամ չկատարեց և լաւ գիտէր Զաքարիայի թէ ներէ կ'ուզէ կաթողիկոս ըլլալ ինք պատրաստ է քաշուելու վանքին մէկ անկիւնը: Յանդիմանութիւն համարեց նաև Մայր Տաճարին մէջ անզգամներու յաճախացուած տեղը կենալ: Այդպէսով ուզեց որ ազգին երկպառակութիւնը վերնայ. Ղուկասի կառավիցները տեսնելով կաթողիկոսին խոհեմ ընթացքը հետզհետէ կ'ուժեղնային, որով Զաքարիայ Պատրիարքի կառավիցները ամրապնդելու տեղի տալ և արտօնեցին ընդունիլ Ղուկասի կաթողիկոսութիւնը, բռնակցութեան սկսան և Տիգրանակերտի Առաջնորդ Կարապետ Ս. եպս. ը ուղարկելով էջմիածնի տեղ պատրաստութիւններ ու միջոցներ առաջարկեցին:

Այս պայմաններն էին 1. Սիմէոն Կաթողիկոսին վարքագրութիւնը հետազօտել վերջնականին, որ դադրեցուցած. 2. Կաթողիկոսին բնակութեան համար կանոններ առնեմնել: 3. Կաթողիկոսին իարհրդականներ տրուին: 4. Պոլսոյ Պատրիարքը տեղեակ ըլլայ էջմիածնայ հանգանակներուն և իրաւունք ունենայ պատուէրներ տալ էջմիածնայ ներկայացուցիչներուն:

Այս միջոցներուն Զաքարիա ամենայն քաշուիլ Պատրիարքական ամառոցը 1781 Մայիս 2ին Պրուսա, և անոր յաջորդեց Պրուսայի առաջնորդ Յովհաննէս Հասանանցի Արքեպիսկ.:

Այս դէպքէն ետք Հայ մեծամեծներ սկսած՝ Բ. Դուռէն հանել տալու Ղուկասի հաստատութեան ֆէրմանը և ուղարկեցին էջմիածին որպէս ճանչցուելու օրինական կաթողիկոս անունէն Հայոց:

Ղուկասի Կաթողիկոսութեան չջնաղը չէ այնպէս ինչպէս գրուած է թէ ազգը ոչինչ չահած է անոր կաթողիկոսութենէն (Տմո. Պատմ. Մաղաքեանց և Մուրատեանց) այլ ընդհակառակն հանճարեղ, խոհական, գործունեայ, հաչատարար և Հայ եկեղեցիին ու Ազգին անձնուէր մի հովիւ եղած է (Դիւան. կենդր. Դ.ուկաս): Անոր հետաքրքրութիւնն և խելքի չնորհիւ էր որ առաջքը առնուեցաւ ընտրութեան վերաբերմամբ կառավարական կիրքերուն ինչպէս որ պիտէր ճարտար խօսքերով կակղեցնել քարացած սրտերը և երեն հակառակորդները, այնպէս ալ պիտէր պատշաճ որ ընծաներով և պատուախնդրութիւն-

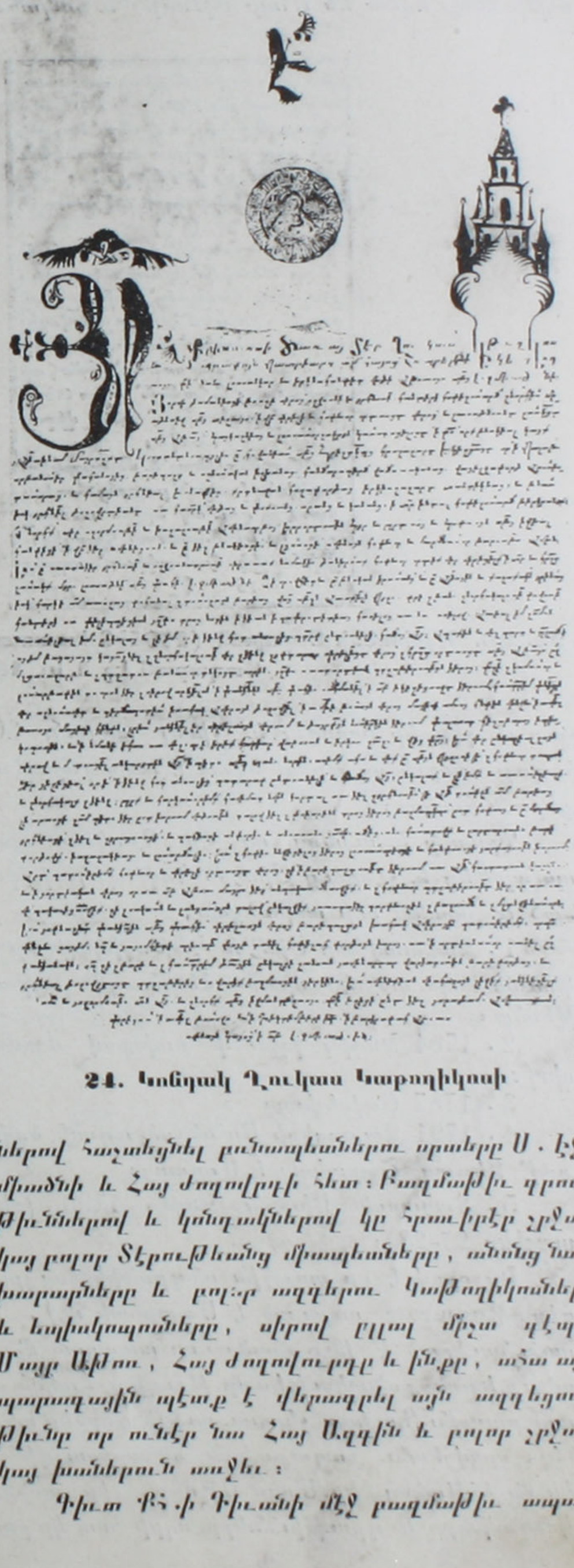

24. Տեսիլք Ղուկաս Կաթողիկոսի

ներով հաչտեցնել բռնադատներու սրտերը Ս. էջմիածնի և Հայ ժողովրդի հետ: Բազմաթիւ պրութիւններով և կանոններով կը հրատիրէր չջնակայ բոլոր Տէրութեանց միաբանները, անոնց հաստատութիւնները և բոլոր ազգերու կաթողիկոսները և եպիսկոպոսները, որով լալ միշտ պէտի Մայր Աթոռ, Հայ ժողովուրդը և ինքը, նոյն այս պատրաստի պէտք է վերագրել այն ազդեցութիւնը որ ունէր նաև Հայ Ազգին և բոլոր չջնակայ հաներուն առջեւ:

Գիւտ Բ.ի Դիւանի մէջ բազմաթիւ ապա-

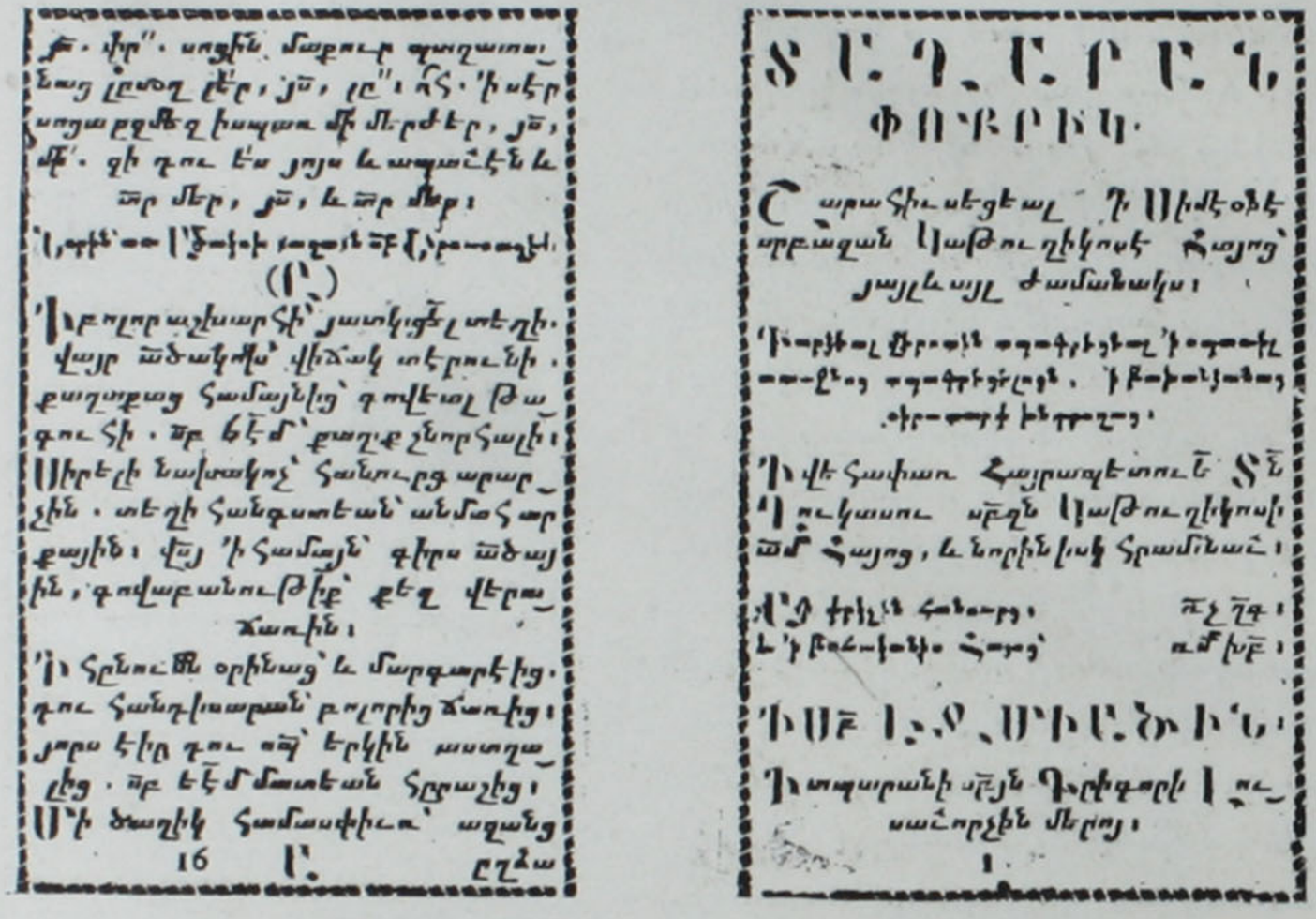

25. 26. Էջմիածնի Տպարան (1771ին հաստատուած եւ Ղուկաս կաթողիկոսէն վերահաստատուած)
Տպարան էջ 1 եւ 16. տպեալ 1793 թուականին

չաս մը չէնքեր նորոգել և չինել տալուն 300 հազար ռուբլի ալ դրամ ձգած է ապագայ պէտքերուն համար:

Գրաչէր և ուսեալ ալ էր Ղուկաս որով պահպանեց և չէնցուց Սիմէոն կաթողիկոսի հիմնած ապարանը ուր տպուկցան,

1. Պարտավճար Սիմէոն կաթողիկոսի որ 9 ֆօռմա տպուած էր միայն Հեղինակին ոգեկութեանը:

2. 1784 Յաչիկ Էչմեանի ծախքով ժարանգիր:

3. 1787 Յովսեփոս:

4. 1791 Ղուզայեցի Յոհաննէսեան ոգեյի ծախքով՝ Քնուշ Շարական և Մաշտոց:

5. Տաղարան Սիմէոն կաթ. 1793 (տե՛ս պատկեր 25-28):

Իր օրով է որ առաջին անգրանիկ հոյլ տպագիրը Ագդաւար տպուած է Մատրոսի մէջ, ուրկէ նուիրած է ինք մանուկ ապարան մը և պէտք եղած քանակութեամբ թուղթ: Հակառակ այս բոլորին Ղուկաս չկրցաւ ուխի գործեր տեսնել, որովհետև քաղաքական անհատական վիճակն մը ևնթակայ էր Մայր Աթոռը, իր ամբողջ կռնպակները և գրութիւնները ոգեի համ կը բուէին, «Հայաստան աշխարհը չարունակ երերակ և տատանեալ և ինքը մնեակ միջատեղ անօգնական, չուրջը ահեր և ամայութիւն էր,» կը յիչէ քաղաքական ։ երկպառակութիւնները որ իր ընտրութեան առաջին տարիներուն պատահեցան (տես կենսագր. Սիմէոն Կաթողիկոսի) և 18րդ դարու վերջ Ալա Մահմուդ Խանի աշխարհակալ ուղեւորութիւնը «Տեսաք չրջապատ-

լաւ մը չէնքեր նորոգել և չինել տալուն 300 հազար ռուբլի ալ դրամ ձգած է ապագայ պէտքերուն համար:

Գրաչէր և ուսեալ ալ էր Ղուկաս որով պահպանեց և չէնցուց Սիմէոն կաթողիկոսի հիմնած ապարանը ուր տպուկցան,

1. Պարտավճար Սիմէոն կաթողիկոսի որ 9 ֆօռմա տպուած էր միայն Հեղինակին ոգեկութեանը:

2. 1784 Յաչիկ Էչմեանի ծախքով ժարանգիր:

3. 1787 Յովսեփոս:

4. 1791 Ղուզայեցի Յոհաննէսեան ոգեյի ծախքով՝ Քնուշ Շարական և Մաշտոց:

5. Տաղարան Սիմէոն կաթ. 1793 (տե՛ս պատկեր 25-28):

Իր օրով է որ առաջին անգրանիկ հոյլ տպագիրը Ագդաւար տպուած է Մատրոսի մէջ, ուրկէ նուիրած է ինք մանուկ ապարան մը և պէտք եղած քանակութեամբ թուղթ: Հակառակ այս բոլորին Ղուկաս չկրցաւ ուխի գործեր տեսնել, որովհետև քաղաքական անհատական վիճակն մը ևնթակայ էր Մայր Աթոռը, իր ամբողջ կռնպակներն և գրութիւնները ոգեի համ կը բուէին, «Հայաստան աշխարհը չարունակ երերակ և տատանեալ և ինքը միևակ միջատեղ անօգնական, չուրջը ահեր և ամայութիւն էր,» կը յիչէ քաղաքական ։ երկպառակութիւնները որ իր ընտրութեան առաջին տարիներուն պատահեցան (տես կենսագր. Սիմէոն Կաթողիկոսի) և 18րդ դարու վերջ Ալա Մահմուդ Խանի աշխարհակալ ուղեւորութիւնը «Տեսաք չրջապատ-

լալ ի դաժան թշնամեայ, հայեցաք և ոչ ոք դասս օգնական կամ ի թիկունս հասանող, այլ միայն Աստուծոյ ողորմութեամբն և տառապեալ ոգիս մերոյ դասն քրտամբն պահպանեցաս Ս. Տունս:»

Իսրայէլ Ինքնիշեցի և դաւաճան Կաթողիկոսը ինչպէս որ հալածած էր Սիմէոն Կաթողիկոսը, նոյնպէս հալածանքի ենթարկեց Ղուկասը, Գանձասարի Սարգիս Կաթողիկոսն ալ, որ իր եղբօր Յովհաննէս Կաթողիկոսի մահէն ետք առանց Էջմիածնի հաւանութեան Կաթողիկոս օծուած էր Գանձակի մէջ՝ Ջաւաս Խանի հրամանով, նոյնպէս հալածեց Ղուկասը: Սակայն ինք ալ իր Կաթողիկոսութեան չկրցաւ յաջողեցաւ չթողուլ ոչ Սիսի, ոչ Ագթամարի և ոչ Աղուանից Կաթողիկոսութիւն օծուիլ առանց Էջմիածնի հաւանութեան: Ղուկասի Կաթողիկոսութեան ժամանակ վանքը ունէր 40 եղբայր. և բազմաթիւ վարդապետ:

Ղուկաս երկրին անդադարար վիճակին վրայ մտածելու և Մահմուդ Խանի ուխտները առաջը կտրելու համար օգնութիւն խնդրեց Ռուսիոյ Պաւել Ա. կայսրէն՝ չնորհաւորելով գահակալութիւնը և խնդրելով անոր հո-

վանաւորութիւնը ուրկէ խոստում ստացաւ 1798 Փետրուարի մէջ զրկուած հրովարտակով մը: Իր վերջին տարին հիւանդ էր չարունակ և կաթոդիկոսական գործերը կը վարէր Մինաս Ա. եպ.: 1799ի աշնան իր հիւանդութիւնը կը ծանրանայ և երբ կը տեսնէ թէ բժիշկներն անկարող են զինքը դարմանելու, վճարել տալով անոնց վարձքը կը ճանբէ սպասելով ինք յաւիտենա-

Պատեցեալ վշտօք ըստ փողոյն մեծի,
Այլ յօրէ կոչմանն եդ իսկ ի մտի,
Շքեղազարդել զգահն հրաչալի,
Որ և ետ ծաղկել կարի սխրալի,
Զմէջ տաճարին միածնիջի
Նաև նորոգել ետ չուրջանակի,
Շինեալ և զայլ չէնս՝ որք են իսկ յայտնի,
Ապա ընկալեալ զվախճան բարի.

[illegible]

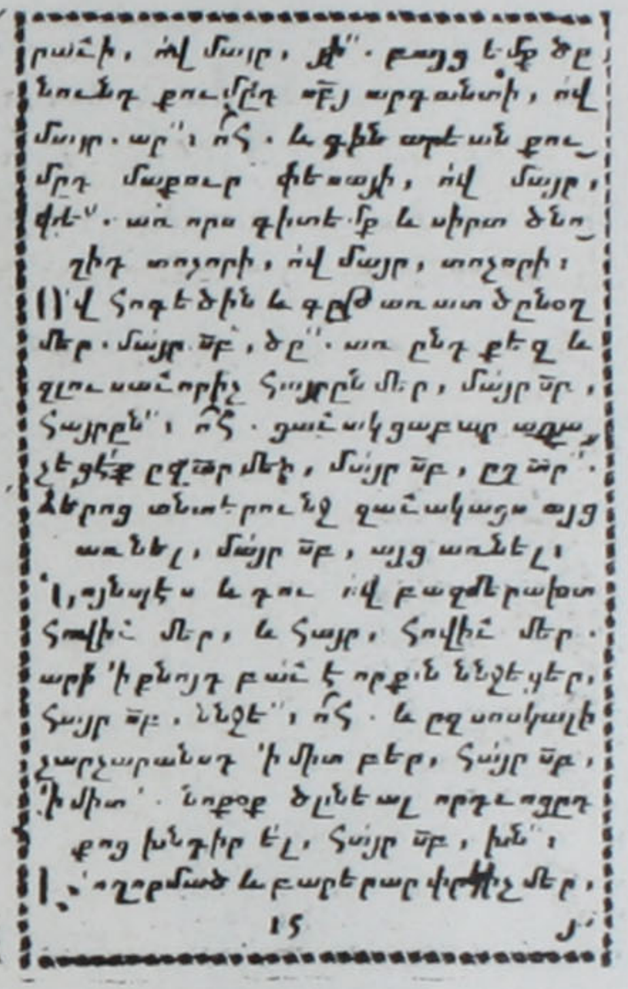

[illegible]

27. 28. Տաղարան էջ 2 եւ 15

կան հանգստութեան, վերջապէս 1799 դեկտ. 27ին կը վախճանի և օծումը մեծ հանդէսով կատարուելով մարմինը կ'ամփոփուի Ս. Գայեանկան վանքի գաւիթը, որուն դամբանին վրայ գրուած է.

Յարկ դամբարանիս է վեհին մեծի,
Տեառն Ղուկասու Կաթողիկոսի,
Բնիկ գաւառաւ էր սա Կարնեցի
Հանդարտակենցաղ և ջանիւք բարի,
Թէպէտ դիպեցաւ դառն ամանակի,
Դիմեաց առ Քրիստոս յոյսն ամենայնի.
Յորմէ ընկալցի զվարձս բարի,
Եւ յարքայութեան նորին հրճուեսցի.
Ամփոփեցաւ յամի Տեառն 1799 ի Դեկտ. 29
Ի տօնի Որդւոցն Որոտման:

Ունի բազմաթիւ կոնդակներ որոնք ամփոփուած են Դիւան Հայոց Պատմութեան Դ. Հատորին մէջ և որոնցմէ դուրս կը մնայ մեր ներկայացուցածը (տե՛ս պատկեր թիւ 24):

Աղբիւրներ. — Դիւան (Դիւտ բհ. Ազանեանց) Գիրք Դ. 1899. — Արարատ 1875, էջ 339. — Էջմ. Մատենադարան 433 թիւ գրչագիր. — Ժամանակագրութիւն ձեռնադրութեանց Մինաս, Յակոբ, Սիմոն եւ Ղուկաս Կաթողիկոսաց. — Պատմութիւն Հայոց Զամչեան. — Պատմութիւն Եկեղեցական Մուրատեանց. — Ընդարձակ Օրացոյց 1901 եւլն., եւլն.:

ՖԻԶԻՔԱ ՊՕՂՈՍ ՄԵԼԻՔԶԱՀԵԱՆ

1788—1855

Գիտութեան աշխարհին մէջ Հայը ամենէն քիչ ներկայացուցիչները ունեցած է անցեալ դարն և եղած բացառութիւններն ալ երբեք չեն կրցած վերջ մնալ կրծքի ապրեցութենէն որ կերտել մը հետեւ արձած է միշտ Հայ միտքը գիտութիւնէն: Մէկ քանի Հայ լծիչներէ զատ Ֆիզիքա Պօղոս կը մնայ միակ բացառութիւնը իբր գիտնական նուիրուած անձ և արբան որ ալ այժմու գիտական լոյսնուազուած միջնորդին մէջ

29. Ֆիզիքա Պօղոս Պաղտսիի

վաչխի հասիկի մը արժէքն իսկ ունենալու իրաւունք չունի, սակայն նկատելով իր ժամանակը, իր լուսաւորելու վախճանները և մանաւանդ այն անձը որ ցանած է իր յաջորդներուն հասար ծնցնելով գիտութեան սէրը, կ'ընծան գինքը արժանի սէր Հայ գիտնական մը:

Սիմեոն Մելիքշահնանի զաւակն էր Պօղոս որ 1788 թուականին ծնած է Տրբգ Սազաճի մէջ, իր մանկութեանը գարոց կ'երթայ թէև, բայց երբ ատկի կը խնդրուի՝ գժգոհանալով իր հոն առած ուսմունքէն Իզմիր կը մեկնի և կ'աշակերտի Տ. Օհան Վանանդեցի քահանային, երբ արդէն 17 տարեկան էր:

Սակայն իր յիշատակութեամբ հոն երեք տարի ապարդիւն աշխատելով Պօղոս կուգայ պանդուխտ և անօգնական, երբ հազիւ 20 տարեկան էր:

Պոլսոյ մէջ բոլոր պատասխանութեան կը յանձնէ և բնագիտութեան վրայ վարքրիկ դրքոյկ մը կը պատրաստէ ձեռագիր, որ մէջ Ֆիզիքա քրիստոնէական կրօնքի ճշմարտութիւնը բնականին հաստատած է:

Այդ միջոցներուն Փէշտիմալճեան Գրիգոր պատասխանի հանրութեան ալ երեն հասած ըլլալով, ի վերջոյ անոր կը դիմէ, կարծելով թէ ասկէ լուսաւորութիւն պիտի առնուց անկից:

Ֆիզիքա՝ Պեզճեան Գազէզ ամիրային պաշտպանութիւնը կը վայելէ որ այն առենուան բոլոր ուսումնականներուն կը ներկայացնէ գինքը, առ Ֆիզիքա որ Պոլիս եկած էր ամրելու համար, կամաց կամաց ինքը կը սկսի ուսուցանել:

—Ես ճշմարտութիւնը ճանչնալ կ'ուզեմ և ճշմարտութիւնը ուսանողով կը ճանչցուի, կը պատասխանէ Պօղոս, ես լեցուն կանխեղ մըն եմ, կ'ըսեն թէ չաս իւղ կայ այդ կանխեղին մէջ, բայց մեկը պէտք է վառէ կանխեղը որպէս զի լոյս տայ:

Փէշտիմալճեան՝ Պօղոս Պաղտսիրքին կը պատմէ Ֆիզիքային ուշխութիւնը որ Պաղտսիրքաբան հրաւիրելով ի ներկայութեան Պեզճեանի և ուսուցիչներու կը քննէ Պօղոսը, որով կը հաստիան թէ այս բարձր ուսմունքը և գիտութիւնը բնական է և ոչ թէ սատանայական, մանաւանդ աստ բնագիտութեան նոր հետեւակութեամբը. Ժողովը հաստելով Ֆիզիքային առած պատասխանութեան այդ օրը կը հռչակեն գինքը Պաղտսի և Ֆիզիքա պատուանունն ալ կուտան իրեն երբ տակաւին 23 տարեկան էր:

Քանի մը տարիներ ուսուցչութիւն կ'ընէ Պեզճեանի տան մէջ ամիրային քեռորդւոյն և յետոյ հրաժարելով անկից կ'երթայ Իզմիր և անկից Ե-րուսաղէմ 1820ին:

Երբ Եգիպտոսի փոխարքային գործակատար Պօղոս պէյ անոր Երուսաղէմ գալը կը լսէ, կը հրաւիրէ Ֆիզիքան Եգիպտոս, որ ընդունելով հրաւէրը քիչ մը սանեն կը մնայ և անոր կարգադրութիւնով Իզմիր կը վերադառնայ ուր 2 տարի վարժարանին մէջ կը պաշտօնավարէ: Ետկէ վերադառնալով Պոլիս՝ Պեզճեանի առաջարկու-

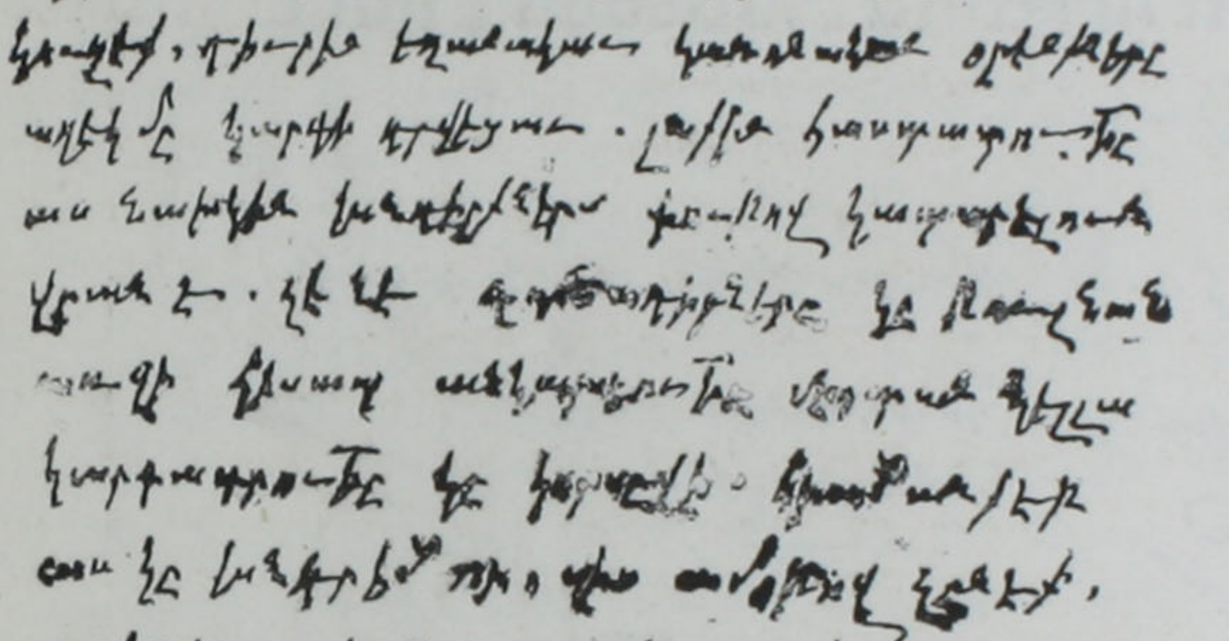

30. Իր ձեռագիր մէկ ճառակը

Մխթարեանց վարժապետութեան համար Պօղոս Պաարխարքի հրաւէրով, հոն տարիներկու կենալէն ետք դարձեալ Պոլիս կուգայ, և Զուգաբան մի վարձելով, շուկայի արհեստաւոր ազգքներուն և կառավարական մարդոց դասատուութիւն կ'ընէ։

Այն ժամանակները Ազգը երկու բաժնուած էր, մին լուսնայոխներուն իսկ միւսը արհեստաւորաց դասակարգը, առնց առաջինին կեդրոնատեղին Մեծ Նոր Խանն էր, իսկ երկրորդինը Պէյկթաշ՝ Պալեան Կարապետ ամիրայի առնը։

Սահմանադիր Պաարխարք Ազգային լուսնայոխներուն կառավկին էր, նոյնպէս այն առնց կրօնական թոյլատուութեամբ բողոքականութիւնը սկսած էր Ազգին մէջ տարածուիլ, այս երկու պատճառներն էին ազգին մէջ գժտութիւն յառաջ բերող, որոնք սկսան իրարու թշնամական ցոյցեր ընել, և գործը այնքան ծայրայեղութեան գնաց որ մինչեւ կառավարութիւնը միջամտեց և Պալեան Կարապետ ամիրան կանչելով խրատեց որ զիրար հաշտեցնեն։ Ան ալ հաշտասէր ըլլալով Սերասկեր Առաջնորդ Յակոբոս Եպ. Պոլիս բերել կտ տայ որ Ազգային տեղ Պաարխարքը կ'ընտրուի։

Այս վէճերուն հետեւանքով չատեր տարտրտալով Ֆիլիբա ևս տնոնց բողոքականութեան վերջ հետաքրքրութիւն մէջ կ'ուսանուի կսկսի, իր ձեռագիր նշումներէն կ'երեւի որ 16էն տարի էին քննութեան կ'անցընէին ուր բան Սահմանադրի վկայութեան. «Մէկը չատ պատասխան բանէր կայնի, մինչեւ անգամ Ճնորհալին այն բերանները չէ կրցեր ընել»։

Յատալի է որ այդ ձեռագիրները բոլորն ալ այրուած են այն առնցները՝ որոնք ուսուցչական պաշտօնի համար չէին ուզեր զինքը։

Ֆիլիբա 1839ին Պոլիս վերադարձաւ. ամբոյն չատ յաւեցաւ և անմիթար հետաքրքրութեան ձգտեցաւ իր ուսումնասիրութիւններուն ձգտելու։ Կրօնական ժողովոյ անօրէնութեամբը ժամանակաւորաց դասատու կարգուեցաւ վերի Խան Ս. Կարապետի անեակը, բոլոր քահանայացուներ և ազգայիններ հան կուգային ուսմունք առնելու համար, ուր չատեր մին ալ հասատասկ. ինք կը ճառէր կրօնի և պատմութեան վրայ և ամէն հարցումներու կը պատասխանէր։

Ազգային Պաարխարքարանի անօրինութեամբ 1848ին դնաց Մուշ, ուր քաղաքական խռովութիւն մը ծագած ըլլալով, հանդարտեցուց և Մշոյ վանքը մնալով միաբաններուն ուսմունք առնցուց և երեք տարի մնալէն ետք 1851ին Պոլիս վերադարձաւ Ալի փաշա Խանը անեակ մը վարձելով դասախոսութիւններու սկսաւ։

Ֆիլիբա իր ժամանակին ամէնէն պատուն և ազնիւ անձը եղաւ որ փոխանակ ծխուած գաղափարներու հետեւելու՝ փափագեցաւ որ պատմութիւնը կրօնի հետ զուգընթաց տարածուի Ազգին մէջ, իր բնական պիտութեանց համաձայնէն է որ Ֆիլիբա պատուանունը արուած է

իրեն, ունի անտիպ գիրքեր, և Տրամաբանութիւնը որ երկու անգամ տպուած է իր մահէն ետք։

Ֆիզիգայ խեղճ վիճակով իր մահկանացուն կնքեց 68 տարու 1855 յունիս 9ին Ալի փաշա խանի մէջ և թաղուեցաւ Պալըգլը Տէր Գրիգորիսի թաղը։

Իր ձեռագիր նամակը ուղղուած է Նիկողոս աղա Պալեանի (տե՛ս պատկեր թիւ 30)։

Աղբիւրներ. — *Տրամաբանութիւն Ֆիզիքայի 1877. — Սուրհանդակ 1906 յունիս.—Լոյս 1908 (Ա. Անտոնեան) եւլն։*

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՍՏԱՏՈՂՆԵՐԸ

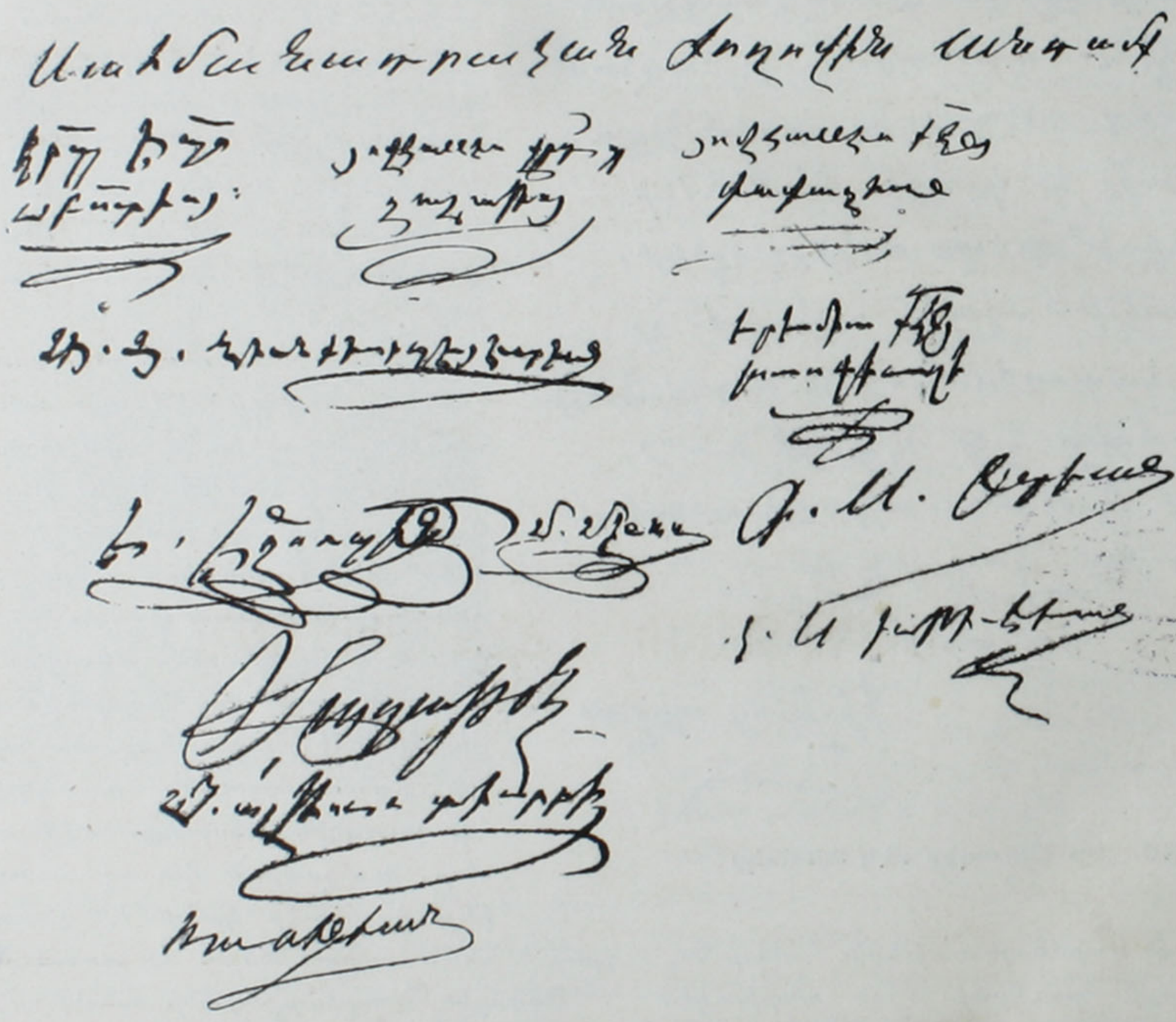

31. Սահմանադրական ժողովոյ անդամներու ստորագրութիւնները

Մատթէոս Պատրիարքի օրով Հոգեւոր և Գերագոյն Ժողովները հաստատուեցան, բայց անոնց ընտրութիւնը օրինաւոր չնկատուեցաւ քանի որ ժողովրդական ընտրութիւն մը չէր, ուստի խոհական և աղատասէր անձեր փափաքելով վերցնել այդ անպատեհութիւնը, խորհեցան Օսմանեան կայսրերէն չնորհուած վաղեմի արտօնութիւնները և Ազգային ժողովրդական օրէնքները սահմանադրել և կանոնաւորել. ընտրեցին Սահմանադրական Յանձնաժողով մը որոնց մէջ բացի վերոյիշեալ անձնաւորութիւններէն կ՚անդամակցէին նաև Աշնանեան Պ., Միսաքեան Վ., Սիւրէնեան Յ., Փէշտիմալճեան Ս., Քըռթիկեան Բ., Տէմիրճիպաշեան Ենովք, Քայսերեան Թ. (հմմտ. Պատմ. Պէրպէրեան էջ 427)։

Սահմանադրական Ժողովը Ղալաթիոյ ժողովարահին մէջ քանիցս գումարուելով պատրաստեց Սահմանադրական օրէնքը և յանձնեց Սարգիս Պատրիարքի որ 1860 մայիս 24ին իր նախագահութեամբ Ժողով գումարեց. ներկայ

էին ազգին երեւելիները, Յակոբ նախկին Պատրիարքը, Եկեղեցականներ, աշխարհականներ, բազմաթիւ ուսումնականներ, նաեւ Տաճեան, Պալեան, Երամեան պէյերը եւայլք:

Հոն ծայրէ ի ծայր Սահմանադրութիւնը կարդացուելէն յետոյ, եկեղեցականաց դասէն հարցուեցաւ թէ կրօնքի և եկեղեցւոյ դէմ և անոր Սուրբ Կանոնաց դէմ բան կա՞յ, ոչ պատասխանուեցաւ և քննութեան ալ կարօտ չէր, վասն զի Ազգին ընտրեալ և հաւատարիմ անձերն էին Սահմ. Յանձնաժողովոյ եկեղեցական և աշխարհական անդամները, ուստի ամէնքն ալ առաջարկեցին և ընդունեցաւ Ազգային Սահմանադրութիւնը:

Ահա այսպէս պատրաստուած է Սահմանադրութիւնը, որուն արտօնութիւնը առցուելէն և երեսփոխաններուն ընտրութենէն վերջ 1860 օգոստոս 25ին առաջին ընդհանուր ժողովը գումարեցաւ Ազգային Պատրիարքարանի Սրահին մէջ, նախագահութեամբ Տ. Սարգիս Ս. Պատրիարքի, ներկայ էին արդէն ընտրուած 150 երեսփոխաններէն 120ը և ցանկի մէջ նշանակեալ 68 անդամոկիսներէն 60էն աւելի: Նախկին Յակոբ Պատրիարք ևս ներկայ էր:

Սրբազան Պատրիարք Հայրը խնայուց ժողովին որ Սահմանադրութեան պահանջած երեսփոխանութեան ընտրութիւնը նորէն ընել, ուստի առանց կը բացուի և աւժանուայ Քաղաքական ժողովին Առաջնորդ Մեծ. Աղաթոն Մկրտիչ ազան, Մասիս լրագրոյ խմբագիր Տնօրէնը Կարապետ ազա Իւթիւճեան գեղեցիկ առաջնորդութիւններ կ'ընեն և յետոյ Դիւանի ընտրութիւնը կատարելով հետեւեալ արդիւնքը կ'ունենայ: Առաջնորդ Սերովբէն Եփիսկ, փոխանորդ Առաքելեան Առաքել պէյ, Առաջնորդիչ Աղաթոն Մկրտիչ ազա, փոխանորդ Իւթիւճեան Կարապետ ազա:

Յետոյ Կրօնական և Քաղաքական ժողովները կ'ընտրուին:

Այս գործողութիւնները աւարտելէն ետք Առաջնորդը կը գոցէ:

Սահմանադրական Յանձնաժողովի անդամները օրէնքը պատրաստելէն ետք ստորագրած են. (տե՛ս պատկեր 31):

Աղբիւրներ. — Պատմ. Պէրպէրեան. — Առաջնորդութիւնք 1860—70. — Պատմ. Փափազեան. — Հանդէս Ամսօրեայ 1902, Տր. Վ. Թորգոմեան. — Պատմ. Ս. Փրկչի Հիւանդանոցի, Բէյգեան. Ազգ. Սահմանադրութիւն 1860 եւլն:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՄԻՐԱ ՃԷԶԱՅԻՐԼԵԱՆ

1805 — 1861

Մկրտիչ Ամիրա մէկն էր այն մեծահարուստ Հայերէն որոնք նախորդ Դարուն առաջին կիսուն կատարած էին ազգանուէրական արիւնաստին մէջ ճիշդ այժմու դրամատուներու դերը, և եղած է նոյն իսկ մէջօրյ մը որ Մկրտիչ ամիրա ի ձեռին ունեցած է Օսմ. Կայսրութեան մաքսային եկեմուքը:

Իր անունը փառքի և ճոխութեան առասպելային դրուագներով կը հանդիպի մինչեւ այսօր: Ճէզայիրլեան առկայն իր փառքին հետ պիտցած է նաև զազրիլ բարիքը, առոր համար է որ իր անունը կը գառնայ մեր այն Հայ Բանիէներին մէջ:

Մկրտիչ Ճէզայիրլեան որդին էր Սարգիս Ամիրայի որ Ամիէն գաղթած անուանի գերդաստանի մը չառաւելն էր: Ծնած է Խասգիւղի

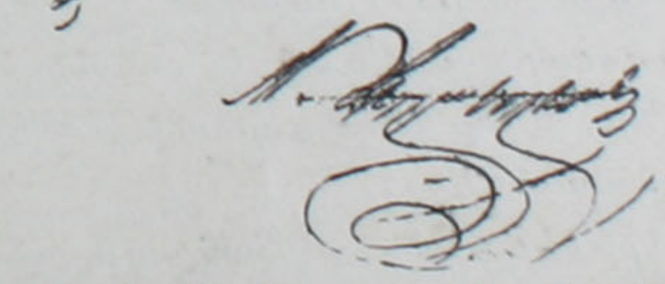

32. Ճէզայիրլեանի ճեռագրոյն ամուսնութեան հրաւիրագիրը Մկրտիչ ամիրայի առաջագրութեամբ

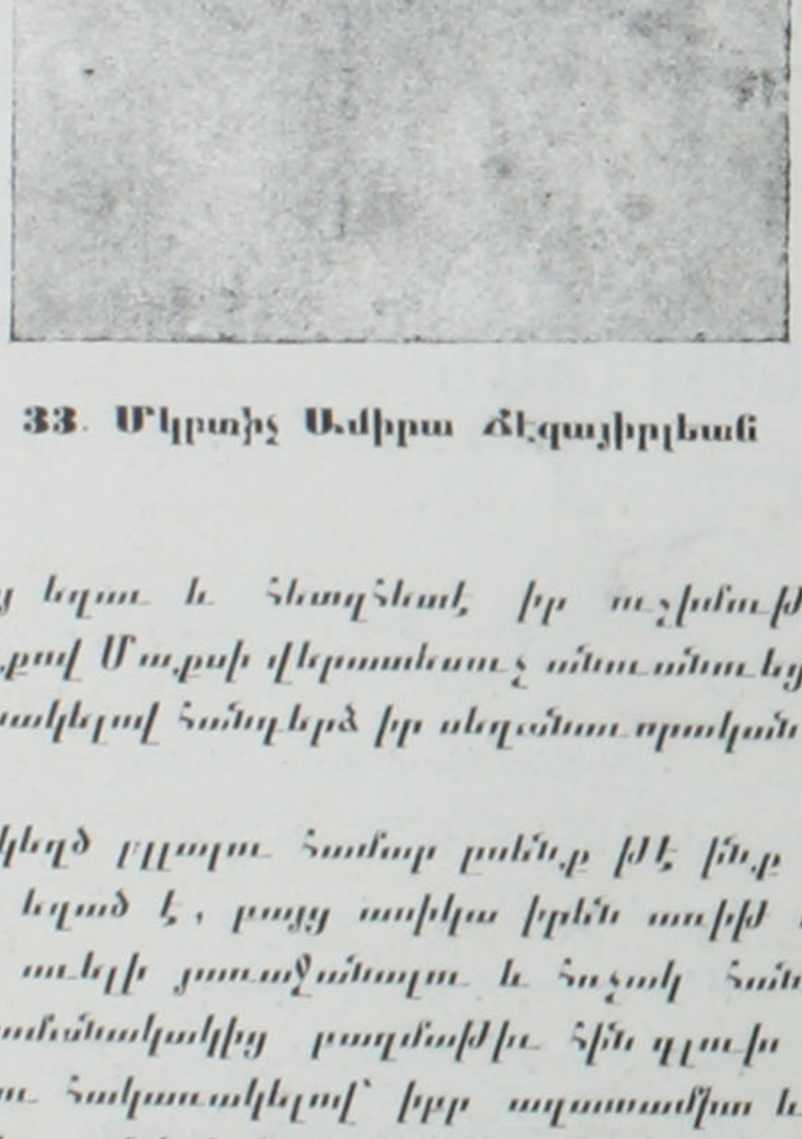

33. Մկրտիչ Սամիրա Ճէզայիրլեաց

ասեան էֆէնտի որ ուսուցչի պաշտօնը ունեցած է Ճէզայիրլեանց ատեն մէջ, մեզ հաւատաց թէ Մկրտիչ Սամիրա պրաւեր էր և ատատրոզ Գրամմատեան: Իր ամենէն աւելի սիրած գիրքն էր Նաբոլէոնի կենսագրութիւնը ուրկէ ազդուած էր և որուն համաուտը պատրաստել ապագրել ուսած էր. և կը փափաքէր ընդարձակին ալ պատրաստել ատ:

Ազգային բարերար մը կրցաւ լլալ և փոխանակ հետեւելու իր նախնիքաց ամիրաներու չափին և ևիկեցին չմնալու, բարեգործութեան բարերարին ապրեր ուզի մը բանել:

Ինք պատմել թէ Հոյ պատանիներ Եւրոպա ղրկել պատմտրակել ատը ամենէն կարեւոր բարերն էր, շատ պատանիներ Եւրոպա ղրկեց, որոնց մէջէն յիշենք Ազաթօն Գրիգոր էֆէնտին Հոյ առաջին հոմտորը որ ամերիկեան ձանրոյին պատմտրակութեան և վատի պատկեց Ճէզայիրլեանին յոյսերը, և Յ. Ամատան որ երկրագործական կանեաճի վարժարանին չրջատարած վերադարձաւ:

Ինք պատրաստ ուսման կարեւորութիւնը՝ վերջինեց Մատթէոս Ս. Ներսէսեան վարժարանը:

Ճէզայիրլեան Ներսէսեան վարժարանը հոգեկն էր (1836—1838) կը ձեռնարկէ բանակութեան, վարժարանին հոգածութեան մէջ իրեր մտաւ արուել կը սկսի, իսկ ուսումնարանին աշակերտներուն Գրամմատիկն և խոսելին լեզուները կ'ուսուցանէր, ինչպէս նաև գեղարուեստական ուսումնքներ, բայց մանաւանդ խոսելի պատասխանել մը կը պահանջէին նաև Եգիպտեան Յովհաննէս վարժարան, Յովսէփ վարդանեան (յետոյ Վարդան վարչ), Յիսուսեան Պօղոս և Տ. Սահակեան Յովհաննէս. Տ. Գէորգ Արծրունի հայկազեան և արուեստից բաժնի պատասխանատու էր և Ճէզայիրլեան ամերիկեան կոչի վարժարանին Տնօրէնն էր, իր յորդորմներուն չնորհիւ վարժարանին ծանօթութեան համար ամէն ամիս ամերիկեան 10,000 դրուշ կը վճարէր, դժբախտաբար այս փոյթն վճռակը հասին 19 ամիս տեւած է, որմէնետև հետեւեալ միջադէպը բարերարին վշտացուցած է բարեկիրթ Ամերիկեան:

Մկրտիչ Սամրա խնջոյք մը կատարէ իր տան մէջ և կը հրաւիրէ բոլոր Ամերիկացիները բայց Պալեան Ամերիկեան, խնջոյքին նաև բոլոր Ամերիկացիները դպրոց կ'ելլեն, հին ճաշեր կը խոստանին Հայերէն, Թրամատիկն և խոսելին լեզուներով և դասախոսութեան կարեւորութեան վրայ բա-

---

ամեան եղած է և հետզհետէ, երբ իր հայրը կրթացնելու դժբախտութիւնը ունեցաւ բայց ինք ի բնէ ուշիմ ակաա ուսման հետեւիլ և իր նախնական կրթութիւնը առացաւ իր ծննդավայրին մէջ, այն դպրոցը՝ որ յետոյ իր հռչակաւոր վարչութեան մնակ առարկան դարձաւ: Վարժարանը Թոպչեան նոր ակաա ուղղանուագրական գրքերով զբաղիլ, ապա կառավարական պաշ-

33. Մկրտիչ Սամիրա Ճէզայիրլեաց

ամեան եղած է և հետզհետէ, երբ իր հայրը կրթացնելու դժբախտութիւնը ունեցաւ բայց ինք ի բնէ ուշիմ ակաա ուսման հետեւիլ և իր նախնական կրթութիւնը առացաւ իր ծննդավայրին մէջ, այն դպրոցը՝ որ յետոյ իր հռչակաւոր վարչութեան մնակ առարկան դարձաւ: Վարժարանը Թոպչեան նոր ակաա ուղղանուագրական գրքերով զբաղիլ, ապա կառավարական պաշտօնեաներ ուսանելու համար հրաւիրուած է Երկրագործական վարժարանին մէջ, ուր ինք ալ ընդունուած է չորրորդ տարուան դասընթացքին համար: Ուսման ընթացքին ինք ալ

տակար թէ՛ երկրին և թէ Ազգին միանգամայն, մեսրոպեան չատ մը գործարաններ բանալ առաջ ալ եւս պէտք էր ապագրութեան առարկայ որոնցմէ կարեւորներն են :

1. Մեսրոպեան Տպարան Յ. Կրճիկեան (1846). — 2. Հանրօգուտ պաշտօն չերամ պահելու. — 3. Կարճառօտ վարք Մեծին Նաթալէոնի. Հիւսուած (1847). — 4. Ընթերցասիրութեան Զօրացման (1852). — Մանր ուսմունք Քրիստոնէական (Մարկոսեան) 1855 :

Իր ծնողավայրը Կոտին ամէնէն ուշի ուշով էր իր հանրային գործունէութեան, ինչ չնչին առիթ մը գործարաններ բանալ առաջարկելու այլեւայլ պարբերաթերթ տպագրութեան առարկայ որոնցմէ կարեւորներն են :

Թարգման Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Բարձր Ազգի քարտուղարութեան պատճառով չէր կրնար իր ծննդավայրը երթալ, ուստի իր ծնողքը Պոլիս հրաւիրեց, ուր ինքն ալ ամէն տարի կ՛երթար իր ծնողաց տեսնելու համար :

Կոստանդնուպոլսոյ Ս. Աստուածածին Ազգային Վարժարանին մէջ ան ուսուցչական պաշտօնի հրաւիրուեցաւ, ուր 1847 Մայիս 7ին սկսաւ երկու ժամ հայոց պատմութիւն դասաւանդել :

Ս. Աստուածածին

է չաւելցուն, որոնք խուսափասիրութեամբ Թաղթոնին պէտք չէին անուններ և որոնք ցաւալի է որ յաջողեցան փլցնել տալ աւագին Հայ Թաղթոնը որ հաստատուած էր 1850ին Խաղխուի մէջ Աստիճան Ալթուն-Տիւրքիի միջոցաւ:

Ձէզայիրլեան ամէարութիւն ըրած էր ամէն ծնողական օրերու ազգասիրական ազատքներու հաղորդակից չինել տալ, կը պատմուի թէ Բարեկենդանի չարաճճիները Խաղխուի ազգասիրները կեղտոտ եփելու պէտք չէին անուններ, որովհետեւ ամիրան ինք կը գրկէր անոնց ուսերէրը:

Սակայն ամէն գործիչներ չեւաւալ կը չէջէր նոյն առնն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, և որքան բարձրանալու կարող ըլլար մէկը այնքան խորունկ կերպով կ'ըլլար անոր անկումը: Այս պարագան պատահեցաւ նաև Ձէզայիրլեանին, իր պաշտպանին Մեծ Եպարքոս Բէյէա փաշայի անկումովը, որէն ետքոյ էր Ձէզայիրլեանի դիրքը, և իր բազմաթիւ թշնամիները սկսան գլուխ էին գործելու: Իր չափազանց աչքառու ապրելակերպը, Եէնի Բէօյի ծովեզերեայ պատկանքը ուր մինչեւ ցարդ կը մնայ Մ. Ձ. ակռընտաները Աւստրիական դեսպանատան չէնքին վրայ, վերջապէս իր հոգ հագած թանկագին քարերէ կռճակներով հագուստը նախանձը չարժած էին որքայական հարէմներու որոնց վրայ աւելցած էր նաև պետական նշանաւոր անձի մը վրայ ունեցած իր խոչոր պահանջքին չկարենալ դանձումը, որով 1859ին օր մը յանկարծ Բռատէ մը ելաւ և իր ամբողջ հարստութիւնը, կահկարասին եւայն յարգութիւնս պրատելուց մինչեւ իր հաշիւներու քննութեանց ատրուժը որ ամէն երէկ առիթ չունէցաւ:

Ձէզայիրլեան յաւտնուաւ Եւրոպա ազատութեան իր հարստութիւնը ձեռք բերելու համար, սակայն նաև իր ձեռնարկին մէջ չյաջողելով յաւտնուաւ 1860ին վերադարձաւ Տիւրքիա մէջ, բնակեցաւ Գաղաթիւղ ու 1861 ապրիլ 1ին մեռաւ Քչուա վիճակի մէջ:

Ձէզայիրլեանի մարմինը փոխադրեցաւ Գալաթիւղ Խաղխուի ապրիլ 2ին մեծահանդէս կերպով կատարուեցաւ յուղարկաւորութիւնը և Ներսէս Վ. Վարժապետեան կը խօսի նշանաւոր դամբանականը մը «անցաւութիւն անցաւութեանց» ուր մարմինը կը Խաղխուի գերեզմանատունը ու հինգ քարի կաթ մնի ալ չի կայ որպէս զի մեծ մարդուն գերեզմանը:

Աղբիւրներ. — *Մասիս 1861 Թ. 477, 478 (յաւելուած). — Մէնմ. Հաւատիս 1861, Երկրագունտ 1886. էջ 511. — Եւրոպա Ժ. 32. — Բանասէր 1851. — Պատմ. Հայոց Փափազեան. — Պատմ. Պէրպէրեան. — Ռէշիտ բաշայի յիշատակները տաճկերէն 1304. — Արեւելք 1894 Թիւ 2980, եւլն:*

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎՐԴ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

1814—1865

Կարապետ վրդպ. Շահնազարեանց այն բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնները որոնք ունեցած է Հայ Կղերը իր պատմութեան մէջ, որով առանց սեղմելու կրօնական մտայնութեան առանձնահատկութեան մէջ, կանգնած է իր ամէն մէկ գործը իրր լուսաւորութեան և արդիւնաւորութեան մէկ մէկ փուճջ նկատել տալու:

Ծնած է Պարտիզակի Հաճընոյ գաղաքին մէջ 1814 Մայիս 14ին, պատանեկան հասակին հետ կուգայ Էջմիածին ուր աւարտելէ յետոյ իր ասպրելակերպը կը մնայ ժառանգաւորաց վարժարանը, իր խնդասիրական բարձր կրթութեամբ ուսումնական հոգաբարձութեան ուշադրութիւնը կը գրաւէ, այնպէս որ իր պաշտպանը և բարերարը Երեւանցի Յովսէփ Ս. Ե. Պ. Մարութեանցի աւագարքեպիսկոպոս Սիմեոնը 1835ին իր ծախքով Թիֆլիզ Ազգանուէներու դպրեվանքի վարժարանը կ'ուղարկէ գինքը աւարտելագործելու համար:

Սիմեոնը այս գործակատարութիւնը կ'ընէր բազմակի ապացոյներու և Շահնազարեանց արժանի էր այս գործակատարութեան: Հոն երկու տարի մնալով իմաստասիրութիւնը կատարելէն Ռուսերէն լեզուն և չափաբանական գիտութիւնները: 1837ին կը վերադառնայ

էջմիածին և երկու տարի ետք 1839ին Սարգսատ կը ձեռնադրուի և միանգամայն ժառանգաւորաց վարժարանին տեսուչ և դաստիարակ կը կարգուի։

Այս պաշտաւնին և կարեւոր պաշտօններուն ձեռ-

34. Եպիսկոպոս վրդ. Շահնազարեանց

նահատութեամբ ի գործ դնելով երեք տարի չարունակ, 1842ին՝ Մակար Կաթողիկոսի և ազգային իշխանաց հետ արեւոյ կը ձեռնադրուի Կեսարացի Բարսեղ Ա. Եպ.ի։

1843ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Յովսէփ Ա. ը. Մարութեանցէ և Տաթեւի առաջնորդ կը կարգուի, ուր երկպառակութիւնը կը վերջացնէ, և կարգ ու օրինապահութիւն կը վերահաստատէ։ Իր հեզահամբոյր բնաւորութիւնը, անխոնաստէր հոգին և աստուածային պարզութիւնը խակոյն գինտիոսի կ'ընծեն ամէն բորբոքեալ կիրքեր և անձնական թշնամութիւններ տալի կուտան իր անկողմնակալ և արդարասէր նկատողին առջև։ Ամբողջ 3 տարի մնալէ ետք 1846ին կը վերադառնայ Էջմիածին։

1846ին երբ երջանկայիշատակ Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոս կընտրուի Շահնազարեան կ'ըլլայ նորընտիր Հայրապետին սիրելագոյն անձը ամէն տեւ հոգի հանգստութեան նախանձն և տաքութիւնը և միւս կողմէ անձնական վատաղջութիւնը՝ կը պարտաւորեն Շահնազարեանը ամառոյ բամնուիլ իր սիրելի նուիրական վայրերէն և 1849ին հրամանաւ Աչտարակեցիի կը մեկնի Պոլիս, ուր իրեն հանդերձ արդէն հասած ըլլալով ամէն կողմէ խնդութիւնը կ'ապջանուի։ Օտանէս պէյ Տպաճան առաջինը կը լինի Շահնազարեանը վերադարձնել առնչական-

նող և աքանչացող անոր մեծ հանճարին։ Ամենայորին ապաւորութիւնը կը թողու իր սիրաճաիսօ քարոզներով, որով խակոյն քարոզիչ կը կարգուի Դալաթիա և ապա Խասգիւղ։ Մայրաքաղաքին ամէն խաղերէն ժողովուրդ գունդ գունդ կը վազէր հանուր պիտի իմանար Հայ Աստուածաբանը։ Ականջալուր ժամանակակից անձեր կը վկայեն թէ որովհետև հմտութեամբ և որ առաքինաբար կը խօսէր գերիշխողհոգեւոր կրնն և խնամատարութիւն։

Այսպէս Շահնազարեանց կը հանդիսանայ օրուան մեծ մարդը՝ նահանգելով չատ մը պատուելիներ և խաւարամիտ անձեր, որոնք իրենց պատիս ունենալով ժամանակին Պատրիարքը՝ արդէն սկսած էին իսկ նախանձ մը տածել Շահնազարեանցի վայելած համբաւին և պայծառիլ այս նուիրեալ վարդապետին մեղը քարոզութեանց։ Իսկ երբ վատօրակիս ապատամիտ Յակոբ հանեցաւ ամիրա Տաճատն կը փոխարկի կղերական բարեբաղդ վարժարան մը բանալով նորա տեսչութիւնը յանձնել Կարնեցի վարդապետի, անա փոթորիկը կը վրիպի։

Ժամանակին ազգեցիկ անձնաւորութիւնները

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՍԻՄԱԿԱՆ

ԱՐԱՐԵԱԼ

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՕՐԲԷԼԵԱՆ ԱՐՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՍԻՒՆԵԱՑ

Ի լոյս ընծայեաց հանգերձ հանօթութեամբ

Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց՝ Միաբան
սրբոյ Էջմիածնի։

Ի կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց Տեառն եւ
Տեառն ՄԱՏԹԷՈՍԻ Ա

Ի ԳՈՐԾԱՏԱՆ Կ. Վ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

35. Շահնազարեանցի հրատարակած Առեփանոսեան Օրբէլեան

երկու կուսակցութեանց կը բաժնուին, մին հաստատուած որ են Մատթէոս Պատրիարք, Պալեան կարապետ, Տէրոյենց են։ Իսկ պաշտպան խմբակը ձէզայիրլեան Միրաէլ ամիրա, Խորասանճեան Պետրոս, Ազաթօն Գրիգոր, Սահակ

ԴԱՇԱՆՑ ԹՂԹՈՑ

ՀՆՆԱԻԹԻՒՆՆ ՈՒ ՀԻՐՔՈՒՄԸ

ԱՐԱՐ

Ն. Վ. Շահնազարեանց, Միաբան Սրբոյ Էջմիածնի եւ Անդամ Խորհրդարանի Ս. Հռիփսիմեան Տեսից Լազարեան Վարժարանց, տպ. ի Մոսկվա։

ՊԱՐԻՍ.

—

1862

36. Շահնազարեանցի Դաշտից Թղթոյ Հերքումը

կը կազմեմ հատուածքնական առեան մը, հան Շահնազարենց կ'արդարանայ որովհետեւ իրեն փառ ունէր Պատմութիւնը։

Շահնազարենց 8—10 ամիս ետ կը մնայ Պօղոս, և տեսնելով որ իր գիրը վերջացած է կը թողու Պօղոսը ու կը մեկնի Փարիզ 1856ին։ Հոն իրեն առաջին գործը կ'ըլլայ Ֆրանսերէն լեզուն կատարելագործման աշխատիլ, որուն տարի մը աշխատելէ վերջ 1857ին իրեն պաշտպան Պօղոսեան Հայերու օգնութեամբ և Ռուսական բարերարներու օժանդակութեամբ կը հիմնէ հայկական տպարանը. և հետէ կը սկսի իր ամենէն բազմազան գործունէութիւնը։ Տակաւին կը հրատարակէ 7 կամ պատմագրութիւններ որք են՝ 1. Դեւոնդ Պատմագիր. — 2. Ստեփաննոս Վ. Տարօնեցի. — 3. Ստեփաննոս Օրբելեան 2 հատոր (տե՛ս պատկեր 35). — 4. Տարեգիրք. — 5. Վահրամ Րաբունի. — 6. Մամիկոնեան կոչուած 2 հատոր. — 7. Թովմա Մեծոփեցի և Հերքումն Դաշտից Թղթոյ (տե՛ս պատկեր թիւ 36) և այլ մէկ քանի գործերը։ Կը թարգմանէ և կը հրատարակէ Դեւոնդ Պատմագրի Ֆրանսերէնը և Հայոց պատմութիւն մը. և ինք կը դնէ հիմնաքարը և կ'ըլլայ Հայերը Եւրոպական ճանչցնելու համար աշխատողներուն առաջինը։

Արեւելագէտներու առջեւ կը բանախօսէ Ֆրանսերէն, կը գրէ լուրջ Ֆրանսական թերթերու մէջ՝ առնելն կողմէ համակրութիւն չգտնելով և ի վարձ իր մտաւոյց անպատճառութեան 1862ին Ֆրանսական Կառավարութիւնը կ'ընտրէ ինքը պատուակալ անդամ Ֆրանսական Կոճակոն Արձանագրութեան և Գեղեցիկ Գրութեան ճիւղին։

Բայց իր առողջութիւնը չարաչար կը տուժէ, որովհետեւ իր մտաւոր ծանր աշխատութիւններէն զատ, չատ անգամ գրաշարութիւն կ'ընէր, և չատ անգամ ալ չէր հաց կ'ուտէր, գրկելով իր հիւանդագին անձը կենսոյ անհրաժեշտ պիտոյքներէն, կ'ընէր այս զոհողութիւնները որպէս զի կարենայ գումար մը գոյացնել և անով ազգին կարեւոր մէկ պակասը լրացնել, եկեղեցական վարժարան մը հիմնելով։

1862 Թուականին վերջերը Մանչէսթըրի Հայ գաղութը հայկական մատուռ մը հիմնելով, Շահնազարենցը կը հրաւիրեն որ ընդունի իրենց առաջնորդութեան պաշտօնը։ Կարապետ Վ. սիրով կը համակերպի և 7 տարի Փարիզ բնակութենէ մը վերջ կ'անցնի Անգլիա, ուր առաջին գործը կ'ըլլայ անգլերէն լեզուն առնել։ Ինչ եաք իր ազգասիրութիւնը կը փոխադրէ Մանչէսթր ուր կը սկսի հրատարակել «Երկրագունտ» գրականա-պատմական հանդէսը (տե՛ս պատկեր թիւ 37)։

Երկրագունտ կը սկսի 1864ին և կը հրատարակուի մինչեւ 59 թիւ։ Հոս նա սկսաւ գրել տառնեներ և արեւելագէտներ կը սքանչանան իր վրայ և կը շնորհաւորեն Հայերը որոնք իրենց կրնային հպարտանալ եւրոպական համբաւ վայելող անուանի առաջնորդ մը ունենալնուն համար։ Սակայն դառն ճակատագիրը սկսաւ իր պաշտօնը Բոլոլ կուտալ. հիւանդանալով կը վերադառնայ Փարիզ, յետոյ Եգիպտոս և 1864ին երկրորդ և վերջին անգամ Պօղոս կը մեկնի և հոն կ'ըլլայ Արծրունի Տ. Գէորգ քհ-ի տան մէջ։

Իր հիւանդութիւնը որ չարաբաստիկ էր, հետզհետէ կը ծանրանայ և Եգիպտոսի օդափոխութեան կ'երթայ, հանկէ է որ այն նամակը կը գրէ Գէորգ Զարդարեանի, որուն մէջ կը յայտնէ իր ունեցած գրքերուն քանակը (տես պատկեր թիւ 38)։

1865 *օգոստոս 29ին կը վախճանի Մոսկուայի մէջ և կը թաղուի մեծարգոյ գերեզմանատունը, Ձէլտոյիլսկոյեանի դամբարանին մէջ։*

Իր մահուամբ չի վերջանար սակայն իր գործունէութիւնը և լուսաւորելու իր դերը, իր կեանքին մէջ եղած բազմազան աշխատութիւնց արդիւնքը եղող իր հարստութիւնը կը կազմէ ամենամեծ նպաստակի մը, այն է բարեգործական վարժարանի մը հաստատութիւնը՝ որուն կը պարտինք այսօր մեր ազգային ու դրական նչանաւոր գէմքերուն չատերուն արդիւնաւոր գործունէութիւնը։

Իր կտակը կը սկսի հետևեալ բառերով. «Ես Կ. Վ. Ճահնազարեանց, ծնեալ ի Համատան յամի 1814, հիւանդութեամբ հոս գալով բժշկութեան համար և տեսնելով որ վճռական օր ատուր կը ծանրանայ, ատոր քրիստոնէական պարտքս սեպնդի ջնորհուանդութեամբ կատարելէն զինքի այս կտակս երբ ատոնք մտաք, իմ անգհատան դրչաւ և ստորագրութեամբ ի գիտութիւն ազգայնոյ և ի հրամանել իմ կտակակատար Վ. Նուբար փաչային, իմ բոլորին ապագային համար ինչ որ կրնամ ընել, ասկէ առաջ ալ ըրի ատոնք ալ ըրի, ինչ որ ալ ըրի ատոնք ալ ըրի, ինչ որ ալ ըրի ատոնք ալ ըրի։

Իր կտակը կը սկսի հետևեալ բառերով. «Ես Կ. Վ. Ճահնազարեանց, ծնեալ ի Համատան յամի 1814, հիւանդութեամբ հոս գալով բժշկութեան համար և տեսնելով որ վճռական օր ատուր կը ծանրանայ, ատոր քրիստոնէական պարտքս սեպնդի ջնորհուանդութեամբ կատարելէն զինքի այս կտակս երբ ատոնք մտաք, իմ անգհատան դրչաւ և ստորագրութեամբ ի գիտութիւն ազգայնոյ և ի հրամանել իմ կտակակատար Վ. Նուբար փաչային, իմ բոլորին ապագային համար ինչ որ կրնամ ընել, ասկէ առաջ ալ ըրի ատոնք ալ ըրի, ինչ որ ալ ըրի ատոնք ալ ըրի։

18րդ յօդուածով կը գրէ. «Քանի և հինգ տարի է եղեր մէկ փոխադ միայն ունեցեր եմ և այն է իմ սիրելի ազգին համար, մեր ժողովրդեան, այլ ազգաց համեմատութեամբ արատքոյ կարգի քչութեան տեսնելով, անոր պատճառն ուրիշ բան չեմ գտեր բայց եթէ անոր անկրթութիւնն և ապիտութիւնն և տարբ դարման տանելու համար չունացեր եմ ընդ գումարան ժամանակս մէկ ուսումնական միաբանութիւն հաստատել և դիւտերթիկ դպրոց մի բանալ և արժանաւոր եկեղեցականներ պատրաստել, որք այլևայլ գաւառներ տարածուելով և իրենց տարբերներն ձեռք բերելէն զինքի՝ կարծեմ թէ հազար գինէ (անգլ. տակի) գաւառ գումար կը կազմեր։ Այս գումարը կը խնդրեմ, այնչափ տաճն չտեսով բանեցնել՝ մինչեւ որ չորս հազար գինէ գումար ըլլայ, ապա դպրանոցը սկսին հաստատուն եկամուտի գնելով՝ անոր տարեկան եկամուտէն տան աշակերտի համար իմ անուամբ մէկ գիւղերթիկ դպրոց բանալ տայ կիլիկիոյ կողմերն ալ որ ինքն պատշաճ տեսնէ, վերոյհիշեալ, պատրաստ և այլ անօրինութիւնները գործադրելու համար։

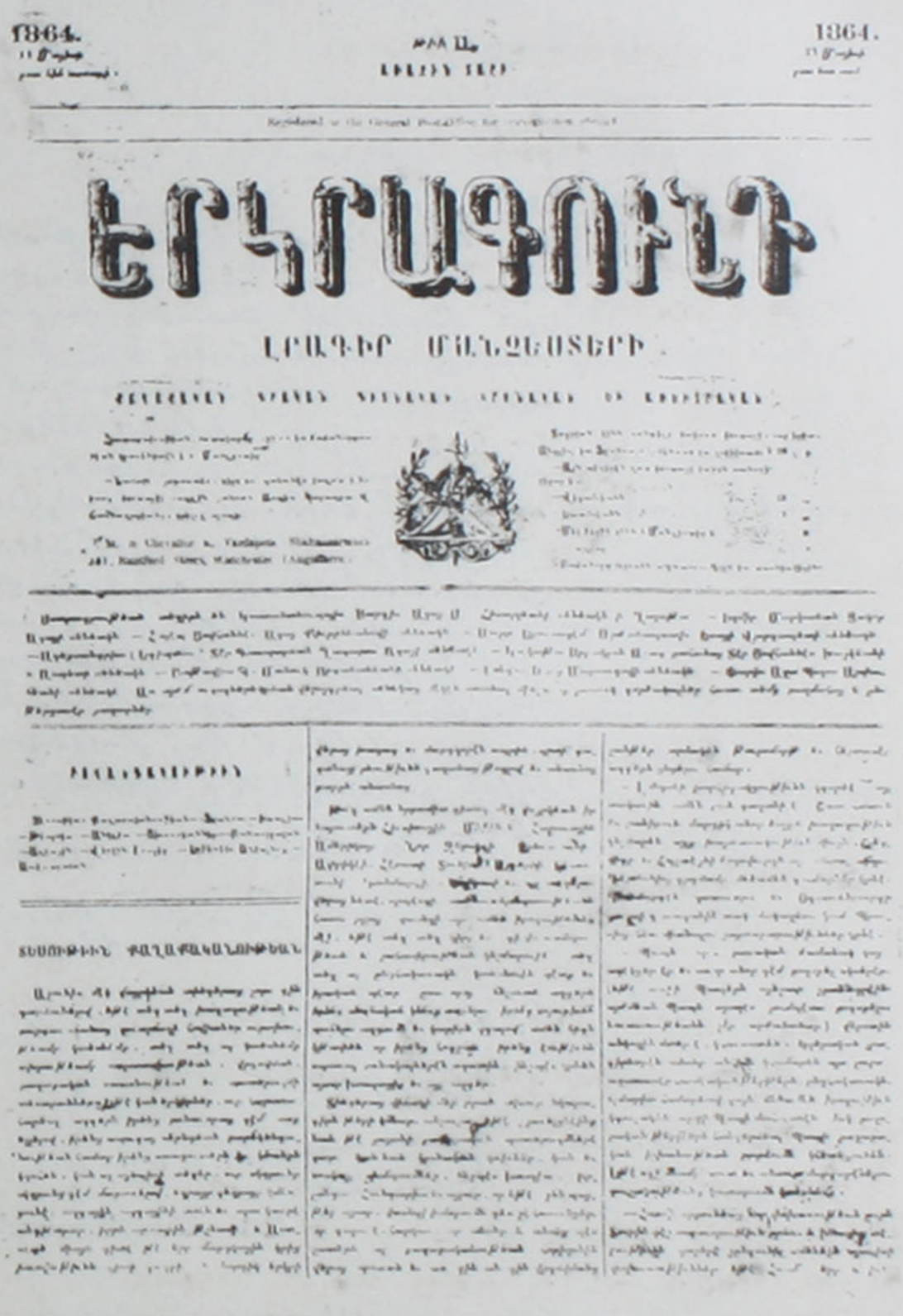
1864. 1864.

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆԻ

ԼՐԱԳԻՐ ՄԱՆԱՉԱՏԵՐԻ

37. Ճահճազարեանցի հրատարակած «Երկրագունի» հանդէսը

Կատանդնուպոլիս, Փարիս և Մանչեսդր իմ մատրութեանդ կենդանի վկայ են, ասոնք ինչ որ ես իմ կենդանութեանս չկրցայ ընել՝ իմ մահուանէս յետոյ կը յանձնեմ իմ կտակակատար Վ. Նուբար փաչային որ ընէ, իմ անունս վոյթ չէ որ յիշուի կամ ո՛չ, բաւական է միայն որ իմ փոխադս կատարուի։ Հետևաբար իմ վերոյիշեալ տասդուածքն վաճառուելէն և պատուներն ու տարածելով և իրենց տարբերներն ի գործադրութեան մէջ պահելով, որով և Աստուծոյ օրհնութեանն և ազգի երախտագիտութեանն և իմ գոհութեանս արժանի ըլլայ՝ ինքն, իր ընտանիքն և բոլոր ազգասիրն յորդոյ որդիս ամէն։»(Վարդապետ Համատիս թիւ 214)։

Այս կտակով 1000 անգլիական տակի կը գտնուի որուն վրայ բարեյիշատակ Նուբար փաչա ևս 3000 տակի աւելցնելով վարժարան կը բացուի Մոսկուայի մէջ «Աստքել-Նուբար Ճահնազարեան» անուամբ այդ մասին պիտի խօսինք իր կարգին։

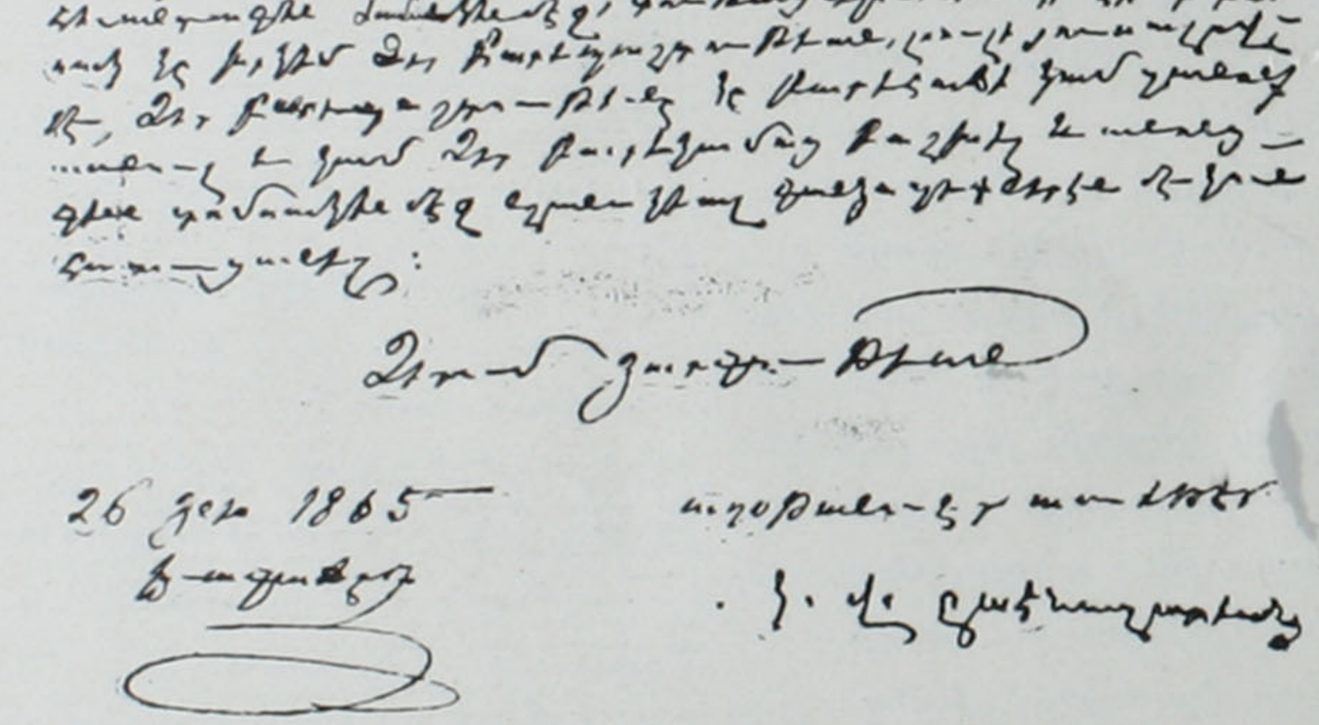

38. Եահճապարեանցի ճամակը

Կարապետ Փանոսեան միակն եղած է որ Շահնազարեանցի մասին Վարդապետ Հալաճեան մէջ երկար տեղեկներ հաւքած է պանդուխտի նաև այն ժլատութեան մասին որ ունեցած են ժամանակակից թերթերը և մանաւանդ Մասիս որ «ամենէն պզտիկ մարդոց մասին հարիւրաւոր պոլեաններ կը գրէ, և սորին մարդիկներ շատ անգամ երկիները կը թարգմանէ, այս ամէնէն գաղանի ըլլալով Յր Հայ և 4ը Ֆրանսայի՝ 7 աշակերտներու դասատուութիւն ըրած է։

Ողբացեալ վարդապետին այս վիճակը Մասիսի անուն անձին հանդուցեալ Բրուսացին գեղեցկագրութեան վրայ խօսած հետեւեալ ուշագրաւ խօսքերը կը պատչաճին.

«Երբէք իր բարեգործական մատրութենէն չէ չեղեալ և ամէն տեսակ չարչարանաց առեալով իր սիրտը մաքուր պահեց և իր հոգը ճակատ քրտինքով չհնեցաւ։»

Ամէն դպրեվանք վեր պարտական ատ է որ, ուրիշ վարդապետներու նման տեղ մը տալով դեռատի ըլլալով դիւրութեամբ ժողովուրդը կոտորել ըլլալով դրամի տէր չէ եղած և իր աջորդ

կարգի օգտակար անձնուրաբութեան մը համար 8 տալ անգամ դրել չը բաւեհաճիր և ամենէն տարին մարդոց համար ալ չը գոյանալիք պատ քանի մը խօսքերով կ'անցնին։

Փանոսեան կը չարունակէ.

«Հանգուցեալ վարդապետը Մօտքուայի Լազարեան դպրոցը դասախօսակատարելէն ետք՝ իբր էջմիածնի միաբան հոն Շար Հայ Պատմագրացի ձեռագիրները ընդօրինակած է և շատ աչքի լոյս բաներէն ետք, գոգցուցած է և նոյն ձանր աշխատութիւնը վերահին կրած է ու Պօլիս եկած է ու յատուկ եկած կիրճտական վիճաբանութեանց մէջ հմտութիւն ցոյց տուած և հռչակ հանած է։»

«Այս աշխարհի մէջ բարեկամ գտնելը դժուար է, ուր ամէն մարդ իր շահուն կը նայի, ուրիշ մարդ մը ինչ ընէ, ինչ ըսէ, ինչ գրէ, ինչ ընելով ինչ ըսելով ինչ գրելով ինչ ընելով ինչ ըսելով ինչ գրելով ինչ ընելով ինչ ըսելով ինչ գրելով

կեանքին մէջ ուրիշ իղձ չունենալով, միայն գիրքի, տպարանի և հնագիտութեան փափագող եղած է և իր ձեռքը անցած դրամը այդ նպատակներուն ծախսած է։

Հանգուցեալ վարդապետին կեանքը ազգերնուս համար տակաւին շատ ատեններ կարեւոր էր քանի որ եթէ ուրիշները չեն գիտեր, մենք շատ աղէկ գիտենք որ Մանչէսթըրի մէջ կ'աշխատէր դպրոց մը բանալ և քիչ ատենէն ալ 15 տղաքներ հոն տանելով Անգլիական շաքարի և մեքենական գործարաններու և ագարակներու մէջ աշխատցնել պիտի տար որոնք՝ հայրենիք վերադառնալով պիտի տարածէին և օգտակար դառնային համայնքին։

Եւ այսչափ օգտակար անձ մը որ Եւրոպացիներու առաջ Հայ անունը բարձրացուցած է, ասանկ անձ մը երբ հիւանդ վիճակի մէջ Պոլիս կուգայ, երբ նաւահանգիստ կ'ելլէ, գիտէ՞ք իրեն ո՞վեր կուգան բարի եկարի, Պատրիարքարանի կողմէ յարգելի անձնաւորութիւնն՞ր, ամիրանե՞ր, պէյե՞ր, էֆէնտինե՞ր և միւսինե՞ր, ո՛չ երբէք, այլ Հայերուն սովորական եղող անփութութիւնը, անզգայութիւնը և ապերախտութիւնը. բարեբախտաբար Խասգիւղի եկեղեցին աղքատիկ քահանայ մը կայ եղեր Տ. Գէորգ Արծրունին որ զինքը դիմաւորած և իր տունը ասպնջականած է, զինքը պատսպարած և անոր հանգստութեան համար ամէն զոհողութիւն ըրած և իր ընտանիքն ու զաւակները անոր ծառայած, մինչև իսկ Եագաճըգ հետը զրկած է իրենները, ուր գացած էր վարդապետը օդափոխութեան համար։

Աւելի ցաւալի կէտը ասա է որ, ազգերնուս մէջ այսչափ բժիշկներ ըլլալով, ոչ մէկը դարմանած է զինքը բաց ի Տոքթ. Քեաթիպեանէ, որ 8 անգամ գացած խնամած է յիշեալը դրամ ալ չընդունելով մարդասիրական տեսակէտով։ Հէ՛ք Շահնազարեան պատրաստած ձեռագրերը տըպագրել չկրցած կը մեռնի։ Իր մայրենի լեզուէն զատ հմուտ էր վրացերէն, ռուսերէն, անգլիերէն, ֆրանսերէն, լատիներէն, սանսգրիտ և պարսիկ լեզուներու, և Փարիզի գիտուններու Ժողովոյն անդամ ըլլալով, բոլոր զինքը ճանչցողները սուգի մէջ թողած է։

Այս աշխարհին մէջ դժբախտութիւնները իրարու կը յաջորդեն. այս տարի Սարգիս, Ստեփան Սրբազանները և Մատթէոս Կաթողիկոսը կորուսինք, մեղք որ մեր մէկ հատիկ Շահնազարեանն ալ կորուսինք։

Մեզ համար այս վերջին դժբախտութիւնը ամէնէն ծանր եկաւ, քանի որ հանգուցեալը եթէ ողջ եղած ըլլար Էջմիածնի Աթոռին արժանի ըլլալը անտարակուսելի էր և իր կարողութեամբ ազգերնիս պիտի կրնար մխիթարել։

Ո՛վ Շահնազարեան, դուն խորունկ գաղափարներու տէր մէկն էիր, ամբողջ կեանքիդ մէջ անարգուեցար, սակայն ասկէ ետք քու սէրդ շատերու սրտերուն պիտի տիրէ և տեւական պիտի ըլլայ։ Աստուծոյ բարեւը քեզի հետ թող ըլլայ, ո՛վ Կարապետ վարդապետ, քու յիշատակդ յաւիտեան պահելու կը խոստանանք, և հաւատարիմ պիտի մնանք քու յիշատակիդ և քու խորհրդներդ շարունակ պիտի յիշենք։

1865 ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

Թարգմ. Վարագայի Հավաստիս, Թիւ 220

Ուշագրաւ են Փանոսեանի սոյն տողերը, անոր համար որ ինք առհասարակ եկեղեցականներու դէմ միշտ պայքարած է։

Իր հրատարակութիւնները. — Բաց ի վերոյիշեալ 7 հատոր պատմագրութիւններէն, ունի Քրիստոնէական մը, տպուած իր մահուընէն ետք Շահնազարեան տպարանին մէջ 1869ին. ունեցած է նաև երկու հատոր եկեղեցական պատմութիւն և հայ-ֆրանսերէն և ֆրանս-հայերէն բառարաններ որոնք անտիպ կը մնան։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Վարագայի Հավաստիս 1865 տարւոյ. — Արեւելեան Մամուլ 1875, Արեւելք 1891, ապրիլ 27 եւ մայիս 11 (Գրիգոր Մարգարեան). — Կ. Իւթիւնեան (Յ. Ալան) Մէնմուայի Հավաստիս 1865 :

Հ. ԱՐՍԷՆ Ա. Ե. ԱՅՏՆԵԱՆ

1825—1902

39. Լուսանկար եւ ձեռագիր Հ. Արսէն Ա. Ե. Այտնեանի

Աշխարհաբառի հետ զուգընթաց կ'ընթանայ Այտընեանի անունը՝ որ անմոռանալի եղած է գլխաւորաբար բանասիրական ուսումնասիրութեան տեսակէտով. աշխարհաբառը որ մինչև իր ատեն անկանոն վիճակ մը ունէր, իրմով կանոնաւորուեցաւ և ինք պատրաստեց քննական քերականութիւնը որ երբէք չը պիտի հիննայ։

Զաւակն էր Պետրոս Այտնեանի և ծնած 1825 յունվար 7ին Պոլիս՝ Բերայի մէջ։

Իր ծնողքը ձախորդ ժամանակի պատահարներէն ստիպեալ կը թողուն իրենց տունը՝ և 1828ին Գաղատիայ կ'երթան, ուրկէ կը վերադառնան 1830ին, 6 տարեկան էր Այտնեան երբ Վենետիկի Մխիթարեանց և ապա Ղալաթիոյ Վիէննական հայրերու վարժարանն կը յաճախէ։ Ուսման սաստիկ սիրահար, գրեթէ ինքնօգնութեամբ լատիներէնի կ'աշխատի և օր մըն ալ իր ուսուցիչներուն անակնկալ մը կ'ընէ այդ լեզուով ատենախօսութիւն մը ընելով, որով կը յաջողի իրմէ բարձրագոյն դաս մը ելլել։

Ութը տարեկանին Բերայի Վիեննական Հայրերու վարժարանը կ'աչակերտի Հ. Զալըխեան Վրթանէսի, 1835ին Վիեննա կը զրկուի ուր կ'աշխատի ուսանիլ իտալերէն, Ֆրանսերէն, Արաբերէն, Թուրքերէն և կը ձեռնարկէ հոգեւոր ճառախօսութիւններու ևլն., 17 տարեկան էր երբ ուխտեց աշխարհէ հրաժարիլ և պատրաստուիլ եկեղեցականութեան, 1845 նոյ. 1 (Ն. Տ.) վարդապետ կ'ըլլայ, Վիեննայի մէջ։

Ագաղանգեղոսի կրկնագիր օրինակը՝ որ իւր հնութեամբը զմայլեցուցած էր Այտնեանը, նիւթ մատակարարեց մանր քննութեան մը, որուն հետեւանքը եղաւ այն արդիւնքը թէ այս հին ձեռագիրն ունի իր ընթեռնելի գրերուն տակ, անընթեռնելի գրեր ալ, որուն քանի մը էջերն առաջին անգամ կարդալը Այտնեանի յանձնուեցաւ (ցուցակ հայ. ձեռագրոց Մխիթ. Վիեննա էջ 265)։

Գեր. Արիստակէս՝ վանքի նոյն ժամանակաց վանահայրը Այտընեանի կը հրամայէ Նոր Կըտակարանի քննութիւն մը կատարել, համեմատելով զայն ծանօթ ձեռագրաց հետ։

1848ին պատրաստեց հայերէն տառերով մեծ երկրագունդ որ 4 գոյներով տպուեցաւ, այդ երկրագունդը կը մրցի նմանօրինակ որ և իցէ եւրոպական երկրագունդներու հետ և Վիեննայի Աշխարհագրական Ընկերութեան զարմանքը շարժած է։

1851ին պատրաստեց արաբերէն մեծ երկրագունդ մը որ հակառակ իր կամքին մնաց ձեռագիր։

Այսպիսի գործունէութեամբ գրեթէ տասը տարիներ այլ և այլ տեղեր այցելեց, Պոլիս, Զմիւռնիա, Այտըն, Բարիզ և 1862 դեկտ. 12ին այցելեց նաև Ս. Ղազար։ Ճամբորդութիւններէն

միտքը ամոխած, գրիչը սրած, ակաւ գլուխ հանել իր գործը որուն սարքնելէ ի վեր աչխատած էր և որ անհամ պիտի ընէր իր անունը այսինքն իր Քնճական Քեռականութիւն Աղդի Հայերեն լեզուին որ սուսգիս դարագլուխ (époque) *մը կազմից Հայերէն Աչխարհաբառին։*

Այդ ճամբորդութիւնները կատարած էր լեզուն մօտէն ուսումնասիրելու համար և իբր արդիւնք իր քրանչչան աչխատութեան 1866ին կը հրատարակուէր այդ գործը Վիեննայի տպարանէն 836 էջերով։

Ահա ի՛նչ կ'ըսէ Հ. Գաբրիել Վ. Մէնեվիշեան այն Քեռականութեան վրայ, որ կը զեռնենք հոս իր կարեւորութեանը համար.

Քեռականական մասը, որ կը գրաւէ Տեղինակին երկասիրութեան գրեթէ կէսն, այնպիսի կանոններ կ'ուսանդէ, որ քիչ շատ այսօր ամէն դրողներու գրչին ուղղութիւն կուտան, թէպէտ գրուած են այս կանոնները — — 1866ին։ Եւ եթէ մտածենք թէ այնպիսի ժամանակ մըն ալ հաստատուն կանոն անուն՝ անուն էր միայն եւ ոչ իրականութիւն. եւ սակայն այնուհետեւ իրականութեան սահմանները մեռաւ եւ սասլ պարզեւեց մեր նոր աչխարհաբարի կանոնաւորութիւն մը, որ որչափ փոփոխութեան ենթարկել ուզենք, պիտի կրէ միշտ գոնէ յընդհանուր՝ ճճի նկարագիրն։ Իսկ նախաշաւիղը... լեզուական այնպիսի պայքարներու մէջ, որոնցմով դրաբարի եւ աչխարհաբարի կռիւներն սկսած էին հրապարակը գրաւել, Այտնեան կը նետուի հրապարակ, եւ իբր դասական լեզուաց մէջ տեսած կանոնաւորութիւնն, եւ այն լեզուաց կեանքն իրեն առաջնորդ ընտրելով՝ նոյն կերպով կը խօսի Հայերէնի վրայ։ Բայց հարկ էր ցուցնել թէ իրօք նոր Հայերէնն՝ հարազատ դուստր է դրաբարի, եւ թէ իրօք նշաններ կային թէ հին ժամանակներն իսկ միտութիւն կար ժողովրդական լեզուին՝ գրաւորին վրայ յաղթանակ կանգնելու. դար եւ 17 գլուխներու մէջ շատ յաջողապէս ապացուցած է։ Այտնեան՝ ինչպէս մինչեւ հիմա ցուցուցինք, գրաբարով անած, ի՞նչպէս խիզախեցաւ ընդհանուր կարծեաց դէմ պաշտպան հանդիսանալ աչխարհաբարի մը, ինքը՝ որ ոսկեդարեաններու արժանաւոր մարտիկներէն մէկն էր, եւ Եւրոպա լրագրին մէջ իւր բանասիրական եւ լեզուագիտական յօդուածներով յերեւան կը հանէր գրաբարի գեղեցկութիւններն կարգ ըստ կարգէ. ուսի՞ ուրեմն այս յեղաշրջումն։ Բայց լաւ միտ դնենք. Այտնեան իբր իւր ժամանակին տաղանդաւորներէն մին, գիտցաւ զանազանել գեղեցկութիւնն եւ օգտակարութիւնը՝ իրարմէ. մանաւանդ թէ՝ օգտակարին եւ հարկաւորին մէջ մեծ խոիր կը դնէր, նոյնիսկ այնպիսի կենսական խնդիրներու մէջ՝ որպիսի էր Հայերէնի խնդիրն։ Այտնեան թաղուած գրաբարի հարուստ գանձուց մէջ, աչքէ կ'անցընէր այն հարուստ եւ թանկագին գոհարեղէն գրաբարը, թէ ինչպէս, կանխակալ կարծեօք, կըննայ երբէք ընթերցող մը այս եղրակացութեան յանգիլ, թէ Այտնեան զուտ աչխարհաբարեան է, թէ առող է գրաբարի, թէ գրչակիրն է գրաբարի մեռեալ ձեւերուն...։ Յուսենք ուրեմն այսօր լեզուագէտաց ու բանասիրաց այն խումբը, որ նոր լեզուի մը, օր. նոր գերմաներէնի կամ գաղղիերէնի կարեւորութիւնը մատնացոյց կը ցուցնէ... ի բաց կըտրենք, եւ կամ լաւագոյն եւս, չեղեալ ենթադրենք դասական լատիներէնի եւ դասական հելլեներէնի տեղ նորագոյն լեզուի՝ կամ այսպէս ըսենք, իտալերէնի, ռաղաներէնի, ռումաներէնի, եւ այլն յա-

ԱՒԳՏՅԱՆ ՕԱՐՔ — ԹԻՒ 1 — ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1887

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ԲԱՐՕՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԲՐՈՒԵՍՏԻՍԱԿԱՆ

Ամէն ինչ կ՚առնուի ամսոյ սկիզբը.
Հաճախողութեան վճարը և կանխիկ վճարուի տասնեակ Ց ֆրանք. - Վեցամսեայ 5 ֆրանք
Մէկ նոյն առանձին՝ ին վաճառուի 1 ֆրանքի
Խմբագրութեան գիտցուածովայոց է Վիեննա. Մխիթարեան Միաբանութեան Մատր վանքը

Ամէն ինչ կ՚առնուի առաքելութեան հետ շահանաւոր ձեւի Միխիթարեան Վաճառատանէն կ՚ըսպասուի առանց հաւելուած ծախքի։
Գրութեան վերաբերեալ քաղաքացական հաւաքոյ չիլիսով Վաճառատունին կ՚ուղղուին ամէն ծախքով ձեռնարկներ։
Փաստագրութեան առանձին առաքութեան համար։

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Տարին կիրաւ կը յաջորդեն, բայց իրարու չեն նմանիր,, կ'ըսէ առածը։ Նոյնն ըսել կարելի է մարդկային գործոց համար, յատկապէս նայելով թէ ըստ իմի կարելի է մանաւանդ այն Փոփոխութիւնն ըստ ժամանակին կամ "գործի իմաստութեան է,, ըստ Լատին իմաստասիրի։ Սակայն պիտոյ ու խորհրդ ընկերութեան մէջ, ուր մարդս կը շարժի նոյն ազատ փոփոխութիւնք ազատ չեն շատ մի դիտողութիւններէ եւ խորհրդածութիւններէ որ յաջող եւ յաճախակի կ'ելլեն անոնց առջեւ, ի նպաստ կամ յընդդէմ, — ըստ որում առնուած նոր բաներն ի լաւն կամ ի չարն ուղղուած ըլլան։

Յարատեւ գործել ժամանակին պահանջած փոփոխմամբ — սասսիկ Հասդաջադիմութիւն։ Գործն ու յառաջադիմութիւնը դիտել, գտնել, եւ խոնարհաբար — սասսիկ յառաջադիմութեան Ղեւակը. Երկուքն ալ ճշմարիտ մտաւորական գործ այսինքն մարդու արժանի։

Հրապարակական թերթեր (օրագիրը եւ լրագիրը), պաշտօն առած են թէ՛ մէկն եւ թէ՛ միւսն ի հրապարակ հանել. ոչ ի չարաչար հետաքրքրութեան միայն, այլ մանաւանդ ի խրատ, յուղղութիւն եւ ի զգուշութիւն։ Նոյն թէ հրապարակական թերթերու գործն եղած է ինքնին խորհրդածել ու գրատել աշխարհի վրայ եւ աշխարհի ամէնէ որով ոչ միայն լրտեր այլ եւ լրահաս ալ եւ գրատուր կը նամակաւորեն մտաւորական գործոց ու խորհրդոց յառաջադիմ կամ յետադիմող շարժմանն, ծագման. եթէ այս դիտողութիւնք լսէին, եթէ գործն ու խօսքն իրենց առած փոփոխութեանցն ի հրապարակ չբերէին, բանիներուն տանջանք կ'ըլլար թիւր գործել եւ թիւր ուսուցանել։ — Ու այս է օրագրի մ՚իսկական նշանակութիւնը։

Բայց ճիշդ այստեղ է նանգուցին գլուխը այս իսկ է Հանդէս եւ կենսական խնդիրը հասարակութեան համար տեսնել թէ արդեօք լուծ թէ շատ մտածողութիւն կ'ընեն, կ'ուզեն թէ կը միտրնգրենն այն տեսնակարներն այն տեսակ ջնորդները. — "ի չինել թէ ի բանիլ„ կեղած են։ — Այս պարտական տեսակ է բան

40. «Հանդէս Ամսօրեայ»ի առաջին թիւը

նաց աշխարհաբար լեզուի մը գոյութեան անհրաժեշտ կարեւորութիւնն հաստատողներուն կարծիքն ու գրածները: Չին շքեղագործ ազատասիրութիւնը չին ուրոնար հարուստագէտը, բայց միայն եւ միայն չին շքեղ ոճով քնակարաններ շինել՝ պատշաճ չի գատուիր, որպէս ամենակիրթ ազգերէն իսկ, թող որ չին հարստութիւնը դիւրահատելի չէ ամենուն...: Փորձն իսկ հաստատեց այս տողերուն ճշմարտութիւնը: Գրաբարը մնաց իբր անձեռնմխելի գանձ մը ուսումնականոց, իբր զմայլեցուցիչ հրաշալիք մը հնախոյզներու, բայց գալոց յաճախող եւ չը յաճախողներու մի միակ լեզուն երբեք չեղաւ եւ պիտի չըլլայ. թէպէտ ցայսօր իսկ ի գլուխ ազատասիրներ չեն պակսիր. թէ «ինչպէս հայութենէն մէկ է, նոյնպէս եւ հայ լեզուն մէկ է, եւ այս լեզուն է —— գրաբարը»: Եւ այս միութեան պահպանման առաջին եւ գլխաւոր միջոց մը կ'առաջարկուի՝ ըստ Այտնեանի հանած ուղիղ եզրակացութեան, «Հիմակուընէ միաբանիլ դադրեցնել աշխարհաբարը եւ միայն գրաբար գրել ու հրատարակել եւլն. եւլն.» (ս. Գնունի. Քեր. էջ 281): Ուզիղն էր ըսել — եւ այս կը ցաւցուցանէ Այտնեան — մշակենք գրաբարը իբր գրաբար, գործածենք աշխարհաբարը, որ ըստ բաւականի զարգացած է եւ կրնայ մօրը տեղը ծառայել մեզի, քանի որ ձիտնութեամբը դիւրաւ կը թեւդի, եւ դիւրաւ կ'ըմբռնէ եւ ըմբռնել կուտայ իր ժամանակաց ինքզինքը: Այտնեանի մը համար շատ դիւրաւ կրնային 30 տարի իսկ առաջ ընտանի ըլլալ այս խորհրդածութիւնները. վասն զի հաստնցած էին իրենց մտաց մէջ՝ մեծահմուտ բանասիրաց գրաւոր եւ բերնացի խորհրդոց փոխանակութենէն, եւ լեզուագիտական ու բանասիրական երկոց ընթերցմանէն: Այս գնահատելի կայծ մըն էր, որ գաղտագողի թուած էր քաղմահմուտ հեղինակին մտքին, եւ յանգէտս մեծ անուն մը պատրաստած էր իրեն իւր ազգին մէջ, որոնց շատերը ցայսօր իսկ գնահատէն կը ճանչնանք զԱյտնեան:

* * *

1867ին անուանուեցաւ դաստիարակ-վարիչ Պոլսոյ վարժարանին Մխիթարեան ուր մինչեւ 1873 մնաց եւ ունեցաւ կարգ աշակերտներ որոնք Ազգին պատիւ բերին:

Հրաժարելով Պոլսոյ վարժարանին տեսչութենէն կ'անուանուի «Գահիրէի նկիւղեցական երգոց ժամադոլմոյն» (1881) մերթ «Ազգաւ Հայրապետական Ձեռաքանի ժամադոլմոյն» (1882) եւ գաթեւոս նոյն տարին ընդհանուր ժողովէն Մայր Վանուց ձեռագրաց կը կարգուի

և 1886ին ընդհանրական Արքայ Վիեննական Միխիթարեան ուխտին:

Ինք երաժիշտ և պատկերա՛ն՝ գեղարուեստի այն երկու ճիւղերուն ալ աչխատութիւն տուած և պատրաստել տուած է հայ եւ կեղեցական երգեցողութեանց տետրեր և Վիեննական Տպարանին զարդը եղող այն գեղեցիկ գիրերը որոնց տեսակները յիշել երկար պիտի ըլլար և մեր չրջանակէն դուրս:

Բայց Հանդէսագրօրեայն որ իր անհաւ մէկ յիշատակը մնացած է մեր ազգին մէջ և որ կը չարունակուի ցարդ, իր մեծ գործերէն մին եղած է: Միաբանութիւնը կը զգար մշտ պէտքը այդպիսի մանաւանդ պատական թերթի մը, Այտնեանի ժամանակ հաստնցաւ այդ գաղափարը, և իր սերտութեան չաջորդ տարին իսկ 1887 յունվարին առաջին թիւը հրատարակուեցաւ (Տե՛ս պատկեր թիւ 40):

Առանց դրամագլխի այսպէս գործի մը սկսիլ չատ խոհեմութիւն չէր, բայց Այտնեան իր չոյսը դրած էր Ազգին վրայ և չէր խաբուած, քանի որ Հանդէսը մինչև ցարդ կը չարունակուի և իր գոյութիւնը չատ օգտակար եղած է Ազգին:

1895ին իր քահանայութեան և գրական գործունէութեան չորեքհարիւրամեակը տօնուեցաւ Վիեննայի մէջ ազգային համակրական ցոյցերով:

Ծօթը տարի եաք 1902 յունիս 8ին վախճանեցաւ 82 տարեկան հասակին մէջ:

Իր Հրատարակութիւնները. — *Քնեական Քերականութիւն* 1866.— *Քերականութիւն աչխարհաբար կամ արդի Հայերէնի* 1867. — *Բ. տիպ* 1883. — *Չալըխեան Քերականութիւն* 1885 — *Նոյնին համառօտ* 1888. — *Երգք Ս. Պատարագի ըստ օրինաց արեւմտեան երաժըշտութեան* (1887).—*Երկրագունդ*:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Կենսագրական ակնարկ Հ. Դ. Վ. Մէնկիւլիեան.— Պատմութիւն աշխարհաբարի Հ. Աճառեան (ձեռագիր): 1895-902ի բոլոր ժամանակակից թերթերը.— Բառարան Հայ կենսագրութեանց Աճառեանցէ — Ս. Հասր—

ՍՐԲՈՒՀԻ ՄԱՅՐԱՊԵՏ Ն. ԳԱԼՖԱԵԱՆ

1822—1889

19րդ Դարու մէջ մեծակ Հայ կինը եղած է որ անվհատ և յարատեւօդ ոգի ունեցած և ազգի մը չը կարողացած ըսածը յաջողած է կատարել՝ հիմնելով որբ և անտէր աղջիկներու համար որբանոց մը և դաստիարակութիւն տալէ ետք ալ չհանացած է զանոնք ամուսնացնել պատրաստելով անոնց օժիտը, աշխատելով որ անոնց ընտանիքին ալ ըլլան բարի տանտիկիններ և արժանաւոր մայրեր. բուն իսկ հինգ զաւակներ ունենալու է որ մայրապետին դիտումը եղած է և ամէն կերպով յաջողած:

41. Սրբուհի Մայրապետ Գալֆեան

Սրբուհի Մայրապետ Նշան Գալֆեան ծնած է Գարմալի մէջ 1822 փետրուար 17ին:

Հայրն էր բնիկ Բալուցի՝ Զօրպաճի Նշան աղա Գալֆեան որ նոյն գիւղին մէջ ամէնուն սէրն ու համակրանքը կը վայելէր: Սրբուհի որ նշան ալոյն վեց զաւակներուն անդրանիկն էր, իր տասներկու տարեկան հասակին մէջ հայրը կորսնցնելու դժբաղտութիւնը ունեցաւ: Սրբուհի մայրը կ'որոշէ ամուսնացնել իր աղջիկը, սակայն ինք կ'ընդիմանայ, և վերջը ժամանակ կը բռնէ 1837ին որու վրայ իր մայրը կ'որոշէ իր աղջիկն փոխադրել Էրզրում: Իրենց ունեցածը ծախելով Գարմալէն կուգան հաստատուիլ իրենց հօրեղբօրորդւոյն Աղաֆոն Գրիգոր էֆէնտուն ուր 1840ին Սրբուհի Գալֆեան առաջին անգամ հանդիսաւոր ուխտով կը հաղնի մայրապետական սեւ վերարկուն և կուսական քողով կը ծածկէ իր ատամնաւոր տարեկան գլուխ երիտասարդութիւնը:

Սրբուհի մայրապետ օյտի, տիվալի և սրտմտի վարպետ ըլլալով ոչ միայն իր ընտանիքին նեղուկը կ'ըլլայ այլ հասկնալի էջ առն միջ ալ կը դնէ. հոն իր մայրը կը մնայ առանց բախտը ունենալու տեսնել իր աղջկան միջադրութիւնը: 1850ին հասկնալի էջ ատեանագոյ մը կը բանայ և կը ժողվէ երկաթ աշակերտներ, որոնց անունն փոխարէն կ'ուսուցանէ իր արհեստը: Իր հաստատած աշակերտներէն շատեր կենդանի են տակաւին և ոմանք իսկ Մեծ Եւրոպայի մէջ ալ քանի մը ականաւոր վարպետներ կան որոնք հպարտ կը զգան ինքզինքնին «Հարիալցի մայրապետին աշակերտը կոչուելով»:

Սրբուհի մայրապետ Կարապետեան արհեստանոցին մէջ էր մայրաքաղաքին և նոյն իսկ Եւրոպացոց ալ: 1868ին Անգլիոյ Սրտեսանդէսին, Մայրապետ կը պարգեւ մետալ կերպասի վրայ արհեստին ճաշակաւոր ոսկեթել և երթալուստ բարձ մը և վերմակ մը, որոնք դեռ առնելով ձեռագործ առաջին կարգի պատուոյ վկայականով կը վարձատրուին:

Վեց անգամ Եգիպտոս երթեւեկած է իրանիմ և Իսմայիլ փաշաներու խնիվութեան ժամանակ՝ իր արհեստին գործնկերներով հարսնեւորան հանդէսներու առիթ՝ իշխանաց ուն ալիքներու նուրբ ճաշակը գոհացնելու համար: Հոնկէ Եուսուֆեան Գէորգ պէյի հետ միասին կ'ուղեւորի Իտալիա 1858ին ու

կ'այցելէ Նաբօլի, Հռօմ, Ֆիօրէնցա և Միլան. յաջորդ տարին երկու անգամ Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ և վերադարձին կը հրաւիրուի Աթէնք, Յունաստանի թագուհւոյն և անոր պալատական տիկիններու յունական ճաշակաւ մազէ օյա և ձեռագործի զարդեր պատրաստելու համար, և անկէ կը վերադառնայ Պոլիս:

1865 յունիսին Պոլիս սարսափի մէջ էր. քոլերան Միջագէտքի և Արաբիոյ մէջ իր անթիւ և ահռելի կոտորածներով յագեցած, անդիմադրելի հոսանքով մը կ'արշաւէ դէպ ի Փոքր Ասիա ուր 35 օրուան մէջ ամէն կողմ մահ և աւեր սփռելէ ետք կը հասնի Պոլիս:

Ամբողջ երեք ամիս կը տևէ մահուան արհաւիրքը և քոլերան հազարաւոր կեանքեր խլել՝ է վերջ Սեպտեմբերին վերջերը ալ կը դադրի Պոլիսի մէջ, իր ետև ձգելով որբերու, անտէր այրիներու և որդեզուրկ ծնողներու երեմակ մը:

Պատուհասին զոհ գացած աղքատիկ ծնողաց բազմաթիւ որբեր տուներու անկիւնները և Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ սանդուխներուն վրայ կը կենային, անպաշտպան մանկուհիներ՝ իրենց բազուկները անցորդին կարկառելով հա՛ց կը մուրային. Խասգեղի հարուստներուն շատերը պատուհասին սկզբնաւորութեան այլ և այլ տեղեր փախած, մնացեալներն ալ անտարբեր կը գլտնուէին:

Շահնազարեանց որ հիւանդ վիճակի մէջ Տ. Գէորգ Արծրունիի տունը կը գտնուէր, Վարժապետեան Ներսէս Եպս.ի և Տ. Գէորգի ներկայութեան խորհուրդ կուտայ Մայրապետին որ Եւրոպայի մայրապետներուն նման աւելի գործնական և մարդասիրական եղանակաւ ապացուցանէ իր նուիրական կոչումը:

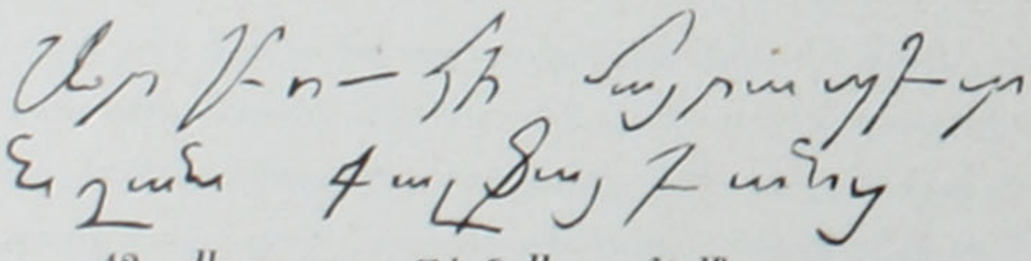

42. Ստորագրութիւն Սրբուհի Մայրապետի

Մայրապետը կը պատասխանէ թէ «ուսում չունիմ, որ տղայ դաստիարակեմ, հարստութիւն չունիմ որ նիւթական մեծ օգնութիւն մը ընեմ, բայց ինչ որ Աստուած պարգեւած է այն է —բարի կամք և առողջութիւն— սիրայօժար կը նուիրեմ Ազգիս անտէր որբոց, հոս հանդիսաւորապէս ուխտելով ձեր երեք հայրերուդ առջև մինչև մահս՝ խոստմանս հաւատարիմ մնալ»:

Այս տեսակցութենէն յետոյ Սրբուհի մայրապետ գործի կը ձեռնարկէ և 15 օրուան մէջ 2—10 տարեկան 17 անտերունչ որբ աղջիկներ կը ժողվէ որոնց 4ը Զըքսալընի թաղը ախոռի մը մէջէ և 7ը Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ սանդուխներուն վրայէն և մնացեալները մայրաքաղաքիս զանազան կողմերէն:

Այսպէսով 1866ին Գալֆաեան որբանոցը կը հաստատուի:

Սրբուհի մայրապետ գերմարդկային ճիգերով պահեց իր որբանոցը և 1871ին Խասգեղի մէջ Տաքէսեանց ընդարձակ տունը գնեց. 1870ին հաց և միս կապուեցաւ կառավարութենէն որ Սահմանադրութենէն ետք դադրած է:

Սոյն հաստատութիւնը ցարդ 200է աւելի որբեր պատսպարած և ամուսնացուցած է և մէկ մասն ալ վարժուհի նուիրած է ազգին, և անոնց իւրաքանչիւրը ճշմարիտ տանտիկիններ և պարկեշտ մայրեր ու ազգանուէր վարժուհիներ եղած են:

1871 Մայիս 1ին Սրբուհի մայրապետ կը մեկնի Էջմիածին ներկայ գտնուելու համար միւռօնօրհնութեան:

Սրբուհի մայրապետ մինչև վերջ նոյն անխոնջ գործունէութիւնը ունեցած է և ամէն տարի կարողացած է հոգալ տարեկան 7-800 ոսկւոյ ծախսը: 1889 Յուլիս 4ին վախճանած է ազգին կտակելով իր Որբանոցը, անոր կալուածները և գոյքերը: Մարմինը ամփոփուած է Գալֆաեան Որբանոցի մատուռին մէջ. իրմէ ետք Երանուհի մայրապետ Յովհաննէսեան յաջորդած է որ չէ կարողացած Սրբուհի մայրապետի կարողութիւնը ունենալ, բայց կրցած է կանգուն պահել Որբանոցը. Երանուհի մայրապետի մահէն ետք այժմ յանձնուած է Տիկնանց խնամակալութեան մը որուն հոգածութեամբ և Քրիստինէ մայրապետի ջանքերով կանգուն կը մնայ նոյն Որբանոցը մինչև հիմա:

1891ին տօնուեցաւ Որբանոցին 25 ամեայ յոբելեանը մեծ հանդէսով: Կը ներկայացնենք իր պատկերը (տես թիւ 41) և ստորագրութիւնը առած ենք իր կտակէն (տես թիւ 42):

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Կենսագրութիւն Սրբուհի Մայրապետի, Գ. Մարգարեան 1892. — Փարոս Հայաստանի 1880. — Ժամանակակից բոլոր թերթերը. — 1889 Արեւելք, Ա. Այվազեան, Բ. Քէչեան, Արաքս, ելն. ելն.:

Տ. ԵՐԵՄԻԱ ՔՀ. ԽԱՍԳԻՒՂԻ

1802—1880

Վրթանէս վարժապետ՝ որդի Սկիւտարցի Աւագերեց Տ. Պետրոս Քհ.ի, ծնած է Սկիւտարի մէջ 1802ին։ Աշակերտած է Գում-Գարուի

43. Տ. Երեմիա Քհ. Խասգիւղի

Մայր Ուսումնարանին մէջ՝ գիտնական Տ. Մեսրոբ Քահանայի, որուն պաշտպանութիւնը վայելած է և անկից սովրած է իր տօմարական ուսումը, հմուտ էր նաև հայերէն, իտալերէն և պարսկերէն լեզուաց։

Երիտասարդ հասակէն ուսուցչութեան ասպարէզը ընդգրկած և 20 տարիներ անընդհատ աշխատութեամբ շատ մը աշակերտներ հասուցած է։

Երկար ատեն Սամաթիոյ վարժարանին մէջ ուսուցիչ, 1836ին երբ Ճէզայիրլեան՝ Խասգեղի Ներսէսեան վարժարանը վերաշինելով յանձնեց Հովուեան Նիկողոսի տեսչութեան, Վրթանէս վարժապետ հոն Հայերէնի դասատու անուանուեցաւ։

Փեսայացած էր Տ. Մեսրոբ քահանայի՝ որուն 1808ին տպագրած քերականութեան Բ. տպագրութիւնը բրած է 1826ին, կցելով իրեն գրած համառօտ մէկ քերականութիւնը(*)։

(*) Քերականութիւն Հայերէն լեզուի 1826 Պոլիս Օրթագեղ Տպ. Արապեան։

Վրթանէս վարժապետ այնքան սիրելի կը դառնայ Խասգեղի մէջ որ Ճէզայիրլի, Կէլկէլ, Տաքէսեան, Բարունակեան, Նէվրուզեան, Մօմճրեան, Աղա-Պօղոս և ուրիշներ կը փափաքին զինքը քա՛անայ ընել, որով Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյն մէջ օծուելով կը կոչուի Տ. Երեմիա Քա՛անայ Խասգիւղի։

Ա՛լ անկէ ետք Պատրիարքարանի մէջ միշտ պաշտօններ կ՚ունենայ, կ՚անդամակցի Հոգեւոր և Ուսումնական ժողովներուն, Սահմանադրական օրէնքին պատրաստութեան ժողովին (*) Ազգ. Երեսփոխան և Կրօնական ժողովոյ անդամ կ՚ընտրուի 1860 օգոստ. 25ին ընդհանուր ժողովոյ Ա. նիստին մէջ, 1865ին կը վերընտրուի, և միշտ գրեթէ աթոռ կ՚ունենայ Կրօնական և Դատաստանական ժողովոյ մէջ։

1857 թուականներուն Պատրիարքարանին կողմէ Վէզիր խանի մէջ սենեակ մը կը վարձուի քահանաներու կրօնագիտութեան և հայերէնի դասեր սովրեցնելու համար, Տ. Երեմիա դասախօսն էր այդ քա՛անայացուներուն։ Այդ սենեակին ծախսը թաղականներէն կ՚առնուէր և պակսածն ալ Պատրիարքարանը կը վճարէր։

1860ին՝ կը պատրաստէ օրացոյցը(**), որ Միւհէնտիսեան տպարանէն կը հրատարակուէր, և 1863ին ազգ. վարչութիւնը տեսնելով որ օրացոյցներու մէջ տարբերութիւններ կան կը խնդրէ կայս. կառավարութենէն որ օրացոյցի հեղինակութեան և տպագրութեան համար յատուկ արտօնագիր տրուի, ու անկէ ասդին գրեթէ մինչև իր մահը ինք կը պատրաստէ։

1866ին Երուսաղէմ գնաց՝ Եսայի պատրիարքի օրով և վերադարձին Չիլինկիրեան Յարութիւն պատուելին Ս. Պատրիարքի հրամանաւ Պոլիս եկաւ իրմէ ուսանելու համար օրացոյցի պատրաստութեան եղանակը, 1867ին Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը սկսաւ հրատարակել ամէն տարի օրացոյց։

Ահաւասիկ ցանկը իր հեղինակած օրացոյցներուն։

(*) Տես Սահմանադրական ժողովոյ անդամներուն ստորագրութիւնները (էջ 24)։

(**) Առաջին օրացոյցը հրատարակուած է 1757ին Վենետիկի Մխիթարեանց տպարանէն։

1860էն սկսեալ Միւհէնտիսեան և Քիւրքճեան տպարաններէն։

1861-2 Ազգ. Հիւանդանոցի տպարան։

1863էն սկսեալ Տէրոյէնց տպարան։

1873էն սկսեալ Գ. Զարդարեան տպարան։

1867էն սկսեալ Արամեան տարեցոյց։

1870-1ի ժամանակամիջոցին օրացոյցներու պատրաստութենէն կը հրաժարի որոշմամբ ազգ. վարչութեան, այս միջոցին սխալացոյց մը հրատարակած է։

1875էն ասդին նորէն օրացոյցի պատրաստութեան կը ձեռնարկէ և կը հրատարակէ Զարդարեան տպարանէն, իր վերջին պատրաստած օրացոյցն է 1881ի Ազգ. Հիւանդանոցի օրացոյցը որ չը տպագրուած կը վախճանի 1880 ապրիլ 19ին և կը թաղուի Խասգեղի գերեզմանատունը։

Տ. Երեմիա մեծ յարգ և համարում կը վայելէր ազգին մէջ և երեւելիներ երբ Խասգիւղ երթային իրեն պիտի այցելէին անպատճառ, Մատթէոս Կաթողիկոս օրհնութեան կոնդակով մը թաւչեայ բիլոն և խաչ ուղարկած էր։

Իր զաւակն էր Պետրոս Տ. Երեմեան որ Բ. Դրան թարգմանիչ էր, ապա թիճարէթի անդամ, հուգուգ ռեիսի և հուսկ ապա Ատանայի ընդհանուր դատախազի փոխանորդ, և որ քանի մը աարիներ թուրքերէն օրացոյցներ հրատարակած էր (†1880)։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Ատենագրութիւնք. — Մասիս 1880 եւ իր ընտանեկան պարագաներէն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԼՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

1678—1741

Յովհաննէս Կոլոտ ծնած է Բաղէշի մէջ 1678ին։

Իր նախակրթութիւնը ստացած է Բաղէշի արեւմտեան անկիւնը գտնուած Խոցերով գետի ափին վրայ «Ամլորդւոյն» անուան նուիրուած փոքրիկ վանքին մէջ, որ այն ատենները ճըշմարիտ ուսումի վառարան մը եղած էր «քաղցրաքարող և համեղաբան» Վարդան վարդապետի շնորհիւ. ահա այդ շնչովը միասին կրթուած ու մեծցած են Կոլոտ և Շղթայակիր Գրիգոր, որոնք իրենց պատանեկան մտերմութիւնը մինչեւ վերջ պահեցին գործակցելով իրարու իբր Պոլսոյ և Երուսաղէմի Պատրիարք։

Երբ 1705ին Վարդան վրդ. վախճանեցաւ երկու երիտասարդ վարդապետները սրտի ցաւով թողուցին «բարձրահամբաւ և մեծ համալսարանը» և ուրիշ տեղ մը գտնելու համար հոնկէ մեկնեցան և զանազան վանքեր և մենաստաններ այցելելէ ետք հասան Մշու Ս. Կարապետ «Սրբոյն Գլակայ Լուսաչէն» վանքը, իրենց ճամբորդութեան մէջ ուր որ հանդիպեցան ջերմ ընդունելութիւն գտան և ամէն տեղ հրաւէրներ եղան երիտասարդ վարդապետներուն թէ «հոս կեցէք»։

Ս. Կարապետի առաջնորդը՝ Կարապետ Եպ. անկեղծ սիրով և համակրանքով վերաբերուեցաւ զոյգ վարդապետներու հանդէպ և վաղեմի սովորութեան մը համեմատ, իբր միաբանութեան ամենէն կարող վարդապետները նոյն և յաջորդ քանի մը ձմեռները քարոզչութեան զբրկուեցան զանազան մօտակայ վիճակները։ 1709 գարնան երկրաշարժ մը փլցուց վանքը, ուրկէց 3 օր ետք Կոլոտ՝ Բաղէշ երթալով վերանորոգման հրամանը ստացաւ և շատ նեղութիւններով ու ծանր ծախքերով վերաշինեցին վանքը։

Կոլոտ, Շղթայակիրի կարգադրութեամբ՝ որ այն ատեն առաջնորդ եղած էր վանքին 1712-3 ին Պոլիս գնաց «ժողովել ողորմութիւն յԱստուածասէր անձանց առ ի թեթեւացուցանել պարտուցն ծանրութեան։

Պոլսոյ այն ատենուան Պատրիարքը Ապուչեխցի Սահակ եպ. մեծապէս օգնեց և դիւրացուց Կոլոտի պաշտօնը, յորդորելով ժողովուրդը որոնք լիաբուռն նուիրեցին իրենց լումաները։ Պոլիս այն միջոցին եկեղեցական տեսակէտով տխուր վիճակ մը ունէր, շատ եկեղեցականներ կուսակցական և փառքի ետեւէ էին, այսչափ անկում եկեղեցականութեան մէջ և Պոլսոյ պատրիարքութեան Աթոռին շուրջ միայն ԺԷ. դարը կրնայ պատկերացնել։

Կոլոտ իր բարձր ձիրքերուն մէջ շուտով

ժողովրդական դարձաւ և իր գործունէութիւնը չուտով զինքը յառաջացուց։

Այս պէս 1713 փետրվարին Կոլոտ իբր «Աթոռակալ և Վէքիլ» Երուսաղէմ գնաց ուր կեղեքումներու, զեղծումներու հետեւանքով Աթոռը պարտքի մէջ խեղդուած էր, պարտատէրները անօրինակ խժդժութիւններ կ'ընէին Ս. Յակոբայ վանքին մէջ. ժամերգութիւնները գրեթէ դադրած, ուսում գիտութիւն չատոնց խոյս տուած, վարդապետները սենեակներնին քաչուած՝ պահանջատէրերուն ձեռքէն, վերջապէս կործանած դրութեան մէջ էր երբ Կոլոտ հասաւ Երուսաղէմ, 1713-14 կարեւոր ձեռնարկներ ըրաւ. 4 տարուան մէջ պարտքերը երաշխաւորեց, Երուսաղէմի փաշան «կարի հաւանեցաւ» Կոլոտի կարգադրութեան, գրեց Պոլիս Սուլթան Մահմուտ Կայսեր և իր համարումն ալ յայտնելու համար՝ խիլայեց հայոց վանքին Աթոռակալը։(*)

Ժողով գումարեց և փչուր փչուր ըրաւ հասարակաց կնիքը որուն վրայ գրուած էր «Անուն Սրբոյ Աթոռոյ» այդ կնիքը «օրթայի կնիք» կ'ըսուէր, որ Պոլսէն զրկուած վէքիլները ուղածնուն պէս փոխառութիւններ կ'ընէին և իրենց պէտքերնուն կը ծախսէին։

Կոլոտ վանքը բաւական կանոնաւորելէ յետոյ Պոլիս վերադարձաւ, և սկսաւ քարոզել և յայտնել Երուսաղէմի տխուր վիճակը, իր ծրագիրը յայտնեց որ էր բաժնել Պոլսոյ Պատրիարքութենէն Երուսաղէմինը, Կոլոտ այնքան սիրուեցաւ որ 1715 սեպտեմբեր 9 ուրբաթ օր դեռ 37 տարեկան վարդապետ նստաւ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը։

Յաջորդ օրը սեպտ. 10 պատարագել տալով եկեղեցիներու մէջ յիշել տուաւ իր նախկին ընկերը և մտերիմը Գրիգոր վարդապետը՝ իբր Երուսաղէմայ Պատրիարք։

Ազգովին որոշուած այս բոլոր կարգադրութիւնները կայսերական հաճութեամբ նուիրագործել տալու և գործադրելու համար Կոլոտ, ամիրաներու հետ Անդրիանուպոլիս ուղեւորեցաւ ուր Սուլթան Մահմուտ Ա. Ղազի կայսրը (1730—1756) զատ զատ ֆէրմաններով վաւերացուց Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքներու պաշտօնը։

1716ին Պոլիս վերադարձաւ և Մայր Եկեղեցւոյ մէջ ժողով գումարելով, եղած կարգադրութիւնները Էջմիածին Աստուածատուր Կաթողիկոսին տեղեկագրուեցաւ։

1718 Յուլիս 6ին Մայր Եկեղեցին կ'այրի, Կոլոտի և Շղթայակիրի ջանքով 70 օրուան մէջ կը վերաշինուի։

Արքունի հրովարտակ հանել կուտայ Լատինաց և Յունաց հետ Երուսաղէմայ Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ բաժինն ալ նորոգուելու համար։

44. Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք

1719ին Կոլոտ՝ Շղթայակիրի հետ Պոլսոյ մէջ Գրիգոր դպիրի տպարանէն լոյս կ'ընծայէ Զենոբ Գլակի առաջին տպագրութիւնը։

1719 Յունիս 23ին Կէտիկ Փաշայի հրդեհը տեղի կ'ունենայ ուր կ'այրին նորաշէն Մայր Եկեղեցին, Կոլոտ նոյն տարին վերաշինութեան հրամանը կ'առնէ և գործի կը ձեռնարկէ, 1722ին Կոլոտ կ'ազատագրէ արքունի հրամանաւ Պարսկաստանէն քշուած գերիները, որ ըստ Հաննէի «երկոտասան ամ» տևեց այս մարդասիրական մեծագործութիւնը այսինքն մինչև մահը Կոլոտի։

1725 Հոկտ. 10ին Աստուածատուր Կաթողիկոս վախճանեցաւ, Կոլոտ անմիջապէս ժողով

(*) Խիլա պատրիարքական պատմուճան է որ հին ատենները Բ. Դուռնէն կը տրուէր՝ նորընտիր Պատրիարքին եւ որ կը նշանակէր վաւերացումն պատրիարքութեան, խելայեց ըսելով կը հասկնանք վաւերացումն եւ պատմուճանի շնորհումն։

գումարեց Պոլսոյ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ թէև Շրղ-թայակիրի առաջարկուեցաւ քանիցս զինքը Կաթողիկոս ընել բայց ինք ամէն անգամ մերժելուն Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Գաղատիոյ առաջնորդ Ուլնեցի Կարապետ եպիսկոպոսը, Ծկեր տիտղոսովը ծանօթ: Կարապետ Եպ. Պոլիս հրաւիրուեցաւ և Մայր եկեղեցւոյ մէջ ամենայն Հայոց Կաթողիկոս օծուեցաւ 12 եպիսկոպոսներէ 1726 փետր. 27ին: Երեք օր ետք, Հայոց Կաթողիկոսը եպիսկոպոսական առաջին ձեռնադրութիւնը կուգայ իր թարգմանին հետ Հայոց Պատրիարքարանը Կաթողիկոսին, Կոլոտ կը դիմաւորէ հանդիսաւորապէս. հետեւեալ օրը Կաթողիկոսին փոխանորդը՝ փոխադարձ այցելութեան կ'եր-

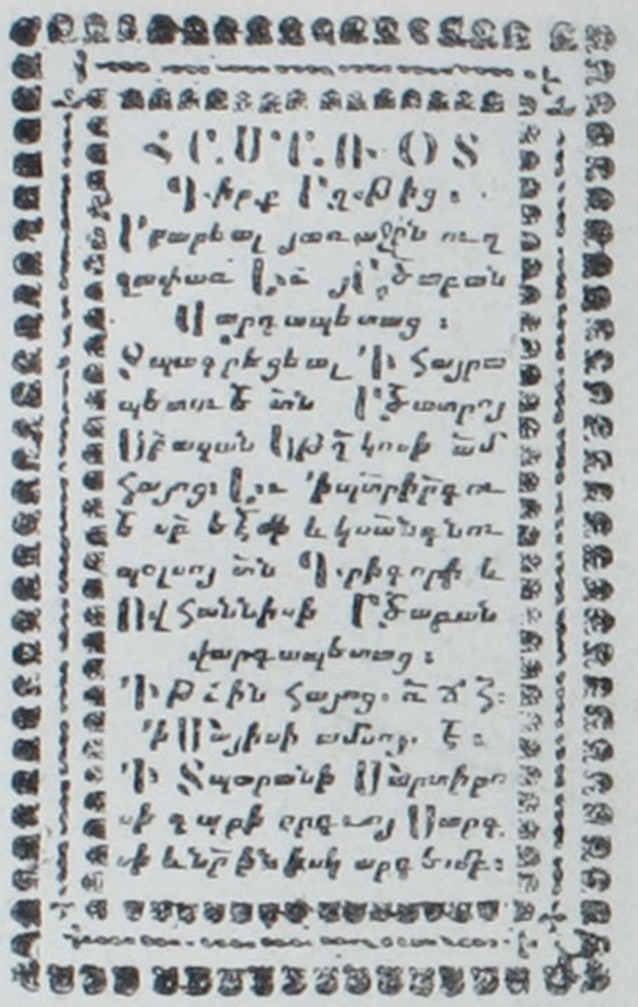

45. Կոլոտի Պատրիարքութեան ատեն Սարգիսի տպարանին մէջ տպեալ առաջին Աղօթագիրքը Հայկ Թուակ. 1170 (1721), էջ 1

46. Աղօթագիրք, էջ 82

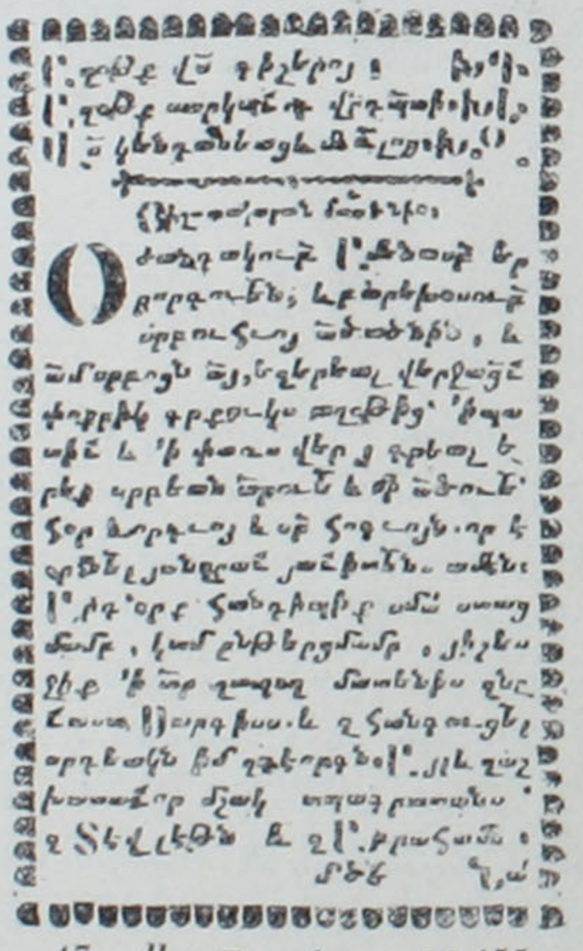

47. Աղօթագիրք, էջ 155

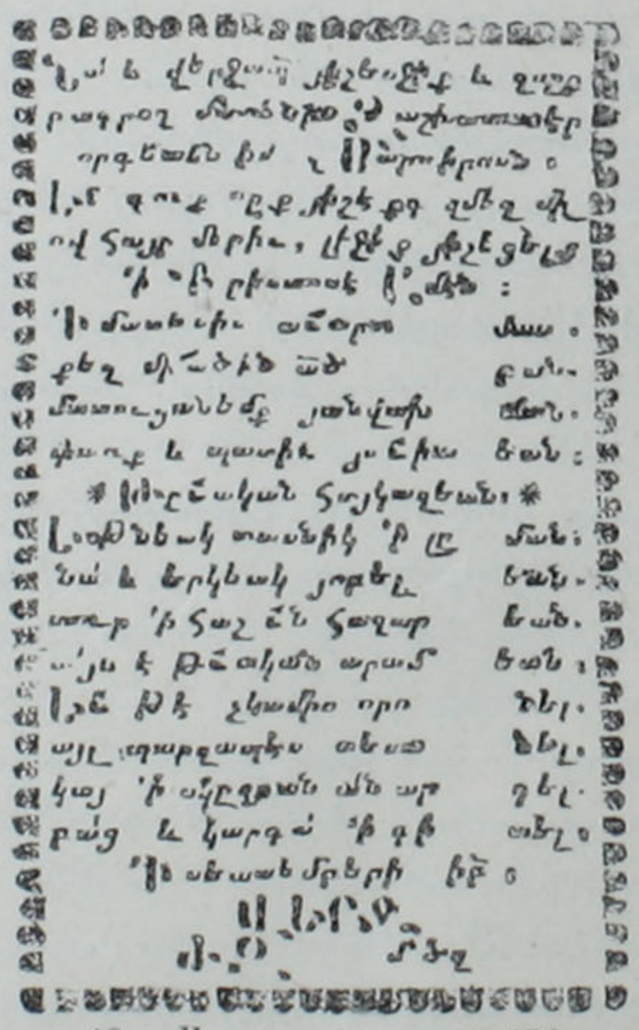

48. Աղօթագիրք, էջ 156

ըրաւ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ Կոլոտ պատրիարքը բարձրացնելով Եպիսկոպոսական աստիճանին:

Նոյն տարին չինեց Օրթագիւղի եկեղեցին և օծումը կատարեց Կարապետ Կաթողիկոս որ երեք գլուխներով կը վաւերացնէ Պոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքութիւններու բաժանումը:

1727ին Լատինաց եպիսկոպոսը այցելութեան թայ: Նոյն տարին հրովարտակ հանել կուտայ Ս. Յակոբայ տաճարը նորոգելու համար և որ Երուսաղէմ կը տանի Սեղբեստրոս Երեւանեանց. հրովարտակ հանել կուտայ նաեւ Իւսկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցին վերաշինելու համար որ նոյն ինքն Սարգիս գալֆայի ճարտարապետութեամբ կը վերաշինուի:

1729ին Պալաթիա Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին կ'այրի և յաջորդ տարին Կոլոտի միջոցաւ հրաման առնելով 70 օրուան մէջ կը վերաշինուի, 1731ին Մեծ պահոց մէջ Դալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին կ'այրի, 1732 դեկտ. 15ին շինութեան հրաման առնելով, 1733ին երեք եկեղեցիները միանգամայն կը վերաշինուին և նոյն տարին Լուսաւորչի տօնին օրը կ'օծուին։

1739 դեկտ. 23 Կոլոտ՝ Ճղթայակիրի հետ Սուլթան Մահմուտ կայսրէն հրաման հանել կուսան որով Հայոց Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ իրաւունքները կը վերահաստատուին և Յունաց առնգութիւնները կը դադրին։

Կոլոտ ոչ միայն իբր շինող և քաղաքագէտ մարդ այլև իբր բնիբառաց «պերազանց Աստուածաբանութեան վարդապետ, ամենիմաստ վարդապետ և արդիւնաւոր քաղաքարող ուղղաչափիչ» համբաւ ունէր. Հանճէ մանուարտպէս կը յիշէ թէ «կը սիրուէր վանն առաքինի բարուց և ևս անհամեմատ քաջութեան, որ պրկէ է՛ր ազգիս մերոյ Նոր Ողկերբէան և կրկին առաւածարան»։

Իր պատրիարքութեան առաջին տարիներն Սկիւտարի դպրանոցը կը դառնայ էր, Յարբերդի Դպրեվանքի հետ որ Եւրոպա ուսած էր լսած։

Իր պատրիարքութեան առեն 80էն աւելի գրքեր տպուած են Պոլսոյ մէջ՝ ամենաշէն մասը կրօնական՝ Գրիգոր Մարսուանցիի, Առաւածատուր Դպրի և Սարգսի (տես Սարգսի տպարանին մէջ տպուած գրքի նմոյշ, թիւ 45, 46, 47, 48) տպարաններուն մէջ և բացուած են Բաթանզի և Յակոբի (1735) տպարանները։

Վերջապէս Կոլոտի պատրիարքութեան ժամանակաշրջանը կրնայ նկատուիլ Պոլսոյ Հայոց կրթական և դպրական զարգացման ակզբնաւորութիւնը։

Յարմանոք, ինչպէս կ'անուանէ զայն Սիմէոն Երեւանցի Կաշոզլիկոսը իր աշխատասիրած Ջամբռեան մէջ, խոհեմ, գործունեայ, Կոլոտ Հայ հոռմէականաց հետ խաղաղ ու հաշտարար ոգիով վարուեցաւ։

1741 փետր. 13 ուրբաթ օր Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք կը վախճանի 26 տարի պատրիարքութիւն ընելէ ետք և կը թաղուի Դալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ աւագ դրան հարաւային կողմը և որուն վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնը կը գտնուի.

Մատան ընորհաց զանձ լուսաշաւիղ
Արեւոյն Յօհաննու վեհից շառաւիղ
Կրօնիւք մաքուր յԱմրոյ մարգիտ
Աստ Բիւզանդիս գերազանց փայլեալ
Նախաբուշակիմամբ վերնոյն տեսչութեամբ
Որ եւ Պատրիարք ազգեալ ընտրութեամբ
Ինւսնելոյ ի մ. ր արբոյն Յակոբայ
Նորին վճռեաց զպարտոն գերակայ
Կնգրուկ կանոնաց բուրեաց քաղցրաշունչ
Որ յոյնս հնչէր բանիւ հմաշունչ
Լցեալ սիրաբաղձ ի յանենջ սրտի
Որոյ կազդուրէր վէրս ունեցողի
Տեառնն ի պատիւ վէմս այս ուղղակի
Ի յոյսն հաստեալ՝ կայ ինքն առաջի
Ի ներ քան եւ հինգ ամաց
Պատրիարքութեան
Յամի տեառն 1741 փետ. 13
Ըստ Հայոց ՌԾՂ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Պատմ. Երուսաղէմի Հաննա.— Ջամբռ. Սիմէոն Կաթողիկոս.— Ընդ. օրացոյց 1901. — Կոլոս Յովհաննէս պատր. ուսումնասիրութիւն Բաբգէն Վ. Պիւզէեռեան 1904, Պատմ. Հայոց Ջամչեան Գ. Հատոր եւայլն։

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

1852—1872

Տարիները երբէք չը կրցան ջնջել անոր յիշատակը և արչաւ առեն որ Հայութիւնը իր թարմ և նորաթոյս երիտասարդութիւնը ունենայ երբէք Դուրեանը, չափով մոռցուի. իր փափաքը այն է «աննշան չը մնալ», միշտ պիտի վայելէ և ամէն առեն Պետրոս ևս սիրտերուն մէջ պիտի ապրի։

Սկիւտարի Սոխակը արդէն կոչած են զինքը իր հինսադիրները, ծնած է 1852 մայիս 20ին, իր կրթութիւնը կը առանայ Սկիւտարի ճեմարանին մէջ ուր այն առեն դասատիրակութիւնը ձրի էր, ինք թէև աղքատիկ ծնողաց զաւակ, չափազանց ուսումնասէր էր, և մինչև կէս գիշեր կ'աշխատէր, գեղեցիկ ձայն

ունէր որով Ս. Կարապետ եկեղեցին դպրութիւն կ'ընէր։

Դպրոցին մէջ Պետրոս հետզհետէ յառաջանալով կարող կ'ըլլայ Յակոբ Վարդովեանի դպրոց բերած թատերախաղերը թարգմանել։

1867ին ձեմարանը կը թողու երբ չորրորդարտ և Շուկայ կ'երթայ, ուր կը մնայ 9 ամ-

49. Պետրոս Դուրեան

սոյ չափ սառաջի մը քով, պատրաստելու ընելով։

Երկու օրէն ամառնան ունէր և խանութին մէջ պարապ ժամերուն թատրասիրութիւնը կը պէտք, այնչափ վառուած էր թատրոնական հոգով։

Վերջապէս ատրաճը չը կրնալով զոհանալ իր աշկերտին՝ Պետրոս կը թողու տան գործը և կը քաշուի առնելու ուր թատերգրութեամբ կը զբաղի ինչ որ չի գոհացներ անոնցմէ որոնք կարօտ էին Պետրոսի վառակած լուծմանին, ուսոի կը թելադրեն զինքը որ գործի մտնէ, բայց անիկա կը փափաքի անոնք գործի մը ըլլալ որ իր սովրած ուսումը կարենայ գործադրել։

Պետրոսի անդորձութեան մէջ երբ հայերը դէտղութիւն կ'ընէր թէ «առանց գրելով կարգալով ինչ պիտի ըլլաս», կը պատասխանէր «Այսպէս ընելով իմ մտքուս պիտի հանեմ, թէև շատ չպիտի սպրիմ, բայց բան մը պիտի տամ թէ առանց մէկը աշխարհ եկած է։»

1868ին Տ. Գաբրիէլ Սատ Քհ. Մանճեանի Սկիւտարի մէջ բացած վարժարանին մէջ ձրիաբար հայերէնի դասատու կը կարգուի։

Մէջոց մը 1870ին դերասանութիւն կ'ընէ և թատերգութիւններ կը գրէ ազգային կեանքէ որոնք կը ներկայացուին առանց նիւթական օգուտ մը պատճառելու խեղճ Պետրոսին որ այդ անիրաւութեան համար բողոքած է ժամանակին Օրագիրի մէջ։

Իր վարդ եւ Շուշան թատերախաղը կը ներկայացուի 1871 Նոյ. 13ին Սամաթիոյ մէջ։ Իր հեղինակութեանց ներկայացումներուն չատ անգամ ներկայ կը գտնուէր և իւրաքանչիւր պատանի հասակին մէջ հիացում պատճառելով։

Բայց ամենէն աւելի Դուրեան վայլած է դրականութեան մէջ և հոն է որ իր անչնչելի անունը թողած է, անհատական այն կարծիքները որ զանազաններ յայտնած են իր մասին։ Մկրտիչ Պէշիքթաշլեան օր մը ներկայ գտնուելով Պետրոսի թատերգութեանց մէկուն ներկայացման ըսած է «Այս երիտասարդը պիտի գնըրաղանցէ զիս»։

Նաթ-Պէյ Սրըտզեան մեծ կարողութիւն մը կը նշմարէ այդ երիտասարդ բանաստեղծին վրայ, ուստի երեն քով կը կանչէ զինքը տեսնելու և հետը խօսակցելու համար և տեսնելով անոր աղքատ, չատահատ կացութիւնը կը զգածուի և Օրիկ պէյի կը յանձնարարէ ու անոր զաւակին ուսուցիչ կ'ըլլայ 8 ամսոյ չափ։

Յովհաննէս Եպ. Սէթեան իր դամբանականը հետեւեալ բառերով կ'ամփոփէ «Ես իմ կեանքիս մէջ լսած էի ու տեսած էի բանաստեղծներ, որ մեծ մարդեր եղած էին, բայց ասոնք երեսուն տարեկան հասակէն սկսած էին կամաց կամաց անուն վաստկիլ և 40—50 տարեկան եղած ատենին երեսնց անունն հռչած էին, սակայն չունէի 15 տարեկանին մէջ այսչափ մեծամտուն հռչած լլլար։ Մէկ հատ մը միայն սեսայ, այն ալ Պետրոսն էր, բայց մեղք որ մեր ձեռքէն չսուսաւ եղաւ։»

Ատրուշան կը գրէ իր ուսումնասիրութեան մէջ որ քիչ օրէն պիտի հրատարակուի Զարդարեան դրատունէն Ազատ Մատենաշարի 30րդ թիւով.

«Դուրեան դրականութեան մէջ զարգանալու համար Իւմիւտարի վարժարանը երեն նշանակութիւն չունէր. առանձին աշխատութիւնը կարդալ, անընդհատ կարդալ միջազգային գրական գործոցները միակ միջոցներ են ինքնազարգացումի։ Եւ Դուրեան ըմբռնած էր ընթեր-

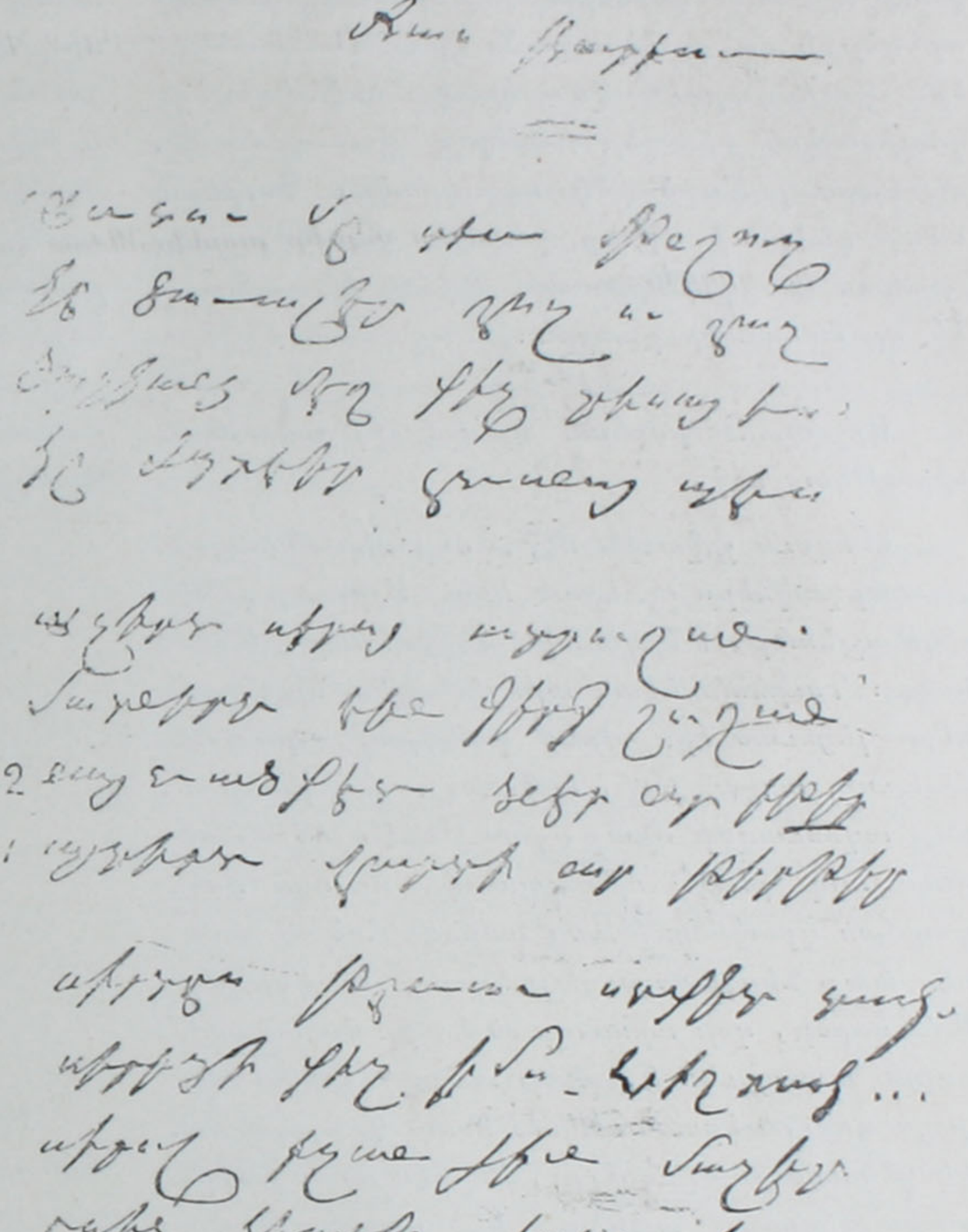

50. Ձեռագիր Պետրոս Դուրեանի

ցումի դիւթական օգուտը. իր մահէն յետոյ երկու անառակ դիրք կ'ելլէ, բայց ասոնք յաճախակի ընթերցասիրաց ընկերութեան դրադարանէն 10-15 դիրք կ'առնէ կը կարդայ ու կը վերադարձնէ: Ինքը սիրած է Սյիչանի և Պէչի-քթաչեանի քերթուածները, և անոնց համար մեծ պաշտամ մը ցոյց տուած: Իր օրերուն եւրոպական տաղանդաւոր հեղինակներու գործերուն ծանօթ է. իր «Թատրոն»ին մէջ կը յիշէ Լա Մարթինը, Մօլիէռը, Ժան Ժաք Ռուսսօ, այդ մեւնոյն գրքին մէջ այս տողերը, «անհնար է որ մարդ Շէյքսփիրի, Շիլլէրի, Հիւկոյի և Տիւմայի թատերգութիւնները կարդացած ժամանակը չ'ափանչանայ. կը պաշտեմ ես այդ հանճարները, ժողովրդոց այն չանթեւանդն ու կարմիր զաւակները:» Ինքը իրօք հիացող մըն է այդ հանճարներուն, և անոնց գործերէն ինչ ինչ կտորներ ալ թարգմանած: Իզմիրի և Պոլսոյ մամուլը արդէն սկսած էր ռոմանտիկ եւրոպացի հանճարներու նշանաւոր գործերը թարգմանել և հանրացնել. Դուրեան այդ կրակոտ չրջանի զաւակներէն է. կը լսէ այդ թարգմանութիւնները և արդէն ֆրանսերէն լեզուի ծանօթ ըլլալով, կը կարդայ եւրոպացի հեղինակներու ֆրանսերէն վէպեր, քերթուածներ և թատերգութիւններ: Պ. Արշակ Զօպանեան կը գրէ. «Թաղով Դուրեանի ընթերցումներուն, սխալ մըն է նորէն կարծել թէ Ինչ կ'ըսեվի հեղինակը բան մը կարդացած չէ: Անշուշտ բոլոր գրականութեանց չրջանը երած չէ, և շատ հեռու սակից. բայց կարդացած է սմենէն փափուկ և սմենէն տաք հեղինակներն այն գրականութեան, որ սմենէն տաքն է բոլոր գրականութեանց, գլխաւոր ռոմանտիկ բանաստեղծները, Հիւկօն (բանաստեղծութեանց առաջին մասը, Թշուառները, և թատերգութիւնները), Լա Մարթինը (բանաստեղծութիւնները, Ժոսլէնը, Ռաֆայէլը), Տիւման (վէպերը և թատերգութիւնները), Թերեւս Պայրընէն ալ մէկ քանի թարգմանութիւն կարդացած, և կէօթէի Վէրթերին վրայ գաղափար ունեցած ըլլայ:» Հարկ չի կայ տիեզերական ծանօթութիւն միջազգային գրագէտներու. Դուրեան սմենէն կարեւորներուն ծանօթ էր. լաւ կ'ըսէ Պ. Զօպանեան. «Դուրեանի պէս մարքի մը համար,

մանուց պինդը բայց յուսահատ էր, քանի մը տարիներ առաջուընէն վերջ յուսկ ուրեմն 1872 յունուար 21ին կը մեռնի ծալիկ հասակին մէջ և հանդիսաւոր յուղարկաւորութենէ մը վերջ մարմինը կ'առխոփուի Սկիւտարի գերեզմանատունը ուր իր բարեկամները կայծրդ տարին հրատարակելով իր տաղերը և թատերգութիւնները կը կանգնեն նաև մահարձան մը որու վրայ գրուած է հետեւեալ տաղանդաւորը չարաղաղուած՝ Պետրոսի հարազատին արդի Սրբազան Պատրիարք Աէնն. եղիչէ Դուրեան Սրբազանէն.

Ասա հանդչի մարմին Պետրոսի Դուրեան,
Որ քառասմեայ էջ ի գերեզման:
Երկաթագործի սա ծընաւ որդի,
Բանաստեղծ թըւեաւ ի կենաց աւուն:
Ի տարաժամ ցունչալար քառանի,
Հազար ուխ հարիւր եօթանասունէրկի:
Արեւըն իւր էր դեռ առաւօտին,
Օրհասին անաւ ամպք ըզնա ծածկեցին:
Մահ նորա քնաւից իւրոց սիրելեաց,
Սուգ անմխիթար եւ կսկիծ էած:
Վըշտմըբեր կենաց իւրոց սակ վըկայ,
Կճեպայ ընդարձանս աւաւիկ սա կայ:

Ծնեալ ի 1852

* * *

Իր հանգուցեալին ինչ կը նկատուի այն առնուած Փոնթի 1872 յունուար 29ի թիւը ուր նկարագրուած է Դուրեանի յուղարկաւորութիւնը.

«Անցեալ կիրակի առաւօտուն Բակիւտարի բոլոր հայարնակ թաղերէն երթալ սկսած կարգի ազգայնոց խումբ մը ընդմիշտ դէպի Եէնիմահալլէի թաղը կդիմէր, և կերթար նաեւ անոնց յուղիլ և ամբոխիլ ազգայնոց հետ:

Ի՛նչ էր այս գումարման և յուզման պատճառը. — մեծաւոն մը հարազատը չըկար հանդէսը առնելո՞ւ կերթային.— ոչ. հարուստ և ազնուական իշխան, պէյ, էֆէնտի՞ մը դիմաւորել կերթային.— ոչ, կոյր բաղդին յաջողուածովը և ժառանգական ճոխութեամբ համբաւեալ անձի մը յուղարկաւորութեան մեծաձախ հանդէսը դիտելո՞ւ կերթային. — ո՛չ, ո՛չ. այլ՝ երեսաստղի մը պատուաւոր դպրոցին վերջին յարգանք մը մատուցանելու համար կհամախմբէին:

Ժամը 8ն էր, դպրոցը դեռ ևս եկեղեցի չէ թէ նշանաւոր այլ մէկ անկիւնը վազեր չէ թէ հայկական այլ պարզ ու անպաճոյճ տուն է մը: Առջևէն կերթային նուագածուածոյ երկու խումբեր, որոնք երբեմն ոխերիմ կը նուագէին. հարիւրաւոր քահանայք՝ վարդապետք՝

քանի մը մեծ գործերու ընթերցումը ամբողջ սիեզերքի մը բարձրացումն էր:» Բանաստեղծին մխիթարը արդէն վաղ կրակ մըն է. գեղեցկագիտական սաղեր ժայթքող վառարան մը. ընթերցումը կ'արծարծէ այդ կրակը: Դուրեան օտար գեմիւռի պէտք չունէր, իր մէջ կրակը բնական էր. ընթերցումը մինչև կիսակատար ձև մը առաւ իր քնարին:

* * *

Աբչակ Զօպանեան կը գրէ իր ուսումնասիրութեան մէջ.

«Բնդուն չըլլանին մէջ, ուր մեր մեծագոյն քնարերգակները ունեցած ենք, Սիլիանը, Պէշիկթաշլեանը, Թէքեանը, Հէքիմեանը, Ամէմեանը: Դուրեան եկաւ այն միջոցին, երբ հոգիները լեցուած էին վաղեմ բառերով, յուզման ճիչերով, արցունքով, արիւնով, ճախրանքով. ինք ազնուագոյն մըտք, բնութենէն օժտուած, անաւ այդ հրեղէն միջոցառումով, ու այդ գաղտագողման գրականութեան ամենէն հոծ ու ամենէն առաջնակարգիչը եղաւ, ու վերջինը: Այն գործը, զոր արտադրած է, իր ժամանակին պիտի խաւցումն է. անոր ամբողջ չինծու վերջաւորդ, դերասանական մասը կը պարունակէ (Թատերգութիւնները), ինչպէս անոր յափշտակութիւնը, ասիտը և զգայնութիւնը: ... Ինչ ձև ալ առնէ հայ բանաստեղծութիւնը, ինչ զարգացման ալ հասնի, այդ միամիտ երգերը, իրենց անկաստարութիւններով և իրենց անհատասարութիւններով հանդերձ, պիտի միշտ պահեն իրենց անմոռաց երիտասարդութիւնը որովհետև անկեղծ ներշնչման մը ծնունդ են և որովհետև հանճարի կնիքը կը կրեն: Ատրան վերջապէս պիտի հասկրագործէ բանաստեղծին անունը, զոր իր ժամանակակիցները չգիտցան յարգել: Այդ սիրոյ սաղերու պղտիկ հատաքաքածուն, ամէն մարքերու մէջ քանդակուած, ամէն բերանները վրայ թռչելով, ազգային իր մը պիտի դառնայ, և ամենէն աւելի սրտառուծներէն մէկը: Ու սիրուհիները, որոնք պիտի դան սիրուհիներէն յետոյ, իրենց երազանքի և սրտմտութեան ժամերուն, նոճիներու տակին մէջէն և վերջալոյսի սրտմտութեան տակ այդ գալիճար տաւերին թափառիլը պիտի անանձն, յաւտ սարսուռով տղերու երամով մը պատշարուած, որոնք՝ անձութեան մէջ թնեարաց՝ յաւերժացնէ կուգան:»

* * *

Թոքատ առաջնորդ Դուրեան, Տր. Գեամիկեան՝ մարդասէր բժիշկը քանիցս դարձեալ ի 1852

* * *

Իր հանգուցեալին ինչ կը նկատուի այն առնուած Փոնթի 1872 յունուար 29ի թիւը ուր նկարագրուած է Դուրեանի յուղարկաւորութիւնը.

«Անցեալ կիրակի առաւօտուն Բակիւտարի բոլոր հայարնակ թաղերէն երկու սեռէ մանկտի ազգայնոց խումբ մը դէպի Եէնիմահալլէի թաղը կդիմէր, և կերթար նաեւ անոնց յուղիլ և ամբոխիլ ազգայնոց հետ:

Ի՛նչ էր այս գումարման և յուզման պատճառը. — մեծաւոն մը հարազատը չըկար հանդէսը առնելո՞ւ կերթային.— ոչ. հարուստ և ազնուական իշխան, պէյ, էֆէնտի՞ մը դիմաւորել կերթային.— ոչ, կոյր բաղդին յաջողուածովը և ժառանգական ճոխութեամբ համբաւեալ անձի մը յուղարկաւորութեան մեծաձախ հանդէսը դիտելո՞ւ կերթային. — ո՛չ, ո՛չ. այլ՝ երեսաստղի մը պատուաւոր դպրոցին վերջին յարգանք մը մատուցանելու համար կհամախմբէին:

Ժամը 8ն էր, դպրոցը դեռ ևս եկեղեցի չէ թէ նշանաւոր այլ մէկ անկիւնը վազեր չէ թէ հայկական այլ պարզ ու անպաճոյճ տուն է մը: Առջևէն կերթային նուագածուածոյ երկու խումբեր, որոնք երբեմն ոխերիմ կը նուագէին. հարիւրաւոր քահանայք՝ վարդապետք՝

եպիսկոպոսութիւնք՝ արքեպիսկոպոսութիւնք և Պատրիարքութիւն չկային. այլ՝ միայն Սեբաստիոյ դերապատիւ Տ. Յովհաննէս Ս. Արքեպիսկոպոսն, Եկեղեցւոյ մահալլեի քահանայից գլուխ և Սկամբէյի թաղին քահանայ մը. ասոնցմէ զատ երկուքի մանկանց երկար չարք մը. բայց անթիւ էր յուղարկաւորաց բազմութիւնը, և մեծ մասը՝ ուսեալ ու պատուաւոր երիտասարդք: Եկեղեցին՝ Սեբաստիոյ Սրբազան, և գերեզմանատունը՝ արժանապատիւ Տ. Խորէն քահանայ Փէհլիւանեան, և ուրիշ քանի մը ուսումնական երիտասարդք պատշաճ դամբանականներ խօսեցան:

Հանգուցեալ երիտասարդին էր Պետրոս Դուրեան՝ որդի ազգասիրի ընտանեաց: Այս անունը սեղանաւորաց՝ վաճառականաց և այս կարգի ամեն անձանց անծանօթ էր, բայց ծանօթագոյն բանասիրաց:

Բանաստեղծ մ'էր Դուրեան:

Գրական ասպարէզին մէջ կփայլէր նա և յուղիական ճակատամարտներ կուտար ազգասիրութեան դէմ սքանչելի երկայնամտութեամբ, սակայն անապրոյն մահը կարի չոյս հասաւ և դժնդակ հարուածով մը կոչծանեց զանի, կոչծանեց իր ընտանեաց մէկ եռեւելի ապագան, և իմիճ վիշտ հասակից բոլոր իր բարեկամներն ու ծանօթները:

Գիտութեամբ կլսեմք թէ Իւսկիւտարի Ս. Խաչ թաղի Ընթերցասիրաց պատասխանատուութիւնը մատուցեր է այս վաստակեալ բանասեղծին երկասիրութիւնները փունջ կապել և տպագրութեամբ ի լոյս ածել:

Դարձեալ՝ կիմանամք թէ խումբ մը երիտասարդք ալ որոշած են հանգանակութիւն մ'ընել և արձան կանգնել իւյչատակ տարաբաղդ հանգուցելոյն:

Պարտաւոր եմք հրապարակաւ չնորհակալութիւն մատուցանել Ընթերցասիրաց ընկերութեան, որ յուղարկաւորութեան հանդիսին չքեղութեան և կարեւոր ծախուց համար հոգ և խնամ տարաւ:

Իր պատիւը մահէն 20 տարի վերջ ազգայնոյն և բարեկամներու բացատրութեամբ պատրաստած է Մկրտիչ Պարսամեան նկարիչը, ալաբաստրէ Տ. Հմայեակ Ք՜Տ. Էքսէրճեանի. —(Տես պատիկը 49 և ձեռագիրը 50 Թիւ):

Իր հեղինակութիւնները. — Տաղք և թատերգութիւնք Պ. Դուրեանի.— 187.— Բ. Տպագրութիւն 1893.—Բարեկ Էքսէրճեանի Եւ Հոդեր.— Ստեփ Ալեքսեան. Երգեր ու Տաղեր.— 1908:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Ընդարձակ կենսագրութիւն Պ. Դուրեանի (Հմայեակ Էֆէնտիեան) 1893. Ուսումնասիրութիւն եւ կենսագրութիւն Պետրոս Դուրեանի 1893 (Արտակ Չօպանեան). — Դուրեան Պետրոս ինքնակոչ ակնարկ իր կեանքին եւ գործին վրայ, Ազգաս Մատենաշար թիւ 30 հրատարակելի (Ատրուճան): «Օրագիր» 1872 Յունվար 22. — Եփրաս 1872 Յունվար 22. — Մանզումէի Էֆքեար 1872 Յունվար. — Փունջ 1872 թիւ 707.—Արեւելք թիւ 2331. մասնակցելով:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՏԷԱՆ

1832—1868

Տէտէեան անունը անխզելի կապերով լծորդուած է Իզմիրեան ա՛յն դպրոցին որ 1853-1878 չորս տարի հարիւր հազարաւոր հատորներ, դիւանագիտական հեղինակներու թարգմանութիւններ, հրատարակելով՝ ընտրեալ հայերէնով մը, օժանդակեցին աշխարհագրաւոր համար եղած ջանքերուն ընդդէմ դպրաւոսական զօրաւոր խմբակի մը:

Իզմիր արդէն ասպարան ունեցած էր անցեալ դարուն մէջ 1762ին հրատարակուած ըլլալով հռն «Եղնիկ» մը, անկէ վերջ 1838ին սկսեալ բազմաթիւ իրր վաստակաւոր բազմաթիւ պրքեր լոյս ընծայուած են, ամենքն ալ կրօնական Կ. Կրիգիրի ապարանէն: Սակայն Տէտէեանի հիմնած ապարանը 1851ին եղած է ամենէն օգտակարն ու յարատեւը:

Յարութիւն Տէտէեան ծնած է 1832 մարտ 10ին Զմիւռնիոյ մէջ և աչակերտած տեղւոյն Մեսրոպեան վարժարանի ն: Իր երիտասարդ հասակին մէջ իսկ չկրնալ փափաքը կ'ունենայ ապարան հաստատելու և օգտուելով նիւթական ձեռնտուութիւններէ, կը յաջողի պետական հրամանագիրը առնելով, հաստատել իր ապարանը Հայոց Թաղին

51. Յարութիւն Տէտէեան

տայ. այս մէջոցին իր եղբայրները, Կարապետ և Սարգիս կ'աջակցին իրեն նիւթապէս և բարոյապէս։

Այդպէսով տպարանը կազմակերպելէ վերջ, կը սկսի գործի և 1853 յունիսին կը հրատարակէ Արփի Արարատեան *անունով թերթ մը բանասիրական, ազգային, ուսումնական և տնտեսական (տես պատկեր Թիւ 52) սոյն թերթը ուշադիր երկչեան էր և տպագրութիւնը անխնամ, թերթը երկու մաս ունէր, մէկ մասն ժամանակակից ազգային անհամեմատ նիւթերու նման այլ և այլ յօդուածներ, թարգմանութիւններ ու տեղեկութիւններ կը պարունակէր, իսկ երկրորդ մեծագոյն մասը քանի մը եւրոպական և արեւելեան հեղինակութիւններու թարգմանութիւններ (Մոլիէր, Շէյքսփիր, Օամ. պատմութիւն, Հաղար ու մէկ գիշերներ եւն.) որոնք թերթ առ թերթ իւրաքանչիւր թիւի հետ տրուելէ յետոյ զատ զատ գիրքեր կը կազմէին։ Առանց մէջ նշանաւոր է Օամ. պատմութեան պատկերները իբր գեղատիպ նկարներ։ Այս ուղղութիւնով երկու տարի չարունակուեցաւ թերթը, իսկ Գ. տարին մինչև 1856 յունուար (7րդ թիւ) ուրկէ յետոյ դադրեցաւ։*

Տէտէեան խմբագրական մեծ արժանիքը

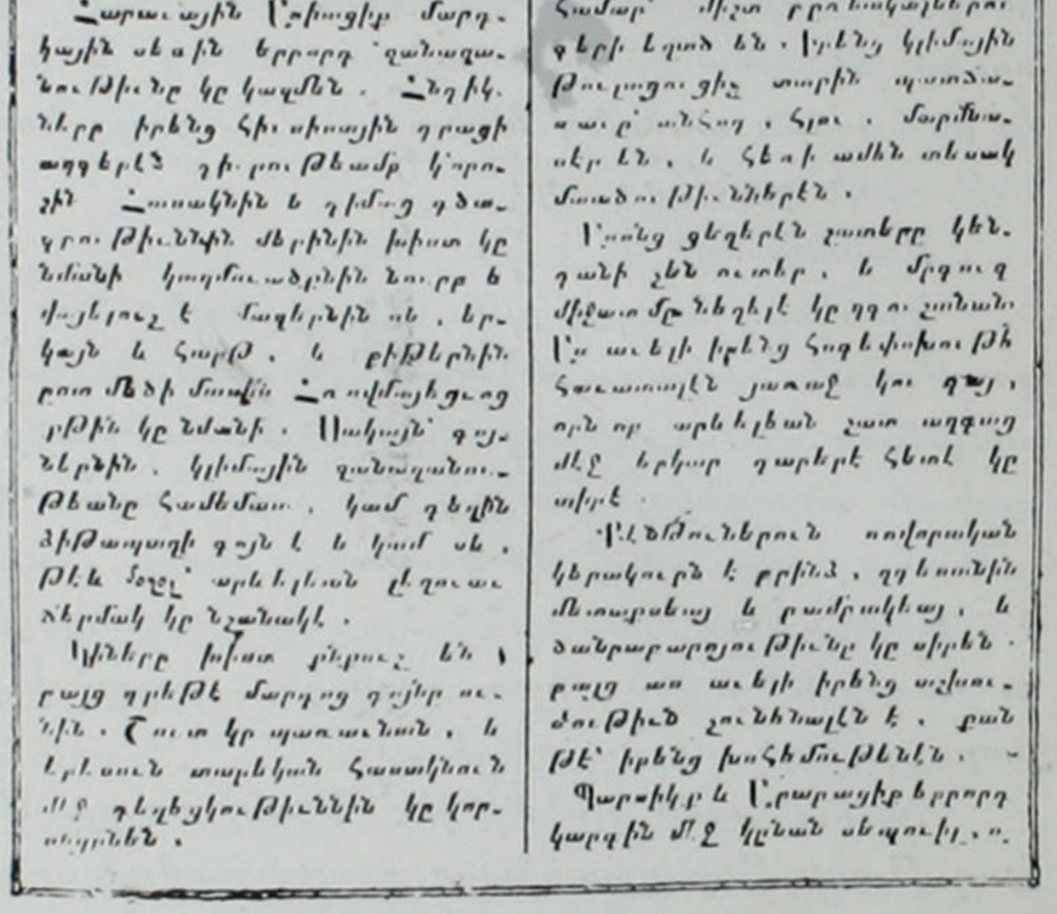

Գ· ՏԱՐԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐ – 1855 ԹԻՒ 5

Ա՜րթիւին Թէօքճեան

Ընդհանուր Ազգային Ընտրութիւն մարդկային սեռին երբարդ զանազան նուիրեալը կը կազմեն. Ընդհանրը իրենց հին սիստային դրացի ազգերէն դիւրութեամբ կ'որոշին Ասականին և դիմաց դնուելու թիւնդին ժերինին խիստ կը նմանի կազմուածքներն նուրբ և փխկուշ է մազերնին սև, երկայն և հարթ, և բիքներին բուռ մեծ մասին Ասմնկուց րթին կը նմանի. Ականջ գոյներին, կլիմային զանազանութեանը համեմատ, կամ դեղին ձիթապղպղ գոյն է և կամ սև, թէև ծագը արեւելեան լեզուաց ներքակ կը նշանակէ.

Կիները խիստ բնութեան են, բայց դրեթէ մարդոց դէմքը ուներն. Շուտ կը պառաւնան, և երեսնն տարեկան հասակնուն մէջ գեղեցկութիւնին կը կորուսրնեն.

Ընտանեկան ազգերը իրենց թուրքերէնը և պատերազմի մէջ ունեցած անվարժութեանը համար միշտ բրտնակալներու գերի եղած են. Իրենց կլիմային թուլացուցիչ տարին պատճառ՝ անհոգ, հյուր, մարմնասէր են, և հեռ ամէն տեսակ մտածութիւններէն.

Ընտանեկան գեղերէն չատերը կեղտոտ չեն ուտեր, և մրգոց միջատ մը նեղուիլ կը դժուարանայ Ընտանեկան հոգեփոխութեան հետաքրքրութիւնն չատ կը գայ, որն որ արեւելեան չատ ազգաց մէջ երկար դարերէ հետէ կը տիրէ

Վերածնութեան ոգելորական կերպարանքն է բրինձ, զգեստներն ճոխապանծ և բամբակեայ, և ձանրաբարոյ թիւնը կը սիրեն. բայց ան ընտանեկան աչքերուն ժուժկալութիւնն չունենալն է, քան թէ իրենց խոհեմութենէն.

Պարսիկը և Ընտանեկան երբորդ կարգին մէջ կրնան անպուսլ.

52. Արփի Արարատեան

մը չի փայլեցաւ իր այս թերթով հետեւաբար մեծ տեղ մը չի գրաւեց իր ազգն հանդէպ Հայ պարբերականներու մէջ։ Սակայն իր թերթին դադրելովն չի դադրեցաւ իր գործունէութիւնը այլ աւելի լուրջ ձեւ ու կերպարանք ստացաւ ոչ միայն ինք ըրաւ թարգմանութիւններ (Մօնթէ-Քրիսթօ Ա. Տիւմա, Թաթէրին Հօուարտ եւն. եւն.) այլ և իր հրատարակչական ձեռնարկովն քաջալերեց Մամուրեանի, Չիլինկիրեանի, Մըսերեանի, Նուպարեանի եւն. ի պէս գրագէտներ որոնց չնորհիւ հայացան Վիքթօր Հիւկօի, Տիւմայի, Լամարթինի և այլ հեղինակներու գործերը, և վէպը իբր ամենէն հրապուրիչ ձեւը ժողովուրդին ընթերցասիրութիւնը վառելու, իր նպատակին հասաւ այդպէսով։

Սակայն Տէտէեան իր այդքան աշխատութեանց արդիւնքն տակաւին չկրցած վայելած, զգաց թէ դժնդակ և անյոյս հիւանդութեան մը ձանր թաթը ձանրացած էր իր վրայ ինչ որ սակայն արհամարեց իր գրասիրական ջեռմ փափա-

քովը պատպակած, ու գրեթէ գրիչը ձեռքը փորձեր սրբագրելու զբաղած՝ մեռաւ 1868 դեկտեմբեր 25ին։

Մահուընէն վերջ իր եղբայրներն չարունակեցին նոյն գործը յարատեւելով և հրատարակելով նորագոյն հատորներ մինչև 1893 տարին։

Իր թարգմանութիւնները.— Հազար ու մէկ գիչերներ (կէսը), Մօնթէ-Քրիսթօ 6 հատոր 1867, Դաթէրին Հօուարտ, Մոլիէրի Ագահը, Ակամայ բժիշկը, Սէրը բժիշկ է, Ժընըվիէվ, Անգեղիայ Գաճեօլի։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Պատմ. Հայ լրագրութեան Դալէմբեարեան էջ 140-142.— Հայք Զմիւռնիա եւ շրջակայս (Հ. Յ. Վ. Քօսեան) էջ 272-278.— Մասիս, Արշալոյս Արարատեան 1868 դեկ, Սուրհանդակ 1901 (Հ. Ասատուր), Պատմ. Աշխարհաբառի (Հ. Ասատուր)։

ՅՈՎՍԷՓ ՉՈՐՈՐԴ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԵՐԿԱՅՆԱԲԱԶՈՒԿ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ

(1743—1800)

53. Յովսէփ Կաթողիկոս

Արղութեանց Յովսէփ կաթողիկոս իբր հայ ազգին Առաջնորդը իր անձնուէր ազգասիրութեամբ, նուրբ քաղաքաշիտութեամբ և հաւատարիմ ծառայութեամբ յաջողած է Ռուսաց տէրութենէն մեծամեծ արտօնութիւններ ձեռք բերել և այդպէսով Ռուսաստանի Հայոց վիճակը բարւոքած և անոնց ապագային համար եկեղեցական կարեւոր բարեկարգութիւններ ըրած է, որով յաւիտեան անմահացուցած է իր պատկառելի անունը։

Ծնած է Թուգարաց աշխարհի՝ Տաշտաց գաւառի՝ Սանահին գիւղաքաղաքին մէջ 1743 Մայիս 23ին։

Սերած է Հայոց և Վրաց մեծ սպարապետ՝ Զաքարիա իշխանին որդւոյն Սարգիս իշխանէն, որուն մասին Կիրակոս պատմիչ կը խօսի. հինէն կը կոչուէին Երկայնաբազուկ իսկ վերջը Արղութեան։

Իր մանկութեան մասին մանաւոր յիշատակութիւն չկայ, բայց աւանդաբար գիտենք թէ Հայ և Վրացի լեզուներու սկզբնական տարրերը սորվելէնետք մեծ փափագ ունեցաւ կուսակրօնութեան, ուստի 1763ին՝ քսան տարեկան հասակին մէջ Սիմէօն Կաթողիկոսին որդեկիր մանելով՝ Ս. Էջմիածին գնաց, հոն ժամանակին պէտք եղած ուսմունքը սորվելով, իր խելացի գործունէութեամբը և արթակրօն վարքովը այնչափ սիրելի եղաւ միաբանութեան և Կաթողիկոսին որ նախ 1765ի Նոյեմբեր 19ին վարդապետ և ապա 1771 Դեկտեմբեր 25ին եպիսկոպոս օծուեցաւ Սիմէօն Կաթողիկոսէն։

1772ին Թուրքիա ուղարկուեցաւ Էջմիածնի նոր չինութիւններու համար հանգանակութիւն ընելու որմէ տարի մը վերջն ալ արքեպիսկոպոսութեան աստիճանն ընդունելով՝ 1773 Յուլիսին Ռուսաստանի Աժտերխան քաղաքը դրկուեցաւ իբրեւ ընդհանրական առաջնորդ Ռուսահայոց։

Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի առջեւ ընդարձակ ասպարէզ բացուելով մէկ կողմէ իր պատկառելի քարոզներով և մեւս կողմէ իր նուրբ և հեռատես գործունէութեամբ ժողովուրդին և կառավարութեան համակրանքին արժանացաւ և Աժտերխանի Հայոց համար նորանոր առանձնաշնորհումներ ստացաւ Ռուսաց կառավարին երկրորդ կայսրուհին և ապա Ղրիմու Հայոց Ազովու կողմերը փոխադրուելու մասին՝ Պոտիմկին իշխանին գործակից եղաւ և 1870 Նոյեմբեր 4ին հռչակաւոր օծումով (*) Նոր Նախիջեւան քաղաքին հիմը դրաւ։ Անդիսաւորապէս, ուրկէ փոխադրուած ժողովուրդին առաջի բարօրութեանը և անոնց պարզեւադրին համար «Զամս երկուս ի դրունս մեծի կայսրուհւոյն դեգերեցաք» կ'ըսէ նոյն Սրբազան Արքեպիսկոպոսը։

Յաջորդ տարին 1784ին դրեց Նոր Նախիջեւանի հոգեւոր դատարանի կանոնագրութիւնները որք վեց մասէ և 126 յօդուածէ կը բաղկանային, բայց ի քաղաքական օրէնքներու յաւելուածէն, որով ամբողջ 55 տարի կառավարուեցան բոլոր Ռուսիոյ Հայոց եկեղեցական գործերը, մինչեւ որ 1836ին Պալաժէնիան հաստատուեցաւ։

1783ին հիմնեց քաղաքին մէջի ընդարձակ հրատարակչին վրայ կառուցուած Ս. Լուսաւորիչ անունով հոյակապ Մայր եկեղեցին, որուն ձեռագիր ընտիր արծաթապատ աւետարան մը նուիրեց։

Ղրիմի բնակչութիւնը որ Թողով այդ գեղեցիկ քաղաքը եկած էր Նոր Նախիջեւան, սկսաւ տրտնջալ օդէն, կլիմայէն և ջուրէն, մանաւանդ որ նոյն ամառը սաստիկ տաք կ'ընէր։

— Ինչ խելք էր մերինը, կ'ըսէին, որ Ղրիմու ծովեզերեայ գեղեցկագիր քաղաքները, բարձրադաշտ լեռները, զովացուցիչ անտառները Ս. Խաչ վանքի պէս բարձրադիր ախտաստեղին (որուն պարտէզին մէջ կը զբօսնէինք և քաղցրահամ ջուրերը խմելով կը զովանայինք) Թողինք եկանք և այս անապատին մէջ կը բնակինք։

Թէեւ Յովսէփ եպիսկ. ժողովրդին տրտունջը ի սկզբան ապերախտութիւն կարծեց, բայց յետոյ անդրադառնալով ժողովրդին պահանջման ճշդութեան, Նախիջեւանի հիւսիսակողմը ապառաժ լերան մը վրայ (ուրկէ քաղցրահամ ջուրեր կը բխէին) հաստատեց Ղրիմու Ս. Խաչ վանքին ձեւովը համանուն վանքը 1784ին, որուն քով հետզհետէ չինեց ընդարձակ պարտէզ, եկեղեցական ուսումնարան և ճոխ տպարան։

Տպարանը կազմակերպուած է 1790ին և որչափ որ մեզ ծանօթ է հոն տպուած են 1. Ժամագիրք, 2. Սաղմոս, 3. Յիսուս Որդի, 4. Քրիստոնէական վարդապետութիւն, 5. Աղօթամատոյց, 6. Ողբ և հառաչանք Էջմիածնի, 7. Բժշկարան, 8. Պատմութիւն Թէլեմաքի որդւոյ Յուլիսի, 9. Օրացոյցներ, 9. Նախիջեւանի հոգեւոր դատարանին կանոնագրութիւնը, 10. Ժողովրդոց միաբանական Դաշնագրութիւնը, 12. Տետրակ համառօտ բառարանի (Տես պատկեր 57—58) և 13. Դուռն Ողորմութեան (Տես պատկեր 54, 55, 56), աւետրակ համառօտ, որուն մէջ կը նկարագրուի Գրիգորեան պատմութիւնը և եկատարինէ Թագուհւոյն հրովարտակը (Տես պատկեր 55, 56)։ Այս աւետրակը պատրաստած է Խօճենց Մարգարը։

(*) Տես պետական պաշտօնաթերթ ռուսաց՝ Գազէթ Սանկտ Պետերպուրկ 1780 Նոյեմբերի 6ի թիւ։

Նախիջեւանի և Աժտերխանի տպարանները ձեւացան Խալդարեանց Գրիգորի Պետերբուրգ բացած տպարանէն, վասն զի Խալդարեանցի մահուանէն վերջ Պետերբուրգի տպարանը պարտքի տակ մնալով, Արշութեանց Յովսէփ Սրբազանը Ռուսիաբնակ ժողովրդոց դիմեց և անոնց

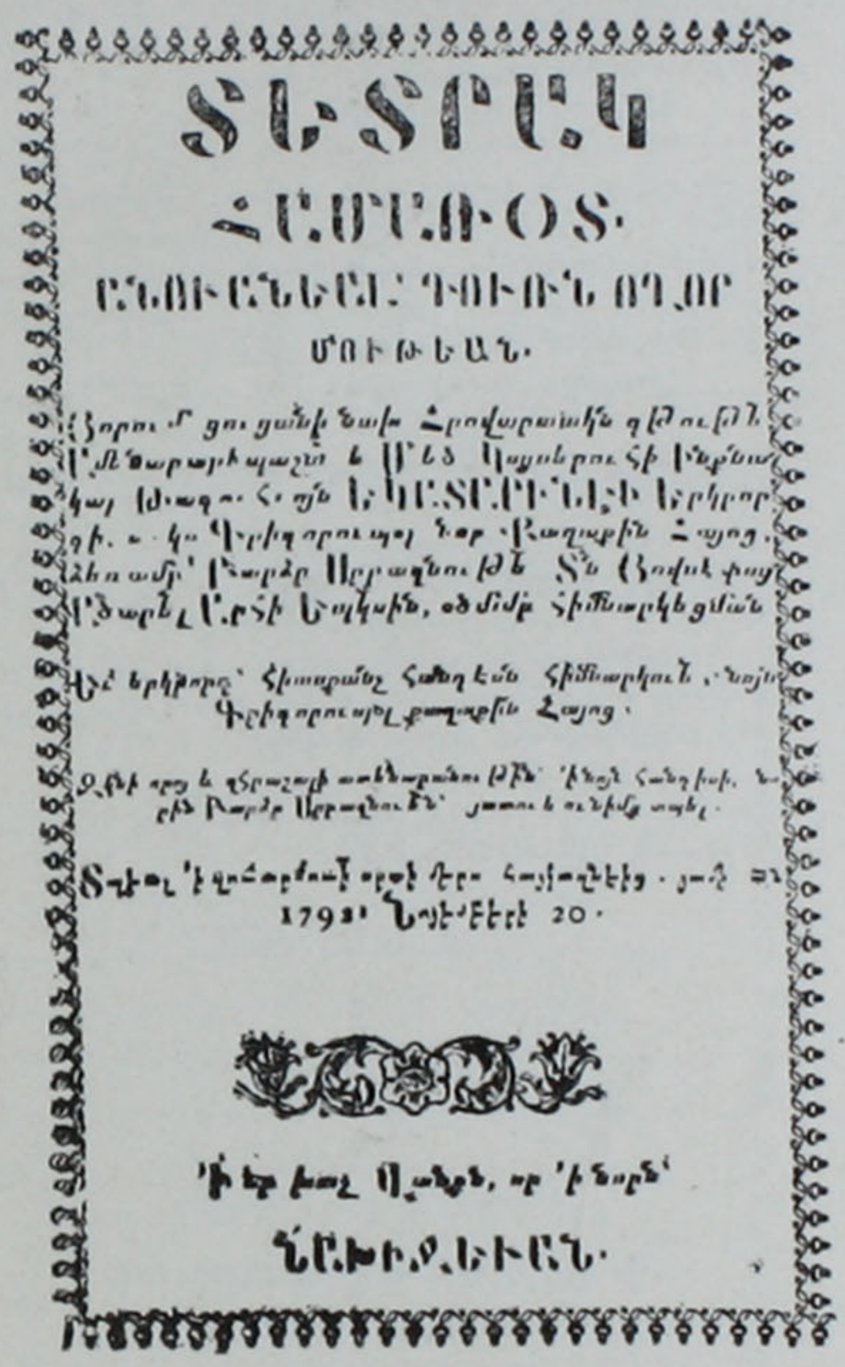
ՏԵՏՐԱԿ
ՀԱՄԱՌՕՏ
ԸՆԴԻՆԵԼԻ ԴՈՒՌՆ ՈՂՈՐ
ՄՈՒԹԵԱՆ
Յորում ցուցանի նախ Հրովարտակն գթութեան Ամենարարեպաշտ և Մեծ Կայսերուհի Ինքնակալ Թագուհւոյն ԵԿԱՏԵՐԻՆԷԻ Երկրորդի. ա. կս Գրիգորուպոլ նոր Քաղաքին Հայոց, ձեռամբ Բարձր Սրբազնութեան Տն Յովսէփոյ Ծարել Արհի Եպկսին, օծմամբ հիմնարկեցման
Եւ երկրորդ՝ հիտոքանչ հանդէսն հիմնարկուն, նոյն Գրիգորուպոլ քաղաքին Հայոց.
Զկնի որոյ և զհրաշալի ատենաբանութիւն՝ ի նոյն հանդիսի, նորին Բարձր Սրբազնութեան՝ յատուկ ունիմք տպել.
Տպեալ ի զուտարմոտ որոյ մէրս հայկազնէից. յամի ՌՆ 1793 Նոյեմբերի 20.
Ի՝ եր խաչ Վանքն, որ ի՝ նորն
ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ.

54. Նոր-Նախիջեւան տպեալ առաջին գիրքը Դուռն Ողորմութեան, էջ 1

ձեռնտուութեամբ պարտքը վճարելով տպարանին գոյքերը Նոր Նախիջեւան և Աժտերխան քաղաքները փոխադրեց։

* * *

Մինչդեռ Յովսէփ Սրբազան այսպէս ազգօգուտ գործերով զբաղած էր ահա 1788 Մայիս 5ին ծագեցաւ Թուրքօ-Ռուսական պատերազմը։ Յովսէփ եպիսկ. ռուսական պետութեան կողմանէ Ռուսաց բանակին գործակցութեան հրաւիրուեցաւ, ուր բոլոր պատերազմին ժամանակ հայրական խնամքով պաշտպան կեցաւ Պեսարապիոյ կողմերը գտնուող Թուրքահպատակ և ռուսահպատակ Հայերու, մինչեւ որ պատերազմը հանդարտեցաւ. Ռուսաց գրաւած քաղաքներու Հայերը ժողվեց և 1792 Յուլիս 25ին Գրիգորուպոլիս քաղաքին հիմը դրաւ. երեք ամիս նոյն քաղաքին մէջ մնալով առ ժամանակեայ կառավարութեան օրէնքները դրաւ և ինք Հոկտեմբերին Նոր Նախիջեւան վերադարձաւ և Նոյեմբեր 27ին Ս. Խաչ վանքի եկեղեցին օծելէն ետք Պետերբուրգ գնաց, որպէս զի նախ ժողովուրդին կողմէ չնորհակալ ըլլայ կայսրուհիին, և յետոյ նոյն երկու քաղաքներուն համար պէտք եղած խնդիրքները ընէ։

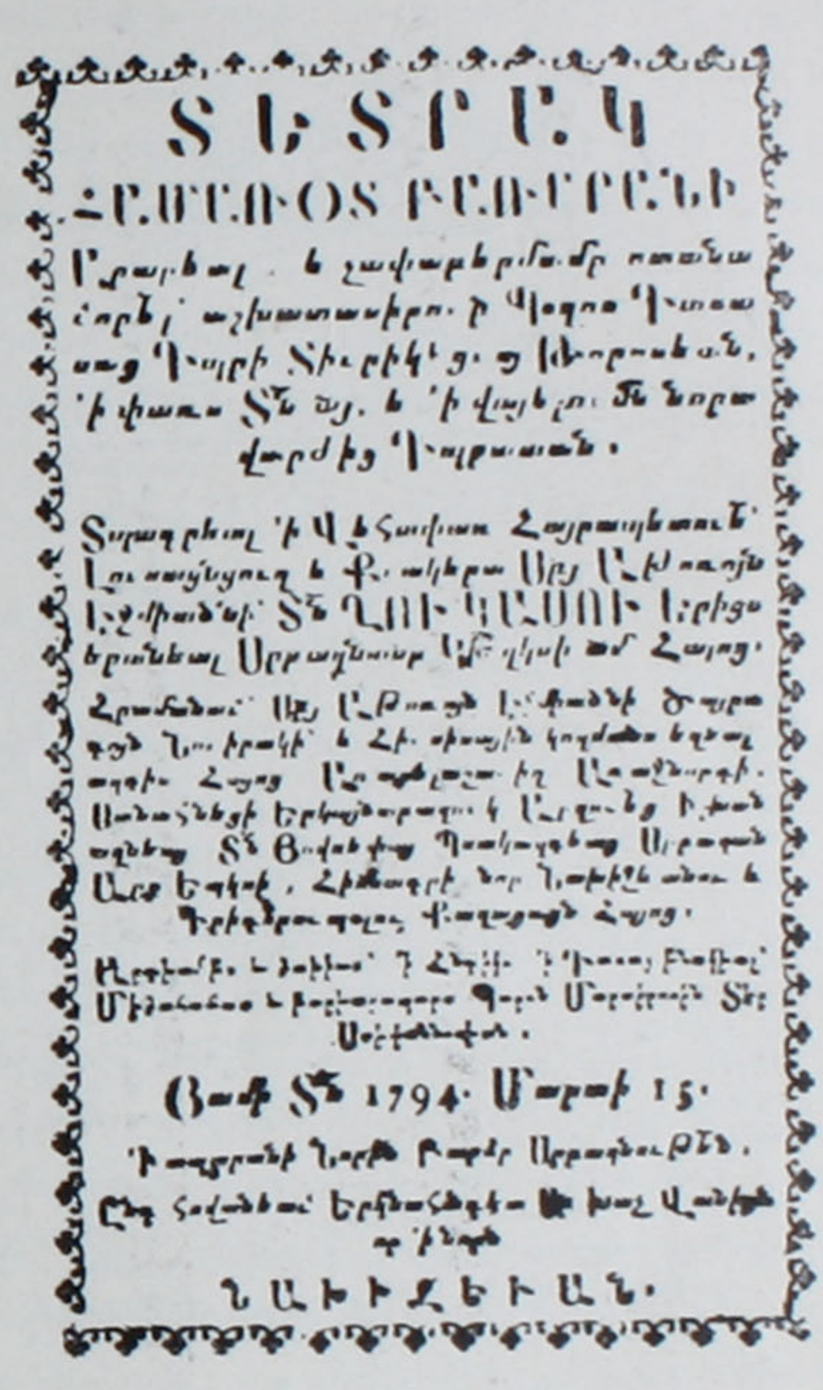
ՏԵՏՐԱԿ
ՀԱՄԱՌՕՏ ԲԱՌԱՐԱՆԻ
Աքարեալ. և չափաբերմամբ ոտանաւորել՝ աշխատասիրութ Պօղոս Դտսաց Դպրի Տիւրիկեցւոյ Թորոսեան, ի փառս Տն այ. և ի վայելումն նորաբարժից Դպրատան.
Տպագրեալ ի Վեհափառ Հայրապետուն Լուսաւոցնցուղ և Քաւակերա Սրբ Աթոռոյն Էջմիածնի Տն ՂՈՒԿԱՍՈՒ Երիցս երանեալ Սրբազնաւոր Աթոռակալ ամ Հայոց.
Հրամանաւ Սրբ Աթոռոյն Էջմիածնի Ծայրագոյն Նուիրակի և Հիւսիսային կողմանս եղեալ ազգիս Հայոց Արտաքելաշաւիղ Առաջնորդի. Ստեփանոսի Երկայնաբազուկ Արշունեց Իշխանազնեայ Տն Յովսեփոյ Պատկազգեայ Սրբազան Արք Եպկսի, Հիմնադրի նոր Նախիջեւանու և Գրիգորուպոլու Քաղաքացն Հայոց.
Բարձրամբ և ծախիսս՝ ի Հնդիկս՝ ի Դտսաց Բնակիալ՝ Մեծահանաս և Բարեգործաբարս Պարոն Մարտիրոսին Տեր Սոլիմանեանի.
Յամի Տն 1794. Մարտի 15.
Ի տպարանի Նորին Բարձր Սրբազնութեան.
Ընդ հովանեաւ Երկնահանգեալ Սրբ Խաչ Վանքին որ ի՝ նորն
ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ.

55. Նոյն տպարանին մէջ տպեալ Բառարան,

1793 Յունվար 2ին հասաւ Պետերբուրգ և Լազարեան Յովհաննէս աղային և Կարապետ Վ.ին հետ ներկայացաւ Կատարինէ Բ. Կայսրուհւոյն որմէ մեծ պատիւով ընդունուեցաւ «Ի զարմացումն բնաւից տեսողաց» և քիչ ժամանակէն իբրեւ վարձատրութիւն իր մեծամեծ ծառայութեանցը՝ վեղարին ճակատը կրելու համար մետրապօլիտական ադամանդեայ խաչ և ծանրագին վերարկու ընդունեցաւ։ Ապա պէտք եղած խնդրագիրը տալէն յետոյ Մայիսի վերջերը մեկնեցաւ Պետերբուրգէն և Յունիսի 6ին Նախիջեւան հասաւ, ուրկէ երկու ամիս վերջն ալ Գրիգորուպոլիս գնաց, որուն բնակիչները 1794 Հոկտեմբեր 12ին մեծամեծ արտօնութիւններ ընդունեցան կայսրուհիէն, Յովսէփ Եպիսկոպոսի խնդրանքին վրայ։

Հնութեանց յարգը լաւ ճանչնալով, զանազան նահանգներէ հնութիւններ բերել տուաւ, որոնցմէ կարեւոր մաս մը 1800ին նուիրեց Ռուսիոյ կայսեր, իսկ մաս մը իր քով մնացած էր,

որոնցմէ չաւ յարգի և կարեւոր էր Ռուբէն Առաջինի դաշոյնը և Սմբատայ որդի Աշոտ երկրորդի Թուրը, երկուքն ալ հայկական արուեստի ծաթագիր յիշատակարաններով, ինչպէս կը վկայէ Յօճէնց Մարգար. այդ երկու հնութիւնք

Ընդհանուր Հայոց Ազգային Միութեան ատ Ազգային Տեղեկագրին Կառավարիչ Նշանակուած Պատուելի Տէր Գաբրիէլ Վրդ. Պատկանեան Ընդհանուր Ազգային Ժողովոյ Նախագահ։

ՆԱՄԱԿ ՊՈՂՈՍԻ ՊԱՐՈՆ ԳՈՒՐԳԷՆ ՆԱԹՈՂԻԿ.

ԿԱԽՈՎԱԿԱՆ.

Ես ձեզ յուսացեալ, զմարդարնակ առնելն և զբարեկենութիւնն տեղւոյ, որ ի յոյժ անցեալ ձեր ստացեալ մեր, հարկաւոր համարիմք և գլաուն կենացութիւնն ձեր, ի վեր անդր վերաշրեալ հայոց Այրենական գետոյն ի ներսոյս։

Ընդունելով Գուրգէն Պետիկեան Ազգային Պատուիրակին Նշանակութիւնը ձեզի ուղարկած է հետեւեալ հրաւէրը։

Ընդհանուր Հայոց Ազգային Միութեան ատ Ազգային Տեղեկագրին Կառավարիչ Նշանակուած Պատուելի Տէր Գաբրիէլ Վրդ. Պատկանեան Ընդհանուր Ազգային Ժողովոյ Նախագահ։

ՆԱՄԱԿ ՊՈՂՈՍԻ ՊԱՐՈՆ ԳՈՒՐԳԷՆ ՆԱԹՈՂԻԿ.

ԿԱԽՈՎԱԿԱՆ.

Ես ձեզ յուսացեալ, զմարդարնակ առնելն և զբարեկենութիւնն տեղւոյ ձեր, ի յոյժ անցեալ ձեր ստացեալ մեր, հարկաւոր համարիմք և գլաուն կենացութիւնն ձեր, ի վեր անդր վերաշրեալ հայոց Այրենական գետոյն ի ներսոյս։

Ընդհանուր Հայոց Ազգային Միութեան ատ Ազգային Տեղեկագրին Կառավարիչ Նշանակուած Պատուելի Տէր Գաբրիէլ Վրդ. Պատկանեան Ընդհանուր Ազգային Ժողովոյ Նախագահ։

56. Էջ 3. Եկատարինէի Հրովարտակը

Յաւելի Սրբազանի մօտ մնացած են, բայց մահուանէն վերջ կորսուած են. Թէ ո՞ւր և որո՞ւ քով կը գտնուին, յայտնի չէ, բայց դաշոյնին և Թուրին յիշատակարանները կը ներկայացնենք.

Ռուբէն առաջինի դաշոյնը՝

Ռուբէն որդի Դադիայ
Սակաւ եղերեցի առնուլ զկնի կոսիս,
Կարողութեամբ Աստուծոյ առի,
ի վերայ Թուին ՇԻԸ (1079)

Աշոտ երկրորդի Թուրը՝

Զոհ լիրուք Թագաւորին Հայոց Աբշամայ
եւ Տօրն իմոյ Վասակայ.
Ներ Թուին (963)։
Ստացեալ եղէ ես Աշոտս երկրորդ,
Որդի Աբասայ.
Զեռամբ կայսերացն Մեծի
Վասլի եւ Յովհաննէս Զմշկիկայ.
Թուին Հայոց ՆԿԶ (1017).

* * *

1793—1795 Թվականներ երբ Ռուսաց տէրութեան պաշտօնատարներուն հետ, որոնցմէ կախում ունէր Ռուսահայոց անդորրութիւնը և բարօրութիւնը։

Իր հետաքրքրական այդ նամակներէն մէկ հատին պատասխանը կը ներկայացնենք, որ ուղարկած է հետեւեալ հեռագրով բանտարկուած

Ընդհանուր Հայոց Ազգային Միութեան ատ Ազգային Տեղեկագրին Կառավարիչ Նշանակուած Պատուելի Տէր Գաբրիէլ Վրդ. Պատկանեան Ընդհանուր Ազգային Ժողովոյ Նախագահ։

ՆԱՄԱԿ ՊՈՂՈՍԻ

ՓԵՏԵՐՎԱՐԻ 23. 1793 ԹԻ.

Ի ՍԱՆԿՏ ՊԵՏԵՐՈՒՐԳ.

57. Էջ 2, Եկատարինէի Հրովարտակը

կոմս Պլատոն Զուբով 1794 Դեկտեմբեր 14ին Պետերբուրգէն. առիթ կ'ընծայուի թէ որքան անձնուիրութեամբ աշխատած է՝ Սրբազանին իր հօրեղբօր համար։

«Ձեր Սրբազնութեան յարգելի գրութիւնները այլ և այլ ժամանակ ընդունելով կը պատասխանեմ ձեզ, որ Հայոց ազգի համար ձեր արած բազմաւոր աշխատութիւնները մեծ պատիւ կը բերեն ձեզ իբրեւ անձնուէր հովիւ՝ անդադար աշխատողի յօգուտ հաւատացեալ հօտին իւրոյ։ — Իմ կողմանէ կը հաւատացնեմ ձեր Սրբազնութիւնը, որ այդ ազգին համար արժէ ամեցայն տեսակ ապեկութիւն ցուցնել, և ես չեմ ուշացներ՝ ըստ ձեր գրագրութեանց՝ նոցա բոլոր պիտոյքը կատարութեան չափ հոգալու, որով պատիւ ունիմ մնալ» են։

1795ին աւարտեցաւ Զուղայեցի Գիրքերէն Յօհաննէսի ազգի Նոր Նախիջեւանի մէջ հաստատած դպրոցը, որ կոչուեցաւ Ս. Մեսրոպեան Դպրոց, իսկ հիմը նորոգուեցաւ և կոչուեցաւ

Ս. Սահակեան Վարժապան։ Անոնցմէ հռչակաւոր ուսցան այս դպրոցները որ Հնդկաստանէն կաթոլիկներ եկան այդ վարժարաններուն համար։ 1794 Մայիս 30ին 31,250 բուպլիի անշարժ կալուած, Համատանցի Մահն Բաբայճանեանցէ և 1799 Մայիս 9ին կեսարացի Եղիա Մահանէ-Յակոբեանէ 5000 ոքայ ուսփի։ Կալկաթայի Հօչսմալեանց տիկինէն 1461 բուպլ, և Սարդիս Շահուբէն 200 հազար բուպլի։ (Տես Յիշատակարան էջ 6)։

Պարսից Մուրատ Խան Բաղտատի մահուանէն յետոյ 1795ին Ագա Մահմէտ Խանը Շահ նստաւ Պարսկաստան։ Վրաստանը Պարսից տէրութեան հետ միացնելու համար՝ Ռուսաց դէմ ելաւ և անկէ դարձով եկաւ Հայաստանի մէջէն անցնելով Թիֆլիզ մտաւ ու տակաւին անդամութիւններ ըրաւ։ Յովսէփ Սրբազան տէրութեան կողմանէ Կախէտու գործերու ընդհանուր հրամանատար կոմս Վալերիանոս Զուբովին գործակցութեան հրաւիրեցաւ. Իւրպէս ձեռնհաս էր և դժուար Յովսէփ Սրբազանի պաշտօնը, սակայն նկատելով իր կռվասիրական հակադրութիւնները՝ առանց տրտնջելու ընդունեցաւ 1795ի վերջին միանալը կռվող ուղեւորելու ատ Պարսից բոլոր պատերազմին ժամանակը կատարեալ ազատութեան հետ միայնելու համար՝ Ռուսաց դէմ ելաւ և անկէ դարձով եկաւ Հայաստանի մէջէն անցնելով Թիֆլիզ մտաւ ու տակաւին անդամութիւններ ըրաւ։ Յովսէփ Սրբազան տէրութեան կողմանէ Կախէտու գործերու ընդհանուր հրամանատար կոմս Վալերիանոս Զուբովին գործակցութեան հրաւիրեցաւ. Իւրպէս ձեռնհաս էր և դժուար Յովսէփ Սրբազանի պաշտօնը, սակայն նկատելով իր կռվասիրական հակադրութիւնները՝ առանց տրտնջելու ընդունեցաւ

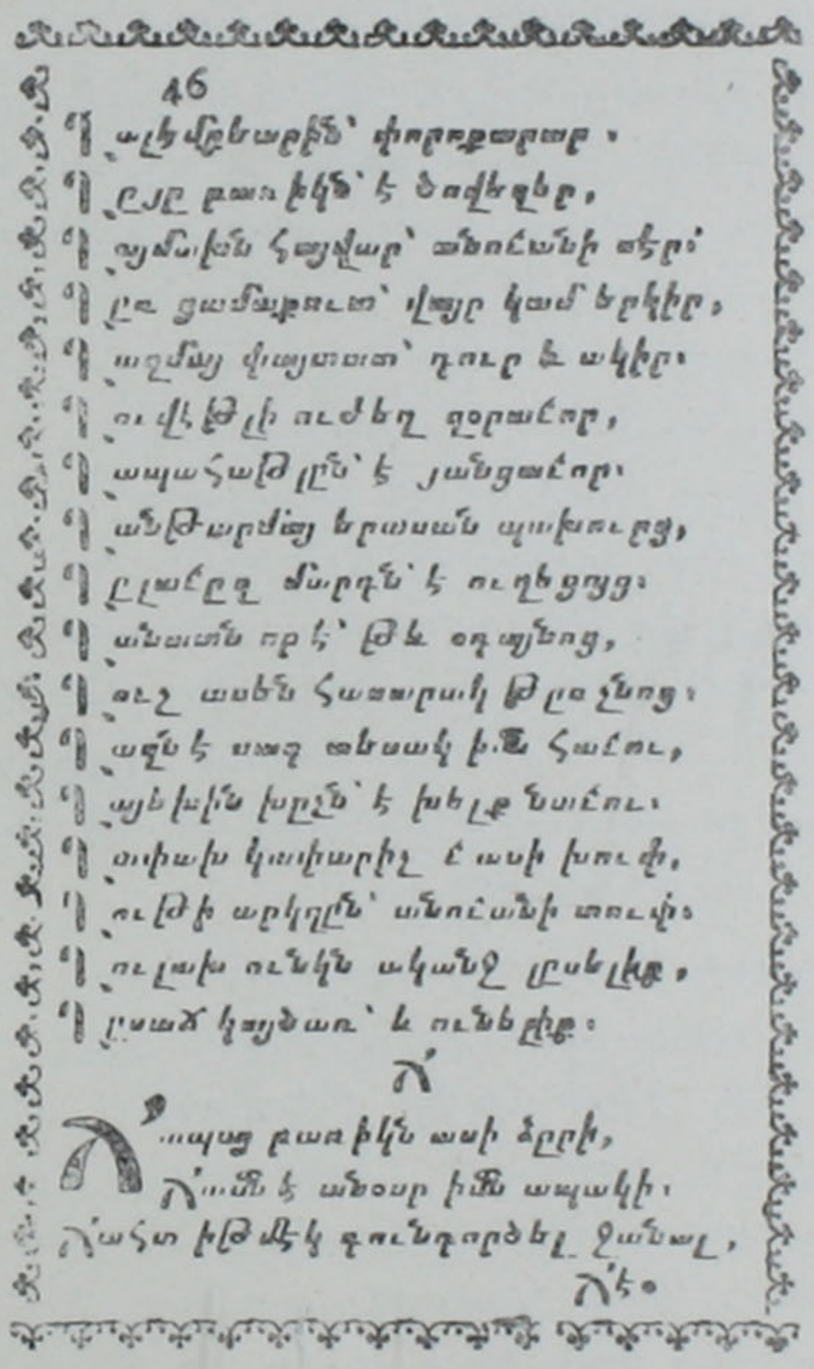

58. Բառարան, էջ 107

Պարսից տէրութիւնը, որուն իշխանութեան տակ կը գտնուէր Էջմիածինը և Արարատեան աշխարհը և թէ Օսմանեան Սուլթանը, որու հովանաւորութեան տակ կը գտնուէին քաղեմեթիւ Հայեր, միանգամայն թշնամական յարաբերութեանց մէջ էին Ռուսիոյ հետ։ Բնականաբար Ռուսաց մարդուն կաթոլիկանալը անհանգիստ պիտի ընար երկու Մահմետական պետութեանց և մանաւանդ Էջմիածնի խորհրդոցին համար։ Էջմիածնականները այսպէս կը մտածէին, թան Յովսէփ կը խորհէր կաթոլիկա-

Ս. Սահակեան Վարժապան։ Անոնցմէ հռչակաւոր ուսցան այս դպրոցները որ Հնդկաստանէն կաթոլիկներ եկան այդ վարժարաններուն համար։ 1794 Մայիս 30ին 31,250 բուպլիի անշարժ կալուած, Համատանցի Մահն Բաբայճանեանցէ և 1799 Մայիս 9ին կեսարացի Եղիա Մահանէ-Յակոբեանէ 5000 ոքայ ուսփի։ Կալկաթայի Հօչսմալեանց տիկինէն 1461 բուպլ, և Սարդիս Շահուբէն 200 հազար բուպլի։ (Տես Յիշատակարան էջ 6)։

Պարսից Մուրատ Խան Բաղտատի մահուանէն յետոյ 1795ին Ագա Մահմէտ Խանը Շահ նստաւ Պարսկաստան։ Վրաստանը Պարսից տէրութեան հետ միացնելու համար՝ Ռուսաց դէմ ելաւ և անկէ դարձով եկաւ Հայաստանի մէջէն անցնելով Թիֆլիզ մտաւ ու տակաւին անդամութիւններ ըրաւ։ Յովսէփ Սրբազան տէրութեան կողմանէ Կախէտու գործերու ընդհանուր հրամանատար կոմս Վալերիանոս Զուբովին գործակցութեան հրաւիրեցաւ. Իւրպէս ձեռնհաս էր և դժուար Յովսէփ Սրբազանի պաշտօնը, սակայն նկատելով իր կռվասիրական հակադրութիւնները՝ առանց տրտնջելու ընդունեցաւ

Պարսից տէրութիւնը, որուն իշխանութեան տակ կը գտնուէր Էջմիածինը և Արարատեան աշխարհը և թէ Օսմանեան Սուլթանը, որու հովանաւորութեան տակ կը գտնուէին քաղեմեթիւ Հայեր, միանգամայն թշնամական յարաբերութեանց մէջ էին Ռուսիոյ հետ։ Բնականաբար Ռուսաց մարդուն կաթոլիկանալը անհանգիստ պիտի ընար երկու Մահմետական պետութեանց և մանաւանդ Էջմիածնի խորհրդոցին համար։ Էջմիածնականները այսպէս կը մտածէին, թան Յովսէփ կը խորհէր կաթոլիկա-

ըլլալ և Ռուսաց օգնութեամբ ազատել Աթոռը և Հայերը պարսկական լուծէն, բան մը որ այն ատեն ընդհանուր ցանկութիւն էր։

Կաթողիկոսական տեղապահ ծերունի Մինաս եպիսկոպոս, Յովսէփի դիտաւորութիւնը ցնորք կը համարէր, իսկ Ռուսաց միջամտութիւնը վտանգաւոր, որովհետեւ Ռուսերը հեռու էին և մինչեւ անոնց օգնութեան հասնիլը Պարսիկները կարող էին աւերել Էջմիածինը։ Յովսէփի դիտաւորութիւններուն առաջքը առնելու համար, Էջմիածնականները փութացին կաթողիկոս ընտրել՝ Պոլսոյ Պատրիարք Դանիէլը և Դաւիթ եպիսկ.ը հրաւիրակ ղրկեցին որ փութայ գալ օծուիլ, երբ տակաւին Յովսէփ տեղէն չարժած չէր։ Հրաւիրակի երթալէն վերջ Էջմիածին հասան Վրաց թագաւորի և Թիֆլիզի Հայոց պատուիրակները, որոնք կը պահանջէին որ անպատճառ Յովսէփ ընտրուի։ Էջմիածնականներ կրկին ժողով կազմեցին և որոշեցին ընտրելի համարել Դանիէլ և Յովսէփ եպիսկոպոսները և այս մասին հաղորդել Կ. Պոլսի ազգայիններուն, անոնց թողլով ընտրել երկուքէն մէկը, որը որ կ'ուզեն։ Իրենք այն հաւատքը ունէին որ Պոլսեցիները Դանիէլը պիտի ընդունին։

Պոլսոյ մէջ ահագին խնդիրներ ծագեցան այդ պատճառաւ, զորս պիտի պատմենք Դանիէլի կենսագրութեան մէջ. անդին Յովսէփ եպիսկ. Լազարեանց եղբարց օգնութեամբ ստացաւ Ռուսաց Պաւլ կայսեր բարեհաճութիւնը որ ինքը կաթողիկոս ըլլայ, բայց հաստատութեան կայսերական հրովարտակը ստանալու համար հարկ էր ունենալ Պոլսոյ ազգայնոց համաձայնութիւնը և անոնց ձեռքով Սուլթանին Ֆէրմանը, իսկ մինչեւ ատոր գալը պէտք էր Դանիէլի Էջմիածին ուղեւորիլը արգիլել։ Պետերսպուրգի արքունիքը հրաման գրեց Պոլսոյ Ռուսաց դեսպան Թամարայի, որ ներկայանալով Եպարքոսին և կանչելով հայ երեւելիներն ալ, ստիպեց որ պէտք է հնազանդիլ և ընդունիլ Յովսէփը Կաթողիկոս, և յանձնարարեց Եպարքոսին որ համոզէ Հայ մեծամեծները։

Միւս կողմէ սակայն Եպարքոսը Հայոց լուր ղրկած էր որ երբեք չընդունին Յովսէփի կաթողիկոսութիւնը, որով հայ մեծամեծները պատասխանեցին «Մեր Տէրը չէ ան, մեր ազգը զանիկա երբեք չընդունիր»։ Ռուս դեսպանը իբր յաղթական տէրութեան մը ներկայացուցիչը պնդեց, որով Եպարքոսը ստիպուեցաւ տեղի տալ, աքսորեց Դանիէլ Պատրիարքը, ինչպէս նաեւ հայերէ չատեր բանտարկուեցան և մաս մըն ալ աքսորուեցան։

Յովսէփ եպիսկ. բարեյաջող լուրեր ստանալով Պոլսէն խնդիրը վերջացած նկատեց, իսկ Ռուսաց դեսպանը ստիպեց որ Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ յիշուի Յովսէփ կաթողիկոսի անունը որ առաջին անգամ Յովհաննէս Պատրիարք՝ Յովսէփի կուսակից յիշել տուաւ Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներու մէջ 1800 Յուլիս 31ին։ Եռանդուն և գործունեայ Յովսէփ, այս անգամ կրկնապատկած էր իր ժրաջան գործունէութիւնը և ամէն փոստայի կը ղրկէր աշխարհի չորս կողմերը հայրապետական տասնեակ օրինակ կոնդակներ, օրհնութեան, մխիթարութեան և յորդորանաց։ (*)

Այս գրութիւններու մէջ Յովսէփ կը կշտամբէր Էջմիածնի միաբանները որ տգիտութեամբ զինքը թողած ուրիշ Կաթողիկոս կ'ընտրէին և յանկարծ բարկութենէն, հայրական խնամքի կը փոխէր իր ոճը և սէր ու խաղաղութիւն կը յորդորէր, կը համոզէր որ որդիաբար յայտնեն իրենց բոլոր նիւթական պակասութիւնները, որպէս զի ինք օր առաջ ջանայ օգնել իրենց. Յովսէփ գիտէր թէ նախընթաց անցքերու պատճառաւ Էջմիածինը՝ Պարսիկներէն թալանուած է և յետին խեղճութեան հասած, իսկ ամբողջ Արարատեան աշխարհը մահտարաժամէ ետք սովամահ դրութեան մէջ էր։

Յովսէփ Արղութեանց նշանաւոր անձնաւորութիւն մըն էր և իր կեանքի գործունէութեան մէջ կ'երեւէր իր մեծահոգի, վեհանձն և փարթամ ոգին որ հռչակուած էր զարմանալի առատաձեռնութեամբ և ողորմածասիրութեամբ։ Անոր հիւրասէր տունը «Տուն Աբրահամու» կը կոչուէր և լի էր հիւրերով։ Մեծն Եկատարինէ կայսրուհին իր ճամբորդութեանց մէջ երկու անգամ ուզեց իջնել Յովսէփ եպիսկոպոսի մօտ և թէեւ չէ յաջողած այդ այցելութիւնը, բայց երկու անգամ ալ հիւրասէր Սրբազանը զարմանալի մեծածախս պատրաստութիւններ տեսած է կայսրուհիին և պալատականներուն արքայավայել ընդունելութիւն ընելու համար։

Մեծահամբաւ իշխան Գրիգոր Պօտէմկինը որ Կայսրուհիին նախագծած ապագայ Հայոց Թագաւորութեան Գահը բազմելու գաղափարը

(*) Դժբախտաբար եւ ոչ իսկ հատ մը կրցանք գտնել անոնցմէ. շատ գոհ պիտի մնանք եթէ ունեցող մը մեզ դրկէ, իբր յաւելուած պիտի տանք ուրիշ առթիւ։

ունէր, կը սիրէր յաճախ ճաշել Յովսէփի մօտ, գովելով անոր գինին, փիլաւը և չահմայի ձուկը։ Հակառակ Յովսէփի արտաքին չռայլ ապրելակերպին, իր ներքին կեանքը խիստ չափաւոր էր. ամէն կողմ չքեղ ընծաներ կը ղրկէր, ինքզինքը չռայլ կը ցուցնէր բայց այդ ամէնը կ'ընէր յօգուտ Ազգին, և կը ջանար տառապած Ազգին նեցուկը ըլլալ և ոչ թէ իր անձնականին։

1800 Յուլիսին երբ Պոլիսի եկեղեցիներուն մէջ սկսան յիշել Յովսէփ Կաթողիկոսը, Պետերբուրգի արքունիքը ազդարարեց Յովսէփին որ կը ճանչցուի ամենայն Հայոց Կաթողիկոս և թէ կարող է ուղեւորիլ Ս. Աթոռ։

Օգոստոս 4ին Յովսէփ իր հրաժեշտի ողջոյնը տալով կայսեր և սիրալիր ընդունելութեան արժանանալով մեկնեցաւ դէպի Մոսկուա և Հաշտարխան, Ղզլար և անտի Թիֆլիզ. (1801 Փետրվար 10)։

Մեծ և հանդիսաւոր ընդունելութիւն եղաւ իրեն ամէն կողմէ և Թիֆլիզի մէջ ներկայ գտնուեցաւ Փետրվար 16ին Սիօն եկեղեցիին մէջ Պաւլ կայսեր հրովարտակին ընթերցման, որ Վրաստանը Ռուսաց կայսրութեան կը միացնէր և Փետրվար 20ին ներկայ գտնուեցաւ Վրաց Գէորգ թագաւորի յուղարկաւորութեանը։

Վեհափառ Կաթողիկոսը Մարտ 1ին պիտի ուղեւորէր Էջմիածին. փափաքեցաւ ջերմուկներու մէջ լուացուիլ, իմանալով այդ փափաքը՝ Հերակլ թագաւորի այրին Դարէչան Դէդօփալը (թագուհին) հրաւէր ուղարկեց Կաթողիկոսին որ բարեհաճի այցելել «Արքայական» անուանեալ և իրեն պատկանած բաղնիքը, որուն ջուրերը համբաւաւոր էին իրենց տաքութեամբ և ապա հաճի իր մօտ հրամմել թէյ խմելու համար։ Յովսէփ սիրով ընդունեց թագուհւոյն հրաւէրը և Փետրվար 27ին գնաց բաղանիք և այնքան ախորժեցաւ որ պէտք եղածէն աւելի մնաց աւազանին մէջ։

Բաղնիքէն ետք թէեւ հանգստացաւ, սակայն երեկոյեան դէմ գնաց Դարէչան թագուհւոյն թէյի, շնորհակալութիւն յայտնելու և հրաժեշտ առնելու համար։ Վերադառնալով գիշերը դող մը զգաց և այնուհետեւ այլ եւս անկողնէն չկրցաւ ելլել. չորորդ օրը իմացուեցաւ որ կողատապ (սատլիճան) եղած է և մսելէն առաջ եկած. թէեւ Մսերեանց Պատմութեան մէջ կը կարդանք թէ Վրաց Դարէչան թագուհին թունաւորած է զինքը (Պատմ. Մսերեանց էջ 33), բայց այդ ենթադրութիւնը անհիմն է (Երիցեանց, Կովկասի Հայք, Ա. հատոր, էջ 16)։

Հիւանդը օրէ օր գէշնալով և բժիշկներ ալ չըլլալուն Մարտ 9ին Յովսէփ Կաթողիկոս վախճանեցաւ և մարմինը Էջմիածին տարուելով հոն Սիմէօն Կաթողիկոսի քով թաղուեցաւ. երեք օր ետքն ալ Պաւլ կայսրը, Յովսէփ Կաթողիկոսի հզօր պաշտպանը և մեծ բարերարը մեռաւ։

Իր հրատարակած միակ գիրքն է «Խոստովանութիւնք Քրիստոնէական հաւատոյ Հայ. Եկեղեցւոյ», 1799 Պետերբուրգ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Ընդհանրական, Ս. Պետերբուրգ (1788) — Տետրակ համ. անուանեալ Դուռն Ողորմութեան, Խօհենց Մարգար (1792) — Պատկ. օրացոյց 1871, Թէոդոսիա. — Բառարան Հայ Կենսագրութեանց. — Կազէթ ի Սանկտպէտէրսպուրկ (Ռուսերէն) 1780 Նոյեմբեր 6. — Կովկասի Հայք XIX դարում, Աղեքսանդր Երիցեանց, 1894, մասն Ա. — Պատմ. Հայոց, Աւետիս Պերպերեան.—Պատմ. Կաթողիկոսաց Դաւթի, Դանիէլի (ձեռագիր). — Դիւան Դիւտ քհնյ. Աղանեանցի. — Պատմ. Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, Մսեր Մագիս. Մսերեանց (1763—1821). — Ընդարձակ Օրացոյց, 1901. — Արարատ 1876 թ եւ 1888 թիւ զ։

ՇՆՈՐՀՔ ՄԿՐՏԻՉ ԱՄԻՐԱ ՄԻՐԻՃԱՆԵԱՆ

1742—1800

59. Շնորհք Մկրտիչ ամիրա Միրիճանեան
Հին իւղաներկէ մը լուսանկարուած

Միրիճանեան Գաբրիէլ Ամիրայի որդին էր Շնորհք Մկրտիչ Ամիրա որ իր ժամանակին արդարեւ եղած է անուանի՝ սատարած ըլլալուն համար երեք կարեւոր ձեռնարկութեանց. Դըպրոց, Տպարան և Հիւանդանոց։

Այս մեծ մարդը որուն լուսանկարը կը ներկայացնենք (*) (տես պատկեր 59) պատմական անուն մը թողած է և 1790—1800 չրջանին կարեւոր դեր մը ունեցած Պոլսոյ Հայոց կրթական զարգացման տեսակէտով։

Ծնած է 1742ին. իր երիտասարդութեան Իտալիա գացած է, ուր իր ուսմունքը ստացած և ժամանակին իտալագէտներէն մին եղած է. այն ժամանակները իտալերէն լեզուն ունէր այն կարեւորութիւնը, ինչ որ այսօր ունին եւրոպական լեզուները։

Պետական առաջին կարգի սեղանաւոր էր Զուխաճի խանի մէջ և Գոնիա վալիսիի և Զափուն Օղլուի սարաֆ եղած էր. ամուսնացած

(*) Այս կենդանագիրը իրեն թոռնորդիներուն տունէն Տօքթ. Թորգոմեանի միջոցաւ իւղաներկ պատկերէ լուսանկարուած է։

ըլլալով ունէր երեք զաւակներ Մուրադ, Մանուէլ և Մխիթար Մխիթճանեան։

1790ին Պոլսոյ անդրանիկ թաղային վարժարանը կը հիմնէ Ջըլըճի փողոցին մէջ (Գում-Գաբու)։ մինչեւ այն ատեն հայ աղաքնները ընդհանրապէս փերեզակի խանութներու, խաներու և առուներու մէջ կ'աւանդէին և եկեղեցիներու պահարաններու մէջ ալ դպրութիւն կը տրվէին։ Պալաթու մէջ կար Ս. Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին Մանկարանը ուր մանչերը կը հոգացուէին Թոշակներով և թաղային մուտքի հատոյքներով և անկէ ետք հետզհետէ դպրոցներ կը բացուին 1797ին Սկիւտար Ս. Հաչ եկեղեցիին կից, Պալաթ, Օրթագիղ, Գումգափը, Սամաթիա, եւայլն։

Կ'ենթադրենք թէ վարժարանը չեւ ունեցած իր ազդեցիկ դիրքին պատճառը կրցած է Սուլթանէն հրամանագիր հանել տալ թաղային վարժարաններու համար։

Շնորհք Ամիրայի պինքը անմահացնող երկու ձեռնարկն է նոյն 1790 տարւոյն Պոլսոյ մայր-դպրատան մէջ հաստատած տպարան մը որուն հակողն էր Մաթէոս Դպիր։ Ամիրան թէեւ չատոնց կը փափագէր հիմնել տպարանը և դպրատան չուքը աւելցնել և օգտակար ըլլալ մեր ազգին, բայց պարագաներուն անբաւականութենէն մրայն 1790ին կրնայ հաստատել տպարանը՝ որ կը պարունակէր փոքր քանակութեամբ, այլ գեղեցիկ և նորակերտ դիրեր։

Տպարանը ունէր գրաշար մը և գիպարեայս գրուող մը նաեւ մչակներ և գործաւորներ, որոնց համար յիշատակութիւն կը խնդրեր (տես Նարեկ)։ Հաւանական կը գանենք որ այդ գործաւորներուն վարձքն ալ Շնորհք Ամիրա կը վճարէր։

Մայր-Դպրատան տպարանին մէջ տպուած են հետեւեալ գիրքերը.

1. Նարեկ 1790 (9րդ անգամ տպուած).

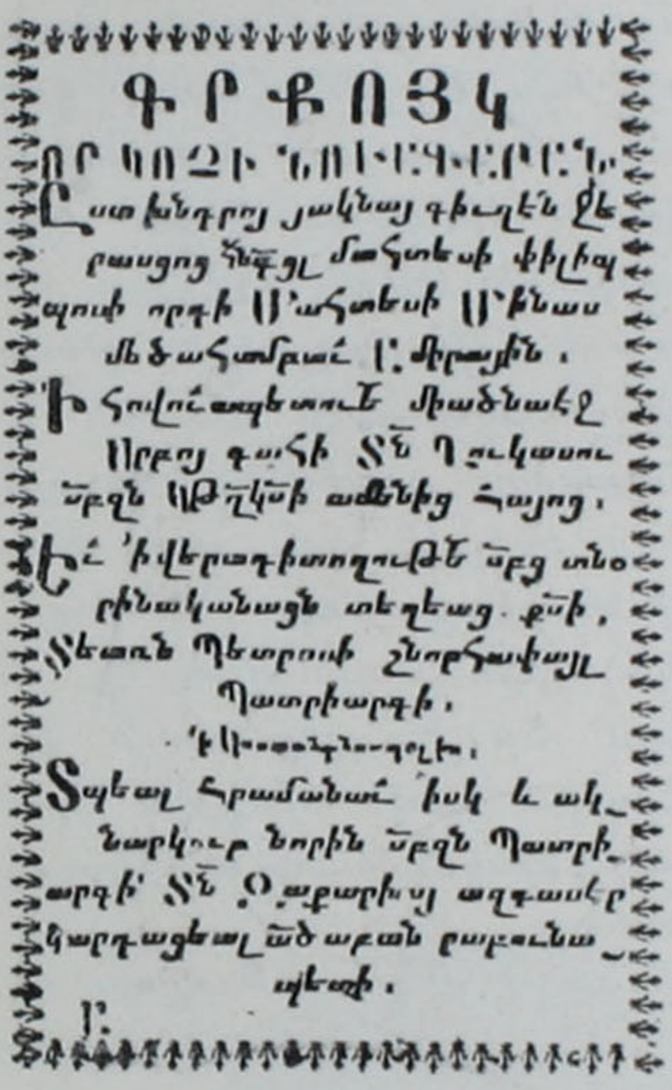

60. Շնորհք ամիրայի հաստատած Մայր-Դպրատան տպարանին մէջ 1794 ին տպուած «Թրքոյկ որ կոչի Նուագարան», էջ 1.

61. Շնորհք ամիրայի հաստատած Մայր-Դպրատան տպարանին մէջ 1794ին տպուած «Թրքոյկ որ կոչի Նուագարան», էջ 2.

կավարժ էր Սարգիս Դպիր Յովհաննէսեան 1773ին և թերեւս ալ աւելի առաջ. Մաթէոս Դպիր ինքզինքը մանկավարժ կը կոչէ 1799ին իր տպած գիրքերէն մէկուն մէջ, և կ'աւանդէր պատի թէ ինք ալ մանկատուն ունէր Պալաթ։ (Ազաթոյեան է Մաթէոս Դպրի քրոջ Թրաբիոնի ձեռագիրը ուրկէ կը հասկնանք թէ 1774ին Պալաթի մէջ մանկատուն գոյութիւն ունի եղեր. տես կենսագր. Թրաբիոն նօտարուհի) Տ. Գաբրիել քհնյ. իր ծաղկաքաղին մէջ կը յիշէ թէ Պաղտասար Դպրի աշակերտներէն մէկը, անուանի Թագւոր վարժապետ Ալանեան՝ Բերա դպրոց մը ունի եղեր։

Բայց այս ամէնը գաղտնի էին, որովհետեւ այն ժամանակներս հրաման չէր արուեր դպրոցի համար. Շնորհք Մկրտիչ Ամիրա Ջըլըճի փողոցին մէջ հիմնած է Լուսաւորչի դպրոցը որ առաջին հանրային կրթարանն է և որուն

Արտահանգեաւ Ի կենսատրացի
գեղապատկերեաց Գիպերը
գրերէ։
Յամի Ներքնագրութեան Տեառն
1794։
Ի Մերոյ ամսեանն։
Ի օգոստոսի 23։

2. Ցուպ Քահանայից, 1792.
3. Ճառ Ծննդեան, 1793.
4. Ճաչոց, 1793.
5. Նուագարան Գապասաքալեան (1794) (տես պատկեր թիւ 60, 61, 62) որով իրաւամբ գիտութեան աստիճանը բարձրացուցանող եղած է Շնորհք շնորհապերճ Մկրտիչ հռչակափայլ իշխանապետ Ամիրայն (տես պատկեր թիւ 62):

Այս պատուանունը Զաքարիա Պատրիարք

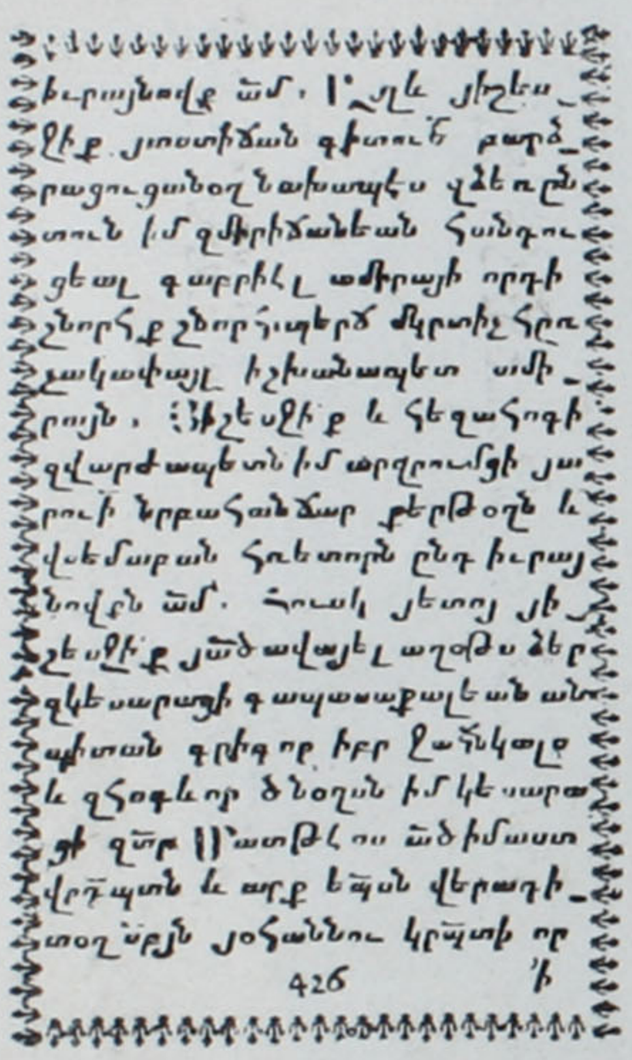

62. Շնհորք ամիրայի հաստատած Մայր-Դպրատան տպարանին մէջ 1794ին տպուած «Գրքոյկ որ կոչի Նուագարան», էջ 426.

տուած է գնահատելով Մկրտիչ Ամիրայի ազգօգուտ ծառայութիւնները և կոչած է զինքը Շնորհք:

Աւելի մեծ երրորդ բարեգործութիւն մը կ'ունենայ Շնորհք Ամիրա 1794ին հաստատելով Պէյօղլուի Ազգ. Հիւանդանոցը. նոյն տարին է որ Նաւլը-Գաբուի Հիւանդանոցը կը վերաշինուի:

Թէ ինչո՞ւ հարկ տեսնուած է Բերայի մէջ ալ հիւանդանոց մը հաստատել, որոչ տեղեկութիւն մը չունինք, բայց կարծենք թէ Նարլը Գաբուինը պզտիկ գալով և ժանտախտի պատճառով հարկ տեսնուած է հիւանդանոց մըն ալ հոն ունենալ. և որպէս զի քաղաքէն դուրս ըլլայ հոն յարմար դատուած է: Բերայի մէջ ուր բաւական թուով Հայեր կը բնակէին, թէեւ եկեղեցի չունէին, բայց կար հայ տուն մը, մենաստան մը, գուցէ աղքատ հիւանդներու մենաստան մը որ ճանչցուած էր Էրմենի Թեքքեսի անունով (*): Այդ մենաստանը կը գտնուէր Բերայի Յունաց գերեզմանատունին կից Ս. Երուսաղէմի վագֆ գետնի մը վրայ. 18րդ դարու առաջին կէսին կը հասնի գոյութիւնը այդ մենաստանին և չարունակութիւնը մինչեւ 1790: Ահա այս մենաստանն է որ կէս դար և աւելի ետք կ'ըլլայ Հիւանդանոց Հայոց որու մասին կը վկայէ Դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան իր ձեռագիր Պօլսոյ Տեղեկագրութեանը մէջ (1800). «Հուպ ի Թագսիմս այս ունին Ֆրանկքին հիւանդանոց մի և հանդէպ նմին գոյ Հիւանդանոց մի եւս Ազգին Հայոց, զոր նորոգ «չինեալ հաստատեցին աստ ի ժամանակս թագաւորութեան Սուլթան Սէլիմ երրորդի ի «թագաւորութեան ՌՄԽԳ (1243)» որ կը համապատասխանէ 1794 Փրկչական թուականին:

Սոյն Յիշատակարանէն յայտնի է որ Բերայի հիւանդանոցը բոլորովին նոր չինուած է և թէեւ տեղը որոչ չէ հոս, այլ վաւերական աւանդութիւններէ գիտենք, թէ արդի Ս. Յարութիւն եկեղեցիին հողին վրայ էր ան, ինչպէս կը վկայէ Տր. Պռայէր անուն Ֆրանսացի բժիշկը. «Հայերն ունին փոքրիկ հիւանդանոց մը որ Յունաց գերեզմանատունին վրայ կը նայի, Բերայի ծայրը»

Բերայի ծայրը մինչեւ Թաքսիմ կը հասնէր այն ատեն և Յոյներուն գերեզմանատունն ալ կը սկսէր արդի Էսաեան վարժարանի փողոցէն՝ որ տակաւին Բում Գապրիսթան սօգագ անունը կը կրէ: Հիւանդանոցը պարտէզներու մէջ էր, ծառերով, կանանչներով օդասուն և առողջապահիկ. ահա այդ հիւանդանոցը կառուցած էր Շնորհք Ամիրա, ինչպէս կը յիշէ Ս. Փափազեան և կ'ակնարկէ իր տապանագիրը. սոյն հիւանդանոցը մինչեւ 1833 տեւած է, ուրկէ ետք Պէզճեանի շնորհիւ Եէտի-Գուլէի Հիւանդանոցը կառուցուած ըլլալով, Բերայինը իր կարեւորութիւնը կորուսած է:

Շնորհք Ամիրա եկեղեցասէր, բարեսէր և գրասէր, իր կեանքը բարեգործութիւններով անցուցած և իր ժամանակին կառավարութեան և Ազգին ազդեցիկ անձնաւորութիւնը եղած է. մեռած է 1800 Փետրուար 5ին Հիսար-Տիպի իր բնակարանին մէջ: Յուղարկաւորութիւնը Մայր եկեղեցւոյ մէջ կատարուելով, խուռն բազմութեան և բարձրաստիճան եկեղեցականներու

(*) Բիւզանդ Քէչեան իր «Պատմութիւն Հիւանդանոցի»ին մէջ կը գրէ թէ տեսած է 1752 թուականը կրող հիւանդանոցի հրովարտակ մը:

ներկայութեան մարմինը ամփոփուած է Պալըքլըի գերեզմանատունը ուր կը մնայ տակաւին իր գերեզմանաքարը, որ թէեւ երկու կտոր եղած է, սակայն յաջողեցանք գտնել տապանագիրը, որ է՝

Տապան

Շնորհ մականուանեալ Միրիճանեան պայազատի ազնուազարմ
Մկրտիչ Ամիրայի

Մարդ ի մէջ մարդկան քաջ ի գիւտ բանի
Կազմիչ դպրոցաց առատ անուանի
Բաքացեալ տիրամբ հայր առաքինի
Տածիչ տնանկաց վայր ապաւինի
Իշխան պերճաշուք անձամբ գեղանի
Զուէ արդ ի տէր հոգին կենդանի
Ի յիսուն եւ ութերորդի հասակի իւրոյ
Յամի Փրկչին 1800 Փետրուար 5ին

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Նարեկ, 1790, էջ 348. — Դրքոյկ որ կոչի նուագարան Դապասագալեան, 1794 էջ 426. — Հայկ. Մատենագրութիւն, Հ. Արսէն Ղազիկեան, 1909, էջ 489. — Ընդարձակ Օրացոյց, 1901, էջ 159—161. Հրանտ Ասատուր. — Շար Հայ Կենսագրութեանց, Ա. հա որ, էջ 74. — Պատմ. Հայ Տպագրութեան. — Կենսագրութիւն Պէզհեանի, Ս. Փափազեան. — «Արեւելք», թիւ 6514, 6527, 6531, 6534—35—42, (Տօքթ. Թորգոմեան). — Պատմ. Ս. Փրկչի, Բ. Քէչեան. — 150ամեակ Հիւանդանոցի, Տօքթ. Թորգոմեան, «Սուրհանդակ». թիւ 643.— Դերեզմանատուններու արձանագրութիւններ ձեռագիր. — Զանազաններէ, եւայլն. եւայլն:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

1820—1901

63. Մարգար Ալիշան

64. Հայր Ղեւոնդ Ալիշան

Ալիշան անունը այսօր գրական ոսկի կոթող մըն է՝ կանգնուած Հայ ազգին դարաւոր աւերակներուն ու գրականութեան վրայ, այնքան փայլուն, այնքան հրապուրիչ: Ու ամէն Հայու աչքերն հոն կը թառին ստէպ, ըմբոշխնելու համար այդ լուսաւոր հեշտանքը որ անգամ մը եւս կուգայ հայու երակներուն կարմիր արիւնը խտղտացնել հպարտութեամբ ու ցաւով:

Քերովբէ Ալիշան ծնած է 1820 Յուլիս 18ին

Կ. Պոլսոյ մէջ։ Իր հայրն էր Պետրոս Մարտիր Ալիշան (տես պատկեր թիւ 63), ծնած 1775ին։ Սա նշանաւոր հայ դրամատուրք էր և երեսնի ալ արքունի ականաւոր։ Դրամներու ճոխ հաւաքածոյ մը ունէր։ 1827 Դեկտեմբեր 27ին, Տաճատեանց, Գըլըճեանց և Թընկըրեանց հետ միասին աքսորուած է Եգիպտիա, ուր 2 տարի մնալէն յետոյ 1830 Յունուար 7ին վերադարձած է կրկին Պոլիս։ Իր զաւակներուն կրթութեան մեծ խնամք տարած է և 1832 Մայիս 9ին իր 2 զաւակներն ալ, Սերովբէ և Գերովբէ տիկիր Ալիշանի տարին ու մտքին. 1853ին

63. Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի վերջին լուսանկարը։ Վեղարնէն արտատպուած

Վենետիկ Մխիթարեանց վանքը և կը յանձնէ Հ. Ստեփան Ծովիզեանի խնամքին։

Սերովբէ առանց ընդունելու կղերական աստիճանը կը վերադառնայ Պոլիս, ուր կը մնայ հայրենիքին 1834ին, իսկ Գերովբէ ան-ամուսին քահանայանալ, 1835 ապրիլ 10ին կ'ընդունի կրօնական սքեմ և կը կոչուի Հ. Ղեւոնդ, իսկ 1840 Յունիս 7ին քահանայ կը ձեռնադրուի։

Հազիւ Թուրքիոյ ուսումնական չրջանը, Գալֆեանի վարժարանի ուսուցիչ կ'անուանուի, և 1849—1852 կը վարէ Բազմավէպի խմբագրի պաշտօնը Ալմազովքի Հ. Գաբրիէլ վրդ.ի տեղ։ 1850ին իր ապագայ աշխատութիւններուն համար նեխեր ժողվելու նպատակաւ Հռոմ կ'երթայ, ուր Վատիկանի գրատներուն մէջ հետազօտութիւններ ընելէն առաջ Վենետիկ կը պատուիրէ։ 1852ին նոյն նպատակով կ'այցելէ Լոնտոն, Վիեննա, Պերլին, Փարիզ և Եւրոպայի ուրիշ մեծ քաղաքները և ամէն տեղ մտաւորականներու մէջ աշխատելով, բազմաթիւ նեխեր կը հաւաքէ։ 1852 թուականին Բարիզի Մուրատեան վարժարանի չուքջ վոմորիկից խնդիրներ կը յուզուէին ընդդէմ Միսիթարեանց, որոնց հոգին էր Ալմազովքի, Հ. Ալիշան հոն կը զրկուի իրր ամէնէն ազդեցիկ անձ։ 1853ին Վենետիկ կը վերադառնայ և կը մտնէ Գալֆեանի վարժարան իրր ընկեր և օգնական տեսչի։ Հոգեմեայ չրջանի մը մէջ Մուրատեան վարժարանի չուքջ վոմորիկը հանդարտեցաւ։ Ծրեանց Հ. Գաբրիէլի չանքերուն չնորհիւ, բայց այս վերջնոյն հիւանդութեան պատճառաւ Հ. Ղեւոնդ վերադին Բարիզ ուղեւորեցաւ 1858ին որուն նպատակութիւնը բառարանը նոր թարգմանելու և նոր փայլ մը աւելցնելու վարժարանին տալին։ Նա հոգեղէն չունչով վառեց աշակերտներու սրտին մէջ դիտութեան սէրը, թարգմանը ազնուացուց կրօնքին և հոն գիտնական ներքոյալ կեդրոնին մէջ, ներկայացուց Հայ ազգը իրեն արդիական և ներկայ և հայագիտութեան ուժգին մղում մը տուաւ ազգերուս պատմութեան և մա-

Հ. Միհրն Երեմեան կը գրէ բանաստեղծ Ալիշանի համար.

«Նա բանաստեղծ է իր ամեն գրութեանց մէջ. նոյն իսկ ի խոր ծերութեան, մարած չէր իր բոցավառ երեւակայութեան պուեատական հրդեհը, նա բանաստեղծ էր նոյն իսկ հոգեզմայլ ճառերուն, ներբողներուն, յորդորական և կրօնական գրութեանց մէջ, բանաստեղծ էր փշոտ ու փուշոտ հայ բոյսերն և արմատներն նկարագրած ատեն, բանաստեղծ էր իր անթիւ ու անհամար նամակներուն մէջ, որոնք ցանուցիր կը պահուին

Վենետիկ, 9 Դեկտ. 1886

Ա. Շահէ — Մոսկուա

Հազարերորդ նամակ ուղղուած Ա. Ալիշանի ծանօթ մը

66. Ձեռագիր նամակ Հ. Ղ. Ալիշանի ուղղուած Գ. Կ. Բասմաջեանի։

անհատրութեան չանկեան կէտերը պարզելով գիտակցաբար առջեւ։ Երբ Հ. Թլեանց վախճանեցաւ, Ալիշան տեսաւ մնասմտութեան վարժարան չկրնար, ուր մինչեւ 1836 մնաց և անցաւ Բասֆայէլեան վարժարան ուր 6 տարի տեսչութիւն վարեց և 1872ին վանք գնաց և այնուհետեւ մնաց մինչեւ իր մահը ամբողջ 30 տարիներ։ Գանել մը տարի մրայն գործակալի պաշտօն վարեց վանքին մէջ բայց մինչեւ վերջը մնաց խորհրդական և ամենատիր, հանճարեղ խրին բուռն Թախանձանքին որով կ'ուզէր ազատ ելլալ այդ պաշտօններէն, չափազանց յոգնած և ծերացած զգալով ինքզինքը։ Ձինքը ժամէն չճանչցող մը՝ չկրնար հասկնալ թէ ինչպէս կարելի է որ մեկը երեսուն տարի վտիտած մնայ նեղ շրջապատի մը մէջ, ուսկից խզուած են գրեթէ աշխարհի ամէն առնչութիւններ, եկեղեցի, անեակ, պարտէզ, տան Ալիշանի հոգեւոր, ուսումնական և շահժան կեանքի տապարէզը, նա այդ ևս ինքին հետ կտրուած էր արտաքին տիտանք, զբօսանք, պատիւ և կամ պաշտօն չէր փնտռեր։ Նա երջանիկ էր այդ մենջավայրին մէջ։ Այս չրջանին մէջ էր որ հրատարակեց խրին ամենէն վիթխարի գործերը, Սիսուան, Այրարատ, Սիսական, Շիրակ, Հայապատում, Հայրենասէր և ուրիշ քանի մեծ ու փոքր, ինքնատիպ կամ թարգմանութիւն, որոնք բոլորը չքնել կրնայ մը կ'ըլլայ իր անունը անմահացնելու համար։

Գէորգ վարդապետ Հիւրմիւզի մահէն ետք Մխիթարեանները ուզեց ինքը ընտրել Ալրահայր, սակայն ընդունելին իր ալաչանքը և չընտրեցին ինքը, որովհետեւ ապառնոց գրիչը վար դնել և այլեւս չգրել եմէ Ալրահայր ըլլայ։

Հ. Ալիշան եւրոպական բազմաթիւ գիտական ընկերութիւններու թղթակից անդամ էր։

Հմուտ էր եւրոպական հին և նոր բոլոր լեզուներուն՝ նաեւ Թուրքերէն, պարսկերէն, տաթերէն, երբայերէն, եւայլն։ Ատոր հետեւանքով թարգմանած են բազմաթիւ պատկերներով, քարտէսներով, և լուսանկարներով և գիտական և լուրջ ու անօրինակ աշխատութիւններ են։

Տես պատկեր 66, որ մէկն է այդ ակնարկուած թղթակցութիւններուն։

իրրեւ մեհենական սրբազան մագաղաթներ իր ծանօթ գրադիտաց, իր հետ թղթակցութիւն ունեցող բարեկամաց և բանասիրաց ծոցին մէջ (*)

Կարելի չէ հնչել ցուշիկներու յուշիկ ու անուշիկ հեքեաթներու հայրենասիրուհի քնարի մեղմյշ բամբռռնք։ Կարող չենք գնալ հանդչիլ իմաստասէր նահապետին եղեւնիին սառերին տակ, ուր նա մեզ կը պատմէ՝ ողջ մարք բնած ծաղիկ իմաստներու իմաստուն և նուագող խոկումները, ուր մեր տակաւ մարքի բոցն զեփիւռի մեղմիկ քամիէն չի մարիր այլ կ'աւծաւծի...

Բանաստեղծական երեւոյթն վերջ Հ. Ալիշանի հանճարը և գրական անվիճելի արժանիքը դուրս ցայտեցուցին իր տաւաբանատոր հայ բնագաւառներու նկատելի երեսնի-

թուխիւնները: Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, 100 էջ, մեծադիր երկէջեան, մանրագիր երկսիւնութիւնը, զոր պատրաստած է ուսանողութեան առեն: Այդ հրատարակութեան մէջ ամփոփած է Հայ երկրի ամբողջ գաւառներն իրենց քաղաքներով և գեղերով:

1881ին սկսեալ հետզհետէ կը հրատարակէ յաւերժական հանճարի և տաղանդի կոթող

67. Հ. Այիշան մահուան անկողնին մէջ:
(Գեղանկարչէն արտատպուած)

տեղագրական և պատմական Շիրակ, Սիսուան, Արարատ և Սիսական հայ բնագաւառներուն նկարագիրը տիեզերական հմտութեամբ ճոխ ու հարուստ երկասիրութիւնները:

Այսօր ամբողջ Հայութիւնը իր ամենէն դժուարահաճ իրական և չինծու յանդգնութիւն և գրագէտներով ի միասին երկրպագու են նահապետի (Հ. Այիշան) այն դոյզոյնն ձեռքին, որ Հայ Մատենագրութեան պարգեւեց իր չորս ատուար տեղագրութիւնները, ուր կը կարդանք մեր պատմական երեք լայնատարած գաւառներու աշխարհագրական և քաղաքական պատմութիւնը, անոնց մէջ կը գտնենք իւրաքանչիւր գաւառներու լերանց հանքերու, բոյսերու, կենդանիներու վրայ ամփոփ և ցանուցիր տեղեկութիւններ, մեզ կը ներկայանան վաղեմի և ներկայ հայաբնակ ամրոցները, կրօնական հաստատութեանց վանօթայք, կանգուն ու կիսակործան եկեղեցիներ, ուխտատեղիներ, խաչարձաններ, աշտարակներ, հայրապետաց ճիւղագրութիւնք, հայրապետներու, հայկազուններու անցեալ իշխանութեանց վրայ կը տեսնենք պատմական տեղեկութիւնք, որոնք քաղուած են բազմաթիւ հայ պատմիչներու գործերէն, իսկ աշխարհագրական հմտալից կուռ ու հոծ տեղեկութիւնք հոն խտացած կը տեսնենք մեզի օրէն քաղուած ու ծծուած ազգային և օտարազգի ուղեւորաց պատմական և աշխարհագրական ընդարձակ և համառօտ բազմաթիւ գործերէ:

Այդ հատորները առ հասարակ Հայ աշխարհագէտի, բանասէրի և գրագէտի համար կը ծառայեն իրրեւ գրական հարուստ բովիկ, ուր գանձը յարդի և անապատ է:

* * *

1890 Մայիս 25ին կը տօնուի քահանայութեան և գրակառութեան յիսնամեայ յոբելեանը, և նոյն օրը Ազգը ամբողջ ոգեւորուած հետագիրով, նամակներով կ'անհամացնեն նահապետի գրական գործունէութեան յիշատակը:

Ամբողջ ժամանակակից թերթերը գրուած են գինքը և ձիւարերան, անխարդախ ոսկաներներ կոչած են. 1901 Նոյեմբեր 21ին վախճանեցաւ այդ պաշտելի քահանան խոր սուգի մէջ ընդելով Միաբանութիւնը և Ազգը համօրէն, (տես թ 67 իր մահուան լուսանկարը):

Հնչեա՛ց զանգակ քո, հուսկ զանգակ գիշերի
Ի յաւիտեանս անցեր եւ դու յերկրի...:
(Հ. Դ. Ա.)

Նոր կեանք (1901) N. 21. — Այիշանի մահը ազգային սուգի մը համեմատութիւններն առաւ, ու պէտք էր որ այդպէս ըլլար: Հայութեան կոտրած ու ցաւոտ սիրտն իսկ էր որ թունդ հանեց Ս. Ղազարի մենաստանէն հառաչող գոյժը:

Այիշան... ինչ յուզումներ, ինչ պատանի արցունքներ, ինչ երիտասարդ խանդավառութիւններ չյիշեցներ մեզ ամէն մէկուն այս պաշտելի անունը:

Իր ձայնը՝ հեռուներէն միշտ հասած ու մշտական կարօտին գեղեցկութեամբը կրկնապէս սրտառուչ՝ մինչեւ վերջը անուշ եկաւ ամէնուն ու արցունք բերաւ ամէնուն աչքը: Իր դէմքը՝ հեռուներէն, օտար ափերէ, նժդեհ ու անծանօթ հորիզոններէ սպասուած, երազուած, հոգեւառուած՝ անպատում մաքրութեան ու ազնխարշ քաղցրութեան խորունկ ու անդիմադրելի հրապոյր մը պահեց, տարիներու բարդած մշուշին միջէն ու ազգային սուգերու սեւ վարագոյրին հետեւէն ընդհմարուելով միշտ աւելի մաքուր, աւելի պայ-

ծառ, ա՛լ գրեթէ աննիւթական տեսիլի մը հանգոյն։

Ու Նահապետին անզուգական պատկերը անբիծ ու անստուեր մնաց մինչեւ վերջը, որովհետեւ հոյակապ Հայը, իր երկար ու արգաւանդ կեանքին մէջ, չունեցաւ ո՛չ մէկ փառասիրութիւն, չձգտեցաւ ո՛չ մէկ պաշտօնի ու փայլուն դիրքի, այլ՝ արծիւի պես հպարտ ու արհամարհոտ՝ թառած մնաց այն սխրալի բարձունքին վրայ ուր Հայութեան սէրն ու հիացումը դրեր էր զինքը։ Հոնկէ երգեց, հոնկէ երկնեց անընդհատ թանկագին գործեր, մինչդեռ ուրիշներ՝ իրեն չափ ու թերեւս իրմէ աւելի ժողովուրդին սրտին մօտիկ՝ յաճախ շեղելով իրենց բուն կոչումէն ու ճշգրիտ դերէն՝ յուսախաբ ու հիասթափ կ՛ընէին զայն։

Ալիշան Ս. Ղազարի իր համեստ խուցը պահեց, վանական մնաց ու մնաց միանգամայն ժողովուրդէն հեռաւոր, այլ պաշտելի կուռքը, որ օր մը օրանց չխախտեցաւ իր պատուանդանին վրայ և որուն, մինչեւ վերջը հաւատարիմ մնաց ազգին սիրտը։

Իր տպուած աշխատութիւնները. — 1. Հոգեսնունդ որդւոց սիրելեաց (1850). — 2. Առ Ազն. Աբրահամ Աղանուրեան (1850). — 3. Ի սէր նախ հարունից (1850). — 4. Քաղաքական աշխարհագրութեան պատկեր. (1853). — 5. Նմանութիւն (1853). — 6. Նուագք, 5 հատոր (1857/8). — 7. Շուշան Շաւարշանայ (իտալերէն 1887). — 8. Հայկն իտալերէն (1860). — 9. Tableau (1883). — 10. Բանախօսութիւն Հայաստանի (Ֆրանս. 1861). — 11. Յուշիկք Հայրենեաց, 2 հատոր. — 12. Նշմարք Հայկականք, 3 պրակ (1870). — 13. Թարգմանուած Ֆրանսերէն (1872—1893). — 14. Շնորհալի և պարագայ իւր (1873). — 15. Ընդ Եղեւնեաւ (1874). — 16. Elia d'Alessadro (1876). — 17. Աղօթք Աբեղայի (1876). — 18. Հայկական աշխարհագրութիւն (1881). — 19. Շիրակ (1881). — 20. Սիսուան (1885). — 21. Ayas (1899). — 22. Սնունդք սրտի և հոգւոյ. — 23. Այրարատ (1890). — 24. Սիսական (1893). — 25. Ամբուսահլ (1895). — 26. Հայ-Բուսակ (1895). — 27. Հին Հաւատք (1895). 28. Armeno-veneto (1893). — 29. Կամենից (1896). — 30. Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց (1908). — 31. Հայապատում (1901). — 32. Յիշատակ յօբէլեանի (1901). — Զանազաններ. — Ձեռագրեր, եւայլն, եւայլն։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Գեղունի, 1902 Փետրուար (Հ. Յովհ. Թորոսեան). — Կենսագրութիւն Հ. Ալիշանի, 1902 (Հ. Սիմօն Երամեան). — Բառարան Հայ Կենսագրութեանց, էջ 53—58 (Աստուածատուրեանց). — Մատենագիտութիւն Հ. Ա. Ղազիկեան. — Ժամանակակից բոլոր թերթերը, 1890 Մշակ թ. 53. — Արձագանք, թ. 12. — Արեւելք, Մայիս 23. — Հանդէս Ամսօրեայ, Յունիս. — Ա. Մամուլ Մայիս. — 1901 Դրոշակ, թիւ 9. — Մշակ, թիւ 252. — Նոր Կեանք, թիւ 21. — Իրաւունք, թ. 86. — Տարազ, թ. 44. — Փարոս, թիւ 35. — Արմենիա, թ. 27. — Հայրենիք, թ. 128. եւայլն.

ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

1856 — 1909

Հայ Ազգին և Օսմանեան Հայրենիքին համար սիրելի ու պաշտելի եղած է Յակոբ Պապիկեան անունը՝ իր ուղիղ ու անաչառ նկարագիրով, իբր օսմ. երեսփոխան։ Խորհրդարանի կողմէ իբր պատուիրակ ղրկուելով Կիլիկիա, դիակներու և աւերակներու սոսկումին մէջ աննկուն ճշմարտութի՛ւնը պոռացած է։

Ծնած է Ադրիանուպոլիս քաղաքը, 1856 Փետրուար 23ին, իր նախնական ուսումը ստացած է տեղւոյն թաղային Արշակունեաց վարժարանին մէջ ուրկէ յետոյ Ֆրանսական ուսումնարանէն շրջանաւարտ կ՛ելլէ։ 1873ին Սօֆիա կ՛երթայ, պետական պաշտօնով՝ երբ տակաւին Թուրքիոյ մէկ մասը կը կազմէր այդ քաղաքը։

Թուրք և Ռուս պատերազմին (1877) Պոսնա անցնելով Արտաքին գործոց տեսչութեան օգնական կ՛անուանուի, մինչեւ Աւստրիոյ առժամեայ տիրելը, ուրկէ հեռանալով 1879ին կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, ստանձնելով առեւտրական դատարանի առաջին քարտուղարութեան պաշտօնը։ 1881ին իրաւագիտական ճիւղին աշխատելով՝ երկու տարի փաստաբանութեամբ կը զբաղի և յետոյ Անդրիանուպոլսոյ Վերաքննիչ ատեանի անդամ կ՛անուանուի։

1891ին Պոլիս գալով Մանիասի Զատէ Բէֆիք պէյի հետ ընկերովի փաստաբանական գործերով կը պարապի։ 1902ին դարձեալ Անդրիանուպոլիս երթալով հոն պաշտօնավարելէ ետք 1908ին Ռոտոսդոյի կողմէ 68ի վրայ 46 քուէով

Օսմ. Կոչերդատանի երեսփոխան կ'ընտրուի, ուր նաեւ Օսմ. Սահմանադրութեան օրէնքին քննիչ յանձնաժողովոյ անդամ կ'անուանուի։ Յ. Պապիկեան Օսմ. Հայրենիքի ազատագրութեան համար իրեն ճշմարիտ մարտնչող մը՝ Մխութեան եւ Յառաջդիմութեան Կոմիթէին անդամ էր։ Առանցքի ու Հալէպի նահանգներու վերջին պետնազի դէպքերը քննելու, հետեւ մինչեւ այն առեն իրենու մերձաւորներուն առաջնորդած վիճակը յայտնեց անկաչառ արդարամտութեամբ մը, և երբ իր տեղեկագիրը որ պիտի ներկայացնէր հարիւր հազ աւարտած էր, ահա ցաւալի մահը վրայ հասաւ 1909 Յուլիս 20ին։ Իր մահը մեծ և խորունկ վիշտ պատճառեց Օսմանեան հայրենիքին և Հայ Ազգին, իր հանգամանութիւնն ու անդորրութիւնը Հայ-

68. Եակոբ Պապիկեան, (Օսմ. Երեսփոխան)

պետասիրութիւնը երեւան հանելով, տեղւոյն մէջ կատարեալ համակրութիւն մը գտած Պատերազմական Առնանին յանձնելու համար Պոլսէն գրուած յանձնաժողովին հետ, իբր անդամ ու անկեղծ հայրենասէր, Պապիկեան էջ. եւս գրուեցաւ։

Հոն լուրջ քննութիւններ ըրաւ և ամբողջ մարդկային ազգին ու քաղաքակրթութեան անջնջելի աւօթ ու նախատինք բերող ոճիրին չարչրանքն, անեւեւակայելի խժդժութիւններն բուն բուն ակնկատողները գուած վերադարձաւ Պոլիս, պատանեց կեդրոնական կառավարութեան աչքին քաշուած վարագոյրը այս պատուաւոր ու առաքինի անձը բոլորին սրտին մէջ անջնջելի և անմոռանալի տուն մը ձգած է և իր անունը Կիլիկեան Ազէտին հետ դարերով չափով մոռցուի մեր սրտերէն։

Յաղարկաւորութիւնը՝ որ անհնար չքով տեղի ունեցաւ Մայր-Եկեղեցիին մէջ 22 Յունիսին, Ազգային սուգի արտայայտութիւն մը եղաւ, բոլոր վաճառատուներն փակ և պետական անձնաւորութիւններն և դեսպաններն ներկայ էին յաղարկաւորութեան. մարմինը ամփոփուեցաւ Սան-Սթէֆանոյի եկեղեցիին մէջ։

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆԸ

Պատրիարք Դուրեան Սրբազանի խօսած դամբանականը կը գեաեղնենք հոս որով այնքան վճիտ կերպով ներկայացուած է Պապիկեանի անկեղծ ու մաքուր նկարագիրը։

«Աղգովին զգածուած սուգի մը խախճոյ կուգանք կը բոլորուինք այս դագաղին մօտ, ուր կը հանգչի ողբացեալ Յակոբ էֆ. էր անցնիլ առանց մօրթանքի։ Կայծէ մը աւելի որ կը մխրատայ և մխիթէ մը աւելի որ կը ցնդի, ի՞նչ կը մնայ իրմէ մեզի, սա պահուն երբ իր յիշատակը կը յարգենք։ Կարո՞ծ է արդեօք այն հոգին որ գիտակցութեան մը ամբողջ ուժովը լարուած, ներքին աշխարհի մը գեղեցիկ վկայութիւնն եղաւ մարդուն մէջ՝ որ արժանապէս ապրեցաւ։ Ո՛չ, կորսուած չէ բան

տապիկեան։ Մեր յայտնի գոնեւուն վրայ՝ իրմով կատարար գոհի մը թիւն ալ աւելցուց այն օրէն, երբ իր ձեռքովն բանալ ուզեց մահառոտ տեսարանի մը արխնելուայ վարագոյրը։ Օտ. հորհրդարանին անդամակցելու առաջ պատիւն արժանացած ու իր պարտականութեան կատարումովն արիացած կեանքի մը յանկարծական այս կորուստը՝ իրրեւ ճրագի մը չիջուելը՝ մութի մը խարխափը կը բերէ մեր քայլերուն, այն ճամբուն վրայ՝ ուրկէ դժուարին մը. ամէն ինչ կ'ապրի իրմէ՝ ծածանելով մեր չուքջը։ Ինքը գաւակ հասկնար ծնողքի, ժամանակին կրթութիւնն և ուսումն առած և իր բնական օժտումներովը զարգացած անձ մըն էր։ Օրէնքի և ակզբունքի մարդն եղաւ իր էութեամբն ու պաչտօնովը. անհատական իրաւունքներու պաչտպան հանդիսանալով՝ իր վրայ ցոյց տուած էր բարոյական մեծութեան մը դրոչմը, որով յանկուցած էր ծանօթներու և բարեկամներու ընդարձակ չրջանակի մը հա-

մակրանքն ու սէրը. բայց օր մը կրնար մեռնիլ ա՛յնպէս որ չգիտնայինք թէ զօրաւոր հոգի մը կ՚ապրէր իր մէջ: Եւ ահա յանկարծ դէմք մը դարձաւ նա, ո՛չ թէ լեռներու բարձունքներէն իջնելով՝ ուր աստուածներու հետ երբեմն կը խօսէին մարդիկ, այլ աւերակներու ու դիակներու մէջէն մսակիզումի խանձը չնչելով ու տառապած կուրծքերու աղաղակովը ցնցուած՝ մեռելներու աշխարհէ մը դարձաւ մեզի, Արդարութեան լուսապսակի ճառագայթը դէմքին վրայ: Իր անձին այդ խորունկ փոխակերպումովը՝ որ և է ժամանակէ աւելի՝ կրցած էր հասկնալ թէ հին և նոր քաղաքակրթութեան հիմնաքարն է իրաւունքը՝ որ անհատինն է, և արդարութիւնը՝ որ ընկերութեանն է:

«Ո՛վ գիտէ, քանինե՛ր անոր շուրջը ժողովուեցան՝ Իսմենիասի սրինգը զարնելու, սակայն նա արիութիւնը ունեցաւ պատասխանելու Սկիւթայի իշխանին նման. «Կ՚երդնում ձեզի. աւելի հաճոյք է ինձ լսել ձիուս վրնջիւնը պատերազմի դաշտին վրայ:» Գիտակցութեան ու զօրութեան այդ անդրուվար հոգին՝ որուն վրայ միայն կրնայ վերելակել Արդարութիւնը, փողի ձայն մը եղաւ ուժգին հնչիւնով: Հանգուցեալը՝ սակայն՝ օտար մթնոլորտէ կամ երկրէ չէր ստացած այդ գեղեցիկ ժառանգութիւնը. ինքը մեզի հետ ապրած էր այն հոգին վրայ՝ ուր մենք կ՚ապրինք: Օսմանցիութեամբ հպարտ և անով արիացած՝ ուրիշ ներչնչումներէ չէր ազդուած, բայց միայն Օսմանեան Սահմանադրութեան սկզբունքներէն: Ճշմարիտ է որ երբ ինքը մեր դատին համար կը մեռնի, մենք յուսահատ չենք մեր դատի մասին, այլ կը խոստովանինք թէ շա՛տ ազնիւ հոգիներ կան դեռ, մանաւանդ մեր Թուրք հայրենակիցներուն մէջ, որոնք Արդարութեան և իրաւունքի դատը պիտի պաշտպանեն:

«Օսմանեան Երեսփոխանութիւնն ու անոր գործադիր մարմինը այս հանդէսին մէջ ներկայացողներուն՝ յանուն Ազգին մեր շնորհակալութիւնը կը յայտնենք: Կը հաւատանք թէ անոնք պարտաւոր են ընդունելու Արդարութեան գերակշռութիւնն ի վերայ զօրութեան, ինչպէս կը խորհէր Ագեսիղաս. պատրաստ են նաեւ դաւանելու թէ «Արդարութիւնը կը բարձրացնէ ազգերը, և մեղքն ու ոճիրը կը կործանեն զանոնք», ինչպէս կ՚ըսէր Սողոմոն: Կը մօտենայ պահը՝ ուր հանգուցեալը կը հեռանայ մեզմէ, երկրաւոր Արդարութեան ատեանը թողած՝ երկնաւոր Արդարութեան բեմին առջեւ ելնելու համար: Իբրեւ քրիստոնեայ՝ իր անձին հաշիւը ունի տալու. բայց անիկա իր անհատական հաշիւը մէկդի դրած՝ մեծ ու արիւնոտ հաշիւ մը կը ներկայացնէ Աստուծոյ, քստմնելի՛ հաշիւ մը: Եւ Յաւիտենականը պիտի ըսէ իրեն. «Քու ձայնիդ մէջ չեշտ մը կայ որ իմս է, որ անապատը կը խռովէ ու կը սարսեցնէ անիրաւը... կը տեսնեմ որ հոգիդ ծարաւի է արդարութեան. այդպիսի հոգիներ սէրն ունին իմ Հոգիիս»: Այո՛, ո՛վ Տէր, այդ հոգին ալ՝ դժբախտ հոգիներուն հետ՝ կանչէ՛ քեզի, ու քու միսիթարութեանդ ճառագայթները ղրկէ անոնց սիրելիներուն՝ որ կ՚ողբան, ու մեզի ալ՝ որ կը կսկծանք թէ մեծ է մեր սուգը, Արդարութեան ձայնդ լսեցուր միշտ ընդհանուր տիեզերքի վրայ, և ժողովուրդիդ ցաւերն սփոփէ, Քու հովանիդ տարածելով անոր վրայ: Ամէն»:

ԵՂԻՇԷ Ա. ԵՊ. ԴՈՒՐԵԱՆ

Մեր զետեղածը իր ամենավերջին կենդանագիրն է որ կը պարտինք Ատանայի Ազգ. Պատուիրակ և հանգուցեալին մտերիմ Տիար Սարգիս Սուինի, ինչպէս նաեւ ձեռագիր նամակը՝ որ Սահմանադրութենէն ետք գրած է իր եղբօր, երկուքն ալ մեր տրամադրութեան տակ դրած է հանգուցեալին եղբայրը Տիար Յովհաննէս Պապիկեան:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Բիւզանդիոն, թիւ 3884, 85, 86, Հայրենիք, Ժամանակ, Ազատամարտ, Մանզումէ, Արեւելք 1909 Յուլիս. — Ազատութեան բանակին մուտքն ի Պոլիս, էջ 196—197, եւայլն:

ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ

1800—1864

70. Պօղոս պէյ Տատեան 1855ին

Տատեան Սիմօն ամիրայի երկրորդ զաւակն էր Պօղոս պէյ որ ծնած է 1800ին և թէեւ իր հօրեղբօրը, Յովհաննէս պէյի տաղանդը չէ ունեցած, սակայն կրնայ նկատուիլ իր ժամանակին զարգացեալ Հայերէն մէկը։

1826ին Պոլսոյ վառօդարանն ալ յանձնուելով Սիմօն ամիրայի, անոր կողմէ փոխանորդ կարգուեցաւ իր զաւակը Պօղոս պէյը, որ իր հօրը մահէն յետոյ վառօդապետ եղաւ 1832ին և երկար տարիներ վարեց այդ պաշտօնը, վերջերը ստանցնեց նաեւ Ազատլրի վառօդապետութիւնը։ Պօղոս պէյ ալ իր հօրեղբօրը նման ժամանակին պետական մարդոց բարեկամութիւնը վայելած և քանիցս արժանացած է բարձրագոյն գնահատման. 1856 նոյեմբեր 29ին արժանանացած է Ուլայի աստիճանին և Պէյութեան տիտղոսին։ Երեք անգամ Եւրոպա գացած է կառավարական գործերով և հոն իրեն յանձնուած պաշտօնը հաւատարմօրէն կատարած ու վերադարձած է։ Այդ ճամբորդութեանց մէկուն միջոցին, 1855ին պատիւ ունեցած է Բարիզի մէջ ներկայանալու Նաբօլէոն Գ. Կայսեր։

Ազգային շրջանակի մէջ իր ունեցած գործունէութիւնը մասնաւորապէս երեւան եկած է յօգուտ Ազգ. Հիւանդանոցին, որուն միւթէվէլլին եղած է 1844—1848 շրջանին, և իր կողմէ նազիր կարգած է հետեւեալներն՝ որոնք մատակարարութեան ամենօրեայ պէտքերն հոգալու պաշտօնը ունէին. Անտօն Գափամաճեան, Յարութիւն Գափամաճեան. Մինէճի Անդրանիկ. Գագմաճի Գէորգ, Քրիստոստուր Ղազարոսեան։ Իսկ Պօղոս պէյի փոխանորդն էր Սարգիս աղա Գափամաճեան՝ իր աներորդին։ Պօղոս պէյ անձամբ կ'երթայ եղեր յաճախ այցելել Հիւանդանոց և հսկել անոր բարեկարգութեան։ 1844ին նուիրած է Հիւանդանոցին իր ընտանիքին յատկացուած 10 օխա միսի պետական պարէնը, ասկէ զատ 1844էն 48, տարեկան 500 ոսկիի չափ գումար մը ծախսած է իր կողմէ այդ հաստատութեան

պէտքերը հոգալու համար։ Իր Միւթէվէլլիութեան ժամանակամիջոցին Հիւանդանոցի հին չրջաններուն ամէնէն բարեկարգ ատենը եղած է։

Պօղոս պէյ՝ Հիւանդանոցի հիմնադրութեան ատեն օգնած է այդ հաստատութեան։ Այսպէս, ինք նուիրած է, 1833ին Ս. Յակոբայ վանքին գետինը, 10000 կանգունի չափ. որուն վրայ կառուցուած է ժանտախտանոցը, ինչպէս կ'ըսուէր այն ժամանակ։ Նոյնպէս կ'ըսուի թէ ինք նուիրած է Հիւանդանոցին դէմի Այգին 1500 ոսկի ծախսելով։

1848ին թէեւ հրաժարած է Հիւանդանոցի մատակարարութենէն, բայց ժամանակ մըն ալ միւթէվէլլի մնացած է և 1848—52 հոգաբարձութեան միջոցին Ս. Յակոբայ մատուռը ընդարձակած է, 1858—59ին Ս. Յակոբայ վանքին մէջ գիշերօթիկ վարժարան մը հաստատելու համար, Պօղոս պէյ՝ Պալեան ամիրաի հետ նուիրած է 180,000 զրուշի գումար մը որով վանքն ու մատուռը նորոգուած են։

Տատեան Պօղոս պէյ Հիւանդանոցի պատսպարեալներուն համար հայրական խնամք մը ունեցած է միշտ։ Ստեփան Փափազեան Ժամանակ հանդէսի խմբագրապետը որ Հիւանդանոցի որբանոցին մէջ առած էր իր նախնական կրթութիւնը, Պօղոս պէյի մահուան առթիւ հետեւեալը գրած է նոյն հանդէսին մէջ «Ազգային Հիւանդանոցի վրայ ունեցած երախտիքը անհնար է նկարագրել, հոն մենք ալ ժամանակին անձամբ վայելած ենք բարեյիշատակ Պէյին խնամքը և շնորհքները և Տէրը գիտէ ինչ մխիթարութեամբ և բերկրութեամբ կը լցուէր բոլոր աղքատաց սիրտը, երբ Պէյին ոտքը Փրկչին վանուց սեմէն ներս մտնէր։ Բարեյիշատակ հանգուցեալը շատ անգամ երեկոյ ատեն հոն Փրկիչ կուգար և գիշերն ի լոյս Ս. Եկեղեցւոյն մէջ անընդհատ աղօթիւք և սաղմոսերգութեամբ կ'անցընէր և հետեւեալ առաւօտուն Ս. Հաղորդութիւն կ'առնոյր և նոյն օրն ալ մեծ հացկերոյթ կ'ընէր, և մինչեւ երեկոյ ալ անձամբ բոլոր աղքատաց քով կ'երթար, անոնց ամէն մէկուն վիճակը կը տեղեկանար, կը մխիթարուէր, կը յուսադրէր զանոնք և անոնց աղօթքը կը խնդրէր։ Աստուած ալ կը լսէր այն աղքատաց ձայնին և օր ըստ օրէ աւելի կը ճոխացնէր զայն՝ իր Աջը անոր գերդաստանին վրայ հովանի ընելով(*)։»

Պօղոս պէյ երկար ժամանակ ամսական 600 զրուշ յատկացուցած է Սամաթիոյ վարժարանին. հիմէն նորոգած է 1845ին Այ-Սթէֆանոյի եկեղեցին զոր իւր հայրը Սիմօն Ամիրա Տատեան կառուցած էր. օգնած է Ղալաթիոյ Ազգ. Վարժարանին և այլ բազմաթիւ բարեգործական շինութեանց նպաստած է։

Պօղոս պէյ մասնակցած է նաև Պատրիարքարանի գործերուն և քանիցս Գերագոյն Ժողովին անդամակցած է։

1863 Նոյեմբեր 19 մեռաւ Բարիզի մէջ ուր

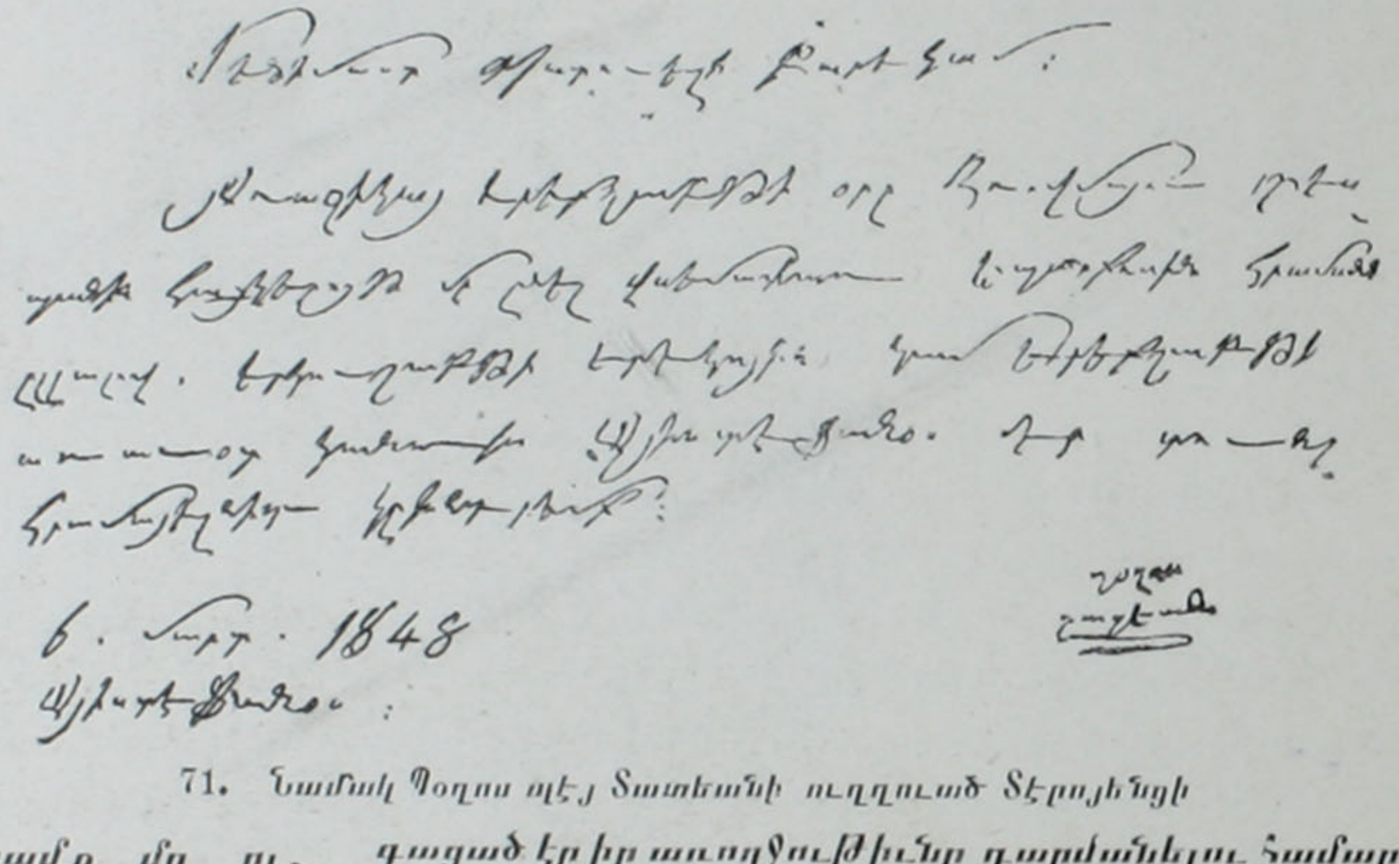

71. Նամակ Պօղոս պէյ Տատեանի ուղղուած Տէրոյենցի

գացած էր իր առողջութիւնը դարմանելու համար, մարմինը Պոլիս փոխադրուելով Դեկտ. 14ին ամփոփուած է Մայր Եկեղեցին նոյն ամսոյ 20ին։

Հեղինակած է Ֆրանսերէն պզտիկ տետրակ մը «Note présentée à sa grandeur Mgr. l'Archeveque de Paris, par B. Dadian էջ 23 Impr. Walder Paris.

Ժամանակակից հայ և օտար Մամուլը մեծ գովեստներով խօսած է այս բարի և մեծ մարդուն վրայ, որոնցմէ Debatէ կը քաղենք հետեւեալ կենսագրականը։ (Կիլիկիա 1864 թիւ 17)։

ՎԱՐՔ ԱՌՆ ՄԵԾԻ ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՅ ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ

Դեռ քի՛չ օր է, յորմէ հետէ մահը խլեց բարի մարդ մը, որ իր մեծ տաղանդին հետ կրցուցնէր իր վրայ նաեւ իր ծննդեան բարձր արժանիքը։ Նորին Վսեմութիւն՝ Պօղոս պէյ Տատեան Պէրոզի նախկին ընտանիքէն կըսերէր, որ ստոյգ

(*) Ո՛վ դարեր, ո՛վ բարքեր.

տեղեկութեանց նայելով, Հայոց Պատմութեան խիստ հին ժամանակները կիյնայ։

Այս՝ որուն մահը Հայ ազգը կ'ողբայ, Պէրոզի վեշտասաներրորդ ցեղապետն էր։ Ծնաւ 1800ին, և իր քաջառողջ կազմուածքը տակաւին երկարամեայ կեանք մը կը խոստանար իրեն՝ երբ ծանր վիշտեր տաժանելի պարագաներէ աւելի ծանրացան և որոնց տարիէ մ'աւելի դիմացաւ, զբաւեցին զինքն ի կենաց ի մեծ տրրտմութիւն իւրայնոց ի 1863 դեկտեմբեր 1։

72. Պօղոս պէյ Տատեանի վերջին լուսանկարը

Այս ասպարէզին մէջ թէեւ կարճ ժամանակ՝ բայց արժանաւորութեամբ ընթացաւ նա, և վաղվաղակի Սուլթան Մահմուտը, որ մարդ ճանչելու մէջ խիստ վարպետ էր, Պօղոս Ամիրան կոչեց Տէրութեան մէկ բարձր պաշտօնին, 1832ին անուանուեցաւ ընդհանուր տեսուչ Կայսրութեան վառօդարաններուն և այս պատւոյն հետ մեծամեծ առանձնաշնորհութիւններ ալ տրուեցան իրեն։

Ազնիւ Ամիրան այս խիստ կարեւոր պաշտօններուն հետ տակաւին բաւական ժամանակ Մայրաքաղաքին մերձակայ հինգ վիճակաց տեսչութեան պաշտօնն ալ վարեց։ Սուլթան Մահմուտը շատ անգամ ի նշան գոհունակութեան մեծապարգեւ մեծարեց Ամիրան՝ Այի Ստեֆանոսոր այցելութիւն ըրած ատենը։ Այս Ինքնակալին արժանաւոր յաջորդը ոչինչ ընդհատ իւր Հօրմէն յայտնեց Ամիրային իւր բարեսրտութիւնը և զա՛յն պատուեց իւր բոլորանուէր վստահութեամբը։

Պօղոս Ամիրային գործունէութիւնն իր վերջին ծայրը հասաւ մանաւանդ Գրիմի պատերազմին ատենը։ Վառօդագործութեան մէջ օգտակար փոփոխութիւններ մտցուց, փա՛ռք իրեն. վառօդի գործածութեան պիտոյքը բաւականէն աւելի լցան, և Կայսերական վառօդարանները իրենց մթերքը (ճէպխանէ) մատակարարեցին ո՛չ միայն տաճկական բանակին, որ արիաբար կը պաշտպանէր դրօշակին պատիւը Դանուբի եզերքներուն վրայ, այլ նաեւ իր դաշնակցաց

պակասն ալ լցուցին։ Այս հոյակապ ծառայութիւնները վարձատրելու համար՝ Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտը զայն առաջին կարգի պաշտօնատար անուանեց Պէյի տիտղոսով՝ 1855ին։

Պօղոս Տատեանին տեսչական ձիրքերը իրենց համար ընդարձակ ասպարէզներ ունեցան. ինքը այն մարդոցմէ մէկն եղաւ, որ խիստ յաջողութեամբ աշխատեցաւ Տաճկաստանի մէջ բարոյական և նիւթական յառաջդիմութիւններ տարածելու, և այս մասին իրեն օգնական ունեցաւ նոյն փառաւոր ընտանեաց մէկ ուրիշ անհատը, Յովհաննէս Պէյ Տատեանը, Հասարակաց օգտին և Տէրութեան ճարտարութեան համար իրենց հիմնարկած հաստատութիւնները է՛ն երեւելիներուն կարգը պիտ՝ անցնին։

Պօղոս պէյի առատաձեռնութիւնը մանաւանդ ա՛յն ատեն անհամեմատ էր, երբ Հիւանդանոցներ հիմնելու, դպրոցներ հաստատելու և եկեղեցիներ կառուցանելու համար էր այն, ա՛ս ալ ոչ միայն իր կրօնակցաց, այլ ամէն ազգի հասարակութեանց։ Ոչ ոք իրեն պէս կրցաւ գործադրել ճշմարիտ գթութիւնը, որ երբէք կրօնի խտրութիւն չսիրեր։ Պօղոս պէյն ալ բոլոր ճշմարիտ հաւատացելոց պէս ներող էր և իրեն շնորհիւն էր որ Հայկական Եկեղեցւոյ բաժանմունքն կատարեալ միաբանութեամբ կեցան։ Արդէն Պիոս Թ. ին քահանայապետութեան առաջին տարիները Պօղոս Ամիրան նշանաւոր ձայն ունեցաւ միութեան ձեռնարկին մէջ, զոր Հայոց Ազգային Խորհրդարանն ըրաւ, և յորում ինք կը նախագահէր։ Արհիապատիւ Ֆէրիէրի՝ Քահանայապետին նուիրակը իւր կատարեալ հաւանութիւնն յայտնեց Հայկական Եկեղեցւոյ վարդապետութեանց համար։ Դժբախդաբար այս Կրօնաւորը կը պնդեր թէ հարկ է որ Հայկական Պատրիարքներն ու Եպիսկոպոսունք Քահանայապետն (Սուվըրէն—Բօնդիֆ) անուանէ, հակառակ Արեւելից մէջ հաստատուած դարաւոր սովորութեանը։

Այս անյաջողութիւնը չմարեց Տատեան Պօղոս Պէյի եռանդը, և 1855ին Փարիզի Արքեպիսկոպոս արհիապատիւ Սիպուրին տեղեկագիր մ՛ուղղեց, որ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ։ Պօղոս Պէյի նպատակն էր անով ցուցընել երկու եկեղեցեաց միաբանութիւնը։ Կարելի է որ ամէն ոք նոյն կերպով տեսութիւն չընէ, սակայն ո՛չ ոք կրնայ անտարբեր մնալ այս թերթերուն ոգին եղող բարեպաշտական թելադրութեանը և ճշմարիտ Քրիստոնէի մը վայել գթութեան զգացմանը վրայ։

Ահա ասոր համար է որ չկրցանք առանց վշտագին յուզման մը իմանալ ի Կ. Պոլիս անցած ողբալի անցքերը։ Պոլսէն եղած թղթակցութիւնները հրապարակեցին մանրամասնաբար այս բարի և ներող անձին դագաղին վրայ տեղի ունեցած կռուոյն տխուր պարագաները։ Սուտ համբաւ մը ամեն կողմ տարածուած էր թէ Պօղոս պէյն իր վերջին վայրկեաններուն մէջ անզգուշաբար Հռոմէական Եկեղեցւոյն վարդապետութիւններն ընդունած ըլլայ։ Երբ դեկտ. 26ին դագաղակիր նաւը Պոլսոյ նաւահանգիստը երկաթ նետեց՝ ահա հայկական երկու հասարակութեանց կղերները հոն դիմեցին։ Գայթակղեցուցիչ վէճ մը անշուշտ պիտի տեղի ունենար նոյն իսկ նաւուն մէջ եթէ նաւապետին ազդոյ կերպը չարգիլէր զայն։ Այն ատեն հակառակորդները դիմեցին Բ. Դրան, և մեծ Եպարքոս Ֆուատ փաշան ներողամտութեան երկնային դաս ըլլալու արժանաւոր պատասխան մը տալէն յետոյ մահաշուք աւանդը ուղղափառ Հայոց յանձնեց։ Երբ այս տխուր դէպքը վերջացաւ՝ տեսնելու արժանի էր ազնիւ Պէյին յուղարկաւորութեան ընկերացողներուն բազմութիւնը։ Երկար ատեն մարմինը Ղալաթիոյ Եկեղեցին դրուած ըլլալով՝ անթիւ բազմութիւն անոր դռները կըբռնէր միշտ վերջին բարեւ մը տալու այս բարի Անձին։

Ղալաթիայէն փոխադրուեցաւ դագաղը Հայոց Պատրիարքական Եկեղեցին՝ խուռն բազմութեան մէջէն, որուն դիմացը վրայ իր վիշտը կը նշմարուէր։ Տխրադէմ յուղարկաւորք, որոնց կը նախագահէր Հայոց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը, բազմաթիւ Եկեղեցականներէ և ականաւոր անձերէ կը բաղկանային։ Իր հայրենակցաց ըղձից համեմատ՝ Պօղոս պէյ Տատեանը ամփոփուեցաւ Պատրիարքական Եկեղեցւոյն մէջ։ Կրնանք ըսել որ այսպիսի խուռներամ հանդիսականօք յուղարկաւորութիւն մը խիստ քիչ տեսնուած է։ Բաց ի ասկէ նոր մեծարանք մ՛ալ տրուեցաւ իր յիշատակին։ Յունական Եկեղեցւոյ գերագոյն Գլուխն ալ, կիմանամք այս նիւթիս վրայ գրուած նամակէ մը, գացած է Պատրիարքական Եկեղեցին և խուռն բազմութեան մ՛առջեւ մաղթանք կարդացած է Հանգուցելոյն շիրիմին վրայ։

Պօղոս Պէյ Տատեանը իր Ազգին խիստ ազդեցութեան տէր անձերէն մէկն էր, և երկար ատեն Ազգային Ժողովոյ անդամակցութեան պաշտօն վարեց. ուր իր խօսքը իբրեւ իր Հայրենեաց և Կայսրութեան օգտին նախանձախընդիր և անձնուէր մէկու մը խօսքը հաճութեամբ

կ՚ընդունուէր։ Այն հաչտարար ոգին, զոր ստացած էր իր խոհականութեամբն ու գործոց մէջ ունեցած հասուն փորձառութեամբը, երբէք չէր կրնար զինքը թողուլ։ Փոխադարձ հակակրութիւնները հանդարտելու համար ասոր նման յարմար անձ մը խիստ քիչ տեսնուած է։ Քանի՛ քանի՛ առիթներու մէջ անիկա ցուցուց այս փրկաւէտ ազդեցութիւնը։ Մենք Հայոց դառնակսկիծ ցաւը կիմանամք, վասն զի ո՛չ միայն անձնուէր բարեկամ մը կորուսին, այլ նաեւ իմաստուն խորհրդական մը, որ ի հարկին չէր վախնար երբէք իր խիստ սիրելին անգամ իւրուղիղ խորհուրդներովը ճմլելու։

Այս մեծարանքը նաեւ իր հազուագիւտ հանճարին արդիւնքն էր։ Վառվռուն և թափանցող էր իր միտքը, և բնութիւնը պարգեւած էր իրեն մարդոց և իրաց արժէքը ճանչելու թանկագին յատկութիւնը։ Հանճարոյ այս առուգութեան հետ մէկտեղ ունէր նաեւ վճռաբար խօսուածք մը, որ առանց չափազանցութեան միշտ իւր խորհուրդը կարտայայտէր։ Նոյն անձը՝ որ պաշտօնակալի լեզուով խօսած ատենը այսչափ ազդոյ հեղինակութիւն կը բանեցնէր, մտերմական խօսակցութեանց մէջ կըզմայլեցնէր իր ունկնդիրները։ Նշանաւոր օտարականներն ալ՝ որ Այ-Սթէֆանօ անոր այցելութեան գացած են, գիտեն թէ ինչ մարդասիրական և փառաւոր հիւրնկալութիւն կընէր անոնց։

Տատեան վսեմափայլ Պօղոս պէյին այս ընտիր ընտիր յատկութեանց յիշատակը միայն մնացած է արդ։ Բայց եթէ իր մահուան պատճառած տրտմառիթ ցաւոց մխիթարութիւն մը կայ, այն յոյսն է զոր ունիմք իր հայրենակցացը վրայ թէ պիտի յաւերժացնեն Անոր խոհականութեան և իմաստութեան բարի օրինակները։

Ֆ. ԳԱՄԻԻՍ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Մասիս Ժամանակ (Փափազեան) 1863. Կիլիկիա Տր. Իւթիւնեան 1863 թիւ 24. — 1864 թիւ 1. 2. 8. 17. — Մէնմուայի Հավասիս 1863 թիւ 526. — Levante Herald 1863 decembre 2. — Courière d'Orient 1864 Mars 8. — Debat 1864 Avril 1. — Մասեաց Աղաւնի. 1855 — Ընդարձակ օրացոյց 1901 Հ. Ասասուր. — Պատմ. Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Քէչեան եւն. եւն.:

ԲՐԱԲԻՈՆ ԳՐԱԳՐՈՒՀԻ

ՊԱԼԱԹՑԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒՀԻ

1750—1835

Ծնած է 1750 ին Պալաթու մէջ և քոյրն էր Մատթէոս Պալատեցի դպրին որ տպարան բացած էր հոն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն քով և երկար ատեններ Մայր դպրատան տպարանը վարած էր։

Բրաբիոն գրագրուհի (այսպէս կը կոչենք քանի որ իր ստորագրութիւնը այդպէս գտած ենք) իր եղբօր հետ բացած էր մանկատուն մը ուր մանուկներու դասեր կուտային, սատարած է նաեւ իր եղբօրը տպարանին ու անոր միշտ աջակից եղած է։ Բարեպաշտ կեանք մը վարած և մինչեւ իր կեանքին վերջը կոյս մնալով ինքզինքը նուիրած է գրագրութեան. մեծահատոր ձեռագրեր ընդօրինակած է շատ մաքուր գրով մը և խնամեալ աշխատութեամբ, յայտնի է թէ լաւ Հայերէն գիտէր. այդ ձեռագրերէն շատեր կը մնան Արմաչու վանքին և Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ գանձարանին մէջ։

Կը յիշենք իր ձեռագրերուն մէջ «համառօտ նախապատմութիւն Ս. Ժողովոյն Նիկիոյ, որ է առաջին տիեզերական ժողով,» այս գրքին յիշատակարանն է որ նոյնութեամբ կը ներկայացնենք ընթերցողաց, կը ցաւինք որ չը գտանք իր լուսանկարը, որովհետեւ հաւանաբար չունէր։

Մեռած է 1835ին Պալաթի մէջ՝ իր եղբօր մահէն 10 տարի ետք և թաղուած Էտիրնէ Գաբուի գերեզմանատունը։

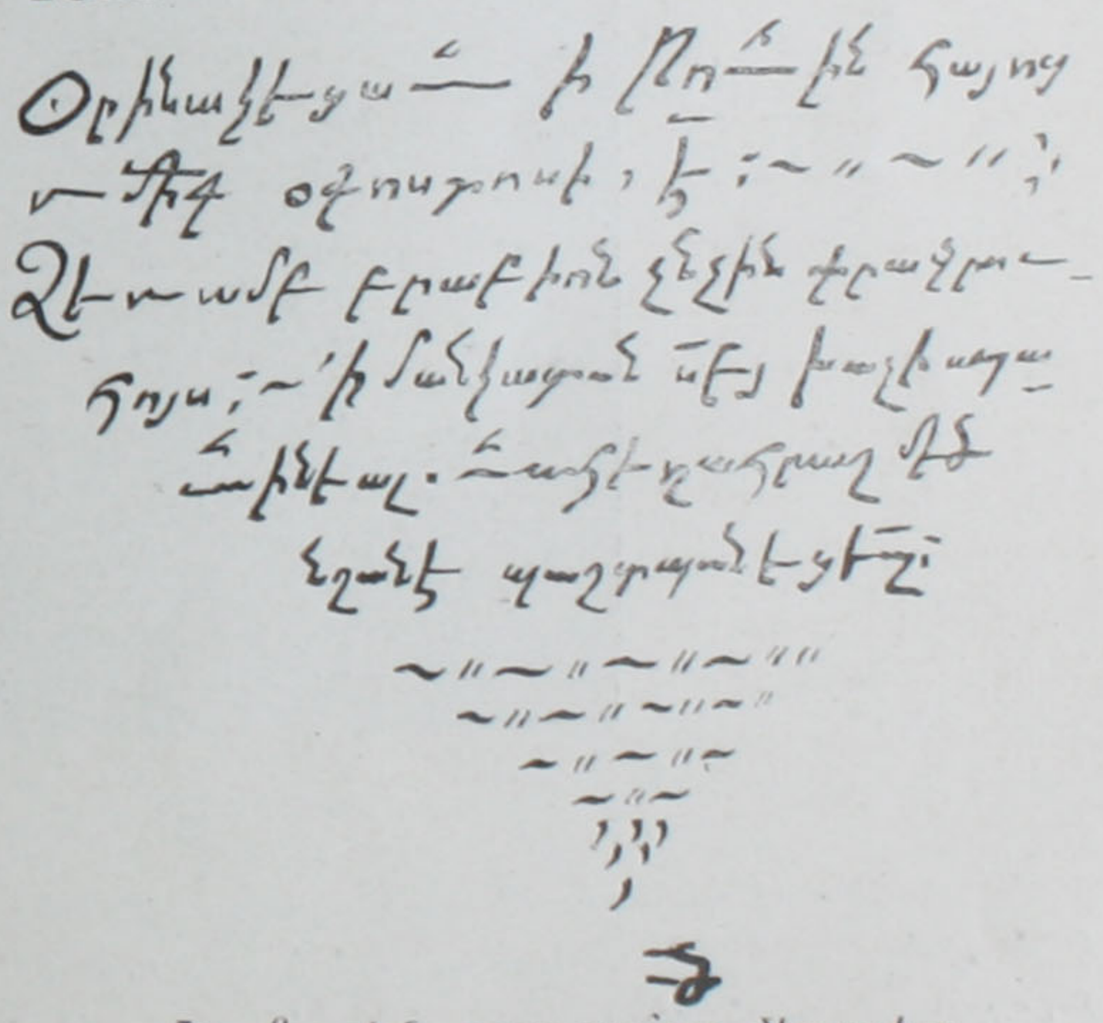

7ք. Բրաբիոն գրագրուհւոյ ձեռագիրը

Ժամանակին զարգացեալ և ուսեալ միակ կինը և իբրեւ առաջին մանկավարժուհին կը ներկայանայ մեզ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Պալաթի Գանձարանէն ձեռագրերու յիշատակարաններէ. — Ոսպնակիր Յովհաննէս Արնիշեցւոյն մեկն. Ս. Պատարագին 1799 տպ. Մատթէոս դպիր. — Շար. Հայ կենսագրութեանց Ա. Այվազեան հատոր Ա.:

Տ. ԳԷՈՐԳ ԱԻԱԳ ՔՀՆՅ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

1789—1894

74. Տ. Գէորգ Աւագ Քհնյ. Արծրունի

Իր մկրտութեան անունովը Մարտիրոս ծնած է Երզնկա, 1789 թուականին և զաւակն է Տ. Գէորգ քահանայի, որ վանահայրն էր Ս. Գէորգ մենաստանին և որ յետոյ Պոլիս գալով Գարթալի մէջ վախճանած է։

Մարտիրոս մանկութեանը վանքին ուլերը կ'արածէ եղեր. իսկ ձմեռները Պնակ և Քերական կը կարդայ եղեր։ 15 տարեկանին Պոլիս կուգայ և Օրթագիւղի վարժարանին մէջ կրստանայ իր դաստիարակութիւնը՝ Փէշտիմալճեան Գրիգոր և ձայնաւոր սարկաւագ Պետրոս վարժապետներէն։ Ուսումը աւարտելէն ետքը՝ դըպրոցին Միւթէվէլլի Մանանեան Յակոբ Ամիրային աղոցը դաս կուտայ և ուրիշներու տուներն ալ ուսուցչութիւն կ'ընէ 9 տարիի չափ։ Յետոյ Մուղայաճեան Աբրահամի քով գրագիր և վերջապէս Խասգիւղի վարժարանին վարժապետ կը կարգուի մասնաւոր կոնդակով՝ մը որ ղրկուած էր Միւթէվէլլի Միսաքեան ամիրաի։

Մարտիրոս 3 տարի Խասգիւղի վարժարա-

նին ուսուցչութիւն կ'ընէ, այս միջոցներուն, 1831 Եկեղեցին կը նորոգուի, կը մեծցուի ու կ'ընդարձակուի և Օծումը կը կատարէ Կարապետ Պատրիարք։

Եկեղեցին չինութեան աւարտումէն ետքը դպրոցին չինութեան կը ձեռնարկուի, ինչ որ տարիէ աւելի կը տեւէ։ Այդ պատճառով դպրոցը ճաֆֆաճիան Մինասի տունը կը փոխադրուի։ Արձանը այդ միջոցին ամուսնացած և 1832ին քահանայ օծուած է Աղաւնի Սահիան Պատրիարքէն՝ Մայր-Եկեղեցիի մէջ։ Այն տեղերը Գազէզ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՐՁԱՐՈՒՆԻ

75. Առաքաբերթեան Տ. Գէորգ Արձանին

Յարութիւն ամիրան Պատրիարքէն կը պահանջէր որ վարժապետութիւնը քահանային բերը, որպէսզի ուսում և դաստիարակ ըլլայ, և 14 վարժապետի ցուցակ մը կը պատրաստուի որուն մէջ կը գտնուէր նաև Արձանին, որ կ'օծուի իբր Հոգևոր Եկեղեցւոյ քահանայ։

1835ին Պատրիարքարանին կցուած է Դաստիարակական և Արքայական ժողովներու անդամ, իբրև ընկեր ունենալով Յակոբ վարդապետ, Տէր Գալուստ Օրմանեան և Տ. Զաքարիա Բերայի։

Քահանայութենէն վերջ չարունակած է վարժապետութիւնը և օգտակար ձեռագիրներու իր վրայ ունեցած համակրութենէն, հարստացնելու և բազմապատկելու աւած է. քանի մը հազար անձնական գրքեր գտնել և կարգ մըն ալ պատրաստել Եւրոպա պղիլ առնելու խորհուրդը աւած է բարեկիցս Աֆրոյեանի։

Արդէն ձեռագիրներուն կիմտագրութեան մէջ պատմած ենք թէ՝ ինչպէս Արծրունի սկսած էր իր անհատական Տ. Գէորգ վ. (ետքը Պատրիարք և Կաթողիկոս) Պատրիարքին հրամանով Արծրունի քահանան Պատրիարքարան կը կանչէ։

Տ. Գէորգ Արծրունի, Պատրիարքարան կոչուելով, կ'առաջնորդուի սորին հարկը՝ հին փոխանորդարանի դէմ ներկան, ուր առանձին նստած էին Յակոբոս Արքեպս. (Պատրիարքական խորհրդական) և Փոխանորդն՝ Սէթեան Յովհաննէս վարդապետ։ Եւ կը սկսի հարցաքննութիւնը.

Յակոբոս Արքեպիսկոպոս.— Մկրտիչ Ամիրայեան մեծ ձախքեալ կլլալուն պատճառը գիտե՞ս եա եղեր։

Արծրունի.— Այո՛, Սրբազան. Ազգին դաստիարակութեան, դպրոցին չինութեան և բնաիր դաստիարակներ բերելու համար դիմեցի Իրեն ու ինք սիրայօժար յանձն առաւ այդ ծախքերը։

Յակոբոս Արք.— Բայց դուն քահանայ ես. ի՞նչ բան ունիս առանձին զործերու կամ խառնուիս և վարժապետութիւն ալ կ'ընես։

Արծրունի.— Եթէ հրաման կ'ընէք այդ պաշտօնը չվարելու, այսօրուընէ հրաժարական եմ։ — Եւ ամէն հաւքութեան համար դէպ Իրեն կը դառնայի։

Յակոբոս Արք.— Գնա՛, հոգևորականութեան պատասխան ատ։

Արծրունի.— Եթէ արդարութիւնը չէ կատաւած, բոլորովին պատրաստ եմ պատասխան տալ՝ ուր և որու առջեւ ալ որ ըլլայ։

Հոգին պատասխած էր Արծրունին այս վերջին բառերը, և անոր իբր նոր կեանք կեցող ժամիչներ՝ թևերը բանալով կ'ընդունին զինք և կը սկսին եկեղեցւոյ անհանգիստ մը, ուր կը մնայ Մեծ Պահոց առաջին չորեքշաբթի երեկոյեան Աչքաբռնութեան մեղեդիներուն օրն, ուրկէ որ պիտի գայի։

Վերջապէս Ս. Լուսաւորչայ չորեքշաբթի, երբ Պատրիարքարանի մեծ դահլիճին մէջ իսկ օրինի կը հաւաքուին Առեղանաւոր Պատրիարք, Յակոբոս Արքեպս. (Պատրիարքական Տեղապահ) և Տ. Գէորգ Արծրունի քահանան հոն։ Այդ օրն էր Տ. Գէորգի իրենց առջեւ բերելով դասատուն։ Եւ անոնք երեք ժամ իրենց հետ Տ. Արծրունին կը ներկայացնեն Առեանց։

Բան մը վարկեան լռութիւն։

Մարգոս Ամիրան նշանագի կերպով իր ձայն հանելով զԱրծրունի, կ'ըսէ.— «զՔեզ ուսեալ և բարի անձ մը կը ճանչնանք, սակայն կ'ուզենք որ գործին ճշմարտութիւնը իմանք։»

Արծրունի.— Պերճապատիւ Ամիրա, ի՞նչ է Քեր փնտռածը։

Ներկայք.— Շիտակը խօսեցէք. ի՛նչ որ երիք անկեղծ խոստովանեցէք։

Արծրունի.— Դուք հաւա՞տք կը փնտռէք ինձմէ. ուրեմն աւասիկ բոլոր սրտով և հաւատով կը խոստովանիմ։ — Եւ կը սկսի բարձրաձայն «Հաւատամք ի մի Աստուած ի Հայրն Ամենակալ, որմարիչն երկնի և երկրի»։

Երբ մինչեւ հոս կը հասնի, Ճարտարապետ Ամիրան բնդմիջելով կ'ըսէ. «Այդ լսածդ ա-

մենքն կ'ըսեն. սա դպրոցին մէջ ինչ որ ըրիր նէ անիկա զուրցէ»։

Արծրունի.— Դպրոցին մէջ մեր սովրեցուցածը աշակերտները շատ աղէկ գիտեն, մեր քարոզածը կրնաք անոնցմէ ստուգել։ Քառասուն աշակերտ կանչեցէք հոս, եթէ միայն երկուքը զիս ամբաստանող ըլլան և 38 ջատագով, թող մերժուի 38ի ջատագովութիւնն և ընդունուի երկուքին ամբաստանութիւնը։

Ներկայք.— Հոս պատրաստ են այդ 40 աշակերտները։

Արծրունի.— Թո՛ղ գա՛ն. ու ետին կը դառնայ տեսնելու համար։

Ներկայք.— Թէ որ սրտիդ մէջ վախ չունէիր, ինչո՞ւ ետիդ նայեցար։

Արծրունի.— Դուք այնպիսի բան մը կը փնտռէք որ մարմնաւոր աչօք չի տեսնուիր։ Երբ Փրկիչն Պիղատոսի առջեւ ներկայացած կը կենար, Պիղատոս ըսաւ անոր.— այս ի՞նչ ամբաստանութիւններ է որ կ'ընեն քեզի համար։ Յիսուս Քրիստոս պատասխանեց «Ճշմարտութեան մը համար եկեր եմ։» Քրիստոս ճշմարտութիւնն իբրեւ նիւթական ինչ չցուցուց Պիղատոսին։ — Ճանիկ Ամիրա քթին տակէն կը խնդայ. Ստեփաննոս Պատրիարք կը մրմնջէ.

— «Ոչ ինչ վնաս գտանեմ ի դմա։»

Եւ Արծրունին դարձեալ երկու ժամկոչներով դահլիճէն դուրս հանելով կ'առաջնորդուի եկեղեցւոյ այն խուցն ուր արդէն փակուած էր։

Ֆիզիքա Պօղոս վարժապետն ալ նոյն օրերն աքսորուած էր Կեսարիա։ Ստեփաննոս Պատրիարք քաշուած էր Արմաշի վանքն և անոր յաջոդած էր Յակոբ Սրբազան։ Խասգիւղցիք մեծ յոյսեր ունէին նորընտիր Պատրիարքին վրայ, և կը սպասէին որ Աշխարհամատրան կիւրակէ օրը Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ մէջ պատարագելուն առթիւ Տ. Գէորգ Արծրունին իրեն հետ բերէր։ Բայց նոյն առաւօտուն, ի յարգանս Խասգիւղցիներուն, աւելի մեղմ տնօրինութիւն մը կ'ընէ, դրկելով Տ. Արծրունին մայրաքաղաքիս մօտակայ մէկ վայրն՝ ի Չօրլու, 1839ին, Փետր. ամսուն։

Արծրունի 7 ամիս Չօրլու կը մնայ, այնտեղի Առաջնորդարանին մէջ ուր իրեն բազմաթիւ համակրողներ կը գտնէ, մասնաւորաբար Յակոբոս Կրճիկեանը՝ որ մեծանուն Բէշիտ փաշայի անձնական քարտուղարն էր։ Անոնք չափազանց կ'աշխատին քահանային վերադարձին համար։ Նոյն ինքն Յակոբոս Պատրիարք ալ համոզուելով Արծրունիի անմեղութեան, կ'աշխատի նոյն գործին և հաւաքական դիմումներու և միջնորդութիւններու շնորհիւ Արծրունի Պոլիս կը վերադառնայ, ուր Պալեան ամիրայ ալ զգալով իր սխալիլը ներողութիւն կը խնդրէ Տ. Գէորգէն։

1845ին Մատթէոս Պատրիարքէն մասնաւոր կոնդակով Աւագերեց կը կարգուի Խասգեղի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիին։

Այս միջոցներուն կ'ընտրուի Հոգեւոր Ժողովի անդամ և աւելի ետքը Կրօնական Ժողովի անդամ. իր վերջին պաշտօնը կ'ըլլայ, Յարութիւն Պատրիարքի օրով, «Աւագերիցանց Յանձնաժողովոյն» ատենապետութիւնը։

Արծրունի Շահնազարեան Կարապետ վրդ. մտերիմը եղած է և Ներսէս Վարժապետեանին վարդապետ ձեռնադրուելու խորհուրդ տուած է։ Իր բոլոր ժամանակակից եկեղեցականներէն և նոյն իսկ Բողոքական միսիօնարներէն միշտ յարգուած է և իր տունը ժամադրավայր մը եղած է բոլոր մեծ անձնաւորութիւններու, որոնք աշխարհի չորս կողմէն կուգային Պոլիս և անպատճառ Խասգեղ երթալով կ'այցելէին հարիւրամեայ ծերունիին։ Գոհունակութեան կոնդակներ ստացած է Մատթէոս, Սիսի Կիրակոս և Գէորգ Կաթողիկոսներէն։ Իր միակ մանչ զաւկին կատարեալ կրթութիւն տուած է և երբ հէգ Տօքթ. Մինրան Արծրունի բժշկութեան վկայականը առած Բարիզէն կը վերադառնար, ահա տարաբաղդ հօր յոյսերը կը մեռնին. մահը կանխահաս կերպով կը խլէր զայն իր և ընտանիքին ձեռքէն։ Ինք սակայն իբր կատարեալ հաւատացեալ կը հաւատար անմահութեան և անդադար կ'օրհնէր կամքն «Յաւիտենականին Աստուծոյ»։

Ես ինքս իսկ լսած եմ իր մխիթարականը զոր խօսեցաւ իր տարաբաղդ աղջկան դագաղին առջեւ՝ Ստեփաննոս եկեղեցիին մէջ։

Արծրունի բացի ընտիր հայերէնէ, գիտէր նաև բաւական ֆրանսերէն, իտալերէն։ Ունէր անտիպ կրօնական և բարոյագիտական գրուածներ, որոնց մէջ կ'արտայայտուի իր հակառակ ոգին Լատին կղերին դէմ։ Այդ ձեռագրերը 1896ին Խասգիւղի մէջ կողոպտուած և ջնջուած են։

Վախճանած է 1894 յունվար 7ին, իր 107 տարեկան հասակին մէջ, թողլով ճշմարիտ Քրիստոնեայի և եկեղեցիի խղճամիտ պաշտօնեայի անուն մը։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Պատմ. Պէրպերեան.— Արեւելք թիւ 2979 (Բ. Քէչեան) թիւ 2980, 81, 82, 83, 84, (Դ. Մարգարեան) 2985 (Ե. Տէմիրճիպաշեան) եւ ժամանակակից թերթեր եւն.:

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

1824—1908

Սենեքերիմ Մանուկեան ծնած է Կեսարիա 1824 ին։ Իր 16 տարեկան հասակին մէջ 1840 ին Պոլիս կուգայ և առեւտրական տպարէզ կը մտնայ։ Ինք մանիֆաթուրայի վաճառականութեան նախաձեռնարկներէն մէկը եղած և ներքին շուկային հետ ուղղակի յարաբերութիւն մշակած է։ Ինքը նաև հիմնադիրներէն մէկը եղած է Պոլսոյ Առեւտրական Սենեակին որուն առաջին խորհրդականի պաշտօնը կը վարէր։ Ազգային չրջանակին մէջ իր ծառայութիւնները անմոռանալի են։ 1852ին Գերագոյն ժողովի կողմանէ հոգաբարձու կը կարգուի Ազգ. Հիւանդանոցին ուր գնահատելի պաշտօնավարութիւն մը կ'ունենայ Գրիմի պատերազմի տագնապի պահուն։ Այդ 1852 — 1854 հոգաբարձութեան նախագահն էր Նշան Փէշտիմալճեան։

76. Սենեքերիմ Մանուկեան

1860ին սկսեալ Ազգ. Երեսփոխան և 1861ին Ելեւմտից Խորհուրդին անդամ կ'անուանուի։ 1865ին Քաղաքական ժողովոյ անդամ ընտրուելով կարճ միջոց մը կը պաշտօնավարէ։

Ազգ. Հիւանդանոցը 1857ին խղճալի վիճակի մը ենթարկուած էր, այնպէս որ հիւանդները և անկարները 24 ժամը անգամ մը կը ճաշէին և նոյնիսկ գիշեր մըն ալ անօթի մնացած էին, ասոր վրայ Ազգին մէջ ընդհանուր յուզում յառաջ եկաւ, Հոգաբարձութիւնը առաջարկեցաւ և յաջորդող ընտրութեան մը որուն կ'անդամակցէր նաև Մանուկեան, սակայն երկու ամիս յետոյ Փանոսեանի յանձնուելով Հիւանդանոցի մատակարարութիւնը իրենք կը թողուն պաշտօնը և ասկէն վերջը մինչև 1868 Փետրուար 4ին։

Այս անգամ այնքան արդիւնաւոր եղած է իր պաշտօնավարութիւնը, որ Հիւանդանոցն ալ կ'ազատի տարեկան բաց մը թողլէն, ել և մուտք հաստատած, տնտեսուհի կալուածներ կը գնուին և պատերան 500 ոսկոյ նպաստ մը կը յաջողի ձեռք բերել։

1872 Յունիս 12էն մինչեւ 1873 Օգոստոս 3 վերջը Քաղաքական ժողովի Առեւտրատեսութիւնը, որմէ Դաշտադետ Արիմեանի հետ ակզբունքային խնդրոյ մը համար անհամաձայն գործնեութիւնը։

Արիմեանի հրաժարումէն ետք երբ Նիստ Պատրիարքարանի գործի ձեռնարկեց, դարձեալ Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը յանձնեց Սենեքերիմ Մանուկեանի. որ պատերազմի և անտեսական այդ տագնապի տարիները ծայր տաճկան իսահանութեամբ վարեց Հիւանդանոցի գործերը (1874-1878)։

Մանուկեան Առենապետն էր այդ հոգաբարձութեան և Առենադպիրն էր Մկրտիչ Ալմօնի որ երկրորդ անգամ Մանուկեանի հետ Հոգաբարձու կ'անուանուէր Հիւանդանոցին, կ'անդամակցէին նաև Տ. Սէրվիչէն, Քնաթիսեան և ուրիշներ։

Այս Հոգաբարձութեան նշանակալից մէկ գործը եղաւ Ազգ. Առհասարակութեան տարեդարձի հանդէսը որ 1860էն սկսեալ Պէյքօզ՝ Հիւնքեար Իսկելէսի կը տօնուէր, փոխադրել Ազգ. Հիւանդանոցի նորայարդար պարտէզը, ուր 5-6000 հոգի ներկայ ըլլալով 1877 Մայիս 24ին, անկէ վերջ ամէն տարի հոն կատարուած է այդ հանդէսը։

Սենեքերիմ Մանուկեան ինը տարիներու չափ կառավարեց Հիւանդանոցը. իր ակզբունքն էր Ազգին տունը հոգալ այնչափով զոր կուտար Ազգը, մատակարարել անհատականքեամբ և օգտակար ըլլալ Ազգին:

1874ին և 1877 ին Քաղաքական ժողովի անդամ կ'ընտրուի առանց պաշտօն վարելու: 1878-1879 կը վարէ նոյն պաշտօնը, 1880 Նոյեմբեր 14ին վարչական ատենի անդամ կ'ընտրուի, նաև 1882ին: Երկար տարիներ Ազգ. Երեսփոխան 1885-1887 և 1889-1891 չրջաններուն անդամակցած է Քաղաքական ժողովին: 1895ին կրկին Քաղաքական ժողովին անդամ ընտրուելուն, առկայն պաշտօն չստանձնեց:

Առնցած զատ գեղատեսիլ ախտաբանութիւնները տուած է Բերայի Ս. Երրորդութիւն և Գըլնալըի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիներուն, նաև անդամ եղած է զանազան յանձնաժողովներու և մանուխներու: Առնցմէ ամէնէն կարեւորները են անդամակցութիւնը այն խորհրդական յանձնաժողովներուն որ Հայկական Ինդրոյն համար Ներսէս Պատրիարքի իրը խորհրդական ընտրուած էին: Անդամակցած է նաև Երուսաղէմի պարտուց բարձման յանձնաժողովին:

Մեռած է 1908 յունվար 18ին:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Առեւելք, Բիւզանդիոն 1908 Յունվար Ա. Ալպոյաճեան. — Ընդարձակ օրացոյց 1909 Ա. Ալպոյաճեան. — Պատմ. Ազգ. Հիւանդոցին Բ. Քէչեան — Լոյս 1880 թիւ 102 Յ. Յ. Պարոնեան եւլն.:

ԱՐԻՍ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

1812—1878

77. Տիրացու Արիս Յովհաննէսեան

Տիրացու Արիս Յովհաննէսեան ծնած է 1812ին, ընտանեկան մականունն էր Շալճեան և Հօրը անունը Յովհաննէս որ կը բնակէր Պոլսոյ Վլանիա թաղը: Կարճ մը ջոց ալ աշակերտած է Մայր Եկեղեցւոյ մէջ պատրաստուելու համար Հայրապետութեան և յետոյ Տիրացու եղած է Թարգմանչի Յարութիւնին: Հակառակութեան պատճառով պատրաստուելու Հայրապետութեան հրաժարեցաւ նաև երբեք կենտրոնին մտայն ինքը Մայր Եկեղեցի մնացած էրատուն ամէնայն ձգտողութեամբ պրաղելու:

Այս մէջտեղերուն ապագրչի Յովհաննէս Մխէեանէն պաշտպան կը կանգնի անոր և մեծամեծներու դիմում ընելով կը յաջողի գինքը Մայր-Վարժարանի աշակերտներուն դասատու կարգել տալ:

Հոն ինք կ'ունենայ աշակերտներ և ինք կ'ըլլայ Հայ Գաղութիս մէկ տարածիչը: Շատ աշակերտներ երեն բացած ճամբան հետևողները եղած են որոնցմէ կը յիշենք Թաբրիզեանեան, Համբարձում Չէրչեան, Թաբրիզ Ռ. Խանճեան, Խաչատուր Շալճեան, Գր. Զամպրճեան, Տ. Արիստակէս Հիսարեան և ուրիշներ: Քանի իր արդիւնքները կը յայտնուէին, այնչափ հանճարութիւն կը գտնէր և 1844ին մինչեւ իր մահը Մայր-Եկեղեցիի դասախօսութեան պաշտօնը կատարել է զատ, զանազան ժամանակներու մէջ դասախօսած է նաև Գում-Գափուի դպրոցը, Սամաթիա, Պալաթ, Գարաքէօմրիւք, Հիւանդանոցի Որբանոցը, Սկիւտար և ուրիշ քանի մը եկեղեցիներ և առել հօծագի տարածման գլխ-

խաւոր պատճառներէն մէկը եղած է։ Իր ամբողջ ուշադրութիւնը եղած է աշակերտ հասցնել և տարածել Հայկական ձայնագրութիւնը և թերեւս առանց իրեն Պապա Համբարձումին գիւտը մոռացութեան պիտի դատապարտուէր։ 1846ին վառօդապետ Պօղոս պէյի ջանքով և միջնորդութեամբը գնահատուած է Սուլթան Մէճիտ Կայսրէն՝ արժանանալով պատուանշանի։

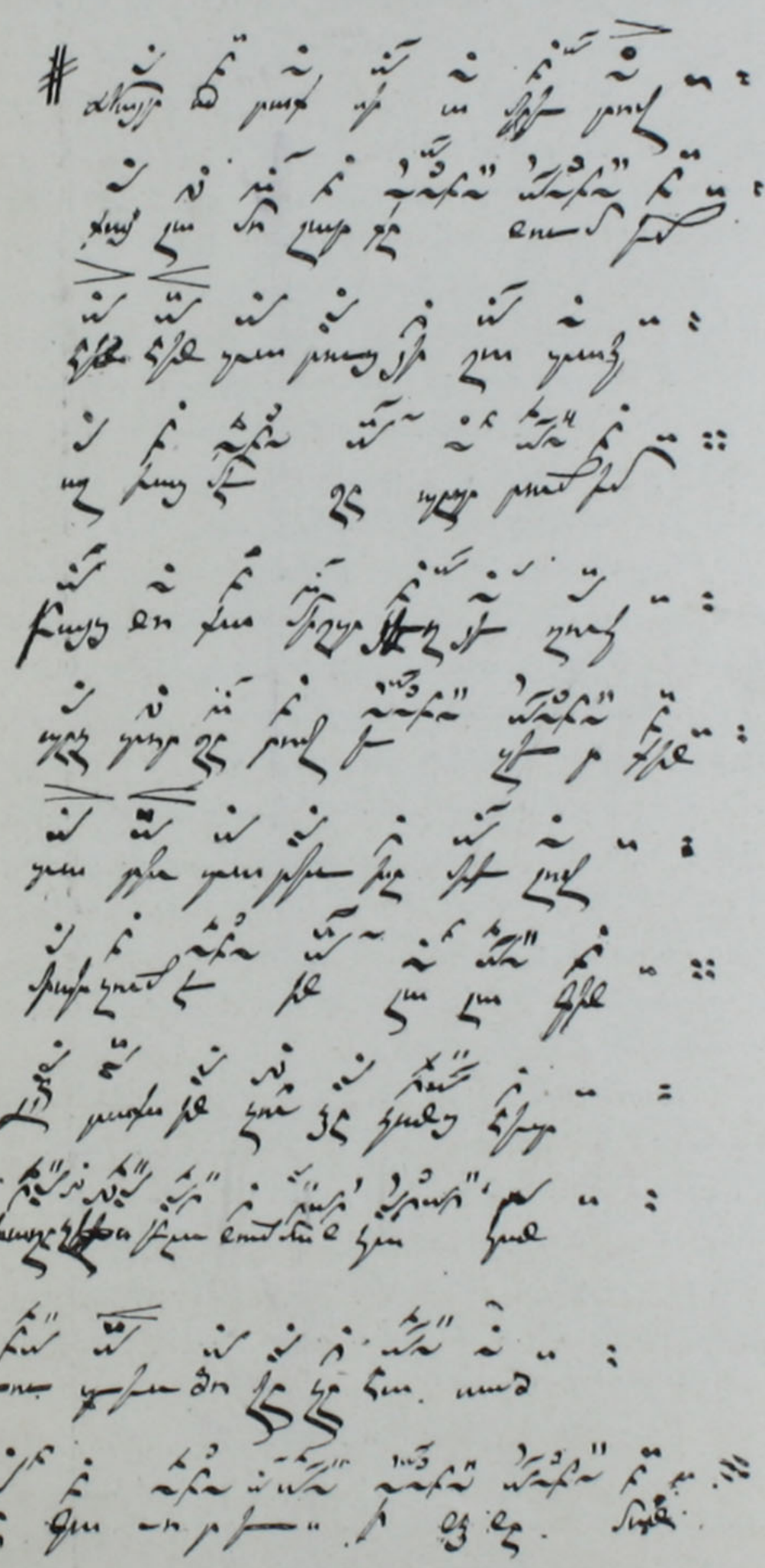

78. Ձեռագիր Արիս Յովհաննէսեանի, Հայկական նօթայով Մայր Արաքսի

Հաստատամիտ անձ մըն էր ինք և երբ իր քոյրերը և եղբայրները բողոքականութիւնը ընդունեցին, ինք անդրդուելի մնաց իր համողումին վրայ, և ասով գնահատուեցաւ Ազգէն և իրեն համակիրներու շրջանակը աւելի ընդարձակուեցաւ։

1857ին գործակից ունենալով իր աշակերտներէն Գաբրիէլ Երանեանը, որ եւրոպական նօթան ալ իւրացուցած էր կատարելապէս, հրատարակած է Քնար Արեւելեանը, առաջին երաժշտական պարբերականը, որուն ամբողջ ծախսերը ինք կը հոգար և այդ պաճառաւ գրպանէն ալ բաւական գումար մը վճարելու ստիպուած է։ Յետոյ Մայր-Վարժարանի դասախօսութիւններու մէջ սահմանափակուած է իր գործունէութիւնը։ Ինք մինչեւ վերջ մնացած է ներկայացուցիչը այն դպրոցին, որ եւրոպականին միջնորդութիւնը չէր ուզեր ընդունիլ այլ Պապա Համբարձումի հեղինակած գործը շարունակել։

Իր լուսանկարը մեռած ատեն քաշուած է (տես թիւ 77) և իր ձեռագիր նօթան ալ զոր կը ներկայացնենք, հայկական նօթայով «Մայր Արաքսի»ն է (թիւ 78)։ Մեռած է 1878 Ապրիլ 13ին։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Ծաղիկ 1903 թիւ 9, (Արշակ Ալպօրանեան). — Նկարագիր երգոց Տնտեսեանի. — Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան (Դալէմբեարեան) էջ 163-64. — Հանդէս Ամսօրեայ 1897 էջ 271 Պատմ. Պէրպէրեան եւն. եւն.։

79. Քնար Հայկական Գաբրիէլ Երանեանի հրատարակած

ԳԱԲՐԻԷԼ ԵՐԱՆԵԱՆ

1827—1862

Երանեան Օհան անուն գաւառացի որմնադիրի մը որդին է Գաբրիէլ Երանեան՝ որ ծնած է 1827ին։ Աշակերտած է Մայր-Վարժարանի մէջ Տիրացու Արիստակէսին, որուն ամենէն յառաջադէմ և սիրելի աշակերտը եղած է։ Գաբրիէլ ուսման անընդունակ ըլլալուն, ծնողքը 13-14 տարեկանին գործի դնել ստիպուեցան զինքը։ Բայց ինք փափաքող երաժշտական ուսման, շուտով նորէն դպրոց վերադարձաւ և Արիստակէսի խնամքին տակ լաւ կերպով սովրեցաւ Հայ ձայնագրութիւնը, զոր յետոյ անբաւական համարելով Եւրոպականն ալ սովրեցաւ ինքնազարգացամբ և ասով նոր դրութեան մը կամ դպրոցի մը հեղինակ հանդիսացաւ որ եւրոպական ձայնագրութիւնը կընդունէր իբր կատարեալ։ Դասախօսած է Օրթագիւղ, Գուզկունճուգ, Կէտիկ-Փաշա և Խասգիւղի վարժարաններուն մէջ։ Մանաւանդ Խասգիւղ իր գլխաւոր գործունէութեան ասպարէզը եղած է, ուր իրեն նեցուկ եղած են Աղաթօն, Թորոս Նազարեան, Փափազեան և ուրիշներ։

1854 ին, Ազգ. Հիւանդանոցի որբանոցին մէջ բացուած երկրագործական դասարանին ուսուցիչ կարգուած է։

Իր վարպետին հետ, 1857—58 Քնար Արեւելեանը հրատարակած է. Արիս Յովհաննէսեան միայն եկեղեցական մասը մշակած էր, թէեւ ինչ ինչ կատարելագործութիւններ ալ ըրած է, բայց իր աշակերտը աւելի եւրոպականին յարում ցոյց կուտայ։ 1857ին Քնար Արեւելեանի հրատարակութեամբ, որ ամիսը անգամ մը կ'երեւար, նպատակ ունէին Արեւելեան և մասնաւորապէս Ազգային երգերը եւրոպական ձայնագրութեան առնելով Արեւմըտեաններուն հաղորդել։ Այս թերթը տարիի մը չափ շարունակուելէ ետքը կը դադրի։

Բայց հայ ձայնանիշներու կիրարկութեան այս փորձը, ինչպէս նաև եւրոպականին մերձեցման ջանքերը՝ որոնք Երանեանի գլխաւոր սկզբունքներն էին, պատճառ կ'ըլլան Քնարի վերեւերեւումին։ Ինք և իր աշակերտը Նիկողոս Թաշճեան 1861 սեպտեմբեր 1ին կը ձեռնարկեն Քնար Հայկական անուն ամսաթերթը հրատարակելու։ Այս ձեռնարկին նիւթապէս օգնած է տիրացու Արիստակէս։ Հանդէսը երկու թերթէ կը բաղկանար և կիսամսեայ էր, կը բովանդակէր ազգային երգեր, պարերգներ եւրոպական նօթայով, որուն հմուտ էին երկու հեղինակներն ալ։ Խմբագիրները նոյն իսկ առաջին թիւով կը ծանուցանեն հասարակութեան թէ զանազան տեղեր ձրի դասախօսութիւններ հաստատած են՝ ինչպէս Սկիւտարի ճեմարանին, Իճատիյէի, Մի Ջագիւղի, Պէշիկթաշի, Բերայի, Խասգիւղի, Քարակէօմրուկի, Սամաթիոյ, Եէնի Գաբուի վարժարաններուն մէջ կիրակի օրերը, դասախօս ունենալով, երկու խմբագիրներէն զատ, Սիմէօն Մինէճեան, Ռէթէոս Փափազեան, Եղիա Տնտեսեան, Ստեփան Գալֆաեան, Համբարձում Չէրչեան, Պետրոս Մաղաքեան և Գաբրիէլ Խանճեան։ Ասոնք կիրակի օրերը պիտի դասախօսէին Քնարի բաժանորդներուն թէ եւրոպական և թէ հայ երաժշտութեան համառօտ սկզբունքները զորս արդէն Քնարի մէջ մաս մաս բացատրել սկսած էին երկու խմբագիրները և Համբարձում Չերչեան։

Երանեանի քով աւելի դէպի եւրոպականը միտում մը կը տեսնուի, որուն ապացոյցն է Տիգրան Ջուհաճեանի ալ՝ 1862 յունուար 1 էն Քնարի խմբագրութեան մասնակցիլը։ Բայց Քնար հազիւ թէ բոլորած իր Ա. վեցամսեան կը դադրի 1862 փետր. 15ին, 12րդ թիւը հրատարակուելէ ետքը։

Երաժշտութեան փափագը երթալով կը տարածուէր ժողովուրդին մէջ։ Մանաւանդ Սահմանադրութեան հաստատումը անմրջական կերպով զարգացուցած էր երգը։ Ամէն կողմէ երգեր կը պատրաստուէին և Պէյքօզի տարեդարձի հանդէսներուն փայլը կ'աւելցնէին։ Եւրոպական գաղափարներ հետզհետէ մուտ կը գործէին ազգին մէջ և Եւրոպա գացող և վերադարձող սերունդը կը զգար երաժշտութեան կարեւորութիւնը։ Դաշնակը մուտ գործած էր հայ սալօններու մէջ և ահա 1862-ի մարտին Երանեանի թերթին օգնելու համար երաժշտական

ընկերութիւն մը կը կազմուի, նպատակ ունենալով երաժշտութեան ճաշակը մեր մէջ տարածել, նուագածուներ յառաջ բերել, ինչպէս նաեւ Քնար հանդէսը կանոնաւոր կերպով և տետրակները ժամանակին հրատարակել:

Այդ ընկերութեան հիմնադիրները ժամանակին ամենէն երեւելի անձնաւորութիւններն էին. — Աղաթօն, Օտեան, Միւհենտիսեան, Քէօչէեան, Նեվրուզեան, Ռուսինեան և ուրիշ անձնաւորութիւններ: Ասոնք ուսումնական յանձնաժողով մը ունէին իբր իրենց օժանդակ, որ բաղկացած էր ժամանակին ուսումնականներէն. — Թորոս Նազարեան, Մ. Մամուրեան, , Մ. Պէշիկթաշլեան, Յակոբ Ոսկան, Սրապիոն Հէքիմեան, Ս. Փափազեան, նոյպէս զանազան թաղերու մէջ մասնաժողովներ ունէր, որոնք ձրի դասախօսութիւններ կընէին:

Այս ընկերութիւնը թերթին երկրորդ շրջանի առաջին թիւը կը հրատարակէ 1862 ապրիլ 30ին «ընդ պաշտպանութեամբ հիմնադրած ժողովոյ», հեղինակ ունենալով Երանեանը և Տիգրան Չուհաճեանը: Իսկ 1862 յուլիս 31 ին (4րդ թիւ) կողքին վրայ ցոյց կը տրուի Երանեան և ընկերներ Կ. Ֆ. Ֆօսքինի և Չուհաճեան: Սեպտեմբերին այս վերջինները գործակցելէ կը դադրին և Երանեան առանձին կը մնայ (Տես պատկեր թիւ 79):

Երանեան՝ Թաշճեանի և Տնտեսեանի հետ՝ եկեղեցական երգերը եւրոպական ձայնագրութեամբ գրելու փորձ մըն ալ ըրած է:

1862 Հոկտ. 13ին Գաբրիէլ Երանեան կը մեռնի: Դժբախտաբար լուսանկար չունէր որպէս զի ներկայացընէինք: Քնարը դադրելու վրայ էր: Հետեւաբար Երաժշտական Ընկերութիւնը 1862 Դեկտ. 21ին Արեւելեան թատրոնի մէջ «ի յիշատակ Գաբրիէլ Երանեանի և ի նպաստ Քնարի» ներկայացում մը կը կազմակերպէ: Բայց ասոր հասոյթը անբաւական կ'ըլլայ զայն կենդանացնելու և վեց ամրս դադրելէն ետքը՝ 1863 Օդոս. ին Նիկողոս Թաշճեանի ձեռքով իբր վեցամսեայ հանդէս կրկին կը հրատարակուի. բայց դարձեալ երկար կեանք չունենար: Իբր հետաքրքրական կ'արտաապենք Տօքթ. Մ. Բ. Իւթիւճիեանի Կիլիկիայի 1862 թիւ 13ի մէջ գրածը.

Տարաժամ մահ Գաբրիէլ Երանեանի
ընտիր դասատու երաժշտութեան

«Հոկտեմբերի 13երորդ օրը՝ սգոյ օր մ'էր երաժշտաց դասուն համար, որովհետեւ կորոյս տարաժամ իւր մէկ անձանուէր ընկերակիցն: Առ հասարակ պատուելի վարժապետաց համար, որովհետեւ իւր մէկ քրտնաջան գործակցէն զրկուեցաւ յանակնկալս, և ևս ազգայնոց շատերուն. ոմանք բազմութեամբ ցաւ ի սիրտ երախտաւոր հանգուցելոյն պատուարժան դագաղին ետեւէն երթալով վերջին ցոյց մը կուտային իրենց երախտագիտութեանը: Մեռաւ Գ. Երանեան և յիրաւի թէ ազգեց ամէն կարգի ազգայնոց սուգ ու տրտմութիւն, քան զի մտադիւր կը կատարէր Հանգուցեալն իւր նուիրական պաշտաման պարտն: Անի Ազգ. Վարժարանաց մէջ արդիւնաւոր աշխատութիւն ըրած է և եկեղեցական սրբազան երաժշտութեան ըստ օրինի զարգացմանը ամէն ջանք չէ խնայած, անի վերջապէս ազգայնոց մէջ փոխանակ անառակ և ցոփ խաղերու՝ Ազգային Երգոց սկզբնաւորութեանը խորհուրդն յղացողներուն առաջինն և արդիւնաւորողներուն գլուխն հանդիսացած և զոր կը վայելէ Ազգն, վերջապէս Պ. Երանեան անմահ յիշատակաց արժանի մէկն էր և պարտիմք երախտագիտութեամբ յիշատակել զինքն միշտ, որոց երախտիքն ամէն տեղ կը գտնուին ի մասին զարգացման ազգ. երաժշտութեան»:

Կիլիկիա, 1862, թիւ 13

Ի ՍԳԱԼԻ ՄԱՀ

ԳԱԲՐԻԷԼԻ ԵՐԱՆԵԱՆ

Քու ցուրտ շիրիմիդ վրայ ուր, ահ, կայ թողուած,
Առոյգ հասակդ եւ սրբտիդ հուր երկնասլաց
Չէ թէ միայն սփռենք ծաղիկ լի ձեռքով,
Չէ թէ միայն արցունք անհուն ցաւերով:

Այլ եւ ձօնենք վշտահար
Երգերն անոյշ Քընարին,
Որոյ փափուկ թելերը
Դու հիւսեցիր սրտագին:

Այն նուագներն որ քու բերնէդ սըլացան,
Երթալ յողջոյն աւերակաց ցիր եւ ցան.
Լըսեց զանոնք 'ի դամբանացն Հայրենիք
Եւ սփոփեցան Հայաստանեայց վեհ Ոգիք:

Լըսէ զանոնք եւ դու եւս,
Մահուան քունէն արթընցիր.
Այն Քընարին թեւերով,
Յանմահութիւն ե՛լ թռի՛ր:

Մ. ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Ծաղիկ 1903 թիւ 9 (Արշակ Ալպօյանեան). — Կենսագրութիւն Աղաթօնի Վենետիկ. — Կիլիկիա 1862 թիւ 13 էջ 153. — Նկարագիր երգոց Տնտեսեանի. — Պատմ. Հայ լրագրութեան Գալէմքեարեան էջ 163-164. Հանդէս Ամսօրեայ 1897 էջ 271 եւն. եւն.:

ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

1815—1891

80. Խաչատուր Պուէտ Միսաքեան

Խաբերդցի դերձակ Մխսաք ազգի որդին է Խաչատուր Միսաքեան, որ 1815 Սեպտեմբերին ծնած է Սկիւտարի մէջ։

Իր կրթութիւնը առած է Սկիւտարի հոգեւոր նեին և գարոցին մէջ, որուն առաջադէմ աշակերտներէն եղած է, հայերէնի համար քերթողական ակը մը կանուխէն կ'ինդայ իր հոգիին մէջ։ Չերմ սիրահար եկեղեցական երաժշտութեան՝ անխափան կը յաճախէ Ս. Կարապետի եկեղեցին և հոգեւորնի վանականներէն ու Վենետիկեան Սեդրակեան գրաատունէն կը քաղէ իր բանաստեղծական գաղափարները։ Իր արձակութիւնը և կարգ մը ուսումնասիրութիւնը գինքը գաղանակից կ'ընեն իր ժեծերուն, որոնք օր օրի առաջ կը քչեն գինքը։ Ինք թէև անձնական ուսուցիչ չէ ունեցած, բայց ինքնօգնութեամբ և քնատ ազիւղ մը կանուխէն կ'ինդայ իր հոգիին մէջ։ Չերմ սիրահար եկեղեցական երաժշտութեան՝ անխափան կը յաճախէ Ս. Կարապետի եկեղեցին և հոգեւորնի վանականներէն ու Վենետիկեան Սեդրակեան գրաատունէն կը քաղէ իր բանաստեղծական գաղափարները։ Իր արձակութիւնը և կարգ մը ուսումնասիրութիւնները գինքը գաղանակից կ'ընեն իր ժեծերուն, որոնք օր օրի առաջ կը քչեն գինքը։ Ինք թէև անձնական ուսուցիչ չէ ունեցած, բայց ինքնօգնութեամբ և քնատ ազգի ոգիով չուտ ատացած է քաջընտիր գրողի հանգամանքները։ Ինք կ'ըսէր թէ՝ կարնեցի Շէքէրճեան Գրիգոր անուն վաչժապետ մը բաւական Հայերէն գաս ատած է. միջոց մըն ալ Փէշտիմալճեան Գրիգոր վարժապետէն գաս կ'առնէ Հիւնքեարպէյենատան Տ. Յովհաննէսի հետ։

20 տարեկան էր, Ճեմարանի բացումին առիթով արտատանած տաղանաւորին համար Մանուէլեան Յակոբիկ հրատարակուել ըսած է. «Շատեր արդէն կը կոչուին վարժապետ անուանուել. և որովհետեւ գուն բաւ տաղանաւոր ալ կը գրես՝ արժանի ես Պուէտ տիտղոսին։ Ասկէ ետքը Պուէտ պիտի անուանենք քեզ։»

Դիւրաթեամբ կը գրէր արձակ և յանգաւոր տաղանաւորներ և ուղերձներ որոնց գլխաւորն է Ազատի Սահմանոց Պատրիարքին ձօնուած տաղերգը։ 1838ի վերջերը հանդիսաւորապէս կը բացուի Սկիւտարի Ճեմարանը ու Հայկազեանութեան գասատու կ'ըլլայ։ Հոն երեք կ'աշակերտին Կարապետ Իւթիւճեան, Տ.քթ. Յէրուխան Բարսեղեան, Տ.քթ. Սահակ Փաչա Արսլանեան։ Երբ 1840ին Ճեմարանը անկարգութեան կը մատնուի Միսաքեան կը հրաժարի և կը սկսի մասնաւոր դասախօսութիւններու։ Ծանօթանալով ազգանուանի Յօրտանանճեան Պետրոս ազգի՝ իր վրայ կ'առնէ անոր երկու զաւակներուն դաստիարակութեան գործը՝ իր խնամքին յանձնուեամբ Եչնի Մահալլէ յատկապէս բերուած տունի մը մէջ։

1845ի միջոցներն հայրը մեռնելով՝ մայրը նորէն կ'ամուսնանայ, որուն վրայ երիտասարդն Միսաքեան դժգոհելով կը բաժնուի ծնողական տրկէն։

Առանձին բնակարանի մը մէջ ինքզինքը կուտայ բոլորովին բանաստեղծութեան։ Այս պարագան խորապէս ազդած է իր հոգեկան վիճակին վրայ և եղած է գլխաւոր պատճառը իր մինաստեղծութեան։

Հ. Կ. Դ. 2(6)

կը սկսի հաւաքել Աբգար Եւդոկիացիէն մինչեւ իր ժամանակները տպուած գրքերն և ձեռագիրներ որոնք յետոյ 1872ին Եչմի Մածնալիէի կրակին ալրած են: Ինք մասնիմն էր ոսկերիչ Յովհաննէս Մու Էնտիսեանի՝ որով կ'աշխատի հաւաքել որքան կրնար թոզու և հետեւի տպագրութեան:

Մուհէնտիսեան կը հաւանի իր բարեկամին յորդորին և քանի մը հարուստներու քաջալերութեամբը կը հիմնէ իր տպարանը Սկիւտարի Ճիմարանին մէջ:

Իր բանասիրական գործերը վայրկեան մը կը չինեն իրեն և ինքն ալ կը սկսի ուսնեալ իր վրայ զժալողներ և իրեն հետեւողներ: Իր անունը իբր գրող և քերթող նշանաւոր եղած էր Պոլսոյ մէջ և այն աստիճան որ Պուէսին յղկուածներուն կարօտ էր:

1848ին Պետրոս ալա Խորասանճեան Փարիզ կը դրկէ իր երկու զաւակները՝ Թովմաս և Մխիթար, որոնց հետ լիազօր նկարչի պաշտօնով կ'երթայ նաև Մխաքեան, իր հետ ունենալով նաև Խմիւճեանը:

Պատուելին Փարիզ կը հաստատուի և Հայերէնի դասեր կուտայ Խորասանճեան եղբայրներուն: Ցետոյ քանի մը տարիներ քաշուած կեանք մը անցուցած է գիրքերու, լուսանկարչակ և անուրիչ արուեստական գործիքներու մէջ:

Հոն 2-3000 էջերու չափ ձեռագիր կը պատրաստէ՝ օր մը հրատարակելիք թերթի մը համար: Իր ձեռագիրները կը մնան այժմ Սկիւտարի Ս. Խաչ վարժարանին կից քարտկիր թանգարանը: Իրեն խնամքին յանձնուած երիտասարդները զետեղէ եաքը իրենց պատչաճ համապատասխանները. կը սկսի մէկ կողմէն զօրացնել իր ֆրանսերէնը և միւս կողմէ լրագիր մը հրատարակելու պատրաստութիւն տեսնել:

1849ի սկիզբները լրագիրը հրատարակելու համար թղթակցութեան կը սկսի Կրճիկեան Ճակոբ էֆէնտիի հետ, որ կը խոստանայ իր կողմէն 500 ղրուշ և ծանօթներէ ու գրատէրներէ 15000 ղրուշ հանգանակել:

Բայց ձեռնարկը չի յաջողիր, այն ժամանակները Պոլսոյ եկեղեցականներուն և աչխարհականներուն մէջ տիրող հակառակութեան պատճառով:

Մինչեւ 1858 տասը տարուան մէջ մրցան Եպիսկոպոս ի Վոսփոր և Կուրաց Պասիարա-կութիւն անուն երկու տետրակներ հրատարակած է:

Խմիւճեան Փարիզի մէջ իր վաճառակատնական ուսումը աւարտելէն եաքը Պոլիս վերադարձելով, 1832ին Մասիսը կը սկսի հրատարակել, որուն աչխատակցած է նաեւ Միսաքեան:

Հետաքրքրական է այս մասին Միսաքեանի գրած մէկ նամակը Սվաճեան էֆ.ին:

Սիրելի ու մտերիմ բարեկամ,

«Վերջին թղթովս խոստացած էի ձեզի տալ և հիմա օրէն զարձեալ գրել. և կարեւոր էր գրել, բայց Պ. Արամն (*) այն օրերը Փարիզ հասնելով (ընդ որում ձեր պարկեչտասուն քոյրը տեսայ բերկրութեամբ) նայեցայ որ բաղդն ա՛յլ անօրէնութիւն իրեր է, և գրելիք գրելու կարիքը զադրեցաւ, որովհետեւ անպիտանացաւ: Այսինքն Պ. Արամն նկած օրէն Փարիզի մէջ օրագիր մը սկսելու դիտաւորութիւն մը ցուցնելով, մտածեցի որ դուք իրագէտ ըլլալու էք իր առաջադրութեանն և ձեր ազգասիրութիւնն հարկա՛ւ և իրաւա՛մբ կը պարտաւորէր ձեզ, ան՛ր մանաւանդ ձեր սպասը մատուցանել քան զինքն...

Բայց իս վհատեցուցի այս դէպքը չէր միայն, որ այլով մտածմբ լինի ալ ուրախալի էր. այս դէպքէն զատ, ուրիշներն ալ որ ձեզի պէս լինի իմ օրագիրիս ոչ միայն մօտաւոր սիրելութեան մը յոյս, այլ հաստատուն թիւն ունենալ ու փութով ձեռնարկելու իրաւոյս,... նաեւ պատուէր իրկած էին. անոնք ալ ձեռնհասի եղան իրենց առաջարկութենէն, և ձեր լինի՝ «Պ. Նչանն այս օրերս օրագրիդ համար բարենչան լուր պիտի տայ ձեզի» գրած տեսնելով, այլ լինի զբեցին, որ «Երէցն կրասերն ծաւայեցէ.» կամ «ի քաղցոյ կորիցէ»: Լինի ծանուցին որ անօթի մնանիլ չեմ ուզեր նէ, Մասիս օրաթերթը պայծառացնելու պիտի ծառայեմ: Լինի ծանուցին որ իմ չնորհիւս ազիատութենէ հետացած, Փարիզ եկած, քանի մը բառ ու բան սորված ազատագրիս կամայն ու օգտին զոհելու եմ իմ օգտաս: Լինի ծանուցին որ արդէն 200 բաժանորդ ունեցող օրագիրի մը քով, ևս հինգ բաժանորդ տալու տրաման չունիմ: Լինի ծանուցին որ 11 տարուան աչխատութիւնս արդիւնքն Խմիւճեանին օրագրին մատուցանելու. և այս իրկուան առաւօտ թերթին մէջ երեւելով՝ վայն ի տպաս անյայտ ըլլալուն ականատես ըլլալու եմ: Եւ տասնց ամէնուն փոխարէն...: Սմիսը 130 ֆրանք... ժոլվոլքով. բայց ևս հինգ ա-

(*) Պ. Ճանիկ Արամեան:

միս է որ կը գրեմ. և մինչեւ հիմայ 2 ամսական արուած է, մէկը 150, միւսը 130ի հաշուով, ան ալ ոչ ամբողջ, այլ հարիւր մը պայմանով։ 150ը 130ի իջաւ, վասն զի Կռճիկեանին խոստումն առեր են որ ան ալ ամիսը 20 կամ 40 ֆրանք պիտի տայ եղեր, ուստի իրենց խոստացած 130ին 20ը վար երթալէն առաջ, ամբողջն ալ չպրկեցին, միւսն ալ՝ ինչպէս որ պարտքը չէր, պարծանօք այլոց խոստացածը չվճարեց. լսելով թէ հարիւր երեսո՛ւն ֆրանքի անոպառ գանձ պիտի գայ եղեր ինձի ամսէ ամիս։ Ես թէ՛ ազգին գրա-կանութեան և թէ՛ իմ անձիս ունեցած պարտքը հատուցանելու համար իրենց դրեցի՝ որ ուրիշ անգամ 6000 ֆրանքով կրնայի բանաստեղծական սկսիլ, 2000ը մէկ տարուան ապրուստի համար, մնացորդը բանաստեղծականին, և որովհետեւ իրենք ապրուստիս նախապատրաստեր են, ըսել է որ գործիս համար 4000 կը բաւէ. իրենք արդէն 3000 պատրաստ կայ ըսած էին, մնացած հազարն ալ ճարելը դժուար չըլլար։ Երկու թուղթով գրեցի եւ անոնք Ա. Պ. Աղաթոն (*), որոց մէկը Մխիթարեան միաբան ալ Իւթիւճեանն ձեռքը գրկեցի, և 2 ամիսէ ի վեր լռութիւն արհամարհութեան միայն պատասխան ընդունելէն զատ, Ամերսոսիս վարդապետն ալ եկաւ յատկապէս ինձի ծանոյց որ Ա. Մխիթարեան աղան հօրն առջեւն բառարանիս ապրուստի թերթերը քննելով՝ պատուական գտաւ և խոստացաւ որ տպագրութեան համար իր բաժինն ինչ որ առաջարկենք՝ սիրով հատուցանէ։

Ահաւասիկ, սիրեցեա՛լ բարեկամ, ինձի պատահածները. — Ես ամենք ձեզի կը գրեմ մտերմաբար, վասն զի Թաթիկեան անի այս անգամ Պոլիսէն զարձած առեն իրեւ թէ լրոյ հաւատացեր՝ որ դուք ձեր գրամիջոցեան նպաստաձայնութեամբ ինձի համար բսած էք ելեր թէ. «այն մարդուն ապրուստն ապահովելու է որ խաղաղ սրտիւ աշխատի»։ Անա մատուցուած ապրուստն ու խաղաղութիւնը. կոզակիցս կուզեն որ էչ վարկս մնանկունք հանէ իրենց։ Իմ աքսորեալ երկունքն Իւթիւճեանին չեմ տար որ առապնեցունէ ու իր գրածներուն հետ ...ը ղրկէ։ Կա՛մ մնայուն և ընդհանրական ապագրութեամբ կը հրատարակեմ գրածներս և կամ Պոլիս գալէս առաջ՝ օրագրոյ մէջ հատուած հատուած ճարակ տալէս եւս, ամէնն ալ կրակը կը դնեմ։ Ի զուր գրեցի ապաշնորհնեռեան թէ՝ երաժշտական ընդհանրականութիւնն ազգին դպրոցաց մէջը մինչեւ հիմա մատ գնած չէ. հա՛րկ է անոր սկզբունքն այբենարան մը տարածել. և նոր գրութեան նշանագիրները Պոլիս չգտնուելով՝ ես ասկայ Փարիզ միայն կրնամ տպել։ Ի զուր կը խնդրեմ և կը սպասեմ ծանօթ բանասէրներէն Ա.ի վրայ գրած երազիս որ Հովիկեան խեղճ Նիկողոս աղային ներչնչութեամբը ծնած ըլլալուն, ընդ վայր ջանացի իր կենդանութեանն առեն հրատարակելու, և ընդ վայր ջանացի յետոյ ալ իր յիշատակին նուիրելու։

Ի՛ս մակիկ ըրէք, ազնի՛ւ Աղաթոն, այս անգամ յոյս չի կա՛յ, ազգին առաջին հարկաւոր ալ զերդաստանը գրականութեան և գրագէտին առնակ օգնելէն եւս չանձն առած եմ և կուխտեմ յանուն Աստուծոյ, իրենց գրանն առջեւ մահուլլեպի ծախել, և ա՛չ գրականութիւնն և ա՛չ գրագէտը գովիչ չնմանութեամբ աստանդատան գերի ընել։ Երեք տեսակ մէկզմէկէ մեծ պզտիկ բոլոր գիր. երեք տեսակ նօտր գիր, ինը տեսակ ալ երկաթագիր այբուբէնի մայր պղինձ ունիմ, ամէն զուգագրօք և նշանագրօք հանդերձ։ Բոլորագրայ ինչպէս և նօտրերուն առաջինն, Շահ. Կարապետ վարդապետ ապած գիրքերուն գիրին նման է, երկրորդն այն գիրին ու Վենետիկի օրացոյցին գիրին մէջտեղն է, որով գեռ ուրեք բան տպուած բան չկայ. երրորդը, Վիեննայի մէջ Գազ. բառարանին մանր գրոց չափովը չկնուած է, որ քերականութեանս ու տրամաբանութեանս պիտանիներուն տպագրուելուն համար ճարած էի, Վիեննայի վանքը մէկ մայրը կամ մանրանոց հօրը ֆրանք կուտայ, այն հաշուով իմ քովս եղած գիրերը որ կատարեալ տպարանիը կը կազմեն, հինգ վեց հազար ֆրանքի բան կ'ըլլան. առաւելն եւս ինձ արուած ուղղագրութիւններուն 2400ի մօտ եղած է. 2500 կրնաք տալ ջանացէք, չըլլար տալ, 2000 ֆրանքի ծախելու փոյթ ըրէք յանուն մարդասիրութեան և բարեկամութեան։ Խոսքիս ուզիք որ թատ հատուածելու չափ յառաջդիմութիւն ունին, անչո՛ւշ չաս չքշեր դպրոցին տպարան մըն ալ կը հատուածեն։ Իմ գիրերս իրենց համար գիւրագնի ստացուածք մը կըլլան, և եթէ դուք ալ վաճառելու խնամք ընէք՝ մեծ չարեաց և մեծ դայթակղութեանց խափանարար բարերարութիւն մը ըրած կըլլաք.....։

Թուղթիս պատասխանը գրել արժան համարէք նէ՝ ուղղակի փոստայով ինձի ղրկեցէք Ռիւ ակ Ֆոսուա Մօնմառտ 13 ... Ամենայն

(*) Խաչատուր Պարտիզպան։

վատահութեամբ այս գործը ձեր ուղղաձիր եղբայրաձիր բարեկամութեան խնամոցը յանձնելով՝ մնամ միշտ բարեկամ

Խ. Պ. ՄԻՍԱՔԵԱՆ

1860-61ին հինի նոքի կուսին առեն, նոր բերէն Ռուսինեան, Ազաթոն, Սէրվիչէն տեսնելով որ իրենց կուսակից Միսաքեան խստաբան հաներուն կողմը կը բռնէ, կը պաղին իրմէ եւ ինք լքուած իր բարեկամներէն եւ յուսահատ, աչխատանոցի մը մէջ լուսանկարչութեամբ կը զբաղի եւ միւս կողմէն ալ Յակոբ Կոճիկեանէ պլտիկ աբսական մը կը առնար։

Թուչուններու եւ հաւերու սիրող մըն էր եւ երբ հիւանդանային իր հիւանդ հաւերը, մանթոյին տակ առած արամագին եւ արտաուտաթոր, կը տանէր յատուկ բժիչկին։

Էտ. Տիւլորիէ կ'առաջարկէ իրեն՝ Հայ լեզուի ուսուցչութիւնը Քօլէժ տը Ֆրանսի մէջ, բայց այն առեն Փարիզ գտնուող Հայ լեզուագէտ քահանայ մը ինքզինքը կ'առաջարկէ, որուն վրայ Միսաքեան չուտ կը բարկանայ։

Միսաքեան 1870ին Ֆրանքօ-Գերմանական պատերազմին՝ Փարիզի պաշարման միջոցին, իր սենեակին մէջ, իր մտաենդաբանով, ծաղիկներով, հաւերով ու թուչուններով կը պաշարուի։ Եւ որովհետեւ գուշակած էր այդ պաշարումը, առաջուց պարենաւորուած էր, որով կարող կ'ըլլայ տալին դիմադրել։ Մինչեւ իսկ իր քովի տունը լնկած էր ռումբ մը եւ ինք մազապուր մահուանէ ազատած էր։

Բոլոր Հայերը վախած էին Փարիզէն եւ ինք մինակ մնացած էր։ Տարիքը լեցած, իր հին բարեկամներէն ոչ ոք մնացած, իր ծրագիրները ջուրը լնկած, 1871ին Պոլիս կը վերադառնայ իր հետ բերելով 24 տարուան ֆէյսը, ձեռագիրները եւ մտաենդարանը։ Պոլիս դառնալէն ետքը, Սկիւտարի եւ Գալաթիւղի վարժարաններուն մէջ հայերէնի եւ ֆրանսերէնի դասախօս կ'ըլլայ։ Ետքերը քանի մը տուներու մէջ ալ կը դասախօսէր։ Ազգային Երեսփոխան ալ ընտրուած է։ 1885ին տպչին անկարմար կեանք մը անցուցած է, որդւոյն նոթերուն դէմ եւ ինք իր մէջ ամփոփուած։ Կը մեռնի 1891 Մարտ 15ին։

Մմրեան կը նկարագրէ զինքը սա պէս. «Երեք չորս ակադեմական ունէինք. ինքն ալ մէկն էր անոնցմէ»։

Եղիա Տէ-Տրթճիպաչեան կը գրէ.

«Յաչտասու Միսաքեան հասարակ գրագէտ մը չ'է. և մանաւանդ մըն է «սակաւաթիւ ընտրելոց» հայ գրական աչխարհին։ Սերունդներ կրթած և հասորներ է լեցուցած. ականաւոր գրագէտք իր բազմաթիւ աչակերտաց մէջ կը փայլին, և իր Տճուրքիւճ հայրենասիրին չատ կ'ածեն Առաքան Մատասիդ չանթարձակ փիլիսոպականքն, ուր տրամաչանութիւն և պերճախոսութիւն ամէն չէ եւևել կ'ընեն զմրմեամբ։

Սակայն, ըսին ոմանք, Արեւմուտք ուղեւորութիւնն աչխատասէր եղաւ մնծանուն Հայրենասիրին. հաւքար, քանքար, միտ, սիրտ, ամեն բան անդ թողուց Միսաքեան, ծոյն այն անդիմադրելի և անպարագրելի պատճառն, որ Բարիզ կը կոչուի...— և կամ ըզճանապարհայն իր գանձերէն կապանեցաւ անի...։

Աւաղ, արդարեւ կորուստ մ'ունի համբաւաւոր գրագէտն. թանկագին, անգին բան մ'է կորուստ, որ եթէ գտնուէր, ապաքէն ակնապարար պիտի չգային այսրէն նորա գեղեցիկ ձիրքերն, որք այժմ նահանջած, ծածկուած են մլայն մեր աչաց...։ Ա՛հ, եթէ գտնուէր այդ կորուստն...»։

Իր լուսանկարը առացած ենք Տր. Թորգոմեանէ։

Իր տպագրուած գործերը.— *Եպիսկոպոս և վարդապետ Ա. և Բ. ատեան.— Տքնութիւնք Հայրենասիրի.— Կուբայ Դատախազութիւն։*

Ա. ՀԱՅՐՆԵՐ.— Պուէն Խաչատուր Միսաքեան 1907, Յ. Դ. Մուրեան. — 1908 Մասիս թիւ 1-14. — Ժամանակակից թերթեր. — Արեւելք 1891. — Փիլիսոփայական Բառարանի նախաբոն, Ս. Ազատախոնեան (Ե. Տէ-Տրթճիպաչեան) էջ 48. — Ազգային Չոչեր, Յ. Պարոնեան. եւայլն։

ՏԻԳՐԱՆ ՓԱՇԱ ՓԷՇՏԻՄԱԼՃԵԱՆ

(ԲԺԻՇԿ)

1840—1894

81. Տօքթոր Տիգրան փաշա Փէշտիմալճեան

Ծնած է 1840ին Խասգիւղի մէջ, իր հայրն էր Սահակ աղա Փէշտիմալճեան որ ծանօթ էր նախորդ սերունդին իր ուսումնասէր և ազգօգուտ կեանքովը։ Իր նախնական կրթութիւնը Ս. Ներսէսեան վարժարանի մէջ ստանալէն ետք, 1851ին Փարիզ Մուրատեան վարժարանը գնաց, ուր տեղ Գաբրիէլ Վ. Այվազովսկիի տեսչութեան տակ իր շրջանը աւարտելով 4 տարիի չափ ալ Լուի լը Կրան Լիւսիէնի մէջ աշակերտելով 1858ին ստացաւ գիտութեանց Պաշլիէի աստիճանը. քիչ ետք 1861ին Փարիզի բժշկական Համալսարանին դասընթացքին հետեւելով 1867ին տօքթէօրութեան վկայագիրն ստացաւ, յաջող կերպով անցնելով իր thèseը։

Անմիջապէս Պոլիս վերադառնալով 1869 փետրվար 19ին Պոլսոյ Կայս. բժշկական Ընկերութեան անդամ ընտրուած է, որուն նախագահի պաշտօնն վարած է 1877 փետր. 15էն մինչեւ 1878 փետր. 15։ Անդամ էր Գաղղիոյ Առոլջաբանական ընկերութեան։ Փէշտիմալճեան գեղեցիկ ու խղճամիտ գործունէութիւն մը ունեցած է թէ բժշկութեան և թէ հանրային ու ազգային կեանքին մէջ ու գնահատուած ոչ միայն Ազգային շրջանակին մէջ, այլ բոլոր օտարազգի պաշտօնակիցներէ և հասարակութիւններէ։

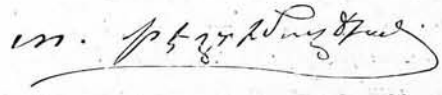

82. Ստորագրութիւն Տօքթոր Փէշտիմալճեանի

Երկար տարիներ Ազգ. Երեսփոխան եղած է և Քաղաքական Ժողովոյ անդամ՝ 1872ի Վարչութեան մէջ։

Կայսրը գնահատելով Փէշտիմալճեանի տաղանդը 1884ին իր խորհրդատու բժիշկը անուանած և 1892ին փաշայութեան (մրիմիրան) տիտղոսը շնորհած է։

Միշտ սատարող եղած է բարենպատակ հաստատութեանց. մասնաւոր գուրգուրանք մը ունէր իրեն ծննդավայր Խասգիւղի և Ներսէսեան վարժարանին վրայ։

Աշխատակցած է Թրքահայ և Ռուսահայ թերթերու և ունի 3 հեղինակութիւններ որք են՝

1. Thèse de Doctorat, 1867։

2. Առողջապահութիւն և տածումն առաջին և երկրորդ մանկութեան, 3 հատոր 1880։

3. Պատմութիւն մարդկային պատուաստման, 1883։

Մեռած է 1894 դեկտեմբեր 3ին և թաղուած Շիշլիի Գերեզմանատունը։

Իր մահը խորհրդաւոր պարագաներու մէջ տեղի ունեցած է և ինք նկատուած է Համիտեան զոհերէն մէկը։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Արեւելք 1894 դեկտեմբեր. — Մասիս 1894 էջ 288 եւ 1900 թիւ 7. —, Կիլիկիա 1864. — Բուրասան Մանկանց եւ Երկրագունս 1883-4. — Տարեցոյց 1896 էջ 352 եւայլն եւայլն:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԻԻԹԻՒՃԵԱՆ

1823 — 1904

83. Կարապետ Իւթիւճեան

Անցեալ դարուն մէջ ամէնէն կարկառուն դէմքերէն մէկը եղած է Կարապետ Իւթիւճեան որ անընդհատ 50 տարիներ լրագրական ասպարէզին մէջ պատուաւոր դիրք մը գրաւած և մեծապէս սատարած է աշխարհաբար լեզուի յառաջացման։

Ծնած է 1823 Հոկտեմբեր 24ին, իր հայրն էր արդուկահար Սիմօն աղա, ուսկից կոչուած է Իւթիւճեան։

Չորս տարեկան էր երբ Պալաթի Ագաթա մայրապետին տունի վարպետը կը յաճախէ և ապա Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին վարժոցը, որուն վարիչն էր Տիրացու Պօղոս անուն սարկաւագ մը։

Անկէ վերջ ընտանեօք Սամաթիա փոխադրուելնուն՝ հոն աշակերտեցաւ Տիրացու Վրթանէսին (ապա Տ. Երեմիա Խասգիւղի) սակայն երկար չկրցաւ մնալ, որովհետեւ 1831 Օգոստոս 22ի մեծ հրդեհ մը, որ 16 ժամ տեւեց, Սամաթիոյ հայաբնակ թաղերը մոխիրի վերածեց, որով Իւթիւճեանի հայրը Սիմօն աղա նորէն Պալաթ փոխադրուեցաւ, այս անգամ Պալաթի և Գանլը Քիլիսէի դպրոցներուն մէջ աշակերտեցաւ Պէրպէրեան Աւետիս պատուելիի և դպիր մինէճի Յովհաննէսին՝ ուրկէ ուսաւ Հայ Եկեղեցւոյ բոլոր երգերն ու շարականները։

Երբ Պէրպէրեան հրաժարեցաւ Գանլը Քիլիսէի դպրոցէն, իր ձեռնասուն աշակերտները ցիր ու ցան եղան, ասոր վրայ Կարապետ Պահճէ Գաբու Բեթրաքի անուն յոյն դեղագործի մը քով աշկերտ եղաւ։

Այս միջոցներուն Սկիւտարի Ճեմարանը բացուեցաւ, Սիմօն աղա ուսման կարեւորութիւնը զգացող հայր, 1839 Յունվար 10ին իր Կարապետ որդին հոն զրկեց։

Իւթիւճեան հայերէնի մէջ յաջող ըլլալով քիչ ժամանակի մէջ առաջին եղաւ և դասագլուխ տիտղոսը ստացաւ Զամուրճեան պատուելիէն։

Հոն տարի մը մնալէն ետք Իւթիւճեան մեկնեցաւ Ճեմարանէն, որովհետեւ Միսաքեան և Պարտիզպանեան հրաժարած էին և արդէն տարի մը վերջն ալ գոցուեցաւ Ճեմարանը չը կրնալով տոկալ ցաւալի վէճերու և երկպառակութիւններու, որոնք տեւած են 1840—1843 և որոնց զոհ գացած են երեք Պատրիարքներ, Յակոբոս, Ստեփաննոս և Աստուածատուր։

1840ին Կարապետ Իւթիւճեան դպրոցական կեանքէն հրաժեշտ տալէն ետք ինքնազարգացմամբ աշխատած և յաջողած է այն ատենուան ուսումնականներու դասակարգին մէջ յատուկ տեղ մը գրաւել։

1844ին ուսուցչական ասպարէզը կը նետուի և ուսուցիչ կ'անուանուի Խորասանճեան Պետրոս Ամիրայի զաւակներուն։

Տարի մը վերջ Պէշիկթաշի և յաջորդ տարին ալ Սկիւտարի Եէնի Մահալլէի վարժարաններուն ուսուցիչ եղաւ և մինչեւ 1848 դասախօսեց Եէնի Մահալլէի և Օտեանց առտնին վարժարանին մէջ, որով իբր դասախօս եւ ուսուցիչ բաւական մեծ անունի մը տիրացաւ Ազգին մէջ։

1848ին երբ Խաչատուր Պարտիզպանեան քանի մը ուշիմ պատանիներ Եւրոպա կը տանէր, Իւթիւճեան եւս որ բաւական դրամ խնա-

յած էր, անոնց հետ Բարիզ ուղեւորեցաւ և հոն Առեւտրական բարձրագոյն վարժարանը մտնելով իբր ազատ աշակերտ հետեւեցաւ դասախօսութիւններուն (1848—1850) և իր անվհատ աշխատութեան շնորհիւ իր շրջանը աւարտեց և 1851 Մայիսին Լոնտոնի արուեստանոցները ալ այցելելէ վերջ Պոլիս վերադարձաւ։

Այդ միջոցին Շահնազարեան–Տէրոյենց վէճերուն պատճառաւ Տէրոյենց աչքէ ին-

Կարապետ Իւթիւճեան խմբագրական ասպարէզին մէջ արդիւնաւոր և պատուաւոր դիրք մը ունեցած է։ Ցառաջդիմասէր և ազատամիտ, բայց և միանգամայն զգուշաւոր և հաւատաւոր (կէս պահպանողական) էր որով լրջամիտ Հայ, Հայ-հոգեբանական և Հայ-բողոքական ազգային հարցերու հաւասարակշիռ չափ էր։ Ազգին իրաւունքները և շահերը ջերմագոյն պաշտպանած է օրինաւորութեան սահմանին մէջ և համարձակ կարծիքներ յայտնած է՝ այնպիսի ճարտարու-

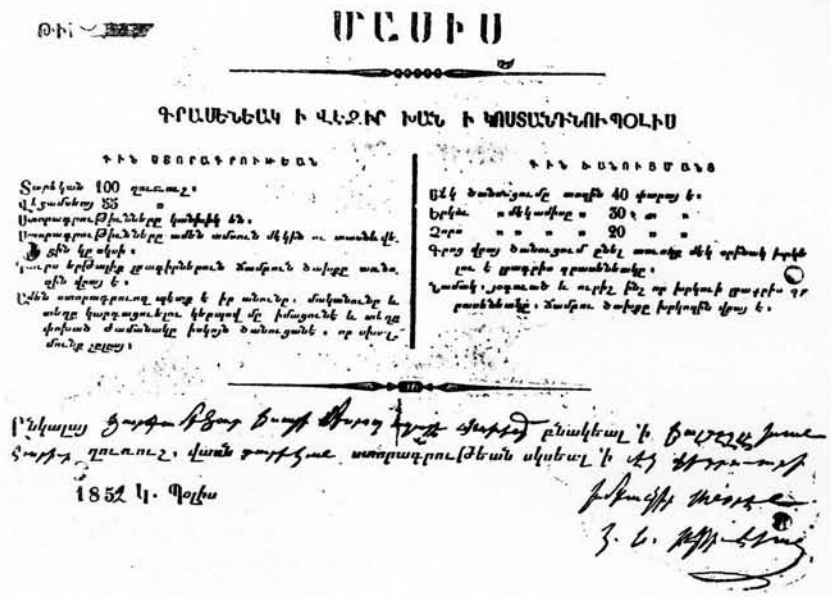

ՄԱՍԻՍ

ԳՐԱՄԵՆԵԱԿ Ի ՎԱՃԱՌ ԽԱՆ Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

Տարեկան 100 դուռուշ։
Վեցամսեայ 55 »
Յաւարտ գրութիւններդ կանխիկ եղ։
Յաւարտ գրութիւնները ամէն ամսոյ 1ին կամ 15ին վճռեն կը սկսի։
Նայրս երկարէ չգոգիրներուն համարն ալ նոյնչափ առնես դին վճարէ։
Ընկերացողը պիտի է իր անունը, մականունը և անոր կարգացուելու կերպով մը յայտնէ և առջի փոխած ժամանակը խնդրէ ծանուցանել, որ փոյթ մունչ չըլլայ։

ԴԻՏՈՂՆԵՐՈՒ ԾԱՆՈՒՑՈՒԹԻՒՆ

Մէկ ծանուցումը տալին 40 փարա է։
Երկու » » 30 » »
Չորս » » 20 » »
Գրոց վրայ ծանուցում ընել տալիք մէկ պրեմէկ խրճլա է ըլլալիս պրամէնեակը։
Նամակ, յօդուած և ուրիշ ինչ որ խրճիթ ըլլալիս պրամէնեակը։ Համարս ծախքը խրճիթին վրայ է։

Ընկալայ Յարգելի Բարեկամ Տիրոջ Կարապետ Իւթիւճեան Տպագրիչ Ի Քաղաքիս Կոստանդնուպոլիս Տարեկան դուռուշ, վասն Տարեկան աստղագրութեան սկսեալ Ի Ամսոյն

1852 Կ. Պոլիս

Յ. Ե. Պետրոսեան

84. Մասիսի առաջին տարոյ անխմբագիրը։

կած իլլալով Պատրիարքարանն ալ Հայաստան Թերթին նպաստը դադրեցուցած էր, որով Թերթին նիւթական անապահովութիւնը չհաշտած էր, սակայն Ազգը և Պատրիարքարանը առանց Թերթի չէին կրնար մնալ, հետեւաբար Գերագոյն Ժողովը իր երկու անդամներուն Մուրատեանճեան Պետրոս ամիրային և Կրճիկեան Յակոբ էֆ.ի միջոցաւ Իւթիւճեանին հետ բանակցութեան մտաւ, որ ընդունելու համար Թերթին հրատարակութիւնը և խմբագրութիւնը, երեք պայմաններ առաջարկեց. 1. Լրագրին սեփականատիրութիւնը իրեն յանձնուի, 2. Շահ ու վնասը իրեն միայն վերաբերի, 3. Հայատառ անունը փոխուելով Մասիս անուանուի։

Այս երեք պայմաններն ալ ընդունելի լլալով 1852 փետրուար 2ին Մասիս հրատարակուիլ սկսաւ Իւթիւճեանի սեփականութեամբ և խմբագրութեամբ։ (Տես թիւ 84, Առաջին տարւոյ Թերթին ընկալագիրը)։

թեամբ որ քանաւ դիտողութիւն չէ հրաւիրած վրան և 32 տարուան մէջ երբէք դադարած կամ ազդարարութիւն չէ կրած Մասիս, միայն 1883ին Իւթիւճեան աչքի ցաւէ տառապելով երկու անգամ դադրման դատապարտուած է Թերթը և այդ պատճառաւ Իւթիւճեան հարկադրուած է իր Մասիսը Աբեւելեի նորակազմ ընկերութեան յանձնել ամսականի մը փոխարէն, սեփականատիրութիւնը իր վրայ մնալով, 1894ին Աբեւելեի ընկերութիւնը լուծուելով դարձեալ Իւթիւճեանի յանձնուեցաւ Մասիսը, ինչ որ դէն ծերացած իր Թերթը յանձնեց զանազանութեան որոնց մասին պիտի խօսինք իրենց կարգին։

Անհատական ցուցակ մը Մասիսի ձեւափոխութիւններուն.

1852 Փետր. 2ին կը սկսի մինչեւ 1862 Յունվար 2 չաբաթաթերթ։

1862 Յունվ. 2էն մինչեւ 1864 Դեկտ. 22 չաբաթաթերթէն զատ, Մանրալուրք Մասիս լրագրոյ։

1864 Դեկտ. 30էն մինչեւ 1866 Յուլիս շաբաթաթերթէն զատ Մասիս անուամբ շաբաթական պզտիկ թերթ մը։

1866 Յուլիս 7էն բացի շաբաթաթերթէն շաբաթը 2-4 անգամ օրաթերթ Մասիս լրագրոյ անուամբ փոքրիկ թուղթ մը։

1867ին ամբողջ տարի մը շաբաթաթերթէն զատ Մասիս անուամբ պարզ թերթ մը։

ՄԱՍԻՍ
ԼՐԱԳԻՐ

85. Մասիսի 1870 տարիէն թիւ մը։

1868 Յունվարէն 1869ի վերջ Մասիս օրաթերթ։

1870 Յունվարէն 1878 դեկտեմբեր, շաբաթը երեք անգամ (տես պատկեր թիւ 85)։

1879-1884 Յունիս վերջ ամենօրեայ, (տես պատկեր թիւ 86։)

Մասիս 1870էն մանաւանդ 1879էն ետեւ ազգային գրողներու գործիքը ըլլալով՝ կը բովանդակէր շատ բաներ, որոնք կարեւոր են ազգային պատմութեան, հնագիտութեան, և տեղագրութեան։

Մասիսի ամբողջ 33 տարուան մէջ աշխատակցած են Միսաքեան, Աղաթօն, Հովեան, Օտեան, Ռուսինեան, Զօրայեան, Մամուրեան, Գարագաշեան, Տէրվիշեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Բիւզանդ Քէչեան և այլք որոնց անունները մի առ մի թուել անկարելի է։

Մասիսը սկսած ատեն ամենախեղճ ռամկօրէն մը կար ժողովուրդին բերանը, Իւթիւճեան այդ անճոռնի լեզուն, մաքրեց կոկեց, վայելջացուց և ճոխացուց, որով մեր արդի լեզուին հեղինակը կամ հայրն եղած է ինքը, ինչպէս կ'անուանէր երջանկայիշատակ Ներսէս Պատրիարք. և Մխիթարեան բազմարդիւն անդամ Հ. Եղուարդ Ա. Ե. Հիւրմիւզ մեր այս ըսածը կը հաստատէ։ Բաղդատական պարզ ակնարկ մը կը բաւէ Մասիսի առաջին տարիներու և 1880-84ի թիւերուն վրայ։ Իւթիւճեան մասնակցած է ազգային բազմաթիւ պաշտօններու, քանիցս Երեսփոխան, Սահմանադրական Ժողովոյ անդամ եղած է (տես պատկեր թիւ 31) կաթողիկոսական և այլ կարեւոր յանձնաժողովներու անդամակցած է, բարձրաստիճան եկեղեցականաց և աշ-

խարհակառոյց հետ, թէ ազգային խորհրդական, վարժարաններու հոգաբարձու, քաղիքս Ուսումնական Խորհրդոյ անդամ և Առևնտրական, տասը տարի ալ Կլիմահան տեսչութեան լրած է։

Մեռած է 1904 Յունիս 28ին և թաղուած Շիշլիի Գերեզմանատունը։

Տիար Ա. Ալպոյաճեան իր մասին գրած է

երկրորդ՝ իրմէ առաջ կոկուած և գտուած աշխարհաբերին իրմով մշակութիւն և հաստատուն կազմ չտալ մ՚առնելուն նպաստած է։ Առաջինով իրեն համար Հայ լրագրութեան պատմութեան մէջ անմոռանալի անուն մը կը պահպի և երկրորդով՝ Հայ գրականութեան և գրականութեան մէջ։ Եւ ապրիլ իբր մեկ հոգի, և դժուար ու

86. Մարտի 1882 տարեէն թիւ մը։

Բիւզանդիոնի մէջ չարք մը յոգուածներ՝ որուն վերջին մասը կը գտնենք հոս.

«Երբէ կարիատուն գլխք մը չէ եղած, անոնցմէ և անօգուտ մարդ մը չէ եղած բնաւ։ Գործին մարդը թեւեւս չէր, բայց կրցաւ ըլլալ ժամանակին մարդն և առաջ բերել արդիւնք մը՝ ուրուն մէջ իր բաժինը՝ գործիքը — բայց արժանաւոր գործիք մը — ըլլալն է։ Իր մասնագիտ ծառայութեանց մէջ երբեմն բան մտնենէն աւելի պնակ ցիչուին և արժանաւորապէս։ Նախ՝ լրագրութեան գերը ճշտած և անհրաժեշտ մը հանած ըլլալու արժանիքն ունեցած է, և

չդնահատող ժամանակի մէջ գործուած գործ՝ արհամարհելի արդիւնք մը չէ երբէք։»

Տ. Առաքել Պիպէճեան կը գրէ իր ձառնակին մէջ (Տպ. 1910). «Իմիթիճեանէն յառաջ ոչ թէ միայն լրագրական լեզուն այլ աշխարհիկ բարբառը թերի էր, գիւտ յաճախ կը գործածուէին ռամկական և օտարոտի ոճերը ու բառեր, տակաւին աշխարհաբառ լեզուն հաստատ հիմն չունէր. բացատրութիւնք տակաւ և ճապաղ էին։ Իմիթիճեան, իբրեւ լեզուի վերանորոգիչ մը, կատարեց իւր պարտքը, որչափ որ միջոցները ներեցին, լրագրական լեզուն տակը-

ծեց, ձեւեց զայն, զօրութիւն տուաւ լեզուին՝ քերականական ուղիղ չարադասութեամբ և բառերու ճիշդ գործածութեամբ, այս ամէնքը ըրաւ առանց նախնեաց լեզուին օրինաց դէմ մեղանչելու։ Մասիսի 32 տարուան իւրաքանչիւր թիւերը և բազմաթիւ օտարազգի վէպերու թարգմանութիւնները վկայ են այն ծառայութեանց զոր մատոյց Կ. Իւթիւճեան՝ աշխարհիկ լեզուին»։

Իր թարգմանութիւնները եւ հեղինակութիւնները.— Գազանիք Հաւատաքննութեան 1864 և 1870.— Թափառական Հրեայ Էօժէն Սիւ 1868 և 1884.— Սկզբունք քաղաքական անտեսութեան Ժ. Կառնիէ 1870.— Ընտանեզուրկ Է. Մալօ 1884, Մարքիզուհին Է. Ապու 1883.— Անմեղ նենգութիւնք Փարիզու 1884.— Ընտանեկան Գազանիքներ 1900.— Արեւարձանին ազան, Էմիլ Րիշպուրկ.— Կարճիկ Մարդոց Երգուեմը Բօնսօն ալիւ Թէրայլ 1885.— Քանի Հազար Փարասխ Մովերու տակ Ժիւլ Վէռն.— Հինգ շաբաթ օդապարիկով Ժիւլ Վէռն.— Կրանտ Նաւատեան որդիքը Ժիւլ Վէռն.— Արկածք Միւնխաուզէնի պարոնին.— Առանին անտեսութիւն.— Քաղաքական անտեսութիւն 1880.— Երկաթէ դիմակով մարդը.— Բանտք իմ Սիլվիօ Բէլլիօ.— Հատուածք յարաբաց ի պատմագրաց Մօրմմանէ Թարգ.— Պարոն Լը Քօքի ծերութիւնը.— Ուղեւորութիւն յերկիրէ ի լուսին Ժիւլ Վէռն 1883։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Մասիս 1893 և 1897.—Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան Թալէմեարեան.— Ն. Իւթիւճեան Յ. Ա-լան 1901 — Աչեճագրութիւնք Ազգ. Ժողովոյ.— Պատմութիւն Աշխարհաբար լեզուի Հ. Ասատուր.— Մասիս, Մանզասար, Սուրճանգակ, Արեւելք, Ձէրէքլի Շարիյէ 1904.— Ազգային Ձայն Յ. Յ. Պատմեանց.— Բիւզանդիոն թիւ 2370, 2371-72-73-74 Արշակ Ալպոյաճեան.— Ճաշակ տարի Հայ մատենագրութեան Գ. տպգ. Ա. Հուսար Ս. Պալեանեան։

ՊՕՂՈՍ ԵՊ. ԳԱՐԱԳՕԶԵԱՆ

1751—1825

87. Պօղոս Ա. Ե. Գարագօզեան։

Ծնած է Կեսարիոյ Տէրէվէնք (Տէրէ-Վանք) գիւղը 1751 Յունուարին. իր երիտասարդութեան առեն Գալիս գալով, ժամանակ մը զբաղեցաւ առեւտուրով և յետոյ հետեւեցաւ եկեղեցական գործերու և պաշտօններու մէջ՝ ունեցաւ նշանակելի դեր։

Զաքարիա Պատրիարք կաղդուանցիի ձեռնադրուեցաւ իբրև եպիսկոպոս Սեբաստիոյ և անոր հակազդեցութեան ներքեւ մարզուեցաւ իր երիտասարդութիւնը և խոստացաւ կրօնասիրութիւնը։

Կեսարացի Հայերը հարիւր տարուան չըրջանին՝ Պոլիսի մէջ ունեցած են առ հասարակ առեւտրական և կրօնական իմպիրներու համբառնակարգ դիրք և ազդեցութիւն իրենց տակուն բնաւորութեան, գործունէութեան եկեղեցասիրութեան պատճառաւ։

1787ին Գարագօզեան Սրբազան կոչուած էր Պրուսայի առաջնորդութեան, Սամուէլ Եպզիսկոպոսի եպիսկոպոսի տեղ. հոն սկսած է եկեղեցական և ուսումնական նորոգող գործերու։ Նոյն չհնած է Պրուսայի ընդարձակ եկեղեցին և Պօղոսեան վարժարանը։

Պրուսայի Ս. Աստուածածին եկեղեցին չինուած է Ա.ինթիագոյի եպիսկոպոսէն (հաքը Պատրիարք և կաթողիկոս), որ իբր նուիրակ Ս. Երուսաղէմի Պրուսա գնուած առեն իր իսկ դրամով 2500 ղուշի կը գնէ եկեղեցին տեղը և իր հիմնական ընդարձակու-

թեամբ կը չինէ եկեղեցին։ Եղիազարու չինած եկեղեցին, 1617ին Աթանաս եպիսկոպոսի ատեն կը վերանորոգուի։

1794ին Գարագօչի ձեռնտուութեամբ հիմնովին կ'ընդարձակուի եկեղեցին որուն յիշատակարանն էր՝

Հրաշակառոյցս ա՛յն սուրբ եկեղեցի
Որ շինեալ յանուն Սուրբ Աստուածածնի,
Նորոգ շինեցաւ հնացեալն կարի
Ի ձեռն վիհի տեառն Պօղոսի
Ի յաշկերտաց Զաքարիա վիհի,
Տոհմասէր կոչեալ Պատրիարք Պոլսի,
Ծննդեամբ Կեսարեան գոլով հայրենի,
Որոյ հօր անուն Ղարաղօչ ձայնի,
Արթուն դիտապետ Յաբեթեան տոհմի,
Բազմաշխատութեամբ մեծամեծաց յարգի —
Եւ գործակալօք մերոյս քաղաքի.
Ընթացք շրջանի թուոյն հայ տոհմի
Հազար երկհարիւր քառասներեքի (1794)։

Այս եկեղեցին 1863ին կ'այրի և Գէորգ Ա. Ե. (ետքը Կաթողիկոս) կը չինէ արդի եկեղեցին և կը վերաշինէ Պօղոսեան վարժարանն ալ որուն անունն ալ կը փոխէ Գէորգեան վարժարանի։

Ստէպ հրաժարած է առաջնորդութենէն և նորէն ընդունած. այս հրաժարումի միջոցներուն է որ անգամ մը ընտրուեցաւ Առաջնորդ Արմաչի և Նիկոմիդիոյ, բայց Պրուսացիք չուզելով զատուիլ անկէ՝ ինք ականջ չդրաւ անոնց թախանձանքին, չուզեց դառնալ Պրուսա, մինչեւ որ կուսակալ փաշան միջնորդելով յաջողեցաւ հոն բերել զինքը պատրիարքական չուքով։ Պոլիսէն բերել տուաւ վարժապետներ՝ ծաղկեցուց Արմաչի, Նիկոմիդիոյ և Պրուսայի մէջ Հայ լեզուն, և Բ. Դրան մեծամեծներուն և փաշաներուն հանդէպ մեծարելի դիրք ունենալով, հեղինակօրէն ու յաջողապէս վարեց բոլոր ներքին ու արտաքին գործերը, սակայն երբէք դուրս չելնելով իր վանական կրօնական անձուկ շրջանակէն։

Թէեւ գրագէտ ու ուսումնական չէր, այլ գործնական մարդ էր, անձամբ կը վազէր, կը հասնէր թեմականներուն նեղ օրերուն և արիութեամբ կը պաշտպանէր անոնց իրաւունքները և շահերը։ Յատուկ կոնդակներ հանած է և արգիլած է հարսնիքներու չռայլ ծախքերը, որոնք սնափառութեան և ճոխութեան արդիւնք էին։ Իր անապատական և անվախ համարձակախօսութեան համար քանիցս հրաժարեցուցուած է առաջնորդութենէ և գացած Մուհալըճ գիւղը, ուր չինած է նաև փոքր եկեղեցի մը, Պրուսայի եկեղեցիին նման ճարտարապետութեամբ։ Այս հրաժարումներու միջոցին անգամ մը նորէն Պոլիս եկած և բնակած է Բերա. հոն ալ եկեղեցական կալուածները չատցուցած է և աշխատած ժողովրդին օրինաւոր բարօրութեանը. նուիրած

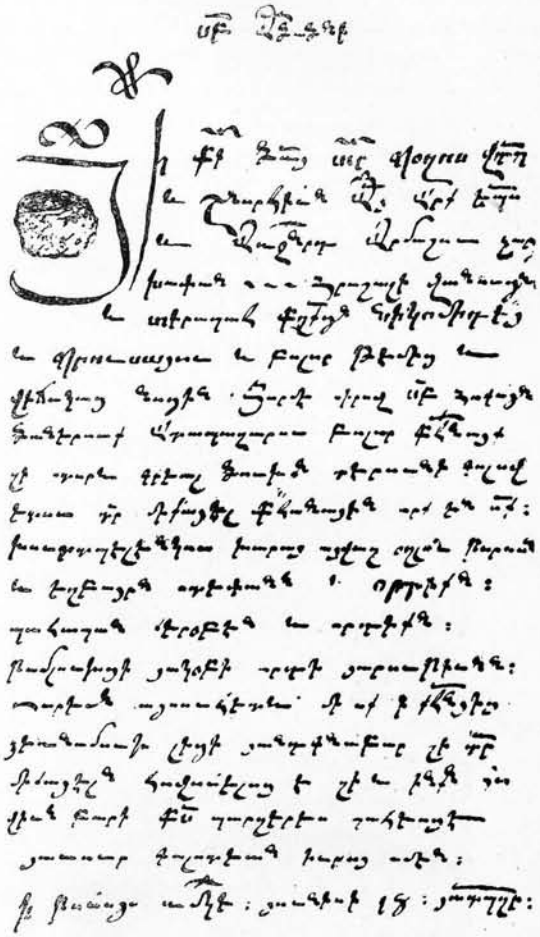

88. Ձեռագիր Կոնդակ Պօղոս Ա. Ե. Գարագոչեանի.

է Պալաթի և Սկիւտարի Սէլամիյէ թաղերուն ձեռագիրներ, որոնք անյայտ եղած են։ Պոլիս եղած միջոցին Շնորհքեանի առաջնորդութեամբ կը յորդորեն զինքը հրաժարիլ Պրուսայի առաջնորդական իշխանութենէն, բայց անիկայ կ'ընդդիմանայ անոնց ըսելով «Պրուսա իմ ընտանի յարկս է, իմ տունս է, ինչպէս դուք չէք կրնար ձեր տունէն հրաժարիլ, ես ալ չեմ կրնար բաժնուիլ Պրուսայէն»։

Ասոր վրայ Նիկոմիդիոյ առաջնորդ կ'ուզարկեն զինքը, մինչեւ որ Ազիզ փաշա կուսակալին հրաւէրով նորէն Պրուսա կանցնի, ան-

նման փառքով և ուղեկցութեամբ ժողովուրդին ու բազմաթիւ հեծեալներու և կը հաստատուի առաջնորդական ընտանի ամբոխին վրայ։

Իր փառաւոր ընդունելութիւնը աչուըներու ներփողներուն արժանացած է որոնցմէ մէկը կը ներկայենք մեր ընթերցողաց իբր հետաքրքրական.

Գայսէրլու Գարագօզ վատէ նամ ճէռուբ Պօղոս Սրբազան, ազըլտէն տէֆա՛ մանաուզ օլուզ տէ Պրուսայէ կելտիքտէ. Ազիզ վաշա կելնինտէ թարխինտէ տէրվիշէն սէօյլէնիլան իշլու գասկյտէ տիր։

Ենինէ շէհրի Պրուսա լ ազըէ ֆախիի Միւլէֆի Ի՛յա
Նէզարան միւժտէ սահիլի ինդիվա պիր գարագոշ կելտիյ.
Անլանմազ մէճլիսէն Համտ ու շանիյ էմրի էլ Գախիմն
Հիւնէրտէ մարիֆէթտէ՛ պիյրուլէ պիր գարագոշ կելտիյ,
Պէհաղ կիւլլէր գագընսուն պաշիյ իւլէն էրմէնիլէր Տէվ
Սիեահ տօնլու սաուգա ինթիմա պիր գարագոշ կելտիյ՝
Ա՛զիզ վաշա տավէթ տսիյ պիր քիւրք իյլէտի ինա՛մ
Ա՛լէմտէ հեր ճիհէթլէ աշինա պիր գարագոշ կելտիյ։
Ա՛ճէ՞պ միյ ճիւմլէ Ի՛յա կիւլլէրիյ ագ ճամէլէր կիյտէ
Ենինէ ագ սագգալլը փիւր սաֆա պիր գարագոշ կելտիյ։
Պուլընմազ թարխյգի սիւնեաուտէ պէօյլէ սարֆի նիւ-
գուսուտէ տէշիյր.
Քէմալ էՆիյ տիյնիլտէ Տէմ սէղա պիր գարագոշ կելտիյ։
Պրուսա իյլդէ սաքին էՆյլի խիալէ ճիւմլէ շաղ օլտիյ.
Մէսիյհա պէՆուէսիյ միւշքիւլ քիւշա պիր գարագոշ
կելտիյ։
Քարուզ իյլէ տէրուՆի ճիւմլէսիյն իրշաս իյտէր հէրտէմ
Ծլուր հէմ տէրտլէրիյնէ տավէիյ պիր գարագոշ կելտի։
Պուլընմազ պէօյլէ ագլտէ Ի՛յա իանի Մէրիէմտէ
Իլամիյ տիր մէսիյհին կիտյա պիր գարագոշ կելտի։
Գասիյտէ սէօյլէմէք լազըմ տէյի՛մ քի
Պրուսայէ խիւսրէ՛վի Ասիլ կէօնիլ Թամիյր իյտիյճի պիր
գարագոշ կելտիյ
Պէտիյհի տիր քի սիւէրճան վէյրիր էրքհանիյն իճրատտէ.
Ֆէտուա էյթմիշ վիւճիւտիյն իսկֆիտտա պիր գարագոշ
կելտիյ։
Նէ՛ գուստին մարի Եագուպընտէ նէ հէմ չանլըս քիլիյ-
սատէ
Պուլընմազ պէօյէ սահիլի ինդիվա պիր գարագոշ կելտիյ՝
Զալընսուն էրզանսունլէր հէմ օգընսուն այէթ ինճիյլ
Թէմամէթթ վիյսէլէր բուշէն էվվէլա պիր գարագոշ
կելտիյ։
Միւճէվհէր եարաշուր Թարխինյ տիվարիյ քիլիսայէ,
Մէսիյհա աշգիյ իյլէ մէմլու պիր գարագոշ կելտիյ։

* *

Գարագոչեան Սրբազան մանաւոր հոգածութեան առարկայ դարձուց Արմաչու Ջարխանեան Ս. Աստուածածնի վանքը, զոր հիմնեն նորոգման հրամարտա՛լը առացաւ 1820 մարտին և 4 ամսուան մէջ վերաշինեց եկեղեցին, և մինչ տակրին ալ վանքը նորոգեց և ուսումնարանն ալ բացաւ և չարունակ վանքին զարգացումը աճեցուց։

1825 Յուլիսի վերջերը հիւանդ վիճակի մէջ մնինեցաւ Պրուսայէ և գնաց Արմաչի վանքը, քիչ առնեն վախճանեցաւ ու հանգչեցաւ հոն, ուր իր թաղուժէն 60 տարի ետք 1885 ին իր գերեզմանը բացուելով հանդիսաւորապէս, թաղեցին այժմեան նորաշէն ձախակողմի անկիւնը Զարխափանի պատկերին առաջ, իր տապանագիրը գրած է Յովհաննէս Եղեկեան.

Ահաւասիկ տապանագիրը.

Ա Ր Ջ Ա Ն Ա Գ Ի Ր

Տիառն Պօղոսի Աստուածիմաս Ասրէ Եպիսկոպոսի եւ բազմերախ Առաջնորդի Նիկոմիդիոյ եւ Պրուսայու եւ նիմ-նադրի Զարխափան Ս. Աստուածածնի Վանիոյ։

Լ՞ը Տագնաւուիղ Յիսուան Տագներգուին հօթնաղի կիթառ
Գուշտրէ աստէն վէրին Սիոնի վերնասենեակ կառաւ։
Զի՞ գուք վարդապետ Տարսունք եդեսոյ ոսիք քա-
ջաբաւ,
Ծաղկասիրեա ոգնէք պայս տիրանուէր մեծապանծ
տաճար։
Լ՞ը վայլատակէն ոմանց արգանդեան Ջանը լուսաստեղ.
Զմէ քաղցրին պսակք սարգենիք յոտս մշտադալար։
Դուք պարթեւական դիւցազանց առաւերք փառք երկ-
նահատար.
Զի՞ թեւատարէք յիղոլեան բարձունս երկրածնաց ի պար
Ազէ՛ տասգէք թէ ո՞ր քաջգաղան մարմնին ոգեպատ,
Ի չքնաղակերտ գամբանիս Ի ծոց շողշողէ Ի վառ։
Սա՛ Արշիւալանճ Պօղոս վարդապետ պետ պերճալայծառ,
Անմահ շառաւիղ Ի Խարախօչանց փթթեալ բարձրա-
ծայր։
Իւրըն Տայրենիք վեհ արքայատանճ Կեսարեան գաւառ.
Սահմանք Ոգոմպոյ Տսկող Տովուսեան գահոյք եւ
դագար։
Ամըս քառասուն պատիւ պաշտաման վարեալ անվհար,
Զաղօտաճաճանչ ոլոյս Թորգոմոյ վայելցուց խալատ։
Կանգնեալ հօթնաթիւ Առաւտածաբնակ յարկ գեղա-
յարմար.
Եւ Տնգետասան լաքունիս մարգեաց յիմաստ ՚ի հանճար։
Ցալիս՝ ծերութեան դիպեալ կանխագէտ յօրհաս անյաւտ
Ի խորոց շիրմիս ձօնէ Էին զայս մատենանոց բարքառ։

Յամի Տեառն 1825 յԹգուասոյ 6

Իր յիշատակը մնացած է ցարդ և իր անապատութիւնը, անձնանուիրութիւնը, եկեղեցական նախանձաւորութիւնը, բարեգործութիւնները կը յիշուին Փիլիպանեան և Նիկոմիդական քաղաքներուն մէջ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Պատմութիւն Հայոց Պէրպէրեան Ա.— Ընդարձակ օրացոյց 1900-1901. — Ստուերի հին օրերու Ց. Ի. Մրմրեան. — Երեւակ 1859 թիւ 49. — Մեսրոպ Վ. Նարդեան. — Արեւելեան Մամուլ 1903 թիւ 46 Բաբգէն Վարդապետ.— Պատմ. Արմաւու վանուց ձեռագիր Մ. Ա. Ե. Օրմանեան և այլն։

ԳԷԴԷՈՆ ԵՒ ՅՈՎՍԷՓ ԱՂԱԹՈՆ

Աղաթոնեան Գերդաստանը մինչեւ 17րդ դար կրցանք գտնել. ծանօթ է նախահայրն Գաբրիէլ Փալագեան անուն հիւսն մը որ Բալուի գիւղերէն գաղթեց Պոլիս 1670ի ժամանակները: Գաբրիէլ կը յառաջդիմէ Պոլսոյ մէջ, կըլլայ ճարտարապետ և մինչեւ իսկ կը յաջողի անուանուիլ կայսերական ճարտարապետ (հաւանականաբար Սուլթան Սիւլէյման Բ. ի) և Սուլթանին սիրելին կ'ըլլայ:

Իբր Քրիսոնեայ՝ իր փայլուն դիրքն շատ մը նախանձորդներ կը ստեղծէ, որոնք թէև Սուլթանէն վախնալնուն կը յարգէին զայն, սակայն վեհապետին մահէն ետք՝ իրենց ներքին հակակրութիւնն երեւան կը հանեն և կը սկսին հակառակիլ անոր:

Գաբրիէլ գալֆա նախատեսելով այս հակակրութեանց ցաւալի հետեւանքներն իւր Պարոն անուն տղուն և ընտանիքին հետ 17րդ դարու վերջերը Պոլիսէն կը գաղթէ Եալովայի գիւղերէ մին, ուր մեծատարած հողեր գնելով երկրագործութեամբ կը պարապի: Գաբրիէլ արդէն ծերունի էր և քիչ ժամանակէն կը մեռնի: Պարոն նորանոր հողեր գնելով իւր ագարակն օր քան զօր կը մեծցնէ և կը ծաղկեցնէ:

Պարոն կունենայ երեք մանչ և երկու աղջիկ: Աղջիկներն Գայանէ և Սողոմէ տեղացի հարուստներու հարս կուտայ և մանչերն Սարգիս Յովհաննէս և Գաբրիէլ որոնք Գալֆաեան կը կոչուին՝ իրենց պապուն արհեստին անուամբ, իրենց հօր՝ Պարոնի մահէն ետք կը գաղթեն Գարդալ, ուր իրենց հօր և հաւուն սիրելի երկրագործական արհեստն կը շարունակեն: Գալֆաեան եղբարք իրենց բարեգործութեամբ և առաքինի վարքով ամէնուն սիրելի և ակնածելի կ'ըլլան:

Սարգիսի մասին տեղեկութիւն չունինք, իսկ Յովհաննէսի՝ թոռն է ծանօթ Սրբուհի մայրապետ Գալֆաեանց (մեռած 1889): Գաբրիէլ երկու զաւակ ունէր Վարդան և Աղաթոն: Վարդան կը թողու Պոլիսը և կը մեկնի արտասահման թէ ի՞նչ կըլլայ, յայտնի չէ երբէք տեղեկութիւն չառնուիր իր վրայ, Աղաթոն ծնած է 1757ին և իր հօրը մահէն ետք անոր յաջորդը կըլլայ. կը մեծցունէ հօրենական ագարակը նորանոր հողեր կը գնէ և կըլլայ տեղւոյն նշանաւոր մեծատունը և Գարդալի հողերուն երեք չորրորդին կը տիրանայ:

Աղաթոնի հարստութիւնն կը գրգռէ տեղացի թուրքերուն, մանաւանդ Եէնիչէրիներու նախանձն, որոնք կը մտածեն մինչեւ իսկ սպաննել զայն: Մահու վճիռը արդէն չարագործներու կողմանէ տրուած էր և ծրագիրն ալ գծուած երբ Աղաթոնի պաշտպանութիւնն ու երախտիքը վայելող թուրք մը կ'իմացնէ դաւադրութիւնը Աղաթօնի, որ գիշերանց ձի նստելով կը հասնի Սկիւտար և այսպէս մազապուր կ'ազատի մահուընէ: Եէնիչէրիները տեսնելով իրենց զոհին ազատումը կը կատղին, կը յարձակին անոր ագարակին վրայ, կը տիրեն հողերուն, կը տանին կենդանիները և կ'ուխտեն գտնել Աղաթօնը և սպաննել զայն: Աղաթօն իր հետքը թշնամիներուն չծանօթացնելու համար կը քաշուի Պոլսոյ շրջանակներէն Ալի-Պէյ գիւղը և հոն ագարակի մը մէջ իբր մշակ կը ծառայէ:

Այս ժամանակամիջոցին սակայն Աղաթօն կը թղթակցէր իր կնոջ հետ և կը մխիթարէր զինքը, համբերութիւն քարոզելով, կը պատուիրէր իր գոյութիւնը նոյն իսկ իր ազգականաց չծանուցանել և կը խոստանար զինքը եւս Պոլիս բերել տալ քիչ ժամանակէն:

Ժամանակ մը իբր սոսկ մշակ ապրելէ վերջ՝ կը ներկայանայ Գազազ ամիրային և կը պատմէ եղելութիւնը: Մեծանուն ամիրան տեղեկանալով՝ անմիջապէս կայսերական հրաման հանել կուտայ բերել տալու իր ընտանիքը Պոլիս, կառավարութեան հոկողութեան տակ:

Աղաթօն իր կնոջ Գարթալէ բերած հարըստութեան բեկորներովը կը յաջողի գնել Քեաղըտ Խանէի մօտերը Ալի-Պէյ գիւղի ագարակը և ապա Զիլիֆտարի հողերու մէկ մասը: Աղաթօն օրէ օր կը լայնցնէ իր հողերու տարածութիւնը, կը պարապէր՝ ոչ միայն երկրագործութեամբ այլ մանաւանդ կանխահաս (primeur) ընդեղէններ և պտուղներ հասցնելով:

Այս ագարակի մէջն է որ առաջին անգամ գետնախնձորը կը մշակուի Թուրքիոյ մէջ. որուն հունտերը Իտալիայէն բերել տուած էր ինքը:

Ալի-Պէյի ագարակը օրէ օր կը ծաղկի շնորհիւ Աղաթօնի ջանքերուն և կ'ըլլայ համբաւաւոր տիպար ագարակ մը, զոր տեսնելու կուգա-

յին շատ անգամ Պոլսոյ շրջականերու հողատերերը։

Աղաթոն կը մեռնի խոր ծերութեան մէջ 1849ին 92 տարեկան, Խասգիւղի մէջ։

Աղաթոն ունեցաւ չորս զաւակ, երկուքը մանչ Գէդէոն և Յովսէփ և երկուքը աղջիկ՝ Տուտու և Մարգրիտ անուամբ։

Աղաթոն իր ողջութեան ագարակի հոգը յանձնած էր իր զաւակներուն Գէդէոնի և Յովսէփի, ասոնք իրենց հօր անունով Աղաթոնեան կը կոչուին։

Ալի-Պէյ գիւղի ագարակի բարգաւաճումը՝ արդէն շատ մը նախանձորդներ ունեցած էր որոնցմէ նշանաւոր էր իր դրացի Լազ-Մէհմէտ Ալի փաշա հողատէրը, փեսայ սուլթան Մահմուտին, որ քանիցս առաջարկեց գնել այդ ագարակը, տեսնելով Գէդէոնի և Յովսէփի մերժումը՝ սկսաւ հակառակիլ և իր ծառաներուն և կենդանիներուն միջոցաւ աւրշտկել կուտար ցանքերը և հունձքերը։ Երկու եղբայրները նկատի առնելով այս ամենօրեայ վնասները հարկադրուեցան վերջապէս ծախել զայն ամենաչնչին գնով մը։

Գէդէոն և Յովսէփ ցաւ ի սիրտ թողուցին իրենց վաստակաւոր հօր այդ ծաղկեալ տիպար ագարակը և որտաբեկ՝ չուզեցին այլեւս ուրիշ հողերու տիրանալու փափագիլ, և բոլորովին քաշուեցան գործունէութենէ սակայն այս խնդիրը մեծ վիշտ կը պատճառէ Գէդէոնի որ չը կրնալով մոռնալ, կը մաշէ զինքը և վերջապէս 2 տարի ետք 1854ին Զատկի խթումի օրը Խասգիւղի եկեղեցին հաղորդութիւն առնելէն ետք յանկարծամահ կ'ըլլայ 70 տարեկան հասակին մէջ։

Գէդէոն կը թողու երեք զաւակներ, Միքայէլ († 1864 օգոստոս 12) Գրիգոր († 1868) որոնց վրայ պիտի խօսինք և Սրբուհի († 1888 փետր. 28)։ Յովսէփ որուն պատկերը (տես թիւ 92) կը ներկայացնենք գծուած Օր. Արտաշամ Աղաթօնէ (տիկին Գէորգ Զարդարեան), ագարակին վաճառումէն ետք ինքզինքը ուսման և ընթերցման տուած է, իր եղբօրորդւոց դաստիարակութեան հոգածու և անոնց դաստիարակը եղած է, ինք լաւ մշակած էր իր մայրենի լեզուն և ժամանակին գիտութիւնները, իւր ժամանակի Պոլսոյ հազուագիւտ ֆրանսագէտներէն մին էր, երբ իր եղբօրորդիները կ'ուսանէին Ներսէսեան Վարժարանի մէջ որ Ճէզայիրլեանի պաշտպանութեամբ այն ատենները փայլուն դիրք մը ունէր, իրիկունները անոնց դաս սովրած ատեն ինքն ալ հետերնին կ'ուսանէր ֆրանսերէնը, հակառակ իր ծերունի տարիքին, և իր պտոյտներուն ֆրանսերէն հայերէն խօսակցութեան տետրակ մը ձեռագիր իր հետ կը պտտցնէր։ Օր մը Խասգիւղի լեռը իր սովորական պտոյտին ատեն կ'ընկողմանի մարգագետնին վրայ և խօսակցութեան գիրքը ձեռքը կը քնանայ. այդ միջոցին երկու ֆրանսացիներ այդ կողմերը կուգան որսի համար և կը տեսնեն մուշտակաւոր խոշոր ֆէսով մէկը որ կը քնանայ և ձեռքը տետրակ մը կայ, հետաքրքրութեամբ կը նային տետրակը որ ֆրանսերէն գրուած է, զարմացմամբ կ'արթնցնեն Յովսէփ աղան և կը խօսին հետը ֆրանսերէն։ Յովսէփ ամենայն ճշտութեամբ կը պատասխանէ և ֆրանսացիները կը զարմանան։

Հիմակուան համար ոչինչ կայ զարմանալու բայց 1835-40ական թուականներուն շատ քիչ էին ֆրանսագէտները։

Յովսէփ Աղաթօն այնչափ սիրեց ուսումը որ չերազեց իսկ գտնել եկեղեցիէն և գրքերէն դուրս իրեն ընկեր մը և ամուրի մնաց։

Յովսէփ իր մխիթարութիւնը գտած էր իր եղբօրորդիներուն յառաջդիմութեան մէջ և անոնց մահէն ետք զգալով իր վախճանը ստիպած էր իր քեռորդին Օր. Արտաշամ Աղաթօնը՝ որ քաջ նկարիչ էր որպէս զի նկարէ իր պատկերը քանի որ կը զգար թէ իր վախճանը մօտ էր, և ինք օրերով Արտաշամի դիմաց նստած է և սպասած որ աւարտի իր պատկերը.

— Արտաշամ աղջիկս շուտ ըրէ կը զգամ որ մօտ է մեռնիլս, վախնամ պատկերս չաւարտած ես մեռնիմ։

Եւ իրաւ ալ պատկերը կ'աւարտի և 1870 աւագ հինգշաբթի օրը կը մեռնի։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Գրիգոր Աղաթոն Վենեսիկ. — Ընտանեկան աւանդութիւններէ եւ արձանագրութիւններէ։

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՈՆ

1825—1868

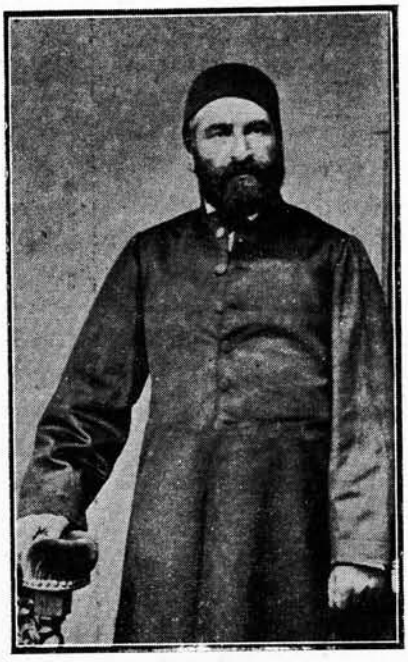

89. Գրիգոր էֆէնտի Աղաթոնի 1862ի լուսանկարը:

Գրիգոր Աղաթօն ծնած է 1825 Յուլիս 4ին Խասգիւղի մէջ, աչակերտեցաւ գիւղին Ներսէսեան վարժարանին, ուր իր ուշիմութեամբ ձեզայիրլեան ամիրայի ուշն հրաւիրեց իր վրայ և զանիկայ պաշտպան ունեցաւ:

Ներսէսեան վարժարանի փայլուն ժամանակին մէջ Գրիգոր ուսաւ Հայերէն և Թուրքերէն խօսելէն ու ծանօթացաւ լեզուներն, հմուտ էր նաեւ մաթեմաթիքի և այլ գիտութիւններու, մանաւանդ երկրագործութեան և մաթեմաթիքի, որոնց համար մանուկ հասակէրանք մը ունէր, ձեզայիրլեան ուզելով իր պաշտպանեալին փափագը պսակել, 1840ին Փարիզ ղրկեց զանիկայ, Թուրք դեսպանատան առաջին թարգման Ցաղկոզ Կրճիկեանի յանձնելով անոր դաստիարակութեան և երկրագործութեան ուսանելու հանգողութիւնը:

Գրիգոր Աղաթօն Սթիմարաճեան Գէորգի հետ յիշեալ նպատակաւ 1843ին կը մեկնէ Եւրոպայի երկրագործական բարձրագոյն հաստատութիւնն էր: Հոն ամենայն յաջողութեամբ քննութիւնները անցնելէն վերջ իր դպրոցին չրջանը կատարէ և ստանալով իր վկայականը, այն ատենուան սովորութեան մը համաձայն Կռիմեօնի վարժարանին առաջին աշակերտներէն ըլլալով, Թուրքիոյ դեսպան մեծն Րէչիտ փաշա կը ներկայացնէ Լուի-Ֆիլիպ, թագաւորին որուն հետ անձնական կ'ըլլայ և թագաւորը Աղաթօնի յաջողակութիւնը դիտել տալով զայն կ'անուանէ Թուրքիոյ երկրագործական ապագայ մեծ գործիչը:

Աղաթօն էֆ. Կրիմեօնի վարժարանը թողլէ ետք ժամանակ մըն ալ իր արհեստը մշակելու համար՝ զանազան ագարակներ կը մնայ, կ'այցելէ Ֆրանսայի, Պելճիքայի և Անգլիոյ մեծ ագարակները և չերամաբանութեանց կեդրոնները և կը հետեւի նաև առեւտրական, տնտեսագիտական դասերու:

Գաղափար մը տալու համար իր ուսանողական կարծիքներուն և իր աշխատութեան գործնականութեանը, իր նամակներէն մասեր կը ներկայացնենք, նամանաւանդ ընտրելով նաև ուրիշ նամակի մը որ իր քրոջը տիկին Սրբուհի Աղաթօնի ղրկած է և որուն ոճը աւելի անկեղծ և ընտանեսէր ըլլալուն դիտմամբ այն հրատարակեցինք, (տես թիւ 91) ցոյց տալու համար մեր երիտասարդներուն թէ Աղաթոնի պէս մեծ մարդ մը ինչ գութգութանքով կը վերաբերուէր իր ընտանիքին և ընդհանրապէս ընդհանուր մարդկութեան, ազնիւ ու վեհոգի մինչեւ իր կեանքին վերջ և ոչ ոքէ չարիք հասցուց և ինք կատարեալ հաւատացեալ մարդ, կրցաւ իր մահուան վայրկեանին ըսել «խղճմտանքս վրայ ծանրութիւն չունիմ, ամէն բան կարգին է պարտքս կատարած եմ, ձեռքէս եկածը ըրած եմ»:

Մեր երիտասարդութիւնը Աղաթոնի կեանքէն շատ բան կրնայ սովրիլ:

* * *

1842ի Հոկտեմբեր 5.— Բարիզեն գրուած իր եղբօր Միխայէլ Աղաթօնի.—

«Ես չատ հանգիստ եմ բազմերախտ Աղայիս սայիէն, որուն պարտականութիւնս անբաւ է, ... ազնի՛ւ եղբայրս գիտեմ ուսման ի՞նչ տէրէճէ ջանք ունենալդ, կը համարձակիմ այսօր ժամանակիդ ինչպէս խուլլանմիչ ըլլալդ հասկրցնելու, այսինքն ի՞նչ գիտութեան որ պարապիս առանց մաթեմաթիքի չըլլալը յայտնի է, անոր համար կ՚աղաչեմ գաղդիարէն թուա-

90. Գրիգոր էֆէնտի Աղաթոնի վերջին լուսանկարը:

բանութիւն սովրելու սկսիս, բայց թէորիներովը, փորձերով, այնուհետեւ ալճէպրա, իլլէ երկրաչափութիւն: Ջանք բրէք հոտ վարժապետ մը գտէք ասոնք սովրելու զերէ ժամանակին ինչ գիտութեան սկսելու ըլլաս ասոնք պէտք են, քեզ նայիմ սիրելի եղբայրս:

Բ. 1845 Ապրիլ 1.

Վերջի նամակովդ առողջութեանս վրայ լուր էիր ուզեր, ահաւասիկ, երկրագործութեան պարապելէս պէրի ամենեւին օր մը գըլուխս ցաւած չունի որ, այս ցաւը ինծի սովորութիւն եղած էր յառաջ, ուրիչ բնաւ հիւանդութեան մէջ չիյնալէս ի զատ հէրքիւլի նման ոյժ մը ունիմ, բոլոր անձըս գերնալու վրայ է օր ըստ օրէ, սիրտս զուարթ է բայց միայն ձեր կարօտութիւնը որ զիս կատարեալ ուրախ չըներ կոր, բնութեան սքանչելիքներովը պատաղեալ ըլլալուն միտքս միշտ զանոնք զարմանալու ետեւէ է: Աստուածասիրութեան եռանդը, երկրագործի մը սրտին մէջ ամէն վայրկեան վառելու ետեւ ըլլալը անտարակոյս է, վասն զի Աստուծոյ վախը սրտերնուս մէջը ըլլալու համար անոր մեծութիւնը գիտնալու ենք, արդ երկրագործը ամէն երկվայրկեան Աստուծոյ ստեղծած գործոցը հետ է, կ՚իմանայ, կը քննէ, կը զարմանայ այս գործոցը գեղեցկութեանը, մեծութեանը, ի հարկէ կը պարտաւորի այս սքանչելի գործոցը ստեղծողին պատիւ մատուցանելու, ինչպէս որ տկար մարդ մը իրմէն զօրաւորին, իրմէ գիտունին յարգանք նուիրելու ձգտում մը ունի, ահա եղբայրս երկրագործի մը կեանքը, որ պարզ և քաջառողջ է, անանկ կը փափագիմ բոլոր ընտանեացս և հայազգի եղբօրներուս:

Ներեցէք չատախօսութեանս, զոր չեմ կրնար զսպեր երկրագործութեան վրայ խօսած ժամանակըս:

Գ. ԱՂԱԹՈՆ

* * *

1847ին Պոլիս կը վերադառնայ, Օսմանեան կառավարութիւնը բամպակի մշակութեան համար 1845ին Այ-Մամայի ագարակը վարժարանի վերածած էր, յանձնելով նորա տեսչութիւնն Տայվիս անուն Ամերիկացիի մը, երկու տարի անյաջող փորձերէ յետոյ, կառավարութիւնը համոզուելով որ Պոլսոյ կլիմային անյարմար է բամպակի մշակութիւնը, կը ճամբէ Տայվիսը և Բէշիտ փաշայի առաջարկութեան վրայ յիշեալ հաստատութիւնը երկրագործական վարժարանի վերածուելով Աղաթօն էֆ.ի տեսչութեան կը յանձնուի որ 1848ին դործին գլուխը կ՚անցնի, աշակերտաց թիւը 50 կը սահմանէ, հոն պատրաստած է երկրագործական ֆրանսերէն լեզուաւ դասագիրք մը, որու ծրագիրը միայն կայ իր զաւկին քով:

Մէկ ու կէս տարի ետք 1849 Այ-Մամայի տեսչութենէն քաշուելով և յանձնելով Սթիմարաճեան Գէորգի, ինք Ճէզայիրլեանի անձնական գործերու տեսչութիւնը ստանձնեց: 1852էն վերջ ինքզինքը գրական աշխատութեանց կուտայ, կը սկսի գրել ֆրանսայի երկրագործական թերթերուն և Պոլսոյ Journal de Constantinople լրագրոյն մէջ՝ երկրագործական գիտելիքներու և անտեսագիտութեան վերաբերեալ յօդուածներ, այդ գրութիւնները մեծ համակրանք կը գտնեն նամանաւանդ ֆրանսայի մէջ ու Պարտիզպանութեան Կայս. Ընկերութիւնն զայն թղթակից անդամ կ՚ընտրէ 1853ին,

այս միջոցներուն է որ «Երկրագործական տնտեսագիտութիւն Թուրքիոյ» անուն կարեւոր աշխատութեան կը ձեռնարկէ:

Աղաթօն էֆ. չկրնալով բաւականանալ գրական աշխատութիւններով, Տքթ. Սէրվիչէն էֆ.ի միջոցաւ կը ծանօթանայ Թուրք Աւագանիին, կը մշակէ անոնց բարեկամութիւնը և 1856ին կ'ընտրուի անդամ վանառականական բարձրագոյն խորհուրդին:

Գ. Աղաթօն 1858ին Սարտենիոյ թագաւորութեան Թիւրինի ցուցահանդէսին Տաճկաստանի կողմանէ պատուիրակ կ'անուանուի, և Միջազգային քննիչ Ժողովոյն 7րդ բաժնին (չերամաբանական արտադրութեանց) անդամ կ'ընտրուի: Այս ցուցահանդէսին մէջ կը տրուի ոսկի մետայլ մը Սուլթանին համար և 7 մետայլներ զանազան չերամաբաններու և 4 պատւոյ յիշատակութիւն, իսկ Գրիգոր Աղաթոն կ'ընդունի Սեն Մօրիսի և Սեն Լազարի ասպետի աստիճանն չքանչանն (սեպտ. 9):

Աղաթոն Ցուցահանդէսէն ետք հոն կը մնայ տեղական երկրագործութիւնն ու վաճառականութիւնը ուսումնասիրելու համար և անտի Փարիզէն անցնելով, ուր կ'անդամակցի Որմնադրաց մեծ ընկերութեան (Masson), կը վերադառնայ Պոլիս և վաճառականական հաշուակալութեան անդամ կ'անուանուի:

1859 Յունիս 4ի Թիւրինի երկրագործական Ակադեմիոյ թղթակից անդամ կ'ընտրուի՝ իր չերամաբուծական ծառայութեանց համար:

1860 Միւթեմայիզի աստիճան կը տրուի Աղաթոնի և ելեւմտից նախարարութեան բարձրագոյն դիւանին (դիւանը մուհասէպաթ) անդամ կ'ընտրուի: Նոյն տարւոյն վերջերը թղթադրամոց բարձման համար Օսմ. Կայսերական կառավարութիւնն պէտք ունենալով փոխառութեան մը, կը դիմէ Անգղիոյ, որ կ'առաջարկէ տեսնել նախ Գանձուն վիճակը ու տետրակները: Ֆուատ և Այի փաշաները Աղաթոն էֆ.ի կը յանձնեն կանոնաւոր տոմարներու պատրաստութիւնը, Աղաթոն մէկ ամսուան մէջ կը պատրաստէ և Անգղիոյ կողմէ եկող պաշտօնեաները զմայլմամբ կը տեղեկագրեն իրենց պետութեան Թուրքիոյ տոմարակալական օրինաւորութեան և տոմարապետի (Աղաթոն էֆ.ի) հմտութեան մասին: Անգլիոյ Վիքթորիա Թագուհին ոսկի ժամացոյց մը նուէր կը ղրկէ Աղաթոնի 1862 փետր. 22ին և Օսմանեան կառավարութիւնն ալ Ուլայի սանի աստիճանը կը շնորհէ:

1862ին Տար իւլ Ֆինուն թղթադրամոց բարձման հաշուակալութեան սենեակին տնօրէն կ'անուանուի և 1863 յունիսին Մէճիտիէ 3րդ աստիճան չքանչանը կը ստանայ:

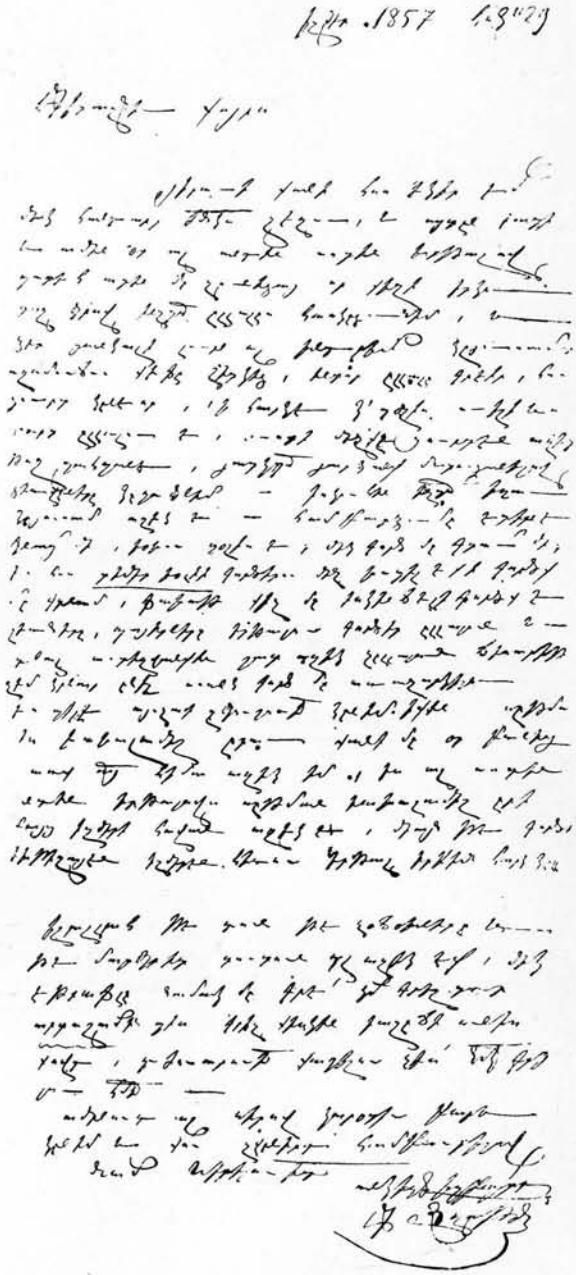

91. Ձեռագիր նամակ Գ. Աղաթօնի ուղղուած իր քրոջ Տիկ. Սրբուհի Աղաթօնի:

Այ-Մամայի երկրագործական վարժարանը հակառողջապահիկ տեղ մը ըլլալուն՝ նախ Այ-Ստէֆանօ և ապա Խասգիւղ փոխադրուելէ վերջ՝ 1862ին ատենները փակուած էր, թէեւ կառավարութիւնը փափաքեցաւ վերստին բանալ և

92. Յովսէփ Աղաթոն, հօրեղբայր Գրիգոր էֆ. Աղաթոնի

Աղաթոն էֆ.ի պատրաստել տուաւ կանոնագիր և ծրագիր, սակայն մտադրուած վարժարանի վերաբացումը տեղի չունեցաւ։

Աղաթոն էֆ. 1863ի Պոլսոյ Ցուցահանդէսին մէջ մեծ դեր ունեցած է՝ իբր անդամ և քարտուղար ցուցահանդէսի կարգադիր յանձնախումբին։ 1864ին Աղաթոն օսմ. հեռագրութեան ընդհանուր տնօրէն կը կոչուի և յաջորդ տարին Փարիզ կը զրկուի իբր Օսմանեան Պատուիրակ Փարիզու հեռագրական համաժողովին։ Փարիզ գտնուելուն կ'անդամակցի «Ժողովրդական տնտեսագիտութեան գործնական ուսումնասիրութեանց միջազգային ընկերութեան» ո-

րու մէջ խիստ պատկառելի դիրք մը կ'ունենայ։

Փարիզէն վերադարձին կը հաստատէ Պոլսոյ մէջ տեղական թղթատարութիւնը։ Իրեն կը յանձնուի նաև Էսամը Ումումիյէ պարտքի քօնսոլիտներու վերածման գործին տնօրինութիւնը, զոր քանի մը ամիսներ վարեց և այս առթիւ ստացաւ իւլայի էվվէլի աստիճանը։

1866ին օսմ. թղթատարութեան ընդհանուր տնօրէնութիւնն ալ իրեն կը յանձնուի, նոյն տարին Հեռագրական միջազգային համաժողովոյն՝ Օսմ. կառավարութեան կողմանէ պատուիրակ կը կարգուի։ Այս ժողովոյ գլխաւոր զբաղումը ըլլալով ընդհանուր սակագիններու

խնդիրը, Աղաթոն էֆ. մեծ համակրութիւն կը չահի միւս պատուիրակներուն քով. համաժողովին մասնակցող կառավարութիւններն իրենց չքանչաններով կը պատուեն զայն։

Աղաթոն էֆ. 1867 Օգոստոս 11 ին կրկին Փարիզ կը ղրկուի իբր պատուիրակ, թղթատարական միջազգային համաժողովին։ Համաժողովը լրանալու մօտ էր՝ երբ հրաման ընդունեց Կայսերական կառավարութենէն աշխատիլ նաև Տաճկաստանի օտար թղթատարական տուներու

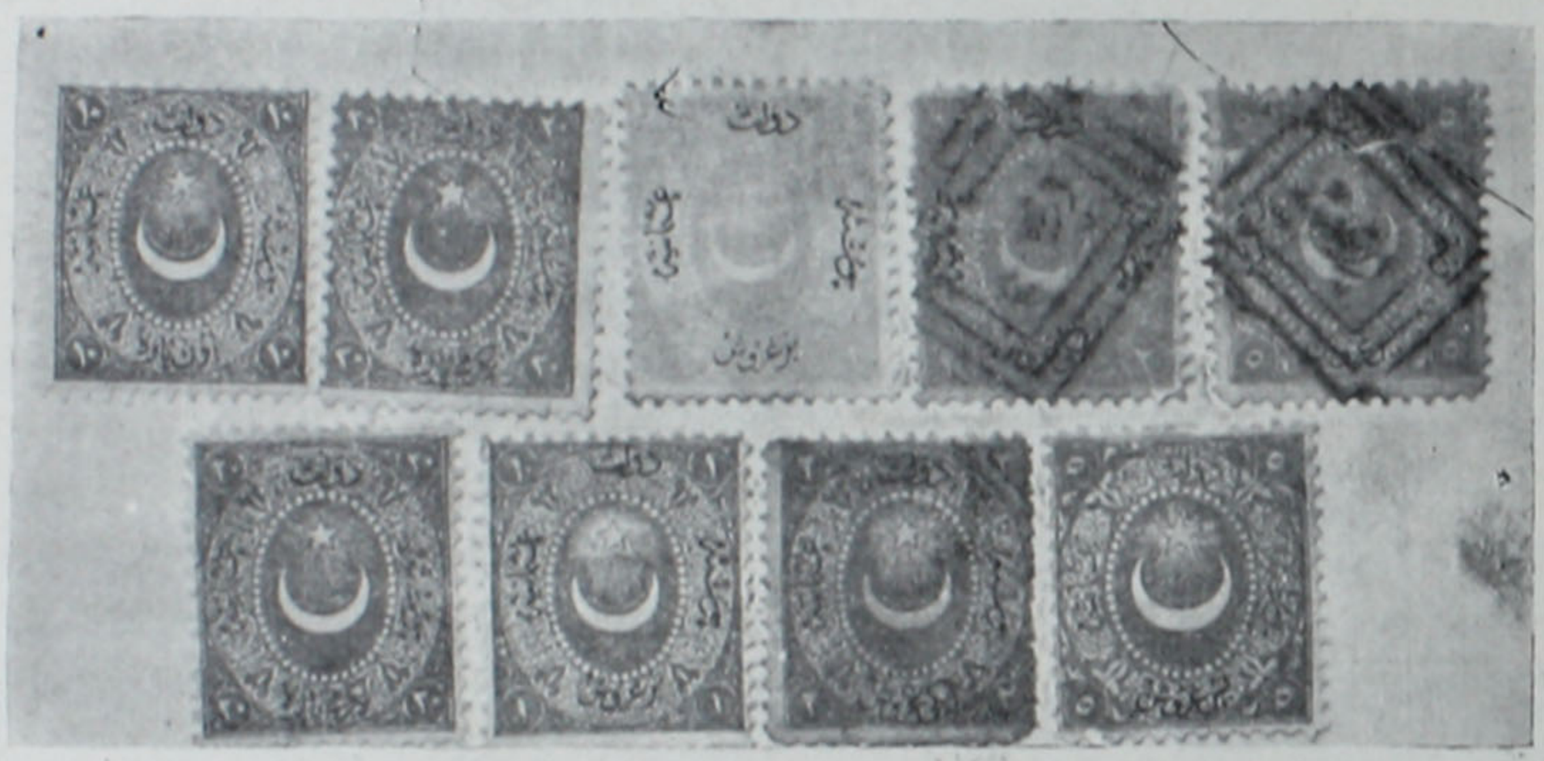

93. Թամանեան 1867ի նամակադրոշմները

բարձման խնդրոյն։ Աղաթոն էֆ. մեծ դժուարութեամբ յաջողեցաւ վերջապէս այս մեծ խնդրոյն լուծման և հոն սկսաւ 1867ի նամակադրոշմներու տպագրութեան, որ արդարեւ շատ սիրուն և նուրբ դրոշմներ են և որոնց լուսանկարը կը զետեղենք (տես թիւ 93)։ (Մեր տրամադրութեան տակ դնելու ազնուութիւնը ունեցաւ դրոշմի վաճառական Տ. Մարտիրոս Արայճեան։)

Սուլթան Ազիզ իմանալով Աղաթոնի այս յաջողութիւնը 5000 ոսկի կը շնորհէ և աստիճան կուտայ և կը փափագի որ անմիջապէս Աղաթոն վերադառնայ, բայց ան չէր կրնար վերադառնալ, որովհետև խնդիրը թէև սկզբունքով լուծուած էր, սակայն դեռ գործնականի վերածելու դժուարութիւններ կային զոր հարթելու համար կարևոր էր ժամանակ մըն ալ Փարիզ մնալը։ Աղաթոն էֆ. այս խնդրոյ փակման կաշխատէր երբ հիւանդացաւ։ Մինչդեռ ինք հիւանդ էր՝ Սուլթան Ազիզ զինքը Հասարակաց շինութեանց նախարար կ'անուանէ, որու հաստատման հրովարտակը Փարիզ կը ղրկուի։

Միևնոյն ատեն 1868 Ապրիլ 8ին Նաբոլէոն Գ. Ֆռանսական Լեժիօն s'Օնէօրի կարգին հրամանատարութեան աստիճանի խաչն ղրկած է իրեն իբր վարձք իր հեռագրական և թղթատարական ծառայութիւններուն և իր Նախարար անուանուելուն առթիւ։

Աղաթոն՝ Թուրքիոյ առաջին Քրիստոնեայ նախարարը եղած է և ասոր համար տեղական և եւրոպական թերթերը՝ մեծապէս ջատագոված են Աղաթոն էֆ.ի հազուագիւտ յատկութիւնները՝ այսպիսի կարեւոր պաշտօնի մը համար։

Հակառակ տրուած բժշկական ջանքերու և կողակցին և բարեկամներուն խնամքին կը վախճանի 27 Ապրիլ 1868ին, իր վերջին բառերը եղան հետևեալները, որ միանգամայն կտակ մ'է հանուր մարդկութեան։ «Խելքս վրաս է, ամէն բան կարգին է, խղճմտանքիս վրայ ծանրութիւն մը չունիմ, պարտքս կատարած եմ, ձեռքէս եկածը ըրած եմ»։

Եւրոպական թղթատարութիւններու Տաճկաստանի ճիւղերը ջնջելու համար ստորագրող կառավարութիւնները Աղաթոնի մահուան վրայ ետ առին իրենց որոշումը, ըսելով թէ՝ «Մենք Աղաթոն էֆ.ի անձին վրայ մեր ունեցած վստահութեան պատճառաւ ընդունած էինք, որովհետև համոզուած էինք անոր կարողութիւններուն վրայ, սակայն քանի որ ան չկայ այլ ևս, պէտք է որ մեր թղթատարական տուներն ալ մնան Թուրքիոյ մէջ» և այսպէս խնդիրը չը լուծուեցաւ։

Պարզութիւնը սիրած է ինք և բնաւ փառքէ չլացած չէ, և ինչ որ եղած է իր ուսանողութեան շրջանին, միևնոյնը մնացած է մինչև վերջը իբր Հայ Քրիստոնեայ, և Ազգային բեղուն կեանք մը ունեցած է։

Սահմանադրական 1857 ի ժողովին անդամ, կարևոր մասնակցութիւն մը ունեցած է օրէն-

քին պատրաստութեան մէջ և քանիցս վարած է Բաղաքական ժողովոյ Անդամակցութիւնը և Առենապետութիւնը և այսպէս իբր Ազգ. Երեսփոխան կարեւոր դեր մը ունեցած է Ազգային ժողովներու մէջ։

Համապատասխան բարեգործական ընկերութեան հիմնադիր անդամ էր, այդ ընկերութիւնը հաստատած էր 1859 տարի. 30 ին և դպրոց ունէր Ազգային որ ու չքաւոր աղջիկներու դաստիարակութեան և ապրուստի միջոցներ դանել։ Ազաթան էֆ. այս ընկերութեան Առենապետն էր մինչև իր մահը, իր ընկերներն էին Օտեան Գրիգոր՝ փոխ Առենապետ, Պէշիկթաշլեան Մկրտիչ՝ Առենադպիր, Եաւուշեան Տիգրան՝ փոխ առենադպիր։ Այս ընկերութիւնը սկսած է մինչև 1872 մայիս 20, որ առեն 3335 ոսկի պատրաստ դրամ ունէր, այդ դումարը կը ծնայ Բերայի Կարաւաճայ Հոգաբարձութեան քով, ինչպէս դրից ժամանակ օրաթերթը վերջերս։

Երկար տարիներ վարած էր Հասգիւղի Բաղակեան խորհրդոյ Առենապետութեան պաշտօնը և եղած էր իր բարեգործական որբանին՝ Ներսէսեան վարժարանի բարերարը. իր հոգաբարձութեան միջոցին Ներսէսեան վարժարանը ունեցաւ իր ամենէն ակնկալելի չքնաղը, ու Աստուածաբնեալը, քաջալերութիւնով, և բարեգործական ու նիւթական նպաստներով դասատուութեան եղածնակը իրեմաւոր վերելքը տուաւ։ (Տես յառաջաբան տարեցոյց աշխարհագրութեան Ս. Մխիթարեանց 1864)։

Առաքել-Նուպար Շահնազարեան հաստատուր վարժարանին հիմնարկութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղած է՝ իրեն մահերիս Նուպար փաշայի, որովհետև վարժարանին վերին հսկողութիւնը Ներսէս եպիսկոպոսի և Ազաթան էֆ.ի յանձնուեցաւ։

Հիմնադիր անդամ էր «Երաժշտական ընկերութեան» որ երաժշտութիւնը Ազգին մէջ տարածելու համար «Վեռար Հայկական» անուն թերթը (տես թիւ. 79) կը հրատարակէր Գաբրիէլ Երանեանի և Տիգրան Չուհաճեանի խմբագրութեամբ։

Ազաթանի մահերը Փարիզէն Պոլիս բերուելով 1868 Մայիս 9 ին մեծահանդէս կը կատարուի յուղարկաւորութիւնը Հասգիւղի մէջ և մարմինը կ'ամփոփուի տեղւոյն գերեզմանատունը ուր գեղեցիկ շիրիմ մը կանգնած է իր զաւակը Ազաթան Երանեան էֆ.։

Իր կարգ մը երկասիրութիւնները Ձեռագիր կը և իր բազմաթիւ thèseներէ և տեղեկագիրներէ. իսկ իր գլուխ գործոցն էր Թուրքիոյ Բաղաքական տնտեսագիտութեան մասին գրած մէկ հատորը որ վերջին անգամ իր հետ Փարիզ տարած էր և որ իր մահուան օրը անհայտացած է։ Իր Հայերէն մրակ երկին է Գ. Սիմէոնացիներուն և Ց. Կրճիկեանին հետ աշխատակցած Շեփորաւժութիւնը (1845) տպեալ Պոլիս։

Աշխատակցած է նաեւ 1848 ին Հայկազեան Թերթին։

Իր գրական գեղեցիկ կտոր մը և Ազաթանի կեանքը պատկերացնող այնքան յաջող գրուագ մը կ'արտատպենք Օտեան Գրիգոր էֆ. խօսած դամբանականէն։

Այս մարդը՝ որուն այս բազմութիւնը մարդկութեան ու բարեկամութեան յետին մեծարանքը մատուցանելու եկած է, ընդհանուր համակրութեան փառաւոր ցոյցերով շրջապատեալ կուգայ մեր մէջ, փառաց բարձունքին իր ընտրած համեստ գիրքին համեստ գերեզմանատան մէջ ինջնալու համար։ Փառաց կոչեալ չէր ի ծնընդենէ Ազաթոն էմէնտին, աշխատութիւնն ու գիտութիւնը բարձրացուցին զինքը. իր տաղանդովը՝ Տէրութեան պատուհասներու մէջ միշտ հիմա հրեշտակից անմատչելի բարձրութեան մը հասաւ. իր բնաւորութեամբը ընդհանուր հաստատակամութեան սիրելի անձ եղաւ և սկզբունքներով իր ազգին յառաջդիմութեանը ծառայեց։

Թող ուրիշներ յակինթոս մնան իր փառքին առջին և իր տաղանդն ու բնաւորութիւնը դրուատեն. իսկ ես, որ շատ մտերիմ տեսի և չորս տարի իրեն հետ գաղափարաց հաղորդակցութեան մէջ ապրեցայ, իր գերեզմանին վրայ կ'ուզեմ միայն հռչակել ինչ որ իր կեանքին մէջ մասնաւոր սիրով սիրեցի, իր սկզբունքները։ Շատեր կան՝ որ սկզբունք ունին կ'ըսեն, այլ հանիւնէ՞ր կան որ կը դեղեին։ Ազաթոն էմէնտին ամեն պարագային ու ամեն վիճակի մէջ հաւատարիմ մնաց իր սկզբունքներուն, և միայն ի պահանջել հարկին արտաքին ձեր միայն զոհելով՝ անսասան կեցաւ իր ներքին համոզմանցը մէջ։ — Ոչ ոք աւելի դրական կերպով կ'ըմբռնէ ազատութեան յարգն և արժէքը՝ քան տեսնողէս մը։ Ազաթոն էմէնտին այս գիտութեան ուսմանը մէջ՝ որ իր կեանքին մեծ մասը գրաւեցուցած է, հասկց իր բոլոր ոյժը ազատութեան հաստատու համար։

Ինչ այն մարդկցմէն չէր որ վերացեալ բանի մը համար կը վառուին. չունէր իր ներսիդին այն անդիմադրելի խանդը որ խորհրդածութենէ առաջ կ'անցնի և որ ապագոյց չինուեր հաստատու ու յարելու համար. իրեն համար ազատութիւնը բնաբանական ճշմարտութիւն մըն էր։ — Ազաթոն էմէնտին պատմութեան խնամասիրութենէն հասած էր ոչ նուազ նուիրական սկզբունք մը, այն է յառաջդիմութեան սկզբունքը։ Մարդկութեան ընթացքը պատմութեան մէջ անյարիր և ալիապուրկ դիպուածոց շարք մը չէ։ Մարդկութիւնը վայրենութեան վիճակէն սկսելով մինչ յա-

ազոյն վիճակի մը դիմած է, եւ իւրաքանչիւր դար մարդկային յառաջդիմութեան այս մեծ գործողութեան մէջ իր բաժինն ունեցած է: Այս հշմարտութենէն կը ծագի իւրաքանչեւր մարդու համար պարտաւորութիւն՝ մարդկութեան յառաջդիմութեանն աշխատելու, առանց հայրենիքի ու ազգի խտրութեան: Սոյն սկզբունքները՝ որոնց երբէք չստեց Աղաթոն էմէնտիին կեանքը, գիտցաւ նա վերածել նաեւ ազգային Վարչութեան վերաբերեալ խնդրոց, եւ այս մասին մատուցած ծառայութիւնքը չպիտի մոռցուին: Ուրիշ ծառայութիւն մը՝ որ մանաւանդ իր նոր ընդունած պաշտօնէն ետեւ պիտի կրնար մատուցանել, այն է որ ինք մեծապէս պիտի նպաստէր հայերը օր օրի աւելի սիրելի ու յարգելի ընելու Տէրութեան առջեւ ...: Բայց իր պաշտօնական ընթացքին երբ նոր բարձունքն էր թեւակոխած, երբ այնքան աշխատութեան լիուլի վարձքը կ'ընդունէր հշմարտապէս ազատամիտ վեհապետէ մը՝ անոր խորհրդոցը մէջ բազմելու մեծ պատւոյն արժանանալով, եւ երբ ընդհանուր հասարակութիւնն իսկ ու Եւրոպա եռանդագին ծափահարութեամբ կ'ողջունէր իր ընտրութիւնը, եւ իր սիրելի ազգն ու բազմաթիւ բարեկամները, ինչպէս նաեւ Տէրութիւնն անհամբեր կը սպասէին իր փառաւոր դարձին, եւ ահա՛ անողոքելի անգութ հիւանդութիւն մը երեք ամիս չարաչար տանջելէն ետեւ զինքը, խլեց կորզեց բոլորովին, եւ այնքան մեծութենէն անունը միայն թողուց աշխարհի վրայ: Աղաթոն էմէնտին ոչ եւս է...:

Ասանկ ահա աշխարհիս սկիզբէն ի վեր ընդհանուր անվերջանալի հոսանք մը կը քշէ կը տանի ինչ որ կը ծնի փա՛ռք, մեծութի՛ւն, տաղա՛նդ. ինչ բանի որ կը յարի մարդս, ամեն բան կ'ոչնչանայ. աւերակք աւերակաց վրայ կը դիզուին եւ ընդհանուր հեծութեան ձայն մը շուրջ կը պատէ մեռելոց եւ կենդանեաց բոլորտիքը, եւ փոքր մի եւս՝ եւ ահա Տիեզերք անգամ, այնքան էից ու էութեանց բնակարանն իր անթիւ լուսաւոր աշխարհներովը եւ անսահման հիանալեօքը. այն ես անհետանա՛յ թերեւս...: Ի՞նչ պիտի ըլլայ մարդս, այն որ իր ապրելուն գիտակցութեամբը ապրեցաւ, ներքին մարդը որ իր իղձերուն սահման չհանչցաւ այս աշխարհիս վրայ: Ո՛վ իմ բարեկամս, որ հոս անշունչ դիակնացեալ կը կենաս մեր աջաց առջեւ ես զքեզ չեմ նկատեր, չեմ կընար նկատել իբրեւ մեռեալ բոլորովին: Աննիւթական մաս մը կայ ի քեզ, որ կենդանութեանդ կը լուսաւորէր քու զգացմունքդ ու մտածութիւններդ, եւ որ միայն կարող էր գեղեցկացնելու քու մտքի ու սրտի յատկութիւններդ. անի հահանչ մըն էր ի քեզ անսպառելի յաւիտենական լուսոյն, որուն կ'երթայ անտարակոյս խառնուիլ հոգին յետ մահուան մարդուն:

Եւ մենք քու բարեկամներդ, եւ անոնց մէջ զոր խանդակաթ սիրով սիրեցիր տասնուչորս ամաց հետէ, եւ որուն պահուած է եղեր այս դա՛ռն փորձն ալ քու գերեզմանիդ վրայ իր անզօր բերնովը արտասանելու այս դուն խօսքերը, մենք զորս որբ ձգեցիր ի քո սիրո՛յդ, մեր վերջին մնաս բարովն ըսելով քեզի, այս միա՛կ մխիթարութիւնը կը տանինք մեր հետ, եւ քու յիշատա՛կդ մեր կենաց մնացեալ օրերուն ընկեր:

Գ. Ս. ՕՏԵԱՆ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Ազգ. ժողովոյ Ատենագրութիւնք 1860—70.— համառօտ աշխարհագրութիւն քաղաքական Ս. Միքայէլեանէ 1864. — Արեւելք 1891 Ապրիլ 13 Գրիգոր Մարգարեան եւ Երկրագունտ 1870. — Կիլիկիա Բ. տարի 1862 թ. 6 էջ 17. — Մասիս, Վարագայի Հավատիս, Մանզումէ, Փունջ 1868 տարւոյ.— Գրիգոր Աղաթոն ծագում եւ կենսագրութիւն 1898 Վենետիկ Տօքթ. Տաղավարեանէ. — Ի սգալի մահ Ն. Վ. Աղաթոն էմ. դամբանական Ներսէս եպս. Վարժապետեանի 9/21 Մայիս 1868.— Դամբանական Օտեան Գրիգոր էմ. — Դամբանական Սէրվիչէն էմ. — Ոտանաւոր Թ. Թէրզեանէ Եղիա Տէմիրճիպաշեանէ.— Տէսթանը վէմաթը Աղաթոնեան էմ. — Ընդարձակ օրացոյց 1901 էջ 246 եւ 249. — Նոյն 1910 եւն. եւն.:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՉԷՐՉԵԱՆ

1828—1901

94. Համբարձում Չէրչեան

Որդին է կարնեցի չէրչնի Ղազարոսի, ծնած է 1828 Սեպտեմբեր 19ին և աչակերտած Տիրացու Արիսի, համոզմամբ պատկանելով նոյն դպրոցին և ուղղութեամբ իր վարպետին գծած ճամբուն։ Մեծ յարմարութիւն ցուցուցած է պըզտիկ հասակէն երաժշտութեան։

Թուրք և Արաբ երգողներուն միշտ ունկնդիր կըլլար և նէյ ածել սովրած էր։

1843—1848ի միջոցներուն Բերայի եկեղեցիին երաժշտապետ կ'անուանուի և հազիւ 22 տարեկան Ռօտօսթօ նոյն պաշտօնին կը կոչուի։ Յետոյ Պոլիս կը դառնայ և Պոլսոյ զանազան թաղերու դասախօս կ'ըլլայ (մասնաւորապէս Սկիւտար Ս. Խաչ)։ 1856ին Պալեան Կարապետ ամիրայի փափաքովը՝ Պալաթի դպրապետ Տիրացու Կարապետ Պաղտատլեանի գործակցութեամբ, բոլոր շարականները կը ձայնագրէ։ Երեք տարի կաշխատի այս գործին՝ զոր ետքէն քանի մը անգամներ սրբագրած և վերըստին ծայրէ ծայր գրած է։ Ժամանակ մը՝ 1878ին Արիսի մահէն ետքը՝ Մայր եկեղեցիի երաժշտապետ կանուանուի. բայց յետոյ Թաչճեանին տեղի տալով կը քաշուի։ Ինչպէս որ Երանեան եւրոպականին հմտացած էր, Չէրչեան ալ արեւելեանի մէջ առաջացած էր, որով երկու հակառակ տարրեր կը ներկայանային։ Երանեանի կուսակիցները ընդունելութիւն գտնելով, Համբարձում Պոլիսը կը թողու և յաջորդաբար կ'երթայ Քասթէմունի, Սիվրի-Հիսար, Աֆիօն Գարահիսար, Պալըքէսէր, Պանտրմա, Ատաբազար (երկու ան-

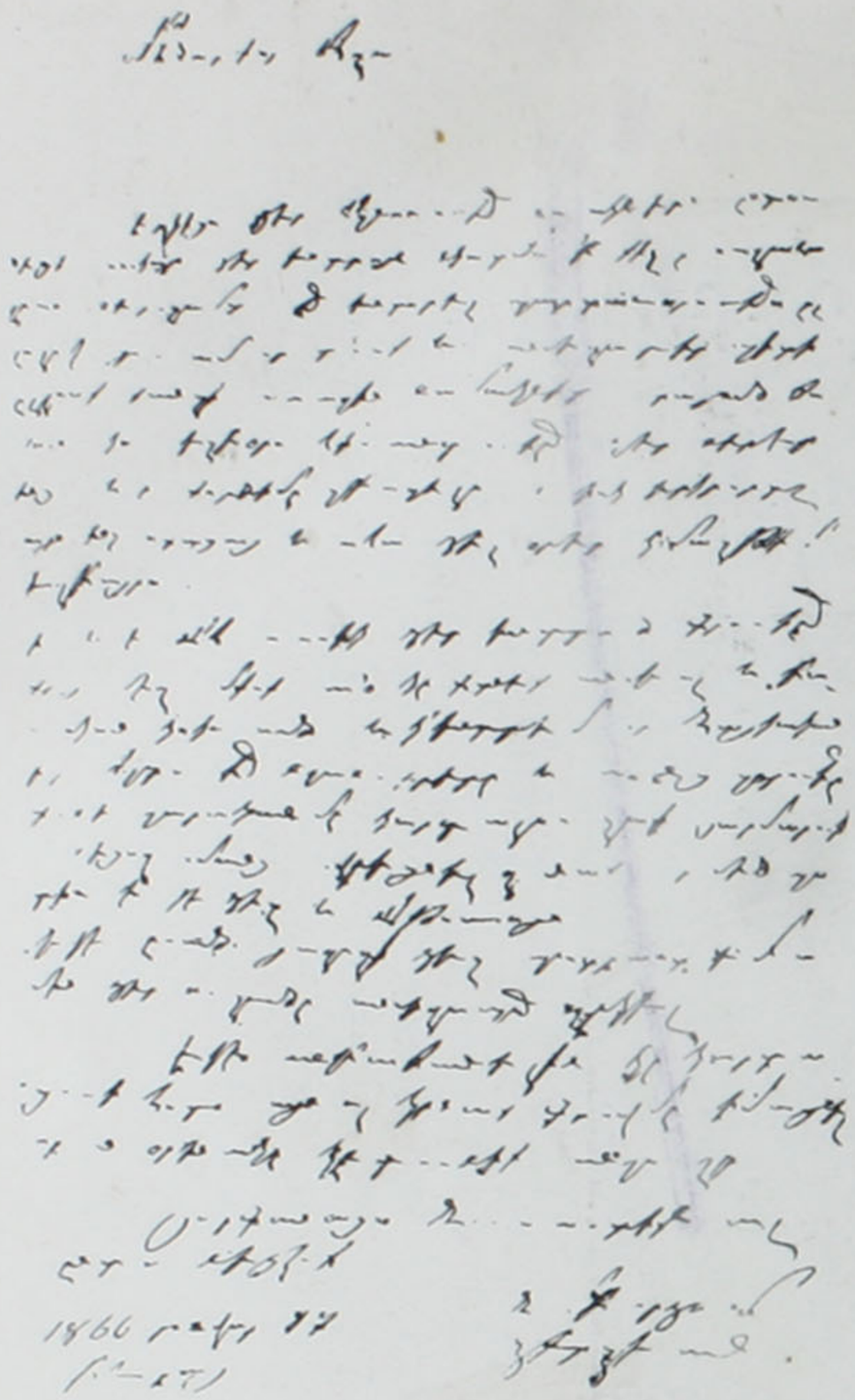

95. Ձեռագիր նամակ Հ. Զէրչեանի ուղղուած Եղիա Տնտեսեանի

գամ) և էն ետքը Ատրմաչ՝ ուր կը մեռնի 1101 Յունվար 5ին։ Ունեցած է բազմաթիւ աչակերտներ։ Ատաբազարի կիները իսկ քաջ երգիչ են և Արմաչի Դպրեվանքին ուսանողները իրմէն սովրած են երաժշտութիւնը։ 1891ին երրորդ անգամ ձայնագրած է Հայ Եկեղեցիի երգեցո-

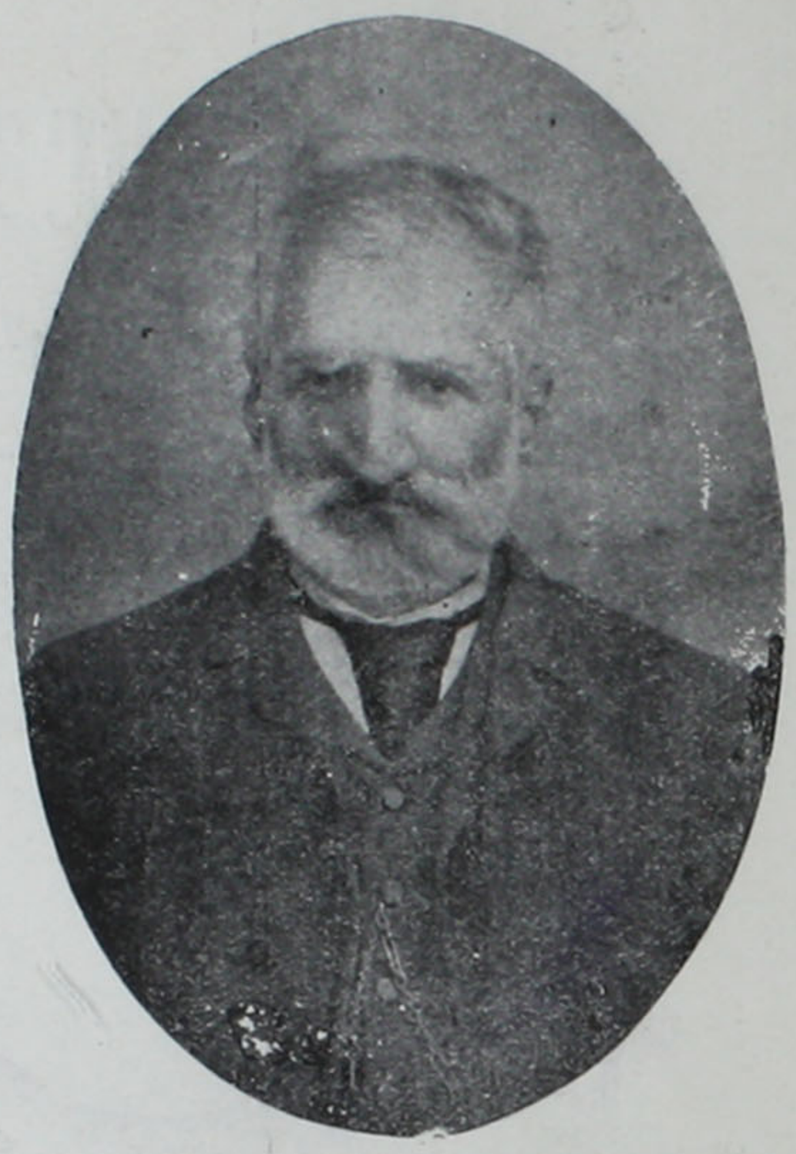

96. Համբարձում Զէրչեանի վերջին լուսանկարը

ղութիւնները։ Ինչ որ Արիս Պոլսոյ մէջ կատարած է, նոյնը ըրած է Համբարձում գաւառներու մէջ։ (Իր ձեռագիր նամակը ուղղուած է Եղիա Մ. Տնտեսեանի թիւ 95)։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Ծաղիկ 1903 թ., Ա. Ալպոյանէան. — Նկարագիր Երգոց Տնտեսեանի եւլն. եւլն.։

ՅԱԿՈԲ ԿՐՃԻԿԵԱՆ

—※—

1806—1865

97. Յակոբ Էֆէնտի Կրճիկեան

Ազգային Սահմանադրութեան հաստատման մէջ ամենէն կարեւոր դեր ունեցողներէն եղած է Յակոբ Կրճիկեան, և այդպէսով ժամանակին ամենէն յառաջընթաց մտաւորականներէն մէկը եղած է։ Գործակցած է հանրային հասարակական և Ազգային գործերու որով օգտակար անհատ մը եղած Ազգին և Պետութեան մխանգամայն. ամիրայական բռնապետութեան առաջին հարուածը տուողը ըլլալով, Օսմ. Կառավարութեան մէջ ալ իր ունեցած բարձր դիրքին պատճառաւ կրցած է Սահմանադրութեան գաղափարը ներշնչել. ինք զարգացեալ անձ՝ իր ունեցած կարեւոր պաշտօններով Օսմանեան պատմութեան մէջ եւս փայլուն անուն մը թողած է։

Ծնած է 1806ին Պոլսոյ Բերայ թաղին մէջ և իր նախնական դաստիարակութիւնը ստացած է Եզիկեան Յովսէփ վարժապետէ, իր ուսումը կատարելագործելու համար Փարիզ գացած է 1835ին մեծանուն Րէչիտ փաշայի հետ, թէ՛ իբր թարգման՝ փաշային և թէ անոր զաւակներուն իբր ուսուցիչ։ Կրճիկեան հոն հետեւած է Սորպոնի դասերուն և հետզհետէ զարգացած է, այնպէս որ Րէչիտ փաշայի միջնորդութեամբ դեսպանատան Բ. Թարգման անուանուած է այսպէսով

սկսած է իր դիւանագիտական ասպարէզը։

Այն քանի մը տարիները որ Ֆրանսական ոստանին մէջ անցուց՝ զարգացման և կատարելագործութեան շրջան մը եղաւ իրեն համար որով ընտելացաւ Ֆրանսական միտքին, ինք մասնագիտութեան մը չհետեւեցաւ, այլ ընդհանուր և լայն զարգացում ստացաւ, մանաւանդ իբր քաղաքական մարդ հետեւելով պետական կազմակերպութեանց ոգւոյն որուն թափանցել փափաքող էր նաեւ մեծանուն Բէշիտ փաշա։

1835-38 Փարիզի մէջ Ֆրանսական կեանքը ուսումնասիրելէն ետք, Կրճիկեան Բէշիտ փաշայի հետ որ Լոնտոնի դեսպան անուանուած էր, ուղեւորեցաւ Անգլիա իբր Ա. Թարգման Օսմ. Դեսպանատան 1839ին, երբ Բէշիտ փաշա Եպարքոս անուանուեցաւ, Կրճիկեան Լոնտոնի Օսմ. դեսպանատան գործերը վարեց իբրեւ դեսպանական կցորդ։

Յետոյ երբ Բէշիտ փաշա արտաքին գործոց նախարար անուանուեցաւ 1840ին իրեն խորհրդականն էր Յակոբ էֆ. Կրճիկեան։

Բէշիտ փաշա 1841 օգոստոսին Բարիզի դեսպան կ՚անուանուի, իր հետ տանելով նաև Կրճիկեանը՝ իբր Թարգման, 1843ին նորէն Պոլիս կը դառնան այցելելով եւրոպական քաղաքները, Լոնտոն, Վիեննա ևլն.։

1846ին Բէշիտ փաշա կրկին եպարքոս անուանուելով Յակոբ Կրճիկեան եղաւ եպարքոսին Թարգմանը և անոր արտակից խորհրդականը, որովհետեւ եւրոպական զարգացմամբ առաջին պաշտօնատարն էր ինք։ Իր ազդեցութիւնը Բէշիտ փաշայի վերականգնիչ գործունէութեան մէջ, խորապէս զգալի եղած է, ինչպէս նաև մեր Պատրիարքարանի գործերը բարեկարգելու աշխատութեան մէջ, որուն առաջին հիմնադիրը ըլլալու պատիւը կը պատկանի Կրճիկեան էֆ.ի, որ իր ժամանակին առաջին Հայ մտաւորականներէն մէկը եղած է, Սէրվիչէնի հետ միասին։

Արդէն Ճէզայիրլեանի կենսագրութեան մէջ յիշած ենք թէ ինչպէս արտօնութիւն տրուած է Գերագոյն և Հոգեւոր ժողովներուն՝ շնորհիւ Բէշիտ փաշայի, Ճէզայիրլեանի ու Կրճիկեանի միջոցաւ (էջ 27), իրենց այդ յաջողութիւնը կը պարտին նաև Այլի փաշայի որ Բարիզի մէջ մօտէն ծանօթացած էր Կրճիկեանի և 1846ի Բէշիտ փաշայի Դահլիճին մէջ կը վարէր Արտաքին Գործոց Նախարարի պաշտօնը։

Այն ատենները Արտաքին Գործոց Նախարարութեան կապուած էին Պատրիարքարանները և Այլի փաշային համամտութիւնը կարեւոր էր Կայսրը համոզելու համար։

Կայսրը ինչպէս տեսանք հաճեցաւ և արտօնութիւնը շնորհեց։

1847 Մայիս 7ին Մատթէոս Պատրիարք և Ամիրաները կանչուեցան Արտաքին Գործոց Նախարար Այլի էֆ.ի Էմիրկէնի ապարանքը, ու հոն կարդացուեցաւ կայսերական Հրովարտակը, որով կը հրամայուէր հաստատել երկու Ժողովներ Պատրիարքարանի մէջ, Հոգեւոր և Գերագոյն անուններով, երկու Ժողովներու ալ Նախագահութիւնն տալով Պատրիարքին։

1847 Մայիս 9ին Մատթէոս Պատրիարք Ընդհանուր Ժողով կը գումարէ Մայր-Եկեղեցւոյ մէջ, որուն ներկայ կ՚ըլլան ըստ սովորութեան Պոլիս գտնուող բոլոր եկեղեցականները, ամիրաները և արհեստաւորներու գլխաւորները, անոնց ներկայութեան կարդացուելով Հրովարտակը, կը ձեռնարկուի Գերագոյն Ժողովի ընտրութեան և կ՚ընտրուին՝

1.	Յովհաննէս Տատեան	Վառօդապետ
2.	Պօղոս Տատեան	»
3.	Կարապետ Պալեան	Ճարտարապետ
4.	Յովհաննէս Սէրվէրեան	»
5.	Միքայէլ Փիչմիչեան	Սեղանաւոր
6.	Մաքսուտ Սարիմեան	»
7.	Գէորգ Երամեան	»
8.	Մկրտիչ Ճէզայիրլեան	»
9.	Միսաք Միսաքեան	»
10.	Յովհաննէս Ելիա Զէլէպեան	»
11.	» Զօպանեան	Ոսկերիչ
12.	» Սուրէնեան	Ժամագործ
13.	Թովմաճան Մարտիրոսեան	Վաճառական
14.	Աստուածատուր Սարաֆեան	Զուխաճի
15.	Քերովբէ Պաշպազիրկեանեան	Խաղաղ
16.	Սարգիս	Քլլբճճը Պաշի
17.	Գրիգոր Թիւսիւզեան	Պէզազ
18.	Կարապետ Տ. Գրիգորեան	Թիւլպէնտճի
19.	Սահակ Քիւչիւք Յակոբեան	Քէրէստէճի
20.	Յակոբ Կրճիկեան	Պետ. պաշտօնատար

Այս Գերագոյն Ժողովին Ատենապետն ու Ատենադպիրն էր Յակոբ Կրճիկեան, Յունական Պատրիարքին աշխարհական խորհրդականին տրուած Լեոֆեր կամ Լողոֆեր տիտղոսով։

Իսկ 14 եկեղեցականներէ ալ Հոգեւոր Ժողովը կազմուեցաւ, ընտրութեան արդիւնքը ժողովականներու անուններով Բ. Դրան ծանուցուեցաւ վաւերացուելու համար, և 1847 Մայիս 20ին Գերագոյն Ժողովը իր առաջին նիստը գումարեց։ Այս ընտրութիւնը, յաղթանակն էր Ճէ-

զայրալի-Կրճիկեան խմբակին, մեծամասնութիւնը անոնցմէ և արհեստաւորներէ կազմուած ըլլալով, 1847էն մինչեւ 1860 Մայիս 24, Ազգային գործոց ատեանին մասակարարուեցաւ ոչ երկու ժողովներու ձեռքով, որոնք միշտ Ազգին ներկայացուցիչը համարուած Ընդհանուր ժողովն կ'ընտրէին։

Իրարու յաջորդող Գերագոյն ժողովներու մէջ Կրճիկեան միշտ ամէն կ'ունենայ, 1849 օգոստոսի ընտրութեան մէջ իրր Ազգային ներփոխան կը ներկայանայ, 1851 Հոկտ. 31ին ընտրութեան գաթնակէտ անդամ կ'ընտրուի Գերագոյն ժողովոյ և 6 տարի Լոզոճեքի պաշտօնը կը վարէ կատարեալ անկեղծութեամբ և խղճմտութեամբ, 1853 Մայիս 14ին կը հրաժարի իր պաշտօնէն, հրաժարականը կը մերժուի և կը խնդրուի որ իր պաշտօնը չթողուն։

Ինք ձեռագրական նման երկրագործութեան և ժամագրատութեան կարեւորութիւնը զգացած է և օգտած է այդ առիւծ երկրագործ պարծանքէ, 1843ին հրատարակած է Տետրակ բանուրիւն անուն գիրք մը, աշխատակցութեամբ Գրիգոր էֆ. Ազաթօնի և Գէորգ Սմբատեանցի և որ ձօնուած է ձեռագրական ամբոխին. իր հետաքրքրական կը ներկայացնենք անոր յառաջաբանը։

ՏԵՏՐԱԿ

1843 Թուականին, օգոստոսութեան պատճառաւ Պրուսայ գացի. հոն տեսայ գեղեցիկ դաշտեր, կանանչազարդ լեռներ, ու առատջրոտ ջուրեր. արգաւանդ հողեր. ուսոմ չատ ոսկեայց։ Բայց տեսայ ես ոսկեայց, երբ տեսայ այն ազնիւ ծառը, Թթենին, որ Եւրոպայի այնչափ ազգաց անդաս հարստութեան պատճառ կ'ըլլայ։ Ինքնիրէնս կ'խորհէի Պրուսայի ժողովուրդն ալ հարուստ եղած պիտի ըլլայ։ Եւ իրօք ես լսածներս կարծիքիս համեմատ չէին, բայց նայեցայ որ պակասութիւնը չէ թէ ժողովուրդին հոգին համ բնութեան կողմանէ, հապա արհեստին անկատարութենէն է, վասն զի այն տեղի միաբանագործութիւնը դեռ իր ոգւոյութեան վիճակին մէջն է։ Զատ գեղի այլ և այլ պատճառներ վնասուել, մանաւանդ այս կ'ըսէի, թէ մարդս ինչ վիճակի մէջ գըտնուի նէ, բնական է որ առաջ երթալ կուզէ, բայց առաջ երթալու համար, պէտք է որ գիտնայ թէ ինչ ճամբայով պիտի երթայ։ Այսպէս գաղափով կը մակաբերէի որ, եթէ այն տեղի ժողովուրդն ալ գիտնար թէ ևրոպացիք ինչպէս կատարելագործեր են իրենց միաբանագործութիւնը, հարկաւ ինքն ալ անոնց պէս գործածելու եաեւէ կ'ըլլար։ Այս մտածելով, ուզեցի որ ոչխիկ գաղափարով մը անոնց կերպը ի-

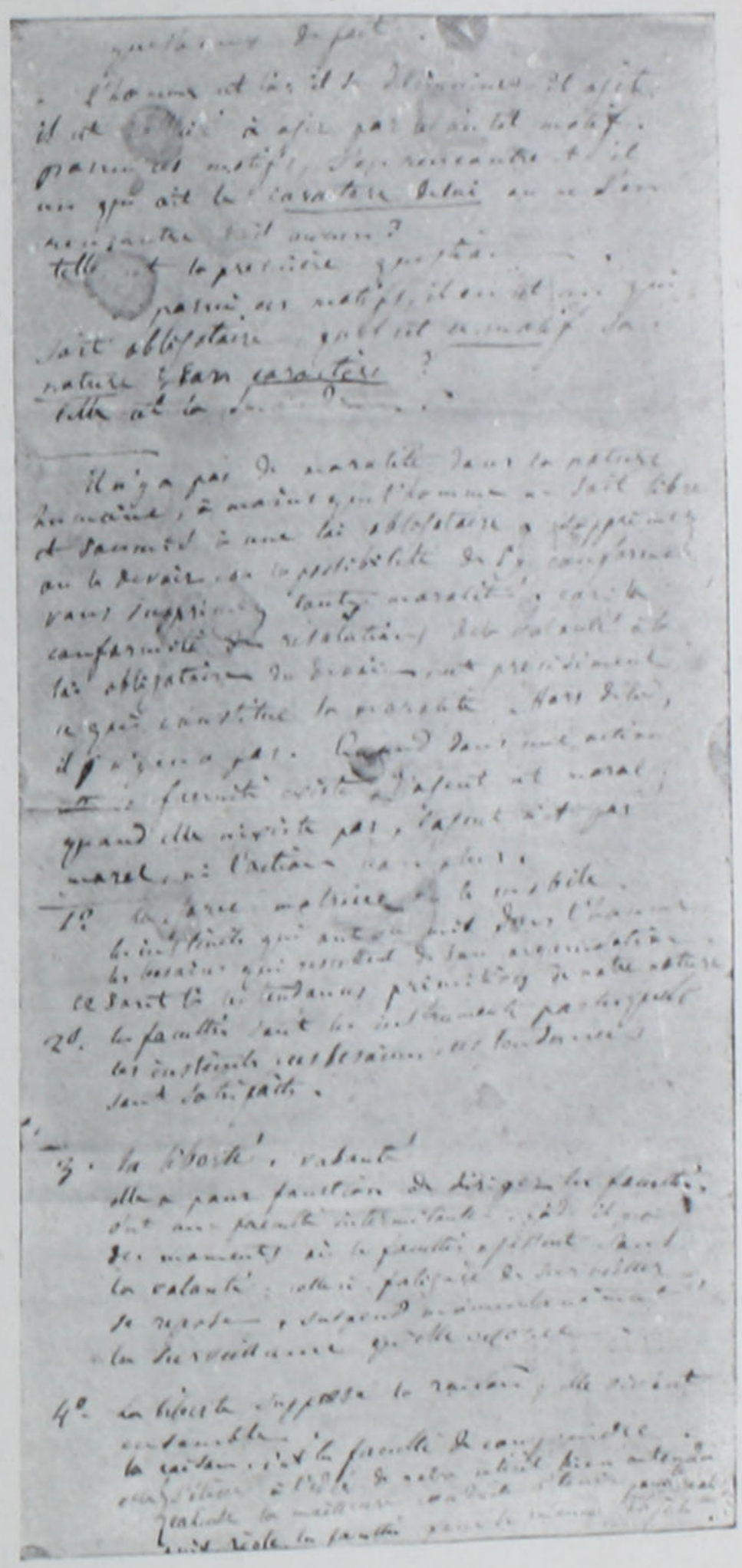

98. Յ. Կրճիկեանի Ֆրանսերէն մէկ ձեռագիրը

մացնեմ մեր Հայազգի ժեռաքարգործներուն, որպէս զի բաղդատելով ճանչնան իրենց պակասութիւնները, և ո՛րչափ կարելի է նէ, ջանան պէտք եղածը ի գործ դնել՝ թէ՛ իրենց չահուն և թէ՛ իրենց ազգայնոցը համար։ Կարծեմ թէ այսպիսի գիրքի մը ձեռք զարնելս ինձի յանդգնութիւն չհամարուիր, երբոր գիտնան որ իմ գիտաւորութիւնս միայն համբաւներուն կամ չգիտցողներուն տարեգրուելէ, և ո՛չ թէ կրթեալ-

ներուն վարպետութիւն ծախել։ Ահա՛ սորվել ուզողներուն ձեռնտու ըլլալու իղձը, և ազգասէր անձանց յորդորն են որ ինձի թելադիր եղան։

Չեմ ըսեր թէ այս արհեստին վերաբերեալ բոլոր գիտելիքները հոս բովանդակեցի, հապա միայն աչքէ անցուցի այն գլխաւոր հանգամանքները, որոնց վրայ երկբայութիւն չէ մնացեր, և հիմակվան Եւրոպայի մետաքսագործ վարպետներն ալ անկէց օգուտ կը քաղեն։ Ուրիշ ատենի, և ուրիշ անձանց կը յանձնեմ ուրիշ գիտնական ծանուցումները։ Ես որչափ որ կարելի էր, համառօտեցի բանը, խիստ հարկաւորները զանց չընելով, որպէս զի կարդացողը չահի առանց ձանձրանալոյ։ Ոճը աշխահաբառ ըրի, և խիստ պարզ, որպէս զի հայերէն գիտցող ամեն մարդ հասկընայ։

Որովհետեւ մետաքսագործութիւնը երեք բան կը սովրեցունէ. թթենի տնկել, շերամ պահել, և մետաքս քաշել, ես ալ երեք մասն բաժնեցի այս գործը։ Առաջին մասին մէջ պիտի տեսնաս թէ, քանի՛ կերպ թթենի կայ, ի՛նչ են ամեն մէկին յատկութիւնները և աղէկութիւնները, ի՛նչպէս զանոնք հասցընելու և մեծցընելու է. և ի՛նչպէս պահելու է որ շատ ապրին, աղեկ տերեւ տան, և այլն։ Այս մասը երկու ազգասէր հմուտ Հայ երկրագործաց արդիւնքն է, Պ. Գրիգորի Աղաթոնեան. և Պ. Գէորգի Սթիմարաճեան, որոնք յօժարամիտ սիրով յանձն առին գրել ազգին օգտին համար։

Երկրորդ մասը կը ցուցընէ թէ ի՛նչպէս շերամ հանելու է և ինչպէս զանոնք խնամելու է, որ չհիւանդանան մեծնան, և աղէկ խոզակ չինեն։ Ի՛նչ ճամբայ բռնելու է որ խեղճ կենդանիները շատ օր չաշխատին, այլ շուտով իրենց գործը լրմընցունեն. և այլն։

Երրորդ մասը կը ցուցունէ թէ խոզակները առնելէն ետեւ, ի՛նչպէս անոնց վրայէն մետաքսը քաշելու է որ ապրանքըդ աղէկ ըլլայ, գին ընէ, կամ վաստրկիս։ Եւրոպացիք ի՞նչ ճամբով մետաքս կը քաշեն ու ի՛նչպէս կը մանեն ևլն։

Կը յուսամ որ մեր այս պզտիկ գործն օգտակար կ՚ըլլայ մեր ազգայնոց, ճամբորդի ուղեցոյցի մը պէս. ուստի թէ որ օգտակարութեամբն ալ հաճոյ ըլլայ նէ, աշխատութեանս վարձը կրկնապատիկ առած կը համարիմ։

1846 ՅԱԿՈԲ ԿՌՃԻԿԵԱՆ

1856ին Մէհմէտ Ճէմիլ պէյ՝ որդի Մեծ-Եպարքոս Բէշիտ փաշայի Ֆրանսայի դեսպան անուանուեցաւ, երիտասարդ դեսպանին կարեւոր և միանգամայն դժուարին պաշտօնը մեղմացնելու համար, տակաւին Խրիմու պատերազմը չվերջացած, Կրճիկեան պաշտօնի կոչուեցաւ իբրեւ դեսպանական խորհրդական ԷՖԷՆՏԻ տիտղոսով։

Մինչեւ 1859 Յակոբ էֆէնտի Փարիզ մնաց Մէհմէտ Ճէմիլ պէյի հետ, դեսպանական առաջին խորհրդականի պաշտօնով և այս միջոցին ստացաւ ադամանդակուռ Օսմանիէ և Միճիտիէ պատուանշանները։

Մէհմէտ Ճէմիլ պէյ ետ կանչուեցաւ Պոլիս և մինչեւ Վէլի փաշայի դեսպան անուանումը մօտաւորապէս տարուան մը շրջան Յակոբ էֆ. վարեց Թուրքիոյ Գործակատարի պաշտօնը։ Վէլի փաշայի գալէն ետք Կրճիկեան էֆ. ձգեց դեսպանատունը և ինքզինքը տուաւ քաղաքական տնտեսագիտութեան ուսումներու։

Վէլի փաշայի դեսպանութիւնը կարճատեւ եղաւ ու իր մեկնումէն վերջը Յակոբ էֆ. նորէն Թուրքիոյ գործակատար եղաւ մինչեւ Սավֆէթ փաշայի հասնիլը։ Իր պաշտօնը անոր փոխանցելէ յետոյ Յակոբ էֆ. խնդրեց Օսմ. կառավարութենէն իր ետ կանչուիլը՝ զոր ստացաւ ու այդպէսով լքեց քաղաքական ասպարէզը. անկէ վերջը ամբողջ ժամանակը նուիրեց գրական և տնտեսական ուսմանց, հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին միշտ կ՚ուսանէր ու Բարիզի մէջ 1864ին իր հետեւած դասախօսութիւններէն մին է որ կը ներկայացնենք իբր իր ձեռագիրը, հակառակ մեր փափաքին որ կ՚ուզէինք հայերէն նամակ մը գտնել։ Կը պարտինք իր լուսանկարը և ձեռագիրը իր զաւկին Պ. Ճօն Կռճիկի որ Հ. Սիմէոն Երեմեանի միջոցաւ մեր տրամադրութեան տակ դնելու ազնըւութիւնը ունեցաւ (տես թիւ 99)։

1865ի գարնան Բարիզէ կը վերադառնայ Պոլիս, ուր կը տեսնէ իր սերմանած հունտին բողբոջումը, Սահմանադրութիւնը որ տարիներ առաջ խորհած և դէպի հոն ձգտեցուցած էր Ազգային կեանքը, հասունցած էր արդէն, և թէեւ ինք հեռի մնացած բայց հոս ամէն բան իր սաղմնային վիճակէն ելեր և սկսեր էր կատարելագործուիլ։ Պոլիս վերադարձէն քիչ ետք կը հիւանդանայ և 1865 Հոկտեմբեր 15ին կը մեռնի գեղեցիկ անուն մը թողլով Ազգային կեանքին և միանգամայն Օսմ. Պատմութեան մէջ։

Կարապետ Փանոսեան հետեւեալ կերպով կը գրէ այդ մեծանուն քաղաքագէտին մահուան առթիւ (Վարագայի Հավաստիս 1865 հոկտ. 20 թիւ 233).

«Ժամանակէ մը ի վեր Ազգերնուս Ժողովքներուն մէջ գտնուելէն զատ, Լոնտոնի և Փարիզի գործակատարի և դեսպանական թարգմանի պաշտօնները վարելով անուանի դառցած և ասկից առաջ Բարիզէն հոս եկած Յակոբ էֆ. Կրճիկեան, անցեալ հինգշաբթի օր մեռած ըլլով, ուրբաթ օրը Պէշիկթաշի եկեղեցիին մէջ յուղարկաւորութիւնը մեծ շքով կատարուած է և մարմինը ամփոփուած Գուրու-Չէշմէի գերեզմանատան մէջ։»

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Ընդարձակ Օրացոյդ 1901, 1910 (Ա. Ալպօյանեան) Պատմ. Փափազեան էջ 283. — Պատմ. Պէրպէրեան. — Պատմ. Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի (Բ. Քէչեան) Levant Hérald 1865, Մասիս 1865, Վարագայի-Հավաստիս թիւ 233, իր զաւկէն (Ճ. Կռնիկ) եւն. եւն.:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՂԱՒՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

1777—1853

Ծնած է 1777ին Պրուսայի մէջ, 10 տարեկան էր երբ աշակերտեցաւ Գարագօչեան Պօղոս Արքեպիսկոպոսի Պրուսայի մէջ հաստատած վարժարանին ուր կը դասախօսէր Տէր-Աբրահամեան Յովհաննէս սարկաւագ։ 1793ին սարկաւագ և 1798ին աբեղայ ձեռնադրուած է, քիչ ետքը Պօղոս Արքեպիսկոպոսէ ստացած է վարդապետական աստիճան, որ կոչած է զինքը Աղաւնի, բարեմիտ և հեզահամբոյր բնաւորութեանը համար։

Ստեփաննոս վ.ի աշակերտակիցն էր Պետրոս Վ. Ծերոնեան։ 1812ին երբ Գարագօչեանի առաջնորդութեան տակ Պրուսայի և Նիկոմիդիոյ վիճակները միացան, Զաքարեան Վ. Նիկոմիդիոյ փոխ-առաջնորդ կարգուեցաւ և Պետրոս Վ. Պրուսայի փոխ-առաջնորդ կարգուեցաւ։ 1816ին երկուքը միասին Էջմիածին գացին և յունիս 25ին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցան Զորագեղցի Եփրեմ Կաթողիկոսէն։ 1820ին Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Արմաչու վանքին փոխանորդ եղաւ, 1821ին տնօրէն և ուսուցիչ նորահաստատ վարժարանին մէջ, 1824ին Պանտրմայի առաջնորդ, 1825ին Իզմիտի մէջ պատրիարքական փոխանորդ։ Ստեփաննոս 1825 մայիս 11ին հիմնակէրքը ըրաւ Իզմիրի Մեսրոպեան վարժարանին վերաշինութեան։ Պօղոս Գարագօչեանի մահէն ետք Նիկոմիդիոյ և Պրուսայի վիճակները նորէն բաժնուեցան, առաջինին առաջնորդ մնալով Աղաւնի և երկրորդին Պետրոս Եպ. Ծերոնեան (մեռած 1836 Յունվար 6)։ 1825էն 1831 Ստեփաննոս Աղաւնիի փոխանորդներն էին՝ Արմաչու մէջ՝ Պօղոս Վ. Թաքթաքեան (յետոյ Պատրիարք) Ատաբազարի մէջ՝ Յակոբ Վ. Սինանեան և Նիկոմիդիոյ մէջ Կարապետ Վ. Բէքմէզեան (այդ միջոցին վերաշինուած է Հայոց հոյակապ եկեղեցին)։

Ստեփաննոս 1826ին նորէն կազմակերպեց Արմաչու դպրոցը, նոր աշակերտներ ընդունուեցան և դասախօս կարգուեցաւ Տէրոյենց պատուելին որ 26 տարու երիտասարդ մ'էր և որ մինչեւ 1828 մնաց Արմաչ։

Ստեփաննոս 1828 Մայիս 24ին հիմնակէրքը կատարեց Արմաչու վանքին, որուն շինութիւնը 9 տարի տեւեց և աւարտեցաւ 1837ին, 1831ին Արմաչու վարժարանին նոր զարկ տուաւ ուսուցիչ կարգելով հոն Մուրատ Բերիացի՝ վարժապետը (1831-1848 տես կենսագրութիւն Մուրատ վարժապետի)։ Այդ միջոցին Աղաւնի 4-5 եկեղեցի նորոգել կամ շինել տուաւ իր վիճակին մէջ, նոյնպէս հիմնեց 1827ին Նիկոմիդիոյ Լուսաւորչեան վարժարանը և Ատաբազարի Հրեշտակապետաց վարժարանը։

1831 սեպտեմբեր 4ին երբ՝ Կարապետ Պատրիարք հրաժարեցաւ, ինք ընտրուեցաւ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք և իր պատրիարքութեան իննամեայ շրջանին առաջին տարիներուն մէջ իրեն խորհրդական ունեցաւ Թաքթաքեան Պօղոս Եպ.ը, որ պատրիարքական փոխանորդ եղաւ.

Պատրիարքարանի Ժողովին գլուխն էր միշտ Պէզճեան ամիրա։ Իր օրով 1832ին հիմնուեցաւ Տնանկաց մատակարարութիւնը, որուն մատակարար մարմինը կազմուեցաւ 36 անձերէ։ Արհեստաւորները ամսական տուրք մը կը վճարէին Տնանկաց Մատակարարութեան որ կը հոգար որբերու, ծերերու և ամէն տեսակ աղքատներու պէտքերը։

99. Ստեփաննոս Աղաւնի Պատրիարք

Այն ատենները ամէն Հայ Եկեղեցի ունէր միւթեվելլի մը և եկեղեցպաններ 4էն մինչեւ 12 հոգի, թաղին կարեւորութեան համեմատ, միւթեվելլիները կ'ընտրուէին Պատրիարքէն, որուն փոխանորդները կը նկատուէին, որովհետեւ Պատրիարքն է Հայոց բարեդործական, կրթական և կրօնական հաստատութեանց ընդհանուր միւթեվելլին, պատրիարքական կոնդակ մը կը հաստատէր միւթեվելլիի ընտրութիւնը, որ կը վաւերացուէր պետական պերաթով։ Միւթեվելլին որ ցկեանս կը վարէր իր պաշտօնը եթէ չի հրաժարէր կամ ծանր պատճառներով չհրաժարեցուցուէր, իր կողմէ ժամանակաւոր փոխանորդ մը կ'ընտրէր պատրիարքական կոնդակով հաստատուած։

1831էն մինչեւ 1839 Պոլսոյ մէջ 16 եկեղեցի շինուած կամ նորոգուած են որոնք են։

1832ին կառուցուած է Թօփ-Գաբուի Ս. Նիկողայոս, նորոգուած է Սամաթիոյ Ս. Գէորգ և Էյուպի Ս. Եղիա եկեղեցիները։ 1832-33 շինուած են Հիւանդանոցի Ս. Փրկչեան հիւանդանոցը և եկեղեցին ու անոր մօտ գտնուած Ս. Յակոբի մատուռը։

1834ին նորոգուեցան Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Գուրու-Չէշմէի Ս. Խաչ, Պէյքոզի Ս. Նիկողոս և Եէնի-Գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցիները։ 1835ին շինուած է Ազատլըի Ս. Աստուածածին և Գուզկունճուքի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիները և նոյն տարին հիմէն նորոգուեցան Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ և Ալէմ-Տաղիի Ս. Նշան եկեղեցիները, 1838ին շինուեցաւ Պէշիկ-Թաշի Ս. Աստուածածին և Բերայի Ս. Յարութիւն եկեղեցիները։

Իր օրով շատ մը դպրոցներ բացուեցան որոնցմէ կը յիշենք Էյուպի Պէզճեան և Գում-Գաբուի դուրսի Պօղոսեան և Վառվառեան վարժարանները, վերաշինուեցան Գում-Գաբուի և Կէտիկ-Փաշայի դպրոցները, Ֆէնէրի և Պալաթի բարձունքը Գանլը-Քիլիսէ թաղը նոր դպրոց մը բացուեցաւ Ս. Առաքելոց անունով որուն ծախքը Հայ գինեպաններու էսնաֆին յանձնուած էր, ինչ որ այն ատենները սովորութիւն էր մէյ-մէկ էսնաֆի յանձնել իւրաքանչիւր վարժարանի մատակարարութիւնը։ Ստեփաննոս Աղաւնի հրաժարեցաւ 1839 մարտ 6ին և մարտ 19ին քաշուեցաւ իր առաջնորդական վիճակը՝ Նիկոմիդիա և Արմաշ։

Հոս կը զետեղենք իր մէկ կոնդակը հարսանեաց ծախքերու չափաւորման համար ժողովուրդին ուղղուած որ իր հետաքրքրական ըլլալուն պատճառաւ շահեկան կը դառնայ, ցոյց տալով այն ատենուան կեանքը և ոճը.

Է

ՊԱՏՐԻԱՐԳ

ՅԻ. ՔԻ. ծառայ ՏՐ. Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս, և շնորհիւ սրբոյ հոգոյն վերատեսուչ և ... մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքիս կոստանդնուպօլսոյ։

Յորմէ տիրանուէր ողջունիւ գիտութիւն լիցի շնորհափայլ քարոզիչ վարդապետաց, խոհեմազարդ քահանայից, ազգախնամ իշխանապետաց, պերճապատիւ իշխանաց, յարգելի արհեստաւորաց, և համայն բարեպաշտօն ժողովրդականաց, արանց և կանանց՝ որք 'ի թագաւորեալ մայրաքաղաքս բնակեալն էք։

Որովհետեւ մարդս արարաւ յԱստուածաբանական և մտաւոր, ապա պարտիմք բանիւ և մտօք վարիլ հայեցեալ 'ի պարագայս ժամանակին յորում գտանիմք, կարգաւորել զամենայն գործս մեր զոր հարկաւորիմք առնել. որպէս զի զաւուրս կենաց մերոց երջանկաբար և խաղաղութեամբ վարեսցուք։

Եւ քանզի 'ի մարդկային գործառնութիւնս մի առաւել հարկաւոր և հասարակ՝ է արարողութիւնն հարսանեաց. զի նովաւ մահկանացու բնութիւն մարդոյ յաջորդութեամբ զաւակի անմահանայ 'ի սերունդս, և սուրբ եկեղեցին Քրիստոսի օր ըստ օրէ աճէ և բազմանայ. և գրե՛թէ չի՛ք տուն՝ ուր ոչ լինիցի հարսանիք։

Այս մեծ և սրբազան խորհուրդ՝ որ ուրախութեան և սիրոյ է հանդէս, է որ յետ սակաւ աւուրց, և բազում անգամ եւս յաւուրս անդ ուրախութեան հարսանեաց՝ տրտմութեան և ատելութեան լինի տեսարան։

Զի երբեմն այս ըռզակն քիչ է, և ո՛չ է ըստ արժանեաց իւրոց ասելով, 'ի կողմանէ աղջկանն գրգռեն զխռովութիւն. և երբեմն բերած ճեհէզն քիչ է, և իւրեան ո՛չ վայելէ ասելով, 'ի կողմանէ տղային յարուցանէ զատելութիւն։

Եւ այս խռովութիւն և ատելութիւն՝ է՛ որ մնայ 'ի մէջ խնամեաց և լինի եւս մտանէ 'ի մէջ նորապսակ առն և կնոջ, և լինի հոգեւոր և մարմնաւոր վնասու պատճառ։

Ո՞ւր թողցուք զայն, զի և տեարքն հարսանեաց աւելորդ ծախս և մասրուֆս առնելով, թէ վասն ըռզակի և ճեհեզի, և թէ վասն անօգուտ և սնոտի հանդիսութեան, անկանին 'ի տառապանս և 'ի յուսահատութիւն։

Քանզի որ ունի զբազում որդիս, ծախիւքն որ 'ի վեր է քան զկար և զբաւականութիւն իւր, հազիւ կարէ զմի 'ի զաւակաց իւրոց ամուսնացնել, իսկ զմնացեալսն թողու անխնամ 'ի տան։

Քանզի ջանայ ըստ օրինակի առաջնոյ զաւակին մեծամեծ հանդերձանօք և հանդիսութեամբ ամուսնացուցանել և զնոսա և վասն զի չունի կարողութիւն, հարկաւորի բարձի թողի առնել զնոսա իսպառ. յորմէ հետեւին վատանունութիւնք և պէս պէս չարիք և մեղք։

Իսկ եթէ զմի որդի միայն ունիցի, վասն վնասակար և անկարգ սովորութեան որ տարածեալ է 'ի քաղաքս, վատնէ զբազում դրամս յամուսնացուցանել զնա, և ինքն տառապի աղքատութեամբ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց. և փիւչման լինի վասն ամուսնացուցանելոյ զզաւակ իւր։

Եւ այսու ո՛չ միայն վնասէ անձին իւրոյ՝ այլեւ ընկերին. որում բազումք նմանակից, գոլով և արհեստակից, ըստ նմին օրինակի ջանան առնել զհարսանիս իւրեանց. զի մի՛ 'ի հաւասարէ յետնեալ գտանիցին, և զիխթիպար իւրեանց կորուցեն առաջի հասարակութեան։

Սմին իրի ազգախնամ իշխանապետք, պերճապատիւ իշխանք, և յարգելի արհեստաւորք՝ որք 'ի կոստանդնուպօլիս են բնակեալ, որպէս յառաջին ժամանակս միանգամ և երկիցս ազգային ժողովով սահմանեալ էին զկանոնս հարսանեաց, որպէսզի իւրաքանչիւր ոք թէ ըռզակ և թէ ճէհէզ ըստ կարողութեան իւրեանց տացեն, և զաւելորդ մասրաֆ մի՛ արասցեն։

Նոյնպէս և այժմ որ է ամ տեառն 1833 և ապրիլի 24, գումարեցան 'ի Պատրիարգարանս, և միաբան հաւանութեամբ զնոյն կանոնս վերըստին հաստատեցին. զորս նչանակեմք յառաջիկայդ։

Սահմանք և կանոնք բարեկարգութեան հարսանեաց։

Կանոն. ա։ Ամենքին նոքա որք կամին ամուսնանալ, կամ ծնօղք և ազգականք նոցին՝ հարցու փորձ արասցեն զմիմիանս զաւուրս ինչ, և տեղեկասցին կերպարանաց՝ բարուց և կացութեան իրերաց։ Եթէ երկոքին կողմունքն հաճ և հաւան գտանիցեն, կոչեսցեն զքահանայս, և ծանուսցեն զկամեցողութիւնս իւրեանց։ Եւ քահանայքն քննեսցեն զհասն և զչահսն. եթէ հաս իցեն, զխնամիսն առեալ բերցեն 'ի Պատրիարգարանս 'ի սահմանադրեալ աւուրն՝ որ է ուրբաթ, և տացի նչանն։

Եւ իբրեւ այս ամենայն լինիցի, այնուհետեւ առանց բանաւոր պատճառի մի՛ քակեսցի հարսնախօսութիւն։ Իսկ եթէ վասն բանսարկութեան քսու անձանց ոմանց, կամ վասն ագահութեան և փառասիրութեան, և կամ վասն ո՛րպիսի և իցէ սնոտի և անբաւական պատճառի՝ կամիցին քակել զհարսնախօսութիւնն, անաչառ դատաստան լինիցի 'ի Պատրիարգարանս առաջի ազգային նազըրաց. բանսարկուքն պատժեսցին, և ինքեանք խրատեսցին զգաստանալ։ Բայց եթէ կամակորութեամբ նէֆսանիյէթ արասցեն քակել, եթէ 'ի կողմանէ տղային իցէ յամառութիւն, նչանն որբ աղջկանց մնասցէ՝ որպէս սովորութիւն է 'ի վաղուց հետէ. Իսկ եթէ 'ի կողմանէ աղջկանն իցէ, գին նչանին տացի որբ աղջը-

կանց, և դիմադարձն ո՛վ ոք և իցէ ըստ արժանւոյն դատեսցի, որպէս և արդար իրաւունքն պահանջեն։

Կանոն. բ։ Որովհետեւ ըստ սովորական և քաղքական կարգի՝ բովանդակ վիճակ ազգիս յերիս գլխաւոր աստիճանս որոշի. սմին իրի նշանն, ըռզակն, ճեհէզն, յերիս տեսակս որոշեցան ըստ պատշաճի, այսու օրինակաւ։

Նշանն լինիցի բուպիէ ոսկի ըստ յարմարութեան աստիճանի իւրաքանչիւրոց. բայց ծաղիկ, թէլ, շեքէր՝ ամենեւին մի գտանիցի. և մի՛ ոք երկու նշան արասցէ, զմինն յայտնի տալով, և զմիւսն ծածուկ 'ի տուն աղջկանն առաքելով։

Նշանն էլայի՝ 30 բուպիէ, մէկ սատէ չէվրէ, և մի տուփ արծաթի։

Նշանն էվսատի՝ 20 բուպիէ, մէկ սատէ չէվրէ։

Նշանն էտնայի՝ 10 բուպիէ, մէկ պայաղի թէստիմէլ։

Հարսնախօսութեան աչքիլոյս գնացօղք՝ ամենեւին ընծայ մի՛ տանիցին։

Կանոն. գ։ 'Ի հանդերձս հարսին մի՛ գըտանիցի մարգարտով՝ փուլլու՝ թըրթըրլը՝ թէփէպաչի միսիլլի բանած լաթեղեն, չալ էնթարի, կամ քիւրքխապի. սամուռ՝ կամ սամուռ նաֆէսի՝ կամ սամուռ փաչասի՝ և այլ սամուռի տեսակ քիւրք կամ վարշախ քիւրք. կամ չալ՝ կամ ուրիշ մարգարտով՝ փուլով թրթրով բանուած գլխու կապելիք. բանուած կամ անվայելուչ կերպ կերպ օյաներով չապիք. կամ հարսի չէտիկ բապուճի վերայ կլապտանլը՝ սրբմալը բան, կամ կլապտան՝ կամ սրբմայ խարճով՝ կամ մարգարտով թախտայ բապուճի՝ թէռլիկ՝ ֆիլառ՝ նալըն. քարեղենով զարդարուած սանտր և այլ այսպիսի ինչ։

Այսոքիկ և այսպիսիք մի՛ լինիցին բնաւ. ո՛չ 'ի մէջ հանդերձից հարսին միայն, այլև 'ի մէջ տան հագանելի հանդերձից՝ ամենեւին մի՛ գտցին, և այսուհետեւ նորոգ մի՛ շինեսցին, բայց որք 'ի վաղուց ունին, եթէ ագանին 'ի մէջ տան և եթէ ո՛չ, իւրեանց կամացն է յանձնեալ։

Կանանչ գունով, կամ կանանչ գունի մօտ լաթեղեն, կամ կանանչ գորտելայ, և կամ այլ ինչ՝ որ այլազգեաց միւթալիք պէտ բէնկ, 'ի հանդերձս ամենեւին մի՛ գտանիցի։

Սախանխուլիի վրան բանած բան բնաւ մի՛ լինիցի, նախ եազմայ տէստիմէլ մինչեւ 'ի տասնեւհինգ և 'ի քսան զռուշի լինի. և աւելի գնով եղեալն արգելեալ է, ո՝չ առնըվի՝ և ո՛չ տրրվի՝ և ո՛չ գործածութիւն բնաւ լինիցի։

Պօխճալըխ փեսայի կամ կնքահօր կամ ուրիշի՝ և կամ փոխանակ պօխճալըխի այլ ինչ ընծայ՝ բոլորովին մէն եղեալ է։

Կանոն. դ։ Ճեհէզն էլայի՝ երեք խաթ։

Ճեհեզն էվսատի՝ երկու խաթ։

Ճեհէզն էտնայի՝ մէկ խաթ. բայց 'ի մէն եղած բաներէն ամենեւին բան մը չընելով. և 'ի մէջ ճեհէզին՝ եաթախ, եօրղան, բարձ՝ ամենեւին չըլլայ։

Կանոն. ե։ Ըռզակն էլային՝ 750 զռուշէն մինչեւ 1500 զռուշ։

Ըռզակն էվսատին՝ 200 զռուշէն մինչեւ 500 զռուշ։

Ըռզակն էտնային 20 զռուշէն մինչեւ 100 զրշ., իւրաքանչիւր ըստ կարողութեան իւրեանց. բայց 'ի կողմանէ աղջկանն շատ է քիչ է ամենեւին բան մը չըսվի։

Կանոն. զ։ Քէսէպիչէ անունն ամենեւին մէն եղեալ է. այլ ըստ սովորութեան մէկ շաբաթ յառաջքան զհարսանիքն, հարսանեաց տեարքն ընդ քահանայից իւրեանց 'ի միասին եկեալ խօսկապ արասցեն՝ առ 'ի որոշել և յատկացուցանել զօրն հարսանեաց։

Բաղանեաց ըստակ ամենեւին չըլլայ. և հարսնացուն հասարակ աւուբ պէս 'ի բաղանիս տանին ամենայն պարկեշտութեամբ, ամենեւին հանդիսութիւն չըլլայ. և բաղնէպանին ուրիշ ժամանակ ինչ հախ կուտային՝ նոյն չափ տան, հարսանեաց պատճառաւ մէկ փարայ աւելի չըտան։ Եթէ բաղնէպանքն աւելի փարայ ուզեն բէնճիտէ ընեն՝ գան 'ի պատրիարգարանն խապար տան։

Կանոն. է։ Քօղքն սատէ չիչէքլի սէլի միէ լինիցի, մի օրինակ էլայի, էվսատի, և էտնայի, և ո՛չ բնաւ յայլ ինչ նիւթոյ, զի արգելեալ է ամենեւին։

Էլա և էվսատ հարսնէտէրքն՝ յետ լրանալոյ հարսանեաց առաքեսցեն զայն քօղքն յեկեղեցի թէմին իւրեանց՝ առ խնամակալուն որբ աղջըկկանց. զի յորժամ որբ և աղքատ աղջկունք ամուսնասցին, տացէ նոցա ձրի, զի արասցեն քօղք. և ապա շինեսցեն ինքեանց հանդերձ և զգեցցին, և աղօթող լինիցին վասն պարգեւողաց նոցա։

Քօղքի վերայ էլմասեղէն բան կապել, կամ թելէ թաճ կապել, ամենեւին մէն եղեալ է. փափաք ունեցողն եթէ թէլփէչէ ունիցի, 'ի վե-

բայ քօղքին զայն թէլփէչէն կապեսցէ փոխանակ թաճին։

Կանոն. ը։ Տեարք հարսանեաց մի՛ կոչեսցեն զբարեկամս կամ զդրացիս իւրեանց 'ի հարսանիս. և եթէ կոչեսցեն ևս հրաւիրեալքն մի գնասցեն վասն սահմանադրութեան ազգային կանոնացս. և մի՛ բնաւ ուղարկեսցեն ընծայս ինչ՝ աչքիլոյս կամ երեստեսէ կամ այլ ինչ անուամբ, թէ յաւուրս հարսանեաց և թէ յետոյ. իսկ եթէ առաքեսցեն ոմանք, տեարք հարսանեաց մի՛ ընդունիցին զընծայսն, այլ յետս դարձուսցեն։

Կանոն. թ։ Կոչեսցին 'ի հարսանիս ազգականքն և կնքահայրն, նաեւ եթէ փեսան ունիցի վարպետ. նոքա ևս սէլէով չէքեր՝ կամ քեասէով անոյչ մի՝ տանիցեն. զի այսպիսի ընծայ յամենայն ժամանակս բոլորովին արգելեալք են։

Կանոն. ժ։ Կնքահայր կամ կնքամայր առնուլ՝ թէ 'ի հեռի եթէ 'ի մօտ տեղ՝ յաւուր կիւրակէի բնաւ մի՛ երթիցեն, այլ քանի մի օր յառաջ առանձինն հրաւիրեսցեն։

Կանոն. ժա։ 'Ի հարսանիսն չենկի մի՛ գըտանիցի, թէ այր իցէ չենկին և թէ կին. և սազը մի՛ լինիցի. և 'ի ճանապարհին մի՛ չալեսցի։

Կանոն. ժբ։ 'Ի կիւրակէ օրն՝ հինայ տանել մի՛ լինիցի, այլ օր յառաջ 'ի կողմանէ փեսային այր մի առեալ ըզքօղքն և զմոմն՝ տարցէ 'ի տուն հարսին. և եթէ կամին՝ կին մի եւս ընդ նմա երթիցէ։

Կանոն. ժգ։ Տուն հարսին եթէ հեռի իցէ՝ կամ ծով աչըրը, զհարսն ֆէրաճէով բերցեն 'ի ցերեկի յաւուր կիւրակէի, և մի՛ հանդիսիւ 'ի գիշերի։

Կանոն. ժդ։ Հարսին և փեսային մոմն այսպէս լիցի. մոմն էլայի՝ չիֆտը չորս օխա. էվսատի մոմն՝ չիֆտը երկու օխայ, էտնայի մոմն՝ չիֆտը մէկ օխայ. և աւելի քան զսոսա մի՛ լինիցի։ Եւ մոմերուն վրայ թէլ կամ սուտ ծաղիկ մի՛ գտանիցի, այլ սատէ լինիցի. և եթէ ոք ունիցի փափագ՝ թէլսիզ գորտելայ կապեսցէ, և ո՛չ այլ ինչ։

Կանոն. ժե։ 'Ի ձեռս փեսային թուր, կամ 'ի վիզն պօյու եաղլըղի, 'ի գլուխն՝ թէլ կամ սրմայ, կամ էլմասեղէն զարդ, ամենեւին մի՛ գտանիցի. այլ՝ միայն նարօտն լինիցի նշան փեսայութեան. և մի՛ ի տուն հարսին՝ թել կամ սրմա կապեսցի 'ի գլուխ փեսային, և 'ի դուրս ելանելն հանցի, զի արգելեալ է ամենեւին։

Կանոն. ժզ։ Եթէ հարսնետունը մօտ իցէ, և հարսառ երթիցեն, 'ի ճանապարհին եկեղեցական զգեստ՝ չուրջառ, չապիկ մի՛ զգեցցին. զօնչայ կամ չալղը մի՛ հանցեն ընդ առաջ փեսային. և դռնչէք ընծայ մի՛ տացեն փեսայի զի արգելեալ է։

Կանոն. ժէ։ Հարսն և փեսան քանի մի օր յառաջ քան զպսակն խոտովանեսցին և հաղորդեսցեն, և պսակն լինիցի զկնի կէս գիշերին որ լուսանայ երկու չաբաթի. թագառութիւնն հարսանեաց ևս 'ի նոյն առաւօտու լինիցի, և լրասցի հարսանիքն. և ամենայն հարսնեւորք առանց ճաչ ինչ առնելոյ 'ի տան հարսանեաց՝ երթիցեն 'ի տունս իւրեանց։

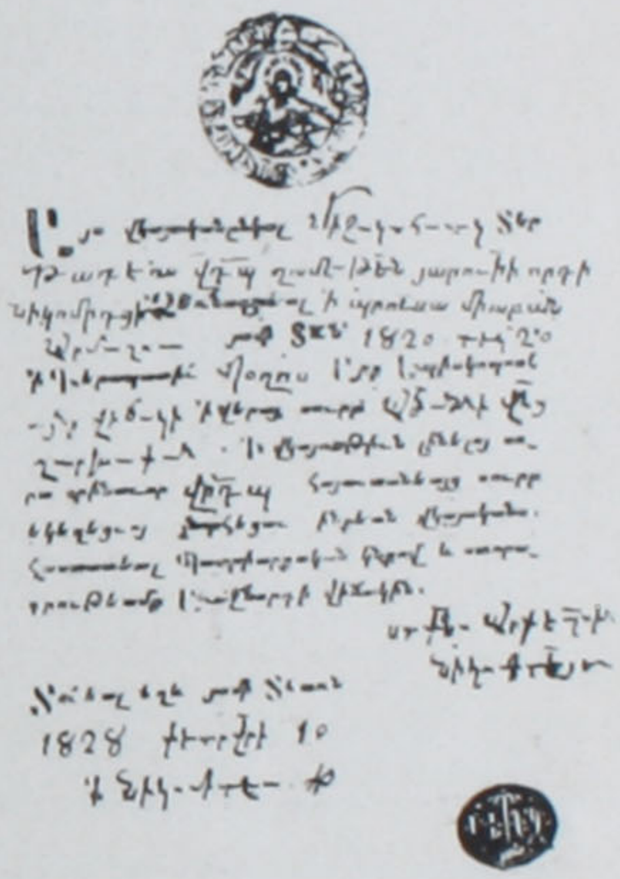

100. Ստեփաննոս Աղաւնիի ձեռագիր կոնդակը

Կանոն. ժը։ 'Ի կողմանէ ծնողաց փեսային կամ ազգականաց, և կամ 'ի կողմանէ կընքահօրն երեստեսէ կամ այլ ինչ ընծայ մի՛ տացի հարսին. և ո՛չ հարս տացէ ընծայ ինչ նոցին։

Կանոն. ժթ։ 'Ի ձեռքպաքի օրն՝ 'ի տուն աղջկան բազմութեամբ մի՛ երթիցեն և հացկերոյթ մի՛ լինիցի. և փեսային ընծայ ինչ ամենեւին մի՛ տացի։

Կանոն. ի։ Եէտի անունն ամենեւին արգելեալ է, բայց յետ աւուրց ինչ 'ի կողմանէ աղջկանն 'ի տեսութիւն հարսին երթիցեն. բայց ընծա՛յ բնաւ երբէք մի՛ տանիցին։

Եւ յառաջին բարեկեդանին 'ի գընալն իւրեանց 'ի տուն փեսային, և յառաջին զատկին 'ի բերելն զհարսն 'ի տուն իւրեանց փեսային կամ հարսին ընծայ մի՛ տացեն, և մի՛ առնուցուն։

Նոյնպէս 'ի կաղանդի՝ կամ 'ի տօնի ծընդեան՝ 'ի սուրբ զատկի՝ մինչ երթայ փեսայն 'ի չնորհաւորութիւն առ ազգականս հարսին,

նոր փեսա՛յ է ասելով, ամենևեւին ընծայ մի՛ տացի, ո՛չ չեւրէ, և ո՛չ այլ ինչ:

Կանոն. իա: Պէչիկն և նորին թախտին՝ ի կողմանէ հարսին մի՛ յուշարկեսցին, և մի՛ եւս փոխանակ պէչիկի՝ ընծայ տացի, զի այս ըստ ընծայք բոլորովին մէն եղեալ է:

Իսկ արդ՝ ոչ միայն յարարողութիւնս հարսանեաց, այլեւ ի տունս ննջեցելոց և յայլ բազում դէպս գտանին անպիտան սովորութիւնք և վայրապար ծախք. ուստի առ ի բառնալ զնոսա ի միջոյ ազգիս՝ սահմանեմք կանոն ինչ:

Կանոն. ա: Ընտանիք ննջեցելոյն՝ թէ արք և թէ կանայք՝ մի՛ չինեսցեն և մի՛ զգեցցին զսև հանդերձս, զի ո՛չ է յաստուածային հրամանաց՝ և ո՛չ եկեղեցական կանոնաց, այլ՝ հետեւութիւնն անօգուտ սովորութեան. իսկ ի նչան ագաւորի՝ եթէ կամենային կանայք՝ կապեսցեն ի գլուխ խրեամբ սև ենգէնի:

Կանոն. բ: Յաւուր կիւրակէամուտի ննջեցելոյն՝ դրսէն մարդ մի՛ կոչեսցեն ի հացկերոյթ այլ եկեսցեն քահանայք՝ որք զպաշտօն ննջեցելոյն կատարեն. և չէօրէկ՝ կամ լօխմայ մի՛ արասցեն:

Ապա որք կամին ննջեցելոյն բարի առնել, վանս հոգւոյ նորա տացեն քառասնից քահանայից, և ողորմութիւն հիւանդանոցաց և կաթսելոց:

Կանոն. գ: Որք երթան ի տուն ագաւորաց՝ զլուխ ողջ կենայ ասել՝ խառնէ կամ չէքէր կամ այլ ինչ ընծայ մի՛ տանիցեն, և մի՛ յուշարկեսցեն. իսկ եթէ յուշարկեսցեն՝ մի՛ ընդունիցին զընծայն, այլ յետս դարձուսցեն:

Կանոն. դ: Որք բարով նստիս երթան առ բարեկամս և առ ազգականս վանն նոր տուն առնելոյ, կամ տուն չինելոյ. տուն մանողջէք ընծայ մի՛ տանիցեն և մի՛ յղեսցեն:

Կանոն. ե: Սէլէով չէքէր՝ կամ քեասէով առնոյշ՝ կամ այլ այսպիսի ինչ ընծայ տանել կամ յուշարկել՝ յամենայն ժամանակս և յամենայն տեղիս բնաւ երբէք մի՛ լինիցի, ամենևեւին արգիլեալ է:

Կանոն. զ: Ի զատկի կամ ի ծննդեան Տեառն եկոզաց՝ ամպէրիէ, իքսիր, և այլ այսպիսի ըմպելիք մի՛ տացի, և անույշ մի՛ հանցի, այլ միայն սառէ խառնէ:

Կանոն. է: Ցորժամ կանայք ի տեառնթեան միմեանց երթան՝ ամպէրիէ, իքսիր և այլ այսպիսի ըմպելիք մի՛ տացի. այլ միանգամ անույշ և խառնէ, կամ աւելի ևս՝ երկիցս, և քան զերկուս անգամն աւելի՝ ո՛չ խառնէ և ո՛չ այլ ինչ տացի ամենևեւին:

Ահա որպէս երեւի յայս ամենայն սահմանադրութենէ, զի կամքով և չանամբ հետի պահել զազգն մեր յընդունայն և յաւելորդ մասրաֆից. որ ո՛չ հոգւոյ և ո՛չ մարմնոյ են օգուտ, այլ մանաւանդ վնասակար: Զի ունեւորքն առնեն, և չունեւորքն հետեւել եղեալ նոցին արարողութեան՝ իբրեւ ազգային սովորութեան, անկանին ընդ պարտիս, նեղին և տառապին:

Եւ զի մի՛ ոք յարարողութեան հարսանեաց՝ անպիտան կամ աւելորդ ծախիւք արտաքոյ կանոնացս ելանիցէ, և զբարեկարգութիւն ազգիս խանգարիցէ. վասն այսորիկ զամենայն ի հաւատարիմ և յաստուածասէր անձանց՝ Պատրիարքական կոնդակաւ Նազըր և վերակացու կարգեցաք յամենայն կողմանս և եկեղեցիս, այսու օրինակաւ:

Երկու նազըր ի խումբալուս յամենատեսիս մայր տաճարս Աստուածածնին եկեղեցին:

Երկու նազըր ի սուրբ Գէորգ եկեղեցին, կամ ի նարլըխանալու՝ ի սուրբ Յովհաննէս եկեղեցին:

Երկու նազըր ի պալաթ՝ ի սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցին:

Մէկ նազըր ի թօփխանալու՝ ի սուրբ Նիկողայոս եկեղեցին:

Երկու նազըր էյիփ, միւնն ի սուրբ Եղիա, և միւնն ի սուրբ Աստուածածնին եկեղեցին:

Երկու նազըր ի Խասգիւղ՝ ի սուրբ Սահուանոս եկեղեցին:

Մէկ նազըր ի խասլըքաշայ՝ ի սուրբ Յակոբ եկեղեցին:

Մէկ նազըր ի զալաթիա՝ ի սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցին:

Մէկ նազըր ի պէկօղլու՝ ի սուրբ Երրորդութիւն եկեղեցին:

Մէկ նազըր ի պէշիկտաշ՝ ի սուրբ Աստուածածնին եկեղեցին:

Մէկ նազըր ի յօրթագիւղ՝ ի Խընդրակատար սուրբ Աստուածածնին եկեղեցին:

Մէկ նազըր ի խասրուչէշմէ՝ ի սուրբ Խաչ եկեղեցին:

Մէկ նազըր ի հիւար՝ ի սուրբ Սանդուխտ եկեղեցին:

Մէկ նազըր ի էնիփիւղ՝ ի սուրբ Աստուածածնին եկեղեցին:

Մէկ նազըր 'ի պէկխօզ՝ 'ի սուրբ Նիկողայոս եկեղեցին։

Երկու նազըր յիւսկիւտար՝ մինն 'ի սուրբ Խաչ, և մինն 'ի սուրբ Կարապետ եկեղեցին։

Մէկ նազըր 'ի գատիգիւղ՝ 'ի սուրբ Թագաւոր եկեղեցին։

Մէկ նազըր 'ի խարդալ՝ 'ի սուրբ Նշան եկեղեցին։

Մէկ նազըր յալէմտաղի՝ 'ի սուրբ Նշան եկեղեցին։

Եւ զի մի՛ ձանձրութիւն ինչ լինիցի նազըրաց, վասն որոյ սահման եդաւ, զի տարին միանգամ փոփոխեսցին նոքա, և այլք 'ի տեղի նոցա կացուսցին։

Զի յորժամ առնէ ոք պատրաստութիւն հարսանեաց՝ սոքա հարձուփորձ արասցեն և տեղեկասցին, և մինչ իմանան և ստուգեն վասն ուրուք, թէ աւելի ինչ առնելով արտաքոյ ելանէ ազգային կանոնաց, առանց իրիք ակնածութեան եկեալ ծանուսցեն 'ի Պատրիարգարանս. զի եղիցի քննութիւն և դատաստան. և ըստ արժանի գործոց իւրոց ընկալցի զհատուցումն և զպատիժ։

Եւ քան զի հսկողութիւն մեր և փոյթ այն է, հաստատուն պա ել զազգօգուտ սահմանքս զայսոսիկ. ապա պարտաւոր են ամենայն ազգասէր անձինք ազդ առնել նազըրաց, կամ ծանուցանել 'ի Պատրիարգարանս, մինչ իմանան զումեքէ թէ աւելի պատրաստութիւն կամ մասրուֆ առնէ վասն հարսանեաց։ Եւ թէպէտ դրացի՝ կամ բարեկամ՝ կամ ազգական նորա իցէ, տակաւին պարտաւորի զօգուտն ազգին առաւել համարել՝ քան զբարեկամութիւն միոյ անձին որ խանգարէ զազգն։ Ուստի եթէ ո՛չ ազդ առնէ՝ մեծապէս մեղանչէ առաջի աստուծոյ վկայութեամբ խլճի մտաց իւրոց։

Եւ առ 'ի յայտ առնել ամենեցուն զբարեկարգ սահմանադրութիւն ազգային ժողովոյս զայս Կանոնական կոնդակս՝ զոր միաբան հաւանութեամբ կնքեալ հաստատեցաք, այժմ տպագրութեամբ 'ի լոյս ընծայեցաք։

Եւ արդ՝ ո՛վ հոգեծին որդիք մեր 'ի քրիստոս, ահա ըստ պարտաւորութեան մերում զօգուտն ձեր ծանուցաք ձեզ, այսուհետեւ դուք պարտաւորիք ըստ գրելոցս առնել. իսկ եթէ զհակառակն առնիցէք՝ ո՛չ ինչ օգտիք, ո՛չ ըստ հոգւոյ և ո՛չ ըստ մարմնոյ, այլ մանաւանդ ըստ երկոցունցն վնասիք։

Յիշեցէ՛ք՝ զի մեք բայէ եմք, և բայէութեան պարծանքն պարկեշտութիւն է. խնայեցէ՛ք անձանց ձերոց և համօրէն լրութեան ազգիս։

Ապա իւրաքանչիւր ոք զօգուտ անձին իւրոյ ինքն գիտասցէ. մեք այսուհետեւ քաւեալ եմք յարենէ այնպիսւոյն, որ անհնազանդութեամբ բարեկարգ կանոնացս, կամովին զանձն արկանէ 'ի ներքոյ դատապարտութեան և մեք ակամայ ստիպեմք վասն օգտի ազգին չարաչար պատժովք պատուհասել զնա և բանադրել ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ՝ 'ի զգաստութիւն ինքեան, և 'ի խրատ այլոց բազմաց։

Իսկ որք այսու կանոնօքս վարին, զոր միաբան ազգային ժողովով եկեղեցականօք և աշխարհականօքհաստատեալ կնքեցաք, այնպիսիքն օրհնեալ լիցին 'ի տեառնէ աստուծոյ, և յամենայն սրբոց նորա, և 'ի մէնջ. բարեյիշատակ զաւակօք բարգաւաճեալ ծաղկեսցեն յորդւոց յորդիս. և եղիցին որպէս ձիթենի պտղալից տնկեալք 'ի տանն աստուծոյ՝ 'ի ժառանգութիւն յաւիտենիցն բարեաց։

Այլ Աստուած որ առատն է ողորմութեամբ, տացէ ամենեցուն հոգի զգաստութեան խորչիլ 'ի չարէն և 'ի վնասակարէն, և խորհիլ և առնել միշտ զբարին և զօգտակարն՝ որպէս և վայելէ քրիստոնէական պարկեշտութեան։

Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցի ընդ ձեզ և ընդ ամենեսին, ամէն։

Տուեալ եղեւ Կանոնական Կոնդակս հարսանեաց, յամի տեառն 1833 յապրիլի 24 'ի Պատրիարգարանս ամենայն հայոց՝ որ 'ի թագաւորեալ մայրաքաղաքս կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածին աթոռանիստ մայր եկեղեցւոյս։

Յակոբոս եպիսկ. Սերոբեան իրեն յաջորդելէ ետք 1840 հոկտ. 1ին նորէն Պատրիարք կ'ընտրուի, խորհրդական ունենալով Թաքթաքեան Պօղոս եպիսկ.։

1841 օգոստոս 3ին Աղաւնի դարձեալ հրաժարեցաւ և իր հրաժարականը սեպտեմբեր 17ին ընդունուելով, ինք քաշուեցաւ իր վիճակը և մեծ զարկ տուաւ Արմաչու վարժարանին, այդ միջոցին վանքին ուսուցիչ կարգուեցաւ Մուրատ վարժապետի աշակերտը Մավեան Յովհաննէս պատուելի։ Պօղոս Թաքթաքեան և Ստեփաննոս Մաղաքեան 1847ին Աղաւնիի փոխանորդ կարգուեցան Արմաչի մէջ։

Իր առաջնորդութեան վերջին տարիները տկարութեան պատճառաւ գրեթէ գործէ քաշ-

ուեցաւ, 1849ին արտօնեց երկու ամուսնութիւններ որոնք դիտողութիւններու տեղի տուին և ատոնց համար դատի կոչուեցաւ Յակոբոս Պատրիարքէն, թէեւ ներողամիտ ոգւով վարուեցան իրեն հետ իր ծերութեան պատճառաւ:

Հետզհետէ տկարանալով Աղաւնի Պատրիարք 1853 ապրիլ 6ին վախճանեցաւ Նիկոմիդիա և թաղուեցաւ Հայոց եկեղեցւոյ բակը:

Ստեփաննոս Աղաւնի թողած է իր ինքնակենսագրութիւնը համառօտ գրութիւն մը՝ որ կը պահուի Արմաչու վանքին մէջ:

Սուլթան Մահմուտ մեծանուն կայսրը 1834 դեկտեմբեր 19ին իր ներկայութեան ընդունելով զայն ուրիշ հասարակութեանց կրօնական պետերուն հետ, իֆթիխարի պատուանշանը շնորհած է անոր: Նոյնպէս Ապտիւլ-Մէճիտ կայսրն ալ 1844 և 1845ին Իզմիտ այցելած և երկու անգամ ալ խիլայով պատուած էր զինքը և 1846 Յուլիս 6ին նոր պատուանշան մը շնորհած:

Ինք ճարտար քարոզիչ էր, կազմուածքով փափուկ, բայց տոկուն՝ աշխատութեան մէջ, ազդեցիկ ձայն ունէր, հանդարտ, խոհեմ, ազնիւ եկեղեցական մըն էր, որ սիրելի կը դառնար զինքը ճանչցողներուն:

ԱՂ ՀԻՒՐՆԵՐ. — Ընդարձակ Օրացոյց 1900-1901. — Օրմանեան Մ. Ե. Պատմութիւն Արմաշու (ձեռագիր) Սուրմանդակ 1900. — Պատմութիւն Պէրպէրեան. — Ինքնակենսագրութիւն Ստեփաննոս Աղաւնիի (ձեռագիր). — Պատմ. Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի (Քէչեան). — Ընդարձակ Օրացոյց 1910 եւն. եւն.:

ԱԲՐԱՀԱՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

(1833 — 1903)

Մուրատ վարժապետ Բերիացւոյ Տիւզեանցի անդրանիկ որդին է Աբրահամ Մուրատեան որ հռչակաւոր եղած է Եւրոպիոյ (Բարիզ), Ասիոյ, (Նիկոմիդիա) և Ափրիկէի՝ (Գահիրէ) մէջ իր հրատարակած երեք թերթերովը, որոնք իր ժամանակին աղմուկ հանած և Հայ Լրագրութեան սաղմնային վիճակին մէջ մեծագործութիւններ եղած են:

Ծնած է Արմաչի մէջ, երբ իր հայրը հոն ուսուցիչ էր. 1833 Հոկտեմբեր 21ին:

Աբրահամ Արմաչի ուսումնարանին մէջ անցուցած է իր մանկութեան շրջանը և 7 տարեկան էր երբ սկսաւ ուսանիլ Քերականութիւն և Իտալերէն:

1842ին Մուրատ վարժապետ Արմաչու վանքէն մեկնեցաւ և գնաց Ատաբազար, հոն փայտաչէն մեքենայ մը գնեց և սկսաւ զաւկին սովրեցնել բամպակէ խայթան շինել:

Ապա Նիկոմիդիա գնաց ընտանեօք և անտի ուղեւորեցաւ Ս. Երուսաղէմ ուխտի համար. 1844ին հոն Զաքարիա Պատրիարք ստիպեց զինքը որ ուսումնարանին ուսուցիչ ըլլայ: Աբրահամ իր արհեստը թողլով, նորէն սկսաւ աշխատիլ իր ուսմանց, Հայերէն և Իտալերէն լեզուներու, ինք աւելի արուեստի հետամուտ էր քան թէ գրականութեան, ուստի իր հայրը գծագրութեան սկզբունքները և թուղթերը Եպրու գոյնով ներկել սովրեցուց:

Օր մը Աբրահամ կերթայ իր հօրը հետ Ս. Աթոռին տպարանը այցելութեան, ինք երբէք տպարան չէր տեսած, Աբրահամ տպագրութեան արուեստին սէրէն յափշտակուած խնդրեց հօրմէն որ իրեն միջոցներ հայթայթէ տպարան բանալու: Թէպէտ Մուրատ վարժապետ կը փափաքէր իր զաւկին երազը իրականացնել, բայց Երուսաղէմի մէջ անկարելի էր, քանի որ հոն ձուլարան չկար, Աբրահամի թախանձանքին վրայ, Մուրատ կը դիմէ տպարանին վերակացու վարդապետին որ Զաքարիա Պատրիարքին հրամանաւ բաւական գիր կուտայ, ուրկէ միայն Հայր մերը շարել կարելի կըլլայ: Իր հայրը շինել կուտայ գրի քացա մը (ըստ Մուրատեանի խորշատուփ) և գրընկալ մը փայտեայ (Compas):

Վանքի գրաշարներէն մէկը Աբրահամին կ'ուսուցանէ տառերուն շարելու օրէնքը, որ կը սովրի և յաղթական ցոյց կուտայ իր հօրը իրեն շարած

հայր մերը, բայց տակաւին կը մնար խոչընդոտ վրայ տպելը, ինչպէս կարելի էր առանց համակրելու, իր հայրը նանձարել մարդ չմնալ կատաղի կռիւներ պէրիի նման երկար փոյթաւոր գործերու պատճառով քահանաները նչխարը կը պատրաստեն, առանց լայն և տափարակ կտոր մը բաւարար չափ գնելով կտրելու և կոխելու համար, անոնցմով տպագրիլ միայն կրնան առնուազն մը վրայ և նաքլ չտրուած գրերուն վրայ կը դնէ և խոչընդոտով կատարելագործեալ տպագրութիւնը տակաւին մը կը մնայ և անոր հայրը մերը ուրախ էր տեսնելով կոխէ ժամուկի տեղ և անոր հայր մերը ուրախ էր արդէն։ Այն առեն Բր. Գոլոմպոսէն ուխտաւորութիւն գայ Աբրահամ երթ տեսնալ իր ուրբանիկ ձեռակերտին տպուիլը 1845ին Ս. Երուսաղէմի մէջ։

Անկից ետք փոխադրեցաւ հայր մերին հետ Հաւատով Խոստովանիմ ալ տպել և փոքրիկ Աղօթագիրք մը պատրաստել, այլ անդրանիկ էին տառերը, և պակասները վանքին ուղարկեցին տառել անկարելի էր որովհետև ձուլարան չկար, և միաբանութիւնը ուխտած էր տառերը լաւ պահպանել որովհետև դժուար էր անոնցմէ ձեռք բերել։ Կնճռոտ էր հարցը, թէեւ իր հայրը ուրախ էր որ գաւակը արուեստի սէրը ունի, այլ չէր կրնար անոր փափաքը կատարել, չատ մը մտածումներէ վերջ հնար մը գտաւ, բացի մամուլէ և Հայերէն տառերէ, ամէն բան կարելի էր գտնել Երուսաղէմի Հրէական ոսպարանէն, որ չատ ճոխ էր Եւրոպական Երթայցիներու նպաստներով։ Մուրատ վարժապետ բարեկամութիւն կը հաստատէ ոսպարանի տեսչին հետ, որ Լէհացի բարեպաշտ մին էր, բնականաբար տեսակցութիւններու մէջ բարեւներ Աբրահամու ուղղութիւնը և չատ ուրախ եղաւ որ այդ տասերկու տարեկան պատանին կը հետեւի մարդկային լուսաւորութեան արուեստին, կը հրաւիրէ իրենց ոսպարանը և ինչ որ անոր անհրաժեշտ է նուիրել կ'առաջարկէ։ Ոսպարանը չատ ընդարձակ էր և մամուլները բազմաթիւ որոնք սակայն փայտեայ էին։

Աբրահամ Մուրատեան Հրեաներու ոսպարանէն իր պէտքերը հոգալով Մուրատ վարժապետ ալ սկսաւ փորագրել պակաս տառերը՝ ուսանելի վրայ և ջանաց նմանցնել կապարեայ տառերուն, Աբրահամ սկսաւ չարել փայտեայ և կապարեայ տառերը խառն։

Այսպէսով անդիկա յաջողեցաւ չարել «Հաւատով խոստովանիմ»ը, Մուրատ որ քաջ վարպետ էր Աղօթագիրքին համար կողք մը ալ պատրաստեց, որուն վրայ նշանակուած էր Տրապիզոնի Աբրահամ։ Եւ սկսան հայր և որդի դիշեր ցերեկ տպագրել Աղօթագիրքը։

101. Աբրահամ Մուրատեան

Աղօթագիրքին վերջ Այրենարան մըն ալ պատրաստեցին որ քոլոր տեսնողները կը զարմանային թէ կարելի՞ էր փայտեայ տառերով և առանց մամուլի այդքան կատարելագործեալ արտադրութիւն տանել և կը փափաքէին տեսնել տառերը և տպելու եղանակը։

1845ին Զատկէն ետք երբ Մուրատ վարժապետ ընտանիքով Նիկոմիդիա գարձաւ, Աբրահամ խնամքով հետաքնն իր տպարանը և հետ տարաւ, Մուրատ հոն փոքրիկ իսանութիւն մը բացաւ Տաճկաց Դաղի-Պապա(*) թաղին մէջ իր գաւկին համար, որպէս զի վարժուի տեսնուրին։

Մուրատ իսանութեան մէջ նստելով կը հրահանգէր իր գաւակը դնելու և տպելանիներու մասին, կատարեալ թևթև հիւանդութիւններու դեղերը, ուր առեներն ընդհատացած էր փոխադարձներէ գնել դնել, և անոնք ալ այն առենուան բժիշկները կը համարուէին, որովհետև թէ ընդհատացած չէր բժիշկի դիմել և թէ

(*) Հոն մինչեւ հիմայ շիւխմարը կայ այդ անուամբ, ուղղափառ Բրիստոնեաները կը համարեն Երմոպեայ Քահանային դերեզմանը, ուխտաստեղի է թէ Տաճկաց եւ թէ Քրիստոնեաներու միացեալ։

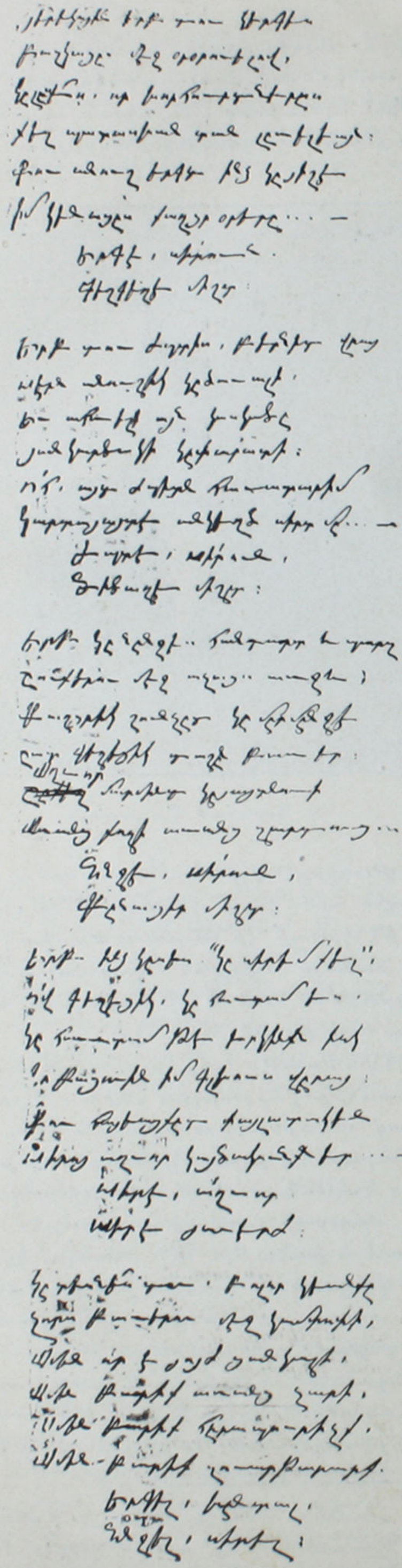

102. Ձեռագիր Աբրահամ Մուրատեանի

բժիշկները հազուագիւտ էին, մանաւանդ գաւառներու մէջ։

Բարեպաշտ Յովհաննէս ամիրա Տատեան Մրքուզի վաւօղապետը և Նիկոմիդիոյ և Հերքէլի գործարանատիրու ընդհանուր Տեսուչը, հմուտ այցելուով, խորհուրդ կուտայ Մուրատ վարժարանի գաւառներու վարժարաններուն տեսուչ և Նիկոմիդիոյ Լուսաւորչեան վարժարանին դաստատու ըլլալ։ Աբրահամ այս պատճառով մնալու միտքով իր խանութին մէջ, մէկ կողմէ առեւտուրով կը զբաղի և միւս կողմէ կաշխատի Հայերէն, Թուրքերէն և Յունարէն լեզուներու։

1848ին Մուրատ վարժարան Գալէթայէ մեկնելով, Աբրահամ կը զրկուի հօրեղբօր պաշտպանութեան, Յորերու պաշտպան միտքով և ուրիշ մտքով չտեսնելով՝ հայմագլխու համար անոնց օգտակարին, քանի որ ինք հազիւ տասներեքին տարեկան էր և հազիւ օրը 2 կամ 3 զրուշ կը չահէր՝ արհեստին անվարժ ըլլալուն համար, և լացերները և մայրը ծայր առնելու չկարողանալուն մէջ միացին։

Իր մայրը՝ անձնուէր խելացի կին, մտիկ ընելով բարեկամներու խորհուրդին իր տան մէջ ժոզվեց պզտիկ աղջիկներ և իր զաւակներուն հետ սկսաւ դաստիարակել, և այս ժամանակաւոր վարժոցը հետզհետէ կը զարգանար և միւս կողմէն ալ նիւթապէս օգտակար կըլլար ընտանիքին։

Այն տեսնելը տեսնելով Աբրահամ Մրքուզի գործարանին պաշտօնեաներէն մէկը, Համբարձում Քերովբէեան անուն Պոլսեցի մը, որ Մուրատայ աղջնաթեան Նիկոմիդիոյ վարժարաններուն հոգաբարձու էր, երբեմն երբեմն գաւեշտական թերթ մը կը հրատարակէր ձեռագիր Սուրհանդակ անունով և վարժարանի աշակերտներուն օրինակել տալով, Պոլիս Ամիրաններուն կը զրկէր, սիրելի ալ գուարճանար։ Այդ թերթը եզական համբաւ ունեցած է այն տաճն և մեծ հաճութեամբ կը կարդային, ձեռքէ ձեռք կը պտտէր, այնպէս որ ալ բոլորովին պատառ պատառ կըլլար թերթը։ Այդ միջոցներուն էր որ Պարտիզակի մէջ ալ նմանատիպ ձեռագիր թերթ մը կը հրատարակուէր Բանքեր Պարտիզակեան անուն և որ կը խմբագրէր Յովհաննէս Կ. Մկրեան անուն պատանին (ապա Տ. Յովհաննէս Ա. Ք. Մկրեան † 1909)։ Այս թերթը կը պարունակէր լուրեր, տեղեկութիւններ, բանաստեղծական յօդուածներ եւայլն։

Այս թերթերու հրատարակութիւնը գրգիռ մը կըլլայ Աբրահամին որ ինք ևս թերթ մը սկսի հրատարակել Նիկոմիդիոյ մէջ, ինք առաւելու-

թիւն մը ունէր մրուաներուն վրայ, որ է տառեր ունենալը։ Յարդրդակցելով իր քեռայրին Յա-կոբ Ց. Մանոգիանի հետ, սկսաւ հրատարակել (1850 Մայիս 1.) Հայրենեաց աստղ անուն թերթը, անգիտանալով թէ Զմիւռնիոյ մէջ այդ անուամբ թերթ մը գոյութիւն ունեցած է արդէն 1843ին (տես թիւ 104) (*)

Տպարանը իր իսանութեան ներքին կողմը հասատանց, ուր կը չարէր ու կը տպէր Հայրենեաց աստղը այն եղանակաւ որ սպուած էր Երուսաղէմի մէջ երկու գրքերը, թերթը խմբագրան չափանական էր, յետոյ գործին դժուարութեան պատճառ կիսամեակի վերածեց, մինչեւ որ փոքրիկ երկու էջերով, որ կը պարունակէր տեղին լուրերը, զանազան տեղեկութիւններով և թարգմանութիւններով։

Առաջին թիւէն ապահոված միայն երեք օրինակ՝ բնիերցողներուն թուոյն համեմատ, և անոնց չաճնալովը, տպեալ թիւերու քանակն ալ կը չաճնար, գործը չատ դժուար կը սպուէր, որովհետեւ տառերը չէին բաւէր ամբողջ էջին, և Աբրահամ երկու անգամ կը տպէր մէկ էջը, բոլորը 4 անգամ։

Սակայն Նիկոմիդիոյ այդ անդրանիկ տպագրութիւնը հրաչալիք մը երեւցաւ տեղւոյն Հայոց և Թրքաց համար, ամենքն ալ պղտոնական համակրութիւն մը ունեցան։ Տեղացի և րեւելի Իսլամներ, (մինչեւ իսկ Թօփալ Օսման փաչա), սիրալիր խօսքերով կը համակրէին և կը խրախուսէին զինքը և իրր լրատու, կը նամզորդէին անոր առօրեայ դէպքերու վրայ կարեւոր տեղեկութիւններ որոնք կը տպուէին Հայրենեաց մէջ։

Հայրենեաց հրատարակութեան հոչակը երթալով կ'աւելնար և կը տարածուէր ամէն կողմ, զարմացնելով թէ ինչպէս 17 տարեկան պատանի մը կը յաջողէր առանց մամուլի և կարեւոր պէտքերու, տաքով տպել իր թերթը։ Բոլոր ուսումնասէր անձնաւորութիւնները կը փափաքէին տեսնել հրատարակիչը և իր թերթը, ամէն կողմէ կը բաժանորդագրուէին և թղթակցութիւններ ու քաջալերական նամակներ կը նամէին։

Թերթը 20 բաժանորդ ունէր Զմիւռնիոյ մէջ Սահիան Ձմմարտաչուսեանի ձեռքով, որ այն տեղն պատրիարքարանի միակ քարտուղարն էր, 10 հատի բաժանորդ էր Նշան Օտեան, 6 բաժինի ճանիկ Արամեան, Փարիզի մէջ և այլն։

Արժաչու վարչին միաբանութիւնը ևս անտարբեր չը մնաց և վարդապետներ բաժանորդագրուած էին, նաեւ Սահիան Եպ. Ազաւնի կը քաջալերէր երիտասարդ խմբագիրը։

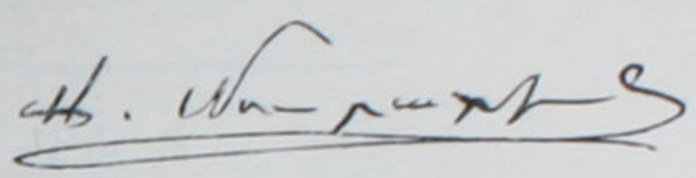

103. Ստորագրութիւն Աբրահամ Մուրատեանի

Մուրատի աշակերտներէն մին Յովհաննէս Եպ. Ոչսունի՝ այն տեղն վարդապետ՝ Տատեան Յովհաննէս ամիրայի կը ներկայացնէ Հայրենեաց աստղը, Ամիրան կը փափաքի տեսնել խմբագիրը, որուն խրատներ կուտայ և կը քաջալերէ զինքը, և մի քան միոչէ կը տեղեկանայ գործին մանրամասնութիւններուն, և որպէս զի երիտասարդ խմբագիրը կառավարական արգելքի մը չը հանդիպի, և այդ հրատարակութիւնը կառավարութեան հակառակ չը նկատուի (թէպէտ այն ժամանակները տպագրութեան համար օրէնքը այնչափ խիստ չէր և Պետութիւնը կը փափաքէր որ ազատ գիտութիւն բարգաւաճի իր սահմաններուն մէջ), Աբրահամի ձեռքը նամակ մը կուտայ և կը զրկէ զինքը Պալթա լիման մեծանուն մեծ եպարքոս Ռէչիտ փաչայի ապարանքը՝ Յակոբ Կրճիկեանի՝ որ եպարքոսին խորհրդականն էր։ Յակոբ էֆ. նամակը կարդալով, քաղցրութեամբ կը խրախուսէ պատանին և կարեւոր խրատներ տալով զինքը կ'ապահովցունէ։

Բարեսիրտ Ամիրան այս պատասխանը առաջնորդ, կը խորհի պէտք եղած օգնութիւնը ընել Հայրենեաց աստղին։ Առաջին դժուարութիւնը Հայերէն տառեր գտնելն էր, որովհետեւ մասնաւոր ձուլարաններ չկային, այլ ամէն տպարան ունէր իրեն համար առանձին ձուլարան և ոչ ոքի դիր չէր վաճառեր, որպէսզի տպարանները չի չաճնան և իրենց չահերը չի նուազին։ Երկրորդ դժուարութիւնն էր տպագրական մամուլ գտնելը։

Ամիրան այն առենուան հանրածանօթ տպագրիչ Յովհաննէս Միւհէնտիսեանը իր տունը կանչելով, ներկայացուց Աբրահամը անոր և յանձնարարեց տպարանին պէտքերը հոգալ, և ինք հրաչխաւոր եղաւ անոր պարտքին մասամբ վճարման, թէև Միւհենտիսեանի հաճելի չէր այս բանը, բայց չկարողանալով մերժել

(*) Խաչատուր Մելիքսեթեանցի Կոլկոթայի երիտասարդի մը խմբագրութեամբ եւ Աստղածատնեանց ընկերութեան միջոցաւ (տես այս մասին իր կենսագրութիւնը) կը խնդրենք մեզ ուղարկել Մելիքսեթեանցի լուսանկարը, ավ որ ունի։

Ամերայեն հրամանը, խոստացաւ պէտք եղածը մատակարարել։

Յաջորդ օրը Աբրահամ՝ Մխիթեանեանի վէպէր խանի տպարանը երթալով, կրկնանոց վիէննա Մխիթարեանց գործատանին մէջ ձուլուած տառերը և ուրիշ պիտոյքներ, ինչպէս նաև փայտեայ փոքրիկ մամուլ մը, որ առաջ-

կիր ընդունելութիւն ըրաւ անոր և ժողովականներէն ամէն մէկը բաժանորդ գրուեցան, մանաւանդ Խորասանճեան Պետրոս Ամիրա (հանգուցեալ Տր. Խորասանճեանի հայրը) գովեց և խրախուսեց զինքը և գործին պաշտպան կանգնելով յանձնարարեց Իւթիւճեանի որ Պոլսոյ գործակալութիւնը առանձնէ, ուր բաժանորդ-

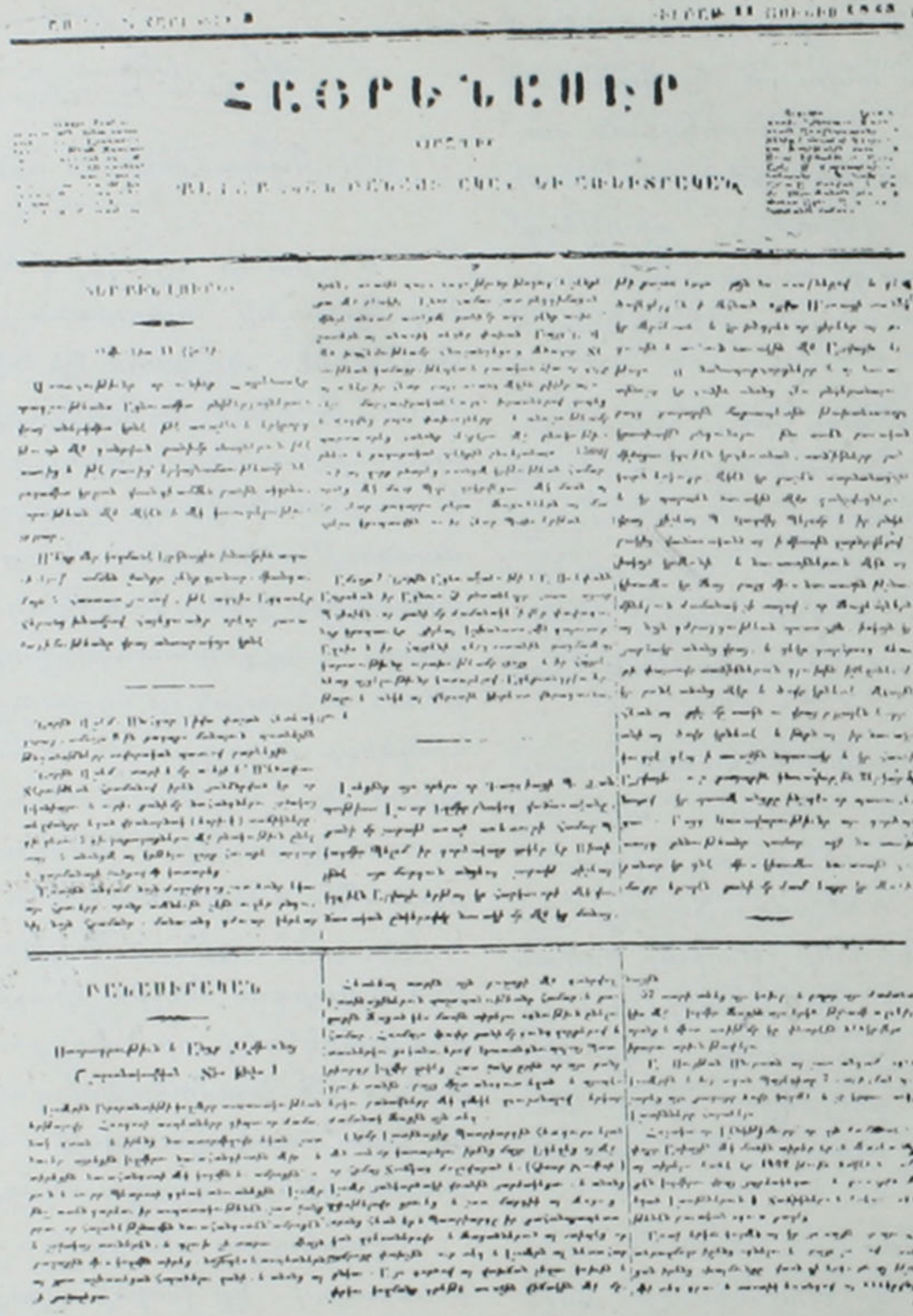

104. Ձախակողմեան տպուած Հայերեսակը

ները Արքունի փոստատոմսին վրայ թղթատրամիները նեղուն մինչ բարձրացած էր աւելի քան 300ի։ տպելու կը զործածուէր։

Տաճեան յանձնարարական նամակ մը պըրկաց նաև Գրիգոր էֆ. Ալթոնեի որ առաջ օրինակ բաժանորդագրուեցաւ Հայրենասիրի։

Աբրահամ առանք առնելով ուրախութեամբ վերադարձաւ Նիկոմիդիա ուր նոր հռանդով սկսաւ չարունակել Հայրենասիրը, կրկնապատկելով թիւերը մաքուր տպագրութեամբ և առանց դնոց յապաղման։

Տաճեան Ամիրայ այդ կատարելութիւնը տեսնելով, Աբրահամի յանձնարարական տուաւ, ուղղեալ Յակոբ Պատրիարքի, որ Ամիրային յանձնարարութեան համեմատ Ազգ. Տիպագրին ժողովոյն ներկայացուց զինքը, ժողովը չատ համա-

Ներքին բաժանորդագրութիւններէն մատ ատ մատ կը գծարուէր Մխիթեանեանի պարագքը։

Սակայն ժամանակ անցնելով, համակրութեան չջնտակին ալ երթալով կը նեղնայ, խմբագրին աչխատութիւնը ծանր էր, և գրժուարութիւններով հազիւ իւր երրորդ տարին հասած էր, և տակաւին անվճար կը մնայէին Մխիթեանեանի պարագքին մէկ մասը, և այլ

պարտքերը որոնք երած էր Թերթին համար, ինք սակաւապէտ կեանք մը կը վարէր և դրամական նեղութեան մէջ էր, ընթերցողներուն եռանդը հետզհետէ կը պակսէր, որովհետեւ Թերթին յօդուածները խակ դրիչներու արդիւնք էին և անոնք ճաշակ մը չէին առներ և մեծ մասամբ կը գժուարէին բաժնեգինը վճարելու, այսպէսով գործին չարունակութիւնը հետզհետէ կը խափանուէր։ Ազգ միջոցներուն Պատրիարքը Մխիթարեան Մասիս կը տպուէր Միւէյեմեհեան տպարանին մէջ և Իւթիւճեան կը փափաքի ունենալ իր սեփական տպարանը, ուստի կ'առաջարկէ Մուրատեանի վերակացու ըլլալ, որ չանդուր պայմաններէն հրաժարելով կը թողու Մարգարեանի տպարանը և կ'անցնի Մասիսին, կը պատրաստէ առաւերուն ցանկերը որոնք պիտի

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԼՐԱԳԻՐ

ՓԻԼԻՓՈՍԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԸՆԵՐՈՒԹԻՒՆԵՐԸ

15 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1852 ԹՐՎԱԳԻՐ 63

ՓԻԼԻՓՈՍԵԱՆ

ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ · 15 ՆՈՅԵՄԲԵՐ

Ընդունած ենք տեղւոյն թղթակիցին նամակները մեր։ Ի յիշատակարանս ներկայ ամսոյ 15ին։ Ընդունած ենք տեղւոյն թղթակիցին նամակները մեր։ Ի յիշատակարանս ներկայ ամսոյ 15ին։

—

ղու վերջնականապար տ պագրութեան արհեստը և կը մեկնի Նիկոմիդիա ուր վաճառականի գրագիր կ'ըլլայ Վարդանեան Անտօն անուն Հռոմէական-Հայու մը քով որ հաճախկիր էր Աբրահամին։

Մուրատեան հետզհետէ կը սիրէ վաճառականութիւնը և սահմանափակ նկատելով Նիկոմիդիա ուղարկել, Մուրատեան իտալիոյն համուտ էր սակայն Ֆրանսերէնի ոչ, ուստի կը սկսի Դալաֆիոյ Ժէզուիթներու վարժարանէն Ֆրանսերէնի դաս առնել։

1857ին Մարգարեանի հայրը՝ Մարտիրոս Մարգարեան Փարիզ երթալ կը պատրաստուէր ընկերութեամբ Նիկողոս Պալեանի ընտանեացը,

ՓԱՐԻԶ

ԼՐԱԳԻՐ ՇԱԲԱԹԱԿԱՆ

ԱՌԱՔԻՒ ՏԱՐԻ. — Թ. 2 1860 13 ՕՈՒՆՎԱՐ

ՓԱՐԻԶ ԵՒ ՀԱՅԵՐ

Բազմաթիւ խնդիրներ վրէժ մի տալով եւ նոյնանկախապէս իրենց հետաքրքիր, միանգամայն պատմական կառավարութեան արհեստ ու ճաշակ մի դնելու համար, գեղագիտական մի պիտի գտնուէին ի մայրաքաղաքս տակաւին Չկան որ մեծ Հետեւանքներ ներկայիս միայն խորհրդակցելով միասին կարգադրութիւններ պիտի բնին, ջանալով նաեւ որ Եւրոպիոյ խորհրդարանները հետաքրքրեն ինծանց միասին կայանալ։

Ընդհանուր գրեթէ համոզում մի կայ ի մէջ մեզ թէ մարդկային գործարքի մէջ ոչինչ ոչ ոք ունի ճշմարիտ արժէք, եթէ ոչ ինչ որ ունի ի մտի իր ընելիքներուն մէջ։ Ուրեմն ոչ ոք կրնայ ինքզինքը ազատ զգալ ի մարդկային գործունէութեան, եթէ ոչ ինչ որ ունի ի մտի իր ընելիքներուն մէջ։ Ուրեմն ոչ ոք կրնայ ինքզինքը ազատ զգալ ի մարդկային գործունէութեան, եթէ ոչ ինչ որ ունի ի մտի իր ընելիքներուն մէջ։

Ասկայն գրեթէ նոյնքան սկզբունք ի միջ կայ թէ մարդ իրաւունք չունի գործարքի մէջ ոչինչ ոչ ոք ունի ճշմարիտ արժէք, եթէ ոչ ինչ որ ունի ի մտի իր ընելիքներուն մէջ։ Ուրեմն ոչ ոք կրնայ ինքզինքը ազատ զգալ ի մարդկային գործունէութեան, եթէ ոչ ինչ որ ունի ի մտի իր ընելիքներուն մէջ։

Ասկայն գրեթէ նոյնքան սկզբունք ի միջ կայ թէ մարդ իրաւունք չունի գործարքի մէջ ոչինչ ոչ ոք ունի ճշմարիտ արժէք, եթէ ոչ ինչ որ ունի ի մտի իր ընելիքներուն մէջ։ Ուրեմն ոչ ոք կրնայ ինքզինքը ազատ զգալ ի մարդկային գործունէութեան, եթէ ոչ ինչ որ ունի ի մտի իր ընելիքներուն մէջ։

ԱՌԱՔԵԼԱՑԵՐ

Մեքքոբ Տանատանէ, ալ վայելմոր կամեն հրատարակեն քանակով հատ տակը Կ. Պոլսոյ Թագիր գեղագիր Պաշիկ տրատրին գործոց պաշտանեայ կարգիցուն մինչեւ Պ. Պաշիկի հետ ժամանակը, նոյն պաշտանը Պ. Պատոյ պիտի վարչ ատժամանակով կիրպին։

Անոյց 10ին Կառավարդապետէն առնուած հետպրպատ մի Տանոյանէ, ալ Պ. Պաշիկ 12ին Պոլսէն պիտի մեկնի Փարիզ գոյց հետը։

Ասկէ ալ, հոմմի գոյնական գեղագիր Կառավարդապետ Պ. Պաշիկի տակ Պոլսոյ գոյնական գեղագիր պիտի բնատրի։

— Մեր Հանապարհորդին մէջ գրված նոր Կառավարդապետ Պ. Պաշիկ Պոլսոյ գոյնական գեղագիր պիտի բնատրի։

106. Փարիզ թերթին Ա. տարւոյ թիւ 2ը

միջոց հրատարակը, Պոլիս կը վերադառնայ Յովհաննէս պատճառ առնելով համարելով կ'ուզարձ դործեր ընելու յոյսով, Վարդանեան չատ կէ Աբրահամին ալ՝ իրը թարգման իր հօրը, որ կ'աշխատի համոզել զինքը որ ետ կենայ իր գաղափարէն, խոստանալով աւելցնել իր ամսականն ալ, յարելով թէ «Զկորուսանել զձառարն որ ի տան երթալով՝ ի խնդիր կորիզոյ յերգիտուս»։

Պոլիս գալով Յովհաննէս՝ Մարգարեանի կ'ընկերանայ որ չերամի վաճառականներէ մնացեալ հաւաքելով կ'արտածէր Մարսիլիոյ, այս վաճառականութիւնը երկուքը չէր գոհացընէր, ուստի Մարգարեան կը խորհի Աբրահամ մէկ Եգարոս։ Ահա այսպիսի անձի մը լուսաւոր մտաց առնելով ամենեան կառավարութիւնը պիտի կարողանայ իր խնդիրները կարգադրելու եւ աւժանդակ իւրոյ գնել եւ իր գործոյնը ապահովել։

Հնարաւոր մէ այ պէտ է յուսամ, որ ամենեան վերջին իր կառավարութեան ամենը այսպիսի լուսաւոր անձանց ձեռք յանձնելով ինծի ալ եւրոպիոյ լուսաւորեալ վերջնոյ կարգ անցնի։ եւ իր ժողովրդեան բարի կեցութիւնը տեսնի, ուրկ այն ժողովուրդը միշտ ցաւոյ պատճառ մնացած է։

Միեւնոյն պատանեցաւ բացատրոյ խնդրոյն լուսաւոր տեսակէտը Եգարոսին խոհականութեամբ դիտելու կատարելոյն մեծ ապահովութիւն ցուցանելն գործիականութիւնը։

Ասկէ ալ, հոմմի գոյնական գեղագիր Կառավարդապետ Պ. Պաշիկի տակ Պոլսոյ գոյնական գեղագիր պիտի բնատրի։

— Մեր Հանապարհորդին մէջ գրված նոր Կառավարդապետ Պ. Պաշիկ Պոլսոյ գոյնական գեղագիր պիտի բնատրի։

*Ասկէ ալ, հոմմի գոյնական գեղագիր Կառավարդապետ Պ. Պաշիկի տակ

Քիչ ատեն տեւելէն ետք այս վաճառականութիւնը, Մարգարեան կը սնանկանայ և Աբրահամ թշուառ վիճակի մէջ 1859 յունիսին ընտանեօք Փարիզ կ'երթայ և ճ. Արամեանի կը դիմէ որպէս զի անոր տպարանին մէջ պաշտօն մը գտնէ։ Այն ատենները Ստեփան Ոսկան նոր դադրեցուցած էր իր Արեւելք և Արեւմուտք պարբերականները, Արամեան կ'առաջարկէ՝ Աբրահամին թերթ մը հրատարակել՝ ի նպաստ վաճառականութեան, երկրագործութեան և մանաւանդ շերամատածութեան, որոնք միակ հնարաւոր միջոցներն էին բարւոքելու համար Հայ ժողովրդեան նիւթական վիճակը։

Աբրահամ կը հաւանի այդ առաջարկութեան և 1860 Յունվար 6ին կը սկսի Փարիզ անուն շաբաթաթերթի մը հրատարակութեան, (տես պատկեր թիւ 106) որ հետզհետէ այնքան համակրութիւն կը գտնէ ու նոյն տարին իսկ ծաւալը կը մեծցնէ (տես պատկեր թիւ 107)

Երբ Ճանիկ Արամեան Պոլիս կը մեկնի, Փարիզ կը փոխադրուի Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի գործատունը, ուրկէ կը գնէ տառերը և տպագրութիւնը կը փոխադրէ Գառիոնի տպարանը, ուր անկախ կ'աշխատի իր գործին, ձուլելով նոր տառեր՝ իր պատրաստած նոր մայրերուն վրայ։

Այլ այս բոլոր յոգնութիւնները շատ սուղի կը նստի Մուրատեանի, քանի որ ինք թէ կը խմբագլ էր, թէ՛ կը շարէր և թէ կը ցրուէր իր թերթը, նաեւ օդը վնասած էր իր առողջութեան և կը սկսէր հիւծիլ, 1863 Յունիսին թոքախտի նշանները կը սկսին տեսնուիլ իր վրայ, որով կը յանձնարարեն իրեն բժիշկները մեկնիլ Փարիզէն և բնակիլ Եգիպտոս, եթէ կ'ուզէր առողջանալ ու ապրիլ։

Ստիպուած կը դադրեցնէ իր թերթը 1863 Սեպտեմբերին, 4 տարւոյ չափ շարունակելէ ետք և կը մեկնի Փարիզէն, ինքնայօժար յանձնարարութեամբ Մեծանուն Նուպար փաշայի և նրպատովը Սավալանեան Յովհաննէս Խանի ու կը հասնի Ալեքսանտրիա, ուր մարդասիրութեամբ կ'ընդունին զինքը Թագւոր աղա Յակոբեան (ապա փաշա) և Յակոբ Աչըգեան, տեղւոյն կլիման նպաստաւոր ըլլալով իրեն, կը սկսի առողջանալ և ապա կ'անցնի Գահիրէ ուր նախկին վարժարանէն սենեակ մը կուտան իրեն և կ'անուանուի ատենադպիր թաղ. խորհրդոյ և տեսուչ Խորէնեան վարժարանին որ կառուցուած էր Վանեցի Կարապետ աղա Գալուստեանէ։

Գաբրիէլ Եպս.ի մահէն ետք, Եգիպտոսի առաջնորդ ընտրուած էր Սիսի վախճանեալ Կաթողիկոսը՝ Մկրտիչ Եպս. որ կը թելադրէ Մուրատեանի թերթ մը հրատարակել Գահիրէի մէջ, ինչ որ կը փափաքէին նաեւ Նուպար փաշա և ուրիշ երեւելիներ։

Աբրահամ Փարիզէն փոխադրելով իր գործիքները, տառերը ևլն. 1865 Մարտ 16ին կը սկսի հրատարակել իր երրորդ թերթը որ է Ար-

107. Փարիզ թերթին Ա. տարւոյ թիւ 29ը

մաւենի՝ (տես թիւ 108) Գրիգոր Մարկոսեանի խորհրդով, որ այն օրերը Գա՝իրէ կը մնար և ինք այսպէսով աշխարհի 3 մասերուն մէջ լրագիր հրատարակած կ'ըլլար։

Եգիպտոսի մէջ հնտախտը ճարակիլ սկսելով այդ միջոցին Աբրահամ կը դադրեցնէ Արմաւենիի հրատարակութիւնը և կը մեկնի դէպի Թրիէսթէ և Պոլիս, ուր սակայն հնտախտը իրմէ առաջ հասած էր արդէն։ Յետոյ նորէն կը վերադառնայ Գահիրէ ուր կ'անցնի նոյն պաշտօններուն առանց սակայն կարենալ կրկին հրատարակելու Արմաւենին՝ ո-

բովհետեւ Մկրտիչ Եպս. ժողովրդեան ատելի եղած էր կարգ մը պատճառներով և խռովութիւններով, և ոչ ոք մտքէն կ'անցնէր Արմաւենին քանի որ Եպս.ին առաջարկութեամբ հիմնուած էր։ 1869ին կ'երթայ Սիւէյիչ, Իսմայիլա քաղաքը և նորակառոյց ջրանցքէն կ'իջնէ Փոռ Սայիտէն և Ալեքսանտրիա երթալով անկէց կ'անցնի Գահիրէ։

Նոյն տարին գարնան կ'ուղեւորի Գաղղիա և Ֆրանսա և բժչկական խորհրդով 1870ին Գահիրէէն կը վերադառնայ վերջնականապէս Պոլիս։

108. Գահիրէի Արմաւենի թերթը (Վիեննայի Մխիթարեան վանքի հաւաքածոյեն ցուսանկարուած)

Պոլսոյ մէջ կը սկսի հրատարակչութեան և կը թարգմանէ Միշլէի «Սէրը» անուն մէկ երկասիրութիւնը բայց գիրքերը չապառելով կը ստիպուի վերստին ուսուցչութեան ասպարէզը ընդգրկել և ուսուցիչ կ'անուանուի Մեզպուրեան վարժարանին մէջ՝ որ հիմնուած էր Հիսար-Տիպի՝ Գում-Գաբուի։

Միւս կողմէ իբր այցելու կը պաշտօնավարէ Գում-Գաբուի դուրս Պէզճեան, Խասգիւղի Ներսէսեան, Սամաթիոյ և Եէնի-Գաբուի վարժարաններուն մէջ։

1877ին Գատը-Գիւղի Արամեան վարժարանի տեսչութեան կը կոչուի զոր կը վարէ 4 տարի։

Նոյն տարին Ազգ. Երեսփոխան կ'ընտրուի Եգիպտոսի Հայոց կողմէ որ տասներեք տարիներ ամենայն խղճմտութեամբ կը կատարէ։

1885ին Գում-Գաբուի Մայր-Վարժարանին տեսուչ կ'անուանուի, Գրիգոր Վարժապետեանէ ետք զոր 3 տարիներ կը վարէ՝ յաջորդելով Յակոբ Պօյաճեանի (Օսմ. Երեսփոխան)։

Երբ Տիգրան Մանավեան կը մեռնի՝ որ ուսումնապետ և դասատու էր Ս. Փրկչեան Որբանոցին մէջ, ինք կը յաջորդէ անոր 1889ին դասախօսելով միանգամայն Հայերէնի, Ֆրանսերէնի և կրօնքի դասերը, պաշտօն մը որ մինչեւ իր մահը չարունակեց։

1890ին Ուսումնական Խորհրդոյ յանձնաբարութեամբ Այբբենարան մը կը յօրինէ որ երկու մասէ կը բաղկանար և որ սակայն ընդունելութիւն չի գտներ։

Իր ձեռագիր հեղինակութիւնները, նաեւ թարգմանութիւնները, իր գրադարանը և լրագիրներու հաւաքածոները կ'այրին Պէչիկթաչի մէջ 1886 յունիս 15ին։

Կը հրատարակենք իր անտիպ ձեռագիր մէկ բանաստեղծութիւնը, (տես թիւ 102-103)։

Մեռած է 1903 Սեպտեմբերին Այ-Սթէֆանօյի մէջ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Վարք Յ. Մուրատայ վարժապետի Բերիացւոյ եւ որդւոյ նորին Աբրահամու Մուրատեան յԱյիստէմանոզ 1900 (ձեռագիր). — Բիւզանդիոն թիւ 2118 (Արշակ Ալպօյանեանէ). — Պատմ. Հայ. Լրագրութեան Գալէմքեարեան. — Հայոց պարբերական Մամուլը Գարեգին Գ. Լեւոնեանց. — Պատմ. Հայկ. Դպրութեան նոր մատենագրութիւն Վենետիկ էջ 485. — Ընդարձակ օրացոյց 1901 եւն.:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԷԼԷՊԻ ՏԻՒՉ

(1724—1783)

109 Միքայէլ Չէլէպի Տիւզ

Տակաւին անծանօթ կը մնայ Տիւզեան գերդաստանին հիմնադրին՝ ինչպէս նաեւ Պոլիս հաստատուելնուն պատմութիւնը, որովհետեւ ծանօթ չէ թէ ո՞վ էր այն անձն և ի՞նչ եղած է իւր արդիւնքն, որ արժանացած էր Օսմանեան Պետութեան ծառայութեան մէջ մտնելու վայրկեանէն սկսեալ՝ իւր գերդաստանին ապագայ փառաւորութեան, պատմութիւնը լուռ է այս մասին բայց աւանդաբար հասած ստոյգ տեղեկութիւններ, կը հարկադրուինք ներկայացնել։

Այս աւանդութեան համեմատ Տիւզեաններու ծննդավայրն է փոքր Ասիոյ Սեբաստիա քաղաքին արեւելեան կողմը Տիվրիկ քաղաքը։ Կ՚ըսուի թէ Յարութիւն անուն անձը 1600ին գաղթած է Պոլիս (*)։ Վերոյիշեալը իւր ճարտար ա-

(*) Այս ծերունին որ Մահտեսի Յարութիւն կը կոչուէր, Գըլըճի Թղլու անունով պարսկահայ երեւելի ընտանիքի մը շառաւիղն էր։ Իր նախահայրերը շատ տարիներ առաջ Ատրպատականէն գաղթելով գացած էին Կարին, յետոյ երիզային մօտ գտնուող հին քաղաք մը՝ Մրշկա, ուրկէ ալ Տիվրիկ անցած էին, եւ հոն հաստատուած էին վերջնականապէս։ Այն ատենները Տիվրիկ համբաւաւոր էր ոսկերչութեան արուեստին մէջ, եւ Տիվրիկցի ոսկերիչները ուրիշ ամէն տեղի ոսկերչներէն վարպետ էին անով մանաւանդ որ կրնային ոսկիին տարբեր մետաղներ

բուեստին (անշուշտ ոսկերչութեան) զօրութեամբը, կայսերական պալատան հետ յարաբերութեան կը մտնէ և Արքունի ոսկերիչ կանուանուի։

Շատ յաջող ըլլալով իւր արուեստին մէջ՝ Պալատան մէջ մեծ անուն կը հանէ և իր անուամբ ոսկերչի խանութ մը կը բանայ, որ կայսերական գանձատան քով՝ մինչեւ 18րդ դարու վերջերը Տիւզեան անուամբ կանգուն մնացած էր, իսկ բնակութեան տեղն էր Եէնի-Գաբուի մօտերը։ Բայց ինչպէս քանի մը պարագաներէ կերեւայ՝ մանաւանդ եթէ քննենք Տիւզեան գերդաստանին սեփական գերեզմաններու տապանաքարերուն վկայութեան՝ 18րդ դարէն սկսելով բուն բնակութեան տեղը Գուրուչէշմէ գիւղն պէտք է ենթադրել, վասն զի 1721էն սկսեալ այս ընտանիքին վախճանեալ անդամները հոն կը հանգչին։

* * *

Մահտեսի Սարգիս որ իւր հօրը կենդանութեան ատեն կը յաճախէր կայսերական պալատ և քաջավարժ էր անոր արուեստին մէջ, Յարութիւնի՝ իր հօր մահուան օրն իսկ՝ առանձին արքունի հրովարտակաւ Արքունեաց ոսկերիչ կանուանուի Սուլթան Սէլիմ երրորդի. իւր արուես-

խառնել եւ ձուլել իրենց սեփական գաղտնի արհեստով մը, առանց այդ ձուլումը յայտնի ընելու։ Լաւագոյն փորձաքարն իսկ չէր կրնար յայտնել ոսկիին ուրիշ մետաղ խառնուած ըլլալը։ Գոնէ այսպէս կը հաւաստեն։ Որքա՞ն ատեն տեւած է այդ արուեստը, յայտնի չէ. սակայն սա ստոյգ է որ մինչեւ հազար վեց հարիւրական թուականներուն սկիզբը՝ երբ Մահտեսի Յարութիւն երկու եղբայրներուն հետ Պոլիս կը գաղթէր՝ անիկա անկորուստ կը մնար, եւ թէ նոյն ինքն Մահտեսի Յարութիւն վարպետ «քիւլիչէճի» մըն էր, — ինչպէս կը կոչուէին այդ արուեստին գաղտնէտէրերը։ Յարութիւն՝ նոյն ատեն կարողագոյն վարպետն էր ժամանակին ոսկերիչներուն մէջ։ Իր եղբայրներուն ինչ ըլլալը անյայտ կը մնայ, բայց ինք՝ Պոլիս ոտք կոխած օրէն հաստատուած էր այդ խեղճուկ կրպակին մէջ, եւ եթէ հակառակ իր վարպետութեան ո՛չ համբաւ ունէր ոչ ալ հարստութիւն, պատճառը սա է որ Պոլսոյ ամէնէն համեստ եւ ամէնէն անշահախնդիր մարդն էր։

Լոյս 1908, թիւ 10, ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

տին յաջողութեան հետ ունէր մարմնոյ եւս գեղեցիկ յատկութիւններ, բարձր հասակ և կարշնել կազմուածք, արդարասէր ըլլալուն համար ինչպէս կը կարծուի, այս գերդաստանը՝ Տիւզ անուանակոչուած է։

Ուրիշ աւանդութիւնէ մը իմացած ենք թէ օր մը Մայր-Թագուհին ոսկերչական դժուարին գործ մը կը յանձնէ Սարգիսին վերանորոգել տալու համար։ Առաջարկուած գործը ամիջապէս ի գլուխ կը հանուի և բարձրագոյն գոհունակութեան և աֆերինի կարժանանայ։ Երբ շինողչէքը կը հարցուի ոսկերչապետին, սովորական գին մը կը խնդրէ։ Մայր-Թագուհին զարմանալով ճարտարին միամտութեանը վրայ՝ կը բացագանչէ. «Պու նէ՞ տիւզ ատամ ըմրչ գույումճու պաչը»։ Այն օրէն ի վեր տիւզ բառը իբրեւ մակդիր կը չարունակուի այս ազգատոհմին մէջ։

Սարգիս իր ամուսնէն՝ որ է Նուրի խաթուն († 1738) երկու զաւակ ունեցաւ Յովհաննէս և Տէվլէթ։

1721ին մահտեսի Սարգիս մեռաւ և Գուրուչէշմէ թաղուեցաւ։

* * *

Մահտեսի Սարգիսի անդրանիկ որդին էր Յովհաննէս ազա, իւր հօրը կենդանութեան ատեն նոյնպէս ոսկերչութեան արուեստին հետամուտ ըլլալով՝ հօրը աջ բազուկը կըլլայ և իր արուեստովը Սուլթան Մահմուտ Արքային սիրելին կըլլայ։

Սուլթանը այնչափ կը սիրէ զինքը որ 1731ին Պալատէն ռոճիկ կը կապուի անոր։ Իր հաւատարիմ ծառայութեան ժամանակը գրեթէ ամէն օր վեհապետէն նորանոր սիրոյ ցոյցեր կ՚ընդունէր։

Տիւզեան Յովհաննէս փոխանակ ամուսնանալու երեւելի և հարուստ ազգատոհմէ աղջկան մը հետ, իրեն կենակից ընտրեց իր սրտին ազնութեամբ՝ թշուառ աղջիկ մը՝ Հռիփսիմէ (մեռած 1738) որ Հանցի (Hans Յովհաննէս) աղջիկն էր և գերի ինկած և յետոյ որդեգրուած էր Խաչուկ անուն մէկէ մը։

Կը կարծուի թէ Հանց Աւստրիացի էր, բայց Հունգարիա ծնած Հայազգի։

Այս ամուսնութենէն չորս զաւակ ունեցաւ անդրանիկն Միքայէլ, որ հօճա Միքայէլ պատուանունն կը կրէր, երկրորդն Կարապետ, (Հայր պարոն Անդրէի և Թերեզայ Տիւզեանցի), երրորդ Յակոբ որ երիտասարդ կը վախճանի և չորորդն՝ Երանուհի։

Յովհաննէս՝ որ ուսումնասէր և Կրօնասէր էր, իւր կենդանութեան ժամանակ ազգատոհմին պայծառութեան ոգւով չափ աշխատելէն ետեւ 1744 Մարտ 6ին կը մեռնի։ Իւր զգուշաւորութեամբ իրեն դէմ հանուած՝ չար նախանձու ոլացած նետերը ի դերեւ հանած է։

* * *

Միքայէլ Չէլէպի ծնած է 1724 Յունվար 14ին Պոլսոյ մէջ։

Բնականէն նկարչութեան հակամէտ ըլլալով, հետզհետէ կատարելագործեց ոսկերչութիւնն և քիմիագիտութիւնը և համբաւոր եղաւ։ Սուլթան Մահմուտ զինքը ոսկերչապեs անուանեց երբ 18 տարեկան էր, ինք ճարտար արուեստագէտ իր Հօրը Յովհաննէս Տիւզեանի տեղ անցնելով, իր հօրմէն աւելի նրբաճաշակ գործեր արտադրեց, և իր կիրթ ճաշակը առաջին անգամն էր որ Պոլսոյ մէջ մուտ կը գործէր։ Կայսեր սիրելի դարձաւ ոչ թէ միայն իր արուեստին համար այլ նաեւ իր ճարտարամտութեան, կորովամտութեան, խելացութեան ու հաւատարմութեան համար և հաւասարապէս ծառայեց չորս Ինքնակալներու Սուլթան Մահմուտի Ա.ի Օսման Գ.ի Մուսթաֆայ Գ.ի և Համիտ Ա.ի մրանգամայն։

Երբ Սուլթան Մահմուտ մեռաւ և իր որդին Օսման յաջորդեց, կարծած էր թէ իրեն նկատմամբ Հօճա Միքայէլի հայրը Յովհաննէս չարախօսած էր, այս գաղափարը այնչափ Օսմանի մրտքը պաչարած էր որ գահը նստելուն պէս խորհեցաւ գլխատել Միքայէլ Տիւզը, քանի որ անոր հայրը մեռած էր, կ՚ուզէր հօրը ոխը զաւկէն առնել։ Բայց Միքայէլի արուեստագիտութիւնը զինքը փրկեց, որովհետեւ թագաւորը կը խորհէր թէ եթէ սպաննել տար Միքայէլը, ո՞վ պիտի պատրաստէր իրեն զարդերը, այս նըկատումով անդադար գոհարէղեններ պատրաստել կուտար որ ,էս զի եթէ գլխատել տայ դէթ ինք իրեն բաւելու չափ զարդեղէններ ունենայ, այսպէսով երեք տարի իր վրէժխնդրութիւնը չարունակեց մինչեւ որ մահը վրայ հասնելով Սուլթան Օսման մեռաւ և իրեն յաջորդեց Սուլթան Մուսթաֆայ Գ. 1757ին։

Քսու բանսարկուներ ուզեցին վարկաբեկել Տիւզի անունը նոր արքային առջեւ և արդարեւ ժամանակ մըն ալ աչքէ ինկաւ Տիւզ, բայց յետոյ Եագօ Պօնֆիլ Հրեան որ փողերանոցի պետն էր պաշտօնէ հանուեցաւ և այդ պաշտօնը 1758ին շնորհուեցաւ Միքայէլ Չէլէպիի և Հրեան

ալ որ խարդախութիւններ գործած էր վաճառականին մէջ, կախուելու հրամանը արուեցաւ նոյն պահուն գրան առջեւ։

Բայց Միքայել իր բարեսրտութենէն չուզեց որ Հրեան կախուի, և թախանձելով Սուլթանին, կեանքի չնորհուեցաւ ձեռք բերաւ և ապա առանձնաց վանքին տեսչութիւնը, իսկ մինչեւ Հրեային մահը ինք ամսական կապից անոր։

Այդ միջոցին Պալթի անուն Հրեան մը քանութիւնները հետզհետէ առատացաւ ու ետ Միքայել սախտուեցաւ Դալմիա Սուլթան անունակ մը քաշուելով իր արուեստավը գործել։ Սուլթան Մուսթաֆա քանի գիտակ ըլլալով Միքայելի Պշնամիներուն նախանձին, իր գանձէն ակտակալ մէկ գլխով կամար մը հանել կուտայ, և կը հրամայէ Պալթի Հրեային որ երկու գլխով ընէ գանիկա։

Հրեան կ'աշխատի կը տառապի և հեռանալ կ'ելլէ իր անփորձ արուեստը։ Սուլթանը կամարին երկրորդ գլուխը տեսնելով՝ այնպէս կը նեղանայ որ Հրեան խարտեաշ կը մերժէ և կ'ըսէ «Միքայելս կանչեցէք»։ Միքայել կուգայ և իրեն յանձնուած գործը անանկ ճշտութեամբ կը չինէ որ թագաւորը կամարը ձեռքը՝ չի կրնար երկու գլուխներէն հինն ու նորն զանազանել։ «Գիտէի, կ'ըսէ, Միքայելիս ձեռքը», և իսկոյն յաջողութեան ժամը կը հնչէ, Միքայել իր առջի պաշտօնին մէջ կը հաստատուի։

Այս միջոցներուն է, 1758 թուականին, որ փողերանոցին մէջ ինք կը պատրաստէ ֆրնտզգ ալթընը քառած ոսկիները որոնք 24 այար են և չատ յարդի եղած. այդ ոսկին և Սուլթան Մուսթաֆա Արքային բուղրային լուսանկարը կը ներկայացնենք (տես պատկեր թիւ 110) զորոնք մեր տաղանդաւոր նկարիչ Տիւզ Զելեպիէ 1758ին Արքունի փողերանոցին մէջ տպագրուած «Ֆլնտըք Ալթընը»ն եւ Սուլթան Մուսթաֆա Խանի «Թուղրան»

110. Տիւզ Զելեպիէ 1758ին Արքունի փողերանոցին մէջ տպագրուած «Ֆլնտըք Ալթընը»ն եւ Սուլթան Մուսթաֆա Խանի «Թուղրան»

Ձկճկէքմէհեաճ սուլթան Մուստաֆա խանը սալիա էազրէլէի սալթանութէրինին իքինճի ալճէսի նաճի ՅՅՇ ալճէյի հիճրիյէ վէ ՅՅՅՅ ալճէյի միլատիյէսինճէ զարպհանէյի ամիրէ մուհաթապնա նայիլ օլմուշ օլան հույումնը պաբ Տիւզ Միհայէլին իմէնէրի օլարաք տարապա մէյ իսթանպոլ իսթարէսինին համիլ ճօհսալը վէ թուղրալը օլարաք տարագ օլմուշ օլան մրնտզգ ալթընընին ռէսմ տիր։

Միքայել իր բնական ճարտարամտութեամբ և արհուն աչալրջութեամբ կը պայծառացնէ և կը կատարելագործէ դրամահատութիւնը, կը գտնէ նոր և գաղտնի հնարքներ պայծառ կերպով գունաւորելու համար ոսկին, ինչ որ մինչեւ 1830 թուականը Պոլսոյ փողերանոցին մէջ կը գործածուէր և անծանօթ էր ուրիշներուն։ Միքայել այնչափ չնորհ գտաւ թագաւորէն որ Հրեայ գործաւորները ակսան գոչնալ և Միքայել դրկէ որոնք կը բժշկեն զինքը. առողջանալէն ետք կը ներկայանայ Սուլթանին և կը խոստանայ միանգամայն Հրեաներէն գողցուած արծաթներն ալ առժել և կը կատարէ իր խոստումը։

Միքայել ազատ ելեւմուտք ունէր Պալատին մէջ և Սուլթանը յաճախ կ'ըսէր «Թէ աերուեանս մէջ երկու հատ Միքայել ունենայի կը բաւէր ինծի»։ Մանկ կ'ընէր անոր խորհուրդներուն. անգամ մը վերաւորուչ կարգեց զինքը Ուլահի

և Պուղտանայ, սակայն Միքայէլ մերժեց։

Այսպիսի մեծ ժտերմութիւն մը թագաւորին՝ Քրիստոնէի մը հետ բնական էր որ մոլեռանդներու հաճոյ չպիտի թուէր ուստի նորէն քսութեան սկսան, սակայն խոհեմ և բարի Սուլթանը չը հաւատալով իր քոյրը Էսմա Սուլթանը ծպտեալ կը դրկէ Գուրու-Չէշմէի նորաչէն տունը ուր կը տեսնէ թէ շռայլ ոչինչ կայ և պարզ զարդարուած բնակարան մըն է։

Միքայէլ Չէլէպի իր ազդեցութիւնը միշտ բարիք ընելու գործածեց, Կաթոլիկութեան դէմ եղած 1761ի հալածանքին ժամանակ թիապարտութենէ 53 Հռոմէական Հայեր ազատեց, և Բաղրպ փաշայի սեղանաւորներէն Հայազգի Տագէս և Խաբանցի Պետրոսը բանտէն ազատեց և գլխատմանէն փրկեց զանոնք որոնք երբ գացին փողերանոցի ոստիկանին շնորհակալութիւն յայտնել, ոստիկանը ըսաւ անոնց «ինծի շնորհակալութիւն մի յայտնէք հապա Միքայէլին որ ձեզ մահուանէ փրկեց»։

1769ի Ռուսօթրքական պատերազմին մէջ բարեգործութիւններ ըրաւ, և Յունական խնդիրներուն ատեն խոհեմ ընթացք մը բռնելով Աւագանիին գոհունակութեանը արժանացաւ։

Բայց իրեն բարերարեալներէն ոմանք զրպարտեցին զինքը թէ Ռուսաց պատերազմին թշնամիին լրտեսութիւն ըրած է, սակայն թագաւորը այլ ևս չէր հաւատար անանկ բանսարկութիւններու։

Ամուսնացած էր Սըրմաքէշ Պաղտասարի աղջկան Օր. Իսկուհիի հետ 1744 դեկտ. 16ին։

1783 Օգոստոս 13 ին մեռաւ 60 տարեկան հասակին մէջ, 2 մանչ և 6 աղջիկ զաւակ թողլով։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Կենսագրութիւն Երեւելի Անձանց (Մաթէոս Վ. Մաղամբէոփիլեանց 1839 Վենետիկ Բ. հատոր էջ 678—680. — Ազգաբանութիւն Ազնուական Զարմին Տիւզեանց (Հ. Դաբրիէլ Մէնէվիշեան). — Լոյս 1908. — Պատմ. Չամչեան. — Պատմ. Ա. Պէրպէրեան ու Հայրենիք թիւ 572 (Ա. Յ. Այվազեան) եւն.:

ԳԷՈՐԳ ՍԹԻՄԱՐԱՃԵԱՆ

1821—1895

Գէորգ Սթիմարաճեան ծնած է 1821ին Պոլսոյ մէջ։ Իր նախնական ուսումը Ղալաթիոյ Ազգ. Վարժարանին մէջ ստանալէն ետքը, յաճախած է Սէն-Պէնուա վարժարանը ուր հմտացած էր մայրենի լեզուէն զատ Օսմաներէն, Ֆրանսերէն, Անգղիերէն, Իտալերէն և Գերմաներէն լեզուներուն։

Սէն-Պէնուայի շրջանը աւարտելէ ետք, կարգ մը գործերու հետամուտ կ'ըլլայ։ 1841ին Բարիզի Օսմանեան դեսպան Բէշիտ փաշայի թարգման անուանուելով՝ Պօլսէն կը մեկնի դէպ ի Փարիզ։ Հոն 1843ին Կռիյօնի Երկրագործական Վարժարանին դասերուն հետեւելով 1845ին շրջանաւարտ կ'ըլլայ։ Ատեն մըն ալ դեսպանատունը պաշտօնավարելէ ետք՝ նոյն տարին Պոլիս վերադարձած է և քիչ ետքը Պրուսա Ճէզայիրլեանի ագարակը տեսնելու գացած է, ուրկէ վերադարձին Գրիգոր Աղաթոնի և Յակոբ Կրճիկեանի հետ 1845ին հրատարակած է Մեսաքսաբանութիւն անուն գիրքը, որ ձօնուած է մեծանուն Ճէզայիրլեան ամիրային։

1849ին Այ-Մամա ագարակին երկրագործական վարժարանին փոխ-տեսուչ կարգուած է։ 1852ին Ճէզայիրլեանի Պիլէճիկի գործարանին տեսուչ անուանուած է։ Այդ տարին է որ Ճէզայիրլեան քիչ մը ատեն բանտարկուած և իր ստացուածքը դրաւուած է։ Այս պատճառով հազիւ տարի մը պաշտօնավարելէ ետք 1853ին Պոլիս վերադարձած է։ 1864ին կայսերական հրամանով Թունա նահանգին երկրագործական տեսուչ անուանուած և 1865ին մեծանուն Միտհաթ փաշային ընկերակցելով Թռնովա ճամբորդած է։ 1867ին Բարիզի համաշխարհային արուեստահանդէսին գացած է և յետոյ մեքենաներ գնելու համար, Բարիզէն Լոնտոն գացած է։ Նոյն տարին ինքն ալ Բարիզի մէջ Նաբոլէոն Գ. Կայսեր հացկերոյթին մասնակցած է Գրիգոր Օտեանի և Գրիգոր Աղաթոնի հետ։

111. Գէորգ Սթիմարաճեան

Քանիցս Ազգային Երեսփոխան անուանուած է և գործոն մասնակցութիւն ունեցած ազգային գործերու մէջ։ Առաջին անգամ 1863ին Բերայէն Երեսփոխան ընտրուած է։

Բարիզի մէջ 1868ին երբ Գրիգոր Աղաթոն կը մեռնի, Սթիմարաճեան անոր յուղարկաւորութեանը ներկայ գտնուելէ ետքը կը վերադառնայ ի Պոլիս և քիչ ժամանակ վերջ պաշտօնով Ռուսճուք կ'երթայ ուրկէ 1870ին առեւտրական նախարար Քապուլի փաշային կողմէ Ռուսճուքի վալի Աքիֆ փաշային ուղղուած հեռագրին համեմատ, խորհրդակցութեան համար Պոլիս վերադարձած է և 1871ին կայսերական հրամանով Երկրագործական Ժողովին անդամ անուանուած է։ 1873ին Վիեննայի արուեստահանդէսին ներկայ գտնուած է իբրեւ ներկայացուցիչ Օսմ. Պետութեան։ Հոնկէ վերադարձին ստացած է 4րդ կարգի Մեճիտիյէ պատուանշանը։

Ծերութեան ժամանակ 10 տարի հանգըստեան թոշակ ստացած է և մեռած է 1895 Մայիս 23ին։

Ժամանակին գրողներէն եղած է և բաց ի վերեւ յիշուած Մետաֆսաբանութիւն անուն գրքին մէկ մասէն, ունի նաեւ Գործնական ու տնտեսական Երկրագործութիւն և Ծառատածութիւն կամ ծառ հասցնելու եւ խնամելու արհեստ անուն գրքերը ձեռագիր վիճակի մէջ։ (տես իր ձեռագիրը թիւ 112)։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Իր ընտանեկան պարազաներէն. — Արեւելք 1895 մայիս 24 եւլն. եւլն.:

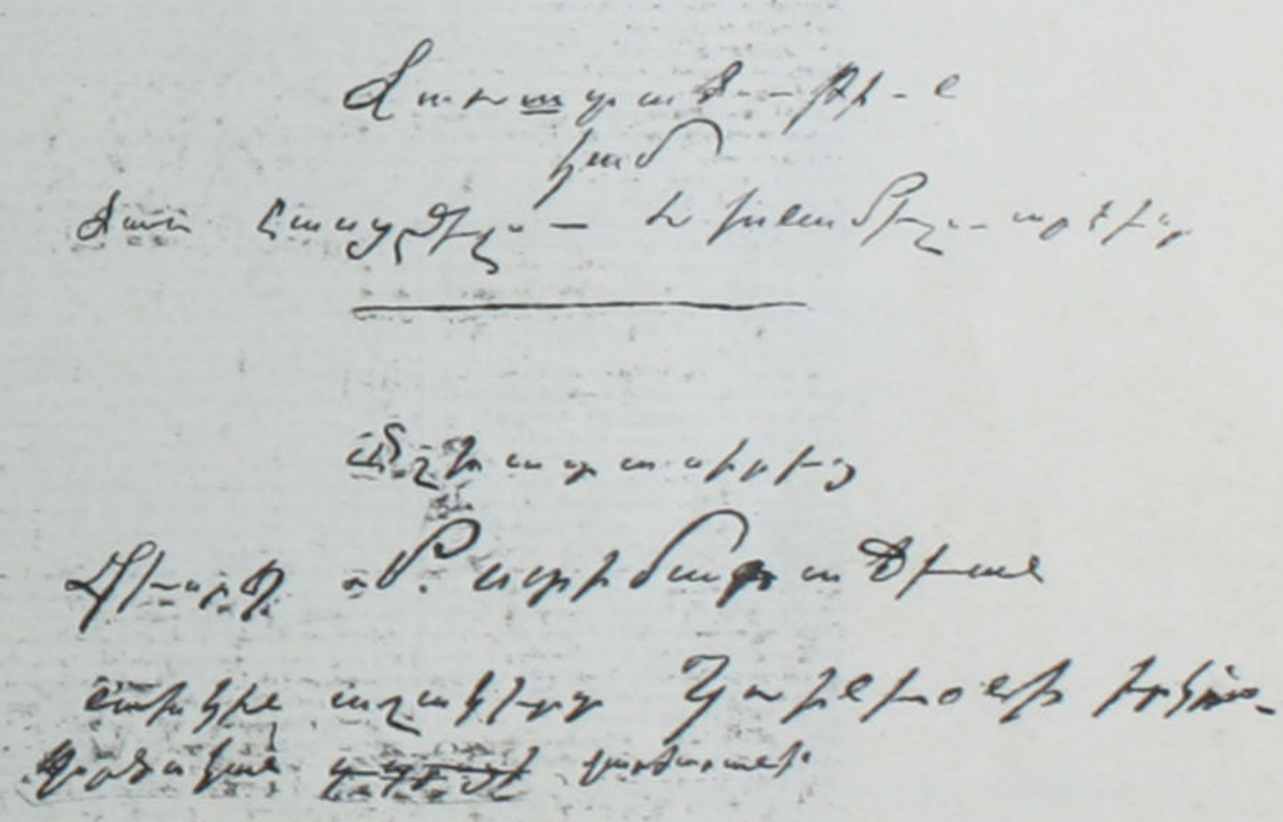

112. Ձեռագիր Գէորգ Սթիմարաճեանի

ՄԿՐՏԻՉ ԱՂԱԹՕՆ

1818—1890

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԼՐԱԳԻՐ

113. Հայաստան լրագրի 1847ի թիւ 50ի առաջին էջը

Մկրտիչ Աղաթօն, եւրոպական կատարեալ կրթութեամբ մը օժտուած ըլլալով, յիսուն երկար տարիներու ընթացքի մը մէջ օգտակարապէս բեղնաւորած է իր կեանքը, աշխատելով թէ՛ իբր գրագէտ՝ լրագրութեան միջոցաւ և թէ իբր ազգային ու հանրային գործիչ իր վարած բազմաթիւ պաշտօններով։

Ծնած է 1818ին Խասգիւղի Զըգսալըն թաղը ուր իր մօր կանխահաս մահուամբը և իր հօր դէպ ի Հնդկաստան մեկնելովը, որբ մնացած և սակայն իբր ճշմարիտ զաւակ խնամուած է իր մօտաւոր ազգականներուն քով։

Իր նախնական ուսումը ստացած է նոյն գիւղին Ներսէսեան վարժարանին մէջ և աշա-

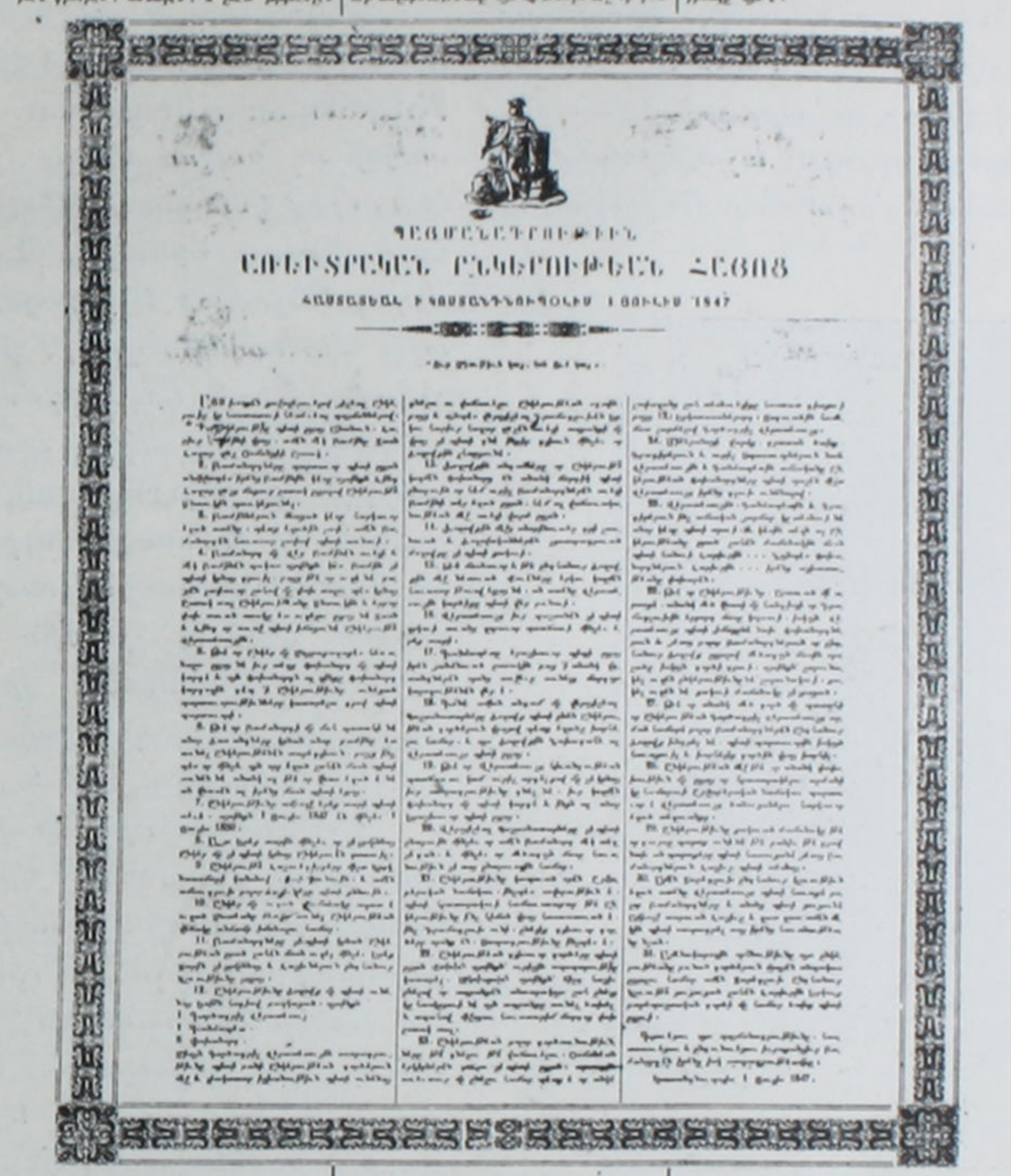

114. Հայատառ *լրագրի 50րդ թիւին 4րդ էջը*

կերտած է մինչեւ 1836-38 չրջանին՝ երբ ճէ-
զայիրլեան ամիրային պաշտպանութեամբը այն-
քան հիմնապէս բարեկարգուած էր վարժարանը :

1840 թուականին կրթական ընդհանուր
տեսչութեան մը տակ դրուեցաւ Մկրտիչ ամիրան :
Մինչեւ այն ատեն Եւրոպայի մէջ կրթուած ցան-
ցառ դէմքեր կային, մինչդեռ այդ թուականին
հոթիրներու նման եւրոպական այլ եւ այլ քա-
ղաքները սիրուած կը տեսնենք Հայ երիտա-
սարդներ՝ ուսում, կրթութիւն եւ նա մանաւանդ
մասնագիտութիւններ սորվելու ծարաւովը պա-
պակած, և որոնք յետոյ պիտի կազմէին այնքան
բեղուն նոր գրականութիւն մը և այնքան հր-
մուտ նոր սերունդ մը :

Ճէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրան նախապէս
արդէն զգացած էր թէ՝ հարկ անհրաժեշտ էր
հրաժարիլ դպրոցական մինչեւ այն ատեն ըն-
դրկուած հին ղրութիւններէն, թէ հարկ էր մէկ
կողմ թողուլ հնգապատկան ու գործոցը և ներ-
ծել կրթական նոր մէթոտներ :

Այդ պատճառաւ նախ ջանացեր էր իր թա-
դնի վարժարանը բարեկարգել՝ վեր ի վար
չրջելով նախապէս ի գործ դրուած սովորու-
թիւնները : Սակայն այդ իսկ պատճառ եղած էր
որպէս զի բազմաթիւ նախապաշարեալ միտքեր
պղտորեն ձեռնարկը ու յուսահատեցնեն գոր-
ծադրիչը ամբաստանելով այդ հաստատութիւնը
իբր անաստուածական կամ բողոքականական
դաղափարներ յառաջ բերող վարժարան մը :

Ամիրան արտնեղած ատիպուեցաւ հրաժա-

րիլ իր սոյն գեղեցիկ գաղափարէն, միայն թէ այդ երկու տարուան շրջանը արդէն բաւական եղած էր դասակարգ մը վառելու գիտութեան ու յառաջդիմութեան այդ նորածիլ կրակովը։

Ուստի Ճէզայիրլեան չվարանեցաւ յառաջ վարելու իր սկսած գործը ու այդ շրջանին ամէնէն փայլուն ու իրեն սիրելի աշակերտներուն յառաջացումը ապահովեց՝ զանոնք թելադրելով

115. Մկրտիչ Աղաթօն

երթալու իտալական ու ֆրանսական քաղաքներ՝ կատարելագործելու համար իրենց ուսումը։

Ահա այդ թուականին (1840) Մկրտիչ Աղաթօն, իր մէկ քանի տարուան ծառայութեամբը նիւթապէս և բարոյապէս ալ նպաստաւորուած ըլլալով Իտալացի վաճառականէ մը, որու քով իբր հաշուակալ և գրագիր ծառայած էր, կը մեկնի Ֆիօրէնցա ուր տեղ վաճառականական վարժարանին դասընթացքին կը հետեւի իբր ուսանող և 5-6 տարուան շրջանով մը կը յաջողի ո՛չ թէ միայն Իտալերէն ու ֆրանսերէն լեզուներն իւրացընել այլ և վաճառականութեան և շերամաբուծութեան վրայ մասնագիտական հմտութիւններ ստանալ։

Վերադառնալով իր ծննդավայրը նախապէս կը խորհի դաստիարակել Հայ ազգը՝ հիմնելով այնպիսի հանրային վարժարան մը ուրկէ կարենային օգտուիլ ամէն դասակարգի մարդիկ, ուստի 1846 Յուլիս 1ին Մատթէոս Պատրիարքի կարգադրութեամբ և Տէրոյենց Յովհաննէս պատուելիի գործակցութեամբ կը սկսի հրատարակել Հայասան անունով Հայերէն շաբաթաթերթ մը որ կը տպուէր Յ. Միւհէնտիսեան տպարանը։

Հայասան թերթէն առաջ Պոլսոյ մէջ իբր լրագիր հրատարակուած էին Լրոյ գիր, Ազդարար Բիւզանդեան, Յայտարար եւն. սակայն ասոնց ամէնն ալ սակաւակեաց, թերի և անկենդան էին, որով կանոնաւոր թերթի մը պակասը զգալի էր Կ. Պոլսոյ համար։ Այդ պակասը լրացնել ուզող Աղաթօն և Տէրոյենց թէև կը խորհէին այդ ձեռնարկին վրայ, սակայն քաղաքական իշխանութեան կողմէ դժուարութեանց կը հանդիպէին։ Վերջապէս Հայոց պատրիարքարանն որոշեց որ Սուրհանդակ Կոստանդեան անուն լրագիր մը հրատարակուի և յաջողեցաւ թոյլտուութիւն առնուլ։ Առաջին թիւը հրատարակուեցաւ 1846 Յուլիս 1ին սակայն ոչ այդ անունով, այլ Հայասան լրագիր քաղաքական, ազգային, բանասիրական և առեւտրական անունով (տես թիւ 113 և 114)։

1848 Սեպտեմբերէն վերջ գերագոյն ժողովի որոշումով Հայասան կը սկսի հրատարակուիլ Պատրիարքարանի սնտուկին հաշւոյն։ Քիչ ետքը Տէրոյենց կը քաշուի, որով խումբ մը ուսումնականներ կը ստանձնեն թերթին աշխատակցութիւնը, որու վերատեսուչ կ՚ըլլայ Մկրտիչ Աղաթօն ի դիմաց ազգին։ Այդ ուսումնականներու խումբը կը կազմէին, Սերվիչէն, Յ. Կրճիկեան, Գ. Աղաթօն, Գ. Ճաֆճաֆեան եւն.։ Սակայն ամէնէն մեծ գործունէութիւն ցոյց տուողն էր Նիկողայոս Զօրայեան որ կը խմբագրէր մանկավարժական և տնտեսագիտական յօդուածներ։ Այն միջոցին Հայասան թերթը ունէր 250 բաժանորդ։

1849 Յուլիս 2ին Մկրտիչ Աղաթօն կը սկսի իր հաշւոյն հրատարակել զայն, Նոյեմբեր 12ին կը քաշուի գործէն և թերթը կը դադրի Դեկտեմբեր 17ին։

1850 Փետրուար 6ին Տէրոյենց առանձինն կ՚ըլլայ խմբագրապետ գերագոյն ժողովի որոշումով և որ վերջնապէս կը դադրի 1852 Յունուար 21ին, որովհետեւ Միւհէնտիսեան 24,000 զրուշ տպագրական ծախք կը պահանջէր ազգէն և Տէրոյենց Շահնազարեանի խնդրոյն մէջ բռնած դիրքովը կորսնցուցած էր զարգացեալ դասակարգին համարումը։

Հայասան 1846—52. վեց տարուան շրջանով մը կրնայ Հայ լրագրութեան պատմութեան ամենափայլուն էջերէն մին գրաւել, թէ՛ լեզուին կանոնաւորութեամբը, թէ նիւթերուն գեղեց-

Հովհաննէս Ակոտեանի ազնուական ծագումը եւ ընտանիքի նախնիները

Ինչպէս ծանօթ է ընթերցողին, Հովհաննէս Ակոտեան ծնած է 1849 փետրուար 19ի գիւղին Տար Կիրամպերդ (Հին Կարին) քաղաքին մօտ։ Ան իր մանկութեան տարիները անցուցած է հայրենի գիւղին մէջ, ուր ստացած է իր նախնական կրթութիւնը։ Ինչպէս ինքը կը պատմէ իր ինքնակենսագրութեան մէջ, ան ի սկզբանէ ցանկացած է եղած ուսուցիչ, սակայն ընտանեկան հանգամանքները թոյլ չեն տուած իրագործել իր այդ ցանկութիւնը։

— Իմ ծնողքս հինգ զաւակներ ունէին։ Ես ամենամեծն էի։ Հայրս ուզում էր, որ ես դառնայի առեւտրական գործակատար, որպէսզի ինքն ալ կարողանայ ինձ հետ առեւտրական գործերով զբաղուել։ Ես ալ ստիպուած էի հնազանդիլ հօրս կամքին, թէեւ ինքնակամ չէի ուզեր առեւտրական գործերով զբաղուիլ։ Ես կ'ուզէի ուսանիլ, կարդալ գրքեր, ուսումնասիրել գիտութիւնները, մանաւանդ պատմութիւնը։ Ես կը սիրէի ազգիս պատմութիւնը, ուզում էի գիտնալ, թէ ինչպէս ապրած են մեր նախնիները, ինչպէս կռուած են իրենց ազատութեան համար, ինչպէս կորսնցուցած են իրենց անկախութիւնը, ինչպէս ենթարկուած են օտարներու լուծին տակ։ Ես կ'ուզէի գիտնալ, թէ ինչպէս ապրած են մեր նախնիները, ինչպէս կռուած են իրենց ազատութեան համար, ինչպէս կորսնցուցած են իրենց անկախութիւնը, ինչպէս ենթարկուած են օտարներու լուծին տակ։ Ես կ'ուզէի գիտնալ, թէ ինչպէս ապրած են մեր նախնիները, ինչպէս կռուած են իրենց ազատութեան համար, ինչպէս կորսնցուցած են իրենց անկախութիւնը, ինչպէս ենթարկուած են օտարներու լուծին տակ։ Ես կ'ուզէի գիտնալ, թէ ինչպէս ապրած են մեր նախնիները, ինչպէս կռուած են իրենց ազատութեան համար, ինչպէս կորսնցուցած են իրենց անկախութիւնը, ինչպէս ենթարկուած են օտարներու լուծին տակ։ Ես կ'ուզէի գիտնալ, թէ ինչպէս ապրած են մեր նախնիները, ինչպէս կռուած են իրենց ազատութեան համար, ինչպէս կորսնցուցած են իրենց անկախութիւնը, ինչպէս ենթարկուած են օտարներու լուծին տակ։ Ես կ'ուզէի գիտնալ, թէ ինչպէս ապրած են մեր նախնիները, ինչպէս կռուած են իրենց ազատութեան համար, ինչպէս կորսնցուցած են իրենց անկախութիւնը, ինչպէս ենթարկուած են օտարներու լուծին տակ։ Ես կ'ուզէի գիտնալ, թէ ինչպէս ապրած են մեր նախնիները, ինչպէս կռուած են իրենց ազատութեան համար, ինչպէս կորսնցուցած են իրենց անկախութիւնը, ինչպէս ենթարկուած են օտարներու լուծին տակ։

Ակոտեան ընտանիքի նախնիները ազնուական ծագում ունին։ Ըստ ընտանեկան աւանդութեան, անոնք կը սերին Ակոտ գիւղէն, որ կը գտնուի Վասպուրականի նահանգին մէջ։ Ակոտ գիւղը կը գտնուի Վանայ լիճի հարաւային ափին, Վան քաղաքէն 30 քմ. հեռաւորութեան վրայ։ Ակոտ գիւղը կը գտնուի Վանայ լիճի հարաւային ափին, Վան քաղաքէն 30 քմ. հեռաւորութեան վրայ։ Ակոտ գիւղը կը գտնուի Վանայ լիճի հարաւային ափին, Վան քաղաքէն 30 քմ. հեռաւորութեան վրայ։

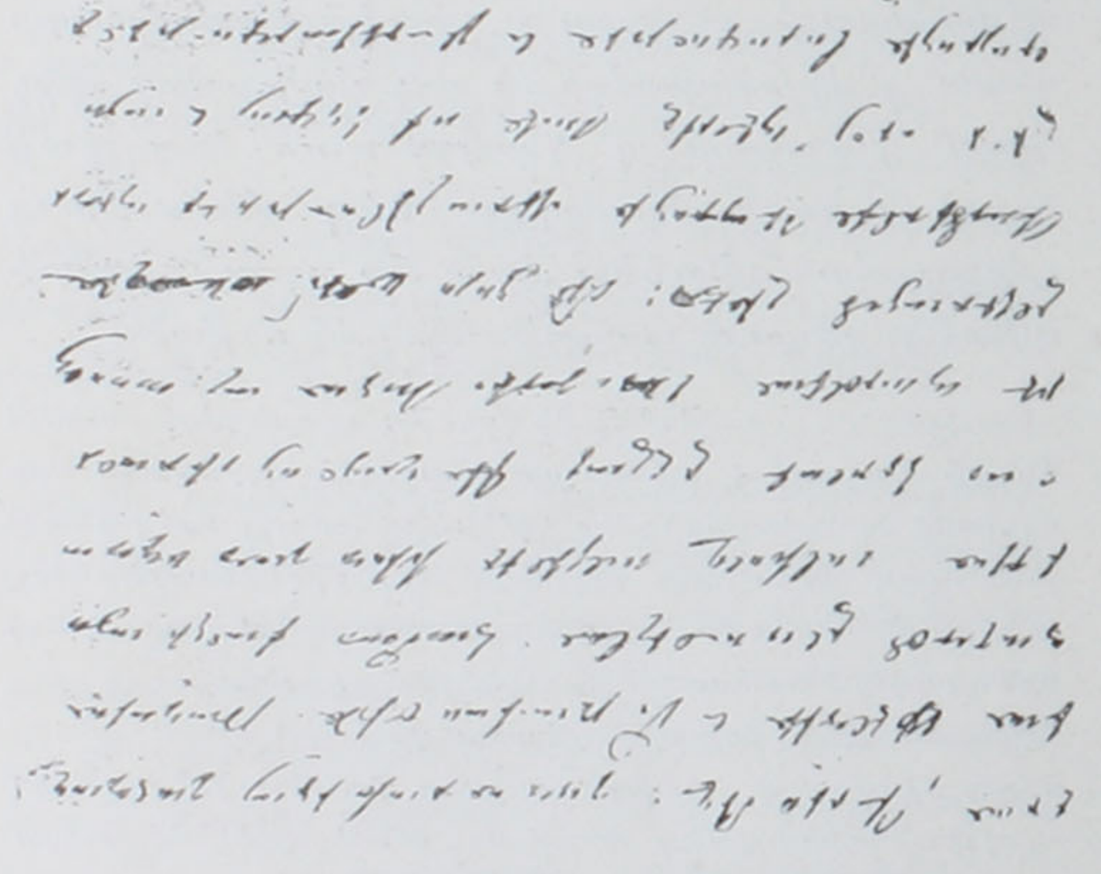

կը վայելէին, ազգն ալ կը վայելէր որովհետեւ ազգօգուտ գործերու համար իրեն ինկած տուրքը քնաւ չէր իննայեր այլ սիրով կը պարգեւէր եւ առատ, ինչպէս եկեղեցիի, դպրատան, հիւանդանոցին, եւայլն։ Պալատու տուրբ հրեշտակապետ եկեղեցիին երկար տոեն վերատեսչութիւն ըրաւ եւ իւր վերատեսչութեան օրովը նոյն եկեղեցիին փառաւոր նորոգութիւնը սկըսեց.

Ժամանակին վեհայանալով Երկանեան ազնիւ Գերգաստանին՝ չափահաս որդւոց եւ թոռանց տէր ալ եղաւ։ Եւ իւր որդիքը արդէն բաւական կրթած ըլլալով՝ ծերութեանը անոնց ձեռքը յանձնեց թէ ընտանեացը եւ թէ իւր առեւտրական գործոցը կառավարութիւնը։

Երկար ժամանակէ՝ ի վեր թոքացաւութեան ախտը տիրած էր իրեն քայց հարկաւոր եղած ըզգուշութիւնները ընելով այսչափ տարի ապրեցաւ. իւր վերջի օրերը միայն քանի օրի չափ անկողին իյնալով 1849 յունվար 26ին երեքշաբթիէն չորեքշաբթի լուսնալու պիշեր կնքեց իւր կեանքը բոլոր քրիստոնէավայել պատուաւորութիւնները կատարելով։ Իւր մարմինը փառաւոր հանդիսով թաղուեցաւ Խուրու Զէյմէյի Գերեզմանատունը որովհետեւ քնակութիւնը երկար ժամանակէ՝ ի վեր այս գիւղը ըլլալով գերեզմանն ալ հոն կը վայելէր։

Ազաթօն իր իմբաստրական կեանքի մէջին վարած է նաեւ այլ եւ այլ ազգային պաշտօններ, Իւակիւատարի Ազգ. Ձեմարանը կարգ մը խռովութեանց դուռ բանալէ եւ փակուելէ յետոյ 1846 հոկտեմբեր 1ին կը վերաբացուէր եւ որուն մատակարարութիւնը Մատթէոս Պատրիարքի հրամանով եւ Ամիրայից հաւանութեամբը կը յանձնուէր նոյն վարժարանին անունով կազմուած ընկերութեան մը որուն առնադպիրն էր Մկրտիչ Ազաթօն։ Այդ ընկերութիւնն կազմըւած ըլլալով Հայ ժողովուրդին ամէն դասակարգերէն իմա՛ զարգացեալներէն, նախագահով մը, 5 ներքին եւ 5 արտաքին անուշներով, 11 խորհրդականով, այնքան գանձապետներով, և 40 այցելու և պատուոյ անդամներով կատարեալ վերջ կը դնէր ժողովուրդին և ամիրաներու մէջ գտնուած խափրին և կը կարգադրէր վէճը։

Սակայն Ազաթօն իր Իտալիոյ մէջ մեծած վաճառականական ուսումը կը փափաքէր գործածել ո՛և է առիթով մը. ժամանակ մը այլ և այլ պաշտօններ վարեց Ճէզայիրլեանի գործատուն մէջ։ Պուսայի մէջ առիթը ունեցաւ իր մեծած չերամաբուծական ամենավերջին կատարելութիւնները ներմուծելու և տարածելու տեղւոյն ժողովուրդին որով մինչեւ ցարդ համբաւաւոր եղած է Պուսայի մետաքսը։ Սակայն ինք խիզախ ու անկախ նկարագրի տէր, կը փափաքէր անձնիշխան նեղուիլ վաճառականական ասպարէզին։

1847 Յունիս 1ին առաջին փորձը կ'ընէ այդ նպատակին հասնելու համար, որովհետեւ յաջողութեան առաջին պահանջքը անպայման դրամագլուխն էր, ինչ որ սակայն իրեն կը պակսէր, ուստի համախոհներու հետ կը խորհին հաստատել անանուն առեւտրական ընկերութիւն մը, հարիւր բաժինի վրայ, ամէն մէկ բաժինը տասը հազար դրուշ Օսմանցիի ըսած։ Այդ ընկերութեան գլխաւոր գործերը պիտի ըլլար Ֆոմխիօճ այսինքն՝ ուրիշի ապրանքը կատարել։ Սբեխիլլասիօճ այսինքն ճիշդ հաշիւ ընելով ո՛ր ապրանքէն անտարակոյս չահ ընելը հաւկցուի, ա՛յն ապրանքը առնել ծախել և ապահով միջոցաւ հաւատարիմ մարդոց փոխ առակ տալ։ (Հայաստաց 1847 Յունիս, տես թիւ 114)։

Ինչ որ իր մտաւեհռումն էր, այսինքն վաճառականական գործունէութիւնը, երբ չի յաջողեցաւ հարիւր հոգիի միջեւ կազմակերպել, յաջողեցաւ սակայն 1851ին մէկ քանի ընկերներով և հաստատեց Փէշտիմալճեան և Ազաթօն եղբարք Ֆիրմայով առուն մը, ու երկար տարիներ զբաղեցաւ տասանորդի վարձակալութեամբ և այլ մաքսային ու առեւտրական գործերով։

Սակայն իր առեւտրական զբաղմանց միջոցին եւս զանց չէ ըրած ազգային գործունէութիւնը և հոն ուր պաշտօնի կոչուած է, ջանացած է միշտ իր հմտութեամբը օգտակար ըլլալ Ազգին գործերուն։

Այսպէս 1855ին Սահմանադրական ժողովի Ա. Ատենադպիր եղած է, ա՛յն ժողովին որ հետզհետէ հաստնցնելով Սահմանադրական օրէնքին խմբագրութիւնը վերջապէս ամբողջացուց։

1857ին Ուսումնական Խորհրդի անդամ ընտրուեցաւ առանց ո և է նշանակելի գործունէութիւն ունենալու։

1859ին վերընտրուեցաւ իբր Սահմանադրական ժողովին անդամ որով տարուան մը աշխատութենէ վերջ յաջողեցաւ վերջնապէս խմբագրել Ազգային Օրէնքը և տորթագրելով հաստատելին այդպէսով Ազգային Սահմանադրական Օրէնքը(*)։ Այդ միջոցին Ազաթօն ըլլալով նաեւ առժամեայ Քազ. Ժողովոյ ատենապետ, իր այդ հանդամանքովը 1860 Օգոստոս 25ի Ազգ. Ընդհանուր ժողովի առաջին նիստի բացումը իրեն կը վիճակի՝ հետեւեալ գեղեցիկ ատենաբանութեամբ.

(*) Տես էջ 24 պատկեր 31։

Մեծապատիւ Երեսփոխանք եւ Երեսփոխանաց անդամակիցք.

Այս Պատկ. Ընդհանուր Ժողովը՝ որուն անդամները բազմաց ձայնը՝ Աստուծոյ ձայնը կոչէր է հոս, կաւետէ մեզի ու կապահովէ որ ընդհանուր Ազգը ամենայն սիրով ընդուներ է զԱզգային Սահմանադրութիւնը, քանզի ձայնից բազմութիւնն է անոր առաջին հիմնական սկզբունքը:

Երբ Ազգ մը այս օրինաւոր սկզբան վրայ հիմնեալ Սահմանադրութեամբ մը կը կառավարուի, քանի որ անկէ չի խոտորիր, օր աւուր անոր կենսապահ տարերքը կարթննան ու կը զօրանան եւ զանի կենդանի կը պահեն յաւիտեան:

Ցիրաւի այս Սահմանադրութիւնը երբ Ազգի մը մէջ մտնալ կուզէ, դեռ չ՚մտած՝ անոր առջեւէն մրրկալից սեւ ամպեր կերեւան, որոնք ահռելի որոտումներով գիտես թէ ամէն բան տակն ու վրան պիտի ընեն. իսկ երբ կը մտնայ Ազգին մէջ, ետեւէն արեւ պայծառ լոյս մը ձգած՝ ամէն ահ ու երկիւղ փարատելով սրտերէն՝ այն ազգին հորիզոնին վրայ սիրոյ, խաղաղութեան եւ միաբանութեան եռագոյն գեղեցիկ ծիածանը կը նկարէ, եւ այն լոյսով միտքերը կը լուսաւորուին, գաղափարները կը նորոգուին, սրտերը կ՚արիանան, մոլենախանձ ոգին կը մարի, կրօնական ճշմարիտ զգացումները կը զարգանան, եւ ամեն Հայ մի եւ նոյն բարուց՝ մի եւ նոյն բնաւորութեան՝ մի եւ նոյն մայրենի լեզուին կը տիրանայ, վերջապէս այն լուսով՝ երբեմն միայն իւր իրաւունքը ճանչցող անհատը կսկսի իւր պարտիքն ալ ճանչնալ, նոյնպէս՝ երբեմն միայն իւր պարտիքը ճանչող խեղճը կսկսի իր իրաւուքն ալ ճանչնալ:

Ազգային Սահմանադրութեան իւր հետ բերած սիրոյ, խաղաղութեան ու միաբանութեան յայտնի նշանը չէ՞ մի արդեօք, որ այսօր այսչափ հարիւրաւոր անձինք՝ գիտունը իր գիտութեամբը, աստիճանաւորը իւր աստիճանովը, հարուստը իւր հարստութեամբը չի խրոխտալով՝ հոս հաւաքուեր եւ հաւասար իշխանութեամբ ու իրաւամբ ձեռք ձեռքի տալով՝ Ազգային գործերուն բարւոք կառավարութեանը միջոցներ կը մտածեն: Զմայլելի՛ տեսարան:

Իրաւամբ Հայոց դարագլուխն է այսօր, պէտք է որ ամեն Հայ տօնէ հանդիսիւ այս օրը, ամէն Հայ մէկ մէկու շնորհաւորեն, ամէն Հայ ուրախութեան ու սիրոյ համբոյրներ մատուցանեն իրարու, եւ Հայոց պատմութիւնը շարունակող տխուր ու վհատեալ գրիչը սփոփի ու սրտապնդի:

Անկէ յետոյ Աղաթոն իբր Սահմանադրութեան գործադրիչ ջիղերէն մէկը, միշտ կը տեսնենք ազգային պաշտօններու գլուխը, 1861ին Բարիզի արեւելեան վարժարանի մասնաժողովի անդամ, որուն կանգուն մնալուն համար ամէն ջանք չէ խնայած և նոյն իսկ դրամական կարեւոր նպաստներ ըրած է: 1863ին երկրորդ անգամ Ուսումնական Խորհուրդի անդամ: Նոյն տարին Սահմանադրական օրէնքը դադրեցնելու կառավարական հրամանովը, վտանգի տակ կ՚իյնայ Ազգային Օրէնքը, ուստի հարկ կ՚ըլլայ վերաքննել և վաւերացնել տալ կառավարութեան: Այս անգամ ևս կ՚աշխատակցի Սահմանադրութեան խմբագրիչ և գործադիր յանձնաժողովներուն: Եւ 1865ին երկրորդ անգամ ըլլալով կը վերընտրուի քաղաքական ժողովոյ անդամ:

Այդ միջոցներուն Միքայել Աղաթօնի մահուամբ իր հաստատած վաճառականական տունը ցրուած ըլլալով անպաշտօն կը մնար, ուստի կառավարական պաշտօններու իբր թեկնածու ներկայանալով 1866ին առաջին անգամ կը յաջողի ընդունուիլ իբր առեւտական սենեակի նախագահ և կը դրկուի Ռուսճուք:

Այն ատենուան գործիչներուն համար մենամոլութիւն եղած է կարծես հետաքրքրուիլ միշտ ազգին գործերովը: Աղաթօն Ռուսճուքի մէջ եւս պարարտ հող կը գտնէ ազգային գործունէութեան և Աբրահամ փաշայի նիւթական օժանդակութեամբը կը յաջողի տեղւոյն ազգային վարժարանը վերաշինել և բարեկարգել միայնգամայն:

1869ին նոյն պաշտօնով կը փոխադրուի Իզմիր և հոն կը յաջողի հիմնական և կարեւոր բարեփոխումներ գործադրել տեղւոյն առեւտրական սենեակին մէջ:

1872ին կրկին Պոլիս կը վերադառնայ աւելի բարձր կառավարական պաշտօններու հետամուտ ըլլալով:

Այդ միջոցին կրկին ազգային պաշտօններ կը ստանձնէ, նոյն տարին կ՚ընտրուի երրորդ անգամ ըլլալով քաղաքական ժողովի անդամ և 1874ին Ազգային Հիւանդանոցի հոգաբարձութեան Ատենադպիր կ՚ըլլայ Ս. Մանուկեանի երկրորդ անգամի ատենապետութեամբը:

1875ին Պոլսոյ մէջ Սարգիս Պէյ Պալեանի առաջնորդութեամբ կը կազմուի Societé des Traveaux Publique անունով ընկերութիւն մը որուն կը գործակցի Աղաթօն իբր տնօրէն: Այդ ընկերութիւնը իրեն նպատակ ունէր մայրաքաղաքին բարեզարդութեան համար կարեւոր չէնքեր չինել, և անմշակ ու լքուած հողերն արժեցնել: Սակայն կառավարութիւնը անձեռնտու գտնուելով այդ գեղեցիկ ձեռնարկին, գործը կը կազմալուծուի:

1877ին Զունկուլտաքի ածխահանքերուն իբր տնօրէն պաշտօնավարեց:

Նոյն տարին սկսած էր Ռուս-թրքական վերջին պատերազմը: Կառավարութիւնը կը փափաքէր որ Հայաստանի կողմերը եղած անիրաւութիւնները վերջ գտնեն որպէս զի պատերազմի շարժառիթ մը պակաս ըլլար այդ կերպով գէթ մինչեւ պատերազմի վերջաւորութիւնը,

117. Մկրտիչ Աղաթոնի վերջին լուսանկարը

կան (մխիթէարեան) Վան գրկուելու ատ խղճի մաօք վարեց իր պաշտօնը 4 տարուց չափ մինչեւ 1881։ Իր այս պաշտօնավարութեան միջոցին մեծամեծ ծառայութիւններ րրած է նաեւ Սամսոյ յանձնաժողովին։

Պատերազմը վերջ գտած էր, հաշտութեան պայմանները կնքուած, ա՛լ ինչ փոյթ թէ Հայ ժողովուրդը ինչ վիճակ պիտի ունենար պատառներու մէջ, մանաւանդ որ ազգային չահերն ու կառավարական տեսակէտները փոխուած էին, ու Համիտեան ոէժիմը իր ամրամփոփը սկսած էր ապառնալ ոչնչացնելու հայութիւնը Հայաստանէն։ Ուստի Աղաթոն մանաւանդ տեսագրով ետ կանչուեցաւ իր պաշտօնէն։ Իր վերադարձի միջոցին թէ՛ և յառաջարկուեցաւ երեն Մուշի մութէսարըֆութիւնը, սակայն ինք կռահեց թէ ոչ թէ միայն չպիտի կարենար այնտ օգտակար հաղիսանալ, այլ նաեւ պիտի ամխռուէր իր կեանքովը խակ քաւել արդարութիւնը և գրկելին գատը պաշտպանելու ոճիրը(?) հետեւաբար առանց ընդունելու ո և է պաշտօն Պոլիս վերադարձաւ։

Աղաթոն Պոլիս վերադառնալով, կառավարութեան առաջարկութեամբը, հիմնուած՝ իր պաշտօնավարութեան փորձառութեանը վրայ, ներկայացուց Հայաբնակ գաւառներու համար բարենորոգման գործնական ծրագիր մը ուր իր օրէնագիտական և վարչական խոր հմտութեամբը մեծ չքմահայեցողութեամբ հաշուեցուցած էր ազգային ու կառավարական չահերը որպէս զի ծրագրին գործադրութիւնը անկարելիութեան չի մատնուէր։ Սակայն այն առենուան յոռի կառավարութիւնը առանց նեղաչի առնելու բարձի խոզի (մխտակր ալիք) երած է այդ ամէնը։

Իր վերջին պաշտօնը թէ՛ ամէնէն հազատաւէտը և թէ՛ ամէնէն երիտասարդը եղաւ։ Զբղտած կառավարական էմրիքներէն, չուզեց այլեւս պաշտօն առաձնել՝ այլ ընդունեց կէս եւրոպական Համերային Գործոց Վարչութեան տնօրէնի պաշտօնը՝ և 1882ին գրկուեցաւ Մխիթիի ուր մեռաւ գրեթէ իր մահը 1890 Նոեմբեր 23։

Այս մեկնութիւնը սակայն գրառած մը չէ եղած պրէտի չի չահագրգռուի ազգային խնդիրներով որոնք միշտ իր հոգածութեան առարկայ եղած են։ (տես իր նամակը թիւ 11ին)։

«Յուղարկաւորութեան մեծ հանդէսը կատարուած է յաջորդ օրը, չարաթ՝ քաղաքին Յունաց եկեղեցւոյն մէջ մեծ չքով և ներկայութեան Վանի, կառավարիչ փաչային, Յունաց Գեր. Մետրոպոլիտին, Յոյն երեւելեաց և խառն բազմութեան, յետ կրօնական արարողութեանց, դագաղն առաջնորդուեցաւ գերեզմանատունն։ Թափորին կ'առաջնորդէին թաղապետական պաշտօնեայք, ոստիկանք, մաքսատան, բէժիի և տեղւոյն հանրային պարտուց վարչութեան դէտներն։ Դագաղը չրջապատուած էր կառավարական բարձրաստիճան պաշտօնատարներէ, օտար տէրութեանց հիւպատոսներէ, յոյն երեւելիներէ, և ծածկուած էր բազմաթիւ պսակներով»։

Իր հեղինակած գործերը.— Գերմանիոյ եկեղեցական դիպուածները Ս. Յղութիւնէն երիտ բարեկամներու։ Բ. (Հ. Ս. Ի-Մ. Ազաթօն)։ Ջմիւռնիա Կրիֆիմի 1844 էջ 16.—Հայաստան չորս տարիներու 1846—1850 Կ. Պոլիս Տպ. Մխիթարեան

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Արեւելք 1890 Նոյ. 27.— Ազգ. Տետիգրոտիւն 1860—70.— Պատմ. Հայ լուսագրութեան.— Մատենագիտութիւն Ղազիկեան էջ 431.— Հայաստան 1846—1850.— Պատմ. Ս. Փրկչի Բ. Քէչեան։

ՅՈՎՍԷՓ ՎԱՐԴԱՆ ՓԱՇԱ

1815 — 1879

118. Վարդան փաշա

Յովսէփ Վարդան փաշա հռչակաւոր գիտնական և քաղաքագէտ՝ ծնած է 1815ին Պոլսոյ մէջ։

Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Մայր-Վարժարանի մէջ, յետոյ երբ տասնըմէկ տարեկան էր, իր մայրը զինքը Վիեննայի Միսիթարեան Միաբանութեան յանձնեց, ուր վառվռուն ու համակրելի բնաւորութեամբը սիրելի դարձաւ և իր սուր հանճարովը քիչ ժամանակի մէջ մեծ յաջողութեամբ ուսմունքը աւարտեց և Պոլիս վերադարձաւ, ուր 1836ին Խասգիւղի Ներսէսեան Վարժարանին և միեւնոյն ժամանակ Տատեան Յովհաննէս պէյի տունը ուսուցչի պաշտօն կը վարէր և այս միջոցին իր գիտցած լեզուները կը կատարելագործէր։

1837ին երբ հազիւ 22 տարեկան էր թարգման կ'ըլլայ Արքունի Նաւարանը ուր հետզհետէ մինչեւ Ծովային Ա. Թարգմանի (Պահրիյէ պաշ-թէրճիմանը) և փաշայութեան աւագ աստիճանին կը բարձրանայ և կը վարձատրուի Ուլայի Բ. Աստիճանով և պատուանշաններով։

Զինուորական աստիճաններու մէջ 25 տարի յաջողութեամբ պաշտօնավարելէ վերջ 1860ին քաղաքական պաշտօններու մէջ մտաւ ուր իրեն Պէյ տիտղոսը տրուեցաւ և զանազան պաշտօնարաններու մէջ խորհրդական ու անդամ ընտրուեցաւ։

Իր այս վերջին շրջանին մէջ պատրաստած է բազմաթիւ ծրագիրներ և կանոնագրութիւններ։

Իր բազմազան զբաղումներուն մէջ չը մոռցաւ գրականութիւնն ալ և 17 տարի անընդհատ հրատարակեց Մէճմուայի Հավաsիս (տես թիւ 120-121) հայատառ թրքաբառ բառ լրագիրը, որուն դադարումէն ետք աշխատակցած է Փանոսեանի Մանզումէի Էֆքեարին և խմբագրապետը եղած Թէրճիմանը Էֆքեարին՝ մինչեւ իր մահուան թուականը։

Վարդան փաշա աւելի շատ թուրքերէն գրած է քան հայերէն։ Մէճմուայի Հավաsիսի մէջ ունի շատ մը վիճաբանական յօդուածներ և ժամանակին յուզուած բոլոր կարեւոր խնդիրներու մէջ իր ձայնը ունեցած է։ Իբր հրապարակագիր մեծ անուն մը թողած է։ Իր թուրքերէն հայատառ հրատարակութեանց մէջ

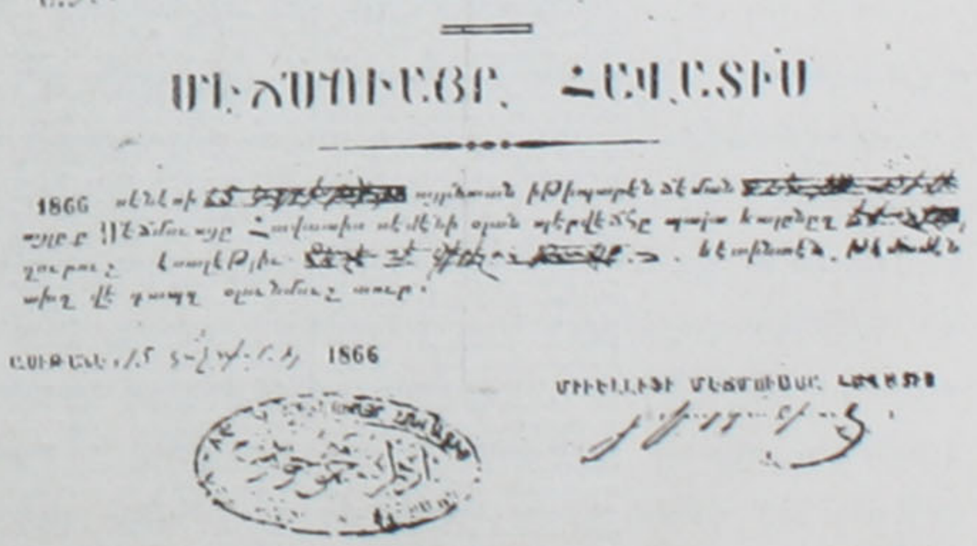

ՄԷՃՄՈՒԱՅԻ ՀԱՎԱՏԻՍ

1866

1866

119. — Ստորագրութիւն Վարդան փաշայի եւ ընկալագիր Մէճմուայի

յիշատակելի է 1852ին տպագրած մէկ տետրակը «Պօշպօղազ պիր ատէմ» ուր առաջին անգամ

երգիծական ճիւղը մշակած է և ծաղրանկարներ նկարած է. նոյնպէս գրած է և հրատարակած 1850ին «Ագապի Իւքայիէմ» որ հայկական կեանքէ առնուած վէպ մըն է: Աւելի ետք հրատարակած է Նաբօլէօն Ա.ի կենսագրութիւնը (6 հատոր 1855) ժիւսթէն Լօմպար, Շարք մուհարիրէպի ալն. իր աշխարհաբար հրատարակութիւններէն յիշենք 1857ին հրատարակած «Ելեկտրբանի հեռագիր» անուն թարգմանութիւնը. այս հրատարակութիւնը հեռագրի վրայ խօսող միակ Հայ գիրքն է. երկրորդը «Առնժառնադրական ծչմարտութիւններ» անուն՝ ժամանակից աղդային կեանքի վրայ գրուած մըն է:

Իր աշխարհաբարը պարզ ու կակուղ է. Վարդան փայլա մեր ամենէն զարգացած միտքերէն մէկը եղած է, իր քաղաքական յօդուածներով դիւանագիտական հմտութեան ապացոյցը կուտայ. բնիկերական և անտեսական խնդիրներու

ՄԷՍՐՈՊ

ՎԱՐԱՍՏԻՍ

ՏԵՂԵ Ի· ԱՐՁԱԿ Ի·
ՆՈՑԵՄԲՈՒԲԵՐ Ի· **1852** ԹՐՈՒՑԱ ՍԱՀ Ի·

ԻԼԸՆ

ՆՈՒՄԼԵՑԵ մալիւմ սիւր չի. Հոգը սուպհանէ. հաւ վէ թասալա հագրէքլըղի պիլ ճիւմլէ քեայիները ճոգտան վար իւլէտիկի հալտէ. ամրհամէթը իլահիյեան վէ նէ րէթը բէպպանիյեան իլէ. հէր պիր մահլուգէ. պիրեր տիւր վիս հասսէ վէրմէյէ էհէա խիւպ. էյրիճը մահլուգաթը օլան պէնի ինանէ տաքի էզդիմը լուքֆունու. ճանի ապլ ու ֆիքրատէթ վէ նուխթա գապիլիյէթ պախշ վի իհսան խէմիշ տիր. անէրին իսթիմալիյէլի պէնի ինսան գուվվէյի հասսիյէթիներէն իլա նէհայէ արթըրըպ վէ չոշալտըպ. էնվաի մէնֆաաթ քէսպ իթմէկտէ տիր. Անսէլա կէօզէլ պիթթապի կէօրիւնմիւլիւք վար իսկ տէ, կէօզիւն հիւքմ իւ թէսիրի եէթիշմէտիկի մահալի տաքի կէօրմէկլիկտէ. քիչի կէօրմէտիկի մահալի տաքի կէօրիւր օլուր. վէ գուլագտա իշիտմիյիլիք վար իսկ տէ, գուլաղըն հիւքմ իւ թէսիրի եէթիշմէտիկի մահալին սէտաղէթինի տաքի ինսան եաղը իլէ տուլար օլուր, վէ պու վէճհէ իլէ պիր ճիմսէ պուլունտուղու մահալէտէն. ախերի նադէլ իթմիյէ չէքի գալմայարաք տաքի, բույի վէճհով տըդդաթի

120. — Մէնմուայի Հաւաստիս, 1852ին թիւ մը

ԱՐԱՐԱՏԻ ՄԱՅՐ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ - 364 - ՏԻՊԱՐ ԹՎԱԿԱՆ-1-ՕԳՈՍՏՈՍ-1858

ՄԷԾՄՈՒՆՑԸ

ՀԱՒԱՍՏԻՍ

ՈՒՄՈՒԻՐՈՒ ԲՕԼԻԹԻՔԻՑԷ, ՊԷԼԼԷՏԻՑԷ, ՎԷ ԻԼՄԻՑԷ

ՎԷ ՊԷՀԼԷՏԸ ՊԷՕՊԱՒՑՔ ՊԷՏԱՐՔՑԷ ՊԱՅՄՕՒԷՒԼՊ ՊԼԵՋԻՔՄԷ

ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ Ի ՕՏԱՐՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐՑԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՏՕՆԵՐԸ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՏՕՆԵՐՈՒ ՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐԸ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՏՕՆԵՐՈՒ ՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՏՕՆԵՐՈՒ ՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՏՕՆԵՐՈՒ ՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՏՕՆԵՐՈՒ ՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՏՕՆԵՐՈՒ ՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՏՕՆԵՐՈՒ ՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՏՕՆԵՐՈՒ ՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ

վրայ ալ ունի կարեւոր գրութիւններ՝ իր խմբագրած թերթերուն մէջ։

Իր յօդուածները ժողովրդական դիւրնասկրնալի լեզուով մը խմբագրուած՝ մեծ ընդունելութիւն գտած են հասարակութենէն։

Մեռած է 1879 Մարտ 28ին։

Մասին իր մահուան առթիւ հետեւեալ տողերով կը վերջացնէր իր խմբագրականը. «Յովսէփ Վարդան Պէյ այն նշանաւոր անձերէն մէկն է որոնց տեղը բաց կը մնայ, հետեւաբար իր մահը անդարմանելի կորուստ մըն է Օսմանեան Ժմբագրութեան համար որոնց մէջ առաջին տեղը գրաւած էր»։

Իր հրատարակութիւնները. — *Մէճմուայի Հավաստիս* 1855-1872.— *Նաթոլէօն Թարիխի*.— *Շարգ Մուհարէպէսի*. — *Ժիւսթէն Լօմպար*. — *Սահմանադրական Ճշմարտութիւններ*. — *Րիւսալէի Թէլէկրաֆ* ևլն.։

122. Վարդան փաշայի վերջին լուսանկարը

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Մասիս 1879 թիւ 2290. — Հանդէս Ամսօրեայ 1890 մարս. — Պատմ. Աբխարհաբարի (Հ. Ասատուր) ձեռագիր. — Լոյս 1908 եւայլն։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉԷԼԷՊԻ ՏԻՒԶԵԱՆ

1749—1812

Հօճա Միքայէլի զաւակն էր Յովհաննէս Չէլէպի, որ հօրը արուեստակից և մանկութենէն թագաւորին սիրելիներէն մին էր, և որ կարողացաւ Սուլթան Սէլիմի ժամանակ իր հօրը յիշատակը կենդանացնել։

Հօրը մահէն ետք արքունի ոսկերչապետութեան և փողերանոցի վերակացութեան կոչուեցաւ. իր հօրմէն վար չէր մնար իր հաւատարմութիւնը, քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը և աղքատասիրութիւնը որով անխտիր ամէն ազգէ անձերու կ'օգնէր։

Սուլթան Սէլիմ արքային հետ պզտիկուց միասին մեծցած և մանկական խաղեր խաղացած ըլլալով, թագաւորը չատ կը սիրէր զինքը և Տիւզեան տոհմը կը յարգէր իրենց հանճարեղ ճարտարութեան և խոնարհամտութեանը համար։

Իր անյիշաչար և անոխակալ առաքինութիւնները չատ են. սակայն անոնցմէ երկուքը կը յիշենք. անգամ մը իր տունը իբր՝ սպասաւոր ծառաներ կը մտնեն, որոնք թանկագին առարկաներ գողնալով կը մեկնին, և կը տարուին դատաւորին առջև որ մահուան կը դատապարտէ զանոնք։ Յովհաննէս Չէլէպի իմանալով, կը վազէ կը հասնի և իր անյիշաչարութեամբ ոչ միայն կ'ազատէ զանոնք այլ մահուան փրկանքն ալ կը վճարէ։

Իր մէկ դրացին Յովհաննէս Իփսիլանդի պէյ՝ Տիւզեան տան տեսարանը խափանելու համար, կը հիմնէ իր տունը, երեւելի ծովակալ Հիւսէյին փաշային հրամանին առանց անսալու։ Հիւսէյին փաշա անակնկալ ճամբորդութենէ մը վերադառնալով կը տեսնէ հրամանէն դուրս չինուած չէնքը, կը բարկանայ և կը հրամայէ պատժել պէյը, Իբսիլանդի չուարած կը հրդեհէ իր տունը, որու պատճառաւ կ'այրի նաև Յովհաննէս Չէլէպիի տունն ալ, և ընտանիքով մազապուր կ'ազատին մահուրնէ. ասոր վրայ ծովակալը իմանալով խարդախութիւնը, հրամայեց գլխատել տալ պէյը։

Բայց Տիւզեան կը պաշտպանէ զինքը համոզելով ծովակալը թէ Պէյը դիտմամբ ըրած չէ և թէ դիպուածով այրած ըլլալը ինք տեսած է։ Ասոր վրայ Պէյը կ'ազատի մահուընէ։ 1802ին Յովհաննէս Չէլէպի տէրութենէն կը ստանձնէ

123. Յովհաննէս Չէլէպի Տիւզ (Ծն. 1749 Ապրիլ 24)

մետաքսի մաքսին վարձակալութիւնը, որուն վերակացու կարգուեցաւ Պէզճեան ամիրա որ մինչև ետք հաւատարմօրէն ծառայեց անոնց։

1807 մայիս 28ին Եէնիչէրիները ապստամբեցան և տէրութեան ականաւոր անձերէն 12 հոգի սպաննելով Սուլթան Սէլիմը գահէն իջեցուցին և Սուլթան Մուսթաֆան Դ. թագաւոր դրին, ապա ամէն ազգի երեւելի հարուստներէ մէյ մէկ հոգի սպաննել և ինչքերնին աւարի տալ ուզեցին, Տիւզեան Յովհաննէս Չէլէպի ևս անոնցմէ մէկն էր որ Պէզճեանի միջոցաւ ազատուեցաւ, և այնչափ վստահութիւն ունեցաւ Գազէզի վրայ որ զինքը Տիւզեան տան վերակացու անուանեց։ (Տես յիշատակարան էջ 7)։

Երուսաղէմայ մէջ Հայոց և Յունաց հակառակութեան ատեն երբ կ'ուզէին Հայերը հանել Ս. Յակոբեանց Վանքէն, Յովհաննէս Չէլէպի իր հզօր բարեխօսութեամբ և պաշտպանութեամբ յաջողեցաւ Յունաց ձեռքէն ազատել վանքը։

Սուլթանը Յովհաննէս Չէլէպիի վրայ սուր խելքի, շրջահայեաց գործունէութեան, հաւատարիմ ճշմարտութեան երեք յատկութիւններ միանգամայն գտած էր որով սիրելի եղած էր անոր. և հայրագութ խնամքով մը կը հոգար զինքը և անոր մեծ որդին Գրիգորը, որ հազիւ երիտասարդութեան հասած՝ թև ու թիկունք էր հօրը։ Սուլթանը իր մեծ հաճութիւնն կը յայտնէր մանաւանդ երբ Յովհաննէսի եղբայրն որ քաջ քնարահար էր և Յովհաննէսի որ-

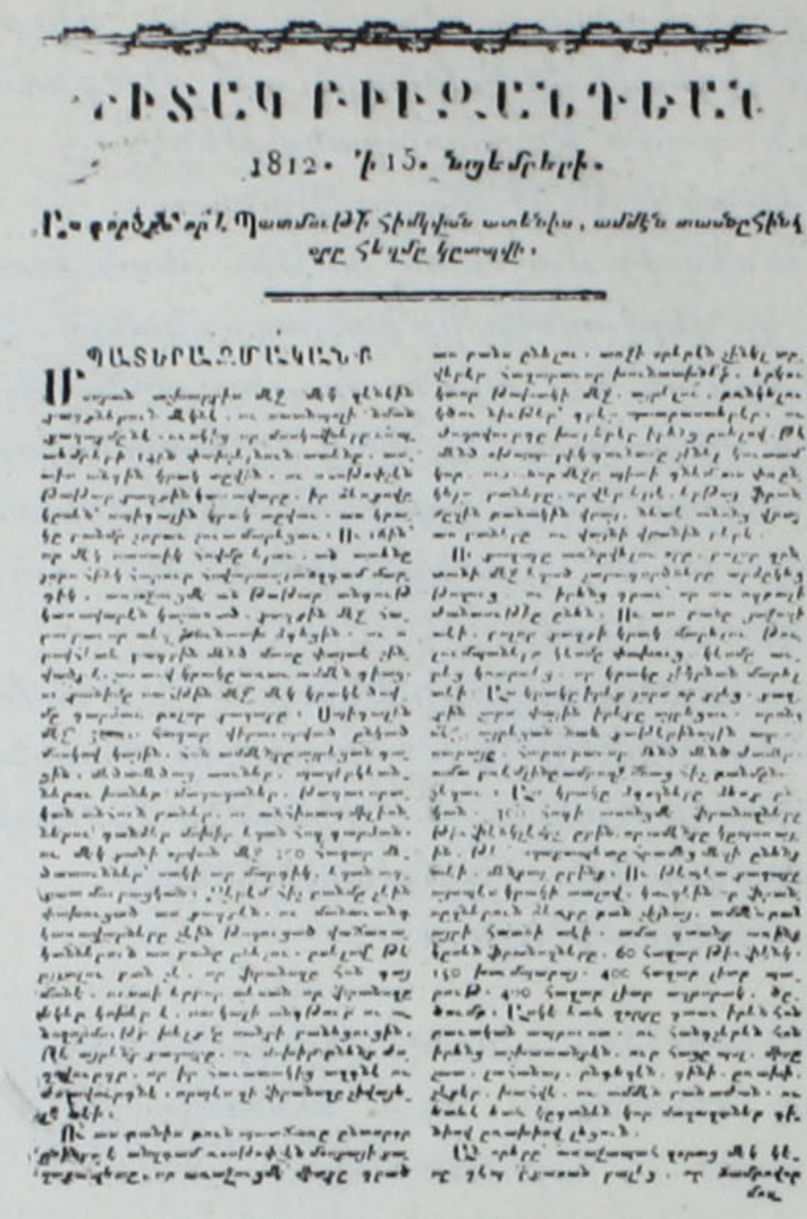

ԴԻՏԱԿ ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ

1812. Ի 15. Նոյեմբերի.

Ա. գործքն որ Պատմութիւն հիմկվան ատենիս, ամէն տասնըհինգ օրը հեղմը կըտպվի.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆՔ

124. Դիտակ Բիւզանդեան 1812էն թիւ մը

դիքը՝ Սերգիս և Միքայէլ՝ որոնք ճարտար փանդռնահարներ էին և իրենց արագ չարժում-

Ի Ի Տ Ա Կ

Բ Ի Ի Զ Ա Ն Դ Ե Ա Ն

ԴԻՏԱԿԻՑ

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՑ

1813.

ՄԱՅԻՍ

125. Դիտակ Բիւզանդեան 1813էն թիւ մը

ներով արքայն կը զուարթացնէին։ Յովհաննէսի ճարտարութիւնը այնչափ անուանի էր, որ նոյն

իսկ Սուլթան Սէլիմ որ քաջ արուեստագէտ էր, շատ անգամ իր զարմանքը յայտնած է Յովհաննէսի ձևագիտութիւնը տեսնելով։

126. Երանուհի Տիւզ (1783—1853)

Այս ճարտարութեան հետ Յովհաննէս ուրիշ յատկութիւն մըն ալ ունէր, որ էր խղճի մտօք փոյթ տանիլ իր զաւակներուն բարւոք դաստիարակութեան և ինքը անոնց առջեւ գիտութեան փարոս մըն էր։

Ճշմարիտ գիտութեան փափաքող ցուցուց ինքզինքը երբ ուսմանց և երաժշտութեան մէջ արդէն կրթուած՝ փոյթ տարաւ նաեւ իր ազգականներու յառաջդիմութեան։ Կալաթա և Գարթալ երկու դպրոց հաստատեց՝ գրեթէ միայն իր անձնական դրամներու նպաստովը։

Մեծ հոգ տարաւ արդէն գոյութիւն ունեցող դպրոցները բարեկարգելու։ Նոյնպէս շատ հոգ տարաւ ազգին մէջ օգտակար և ուսումնական գրքեր տարածելու. իր դրամովը սկսան հրապարակ ելլել շատ մը գրքեր և ասկէ զատ Ազգին յառաջդիմութեան նպատակով Արշարունեաց Ընկերութիւնը հաստատեց, որու ծախքովը ամսաթերթ մըն ալ հրատարակեւ լտուաւ Դիտակ Բիւզանդեան անունով (տես թիւ 124-125)։

Արշարունեաց Ընկերութեան նպատակն էր Ազգին մէջ ընթերցանութիւն տարածել, հրատարակելով զանազան գրքեր ու լրագրեր։

Այդ ժամանակին Վենետիկի Մխիթարեան հայրերէ քանի մը ականաւոր անձեր կը բնակէին Պոլսոյ մէջ և որոնք Լուսաւորչական Հայերուն հետ լաւ յարաբերութեան մէջ էին, Տիւզեան Չէլէպի եւս կը մշակէր լաւ յարաբերութիւններ Հայ երեւելիներու և կրօնական դասակարգին հետ. իր տունը մտաւորական ժամադրավայր մը եղած էր։

Յովհաննէս Չէլէպի կրօնասէր, ուսումնասէր և ազգասէր հայր՝ գեղեցիկ դաստիարակութիւն մը տուաւ իր զաւակներուն, մանաւանդ իր երկու աղջիկները Երանուհի (տես թիւ 126), ուսումնասէր ու զարգացած օրիորդը որ պայծառ զարդ մը եղաւ Տիւզեան գերդաստանին մէջ, մանաւանդ Հայերէն լեզուի մէջ ըրած յառաջդիմութեամբը (ծնած էր 1783 Նոյ. 23ին, մեռած էր 1853 Փետր. 22ին)։ Նոյնպէս Իսկուհի աղջիկը (տես թիւ 127) որ իր Հայերէնի ուսուցչէն (Հ. Արսէն Բագրատունի) Հայկաբան պատուաբեր տիտղոսին արժանացաւ (ծնած էր 1789 Յուլիս 10ին և մեռած՝ 1859 Յունվար 17ին)։

Սուլթան Սէլիմի մահը Յովհաննէս Չէլէպին սաստիկ տրտմեցուց և պատճառ եղաւ սրտի ջրգողութեան երկարատեւ հիւանդութեան, թէև Սուլթան Սէլիմի յաջորդը՝ Սուլթան Մահմուտ մրեւնոյն հայրական խնամքով կը նայէր իր հաւատարիմ ծառային և բովանդակ Տիւզեան ընտանիքին, բայց Չէլէպիին հիւանդութիւնը անդարմանելի էր, այսպէս 1812 ապրիլ 9ին 63 տարեկան հասակին վախճանեցաւ։

127. Իսկուհի Տիւզ (1789—1859)

Սուլթան Մահմուտ չատ ցաւեցաւ անոր մահուան վրայ և իր մեծարանքի և համարման նշանը ցոյց տուաւ անոր զաւակները իր խնամքին առարկան դարձնելով։

Իր մահէն քանի մը տարի վերջ մեռաւ նաև իր կինը 1818 Նոյ. 17ին, տիկին Մարիամ, Փուլճեան Պօղոս աղայի աղջիկը։

Յովհաննէս 12 զաւակ թողուց, որոնցմէ երկրորդն էր Գրիգոր Տիւզեան։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Կենսագրութիւն երեւելի անձանց հտ. Բ. էջ 680-681. — Պատմութիւն Պէրպէրեան. — Պատմ. Ժամանակակից մտոն Ա. 1881 Նուրիխան. — Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց Հ. Դ. Մէնէվիշեան. — Հայոց պարբերական Մամուլը 15-19. — Պատմ. Հայ լրագրորթեան Դալէմքեարեան եւլն. եւլն.:

ՆԻԿՈՂՈՍ ԶՕՐԱՅԵԱՆ

1821-1858

Նիկողոս Զօրայեան ծնած է Գում-Գաբու՝ 1821ին և թոռն է Զօրաբաբէլ աղայի, որ բարեկեցիկ ոսկերիչ մըն էր և ծանօթ Տիրացու Զօրա անունով, և որ դպրապետ եղած էր Գում-Գաբուի Մայր Եկեղեցիին։ Զօրաբաբէլ աղայի երկու զաւակներուն անդրանիկը Մկրտիչ աղայ, ունեցած է հինգ զաւակ, որոնց երկրորդն է Նիկողոս Զօրայեան։

Նախնական կրթութիւնը ստացած է Մայր Եկեղեցիի վարժոցը ուր սորված է ընթերցում և գիր։ Դպրոցները այն ատենները խեղճ վիճակ մը ունէին, ուսուցման խրթին եղանակները յոգնեցուցած են զինքը որ սրամիտ ու կանխահաս իմացականութեան տէր պատանի մըն էր։

Դպրոցին մէջ անառակ էր և չարունակ կը պատժուէր պատուելիէն՝ Ֆալախանի առատ հարուածներով։ Այսպէս Զօրայեան որ մանկավարժական գրուածներու մէջ առիթ չի փախցնէր քննադատելու դպրոցներու մէջ կիրարկուած մարմնական պատիժները, իր մանկութեան հանդիսատես և զոհ եղած է թաթի, Ֆալախանի և երկուշաբթի օրուան դասասաններու վայրենութեանց որոնց դէմ ազդու կերպով կը բողոքէ իր նկարագիր Ազգ. դասիարակութեան մէջ։

1830ին Պէզճեանի կառուցած ուսումնարանը մտնելով, քիչ ժամանակ միայն կ'աշակերտի Փեշտիմալճեանին, որ 1832ին կը դադրեցնէ իր դասախօսութիւնները։

Զօրայեան՝ հազիւ տասներեք տարեկան կը թողու Մայր-վարժարանի Ուսումնարանը։ Ուսանելու անյագ տենչ ունէր և աշխատանքի անսպառ կորով, բայց Պոլսոյ մէջ չի կար ուրիշ կրթական բարձր հաստատութիւն մը, ուստի կը հարկադրուի մասնաւոր դասեր առնել։ Ֆիզիքա Պօղոս Պատուելիէն դասեր կ'առնէ, Երբ Զուքուր խանի մէջ, չուկայի արհեստաւոր տղոց և չափահասներու մասնաւոր դասեր կուտար։

Զօրայեան չօգտուիր սակայն Ֆիզիքաէն որուն մէթոտը աւելի փիլիսոփայական էր և վերացական, ուստի Մխիթարեան վարդապետէ մը իտալերէնի դասեր կ'առնէ և արդէն Մայր վարժարանի մէջ Խաչատուր Պարտիզպանեանէն ալ դաս առած էր և սորված՝ լեզուին նախատարերքը։

Ալ անկէ ետք Զօրայեան ինքնօգնութեամբ կ'իւրացնէ զանազան լեզուներ և գիտութիւններ։

Ուսանելու փափաքին հետ, գործի սկսելու, դրամ շահելու փափաքն ալ ունենալով 1838ին մաքսատան թարգման կ'անուանուի երբ հազիւ 17 տարեկան էր։ Իր պաշտօնին առթիւ բարեկամութիւն կը հաստատէ Եւրոպացի վաճառականներու և նաւապետներու հետ և այդ մըթնոլորտը, ուր կ'ապրի փոխանցման այդ առաջին տարիներուն, կանուխէն իր մէջ կը կազմէ հզօր նկարագիր մը։

Կը փափաքի աւելի բարձր կրթութիւն մը առնելու և աւելի զարգացած քաղաքակրթութեան մը ընտելանալու, և կ'որոշէ Եւրոպա երթալ, բայց իրեններուն օգտակար ըլլալու փափաքը կը դրդէ զինքը իտալերէնէ թարգմանել և հրատարակել ընտանեկան նամականի մը որ տպուած է 1841ին բայց համեստութեամբ իր անունը չէ գրած։

1843ին իւր երազը իրականացած է, Միրասեէտեան Պօղոս աղայ, որ Մանչէոթըր կ'երթար առեւտրական տուն մը հաստատելու համար, իբր գրագէտ զինքը հետը կը տանի։

Զօրայեանի հայրը թէև հիւանդ բայց անիկայ ամէն պատրաստութիւն տեսնելով մեկնած օրը կուգայ իր հօրը ձեռքը կը համբուրէ և կը մեկնի։

Նոր բաներ տեսնելու և սորվելու փափաքը որդիական սիրոյն կը յաղթէ և Նիկողոս Պոլսէն կը հեռանայ հայրը հիւանդ թողլով անկողնին մէջ։

Մէրասեէտեանի հետ Մանչէսթըր երթալով Զօրայեան, նաեւ իբր գրագէտ և խորհրդական կ'աջակցի անոր։ Անգլիա երկար չի մնար որովհետեւ 1844ին հայրը կը մեռնի և ինք իր ժառանգական գործերուն կարգադրութեանը համար Պոլիս կուգայ և սակայն նոյն տարին Բարիզ կ'անցնի։ 1846ին կ'այցելէ Վենետիկ Ս. Ղազարու Վանքը և անկից դարձեալ Պոլիս կուգայ. 1847 մարտին Տատեան Յովհաննէս Պէյի և իր երկու զաւակներուն հետ կրկին Բարիզ կ'երթայ, ուր ամիրան արքունի գործարաններուն համար մեքենայ և գործիք պիտի գնէր. Զօրայեան անոր ծառայութեան մէջ կը մտնէ իբր թարգման ու այդ պաշտօնին մէջ կը մնայ մինչեւ նոյն տարուոյ վերջերը։

Զօրայեան Բարիզ անցուցած է 1844-1847 տարիներուն մեծ մասը, որ ատեն Հայ ուսանողներու պզտիկ շրջանակ մը ղրկուած էր հոն, այս անձերուն և ուսանողներուն մէջ Զօրայեան մտերմացած էր Խաչատուր Պարտիզպանեանի և Ցարութիւն Պալեանի հետ։

Զօրայեան Պալեանի հետ մտերմանալով, կը ճանչնայ Բարիզի ուսանողներուն զբօսասէր կենցաղը։ Իր երիտասարդութեան ամենէն փայլուն ժամանակն է ասիկա, Բարիզին արդուզարդին հաւատարիմ հետեւող մը եղած է միշտ և խնամքով հագուած, այն բաթէլը զոր 1846ին Աբրահամ Սաքայեան գծած է Բարիզի մէջ, կը ներկայացնենք ընթերցողաց (տես թիւ 128) միակ պատկերն է որ ունինք Զօրայեանէ և որ կը պահուի իր աղջկան քով՝ Սկիւտար։

Զօրայեան վայելքներու անձնատուր չըլլար այլ միշտ իր կամքին տէրը կը մնայ, անխտիր հետեւելով իր նպատակին, իր մտաւոր զարգացման կ'աշխատի յարատեւութեամբ։

Զուտ գրական երկերու հետաքրքիր մը չէ եղած ինք և Ֆրանսայի մատենագրական մեծ չարժումը անտարբեր կը թողու զինքը, իր նախասիրած ընթերցումները տնտեսագիտական, իմաստասիրական և պատմական գործեր են։

Հրանտ Ասատուր չատ յաջող ներկայացուցած է Զօրայեանը հետեւեալ յօդուածին մէջ որ կ'արտատպենք Մասիսի 1898 բացառիկ թիւէն։

«Մատենադարանի մը պէս որուն գիրքերը ընտրանքով չեն զատուած, այլ ասկէ անկէ նուիրուած են, իր ուղեղը չատ ծանօթութիւններ հաւաքած է, առանց մէթոտի, յաճախ աժենէն կարեւորներէն զրկուելով։ Այսպէս, իր նախնական կրթութիւնը ունեցած է թերիներ։ Հին հայերէնը չէ ուսումնասիրած խնամով, և իր գրուածներուն մէջ չատ տեղ ի յայտ կուգայ իր գրական մշակման անկատարութիւնը. եթէ յաջողած է ետքերը քիչ չատ խնամուած ոճ մը գործածել, ատիկա կը պարտի իր հասուն տարիքին աշխատութեանց և բնական տաղանդի մը, որ հետզհետէ կը զարգանայ, երբ լըրջօրէն գրականութեան կուտայ ինքզինքը։ Իր գիտական դաստիարակութիւնը աւելի անհնամ եղած է, թէև ուսողութեան համար մեծ յարմարութիւն ցոյց տուած և ճարտար հաշուագէտի համբաւ հանած ըլլայ։ Իր պատանեկութեան մէջ, ժամանակին մեծ մասը նուիրած է լեզուներ սորվելու. իտալերէնի և ֆրանսերէնի հետ աշխատած է անգլիերէնի և թուրքերէնի ալ, բայց այս վերջին լեզուին մէջ տկար մնացած է մինչ՝ հակառակ իր հօր բալձանքին։ Ան մէն պարագայի մէջ, ինչ որ ուսած է, ինքնօգնութեամբ ուսած է. իր աշխատութեան զաւակն է ինք, և անձնական փորձառութեամբ է որ ինքը՝ կամքին և աշխատասիրութեան զօրութիւնը կը զաւանի և կը քարոզէ այնչա՛փ աշխոյժով։

Իր նախասիրական ընթերցումներն են տնտեսագիտական, իմաստասիրական, պատմական գործեր։

Այս ընթերցումներուն ազդեցութեան տակ կը գրէ իր առաջին յօդուածը, զոր կը հրատարակէ Բազմավէպ, գովելով հեղինակին հմտութիւնը։ Այդ գրուածը հայ լեզուով հրատարակուած մեզ ծանօթ առաջին ընկերաբանական ուսումնասիրութիւնն է որ կը զբաղի բուն հայ ժողովուրդին կեանքով։ Ընկերագէտ իմաստասէրը կը քննէ այն պատճառները, որոնք Պոլսոյ հայերուն մէջ աղքատութեան ծաւալման առիթ կուտային իր ատենները, և այդ պատճառները բառնալու համար հարկ կը տեսնէ կրթել ոչ միայն մանուկները դպրոցներու միջոցաւ, այլ և մեծերը լրագիրներով, գիրքերով, ընթերցարաններով, լսարաններով։ Զօրայեան կը պահանջէ որ լրագիրները ժողովուրդին լեզուով ազգին վիճակին վրայ մօտէն տեղեկութիւններ տան, աժան գնով աշխարհաբար գրր-

ուածներ տարածուին ազգին մէջ, մատենադարաններ հիմնուին ընկերակցութեամբ, և հրապարակախօսութիւններ ըլլան՝ հանրութիւնը չահագրգռող խնդիրներու վրայ։ Կ'առաջարկէ նաև, իբր անմիջական դարման թշուառութեան հիմնել նախատեսութեան ընկերութիւններ, խնայողութեան գանձարաններ, անկարողներու գանձանակներ։ Նոյն թերթին մէջ հրատարակ-

128. Նիկողոս Զօրայեան

ուած է, իբր Յաւելուած, երկար յօդուած մը ալ՝ «Վաճառականութեան և Ընկերակցութեան օգուտներուն և բարոյական և բնական ազդեցութիւններուն վրայ»։ Զօրայեան, իր այս երկու գրուածները, Բարիզէն զրկած է Վենետիկ. ուստի հաւանական է որ 1848ի սկիզբները միայն դարձած ըլլայ Պոլիս, քանի որ Տատեան Յովհաննէս Պէյն ալ, որուն քով թարգմանի պաշտօն կը վարէր, դարձած է նոյն տարին Յունուար 28ին։ Ապրիլ մէկին Պոլիս է արդէն, ինչպէս կ'երեւայ Բազմավեպի մէջ հրատարակուած իր երրորդ յօդուածէն, ուր ազգին բարեկեցութեան միջոցներուն վրայ խօսելով, կ'առաջարկէ ընկերութիւն մը կազմել որ նպատակ ունենայ «Տոհմային ընդհանուր դաստիարակութեան, ճարտարութեան, բարոյականութեան զարգացում։ Այս առաջին երեք յօդուածներէն իսկ. որոնք իր ապագայ գրական գործունէութեան բոլոր ուղղութիւնը կը ծրագրեն, Զօրայեան, մէկ ոստումով, առանց խարխափումներու, ի յայտ կուգայ իբր նշանաւոր հրապարակագիր. անոնց մէջ կը գտնես լուրջ ընթերցումներով զարգացած միտք մը, պատմական, ընկերաբանական, տնտեսական խնդիրներու ընտելացած արդէն, թարմ առատ գաղափարներ, զորս գիտէ գործնական ոգիով կիրարկել ազգին պէտքերուն։»

1848էն կ'սկսի դասագիրքերու և տնտեսական գրքերու հրատարակութեան, գործնական ոգին միշտ կ'երեւի իր հեղինակութիւններուն մէջ, 1849ին «Վարք Յիսուս»ի անունով 69 էջերէ գրքոյկ մը՝ թարգմանելով Ֆրանսերէնէ՝ կը հրատարակէ, սակայն ժամանակին Աստուածաբաններէն գլխաւորը —իմա Տէրոյենց— «վարք» բառը Յիսուսի յատկացուցիչ դնելը անճահ նկատելով յաջողեցաւ պաշտօնական շրջանակներու մէջ գայթակղութիւն յառաջ բերել Զօրայեանի դէմ։

Զօրայեան աշխատակցած է Բազմավեպի և Մասիսի ժողովրդեան հասկնալի և լուսաւոր գաղափարներով։

Շահնազարեանի Պատրիարքարանի մէջ ունեցած հաւատաքննական ատեանին ատեն անվեհեր համարձակութեամբ Շահնազարեանի կարծիքը պաշտպանեց ուրիշ քանի մը զարգացեալ անձերու հետ, հակառակ Պալեան Կարապետ ամիրայի կամքին։ 1859 թուականին Զօրայեան կը խելագարի, կ'ըսուի թէ իր ազգականներուն երեսէն բաւական կարեւոր գումար մը կորսնցընելուն համար։

Դժբաղդ երիտասարդը չկարենալով ճողոպրիլ դառն հիւանդութենէն, Ազգ. Հիւանդանոցի մէջ կը մեռնի 1859 Նոյեմբեր 30ին։

Յ. Սվաճեանի Մեղուի 1859 Դեկտեմբեր 10ի թիւ 34ին մէջ հետեւեալ տողերը կը գտնենք։

«Փոխումն յասեաց Նիկողայոսի Մ. Զօրայեան

«Մարդիկ կան որ կը ծնանին, կ'ապրին ու կը մեռնին՝ իրենց յիշատակը միայն մէկ քանի անձանց մտքին թողելով քիչ մ'ատենի համար, եւ էն շատը իրենց որդիքը իրենց երախտապարտ թողլով։ Մարդիկ ալ կան որ կը ծնանին, կ'ապրին՝ շատերու ծառայութիւն ընելու համար, եւ կը մեռնին՝ իրենց յիշատակը ապրեցունելու համար երկար ատեն ու բազմութիւն մը կամ լման ազգ մը իրենց երախտապարտ ընելով։

«Այսպէ՛ս է ահա՛ հանգուցելոյն կեանքն ալ, մահն ալ։ Իր կեանքը գրաւոր աշխատութեամբ մաշեցուց, իր Ազգին կրթութեան ու անոր որդւոցն դաստիարակութեան յարմար գիրքեր ու գրուածներ եւ յօդուածներ տալով, ու հազիւ 38 տարու եղած՝ կնքեց զանի։

«Տակաւին ո՛չ ծերունի անձերուն կ'ողբան առհասարակ՝ անոր մնացած օրերը հաշուելով, այլ Ազգին համար աշխատող անձի մը արագ կորուստը ընդհանուր ցաւ կը պատճառէ. ցաւ մը զոր երախտիք ճանչցող ազգերը չը պիտի կրնան ի մոռացում մատնել։ Մեծարգոյ Զօրայեանին մահն ալ ահա՛ այն մահերէն է, զոր չը պիտի կրնանք շուտ մը մոռնալ։

«Իր տղայ հասակէն սկսաւ եւ մինչեւ վերջին տարիները ուսմանց պարապեցաւ գրեթէ առանց ուսուցչի. վասնզի սկիզբէն թէպէտեւ Պէզճեան հանգուցեալ Յա-

թուքիւն Ամիրային հաստատած Ուսումնարանին մէջ փէշտիմալճեան Գրիգոր պատուելիէն ոկսաւ, սակայն անոր արագ կործանումը ղինքը անառաջնորդ թողնելով, ոկսաւ ինքն իրեն ասոր անոր օգնութեամբ ուսանիլ. անկէ ետքը ուսաւ Ֆրանսերէն, Անգղիերէն, եւ վերջին տարիներուն մէջ քիչ մ'ալ տաճկերէն ձեւք բերաւ:

«Եւրոպայի մէջ երբեմն առուտուրով, երբեմն ալ թարգմանի պաշտօնով պտըտած ատեն, առանց յաւտուկ դպրոց մը մտնելու՝ վաճառականութեան արհեստին ու տնտեսական գիտութեան վրայ բաւական ընդարձակ հմտութիւն ստացաւ, ու բերաւ զանոնք իր Ազգին հաղորդեց:

«Իր Ազգին տղայոց նախնական կրթութեան մասին գտնուած պակասութիւնները դիտեց ու զանոնք լեցընելու աշխատեցաւ, այլ աւա՛ղ, որ իր ութամեայ միակ աղջիկը կատարեալ չը կրթած՝ մեռաւ . . . :

Ազգայնոց դանդաղութիւնը տեսնելով ընթերցման մասին, այս ծուլութիւնը փարատելու դիտաւորութեամբ ընթերցասիրութեան վրայ ընտիր եւ բազմաշխատ ճառեր գրեց. բայց ափսո՛ս որ Ազգին մէջ ընթերցասիրութեան բաւական տարածուիլը չը տեսած կանչուեցաւ . . . :

«Ազգին մէջ շուայլութեան ու պչրանաց չափազանցութիւնը տեսնելով, որով եւ ապագայ աղքատութիւնը գուշակելով, այս չարամոլութեան ու անոր հետեւանքն եղած թշուառութեան առաջքն առնելու համար, Ծնտեսական գիտութեանց վրայ համառօտ գիրք մը շինեց, եւ գուցէ իր աշխատութեան հակառակ՝ այն մոլութեան զարգանալը տեսնելով զգացած ցաւէն էր որ իր վերջին տարուան մէջ անտանելի ախտի մը տիրացաւ . . . :

«Իր ընտանիքը մահուանէն քանի մը օր առաջ գինք Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցը դրած ըլլալով՝ քրիստոնէական վերջին պարտքերն ալ կատարելէ ետեւ, Նոյեմբեր 30ի առտուն գնաց խաղնուեցաւ յաւիտենականութեան մէջ՝ իր արդար հատուցումն առնելու:

«Մարմինը այն տեղի վարժարանին վարժապետացն ու աշակերտաց կատարած վայելուչ հանդէսովն Հիւանդանոցին դուռը հասնելէն ետեւ՝ կառքով խաչքէօյ տարուեցաւ ու հոն թաղուեցաւ . . :

«Հոս, ցաւօք սրտի եւ ակամայ կը զրուցենք թէ այս անձին ճշմարիտ յարգն Ազգին մէջ ճանչցող հազիւ 15-22 հոգի կայ եղեր, որովհետեւ այսչափ յուղարկաւոր ունեցաւ՝ մի միայն Ս. Պատրիարք հայրը կայ եղեր, որ անոր յուղարկաւորութեան հանդէսը աւելի շքաւորելու համար իր կողմէն արժանաւոր եկեղեցականներ ղրկած էր . . . :

Իր հեղինակութիւնները.— Նկարագիր Ազգ. դաստիարակութեան (1848), Քաղաքական տնտեսութեան վրայ տեղեկութիւններ (1849), Վարժութիւն ընթերցանութեան (1851). Ընթերցասիրութիւն (1852), Ճառ վաճառականութեան վրայ (բազմավէպ 1847):

Թարգմանութիւնները. — Հարստութեան ճամբան, Նամականի ընտանեկան, Ռօպէնսօն գերմանացի, վարք Ցիսուսի, եւայլն:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Մասիս 1898 Mars 29 (Հ. Ասատուր) 1901 թիւ 13 (Ա. Ալպոյաճեան) Նիւք 1900 Հատոր Ա. թիւ (Ռ. Թադէոսեան) Բիւզանդեան 1900 թիւ 1159, Մեղու 1859 թիւ 34. — Մատենագրութիւն Հ. Ա. Ղազիկեան էջ 668-670 եւայլն:

ԱԲՐԱՀԱՄ ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԱՐԾԻՒԵԱՆ

1679 — 1749

129. Աբրահամ Պետրոս Ա.

Աբրահամ վարդապետ Ա. Արծիւեան, Լիբանանու՝ Կաթողիկոս անուանուած է և առաջին Կաթողիկոս-Պատրիարքն է Հայ-Հռոմէական հասարակութեան:

1679ին ծնած է, և Սոյ բուն միաբաններէն մին է, որ ձեռնադրուած է Տրապիզոնի Եպիսկոպոս՝ Սոյ Պետրոս Կաթողիկոսէն, ուրկէ ետք 31 տարեկան էր երբ 1710ին Բերիոյ առաջնորդ անուանուեցաւ, յաւ քարոզիչ և բեմբասաց էր:

Իր քարոզները Հռոմայ Աթոռին հետ սերոյ և միաբանութեան մասին էին, այս պատճառաւ իր եպիսկոպոսութեան երկրորդ տարին Պոլսոյ Ակնցի Սահակ Պատրիարքէն կանչուեցաւ (յորմէ արգելաւ ի ժեռաղս արքունի ծառայութեան). և ետքը անկից ազատուելով նորէն իր Բերիոյ աթոռը վերադարձաւ: Բայց 1716ին նորէն ձերբակալուելով աքսորուեցաւ Ավրատ կղզին (Կիպրոսի դէմ) ուր մնաց 4 տարի, մինչև ազատուեցաւ Լիբանանու Հայերէն և աքսորանքէն փրկուեցաւ: Սակայն չը կարենալով իր Բերիոյ աթոռը վերազառնալ, Լիբանանու լեռները պատսպարուեցաւ Օսմ. Պետութեան դէմ ապստամբած Տիւրզիներէն պաշտպանութիւն գտնելով՝ Հայազգի կրօնաւորներու քով, որոնցմէ իբր Հայր պատուուեցաւ, և անոնց քահանաները կը ձեռնադրէր և անոնց վարդապետութեան գաւազան կուտար և ետեւէն այդ միաբաններով կը հովուէր իր հօտը մինչև 1738 թուական, որ ժամանակ Հայ-Հռոմէականները իրենց հակառակորդներու ձեռքէն կորզելով իրենց եկեղեցին, Աբրահամ եպիսկոպոսի ազատութեան հրովարտակը ստացան, որ նոր դարձաւ իր աթոռը Բերիա՝ վեց քահանաներով կառավարելու համար իր հօտը:

Այն ժամանակները 1737 թուականին երբ Սոյ Միքայէլ Հայոց Կաթողիկոսը վախճանեցաւ այն կողմերու Հայ-Հռոմէական ժողովուրդը միաբանեցաւ և ուզեց իրենց Պատրիարք ընտրել Աբրահամ Եպ.ը:

Այն ատեն Աբրահամ եպիսկոպոս Բերիոյ գաւառին վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրեց Յակոբ Վ.ը, որ իր ընտիր աշակերտներէն մին էր և դարձաւ Լիբանան:

Աբրահամ Եպ. Լիբանանեան հայրերու միաբանութեամբ գրեց Վենետիկ Մխիթար Աբբահայրին Թուղթ Աղաչանաց որպէս զի զիրենք աշակերտ ընդունի, և մէկ երկու վարդապետ ուղարկէ իրենց Լիբանան, որպէս զի անոնք վանական կեանքին առաջնորդուին:

Մխիթար Վ. հրաժարեցաւ այդ պաշտօնէն, նախապատուութիւն տալով Վենետիկեան ուխտին հաստատման, քան թէ Լիբանանի միաբանութեան:

Աբրահամ Եպ. յաջորդ տարին (1742) Հռոմ ճամբորդեց ի յարգանս Բենեդիկտոս ԺԴ. Պապին, ուրկէ խնդրեց Կաթողիկոսութեան հաստատութիւնը: Պապը քանի մը ամսէ ետք հանդիսով՝ հաստատեց զանիկա Կլիմկիոյ Պատրիարքութեան աթոռը 1742 Նոյ. 28ին: Իսկ 8 դեկտեմբերին հանդէս մը սարքեց ի պատիւ Աբրահամ Կաթողիկոս-Պատրիարքին և անոր նուիրեց գոհարազարդ ականակուռ խաչ, մատանի, ծանրա-

գին չուրջառ և փառաւոր կազմուած Հայերէն և Արաբերէն գիրքեր։

Հռոմայ մէջ մնալով Աբրահամ կը թղթակցէր Մխիթարի հետ և անկէց միշտ պատասխան կ'ընդունէր։

Պապական Կոնդակն ալ ընդունելով՝ որ կը հաստատէր անոր Պատրիարքութիւնը, կեցաւ քանի մը ամիս եւս Հռոմայ մէջ և անկից 11 Յուլիս 1743ին մեկնեցաւ ու գնաց Ալիկուռնա և անկէց նաւարկելով Ալէքսանտրիա, հոն հասաւ 13 Սեպտեմբերին։

Յետոյ Լիբանան երթալով իբրեւ Կաթողիկոս Աթոռը նստաւ և վախճանեցաւ 1749ին։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Կենսագրութիւն երեւելի արանց 1839. — Բառարան Հայ կենսագրութեանց Աստուածաստուրեանց Եւայլն Եւայլն։

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆ

1825 — 1901

130. Ստեփան Ոսկան

Ստեփան Ոսկան ծնած 1825ին Զմիւռնիոյ մէջ և յաճախած է Մեսրոպեան վարժարան՝ ուր շատ օգտուած է Անդրէաս Փափազեանի դասերէն։ Դպրոցին շրջանը աւարտելէն ետք օգնական դասատու եղած է նոյն վարժարանին մէջ։

Իր ազգականներէն Մկրտիչ Նուպարեանի զաւակները Նուպար և Առաքել երբ Իզմիր կուգան, Ոսկանեան կ'ոկսի անոնց հայերէնի դաս տալ, որովհետև անոնք զարգացած ըլլալով հանդերձ հայերէն չէին գիտեր թէև քաջ ֆրանսագէտներ էին։ Անոնցմէ անդրանիկը Նուպար՝ որ Եգիպտոսի նախարարապետը պիտի ըլլար յետոյ, քիչ ժամանակ մնալով Գահիրէ կ'երթայ։ Իսկ Առաքել խնամով կ'ուսումնասիրէ հայերէնը՝ աշակերտելով Ոսկանի որուն փոխադարձաբար ֆրանսերէն կը դասախօսէ ինք։ 1846ին Ոսկան կը մեկնի Եւրոպա, և Բարիզ կը հասնի ուր կը ծանօթանայ Գարեգին Տատեանի, վերջէն Արթին փաշա, և անոր սենեակին մէջ կը ճանչնայ Սէն-Պարպ Լիսէի Տնօրէն Պ. Լապրուստը, որուն յանձնարարուած էր Ղուկաս Պալթազարեանի կողմէն։ Այս վերջինը գնահատելով Ոսկանի ֆրանսագիտութիւնը անոր պաշտօն կուտայ իր վարժարանին մէջ։ Այս պաշտօնին շնորհիւ Ոսկան կ'ապրի Բարիզի մէջ և կ'աշխատի ինքնազարգացմամբ։ Կը սկսի հետևիլ Սօրպօնի դասերուն, նոյնպէս Քօլէժ տը Ֆրանսի։ Ոսկան կ'աշխատակցի նաեւ ֆրանսական թերթերու և 1850ին ատենները կը ներկայանայ Սօրպօնի քննութեանց ու կը յաջողի ստանալ գիտութեանց և դպրութեանց պսակաւորի աստիճան։

Այս միջոցին կը թարգմանէ Պէրանժէի մէկ ոտանաւորը, ինչ որ հեղինակին գնահատման կ'արժանանայ և որ իր երկասիրութեանց մէկ հաւաքածոն կը նուիրէ Ոսկանի։ 1853ին Ոսկան

Պոլիս կուգայ և կը հրատարակէ «Ներքին Համոզում» անունով տետրակ մը, յետոյ 1854ին կ'անցնի Իզմիր ուր «Հռոմէական Պարգև» անուն տետրակ մը կը գրէ, այս երկուքն ալ Հռոմէական հայերու դէմ գրուած են, արդիւնք Բազմավէպի և Եւրոպայի մէջ հրատարակուած յօդուածներու որոնց հրատարակիչները ջանացած էին Հայերը հերետիկոս ցոյց տալ։

1858ին է որ Ոսկան թարգմանած է Լօժէյն Սիւի Թափառական հրեայն որուն առաջին երկու հատորները միայն հրատարակուած են։

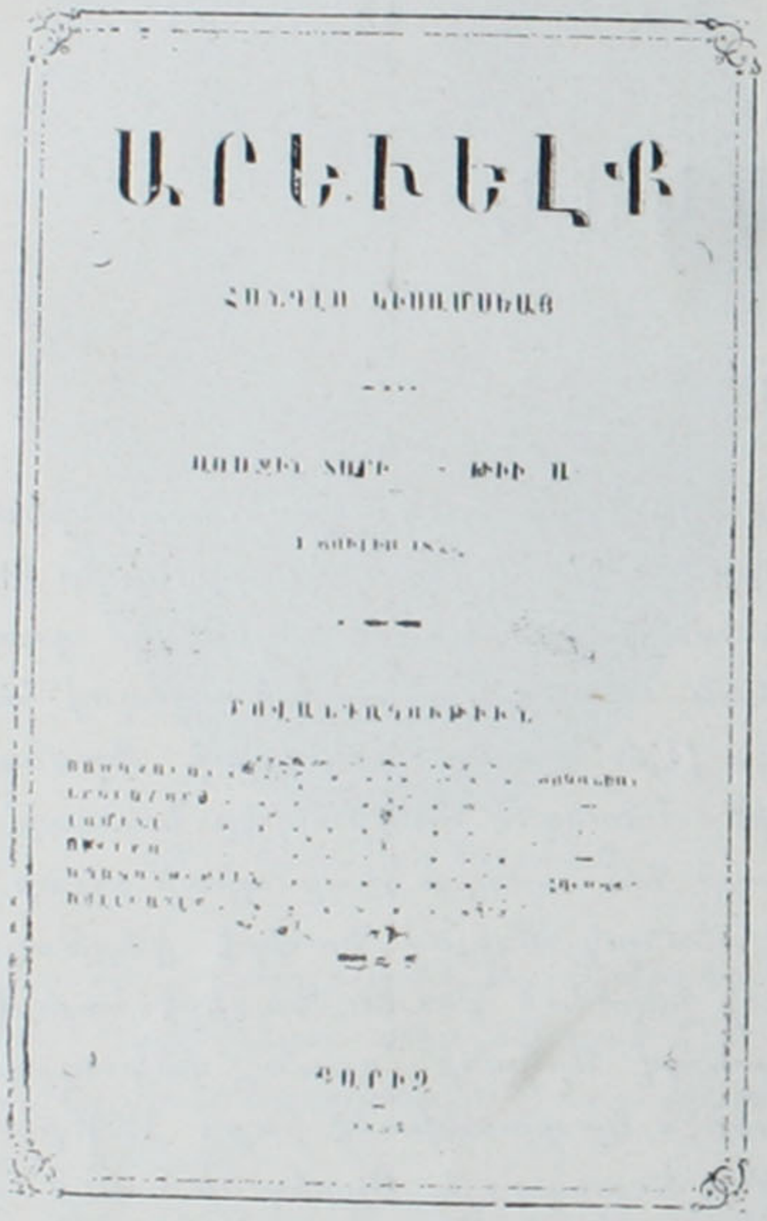

131. Արեւելքի Ա. թիւը

Հրատարակիչը, հակառակ պայմանագրութեան ուզած էր փոխել Ոսկանի ինքնատիպ հայերէնը, որովհետև Ոսկան ընդդիմացած է և չէ ուզած չարունակել այդ գործին տպագրութիւնը։

Ոսկան ո՛չ Պոլիս և ոչ ալ Իզմիրի մէջ տեւական գործ գտնելով 1850ին Բարիզ դարձաւ և 1855ին հրատարակեց «Արեւելք»ը։(Տես թիւ131) քանի մը դրամատէր Հայեր առանձնած էին կիսամեայ հանդէսին նիւթական հոգը։ Թերթը կը տպուէր Ծ. Աբաժեան տպ սրանը։

Արեւելք 14 թիւ հրատարակուելէն վերջ 1856ին դադրած է. ինքը ունի գրած կարեւոր յօդուածներ վահէ, Հրանդ և Հարմայ ծածկանուններով։

Արեւելքի մէջ հրատարակած է նաև բառա-

կան ճոխ յանգերով ոտանաւորներ որոնցմէ մին կ'արտատպենք։

Ա Պ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Թէ սէրը	Ո՛հ սուրբ յոյս
Մեռնի	Ջմէ՛
Սիրտը թէ	Իս թողեր
Փոխ,	Ըսէ՛,
Թէ յոյսը	Քու թեւի
Զորնայ,	Վերայ
Մարդը ի՞նչ	Ո՞ւր արդեօք
Կ'ըլլայ։	Չ'ելայ.
— Գարշ գեհենն	Տե՛ս այժմ
Եթէ	Թէ ա՛ւր
Թիւնալի	Տապալիմ
Նա չ'է։	Տխուր.
Միշտ սողալ	Չի, աւա՛ղ
Եւ կամ,	Այժմ դու
Հայթել	Կաս ինէ
Շատ անգամ,	Հեռու։
Իր բարքը	Ա՛լ սէր կոյս
Կ'ըլլայ.	Չ'ունիմ
Աչխարհի	Հիշտ մարմնով
Վերայ,	Հոտիմ։
Մինչեւ որ	Որդնահար
Ոտքի	Բա՛ց է,
Ներքեւը	Անյոյս սիրտ
Ճըզմի,	Իմ է։
Տապարի	Դիակ եմ
Գոնեայ	Շարժուն
Բերանը	Վիշտ իմ է
Ըմնայ,	Անհուն
Ա՛հ սիրտ իմ	Կ'ապրի՞մ ես
Ընդէ՞ր,	Հիմայ,
Այսչափ վատ	Երբ հոգւով
Եղեր։	Մեռայ։
Հէդ ոգիս,	Գթա՛ մարդ
Ցո՞ր վայր	Չի դեռ
Մոլութեան	Հասակաւ
Իջար։	Չ'եմ ծեր։

Թարգմ.

Ոսկանի ոճը յախուռն էր և այս եղած է Արեւելքի դադարման պատճառը, որու մասին կը կարդանք Արեւմուտքի թիւ 2ին մէջ հետեւեալը։

Աբգալոյս Աւարատեանցին 585 թիւը յետագայ տողերը կը պարունակէ,

« Կը լսենք թէ Արեւելք անուն հարեւէն « չաբաթական լրագիրը մօտերս դարձեալ պի« տի հրատարակուի Բարիզի մէջ, խմբագրու« թեամբ պիտանական երիտասարդի Զմիւռնացի« տեառն (կ'ուզէ ըսել պարոն) Սահիան Ո« կանեան: »

բայց ի զուր . . . : Հայ մը չգտաւ իրեն ձեռնտու. ընդհակառակն չաս ազգայինք ամէն պատրան ի պարծ դրին որ իր հրատարակութիւնը խափանուի և ինքը անյարիր կործանի: Այս անգամ ևս բռնութիւնը խրատուն քին յաղթեց և այնպիսի կերպով մը որ մամուլի տարեգիր-

ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

ԱՐՁԱԴԱՆԴ ԾՆՐԱՑԱԾ ԱԶԻՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ.

Տարի թիւ 2· Տարեկան գինը Կ. Պոլսոյ համար 4 ղուռուշ: Գործակատար Հայր Ղեւոնդ Տէրվէրեան. — Հասցէ Ղեւոնդ Տէրվէրեան, 22, rue de Fleurus. 1859 յունուար 6 — Գինը, Ուրբաթ մեռնի. — Իզմիր, Ղեւոնդ Տէրվէրեան. — Ընդհանուր Ընդունարան Գրոց.

ԹՈՒՅԼՏՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակելիք տարեգրքի մը նպատակն է ոչ միայն ամէն տարուան մէջ տեղի ունեցած նշանաւոր դէպքերը գրի առնել, այլ և ամէն տարուան մէջ ծնած և մեռած նշանաւոր մարդոց անունները յիշել, և ամէն տարուան մէջ հրատարակուած նշանաւոր գործերուն ցանկը տալ: Ասոնք ամէնքն ալ ընդհանուր տեղեկութիւններ են, որոնք ամէն տարի կրկնուելով՝ ամէն տարի նոր կերպարանք մը կ'առնուն: Ասոնց վրայ գրած նամակներ բազմած և ազատօրէն ստացուած է, Պարոյր Ղազիկեանէն ալ ստացուած է անգլերէն տարեգրքի մը ձեւը, որ ամէն տարի կը հրատարակուի Լոնտոնի մէջ: Ասոնց վրայ ալ ուրիշ տեղեկութիւններ ունինք, որոնք ամէն տարի կրկնուելու չեն, ինչպէս Ամերիկայի մէջ հրատարակուած տարեգրքերուն մէջ կը գտնուի: Ասոնք ամէնքն ալ ի նկատի առնելով՝ կը կարծենք որ մեր ազգին համար ալ տարեգրքի մը հրատարակութիւնը օգտակար պիտի ըլլայ: Ուստի ձեռնարկեցինք այս գործին, որ մեր ազգին համար նոր է, և ինչպէս կ'երեւի՝ ոչ ոք մինչեւ հիմա մտածած է այս գործին վրայ: Ասոր համար ալ մեր ձեռնարկը ամէն կողմանէ ներելի է, և մենք ալ ամէն կողմանէ ներողամտութեան կը դիմենք

մէկը կեանքին կը դպի՝ զայն չպաշտպանողը վատ է։ Զպիտի ըսուի որ վատ եղանքատնպիտի պարագայի մը մէջ ուր ոչ միայն մեզ այլ և մեր թշուառ ազգին անդարմանելի վնաս տրուելու . . . ։

Ս. Ո.

Vingt-cinquième année — Mercredi 16 Août 1893

LA REFORME

Journal politique, économique et littéraire

Bureaux : Pierre Michelis — DIRECTEUR : ETIENNE OSCAN — Abonnements : Un an 26 fr., six mois 13 fr.

Paraît le mercredi et le samedi de chaque semaine. — Pour toutes les annonces s'adresser aux Bureaux du Journal

Smyrne le 16 août 1893

Les gazettes de Budapest accueillent avec une grande satisfaction la nouvelle que l'empereur Guillaume d'Allemagne viendra, après les manœuvres, le Honvéd, visiter la capitale hongroise. Cette cruche serait un nouveau symptôme du raffermissement de la Triple-Alliance.

Le Gaulois, du [illegible] que les grandes manœuvres de la flotte allemande seront lieu du 23 août au 5 septembre, entre Memel et Kiel. Elles se termineront par une grande bataille par toutes les escadres entre Kiel, qui sera bloqué et défendu par les forts, l'empereur Guillaume à une partie des manœuvres à bord du [illegible].

Le Gaulois, de Berlin, confirme que la somme qui doit remplacer le virement opéré, dans le budget de l'Allemagne, par les économies réalisées, s'élèvera environ 120 millions de marks, y compris l'accroissement de la Recette. Le gouvernement de la [illegible] et s'élèvera à 150 millions de marks, y compris l'accroissement de la Recette. Le journal ajoute que, dès aujourd'hui, on peut prévoir la somme d'environ 80 millions de marks, nécessaire pour couvrir les nouvelles dépenses militaires.

Le ménage serbe au Congrès de Zurich. L'ancien archimandrite Pelagonius, propagateur à Genève d'un tribunal international pour juger des différends entre les nations, sur la base d'un jury choisi par un million d'individus.

On annonce que le journal *Le Nord* qui avait suspendu sa publication, va reparaître très prochainement et sous la direction à Bruxelles. Cette feuille sera rédigée par un conseiller d'État [illegible] chef du [illegible] (crime) [illegible] de la justice [illegible] un projet d'une nouvelle [illegible]. D'après cette loi, les [illegible] coupables d'attentats contre la [illegible] de détention pour trois ans au maximum. Un duel sans suites sérieuses, mais ayant occasionné [illegible] blessures légères, entraînerait [illegible] de six semaines à trois mois de détention et d'une somme de [illegible] à 100 fr. Le projet de loi établissait la responsabilité des témoins [illegible] deux adversaires.

Chicago, 2 août. — La conférence sur la question de l'argent a été ouverte hier. Environ 700 délégués y assistaient. Le président de la conférence a constaté que la suspension de la loi Sherman, sans substitution d'une autre mesure, serait la ruine définitive de la monnaie d'argent.

Le correspondant du *Herald* à Chicago dit que le congrès monétaire s'est terminé au milieu d'un tapage indescriptible. Les délégués en étaient presque venus aux mains. Une longue résolution a été adoptée au milieu des récriminations et des injures. Le congrès s'est ajourné sine die.

Le ministre [illegible] a préparé un projet relatif à la frappe libre de l'argent, qu'il présentera au Sénat des États-Unis après l'ouverture du Congrès, en remplacement de la loi Sherman. Après avoir conféré au sujet de ce projet avec le directeur de la monnaie, il [illegible] serait [illegible] de proposer que [illegible] de valeur entre l'argent [illegible] fixé sur la base de 21 à 1 [illegible] depuis des années, et toutes les Puissances [illegible] pour cette réforme. Les [illegible] Unis se [illegible] aux propositions [illegible] gouvernements, le premier [illegible] aurait voté pour le [illegible] le plus [illegible] dans un sens, le plus large et le plus [illegible] compte les Latins en [illegible] nombreux [illegible] nouveaux [illegible] conférence [illegible] et [illegible] pour [illegible] [illegible] [illegible]

տին զոր իբր քարտուղար ալ կը գործածէ։ Քավուր 1861ին մեռնելով Ոսկան Իտալիայէն կը դառնայ Բարիզ և նորէն կը խմբագրէ Արեւմուտքը ինը ամիս ևս, մինչև 1865 Յունուար 15։

Այդ տարիներուն Ոսկան Բարիզի մէջ նշանաւոր ֆրանսացիներու ծանօթացած է որոնցմէ Կամպէթթա և Էտմօն Ապու իր մտերիմները եղած են։ 1866ին Իզմիր կուգայ իբր տնօրէն Մեսրոպեան վարժարանին, այս պաշտօնին մէջ երկար չը մնար, թէև այդ կարճ շրջանին մէջ վարժարանին կուտայ իր սկզբունքներուն յարմար ուղղութիւն։ Նեղացած իր ազդակիցներուն դէմ Ոսկան 1867ին կը հիմնէ La Reforme (տես թիւ 133) ֆրանսերէն թերթը և զայն կը խմբագրէ մինչև իր մահը 34 տարի։

Այդ շրջանին Ոսկան հրատարակած է Ֆրանսերէն երկու տետրակներ Գ. Կոստանդեանի մեթոտին և Լիթրէի դէմ։

Ստեփան Ոսկան մեռաւ դժբաղդ և կարօտ վիճակի մէջ 1901 փետր. 23ին և թաղուեցաւ Իզմիր փառաւոր յուղարկաւորութեամբ. դամբանականը խօսեցաւ Գ. Պուպլի իր աշակերտը։

Կ'ըսուի թէ 50է աւելի անտիպ ոտանաւորներ ունի եղեր։ Մենք գտանք իր մէկ նամակը գրած Գրիգոր Օտեանի լեզուական խնդիրներու վրայ։ (տես թիւ 134)։

Հետեւեալը գրած է Հրանտ Ասատուր իր մասին։

«Ոսկան սկզբունքի տէր մարդ էր, դժբաղտաբար իր գաղափարները կանխահաս էին և անյարմար ժողովուրդին պէտքերուն և ապրած միջավայրին։ Ինք կ'ուզէր որ Հայ կղերը չզբաղի վարչային ու թաղային հոգերով։ Կրօնամոլ չէր բայց կը յարգէր Հայ Եկեղեցին։ Կը պահանջէր որ հայ կինը հետամուտ չըլլայ «Քրինօլին»ի որ ժամանակի նորոյթն էր. կամ անօգուտ պերճանքներու, այլ իր միտքը զարգացնէ. արժանի ընկերը ըլլալով իր ամուսնին։ Վերջապէս Ոսկանի գրածներուն մէջ ի յայտ կուգայ երազող բանաստեղծի մը հոգին, մեծ իմացականութեան տէր, իմաստասէր և գիտուն, ուրուն միտքը չէ կրցած ո և է ազդեցութիւն յառաջ բերել, և կամ եթէ բերած է, երբէք օգտակարութիւն չէ ունեցած այն՝ իր տոհմին համար։»

Ոսկան կատաղի աշխարհաբարեան մըն է, թէև քաջ հմուտ գրաբարի։ Իր աշխարհաբարը

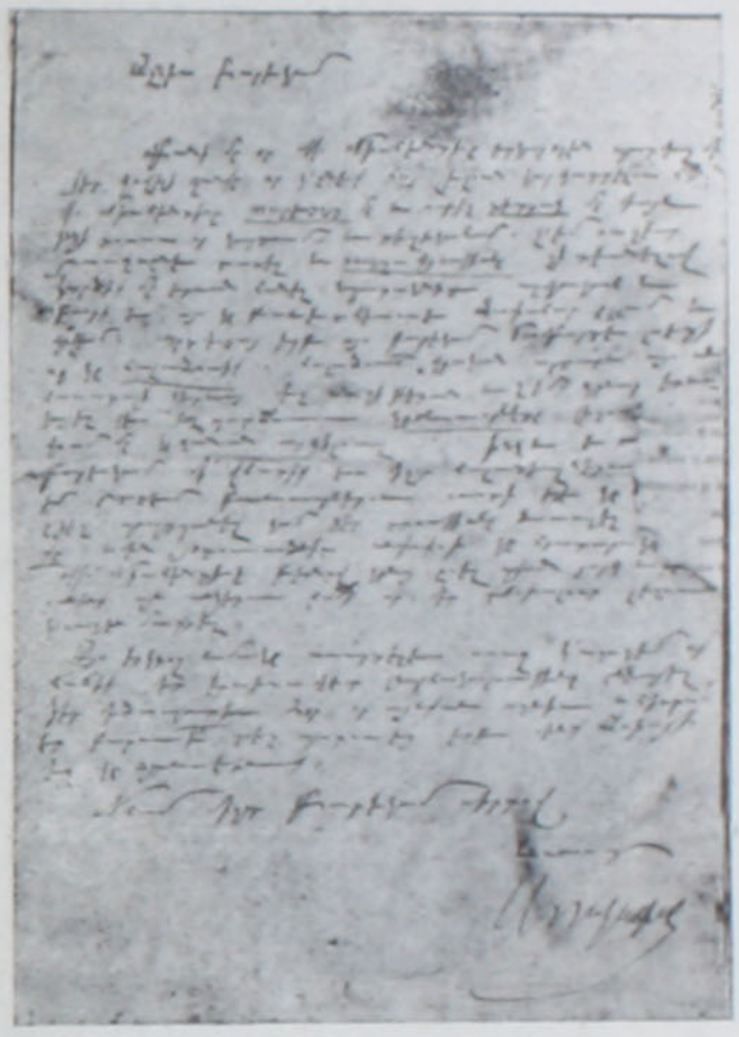

134. Ստեփան Ոսկանի մէկ նամակը

յատուկ դրոշմ մը ունի. կը հետեւի քերականութեան մը զոր ջանացած է գործադրել ամենուրեք։ Իր ոճին մէջ կը նշմարուի ֆրանսերէնի մեծ ազդեցութիւնը. կարծես ֆրանսերէն կը խորհի՝ երբ հայերէն կը գրէ. բայց գեղագիտութիւնը իր գլխաւոր մտազբաղումն է և Խաչատուր Միսաքեանի, Օտեանի ու Ռուսինեանի հետ Ոսկան այն սակաւաթիւ գրողներէն է որոնք 1870էն առաջ հայ գրականութեան մէջ փայլեցուցած են ճշմարիտ գրագէտի արժանիք, այնքան իմաստին որքան ձեւին տեսակէտով։»

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Լոյս 1908 թիւ 2 (Հ. Ասատուր).— Փատմ. Հայ. լրագրութեան Դալէմքեարեան.— Մասիս, Արեւելք, Արեւելեան Մամուլ 1901 եւն. եւն.:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՋՈՒՆԴ

1825 — 1897

135. Աստուածատուր Ջունդ

Ջունդեան ազգատոհմի սերիլը կ'ակսի Անիէն։ Ժ-Դ. դարուն մեծ գաղթականութենէ մը, Անիի աւերումէն ետք կը դիմէ Լենհատանի Կալիցիա գաւառը։ Աստուածատուրի հայրը անկէ ա՛յսօր է Սուչաւա։ Մայրն ալ տը Բրօնիուլ դերդաստանէն է որ իր աղնուականութեան տիտղոսը ընդունած է Մարի Թէրէզա կայսրուհիէն։

Աստուածատուր ծնած է 1825 օգոստոս 14ին։ Հազիւ 5 տարեկան էր երբ իր մայրը մեռաւ։ Ինք տասներկու տարեկան էր երբ 1837ին իր հայրը Վիեննա Մխիթարեանց վանքը տարաւ գինքը՝ որոց աշակերտելով փայլուն յաջողութեան աւիշն ճիւղերուն մէջ, մանաւանդ պատմականին և փիլիսոփայութեան։

Իր հօրը մահէն ետքը մեկնեցաւ վանքէն և հոս հոն թափառելէ ետք վերադարձաւ Սուչաւա ուր տեղի Հայ վարժարանին տնօրէնը ընտրեցաւ, հոն մեծ այժ առաւ Հայ լեզուի ուսման որ անհետանալու վրայ էր — Ազատրիական Կառավարութենէն ալ կարգ մը արտօնութիւններ առացաւ։

Պոլիս եկաւ 1853ին և ծանօթացաւ Բաբաքէհիա դերդաստանին հետ, որուն անդրանիկ զաւկին Աբրահամ փաշայի հետ ուղեւորեցաւ Եւրոպա։ Վիեննայէն անցնելուն նորապսակ փաշային հետ մտերմութիւն կը հաստատէ։

Վիեննայի մէջ առաջարկուեցաւ երեք դիւանագիտական պաշտօնի մէջ մտնել, սակայն ինք նրբաժարելով՝ վաճառականութեան հետեւեցաւ և կրցաւ քիչ ժամանակուան մէջ մեծ վաճառական մը ըլլալ, վայելելով նոյնիսկ Օսմանեան կառավարութեան յարգանքը՝ որուն հետ փոյթ մեծ վաճառականութիւն կ'ընէր։

Օսմանեան կառավարութենէն պատուոյ էր Մէճիտիէ պատուոյնշանով, իր յարատեւութեան չորրորդ մեծագործ կը փայլի և տարուան մէջ կ'ըլլայ։

Բայց Ջունդ միայն հարուստ չէրաւ այլ պրպտէս, Շահնազարեան կարգերու վրայ առաջարկութեամբ կը յարգմանէ Ergaenzungsblatt Հայոց մասին գրութիւնը, կը յարգմանէ Ֆրանսերէնի Առաքել պատմիչը, կարգ մը ծանօթութիւններով, որ անտիպ կը մնայ Պռասէլի յարգմանութիւնը լսելով։

Մեծագործ նպաստած է Ազգ. Ս. Փրկչեան հիւանդանոցին իրրեւ հոգաբարձու և առնախնամ կարեւոր գեր մը առանձնելով 1860ին որ առնն հաստատած է Հայ նշանաւոր Տիկնանց խնամակալութիւնն մը՝ Հիւանդանոցի պէտքերուն համար և որ սակայն դժբաղդաբար կարճ կեանք ունեցաւ։

Ն պատուց Նոր-Շահնազարեան վարժարանին հաստատութեան և վեց տարի ինք վարեց անոր խնամակալութեան Առենապետի պաշտօնը։

Պոլոյ առաջնակարգ գաղթականութեան մէջ ալ մշտ բարձր դիրք ունեցաւ և Ցրանց Եօղէֆ Կայսրն Իր և Երկաթէ Թագի շքանշաններով պատուեց գինքը։ Իսկ 1875ին մասնաւոր հրամարտակով չնորհեց իրեն ժառանգական ազնուականութեան՝ կայսրութեան ասպետի տիտղոսով։

Բայց իր ամէնէն գնահատելի գործը եղած է Ջունդեան հիմնարկութիւնը (Fondation chevalier Tchunt) որ գինքը անմահացուց և ուրուն նպատակն է Հայազգի չքաւոր և ուշիմ պա-

տանէներ Եւրոպայի համալսարանները դրկելով՝ մէյ մէկ մասնագիտութիւն սորվեցնել։ Ատոր համար կտակեց 60,000 ֆրանք, որու վրայ ա-ւելցնելով իր Պէօյիւք-Տէրէի տան գինը 40,000

136. Ասպետուհի Նեկտար Զունդ

ֆրանքը, ընդամէնը 100,000 ֆրանք կը մնայ Աւստրիական կառավարութեան քով, և որուն տոկոսովը արդէն դրկուած են աշակերտներ՝ Եւրոպայ։

Իր մեծագործութիւններովը Զունդ արժանացաւ Ազգին համակրանքին և անոր համար անուանուած է անդամ Ինամակալ, Պատուոյ Նախագահ, պաշտպան եւն. 15 է աւելի մարդասիրական և արուեստագիտական ընկերութիւններու և գրական ակադեմիաներու, ունենալով անոնցմէ վկայականներ և ոսկի մետալներ։

Մեռաւ 1897 փետրուար 19ին Բարիզի մէջ և մարմինը փոխադրուելով Պոլիս Մարտ 22ին ամփոփուեցաւ Շիշլիի Ազգ. գերեզմանատունը իրեն պատրաստած չիրիմին մէջ։

Իր կողակիցն էր Տիկին Նեկտար Զունդ։ Անիրաւութիւն մը ըրած պիտի ըլլանք զինքը բաժնելով իր սիրելի ամուսնէն, որ անոր չափ Ազգասէր ու բարեսէր էր և հայ տիկնանց դասուն մէջ կարեւոր դիրք մը ունեցած էր։

Նեկտար ծնած էր Խասգիւղի մէջ և զաւակն էր Սերովբէ Մխլանճեանի, 20 տարեկան հասակին ամուսնացաւ Ասպետին հետ, որու խորհրդակից և գաղափարակից եղաւ մինչեւ վերջ։

Ազգանուէր Հայուհւոյ ընկերութեան հիմնադիր անդամներէն մին եղած և սատարած է ամէն բարեգործական ընկերութիւններու և դիւթիւնն իրեն գեղեցիկ ձիրքերէն մին եղած է, ուշտ յիշած ու մխիթարած է հիւանդներն ու որբերն, այր ու կին օգնած են անուսում Հայ պատանիներու ինչպէս կը հաստատուի Զունդի մէկ նամակէն ուղղուած հոդաբարձութեան մը (տես թիւ 137)։

Տիկին Զունդ մեռաւ իր ամուսնէն առաջ 1890 յունուար 31ին Բարիզի մէջ և Պոլիս բերուելով ամփոփուեցաւ Շիշլիի Ազգ. Գերեզմանատունը։

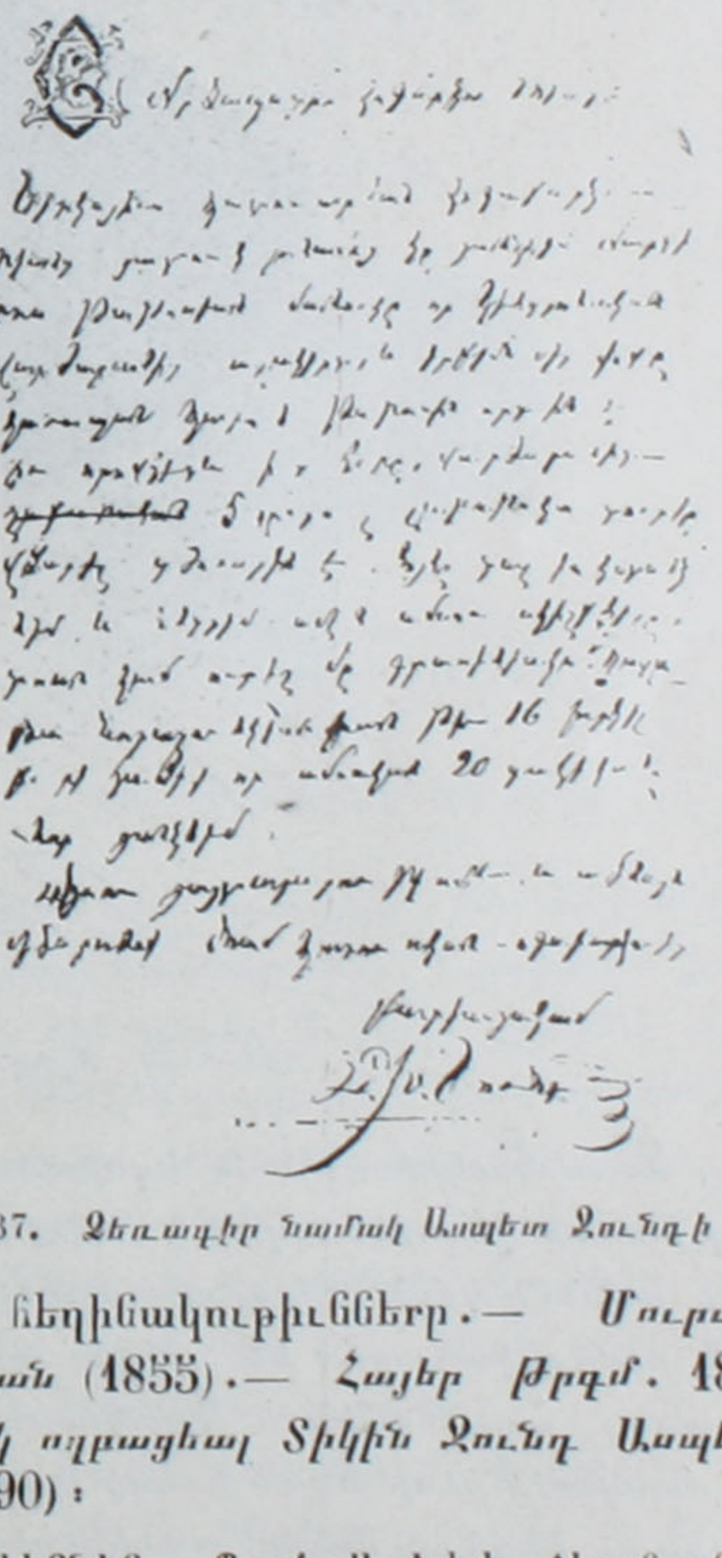

137. Ձեռագիր նամակ Ասպետ Զունդի

Իր հեղինակութիւնները.— Մուրատեան Վարժարան (1855).— Հայեր Թրգմ. 1857.— Յիշատակ ողբացեալ Տիկին Զունդ Ասպետուհւոյ (1890)։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Պատմ. Ս. Փրկչի Հիւանդացոյի Բ. Քէչեան.— Մասիս 1897 թիւ 97-103.— Բիւզանդիոն թիւ 119, 120.— Ծաղիկ թիւ 13.— Հանդէս ամսօրեայ թիւ 4, 5.— Բազմավէպ Որբուհի էջ 7, Յիւս. ողբ. Ն. տր Զունդի 90.97.— Արեւելք, Մանզումէ, Ճ. Շարխիէ, Մ. Ախպար Փետրուար ամիս,— L. Herald, Moniteur Oriental, Stamboul, Ա. Մամուլ եւն. եւն.։

ԳՐԻԳՈՐ ՄՍԵՐԵԱՆ

1846 — 1893

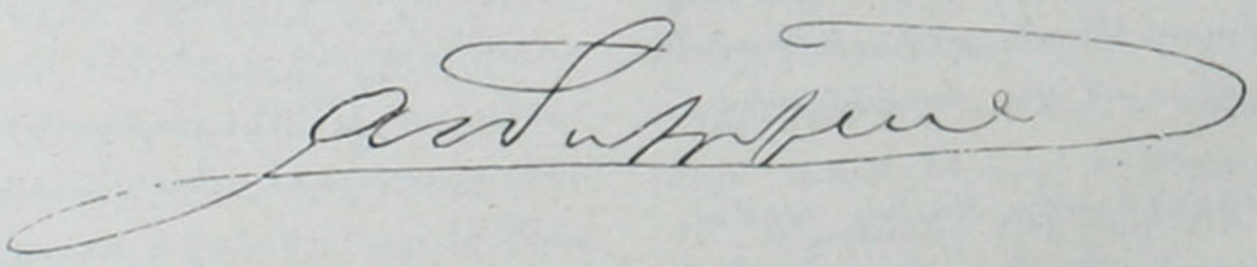

138—139 Գրիգոր Մսերեան եւ իր ստորագրութիւնը

Հայ մտաւորականութեան Իզմիրեան դը դ-
րոցին գլխաւոր ջիղերէն եղած է Գրիգոր Մսեր-
եան իբր ամենէն գործունեայ տիպարներէն մէկը
անոնցմէ որոնք ջանացած են միշտ օգտակար
հանդիսանալ Հայ Ազգին և Գրականութեանը։

Իր մտայնութիւնը եղած է Հայ Ազգին տա-
ռապանքն ու կեղեքումները. տարիներով վշտա-
կից եղած է Ազգին ցաւերուն և իբր հրապա-
րակագիր և բարեկամ եւրոպական դիւանագի-
տական անձերու, ամէն աշխատութիւն չէ զը-
լացած այդ ցաւերուն դարմանումին համար։

Ծնած է Զմիւռնիոյ մէջ 1846ին, եղբօրորդին
է Մաքիստրոս Մսերեանի. իր նախնական կրթու-
թիւնը ստացած է Իզմիրի Մեսրոպեան վարժա-
րանին մէջ աշակերտելով Անդրէաս վարժապե-
տի և ապա տարի մըն ալ աշակերտած է Վիեն-
նայի Մխիթարեանց տեղական վարժարանը,
Հ. Արսէն Այտընեանի տեսչութեան միջոցին՝
գնահատուելով անկէ իր ուշիմութեանը և յա-
ռաջդիմութեանը պատճառաւ։

Հազիւ ստացած նախակրթութեան հիմերը,
կ՚ըստիպուի նետուիլ գործի ասպարէզը և սակայն
իր յառաջդիմելու և զարգանալու փափաքը զինքը
հետզհետէ յառաջ կը մղեն ու իր՝ շահած բոլոր

դրամները կը վատնէ շարունակ ինքնազարգացման գործիքներ — ֆրանսերէն գիրքեր — գնելու, և այդպէսով հաղորդակցութեան կը մտնէ օտար մտքին հետ։ Հետզհետէ կը կազմաւորուի այդ կերպով իր մտաւորականութեան հասունութիւնը և կը դաւանի Լիթրէի դրական փիլիսոփայութեանը։

Առեւտրական ասպարէզին մէջ ևս ոչ նուազ բանիբուն՝ իր ճարտարամտութեան նշաններն ցոյց կուտայ Զուիցերեան վաճառատան մը մէջ կարեւոր պաշտօնի մը կոչուելով, և սակայն իր դրական գործունէութեան միջոցին միշտ անտես չէ ըրած բանասիրական ու իմաստասիրական խնդիրները որոնց նկատմամբ իր ունեցած մասնաւոր հակումը, գրաւած է իր պարապի բոլոր ժամերը։

Գործակցելով Իզմիրեան ա՛յն հոսանքին, զոր նոյն միջոցին գոյութիւն ունէր որով եւրոպական ամէնէն գեղեցիկ գործերը կը հայացուէին ու կը հրատարակուէին, թարգմանած է Ա. Տիւմայի Բօլին, Օ. Ֆէօյէի Աղմաս երիտասարդի մը վէպը, Փարիզն յԱմերիկա, որոնք տրպուած են Տէտէեան տպարանին մէջ, աւելի վերջերը ինքը եղաւ գրեթէ Հայոց մէջ իրապաշտ դպրոց մը ստեղծելու առաջին յանդուգն քայլը առնողը՝ թարգմանելով Պօքաչիօի Տասնօրեակները և հրատարակելով Յովհաննա բաբուհի անուն վէպը և Մէտէօրայի մէջ թարգմանելով Էմիլ Զօլայի մէկ գեղեցիկ գրական տեսութիւնը Լիթրէի և Հիւկօի վրայ։

Տէտէեանի տպագրական գործունէութեան չիջումէն վերջ ինք քանի մը համախոհներու հետ 1878ին հաստատած է տպարան մը որուն գործունէութիւնը չէ կրցած բեղմնաւոր ըլլալ՝ իր գործակիցներուն հետզհետէ գործէ քաշուելուն պատճառաւ որով ամբողջ բեռը մնացած է իր վրան։

Իր տպագրական գործունէութեան հետ զուգընթաց ձեռնարկած է խիստ աչքառու գործի մը, այն է Մէտէօրայի հրատարակութիւնները որոնցմէ դժբաղդաբար սակայն 3 հատոր միայն կրցած է ի լոյս ընծայել։

Մէտէօրա (տես պատկեր թիւ 140) պարբերական մըն էր որ սկսաւ հրատարակուիլ 1878ին իր խմբագրութեամբ և կը պարունակէր գրական, ազգային, գիտական, գեղեցիկ և լուրջ յօդուածներ, և որոնց մէջ կը յուզուէին գլխաւորաբար ազգային հարցեր, ու հասարակական խնդիրներ ևն.։

Մէտէօրան, ինչպէս կը գրէ Մսերեան, իր յառաջաբանին մէջ, «Առ այժմ լոկ հաւաքածոյ մըն է գիտական, ազգային և գրական գործերու ու թարգմանութիւններու, հետեւաբար իր էջերը բաց են ամէն գրիչներու համար որոնք իրենց ազգին ու հայրենեաց կ'ուզեն նուիրուիլ։

Մէտէօրայի նպատակն է ժամանակիս ոգւոյն և Եւրոպայի գիտական շարժման արձագանք ըլլալ, միեւնոյն համակրութեամբ ընդունելով նաեւ աստուածաբանական, հոգեբանական և գրական հայեացքներով գրուած կարեւոր յօդուածները։»

ՄԷՏԷՕՐԱ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ

ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՏՈՐ Գ.

ԹԱՐԹԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ—Գ. ՄՍԵՐԵԱՆ

1881

140. Մէտէօրայի մէկ թիւը

Թէպէտ հրատարակիչը խօստացած էր տարին 4 գիրք հրատարակել, սակայն քանի մը տարուան մէջ հազիւ 3 գիրք կրցած է հրատարակել և 1881ին դադրած է հրատարակութիւնը։

Գլխաւոր յօդուածներն են «Արեւելեան Խնդիր-Հայկական Խնդիր» վերնագրով լուրջ գրուածքներն, և թարգմանութիւններ, որոնցմէ Յովհաննա բաբուհին և Փունջ սիրոյ գիրքի ձեւով ևս հրատարակուած են։

Բացի ասկէ, Արեւելեան Մամուլի աշխատակցած է Սիւնի կեղծանունով և հոն ջերմապէս պաշտպանած է Աշխարհաբառի դատը Ասողիկ ստորագրութեամբ Աշըքեան եպս.ի Արմաշի Յոյսին մէջ գրածներուն դէմ։

1881ին ճամբորդած է Եւրոպա ուր ծանօթացած է Գերմանացի հռչակաւոր բրօֆէսէօրի մը Վիրքօֆի (Wirchoff) հետ։

Իրենց տեսակցութիւնը սիրալիր եղած է և որուն միջոցին Հայ լեզուին ու տառերուն վրայ պատմական ծանօթութիւններ տուած է յարգելի բրօֆէսէօրին։

Օսմ. բռնապետական կառավարութիւնը երբ խստացուց իր հետազօտութիւնները կասկածանքով վերաբերելով Հայկական Հարցի մասին, ստիպուեցաւ Մսերեան փակել տպարանը և քաչուիլ հանրային գործունէութենէ, և սակայն մասնաւորելով իր եռանդուն փափաքը Հայկական Դատի մասին, ոչ նուազ օգտակար եղած է դարձեալ։ Լոնտրաի մէջ l'Arménie անունով թերթի մը հրատարակութեան համար մեծ հոգածութիւն ու ջանքեր ըրած է։

1890ին կրկին անգամ առիթը ունեցած է տեսակցելու Գերման գիտունին հետ երբ անիկա Իզմիրէն անցնելով Երուսաղէմ կ'այցելէր։ Հիւղչման հեռագրաւ իմացուցած էր Մսերեանի Վիրքօֆի գալուստը հետեւեալ բառերով. «Ընդունեցէք գիտութեան հսկան, պէտք եղածը ըրէք։»

Մսերեան այս առիթով չի մոռցաւ երկարօրէն տեսակցիլ և անկէ խորհուրդներ ստանալ Հայ Ազգին տառապանքին մեղմացան համար։

Այդ տեսակցութենէն վերջ միշտ թղթակցած է ինք յարգելի բրօֆէսէօրին հետ։

1892ի իր ճամբորդութիւնը դէպի Գերմանիա վերջինը եղաւ, թէեւ քօլէռայի պատճառաւ չկրցաւ Պերլինէն անցնիլ, սակայն գոհ մնաց Վիրքօֆի մէկ քառթէն որով կ'իմացնէր իրեն թէ Բարլամէնթի մէջ Հայ դժբաղդ Ազգին համար բարեխօսելու հոգը իր վրայ կ'առնէր ինքը, աղւոր մահերգ մը որով հէք Հայ Ազգը տարիներով օրօրուեցաւ մահու քունով։

Մսերեան տակաւին չը տեսած Հայ տառապանքին սաստկագոյն աստիճանը, մեռաւ 1883ին և սակայն կարծես գուշակած ըլլար ինք այդ ամէն գալիքները, երբ մահուանէ քիչ ժամանակ առաջ, մոռնալով իր օրհասական տառապանքը, ձեռքը բարձին զարնելով արտասուած է «Մե՛զք Հայրենիքս, դժբա՛ղդ Ազգս» գոչելով։

Հետեւեալ տողերով գնահատած է Գ. Մսերեանի արժանիքը՝ Ստեփան Ոսկան La Reformeի մէջ.

«Ցաւով կը ծանուցանենք մահը Պ. Գրիգոր Մսերեանի որ երէկ առտու կնքեց Պուռնօպատի իր բնակարանին մէջ։ Հայ ժողովուրդը իր մահով կը կորսնցունէ իր ամէնէն գործունեայ ու անձնուէր անդամներէն մէկը, ինք տակաւին երիտասարդ հասակին մէջ կը գտնուէր և ոչինչ նախագուշակել կուտար իր կանխահաս մահը որ իր ընտանիքը և բարեկամները խոր յուսահատութեան մը կը մատնէ։

Չափազանց ընկերային անձ մըն էր և ունէր միտք մը յառաջդիմական և բարենորոգչական ամէն դաղափարի ընդունակ, իր բնական յատկութիւնները կատարելագործուած էին դաստիարակութեամբ և այն հետաքրքիր ոգիով որ թռիչք կուտայ ընտրեալ մրտքերուն, որպէս զի անոնք վեր բարձրանան հասարակաց մակարդակէն և որպէս զի նոյնիսկ անոնք ուղղուին իբրեւ «գաղթող թռչուններ» դէպի լոյսի սահմանները ճամբան կորսուելու իսկ վտանգով։

Իր մէջ վաճառականին կը միանար խիստ հմուտ գրագէտ և ճաշակաւոր լեզուաբան մարդը որ կրնար Հայ Գրականութիւնը հարստացընել երկրին և երիտասարդութեան օգտակար գործերով։

Իր պատկանած ժողովուրդին մէջ կը թողու ընդհանուր վիշտ մը ինչպէս նաև մեր քաղաքի զանազան հասարակութիւններուն մէջ։»

La Reforme, 16 Août 1893

Իր երկասիրութիւնները եւ թարգմանութիւնները.— Բօլին (Ա. Տիւմա) 1872։ Աղքատ երիտասարդի մը վէպը (Օ. Ֆէօյէ)։ Բարիզն յԱմերիկա։ Պօքաչիօ տասնօրեակ։ Դիցաբանութիւն։ Փունջ։ Մէտէօրա։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Մատենագիտութիւն Հայկ. Զարբհանէլեան էջ 428.— Արձագանք 1882 թիւ 22.— Հայոց պարբերական Մամուլը էջ 386-390.— Արեւելեան Մամուլ 1893. — Արեւելք 1893.— La Reforme Août 1893.— Իր ընտանեկան պարագաներէն եւն. եւն.:

ՊՕՂՈՍ ԲԺ. ԱՆՏՕՆԵԱՆ ՇԱՇԻԵԱՆ

1744 — 1815

141. *Բժիշկ Պօղոս Ա. Շաշիեան*

Ծնած է 1744 դեկտեմբեր 25ին, իր հայրը կը կոչուէր Անտօն, քնիկ Պոլսեցի և մեծ հայրը կը կոչուէր Շաչի Ախտէր Յարութիւն Սեբաստացի։

Պօղոս ի սկզբան իր հօրը անուամբ Անտօնեան կոչուած է բայց յետոյ պատուական անուամբ Շաշիեան մականուանուած է։

Իր տղայ հասակէն ուսումնասէր և աչխատասէր կանուխէն փոխաջող եղած է բժշկութեան կատարելագործութեան զոր ժառանգաբար իր պապը և հայրը իրր ախտէր արդէն կ'ընէին։

16—17 տարեկանին Պոլսոյ Հայ երիտասարդութեան մէջ առաջին անգամը կ'ըլլայ որ 1762ին հակառակ իր աղքատ վիճակին, արհամարհելով ամէն դժուարութիւն կ'երթայ Իտալիա, ուսանելու համար բժշկութիւն, և այդպէսով կրցած է կատարելագործել իր ուսմունքը աւարտելով Իտալիոյ հռչակաւոր բժշկական համալսարանին ընթացքը։ 1769ին վկայականը առնելով կը վերադառնայ Պոլիս և 1772 Յուլիս 1ին կ'ամուսնանայ Փեփրոն անուն օրիորդի մը հետ և կ'ունենայ զաւակներ, որոնցմէ մէկն է բժիշկ Մանուէլ Շաշիեան։

Իր հռչակը օրէ օր աւելնալով բոլոր երեւե-

լիներու և ամիրաներու բժիշկը կ'ըլլայ, նաև Արքունի Բժիշկ պատուանունը կ'ունենայ, ինչպէս կը կարդանք իր լուսանկարին վերեւ։ 1778 Մայիս 15ին Պոլսոյ մէջ պատահած է մեծ ժանտախտ մը որու սաստկութիւնը 40 օրէ աւելի չէ տեւած, սակայն այդչափ ատենուան մէջ մեռնողներու թիւը 300,000ը կ'անցնէր, ինչպէս կ'ըսէ Այվազովսքի (պատմ. Օսմ. էջ 377)։ Այդ թուականին Պօղոս Շաշիեան 34 տարեկան հասակին մէջ մեծ դեր կ'ունենայ և հաւանական է որ Սուլթան Համիտ Ա. Կայսեր Բժշկապետ կ'անուանուի։

Սուլթան Համիտ վախճանելով, 1789 մարտ 7ին Սուլթան Սէլիմ Գ. անոր կը յաջորդէ որուն եւս «Արքունի Բժիշկը» ըլլալու պատուոյն կ'արժանանայ։

Ինք մեռած է 1815 թուականին և հետեւաբար ծառայած է չորս Սուլթաններու։

Յիշեալ պատկերը նկարուած է Իտալացի նկարիչէ մը 1789 սեպտ. 1ին երբ ինք 45 տարեկան էր։

Իր ունեցած բարձր դիրքով շատ օգտակար եղած է Նարլը-Գաբուի Հայոց հիւանդանոցին։

Թաղուած է Պալըքլըի Հայոց գերեզմանատան մէջ ուր կորսուած է իր տապանաքարը. իսկ կը մնայ տակաւին իր ծնողքին տապանաքարը որ է՝

Է

Անտօն ծերունի Շաշի Ախտէրեան
Նոյն եւ Փեբրոնեայ յորջեալ Սըվաճեան
Սոքա այր եւ կին բընիկ Բուզանդեան
Միաբան սիրով ննջեն ցայս տապան.
Բարւոք կենցաղեալ վարուք Ֆս. եան.
Յաւուրս իւրեանց մինչեւ յօր մահուան
Թուլին զզաւակ պարծանք հայկազեան
Պօղոս յարգելի բժիշկ արքունական
Նինջ առն յամի տեառն 1798 Մարտի 17
Կողակցին 1784 սեպտեմբերի 17

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Հանդէս ամսօրեայ 1893 օգոստոս (տիթ. Թորգոմեան).— Արեւելք թիւ 2610.— Շար. Հայ. Կենսագրութեանց հատոր Ա. եւն. եւն.:

ՄԱՆՈՒԷԼ ԲԺ. ՇԱՇԻԵԱՆ

1775 — 1858

Պօղոս Անտոնեան-Շաշիեան անուանի բըժիշկին անդրանիկ զաւակը Մանուէլ բժ. ծնած է Պոլիս 1775 դեկտեմ. 25ին։

Մանուկ հասակէն Իտալիա գացած և իր նախապատրաստական ուսմունքը ստացած է Մխիթարեան վարժարանը, ուր մայրենի և օտար լեզուներու հմտանալէ զատ գիտութեանց ալ կը հմտանայ և 1795ին կ'արձանագրուի Բատուայի բժշկական համալսարանը։

Հինգ տարիներ աշակերտելով սոյն համալսարանին կ'աւարտէ իր ուսմանց ընթացքը և 25 տարեկանին արդէն վկայեալ բժիշկ էր։ Քիչ մը ատեն եւս մնալով Իտալիա 1801ին կը վերադառնայ Պոլիս։ Իր հայրը այն ատեն բժշկական ասպարէզին փառքի գագաթնակէտին հասած էր, Մանուէլ իր հօր ձեռքին տակ մեծ համբաւ կը շահի և անոր մահուանէն ետքը ա՛լ աւելի հռչակաւոր կ'ըլլայ։ Բնակած է միշտ Օրթագիւղ և երբեմն ալ Ղալաթիա, Հայ և օտար բազմաթիւ երեւելիներու անձնական բժիշկը եղած է։

Իր հօրը մահէն ետք անոր կատարած բըժշկական մեծ ծառայութեանց փոխարէն Մանուէլ բժիշկ պատիւ ունեցաւ Սուլթան Մահմուտ Բ. կայսեր «Արքունի Բժիշկ» անուանուելու, պաշտօն մը զոր վարեց երկար տարիներ մեծ յաջողութեամբ։ Երջանկայիշատակ Սուլթան Մահմուտի մահէն վերջ Սուլթան Մէճիտ կայսեր անձնական բժիշկը անուանուեցաւ։

Գրական շատ մը աշխատութիւններ ունեցած է որոնք Ղալաթիոյ մեծ հրդեհին մէջ այրած են։ 1831-32ին Պոլսոյ մէջ քօլերան սաստկապէս ճարակելով ինք յաջողած է համոզել երեւելիներէն շատեր և սկսիլ հիմնարկութեան Բանկալթիի Ս. Յակոբայ անկելանոցին որ նախապէս պարզ տաղաւար-ժանտախտանոց մը և քանի մը տարի ետք 1836 օգոստոս 1ին Աբելեան, Սաքաեան, Արդարեան, Ղազարոսեան,

Սաքըզեան, Գազազեան երեւելիներու շնորհիւ եղած է այսօրուան հաստատութիւնը, ինչպէս նշանակուած է յիշեալ հաստատութեան ճակատը։

Երկար ատեններ գովելի անձնուիրութեամբ բժշկապետը եղած է Ս. Յակոբայ հիւանդանոցին և իր մահուան մօտ 1857 նոյեմբերին կարեւոր գումար մը կտակած է սոյն հաստատութեան։

1838ին երբ Սուլթան Մահմուտ Բ. հիմնեց Թուրքիոյ առաջին բժշկական վարժարանը Բերայի Կալաթա-Սէրայի հին շէնքին մէջ։ Շաշիեան խորհրդատու եղած էր և կործանել տալով Շահզատէ Պաշիի ճերահլար մեքթեպին, հաստատել տուած է այսօրուան բժշկական վարժարանը։ Պատուուած է իֆթիխարի ականակուռ պատուանշանով, զոր Սուլթան Մէճիտ իր իսկ ձեռքով կախած է վզէն։

Վախճանած է 1858 յունուար 9ին 83 տարեկան հասակին մէջ և թալուած է Բանկալթիի Ս. Յակոբայ հիւանդանոցին պարտէզը, սակայն յետոյ տեղափոխած են իր սսկորները յայտնի չէ թէ ուր։

142. Բժիշկ Մանուէլ Ա. Շաշիեան

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Հանդէս ամսօրեայ 1894 ապրիլ (տիթ. Թորգոմեան).— Մէճմուայի Հավատիս 1858 Յունվար 11 եւն. եւն.։

ՈՒՍՈՒՑՉԱՊԵՏ ՏՐ. ՀԱՅՆՐԻԽ ԳԵԼՑԷՐ

1847 — 1906

Հ. Գելցէրի որդին է Հայնրիխ Գելցէր. (Heinrich Gelzer) ծնած է 1847 յուլիս 1ին Պերլինի մէջ։

Իր ուսումը ստացած է 1865-1869ին Պազել և յետոյ Կէօտտինգէն, առաջինին մէջ 1872ին անուանուեցաւ առանձնական ուսուցիչ, 1873ին իբր արտաքոյ կարգի բռօֆէսօր՝ Հայդէլբերգի մէջ, իսկ 1878ին իբր կարգաւոր Բռօֆէսօր Ենայի մէջ ուր մինչև իր մահը գործեց։

Գելցէր գիտնականը Լայպցիգի թագաւորական Սաքսոնական գիտութեանց ճեմարանին անդամ էր և թղթակից անդամ Պավիէրայի ճեմարանին։

1897ին Ենայի ճեմարանին աստուածաբանական կաճառը պատւոյ Տոքթոր անուանակոչութեամբ պատուեց զայն։

Գելցէր իր բոլոր կեանքին մէջ Արեւելքով զբաղեցաւ, ոչ միայն իր գրուածքներով, այլ և իր արտաքին յարաբերութիւններուն մէջ, շարունակական թղթակցութիւն հաստատած էր եկեղեցական և աշխարհական գիտուններու հետ։

1899ի վերջերը Պոլիս, Փոքր Ասիա և Աթէնք ուղեւորած է իսկ 1902-1903 Աթոս, Մակեդոնիա և Ալպանիա, Աթէնք և Հռոմ ևս ճամբորդած է։ Արդէն 1871ին ալ ճամբորդութիւն մը ըրած էր Փոքր Ասիա և Աթէնք։

Կը քաղենք Հանդէս-ամսօրեայի յունուարի թիւէն իր լեզուագիտութեան և հայերէնագիտութեան մասին հետեւեալ գրուածը։

«Թէպէտ համեստաբար չէր ընդունէր լեզ-

Փաշանայք կան առաջի այնորիկ
որ նստին ընդ աջմէ՝ Հօր, և զիւրաքան-
չիւրոցն պատարագք ընծայէն աղօթիւք
առ ի Հաշտութի՛ ակամայ և կամաւոր
ս խալանաց Հաւատացեալ ժողովրդոց
վախ Ճանելոց և կենդանեաց:
Սրբոյ Հօրնմերոց Գրիգորի Լուսաւորչի
յաճախապատում Ճառք և աղօթք p. 159.
Οἱ ἱερεῖς σου ἐνδύσονται δικαιοσύνην,
καὶ οἱ ὅσιοί σου ἀγαλλιάσονται. Ψ. ρλα

De Votre Béatitude

le plus humble serviteur

H. Gelzer

Jena 25 XII 99

143. Ձեռագիր Բրոֆ. Հ. Գելցէրի

ուագիտական ուսում առած կամ ունեցած ըլ-
լալը։ Բայց զոր օրինակ Յունական — նոյնպէս
միջին և նոր Յունարէն լեզուին մէջ նուրբ
իմացողութիւն և նչանաւոր ծանօթութիւն մը
ունէր։ Հայերէնը այր կատարեալ հասակին մէջ
Հայ աչակերտէ մը սորված է և նոյնին մէջ
մեծապէս յառաջդիմած։

Շատ լաւ գիտէր նաև Եբրայեցերէն, Ասո-
րերէն, Արաբերէն, Իտալերէն և մասամբ իւիք
Թրքերէն լեզուները, իսկ արեւմտեան նչանա-
ւոր լեզուները թէ լաւ կը խօսէր և թէ կը գը-
րէր։

Միայն սլաւական լեզուներէ անձնապէս հե-
ռի կը կենար. պատճառ բերելով թէ Հայերենէ
վերջը ուրիչ լեզու մըն ալ սորվելու տարիքը
անցուցած է»։

Շատ մը գրուածքներ թողուցած է Գելցէր
գլեթէ ամէնքն ալ մասնագիտական, որոնցմէ
Հայկական նիւթերու նուիրուած երկերուն
ցանկը հետեւեալն է։

1. Հայ եկեղեցւոյ ներկայ վիճակը.— 1893
(Գերմ.)։— Փաւստոս Բիւզանդ կամ Հայկական
եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը։ (Թրգմ. հայե-
րէն 1896 Վկ.) 3. Հետազօտութիւն Հայ դի-
ցաբանութեան (Թրգմ. Յով. Թորոսեանէ Վկ.
1897)։— 4. Համառօտ պատմութիւն Հայոց
(Թրգմ. Հ. Գրի. Գալէմքերեանէ 1897)։— 5.
Armenia und Europa 1896։— 6. Այցելու-
թիւն մի Հայ Վանս Ս. Ղազարու ի Վենետիկ
եւն։ Ուրիչ հեղինակութիւններ ունի Բիւզան-
դեան պատմութեան վրայ։

144. Բրոֆ. Հ. Գէլցէր

Այսչափ բեղմնաւոր կեանքը վերջացաւ 1906 յուլիս 11ին։

Մեր շրջանակէն դուրս ըլլալով մասնագիտական ծանօթութեւններ տալը կը բաւականանանք այսչափով հետաքրքիրներուն մատնանիշ ընելով 1907ի Հանդէս-ամսօրեայի յունուարի թիւը։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Հանդէս Ամսօրեայ 1907 Յունվար:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱԼԵԱՆ

† 1823

Պալեան գերդաստանը շատ հին ծագում ունի և միշտ նշանաւոր դիրք մը գրաւած, կարելի չէ եղած կատարեալ տոհմագրութիւն մը ընել բայց 17րդ դարէն ասդին քիչ շատ վաւերական տեղեկութիւններ մնացած են։

Այն ատենները Մարաշի և Սիսի մէջտեղ Պալի անունով գիւղ մը կար (արդի Պէլէն Քէօյը), որուն իբր նահապետ կ'իշխէին Պալեանները։

Սէն-Մարդէն իր Հայոց պատմութեան մէջ կը հաստատէ թէ 15րդ դարու կիսուն Պալեանները իրենց անունը տուին այդ գիւղին, զոր ապահովաբար իրենք հիմնած էին։

Այս թուականէն մինչև 1683 Պալեան անունը չէ յիշուած Պոլսոյ մէջ. ճիշդ այդ թուականին երբ Մեծ-Եպարքոս Գարա-Մուսթաֆա փաշա իր յաղթական բանակով Վիեննա կը հասնէր, Պալի Պալեան Պէլէն քէօյի մխթարը, կը մտեր-

մանայ Սուլթան Մէհմէտ Գ.ի ճարտարապետին հետ, որ Հայ մըն էր և կ'ամուսնանայ անոր աղջկանը հետ։

Պալի Պալեանի անները քիչ հաք կը մեռնի առանց արու ժառանգորդի և արքունի ճարտարապետութեան պաշտօնը կը վիճակի Պալիի. որ բազմաշխատ կեանք մը կ'անցունէ, և կը կառուցանէ շատ մը շէնքեր ու եկեղեցիներ։ 46 տարի ծառայելէ վերջ կը մեռնի և իրեն կը յաջորդէ իր Մինաս զաւակը որ իբր արքունի ճարտարապետ կը ծառայէ Սուլթան Ահմէտ Գ.ի և Մահմուտ Ա.ի ու կը մեռնի 1703ին արքունի ճարտարապետութիւնը փոխանցելով իր զաւկին Մակարի որ Պալեաններուն մէջ առաջին նշանաւոր հանդիսացողն է։

Յանդուգն, գործունեայ և խելացի ըլլալով, Մակար քիչ ատենուան մէջ արտակարգ փայլ կուտայ արքունի ճարտարապետութեան պաշտօնին և երկրին ամենէն նախանձելի պաշտօնեան կը դառնայ։ Բաւական ատեն այդ դիրքը կը պահէ մեծ ծառայութիւններ մատուցանելով։ Բայց իր թշնամիները քսութիւններ և զրպարտութիւններ ընելով կը յաջողին Սուլթան Մահմուտ Ա.ի վստահութիւնը խախտել և աքսորման հրամանագիր մը ձեռք բերելով Մակարը կը քշեն Բաբերդ։

145. Տօլմա-Պաղչէի պալատը

Արքունի ճարտարապետութիւնը կ'անցնի իրենց ազգականներէն մէկուն, մինչև որ Սուլթանին անկեղծ խորհուրդատուները կը յաջողին աքսորը հրամանը ետ առնել տալ։ Երբ Սուլթանին նոր իրատէն կը հասնէր, Մակար հաստատուած էր Բաբերդի Լուսաք գիւղը ուր իր զաւկին Գրիգորի կը սորվեցնէր ճարտարապետական արուեստը։ Մակար մեծ պատիւներով կ'առաջնորդուի Պոլիս և անմիջապէս կը հաստատուի իր նախորդ պաշտօնին մէջ։ Կը հաւաստեն թէ շատ կարեւոր շէնքեր շինած է, մասնաւորաբար մզկիթներ, թէև որոշապէս յայտնի չէ թէ որոնք են իր ձեռակերտները։

Ծերութեան ատեն գործէ կը քաշուի և արքունի ճարտարապետութիւնը իր զաւկին կը

ձգէ, երթալով Բաբերդ զոր չատ սիրած էր և ուր կը մնանի իսր ծերութեան մէջ։

*
* *

Գրիգոր Պալեան ճարտարապետութեան արքունի հրավարտակը կը տանտայ Սուլթան Համիտ Ա.էն։

Իրմէ կը սկսի Պալեաններու անունին կապուած հսկայ չէնքերու կառուցումը։

Ինք գիտուն արուեստագէտ մը և մրանգաման մտերիմն էր Սուլթան Մահմուտ Բ.ի, և այնչափ սիրուցած էր անոր վստահութեան և այն աստիճան մեծ դիրք բռնած էր պալատան մէջ որ Եւրոպական էլչիներու դեսպաններն՝ միջազգային խնդիրներու կարգադրման համար մշտ իր միջնորդութեան դիմած են։

Սթամպոլի իր գրասենեակը դեսպանական գումարմանց վայր մը դարձած էր։

Եէնիչէրիներու խիստ ժամանակին և երկու Սուլթաններուն յաջորդաբար գահընկէց եղած և ապանեուած ատեն կրցաւ իր դիրքը անխախտ պահել, մի միայն իր խելացութեամբը։

Ինք Սուլթան Սէլիմ Գ.ի խորհրդատու եղած էր և բարենորոգման ծրագիրներու պատրաստութեան մէջ լայն բաժին մը ունեցած էր որու չնորհիւ Թուրքիա ատելի յառաջդիմած պիտի ըլլար, եթէ Եէնիչէրիներու չարժումը չը տապալէր Սուլթանը և զայն ապանեելով անոր հետ մէկտեղ չը խեղդէր սկսուած գեղեցիկ գործը։

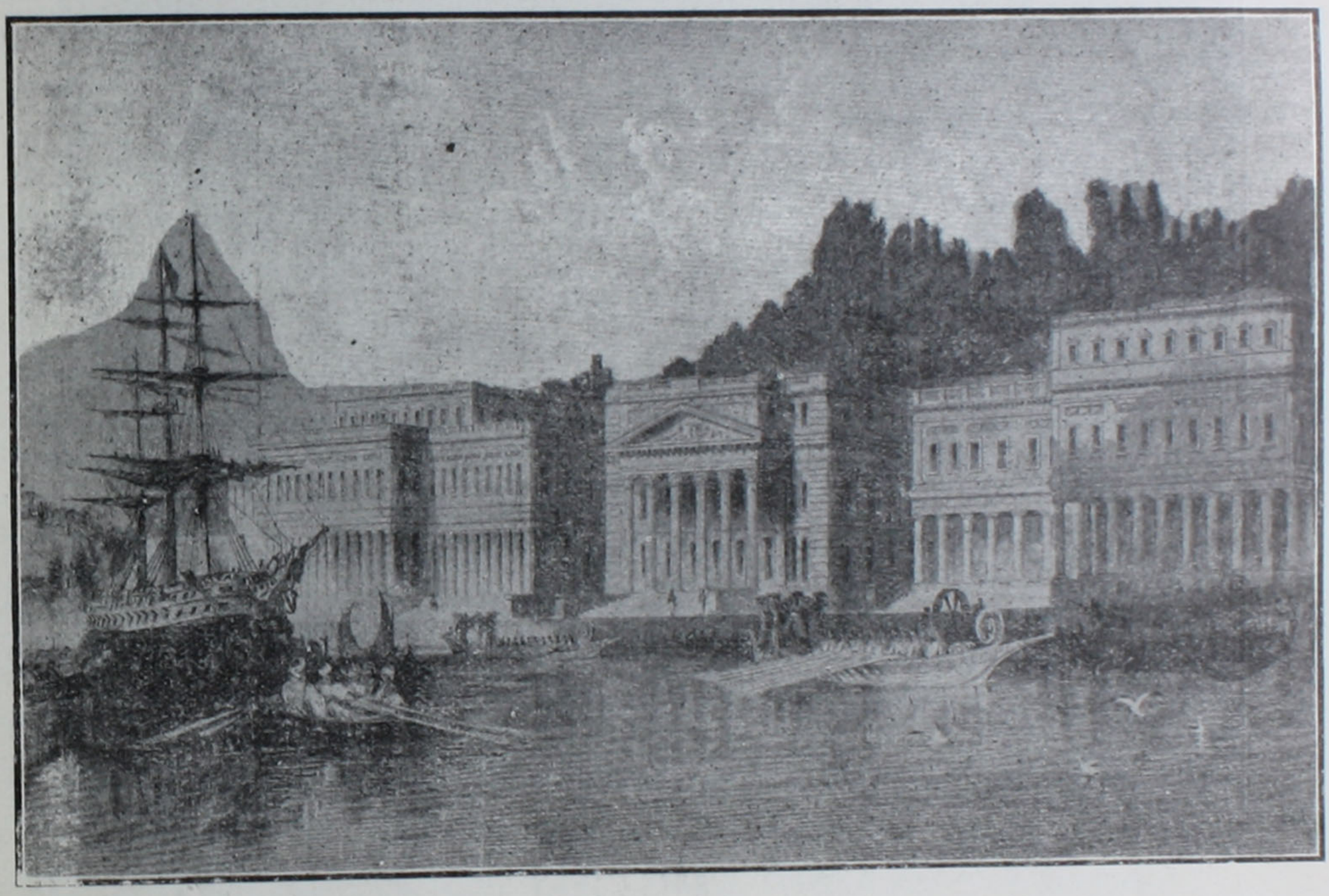

146. Սուրբ Մահիւռւտի պալատը

Վկյկեր Վկյիի մօս Սրավրօզ բսուած տեղւոյն վրայ շինուած է Գրիգոր Գալֆա Պալեանի ձեռով

Ինք գիտուն արուեստագէտ մը և մրանգաման մտերիմն էր Սուլթան Մահմուտ Բ.ի, և այնչափ սիրուցած էր անոր վստահութեան և այն աստիճան մեծ դիրք բռնած էր պալատան մէջ որ Եւրոպական էլչիներու դեսպաններն՝ միջազգային խնդիրներու կարգադրման համար մշտ իր միջնորդութեան դիմած են։

Սթամպոլի իր գրասենեակը դեսպանական գումարմանց վայր մը դարձած էր։

Եէնիչէրիներու խիստ ժամանակին և երկու Սուլթաններուն յաջորդաբար գահընկէց եղած և

Ինքն է որ Սուլթան Մահմուտի ներկայացուցած է Գազէզ Սրթիլը և երբ այս վերջինը կ'աքսորուի Կեսարիա, քիչ ժամանակ ետք Ամիրային բարեխօսութեամբ կրկին Պոլիս կը կանչուի և սեպի մեծ պատուով կը հաստատուի իր պաշտօնին մէջ։

Մեծ դեր խաղացած է նաև Ազգային չըրջանակներու մէջ մասնաւորաբար Հայ-Հռոմէական հաններու հետ միութեան գործը յաջողցնելու համար։

Դերկամս ու Քասիթօն կը հաւաստէ թէ

Սարգիս պէյի Բերայի տան մէջ տեսած է Սուլ-
թան Մահմուտ Բ.ի գահակալութեան երկրորդ
տարւոյն մէջ տրուած իրատէ մը՝ որ Գրիգոր
խալֆան կ'արտօնէր ձիով պտըտելու և իբր հե-
տեւորդ երկու սպասաւոր ունենալու, նաև

6. Թօփհանէի մզկիթը։
7. Սկիւտար Սէլիմիյէ զօրանոցը։
8. Զարպհանէն։
9. Տաուտ փաչայի զօրանոցը։
10. Պոլսոյ հրդեհի աշտարակը։

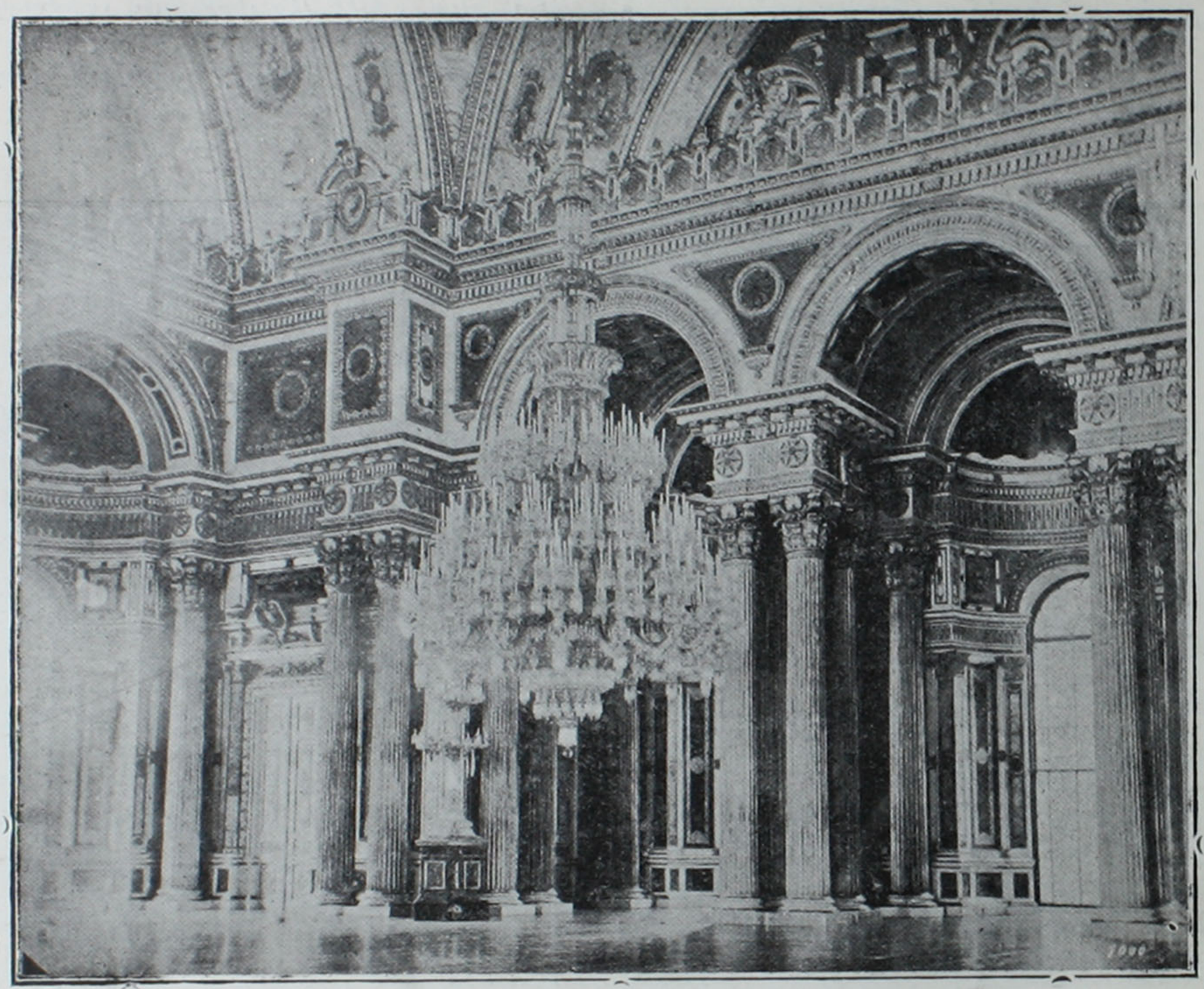

PHOT. ABDULLAH FRÈRES

147. Տօլմա Պաղչէի Գահոյից սրահը

երկզուգաթի գայրգ մը պահելու, մօրուք ձգե-
լու և վայելելու այդ կարգի կարգ մը առանձ-
նաշնորհումներ որոնք այն ատեն Քրիստոնեա-
ներու համար ազնուականութեան տիտղոսներ
էին և շատ դժուարաւ ձեռք կը բերուէին։
(Ստորեւ կը զետեղենք սոյն ֆէրմանին հայերէն
թարգմանութիւնը)։

Գրիգոր ամիրա չինած է շատ մը պալատներ
ու չէնքեր, որոնցմէ կարեւորներն են։

1. Սարայ Պրունի պալատը (այրած 1875ին)
2. Պէշիկթաշի հին պալատը (արդի Տոլմա
պաղչէն)
3. Պէյլէր պէյի հին պալատը, որ յետոյ
այրեցաւ Եէնիչէրիներու ձեռքով։ (Տես թիւ 146)։
4. Արնավուտ քէօյի Սուլթանուհիներու
պալատը։
5. Տէֆթէրտարի պալատը։

11. Այնալը քավաքի քէօշկը։
12. Սուլթան Մահմուտի համբաւաւոր
«պէնտերը»։

Գրիգոր Պալեան կը մեռնի 1823ին. ծա-
ռայելով չորս վեհապետներու որք են Համիտ Ա.
Սէլիմ Գ. Մուսթաֆա Դ. և Մահմուտ Բ.։

Իր մահէն ետք օտարազգիներ սկսան հե-
տամուտ ըլլալ այդ բարձր պաշտօնին, բայց
Պէզճեան Յարութիւն ամիրա՝ Գրիգոր Պալեանի
քաջարուեստ ճարտարապետին մահէն քանի մը
օր ետք, կը մտնէ Սուլթանին սենեակը և ոտ-
քերուն իյնալով կը յիշեցնէ երկարատև և հա-
ւատարիմ գործունէութիւնը հանգուցեալին, որ
իր ամէն գործերուն մէջ խելացի էր և ուղիղ ու
միշտ վեհափառ Սուլթանին անձնուէր, յետոյ
կ'ըսէ — «Փոխարէն իր հարազատ աշխատու-

թեան, ո՛վ գթասիրտ տէր, մեծ չնորհ մը պիտի ընես ազգիս, եթէ հրամայես յաջորդել իր զաւակներուն իրենց հօր պաշտօնին մէջ, և ուրիշ այս տեսակ աղաչողական խօսքերով Արքային գութը կը շարժէ որ կը հրամայէ կայսերական ճարտարապետութեան պաշտօնը տալ Գրիգոր ամիրայի որդւոյն Կարապետի և փեսին Յովհաննէս ամիրայ Սէրվէրեանի։

Ահաւասիկ թարգմանութիւնը այն Հրովարտակին որով Գրիգոր Պալեանի կը շնորհուեր կարգ մը առանձնաշնորհումներ:

ՊԱՏՃԷՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ ԱՐՔՈՒՆԻ ԿՆԻՔՈՎ

Ի գիտութիւն յոյժ յարգելի Սդամպօլ Գատիսի էֆենտի, Սեկպան Պաշի էֆենտի և Սդամպօլ նեզիետարի էֆենտիներուս։

Նախապէս իմ արքունի կնիքս դրոշմեցի այն թագրիրին գլուխը որ ինձ ներկայացուեցաւ խնդրելու ապահարկութիւն ի նպաստ Գրիգոր Պալի Գալֆայի քաղաքապետութեան ըստ օրինակի չնորհելոյն Ֆօթի Գալֆայի։

Այսուհանդերձ նկատելով որ խնդրարկուին ի ձեռին ունեցած ապահարկութեան արքունի մուրհակը յար և նման է քրիստոնեայ այլ հպատակներու չնորհուածին՝ այս խնդրանքը չընդունուեցաւ։

Այս խնդրագրին հետեւանօք իմ արքունական Դիւանէս Ֆօթի Գալֆայի տրուած արքունի մուրհակին արձանագրութիւնը և Մատէն կոչուած դիւանատունէն Գրիգոր Գալֆաի տրուած արքունի մուրհակին արձանագրութիւնը հանել տուինք։ Ըստ որում, նախորդ քաղաքապետը, իմ յոյժ պատուական Եուսուֆս, աղերսած է նախապէս թագրիրով չնորհել Գրիգոր Գալֆային նաև արքունի հրովարտակ մը ըստ օրինակի չնորհելոյն Ֆօթի Գալֆայի։

Իմ արքունի դիւանիս արձանագրութիւնները քննելով հաստատեցինք թէ Ֆօթի Գալֆա, որ երբեմն Իսկիւտար Սէլիմիէ կոչուած մզկիթի կառուցման և պետական այլ շէնքերու կանգման ժամանակ գործածուած է, նշանաւոր հանդիսացած է իր ծառայութեամբը և հաւատարմութեամբ այս կարգի շինուածոց մէջ։ Եւ որովհետեւ մեր արքունի բարուց համեմատ սովոր ենք չնորհներ ընծայել համանման ծառայից, արքունական հրովարտակ մը հռչակուեցաւ չընորհող Ֆօթի Գալֆայի ապահարկութիւններ որպէս զի իր վերաբերուած համայնքին մէջ նշանաւոր հանդիսանայ։ Այս վեհապետական հրամանը նոյն իսկ իմ նախորդիս երջանկայիշատակ Սուլթան Մուսդաֆայի արքունի կնիքովը հաստատուած է ըստ խնդրանաց և հաւասարապէս իմ արքունի կնիքովս յամի 1224ի Ռէպի-իւլ-էվվէլի ամսեան առաջին օրերուն մէջ։

Իմ արքունի դիւանէս խնդրուած էր զարժանը տնօրինել նկատմամբ Գրիգոր Գալֆայի։ Արքունի հրովարտակ մը հռչակուեցաւ Գրիգոր Գալֆայի համար, հաստատուած արքունական կնիքով։ Ուստի նախորդներուն յար և նման ըստ սովորութեան Մատէն կոչուած դիւանին իլմուխապեր մը գրուեցաւ արքունի հրովարտակին հռչակման և արքունի մուրհակին ճանաչման համար ըստ որում իմ վեհապետական հրամանս իմ արքունի դիւանէս արուեցաւ յամին 1224 Շէվվալ ամսեան առաջին օրերուն մէջ։

Իմ յոյժ պատուական ներկայ քաղաքապետս իր ինձ ներկայացուցած թագրիրին մէջ կը տեղեկագրէ թէ ըստ յայտարարութեան Գրիգոր գալֆայի այս վերջնոյս չնորհած ֆէրմանիս հրամանը, իր տան կարասեօք հանդերձ այրած է, նախապէս Օրթաքէօյ կոչուած վայրի հրդեհի միջոցին և հետեւաբար նոր ֆէրման մը խնդրած է։

Բայց և այնպէս, քանի որ նախապէս հաղորդած արքունական մէկ հրամանիս համեմատ, չնորհուած արքունական ֆէրմաններու նորոգուիլը կ՚արգիլուի մինչեւ որ Ստամպօլ Գատիսին կորստեան ստոյգ պատճառներուն վրայ քննութիւն բանայ, ուստի և իրողութիւնը իմ նուիրական և փառաղեղ Գահուս պատուանդանին ենթարկուեցաւ որոշուելով որ նորոգուի Գրիգոր Գալֆայի չնորհուած ֆէրմանը։

Նկատելով որ հնար չէ սովորական անհատներու կարգը դասել Գրիգոր Գալֆան և թէ իր բազմամեայ ծառայութեանց միջոցին իր հաւատարմութեամբ և պարկեշտութեամբ նշանաւոր հանդիսացած է, ի հաստատութիւն իր կրած ֆէրմանի կորստեան, իմ արքունի կնիքս դրոշմուեցաւ և համաձայն արքունի կնիքովս տրուած հաստատութեան հրամայեցի իմ Պաշ Տէֆտէրտար յոյժ յարգելի Մէհէմմէտ Բէուֆ պէյիս, գրի առնել նոր ֆէրման մը իմ արքունական դիւանատանս մէջ։

Իմ արքունի դիւանատանս արձանագրութիւններուն դիմելով ստուգեցի որ նախապէս յիշուած թուականին իմ արքունական հրամանս տրուած է։ Ուստի և ներկայ ֆէրմանովս կը հրամայեմ որ, իրեն չնորհած ապա-

հարկումս և առանձնաչնորհումներս, այլոց չը վերաբերելու և նախընթաց չը սեպուելու պայմանաւ, ներկայ ապահարկութեան Իրատէն իմ արքունական դիւանէս հռչակուի։

Արդ, դուք, ո՛վ Մէվլանա և Սէկպան պաչի և Ստամպօլ Ճէզիէտարի, Գրիգոր Գալֆան ի վարձ իր ծառայութեանց իր համայնքին անդամներուն մէջտեղ նշանաւոր հանդիսացնելու հարկը տեսնելով. գիտցէք թէ ինքը, իր տղաքը և իր երկու սպասաւորները ազատ են օրինական գլխահարկէն, դիւանի ծախքերէն, տարապարհակ բռնի և քմածին տուրքերէ։ Հետեւաբար գլխահարկի հաւաքիչները, ճէզիէտարները անոնց թէղքէրէ պիտի չառաջարկեն և ո և է պատրուակաւ դատի պիտի չկոչեն։ Ոչ ոք պիտի խառնուի կրած հագուստին, հեծած ձիուն կամ իշուն, գործածած գործիքներուն և կազմածին, անոր հեծած նաւակին և այս ոչ ո և իցէ աղագաւ. ազատ կացուցուած է եսպիճ, գօլ, ճարիէ, այգի, արտերու, գասապիէ, քիւրէքճի և ն. տուրքերէ. արքունական բանակի հարկ

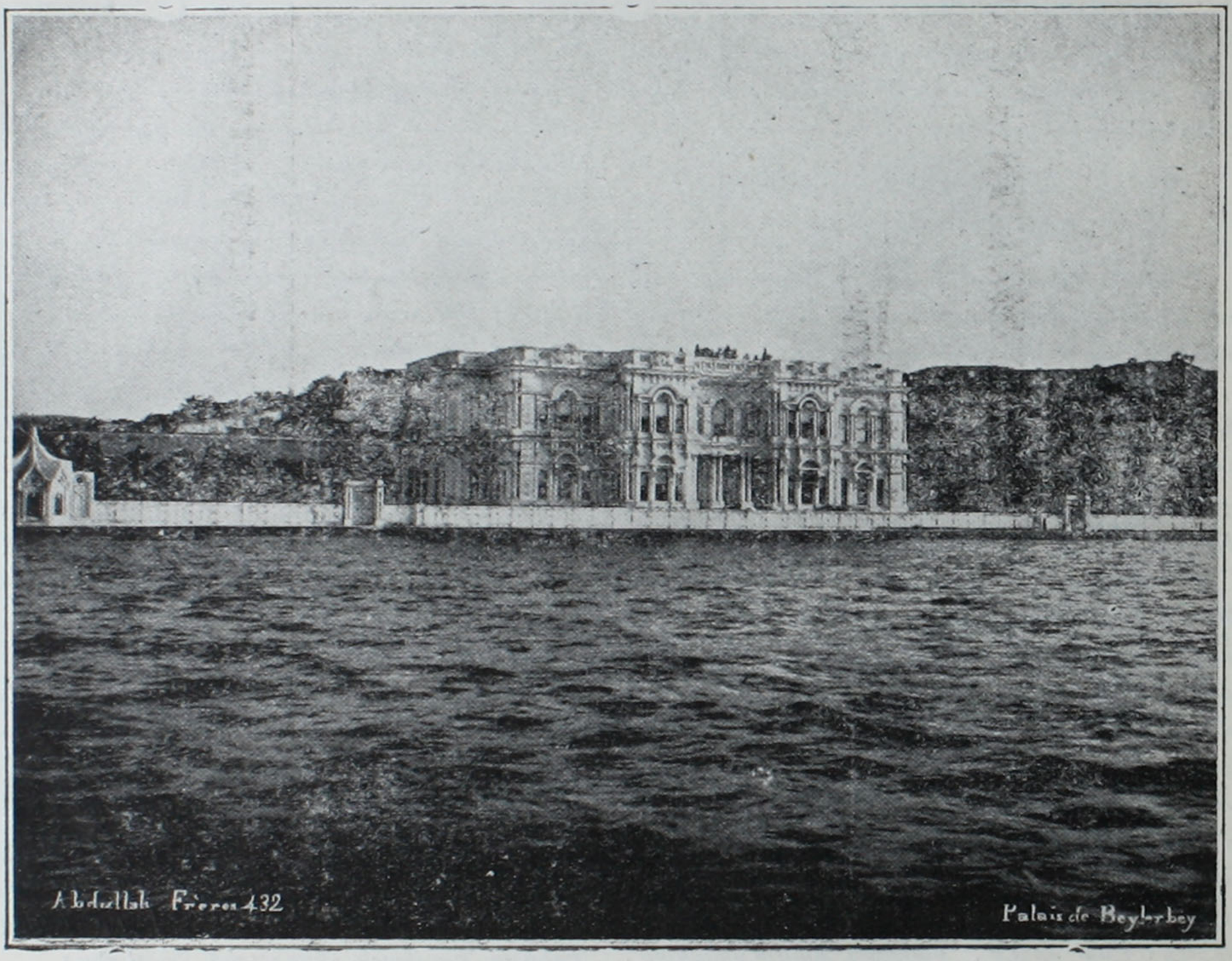

PHOT. ABDULLAH FRÈRES

148. Պէյլէր Պէյիի պաշատը

նաև պիտի չառնուի իրմէ. բաց աստի իր տունը գօնաքի պիտի չի յատկացուի, քասեմը իրմէ պիտի չի պահանջէ կալուածացանկի տուրքը և ո և իցէ պատրուակաւ երբէք պիտի չկեղեքէ։ Իր անձին կամ իր տան կարասեաց վերաբերեալ իրեղէններու համար երբէք մաքս կամ մաստարիէ պիտի չը պահանջուի։ Իր այգիին և արտին բերքը իր տունը փոխադրած միջոցին կառավարական պաշտօնեայք նաւամատոյցը կամ քաղաքին դուռը ընդդիմութիւն պիտի չընեն և խարճ պահանջելով պիտի չկեղեքեն։

Կառավարական պաշտօնեաներէն ոչ մէկը պիտի կրնայ մտնել բռնի՝ իր բնակած տունը։ Երրորդի հետ իր գործառնութեանց միջոցին, ամէն անգամ որ շէրիի միջամտութիւնն հարկաւորի, մինչեւ որ իր իսկ ձեռքով շէրիի արտօնած գրեր կամ վաւերաթուղթեր գրած չըլլայ, երբէք ոչ մէկ կերպով իրեն դէմ դատ մտիկ պիտի ըլլայ. իր դատը վերոյիշեալ պայմաններու մէջ միմիայն Տիվան-ի-Ասաֆի առջեւ և ոչ ուրիշ Տիվաններու առջեւ, պիտի տեսնուի։ Այն

պարագային յորում ծովէ կամ ցամաքի ճամբով ո և է տեղ երթայ, ոչ մէկը պիտի կրնայ արգիլել և վտանգաւոր վայրերու մէջ կառավարական պաշտօնեայք իրեն պիտի ընկերացնեն վըստահելի անձինք՝ ողջ առողջ իր մտադրած վայրը հասցնելու համար։ Ամէն կերպով պէտք է պաշտպանուի, բաց աստի զեռաներն, միրիմիրաններն, գաՏիներն, վօյվօՏներն, ինչպէս նաև այլ պաշտօնեայք պիտի չը նեղեն առանց պատճառի կամ նեղողներուն՝ այս պարագայէն օգտուելով, պիտի չօգնեն։

Ի հաստատութիւն նախատեսելոցս ահա չընորհեցի ներկայ ֆէրմանս արքունական։ Ուստի և հարկ անհրաժեշտ է արքունական կանխապատուէրիս համակերպիլ հրաժարելով ամէն հակառակ վարմունքէ.

Հռչակեալ յամին 1227 Բիպ-իւլ-էվվէլ ամսեան կիսուն (1809)։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Revue de Constantinople 1875. — Ժամանակ թիւ 386 Ա. ԱճՏօնեան. — Ընդարձակ օրացոյց 1900. — ՀամառօՏ պաՏմութիւն Յար. ամիրա Պէզճեանի (ձեռագիր Յովհաննէս Շահինեանի, այժմ վերաբերի Միհրան Թելեանի՝ ԱլեքսանՏրիա), Տ. Լեւոն Զարմճեան (ճարտարապեՏ), եւայլ:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՄԻՐԱ ՊԱԼԵԱՆ

1800 - 1866

Կարապետ ամիրա ծնած է 1800ին, իր հօրը մահուան ատեն թէև երիտասարդ սակայն վարժ ըլլալով ճարտարապետական արուեստին մէջ, իր հօրը տեղ կ'անուանուի ճարտարապետ կայսերական պալատին, իր քեռայրին Սէրվէրեան Յովհաննէս ամիրային հետ։

Իր արուեստին մէջ ցոյց տուած ճարտարութեան չնորհիւ Կարապետ խալֆա կ'արժանանայ բարձրագոյն գնահատման և ասով կը ստանայ ազգին մէջ առաջնակարգ դիրք։

Բարեսիրտ և գթած ըլլալով, հետամուտ եղաւ բարենպատակ հաստատութեանց հաստատման և բարգաւաճման։ Ուսումնասէր՝ ազգին մէջ դաստիարակութիւն տարածելու համար ջանք չը խնայեց։ Կրօնասէր՝ խստապահանջ եղաւ հաւատալիքներու մասին և աններող անոնց դէմ՝ որոնցմէ կը կասկածէր թէ չեն յարգեր հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւնները։

1832ին, երբ Պէզճեան ձեռնարկեց հիմնել Եէտի-Գուլէի Ազգ. Հիւանդանոցը, իր գլխաւոր աջակիցն էր Կարապետ ամիրա՝ որ Սէրվէրեան Յովհաննէս ամիրայի հետ հիւանդանոցի շէնքին ճարտարապետը եղաւ։ Քիչ ետքը 1836ին միշտ իր քեռայրին հետ Սկիւտարի մէջ բարձրագոյն ուսումնարան մը հաստատելու գաղափարը ունեցաւ։ Իրենց նախաձեռնութեամբ ժամանակին ամիրաները գումարուեցան Պատրիարքարան՝ Աղաւնի Պատրիարքի նախագահութեան տակ, Օգոստոս 26ին։ Այդ ժողովին մէջ որոշուեցաւ Սկիւտարի Երուսաղէմատան խարխուլ վանքը վերաշինելով բանալ ճեմարանը։ Ամիրաները յանձն առին ճեմարանին տարեկան ծախքը հոգալ և շինութեան ծախքին համար Երուսաղէմի վանքը վճարեց 200000 դրուշ։ Շէնքին հիմնարկութիւնը կատարուեցաւ Սեպտեմբեր 18ին և երկու տարի ետք 1838 Դեկտեմբեր 9ին ճեմարանը կը բացուէր։

Սկիւտարի ճեմարանը Ազգին առաջին բարձրագոյն վարժարանը եղաւ այսպէս և մանկավարժական նոր սկզբունքներու համաձայն կառավարուելով կարող ուսուցիչներու ձեռքով հասցուց զարգացած աշակերտներ։ Ծանօթ են նաև դժբաղդաբար այն վէճերը որոնց տեղի տուաւ կրթական սոյն հաստատութիւնը դուռ բանալով ժողովուրդին և ամիրաներուն մէջ եղած կռիւներուն որոնց միջոցին Պալեան ամիրան Խնաֆներուն կողմը կը բռնէր միշտ։

1847ին Կարապետ ամիրա աջակցելով վառօդապետ ամիրաներուն, Ճէզայիրլեանի, և Կրճիկեան Յակոբ էֆէնտիի՝ գլխաւոր ջանադիրներէն մէկը եղաւ որպէս զի հաստատուի հոգեւոր, ինչպէս նաև գերագոյն ժողովները, այս վերջնոյն կը մասնակցէին Խնաֆներն ալ, և ահա ստորագրել տուին Մատթէոս Պատրիարքի թագրիր մը որով կայս. կառավարութենէն արտօնութիւն կը խնդրուէր երկու ժողովներուն կազմակերպութեան։

Ինք Գերագոյն Ժողովի գործոն անդամներէն մէկն եղաւ, քանիցս նորէն կոչուելով այդ պաշտօնին։

1854ին, ճարտարապետ ամիրան նախաձեռնութիւնը ունեցաւ երկրագործական դասեր հաստատել տալու հիւանդանոցին մէջ, ուր փոխադրուած էր Սկիւտարի ճեմարանը։ Այս նպատակին իրագործման համար 1000 ոսկիի մօտ գումար մը յատկացուց, թէև այդ երկրագործական դասերը երկու տարի վերջը դադրած էին արդէն, առանց ո և է արդիւնք մը ունենալու։

1858ին, ժառանգաւորաց վարժարան մը բացուեցաւ Հիւանդանոցին մօտ՝ Ս. Յակոբայ վանքին մէջ։ Պալեան ամիրա և Պօղոս Տատեան այս առթիւ իրենց ծախքով նորոգեցին Ս. Յակոբայ եկեղեցին, գիշերօթիկ վարժարանի յատուկ սրահ, սենեակներ, սեղանատուններ շինուեցան և Հիւանդանոցին մէջ ալ նորոգութիւններ եղան։ 1500 ոսկիի չափ ծախսուեցաւ այս շինութիւններուն։

Պալեան ամիրա գլխաւոր պաշտպանն էր այս Ժառանգաւորաց վարժարանին, որուն ծախքերը գլխաւորաբար ինք կը հոգար։ Այս վարժարանն ալ քիչ ատենէն կը փակուէր առանց արդիւնքի։

Ամիրան 1859 ապրիլ 12ին կտակ մը կը գրէր յաջողցնելու համար զարգացած երիտասարդներ հասցնելու իր ծրագիրը։ Եալովայի մօտ իր ունեցած հասութաբեր կալուածները ամբողջովին կը կտակէ Ազգին, գործածուելու համար Ժառանգաւորաց վարժարանին պէտքերուն։

149. Կարապետ Ամիրայ Պալեան

Այս կտակը 1861ին իր կենդանութեան իսկ կը գործադրէ՝ Ազգին թողլով այդ կալուածները, յատուկ յայտարարագրով և անոր մատակարարութիւնը կը յանձնէ Արմաչու վանքին Միաբանութեան։

Բայց 1866ին սկիզբները ամիրան վերջնապէս այդ կալուածներուն մատակարարութիւնը կը թողու Երուսաղէմի վանքին։ Այս բարերարութիւններէն զատ, ճարտարապետ ամիրան իր բնակած թաղին Պէշիկթաշի վարժարանին և

աղքատներուն մեծ օգնութիւններ ըրած է և կառուցած է Պէշիկթաշի Եկեղեցին 1838ին։

*
* *

Կարապետ Գալֆա ծառայած է երեք Սուլթաններու Մահմուտ Բ.ի Ապտ-իւլ-Մէճիտի և Ապտ-իւլ-Ազիզի և քսանէ աւելի շինութիւններ գլուխ հանած է ատոնցմէ շատին գործակցած են իր քեռայրը Յովհաննէս Ամիրա Սէրվէրեան և իր Նիկողոս զաւակը ինչպէս որ կը հասկցուի Մեղուի մէջ գրուած յօդուածէն։

Սոյն շէնքերուն գլխաւորներն են։

Տօլմա Պաղչէի պալատը (պատկեր թիւ 145)

Սալը Բազարի պալատը (այժմու Երեսփ. Ժողովի շէնքը)

Օրթաքէօյի մզկիթը (պատկեր թիւ 150)

Մէճիտիէի մզկիթը

Բանկալթիի զինւորական վարժարանը

Զէյթուն պրունի դարբնոցարանները

Մաքրի-գիւղի գործարանը

Սուլթան Մահմուտի դամբարանը (պատկեր թիւ 151)

Պաղչէ քէօյի պէնտերը։

Կարապետ ամիրա իր զաւկներուն լաւ կրթութիւն մը տուած է դրկելով զանոնք Եւրոպա ուր սորվեցան ճարտարապետութիւնը և գլեցին անցան իրենց մեծանուն հայրը և որոնց վրայ կը խօսինք արդէն։

Ուղեւորած է Անիի Աւերակները ուսումնասիրելու համար Հայկական-Ճարտարապետութիւնը և անշուշտ օգտուած է իր ձեռնարկներուն մէջ։

Մեռած է 1866 նոյեմբեր 15ին և թաղուած Պէշիկթաշի գերեզմանատունը։

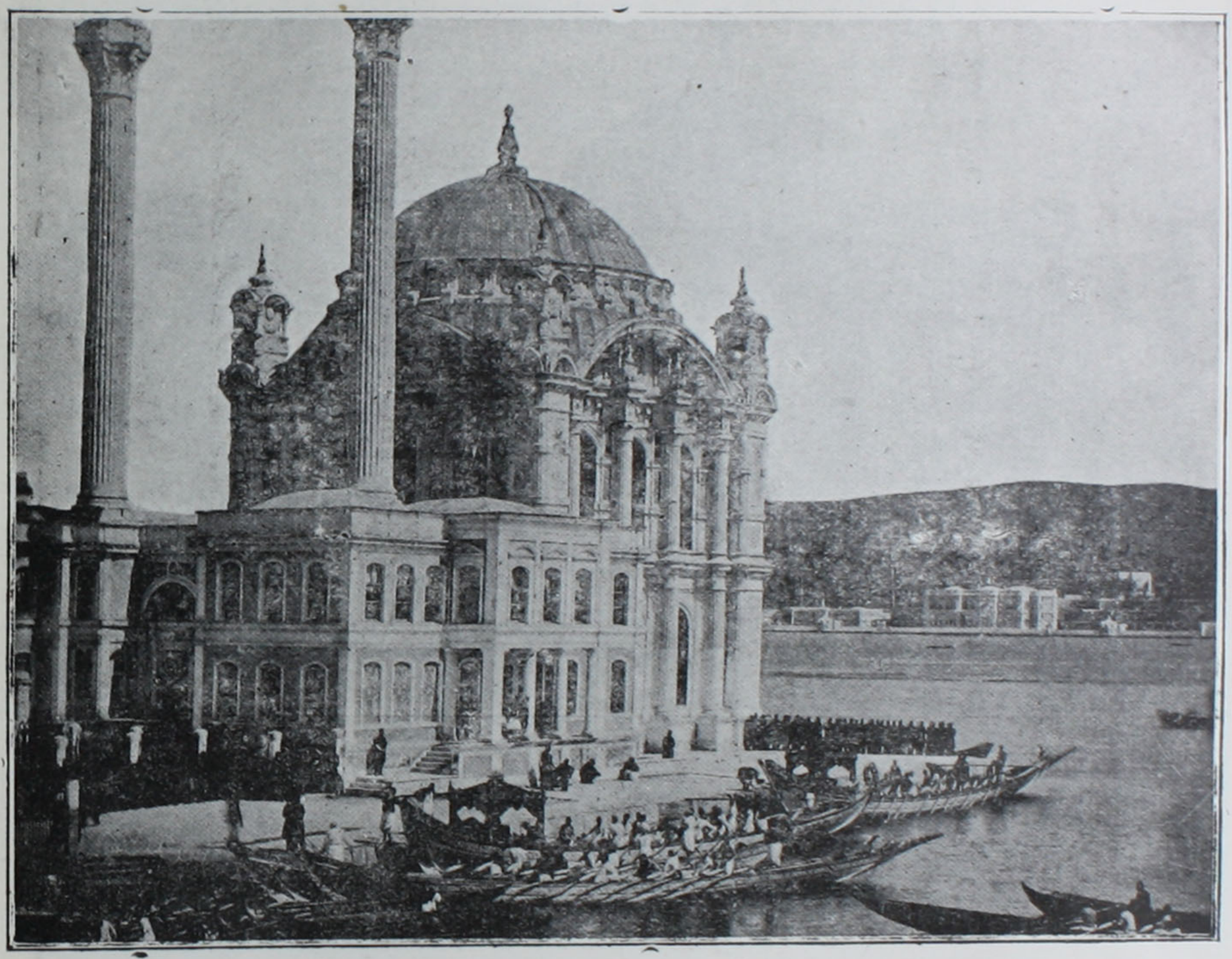

PHOT. ABDULLAH FRÈRES

150. Օրթաքէօյի մզկիթը

Երջանկայիշատակ Սուլթան Ազիզ կայսեր նաւակով Սելամլիքի երթալու պահուն լուսանկարուած

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Ընդարձակ օրացոյց 1900, 1901, 1910, Պտմ. Ազգ. Հիւանդանոցի.— Պտմ. Պէրպէրեան.— Կենգր. Յարութիւն Պէզճեանի.— Բիւզանդիոն թիւ 4027, La Turquie, Հայրենիք թիւ 1573

PHOT. SEBAH & JOAILL'ER

151. Սուլթան Մահմուտի դամբարանը

ՆԻԿՈՂՈՍ ՊԷՅ ՊԱԼԵԱՆ

1826 — 1858

Արքունի ճարտարապետ Կարապետ ամիրա Պալեանի երկրորդ զաւակն էր Նիկողոս Պալեան որ ծնած էր 1826 նոյեմբեր 19ին Պոլսոյ մէջ։

Իր հայրը կանուխէն զգացած էր թէ՝ որքան որ իրենց սերունդը յաջորդաբար կարող եղած էին ճարտարապետութիւնը հիմնաւոր կերպով ուսանիլ և գործադրել, սակայն թերի մը կը մնար տակաւին, և ատիկա Եւրոպական ճարտարապետութեան հետեւած չլինելնին էր։ Ատոր համար իր բոլոր զաւակներուն ալ ուսումը լրացուց զանոնք ուղարկելով Բարիզ և Իտալիա։

Նիկողոս իր մանկութենէն ցոյց կուտար արդէն թէ՝ իր լուրջ ու խելացի մտաւորական հանճարովը պիտի կրնար փայլիլ ու պսակել իր հօր փափաքները։ Մանկական խաղերը զինքը չէին հետաքրքրեր, իր միակ զուարճութիւնը իր մայրն էր, որուն խնամքին և գգուանքին տակ կը մեծնար հետզհետէ, և երբ իր մայրը կորսընցուց, իր առողջութիւնն ալ խանգարեցաւ։ Հազիւ ստացած նախնական կրթութիւն մը, դեռ պատանի Բարիզ ուղեւորեցաւ 1843ին իր հօր փափաքովը, որ զինք կը յանձնէր Խաչատուր Պարտիզպանեանի խնամքին։ Բարիզի մէջ կատարելագործելով իր նախնական կրթութիւնը, անցաւ Սէնթ-Պարպ վարժարանը, ուր հետեւեցաւ ճարտարապետութեան ընթացքին, իր ազնիւ վարքովը և աշխատութիւնովը չու-

Սակայն իր աշխատութեանը գլուխ գործոցը եղած է Զրաղանի պալատին յատակագծին պատրաստութիւնը, որուն չհնութեան սակայն չէ կարողացած հասնելու իրեն կանխահաս մահուան պատճառաւ, և զոր յետոյ աւարտեցին իր եղբայրները Յակոբ և Սարգիս պէյերը։

Ինք վերածնութեան դպրոցին սկզբունքները լաւ կերպով ըմբռնած և թօթափած էր տով գրաւեց իր վրայ ուսուցիչներուն աչքը ու համարումը։ Պ. Լապուսլի, դպրոցին վերատեսուչը միշտ իր գոհունակութիւնը կը յայտներ իր սիրելի աշակերտին մասին։

Այդ միջոցին ծանր հիւանդութեան մը կը բռնուի, սակայն Տօք. Պուչիո մեծահամբաւ բժիշկին խնամքներովը կ'առողջանայ, և իր հօրը հրամանովը Պոլիս կը վերադառնայ 1845ին առանց կարենալ աւարտելու վարժարանին ընթացքը և ստանալու վկայական։ Եւ այդպէս ճարտարապետական աւելորդ կանոններու և իր հօր ժամանակելով կը սկսի յառաջդիմել արուեստական նախապաշարումներու լուծը։ ճարտարապետական ասպարէզին մէջ։

Ինք կը գործակցի իր հօր շատ մը շէնքերու շինութեանը և կարեւոր մասնակցութիւն մը կ'ունենայ այնպէս որ իրեն կը սեփականի այսօր այն մեծ հիացումը որ կ'ունենանք դիտելով Տօլմա Պաղչէի պալատին գահոյքի սրահը (Տես թիւ 147) և պատուոյ երկու դռները, (Տես թիւ 152) ինչպէս նաև Օրթագիւղի և Զրաղանի մզկիթները, Ըհլամուրի քէօշկը։ (Տես թիւ 165)։

152. Տօլմա Պաղչէի պալատին դուռը

* * *

Նիկողոս պէյ Պալեանի մէջ գեղարուեստը սիրող մարդէն զատ կը գտնուէր նաև նոյնքան ջերմապէս իր ազգը ու հայրենիքը սիրող մարդը։ Եւ այսօր երբ կը դիտենք իր ճարտարապետութեան հակայ գործերը իբր կենդանի վկայներ, նոյնքան եւս պէտք է գիտնանք թէ գոնէ մասամբ իրեն կը պարտինք մեր ազգային բարոյական շէնքերն եւս, այսպէս Ազգային

օրէնքը, լեզուն ու դպրոցը կանոնաւորելու ձեռնարկութիւնները որոնց երեքն ալ լաւագոյն վիճակի մը հասցնելու նախագաղափարը ունեցած է ինք։

1853 հոկտ. 22ին Գերագոյն Ժողովը զինքը առաջին անգամ կազմուած Ուսումնական

153. Խաչատուր Պարտիզպանեան

Բարիզի մէջ խնամակալ Նիկողոս պէյ Պալեանի

Խորհուրդին անդամ կ'ընտրէ Օտեանի, Պարտիզպանեանի, Ռուսինեանի ընկերակցութեամբը։ Այդ Ուսումնական Խորհուրդին առաջին գործը կ'ըլլայ կանոնաւորել աշխարհաբար լեզուն քերականական որոշ կանոններով։

Ինք նաև մեծ դեր մը ունեցած է Ազգ. սահմանադրութեան օրէնքներու հաստատման մէջ, թէև չէ կարողացած յայտնապէս գործել, ըստ որում իր հայրը Կարապետ ամիրա կը փափաքէր հաստատ պահել Ամիրայական իշխանութիւնը ընդդէմ ժողովրդական Սահմանադրութեան, սակայն միշտ յղացող ու խորհրդատու եղած է իր մտերիմներուն որոնց գաղտնի՝ ժողովքներուն եւս ներկայ եղած է։

Նիկողոս պէյ իր փառքին գագաթնակէտը չի հասած դեռ երիտասարդ 32 տարեկան մեռած է 1858 փետրուար 27ին։ Սուլթան Մէճիտ կայսրը որուն սիրելին էր, արտասուած է հէք Պալեանի վրայ։ Նիկողոս Պալեան իր քաղցր ու ուշիմ բնաւորութեամբը այնքան խորունկ հետքեր ձգած է իր մտերիմներուն վրայ, որոնք տարիներ վերջը իսկ արտասուելով դրուատած են իր առաքինի ու բեղմնաւոր կեանքը։

Իր մտերիմը Գր. Օտեան իր մահուան առթիւ գրած է հետեւեալը Մեղուի 1858 մարտ 10ի յաւելուածին մէջ։

ՆԻԿՈՂՈՍ ԱՂԱ ՊԱԼԵԱՆ

Մահն ի՛նչ առատ կը հընձէ և քանի՛ հասկ ոսկէպսակ իր մանգաղին հարուածներուն տակ կ'ըյնին նորահասակ.....։

Որմէ հետէ աչքէրնիս բացվէցան ի լոյս և մարդկանց անհուն խառնիճաղանճին մէջ կրցին զօրէլ անանկ հազուագիւտ անձինք որոնք աւելի իրաւունք ունէնային մեր ուշադրութիւնն ու սէրն իրենց գրաւէլու, այս քանի՛ էղաւ որ մահը խլեց մեր աչքէրէն, մեր սրտէն ու ակնկալութիւններէն...։

Մայր-քաղքիս և շրջակայից ազգային և այլազգի օրագիրները հասարակութեան ու մասնաւորապէս հայ ազգին զգացմանցը թարգմանն ըլլալով՝ խօսէցան այն աղետալի հարուածին վրա որով կայծակնահար ըրաւ երկինք ոչ թէ ընտանիք մը միայն՝ այլ ա՛զգ մը հաւայն։ Վեց եօթ հազար հոգի միահագոյն լացին փետրվարի 28րդ օրը՝ դագաղի մը ետեւէն որ հողին կը տանէր յանձնէլ Պալեան Նիկողոս աղային վերջին մնացորդները։

Լացա՛ւ Մասիս, լացին Արշալոյսն ու Մէճմա՛ի Հավատիս, լացաւ Ֆռանկէրէն օրագիրն ալ «Բռէս տ՛Օրիան»։ Մենք ամէնէն ետքը կուգանք գլխիկոր ու մինաւորիկ, երբ արդէն յուղարկաւորութիւնն անցած լմընցած ու բազմութիւնը ցրված է, երբ ամէն մարդ կըսկիծն ի լաց փարատած ու աչուքներուն արտասուքն ալ սրբած է վերջապէս, կուգանք երկու կաթիլ աղի արտասուք ալ մենք թափէլու, նա անիծա՛ծ արտասուքներէն որ երբէք չէն չորնար մարդուս կեանքին մէջ, իբր հարկ մ'երախտագիտութեան սիրոյ և մեծարանաց առ վսեմախորհուրդ բարեկամն մեր որ ատենով այնքան սիրէց, քաջալերէց ու պաշտպանէց մեզ...։

Կըսկիծը յ'ուշ կ'ածէ, սիրելիին մահը լացօղը անոր գործքէրը կը պատմէ։

Նիկողոս աղային գործքէրուն առաջին աղբիւրը, ինչպէս ընդհանրապէս ամէն մարդու, այն առաջին կրթութեանը մէջ պէտք է փընտրուէլ որ իր ընտանեաց ծոցը, իր ծնողացն աչքին տակ կատարվէցաւ։

Մեծցաւ աստուածպաշտութեան ու ջերմեռանդութեան օրինակներու մէջ. Մեացածը իր ետքէն առած կըրթութիւնն ու ուսմունքն ըրաւ։ Բարի մայր մը իր թարմ սըրտին մէջ կը գրէր բնութեան ձեռքովը բարոյականին պարզ և համաշխարհական ըսկըզբունքները. քնքուշ ձեռքով կը խնամէր այն նորածին տունկը որ պըտղատու ծառ մը պիտի ըլլար ատենէ մը ետքը և կը զըւարճանար տեսնելով իր որդոյն կաթոգին փոխադարձ սէրն իր վրա։

Աւելի եւս զըւարճութիւն էր անտարակոյս տեսնել այն մատաղ տարիքին մէջ՝ իր լուրջ ու զգօն կենցաղն որ դոգցես պայծառ ու գեղեցիկ օրի մը ծիծաղերես արշալոյսն էր։ Չ՚ունէր հրապոյր խաղն ու հաճոյքն անոր համար իր մանկութեան հասակին մէջ անգամ, ուր ամէնայն ինչ խաղ և հաճոյք է. իր մէկ հատիկ զըւարճութիւնը՝ իր մայրն էր որի գգուանացն ու խնամոցը յարեալ կը զօրանար ու կ՚աճէր հանապազօր, անանկ որ երբ իր մայրը կորուս՝ իր առողջութիւնն ալ վտանգի մէջ ընկաւ, մինչեւ պարտաւորեցան ծնօղքն ի Բարիզ զրրկելու 'զինքը, յանձնելով 'զանի այն անձին որի պաշտօնն էր կարծէս հայ պատանին ի քաղաքակըրթութեան վառարանն առաջնորդել և 'զոր շատ չընէր որ կորուսինք, Պ. Խաչատուր Պարտիզպան։ Բարիզ՝ նախակրթական ուսմունքն առնէլէն ըզկնի Սէնթ-Պառպ ըսված դըպրոցին մէջ, հետեւեցաւ ճարտարապետական արուեստին։ Իր ազնիւ բարքն ու փութաջան աշխատութիւնը շուտ գրաւէցին իր վրա վարպետներուն սէրը։ Պ. Լապռուսթ, դըպրոցին վերատեսուչը, պարծենալով կը յիշէ մինչեւ այսօր իր ամէնասիրելի աշկերտը, որ և իր բոլոր կեանքին մէջ անկորուստ պահեց այն փոխադարձ սէրն ու յարգանքը 'զոր Լապռուսթին ընծայելով, առաքինութեա՛ն ընծայել կը թըւէր իրեն։ Մինչ ասանկ պատանին կը զարգանար ու իր ծնօղաց և սիրելեաց սիրտը յոյսերով կը լըցնէր, ծանր ու տաժանելի հիւընդութիւն մ՚էկաւ վրան և քչիկ մ՚այլ եւս և ահա՛ իր հայրենիքէն ու ընտանիքէն հեռի տար աշխարհի մէջ պիտի կընքէր այն կեանքն որ այնքան բեղմնաւոր պիտի ըլլար և որ դարձեալ խիստ կանուխ պիտի վերջանար...։ Ազատեցաւ Նիկողոս ազան, Պույեօ մեծահամբաւ բժըշկին անձնըւէր ջանքովը. այլ ընտանիքը պարտաւորեցաւ 'զինքն ի Պօլիս բերելու ուր իր հանապազօրեայ ու անխոնջ աշխատութեամբը ըսկըսաւ յառաջ երթալ ու բարգաւաճիլ ամէն կերպով.

. . . . . ։

Հոս իր կենաց է՛ն գեղեցիկ մասը կ՚ըսկըսի այլ եւ է՛ն ծածուկ. զի ոչ միայն իր վիճակը՝ այլ եւ իր բնական բերմունքներն ալ 'զինքը կը պարտաւորէին կերպով մը այն ծածկութեան։

Նիկողոս ազան իբր արհեստի մարդ, ճարտարապե՛տն արքունի, իր գործէրը անկարելի

154. Լեւոն պէյ Պալեան (ճարտարապետ)
Որդի Նիկողոս պէյ Պալեանի

էր որ դատապարտվէին այն նսեմութեան՝ որի մէջ դեռ չը մեռած թաղվիլ ուզած էր միշտ։ Պօսֆոռի շքեղ ափանցը վրա բնութեան գեղեցկութեանցը հետ մըրցելով իր հանճարը՝ ասդին անդին մէյ մէկ անսուտ և անփուտ վկայ ձգած է իր արուեստական գեղեցիկ տաղանդին, իր վառվըռուն ու բեղմնաւոր երեւակայութեանը։ Քարը մարմին տուած է իր մըտքէրուն ու ախորժակին և անմահացուցած է 'զանոնք դարէ ի դար։

Որչափ ալ անտեղեակ ըլլայ մարդ արհեստի անկարելի է որ զարմացմամբ իմն և զմայլմամբ երբեմն կանկ չ՚առնէ Տօլմա-Պաղչէյի պալատին արքունի սրահին ու երկու դուռէրուն առջեւ, Օրթագիւղի մըզկիթին, Օխլամուռի քէօշկերուն առջեւ և չը համոզվի Թօբհանէյի ժամացուցի աշտարակին ճարտարապետական կատարելութեանը... այլ իր այլ ամէնէն ընտիր գործքը ուր իր ծայրագոյն հըմտութիւնն ու կիրթ ախորժակը յայտնի կը տեսվին, նոր շինվէլիք Չրաղանի պալատին յատակագիծն է... աւա՛ղ որ չը հասաւ ի գլուխ հանելու։

Վերածնութեան ըսված ճարտարապետական դըպրոցին աչակերտ գրրված ըլլալով բարէ-բախտաբար, թօթված էր աւելորդ կանոններու և արուեստական նախապաշարումներու լուծը և ընդարձակ ու անաղօտ հօրիզօն մ'ունէր առ-ջեւը որի մէջ իր գեղեցիկ երեւակայութիւնը ա-զատօրէն կըրնար թըռչիլ... այն ազատութիւնը բանաւորութեան վրա հիմնած, 'զոր իմաստա-

155. Նիկողոս պէյ Պալեանի աղջիկը
Տիկին Երանուհի Երամ պէյ Երամեան

սիրութեան մէջ մուծեց Տէքառթ, որով ըզ գրա-կանութիւնն օժտեց Հիւկօ և 'զօր մեր գրակա-նութեան մէջ մուծցնելու համար քաջալե՛ր էր հանդիսացած ինք...

Հոս կ'աներեւի արհեստի մարդը ու տեղի կուտայ մրտքի ու գրի մարդուն...։— Չ'էնք ուզէր պատռել այն վարագոյրն որ միշտ քաշ-ված պահել ուզէց ինք, իր համեստ և ուսում-նասիրական սենեկին մէջ անցուցած կեանքին վրա, ուր աշխըրհի է՛ն նշանաւոր և է՛ն ար-դիւնաւոր միտքէրուն հետ հաղորդակցութիւն էր հաստատած և որի դուռը սակաւաթիւ բա-րէկամաց միայն կը բացվէր... Այս բարեկամ-ները երբէք չը պիտի մոռնան այն թանկագին և անդառնալի ժամէրը որ մէկ տեղ սահէցու-ցած էն ազատ մըթնոլորտի մը մէջ, հեղնելով ի-րենց սիրտն ու հոգին մտերիմ խօսակցութեանց մէջ, ուր ամէնէն էվել իր պայծառ ու սիրուն մրտքը սուրբ յափշտակութեամբ մը վերացած' կարծէս թէ ուրիշ աշխըրհէ մը լուր կուտար մե-զի... և այն ձմռան երկար երեկոյթներն ուր այնքան անուշիկ յոյսէր կը գըլտորցընէին լռու-թեան ու միայնութեան մէջ և որոնց վրա աչ-քէրնին, ափսո՛ս խիստ կանուխ բացվէցաւ... այն վառարանն որ իր հարուստ գըրքատանը երկու թեւէրուն մէջ տեղէն իր նսեմ սենեկին մէջ լոյս ու ջերմութիւն կը սըփռէր, այն սե-ղանն որի վրա կ'աշխատէին մերթ' ազգին օգ-տին համար և մերթ գրիչն ու թուղթը վերցը-նելով ճերմակ լաթը կը փռէին կերակուրնին ու-տելու համար, այն գինիի բաժակներն որմէ մէկ քանի կաթիլ այնքան հզօր է սիրոյն բոցը ար-ծարծելու անկեղծ սիրտէրու մէջ, մինչեւ այն սիրէլի ծառայն որ իր տիրօջը պէս կը խնամէր 'զիրենք ալ և որ իրենց հետ տըրտո՛ւմ է այսօր։ Ասոնք ամէնն իրենց համար մէյ մէկ անգին յի-շատակներ էն որ կարծեաց և դրից զանազա-նութեան միջեւէն ողջ ազատած ու միշտ կեն-դանի պիտի մնան...։

Մարդ երբ այս սենէկէն դուրս կ'ելնէր սիրտը ցնծութեամբ կը խայտար ու փառք կու-տար Աստուծու որ այս անիծապարտ աշխըրհին վրա ուր այնքան անիրաւութիւններ կան, այն քան անխըղճութիւններ և այնքան ամպարիշտ կարծիք, անանկ մարդիկ ալ կը գըտվին գոնէ որոնց էութիւնը հաւաստիք մ'ընծայէ նոյնինքն ամէնաբարի էակին գոյութեանը...։

Խիստ ընտանի էին Նիկողոս Աղային Ցը-ռանսայի ընտիր ընտիր իմաստասէրներուն, բա-նըստեղծներուն ու պատմագիրներուն գործքէ-րը, որոնց բարձր ու առողջ խորհրդածութիւն-ները աղէկ ուղղութիւն մը տուած էին իր մտա-ծութեանցը, որով և իր ըսկըզբունքները հաս-տատ կէտի մը վրա հիմնեալ էին. այն հաստատ կէտը որ ամէն մտածօղ գլուխներ չատ փընտըռ-տուքներէ ետեւ գտած էն վերջապէս, նման ճամբորդ նաւի մը որ ալէկոծեալ ծովի մը վրա երկար ատէն ծըփալէն երերալէն ետեւ կուգայ նաւահանգըստի մը հանդարտ ջուրին մէջ երկաթ կը նետէ։ Մարդկային մտածութեանց ալէկոծու-թեանը մէջ հանդարտ նաւահանգիստը' աշխար-հիս նպատակին և մարդուս ճշմարիտ պաշտօնին ճանաչումն է, մէկ խօսքով ճշմարիտ Աստուած-պաշտութիւնն ու քրիստոնէութիւնն է։ Նիկողոս աղան վաղուց գտած էր իր նաւահանգիստը։

Այս ըսկըզբունքները անբերրի չ'էղան և իր ընդհանուր վարքին վրա ունէցած երջանիկ ազ-դէցութիւննին նախանձելի ըրին 'զանի։ Աստ-

ուած 'զինքն օժտած էր անանկ բնական ձիրքէ-
րով և բախտն անանկ յաջողութեամբ մ'որ չատ
չը պիտի տեսնէին մարդիկ իրեն' այն հպարտու-
թիւնն որով հասարակ մարդոց սիրտը այնքան
հակամէտ է ուռէնալու։ Եւ ասկէ աւելի ի՞նչ
փառք կըրնայ ըլլալ որ դեռ մանուկ հասակէն
կօրէն մարդիկ, ինք ունայնութի՛ւն էր գտած...
չ'ունէր աչք իր ունէցածին վրա, չ'ունէր աչք
աւելիին. իր ակընկալութիւններն ի հանդեր-
ձեա՛լն էր հաստատած... Թո՛ղ գան ըսէն հիմա
նորէն իր գերեզմանին վրա, թէ մարդուս ճակ-
տի-գիրը հոս կ'ըսկըսի և հոս կը լըմընա՛յ.

PHOT. SEBAH & JOAILLIER

156. Չրաղանի պալատը

մարդս իրմէ կախված տեսնէ հարիւրաւոր մար-
դէրու բախտը, որ իր գերդաստանին նեցուկն
ու փառքն ըլլայ, որ իր ազգն իրմով կարենա՛յ
պարծիլ, որ պսակեալ գըլխի մը հանապաղօրեայ
ընկերակիցն ըլլայ, որ իր ախորժակին ու տա-
ղանդին վրա ամէնուն զարմանքը գրաւէ, որ
իր արժանաւոր գովեստնէրը Եւրոպայի օրագիր-
նէրուն մէջ կարդայ, և այս ամէն բարէմաս-
նութեանց համար իր ճակտին քըրտանցը ու
մըտքին յատկութեանցը միայն պարտաւոր զգայ
ինքզինքը և որոնց մէջ մեղքին ձեռքն իր
յաւիտէնական հետքը ձգած չ'ըլլայ...։ Եւ սա-
կայն ուր երջանկութիւն կը գըտնէն հասարա-
արդարին մահը, եթէ ուրիչ փաստ ալ չ'ըլլար
ապագայ կենաց ճշմարտութեան, հերիք էր է՛ն
ապառում միտքէրն անգամ համոզելու։

Ահա՛ մարդը իր սենեկին մէջ, իր մտածու-
թեանցը, իր ըսկըզբունքնէրուն, իր գիրքէրուն,
իր բարեկամներուն հետ։ Այլ ոչ նըւազ գովէլի էր
ընտանեացը մէջ, իր հօրը հետ, իր եղբարցը հետ,
իր ամուսնոյն հետ, իր որդոցը հետ։ Իր մեռած
օրը իր գերդաստանն իրմով միանգամայն կո-
րուս բարի զաւակ մը, բարի եղբայր մը, բարի
ամուսին մը, բարի հայր մը։ Բնաւ պակասու-
թիւն մը չ'ըրաւ իր որդիական պարտաւորու-
թեանցը մէջ և յարգանաց ու հնազանդութեան

հարկը անթերի վճարեց առ այն որ խրոխտալով ինն կը գուրգուրար իր սիրէլի որդոյն վրա և որի կըսկիծն այսօր մխիթարութիւն չ'ունի բընաւին...։ Պատկառէլի իրմէ կրտսեր եղբարցը և ակնածու անգլանկին, սիրէլի էր հաւասարապէս ամէնուն. իր սէրն ալ անոնց վրա ոչ

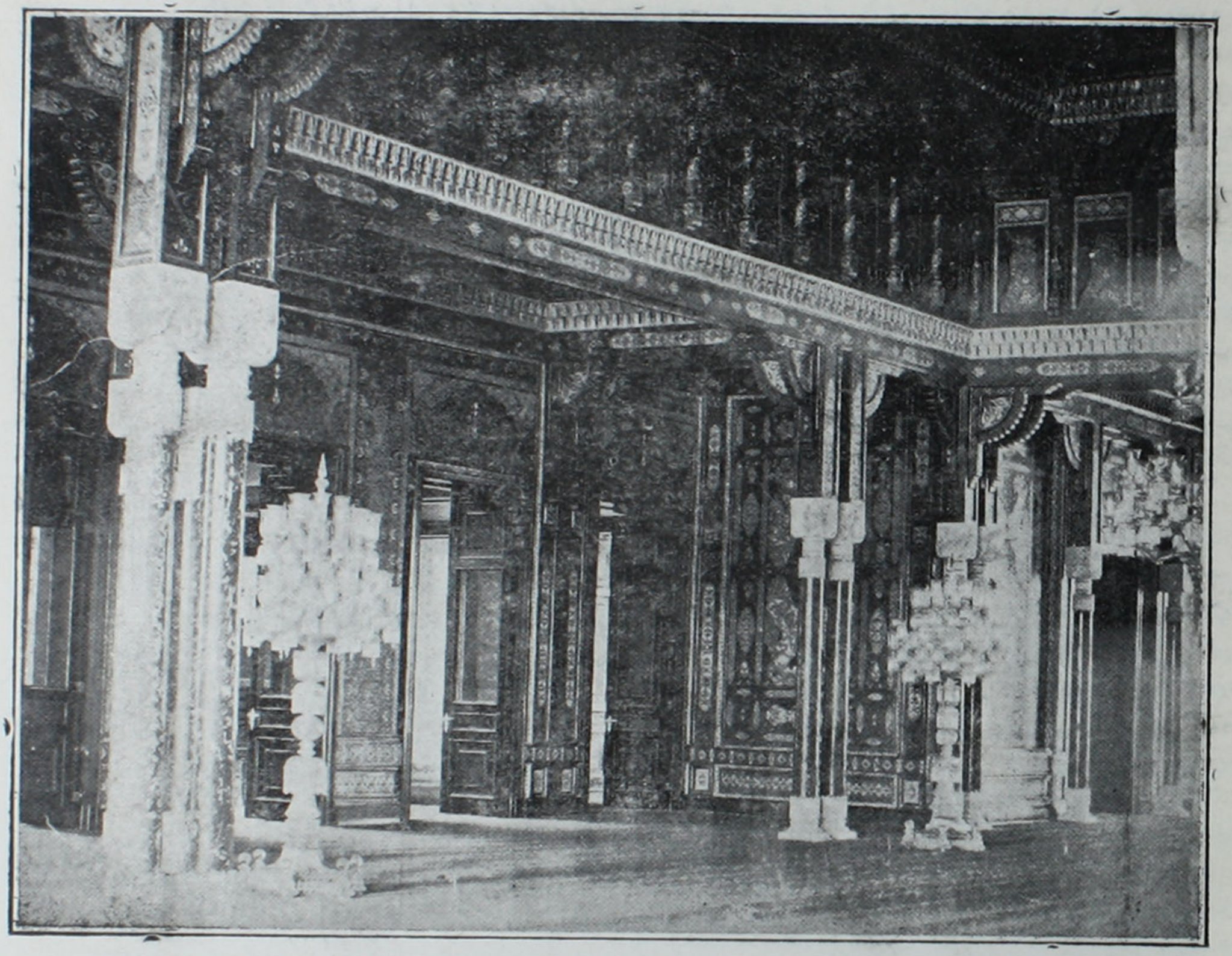

PHOT. ABDULLAH FRÈRES

157. Զրաղանի պալատան ներքին մաս

սակաւ արդիւնք ունէցաւ և ազդէցութիւն բարեբաստիկ...։ Խանդակաթ սիրով սիրէց նաեւ միշտ իր ամուսինն ու որդիքն որոնց վրա այնքան գեղեցիկ իղձէր կը տածէր սրբոյն մէջ, որոնց ապագայն ինք իր ձեռքովն յարդարէլ իր մէկ հատիկ փառասիրութիւնը պիտի ըլլար այս աշխարհիս վրա՛։

Սիրտ մը որ այսքան ազնըւական զգացումներով լցված էր, չ'էր կրնար ցամաք մնալ բարի գործքէրու։ Աստուած միայն գիտէ քանի՛ արտսուք չորցուցած է իր կարճատեւ ընթացքին մէջ մարդկային աչաց. քանի՛ մարդիկ յուսահատութեան վհին բերնէն ազատած է, քանի՛ ընտանիք՝ թշուառութեան դատապարտված՝ իր ձեռքէն իրենց երջանկութիւնն ընդունած էն, ոչ թէ իբր ողորմութիւն որ նըւաստացուցիչ կը թըւէր իր փափուկ սրբոյն, այլ իբր պարտաւորութիւն 'զոր առ ընկերն կը հատուցանէր...։ Այս մեծ, այս գեղեցիկ, այս միակ պարտաւորութիւնը անթերի կատարեց։ Հաւատարիմ թարգմանն էղաւ իր գործ բովը Քրիստոսի մարդկութեան տուած սա միակ պատուէրին թէ «Սիրէցէ՛ք ամէնդ ալ իրար»։ Այս պատուէրն ինք ազէկ հասկըցաւ և ազէկ ալ գործադրեց. ա՛լ ի՞նչ պէտք է իր յիշատակին համար . . . . . .։

Իր վերջին օրէրն իր վարած կեանքին արժանի կերպով անցան... Տակաւին այն դժընդակ հիւընդութիւնը չ'եկած վրան, երբ թեթև նշանները միա՛յն 'զինքն անկողին ձգած էին և ծանրանալու երեւոյթներն անտեսանելի էին գիտութեան աչքէրուն, ինք իր հոգոյ աչքովը նախատեսած էր իր մօտալուտ վախճանը։ Իր մտածմունքներն էղան անդէն՝ իր ընտանեաց, իր սիրէլեաց ապագայն և իր հոգոյն յաւիտենակա՛ն ապագայն.

«Անդիի կեա՛նքը, ո՛հ, ի՛նչ գեղեցիկ է անդիի կեանքը և ես հաստատ գիտէմ որ պիտի վայելէմ՝ զանի... մարդու մը դէշութիւն չ՚եմ ըրած այս կեանքիս մէջ՛՛՛» կըսէր եօթ օր առաջ իր մեռնելէն, խըղճմըտանքի զըւարթութեամբ մը, որ ապագայ երանութեան գուշակն

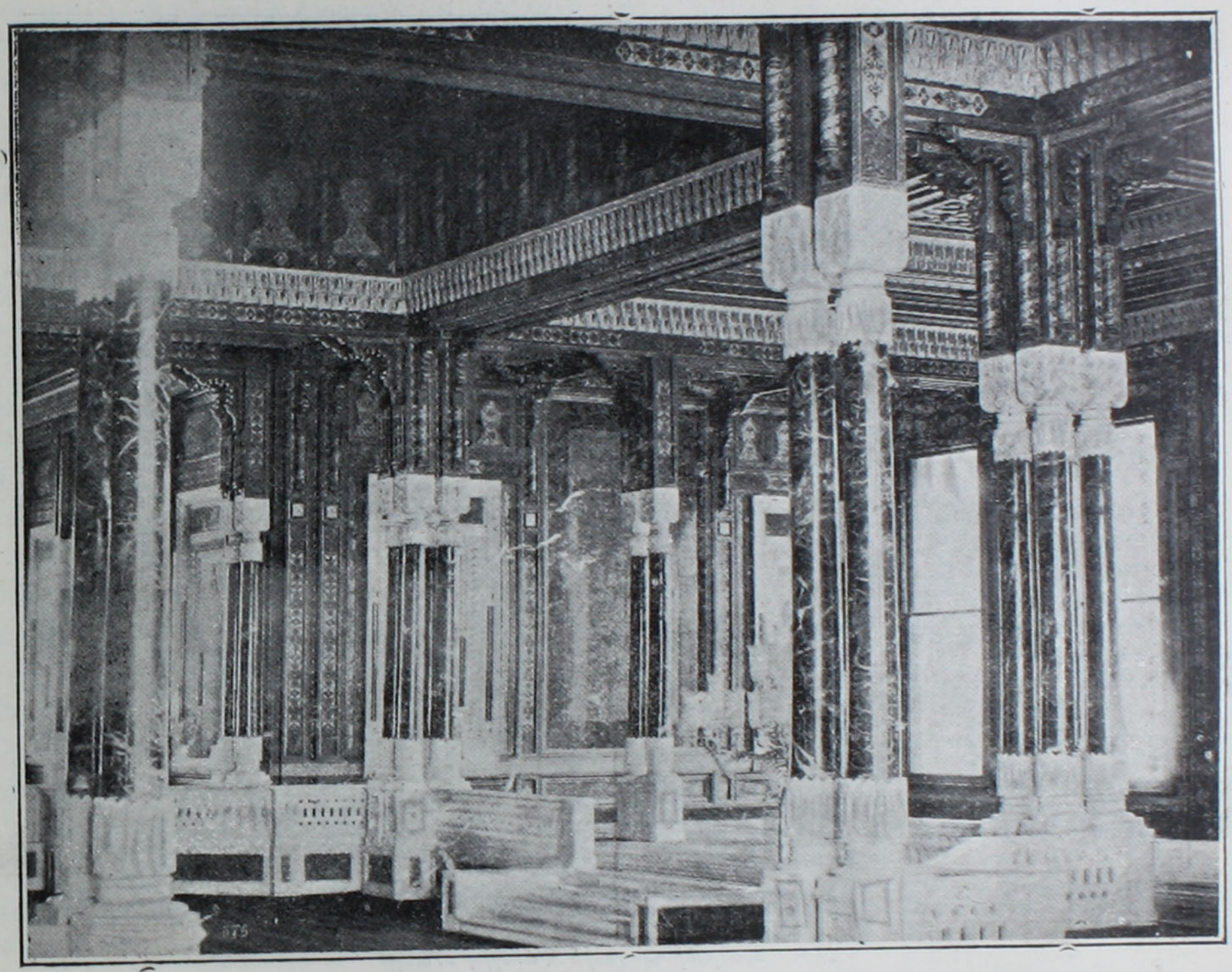

158. Զրաղանի պաշտան ներքին մաս

ու ճաշակն է. իսկ անոնց որ կարօտ էին իրեն, որոնց իր ողջութիւնը իրենց երջանկութիւնն էր, չ՚ուզեց որ զգացնէլ տայ իր պակսութիւնը և անոնց հոգը կտակ ըրաւ որոնց յաջորդ պիտի ըլլային իրեն։

Իր վերջին կամքէրն անթերի պիտի կատարին. անոնք որ իր վըստահութեանն ու սիրոյն արժանի էղան ու իրմէ իր այն վերջին կամացը սըրբազան աւանդն ընդունէցին, իրենց մէկ հատիկ մխիթարութիւն անի՛ պիտի ըլլայ, որ այն աւանդին հաւատարիմ գըտվին մինչեւ վերջը, իր եղբարքը, իր սիրէլիքը, իր բարեկամնէրը. որով և իր սիրտն ու բարեգործութիւնքը իրմէ ետեւ ապրին անոնց վրա...։

Երբ ասանկ կեանքի մը վրա գերեզմանը կը փակվի, մարդ այն կեանքը չը մեղքնար որ չիջաւ, զի անի կ՚երկարաձգի հոս մարդոց յիշօղութեանը մէջ և գերեզմանէն անդին աւելի եւս կը փայլի յաւիտենականութեան մէջ, այլ ինքզինքը կը մեղքնայ, զի մէկիկ մէկիկ իր կենաց ու իր սրտին հատորնէրն էն որ կը խլին իրմէ ի մէն մի հարուած մահին՝ երբ իր շուրջը կուգայ կը զարնէ. զի մարդս ինքզինքը միշտ աւելի որբ կը զգայ այս աշխարհիս վրա, քանի որ բարէկամ մ՚ու սիրէլի մը կ՚առնէ իրմէ ձեռքն անմահին...։

«Ասեմ զմեռեալն երանի՛
«Վա՛յ որ մնայն կենդանի»։

Գ. ՕՏԵԱՆ

Տարիներ վերջը Տք. Ն. Ռուսինեան 1870 Նոյեմբեր 27ի ազգային ժողովի նստին մէջ, Նիկողոս Պէյի եղբօր Յակոբ Պէյ Պալեանի ազգային երեսփոխանութենէն հրաժարման առթիւ արտասանած է հետեւեալ զգայացունց տողերը։

«Հօսք կ'առնուա էֆէնտիներ, զի ինձ անկարելի է Ազգս՝ որ այդ հրաժարական խնամատար նամակը՝ զոր լսեցիք, այդ սորագրութեամբ հարեւանցի մը գայ անցնի այս ժողովին մէջէն, հարեւանցի մը չօչափելով Ազգային Երեսփոխանաց անտարբեր ակնարկը։ Այս առթիւ երախտապարտ ենք մենք ազգովին։ Հոս իմ նպատակս այն գիտցված երախտիքները թուել չ'է բնաւ, պատմութեան է այդ պաշտօնը, այլ անծանօթ մեզի եւ մեր ազգին չի կայ՝ զոր կ'ուզեմ հաչակել առ ազգովին, որն որ չունի գիտեմ ինչ զառ վկայ։

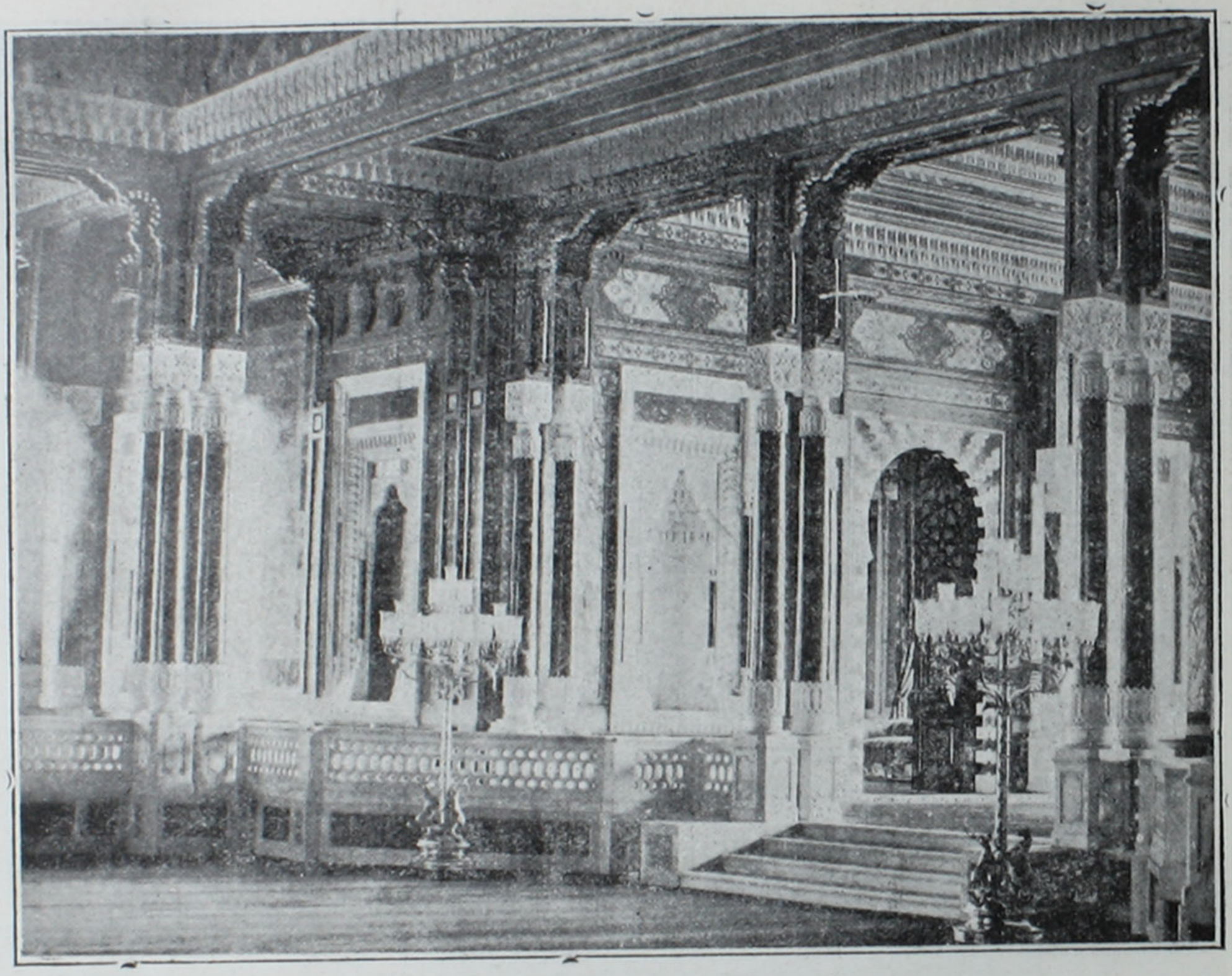

159. Զրաղանի պարտիզ Գահոյից տեսիլը

Ոչ ոք կրնայ ուրանալ թէ մինչեւ ցարդ Ազգին վայելած բարիքներուն է'ն մեծը, նախամեծարը, ճշմարտապէս կենսատու բարիքը՝ Ազգային Սահմանադրութեան գոյութիւնն է։

Ասի ի լոյս ելաւ 1860ին, բայց քիչ մը ետ երթանք ժամանակին տուներին մէջ, խուզենք թէ ո՞րը եւ ո՞վ յղացաւ զայդ գաղափարը, ո՞վ գիտց զառաջինն Ազգին այդ պիտոյքը այնպիսի անկարդ ժամանակաց մէջ, ո՞վ առաջին չարժառիթն եղաւ ատոր գոյութեանը։ Գիտեմ կանխիկ՝ թէ ո՛վ եւ ըսայ, զուք զայն անունը անջնջելի պիտի գանդակէք ձեր սրտին մէջ, եւ իւր հանճարին հիացում եւ յիշատակին փառք մեծարանք պիտի չտայէք։

Երկար տարիներ իմ լռութիւնս այս մասին պատեհ մը չը գտնելով բնականալու, ոչ եւս

«Հօսք կ'առնուա էֆէնտիներ, զի ինձ անկարելի է Ազգս՝ որ այդ հրաժարական խնամատար նամակը՝ զոր լսեցիք, այդ սորագրութեամբ հարեւանցի մը գայ անցնի այս ժողովին մէջէն, հարեւանցի մը չօչափելով Ազգային Երեսփոխանաց անտարբեր ակնարկը։ Այս առթիւ երախտապարտ ենք մենք ազգովին։ Հոս իմ նպատակս այն գիտցված երախտիքները թուել չ'է բնաւ, պատմութեան է այդ պաշտօնը, այլ անծանօթ մեզի եւ մեր ազգին չի կայ՝ զոր կ'ուզեմ հաչակել առ ազգովին, որն որ չունի գիտեմ ինչ զառ վկայ։

Թէ չկա յարուցեալ յիշատակը քաղցր է յոյժ մինչեւ ժամանակն բուռն խոսա զոր վախնամ չի պիտի կարենամ բացայայտել, այլ եւ ոչ իսկ կըրնամ զսպել. փորձե՛մ։

Այդ հրաժարականը ժողովէն դեռ չընդունուած՝ ես իբրեւ երեսփոխան ըստ իմ մասին եւ յանուն Ազգին սրտաբուխ հարկ մը ցանկամ վճարել այն նուիրական յիշատակին որ սիրելի է եւ որ պիտի մնայ յաւերժ սիրելի ամէն ազգային անհատի։

Պահան եւ հրաժարական. — Այս երկու բառերը հակիմաստ են ըստ իս եւ զիրար կը վանեն իմ մտքիս մէջ. կամ չէ նէ՝ բացատրել պէտք է։ Այս տղնիւ գերդաստանը՝ ճակատագիրը աւանի գոգցես երկնային՝ յորդոց յորդի ազգային բարերար գերդաստանաց մէկին ըլլալու, ո՛չ ոք կրնայ ուրանալ թէ մինչեւ ցարդ Ազգին վայելած բարիքներուն է'ն մեծը, նախամեծարը, ճշմարտապէս կենսատու բարիքը՝ Ազգային Սահմանադրութեան գոյութիւնն է։

Ասի ի լոյս ելաւ 1860ին, բայց քիչ մը ետ երթանք ժամանակին տուներին մէջ, խուզենք թէ ո՞րը եւ ո՞վ յղացաւ զայդ գաղափարը, ո՞վ գիտց զառաջինն Ազգին այդ պիտոյքը այնպիսի անկարդ ժամանակաց մէջ, ո՞վ առաջին չարժառիթն եղաւ ատոր գոյութեանը։ Գիտեմ կանխիկ՝ թէ ո՛վ եւ ըսայ, զուք զայն անունը անջնջելի պիտի գանդակէք ձեր սրտին մէջ, եւ իւր հանճարին հիացում եւ յիշատակին փառք մեծարանք պիտի չտայէք։

Երկար տարիներ իմ լռութիւնս այս մասին պատեհ մը չը գտնելով բնականալու, ոչ եւս

կրնամ հանդուրժել որ այդ անժամանակն անուն ը ժառացութեան նախամասուեր կափարչին տակ ծածկեալ մնայ դեռ անդնդան։ Այս անունը լսելու անհամբերներ կան ժէջերնիս, արդ գիտէք, գիտցէք ուրուն էֆէնտիներ, այն անմահ բարերարը՝ այսօր այդ հրաժարականը Զեզի խրկող, նոյն անունը կրող, այդ առաքինութեան տիրոջը երիցադոյն եղբայրն է, Նիկողոս Պալեան, յաւերժական կսկիծ համայն ազգայնոց։

(Հոս աչերնաբաց յուզեալ ինչ մը կանգ առնելէ ետքը կը շարունակէ)։

Տաճկերէն ասի է որ կոչուի Ազգը իր այս գործակը, այս ազնիւ բարեկամը, որոյ արարածին մանրամասնութեամբը պատմել՝ իր մտատագնապէն առաջ իր խորհրդոց հաղորդութեան ժէջ ապրեցայ անսահման վստահութեամբ... չ'ուզեցի՛ հերիք... երբէ՛ք չ'ևմ կրցած զայդ անունն արտասանել առանց զգալու հնչեալ արտասուոյ ցաւոտ քանի մը չիթեր որ կ'ընկնին լոկ ի խորս սրտիս, ու պղտեալ մի րոպէ՝ քարացեալ ժայռացեալ կան այսօր... չիմ մոռ պոռնված էր կ'երեւայ՝ այսօր հոս այս ընդ. ժողովին ժէջ խնդալու։

(Սարսուռ արտաշարժութեան ի ժողովն եւ յուսկսդիս.— Աչերնաբացը յուզեալ կը ճգնի գինը զսպել, եւ սիրտն ելնելով հատիկ հատիկ կուգան բառերը բերնեն։)

Այս անձնուէր բարեկամն Ազգին՝ չատուց կը հոլովէր իր գլխին ժէջ այդ ընդհանուր գործարները, ազգային լեզուի և օրինաց բարեձեւութեան գաղափարները զոր սատցած էր կրթիլ ազգաց զանազան ժողովներու լուսաւոր ուսարաններէն, օտար երկիրներու ժէջ ուր իրաւու հանդիպեցանք (Բարիզ 1844—45). բայց բաւ էին յայնժամ հարեւանցի՝ յօդս ցընդելու ապարդիւն։ Իսկ երբ գոի դարձեալ զինքը իր ընտանեաց ծոցը (1850) առանձնացեալ յիւրում խըցին, պարապեալ յուսումն իմաստասիրական եւ ընկերական վերացեալ խնդրոց, այլակերպեալ էր գլխովին յափշտակեալ ի սէր Ազգին եւ ընդհանրութեան. բեղմնաւորեալ էին արդէն իւր նախընծայ զգացմունքը։ Այս հանճար ազգասէրը իւր առանձնութեան ժամերուն ժէջ՝ ան իւր պարկեշտ խուցին նըւիրական ըստուերին տակ՝ յղացաւ լուսեղէն գոյն բազմարդիւն խորհուրդը. եւ իբրեւ ճարտարապետ ազգային՝ իւր ձեռօքը գծագրեց ազգային կանոնադրութեան հիմնական սկզբանց այն հոյակապ յատակագիծը, որ թէպէտ ետքերը խմբագրոց գրչին տակ ձեւերու վայելուչ փոփոխութիւն կրած է, բայց ըստ հնման միշտ նոյն, միշտ ճշմարիտ ու գեղեցիկ եւ այսօր մեր օրինաց անյեղլի անվիճելի կետն է եւ սահմանադրական չէնքին այն լուսեղէն սիւնը զոր ազգովին ընդգրկած ենք սիրով։

160. Նիկողոս պէյ Պալեան

Ես կը վկայեմ իմ հոգւոյս խորէն, ես կը հաչակեմ սա բեմին վերէն՝ թէ այն բարերար հանճարն եզաւ խնամածու ժխանգամայն եւ առաջին չարժառիթ այն գեղեցիկ գործին, իւր ջանից եւ ճգնութեանց արդիւնքն է անոր գոյութիւնը. իւր խրախուսանօքն ու հոլանեայն տակ աչխատեցան իւր համախոհ մտերիմքը, որքան խնամք, որքան տքնութիւնք նուիրեց սիրով, քանի՛ քանի՛ դժուարութիւնք յաղթեցան իւր ազդեցութեան և յանձնառութեանց տակ։ Արդ ամեն կերպիւ կրնամ վկայել թէ Ազգը երախտապարտ է այս անուան, եւ ասոր կը պարտի իր Սահմանադրութեան գոյութիւնը։ Ինքն իր զբաղմանց ձեռքը գերի՝ չ'էր կրնար մեր ազգային ժողովներուն ներկայ գտնուիլ մարմնապէս, իսկ աւելի եւս իւր սկզբանցը գերի՝ հոգւով միշտ ներկայ էր հոն «ինչ հարկ կ'ըսէր՝ իմ ներկայութեան, երբոր իմ պաշտած սկզբանցս ջերմ ախոյեաններ իս կը տեսանակեն

բարեմասնապէս» եւ իւր խաղաղիկ խուցին խորէն՝ խնդագին՝ Սահմանադրական փաստին յառաջդիմութեանը կը ծափահարէր. նոյնը կը կրկնէ սա նամակովը այսօր ձեզի իւր եղբայրը։ Ինք վառարանն էր լուսատիւռ, ուստի անազօտ կարող աւելի եւս երկարել եւ կ'ըսեմ, ով որ Նիկողոսը չ'է տեսած եւ զանի մտերմաբար ճանչելու երանութիւնը չ'է ունեցած, չը տրրտմի թող. կրնայ Յակոբ պէյը տեսնել որ իւր սրտի եւ մտաց ձիրքերովը բնատիպ նկարն ու

PHOT. SEBAH & JOAILLIER

161. Թօփհանէի աշտարակը

կը ցոլանային ազգային սիրոյ ճառագայթներ, իրաւանց ու պարտեաց գիտութեան շառաւիղներ իւր բոլոր բարեկամաց սրտից եւ մտաց վրայ։ Ոգիք եղկացեալք, սիրտք մեղկացեալք հոն կը դիմէին ջեռնուլ եւ կազդուրիլ։

Յետ այնքան երկանց՝ 1850ի յղացումը ծնունդ առաւ 60ին. բայց աւա՛ղ, ինք չը հասաւ տեսնելու իւր բաղձանաց պսակումը, իւր խնամած փաստին յաղթանակն ալ ծափահարելու։ Շատեր կրկնեցին, կը կրկնեն եւ ցարդ։ «Ո՛ղջ ըլլալու էր»... անմահացեալ էր նա արդէն ... բարեկամք ոմանք տարին զաւետիսն իր շիրմին վրայ . . . . . .

(Ատենաբանին ձայնը նուազելով։) Չեմ հայելին է իւր եղբօր. ի մի բան՝ եղբայրն յեղբայր կենդանի է։ Երիտասարդ Պէյին ազգասիրական նախանձը նկարագրել չ'եմ համարձակիր, գուցէ ինէ աւելի տեղեակներ կան այս մասին. ես համոզեալ եմ թէ սա ազնըւապէս կը քայլէ ճիշդ իւր հարազատին ընթացած առաքինական շաւղաց վրայ, ես անոր համեստութիւնը յարգելով՝ չ'եմ ուզեր իմ գիտցած անոր առանձին գործքերը պատմել աստանօր, այս չ'է նպատակս. այլ բացատրել է՝ թէ ազգային գործոց մէջ այս անունը հրաժարական բառին հետ չը կրնար համաձայնիլ բարոյապէս, եթէ տուած մեկնութիւնս չ'ըմբռնվի։ Անցելոյն յիշատակաւ հաստատել ուզեցի՝ թէ այսօր

հրաժարեալ եմ ըսօղը սրտով ներկայ է մեր մէջ. իր զգացմունքը թըւաբանութեան տակ ձգելէ խորչելով ժիանգամայն որ եւ իցէ կերպիւ օրէնքը յարգելով՝ ճշմարիտ ազգասիրութեան զգացումէ ներշընչեալ գծագրած է զայն տողերն որ կարդացվեցան. ինչպէս որ լսեցիք «ես միշտ անձնուէր եմ կ'ըսէ՝ ի ծառայութիւն սիրելի Ազգիս ըստ իմում կարի եւ ձեռնհասութեան»։ Ուստի ես կը խնդրեմ յատկապէս որ Ժողովը կարեւորութեամբ ի նկատի առնու նամակին այս իմաստը եւ զանի նշանակէ իւր արձանագրութեանց մէջ՝ իբրեւ գրաւական՝ ազգասիրական վսեմ զգացմանց հեղինակին, զորոյ ապացոյցը՝ գիտեմ՝ կինայ միշտ տեսնել Ազգ. Վարչութիւնը երբոր ըստ հարկին դիմել կամենայ անոր ձեռնհաս օժանդակութեանը որ եւ է պարագայի մէջ։

Իբրեւ անդամ Ժողովին՝ խօսքս կ'աւարտեմ առաջարկելով. նախ՝ յանուն Ազգին մեծարանաց քըւէ նուիրել Նիկողոսի Պալեանի անմահ յիշատակին, յետոյ՝ ընդունիլ Յակոբ պէյին հրաժարականը հանդերձ արձանագրութեամբ իւր նամակին։

Արդ իբրեւ Ատենապետ՝ կրնայի այս ետքինը քըւէի դնել, բայց առաջինը՝ որ իմ առաջարկութիւնս է, ո՞վ պիտի դնէ քըւէի, մէկը չ'եկաւ չը նստեցաւ ատենապետելու իմ խօսած ատենս։ Ես Ազգային Ժողովին քօղամերկ ներկայացուցի պատմական ճշմարտութիւն մը զոր կ'աւանդեմ ապագային։

ՏՔԹ. Ն. ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Մեղու 1853 թիւ 4 յաւելուած (Օտեան.— Արծիւ Վասպուրական 1858 p. 3.— Prése d'Oriente 1858 Մարտ 5/17.— Մասիս. Արշալոյս 1858, Փիլիսոփայութիւն Ռուսինեան յառաջաբան (Օտեան) 1879. — Stamboul 1910 Յունվար 12 Լեւոն Պալեան.— Ատենագրութիւնք:

ՍԱՐԳԻՍ ՊԷՅ ՊԱԼԵԱՆ

1835 — 1899

Կարապետ ամիրա Պալեանի երրորդ որդին է Սարգիս Պէյ որ ծնած է 1835 փետրուար 17ին Պէշիկ-Թաշի մէջ։

1843ին, դեռ տղայ, իր եղբօր Նիկողոս Պալեանի հետ յանձնուելով Պարտիզպանեանի խնամքներուն ուղեւորած են Բարիզ սակայն 2 տարի վերջ 1845ին իր եղբօր հիւանդութեանը պատճառաւ Պոլիս վերադարձած են։ 1847ին երկրորդ անգամ ըլլալով Բարիզ գացած և հոն Սէնթ Պարպի վարժարանը յաջողած է մտնելու որուն շրջանը յաջողութեամբ լրացնելէն ետքը Էքօլ-Սանդրալ յաճախած է և իր ուշիմութեան շնորհիւ քիչ ժամանակի մէջ մեծ յառաջդիմութիւն ըրած է և յաջողած է Էքօլ տէ Պօզար մտնելու, որուն շրջանը եւս ամբողջացնելով 1855ին վկայուած վերադարձաւ Պոլիս ուր իր հօրը և եղբօրը, Նիկողոս Պէյի քով սկսաւ աշակերտիլ՝ լցորդելով իր սովրած տեսական ճարտարապետութեան նաև գործնականը։

1866ին, երբ իր հայրը Կարապետ Գալֆա վախճանեցաւ, Սուլթան Ապտիւլ Ազիզ որ ինչպէս Կարապետ Գալֆայի, նոյնպէս Սարգիս Պէյի տաղանդը լաւ կը ճանչնար, զինքը և իր եղբայրը, Յակոբ Պէյը, կայսերական պալատին և շինութիւններուն ճարտարապետ անուանեց։

Այս բարձր պաշտօնին անցնելով, փորձով ցոյց տուաւ որ Սուլթանը լաւագոյն ընտրութիւն մը չէր կրնար ընել։ Ինք կարող ձեռնարկու էր աւելի, և իր եղբօր Յակոբ Պէյի ձգելով յատակագիծերու պատրաստութեան պէս տեսական աշխատութիւնները, ինք կ'ըստանձնէր նիւթական և այլ գործնական աշխատութիւնները։ Այսպէս երկու եղբայր ձեռք ձեռքի Սուլթան Ազիզի փառասիրական ու անհաշիւ դրամ վատնելու ձգտումներէն օգտուելով, թռիչ տուած իրենց երեւակայութեանը, հետզհետէ կառուցին այնպիսի գեղարուեստական արժանիքով լեցուն պալատներ որոնք մինչև այսօր հիացում կը պատճառեն եւրոպացիներու և որոնք Կ. Պոլսոյ արուեստական գեղեցկութեան ովասիսներն են։ Իրենց ձեռակերտներն են։

Պէյլէրպէյի պլաատը, Չըրաղանի նոր պալատը, Պէյքօզի Թոքաթի քէօշկը, Ալէմտաղիի քէօշկը,— Հէքիմ Պաշիի Չիֆլիկի քէօշկը, Գալէնտէրի քէօշկը, Եըլտըզի նոր քէօշկը, Պէյ-

քօղ՝ Էօժէնի կայսրուհիին համար չինուած չէնքը, Քեաղըտխանէի պալատը, Գանտիլլիի Սուլթաններու պալատը, Աք Սէրայի Մզկիթը, Կիւմիւշ Սույի զօրանոցը, Ղալաթա Սարայի վարժարանը, Քեաղըտխանէի Մզկիթը,

162. Սարգիս պէյ Պալեան

Վալիտէ պաչը քէօշկը, Այազ Աղայի քէօշկը, Պալ Մօմույի Չիֆլիկը, Չատըր քէօշկը, Չըրաղանի պահականոցը, Թօփ-Գափույի քէօշկը, Քիւչիւկ Չէքմէճէի քէօշկը, Իզմիտի Սուլթանի ագարակին մէջ չինուած գեղջական չէնքը, Պէշիկթաշի դպրոցը, Մաչքայի զինանոցը, զօրանոցը և պահականոցը, Զինճիրլի գույուլի քէօշկը։

Այս և իրենց չինած ուրիշ քանի մը չէնքերը այնչափ արհեստով և դիտութեամբ կառուցուած են որ զանոնք դիտողին հիացում կը պատճառեն։ Եւ բնական է որ ստէպ ալ բնական դժուարութիւններու հանդպէր իր չինութեանց մէջ, որոնց եւս կը յաղթէր իր հանճարով։ Այսպէս անգամ մը Քեաղըտխանէի պալատը որ՝ երկու հարիւր կանգունի չափ երկարութիւն և վաթսուն կանգունի չափ լայնութիւն ունէր, ձմեռուան մէջ ջուրով կ՚ողողուի։ Ինք առանց կարասիները պարպելու պալատին չէնքը մէկ մէթրօ բարձրութեամբ վեր կ՚առնէ։ Առնավուտ գիւղի Սուլթան Սէրայի պատը ճեղքուելով դէպէ ծով հակած էր, երբ ինք ուղղեց, նոյնպէս Չրաղանի պալատին քէօշկը։ Սուլթան Մէճիտի հետ երբ Սելանիկ գնաց, մէկ գիշերուան մէջ չինեց հոն մարմարիոնէ աւազան մը, Պէշ ջրնար, ուր տեղ կայսրը ընդունեց քաղաքին երեւելիները։

Բարիզ հրատարակուող Լը Մօնտ Իլիւսթրէ անուն հանդէսը հրատարակելով Սարգիս Պէյի պատկերը հետեւեալ տողերով դրուատած է զինքը։

«Երեւելի ճամբորդներ, որոնք դեռ նոր այցելած են Կ. Պոլիս, կը յայտնեն այն տպաւորութիւնները զորս իրենց վրայ ներգործած են, արհեստով ու դիտութեամբ կառուցուած այն հոյակապ չէնքերն ու պալատներն որոնք Վոսփորի երկու ափերը կը զարդարեն։ Սքանչացած են իմանալով որ այս հրաշալիքները Սարգիս Պէյ Պալեանի գործերն են։ Այս տաղանդաւոր անձը ամէնէն աւելի երեւելի ընողն է այն անհաւատալի արագութիւնն որով հոյակապ չէնքեր կը կանգնէ։ Այսպէս Պէյլէրպէյի պալատը, որ մեր Նուվէլ Օբէրային պէս փառաւոր եւ մեծ է, երկու տարուան մէջ չինուեցաւ։ Ելլտըզի քէօշկը որ կոփածոյ քարերէ և մարմարիոնէ չինուած գողտրիկ գործ մըն է և որ մեր պիպլիօթէք նասիօնալի մեծութիւնն ունի՝ վեց ամիսէն քիչ ժամանակի մէջ չինուեցաւ։

«Արագութեամբ գործելու հետ, նորին վըսեմութիւնն ունի տեղական պահանջումներուն յարմար տնտեսագիտական և վարչական այն պիսի ձիրքեր, որոնց շնորհիւ բոլոր այս չէնքերը մէկ երրորդով կանգնուեցաւ այն գումարին զոր մեր հասարակաց գանձը վճարած է նմանօրինակ չէնքերու համար։»

Հետզհետէ աստիճանէ աստիճան բարձրանալով, ունեցած է կառավարութեան աստիճաններէն բարձրագոյնը և բոլոր վեհապետներն, որոնք Պոլիս գացած են, փութացած են պատ-

ուանչաններով զարդարելու անոր կուրծքը՝ առատօրէն նուէրներ ընելով անոր։

Իր քաղցր վարմունքը, ազնուութիւնը, մարդասիրութիւնը և ուրիշ բարեմասնութիւնները իր տաղանդին հետ միանալով՝ զինքը ճանչցողներուն համակրութիւնը գրաւած են։

PHOT. ABDULLAH FRÈRES

163. Ամսերայի Վալիտէ ճամիսին

Միայն ճարտարապետութեան ասպարէզին մէջ չէ որ իւր գործերը յաջողութեամբ պսակուած են, ինքը որչափ ճարտարապետ, նոյնչափ ալ մեքենագէտ էր, և չինած է թաւալողական մեքենայ մը որուն պատկերը հեղինակին անունին հետ, ժամանակին տպուած է Արմէնկոյի մէջ որ մեքենագէտներու և մեքենայներու վրայ խօսող թերթ մըն է։ Այս մեքենային համար արտօնագիր ստացած է։ Քանի տարիներ ալ աշխատած է որ նոր կաթսայ մը չինէ որուն չնորհիւ քիչ հանքածուխով կարենայ դառնալ պտուտակը։

Համիտի գահակալութենէն և իր եղբօր Յակոբ պէյի մահէն վերջ այլեւս առիթը չկրցաւ ունենալ ճարտարապետական կարեւոր գործունէութեան մը, ու հաշուական խնդիրներով ամբաստանուած՝ ստիպուեցաւ Եւրոպա փախչելու ուր 15 տարիի չափ տարագիր մնաց Պոլիսէն, յետոյ Յակոբ փաշայի բարեխօսութեամբ ներման արժանացաւ ու վերադարձաւ Պոլիս, ուր մեկուսացած կեանք մը վարեց իր տանը մէջ ինքզինքը բոլորովին նուիրելով գիտութեան

ու աշխատելով հնարագիտութեան ու մեքենագիտութեան վրայ։ Իր Գուրու-Չէշմէյի բնակարանին մէջ որ ծովուն մէջ կղզիակի մը վրայ շինած էր, ունէր կանոնաւոր աշխատարան մը բնագիտական ու տարրալուծական կատարեալ գործիքներով։

միւս ճիւղերուն, նկարչութեան և երաժշտութեան սիրող (amateur) և պաշտպան միանգամայն։ Ինք լաւ դաշնակահար էր և հեղինակած էր Մայր Արաքսիին եղանակ մը և նաև Քրիսթոֆ Քօլօմպ անունով օբէրայի մը եղանակները։

PHOT. SEBAH & JOAILLIER

164. Կեօք Սույուի քեօշկը

Իր ազգային գործունէութիւնը սակայն չափազանց տկար եղած է, և բնաւ չէ ընդունած իրեն առաջարկուած ո եւէ պաշտօն։ Ինքն այդպէսով հակասութիւն մը եղած է իր եղբայրներուն հետ որոնց հետ ունեցած է նաև նախանձ, և հակառակութեան մէկէ աւելի առիթներ։ Այսու հանդերձ իր դիրքին ու պատիւին համեմատ չէ կրցած խուսափիլ մասնակցելէ բարեգործական ու մարդասիրական ձեռնարկութեանց իր նիւթական նուէրներովը։ Այսպէս Ազգային Պարտուց բացման համար 1500 ոսկի նուիրած է ազգին, Վասպուրականի Մարմէթ գիւղին մէջ դպրոյ մը հիմնած է որուն ծախքը ժամանակ մը ինք հոգացած է, և շինած է Պէշիկթաշի Մաքրուհեան Ազգային Վարժարանները իր հանգուցեալ կնոջ ի յիշատակ։

Սարգիս Պէյ եղած է նաև գեղարուեստի

Մեծանուն ծովանկարիչ Գ. Այվազովսքիի Պոլիս այցելութեան միջոցին, ընծայած է անոր արժանիքին համեմատ պատիւներ, հիւրընկալելով զինքը իր Բերայի պալատանման բնակարանին մէջ։

Իր վերջին տարիները կրելով իր վրայ Համիտի կասկածոտ նայուածքը, մեկուսացած է Գուրու-Չէշմէյի բնակարանին մէջ նուիրելով ինքզինքը բոլորովին գիտութեան և մեռած է 1899 Նոյեմ. 7ին։ Իրմով վերջացած է արքունի ճարտարապետութիւն ասդիճանը, զոր Պալեանները զաւկէ զաւակ 300 տարիի չափ կրած են պատուաւորապէս օժտելով Թուրքիոյ մայրաքաղաքը իր պանծալի ամէնէն գեղեցիկ շէնքերովը. բացի անոնցմէ որոնք իբր հնութիւն ժառանգաբար մնացած են Կ. Պոլսոյ նախորդ տիրողներէն։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Ազգային ջոջեր, Յ. Պարոնեան. — Ժամանակ թիւ 392 1910. Ժամանակակից թերթեր:

ՅԱԿՈԲ ՊԷՅ ՊԱԼԵԱՆ

1838 — 1875

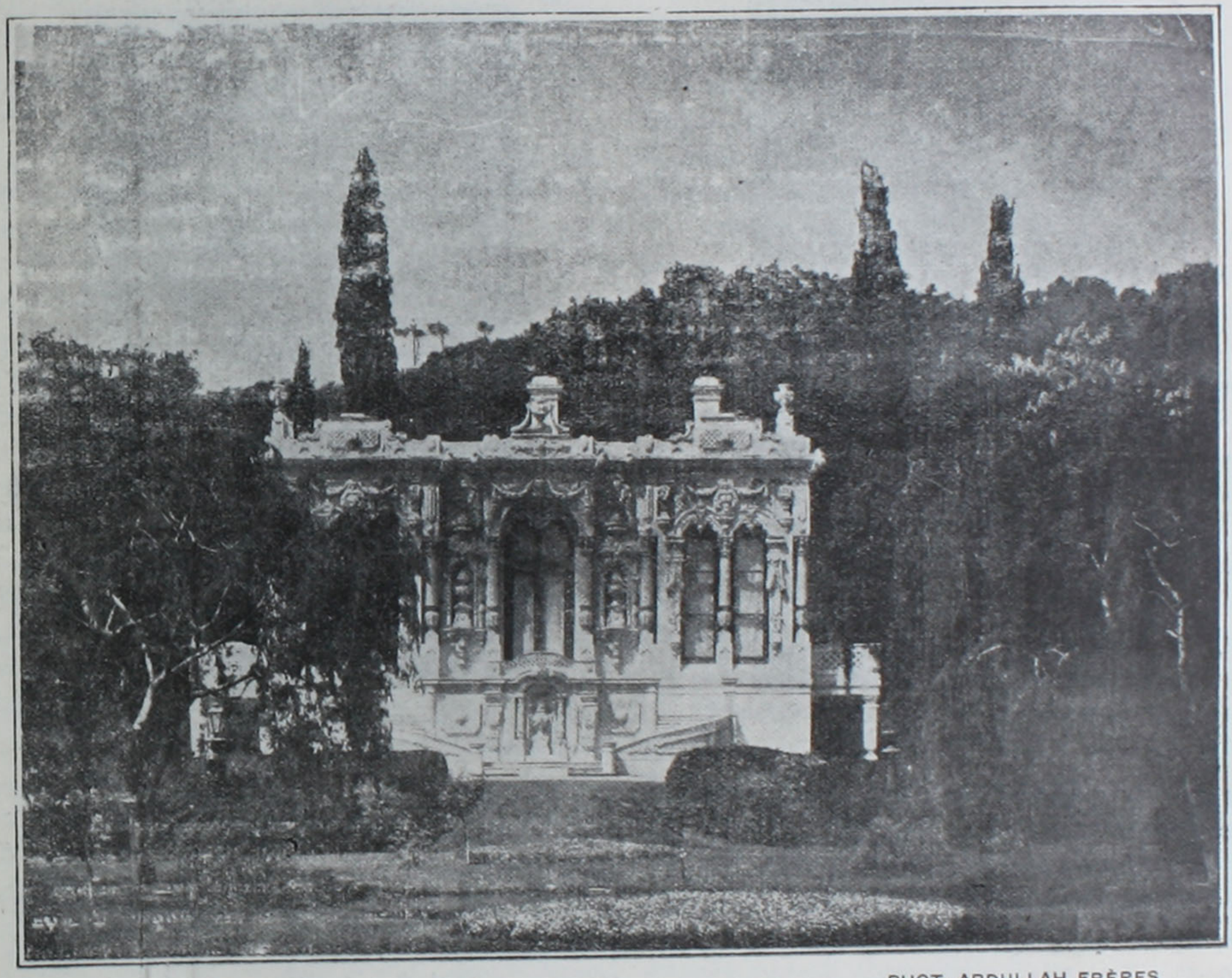

PHOT. ABDULLAH FRÈRES

165. Օխլամուրի ֆոշկը

Կարապետ ամրոյ Պալեան ունեցած էր հինգ մանչ զաւակ առնչմէ Անաօն և Գրիգոր կանխահաս մահուամբ մեռած էին և ամէնէն կրտսերն էր Յակոբ պէյ որ ծնած էր 1838ին։ Յակոբ պէյ իր կրթասէր հօր ջանքերով առանձէ ետք կանոնաւոր կրթութիւն մը Կ. Պոլսոյ մէջ, 1855ին երբ Սարգիս պէյ կը վերադառնար Բարիզէն կառաբելագործած իր ուսումը, ինք կ'ուզեւորէր Բարիզ իր ճարտարապետական արհեստը կառաբելագործելու համար, ուր յաճախելով Սէնթ Պառպի վարժարանը կը յաջողի քիչ ժամանակուան մէջ լրացնել իւր ուսումը։ 1858ին ուսումնասիրելու համար Եւրոպական համքաւեալ ճարտարապետական չէնքերը, կանցնի Վենեաիկ ուր՝ իմանալով իր մեծ եղբօր Նիկողոս պէյի մահը, կը վերադառնայ Կ. Պոլիս։

Իր ճարտարապետական բնածին հանճարը այլ եւս պէտք չէր թողուր աւելի բարձր վարժարաններ յաճախելու, ու այդպէսով իր քանաթարեկան հասակին իր հօր փորձառական խորհուրդներովը կը կատարելագործուի ու մինչեւ իսկ Զրաղանի պալատին գլանը կը պատրաստէ իր եղբօր հետ, և հօրը մահուանէն վերջը 1866ին իր եղբօր Սարգիս պէյի հետ կ'անուանուի արքունի ճարտարապետ կրելով գէսին վրայ ոսկիէ էքէռ մը և բէռկել մը։

Ինք արհեստագիտական տեսակէտով Նիկողոս պէյէ վերջը կը դասուի և սակայն Սարգիս պէյէն անհամեմատ առաւելութիւններ ունեցած է։ Ինք եղած է բոլոր չէնքերուն յատակագիծները պատրաստողը, ինչ որ դժուարագոյն մասն է արհեստին։ Այսպէս հեղինակութեան մեծ բաժինը ունեցած է Զրաղանի և Պէյլէրպէյի մարդոցը։ Ռուսինեան, Օտեան, Պէշիկթաշլեան, Թ. Թերզեան, Զուխաճեան, Նար Պէյ, Ծերենց իր հրապուրիչ բարեկամութիւնը վայելած են, և նամանաւանդ Զուխաճեան, մէկէ աւելի անգամներ առիթներ ունեցած է քէսէով ոսկիներ ստանալու Պէյէն ի վարձք իր երաժշտական աշխատութեանցը։

166. Յակոբ պէյ Պաշեան

167. Տիկին Բենպէ Պաշեան

պալատներուն շինութեանը մէջ որոնց թէքնիք մասը յղացած է, իսկ իր ձեռքով կառուցուած են, Պէյքօզի թոքատի քէօշկը, Իւսկիւտար Քօչու Եօլու Վալիտէ Սուլթանի ապարանքը, Խտիվին արաբական ձևով քէօշկը, Աքսէրայի վալիտէ ճամիսին, Ալի փաշայի խօնախը, և այլն։

Յակոբ պէյ այնքան համեստ գտնուած է իր արհեստագիտութեան նկատմամբ որ հակառակ իր հմտութեանը ու հանճարին, ինքզինքը միշտ զգուշացած է հեղինակ ցոյց տալու այդ ամէնուն։

Սակայն Յակոբ պէյի կենսագրութեան երկրորդ դրուագն ալ նոյնքան պանծալի է որքան առաջինը այսինքն իր ազգային գործունէութիւնը։

Ինքը իբր կատարեալ ճէնթըլմէն մը դրամը միջոց մը ըրած էր՝ իր ազգասիրական զգացումներուն գոհացում տալու համար միայն, և ինչպէս որ ափով վաստկած է, այնպէս ալ բաշխած է առատաձեռնութեամբ։

Իր Օրթագիւղի բնակարանը ժամադրավայրն էր 70 ի սերունդին գրական և գեղարուեստի

Ինք վերաշինել տուած է 80,000 ղրշ. ծախսելով Օրթագիւղի Բարեսիրաց թատրոնը Նեմցէ Պետրոսի ձեռքով կատարեալ թատրոնի մը վերածելով չէնքը։ Նոյնպէս ինք գաղափարը յղացած է շինելու Բերայի Արևելեան թատրոնը 1861-2 շրջանին, այնպիսի ատեն մը երբ հազիւ Եւրոպական քաղաքակրթութեան մէկ քանի փայլուն ճառագայթներ նոր ներս սպդրած էին տաճկահայ սահմաններէն։

Յակոբ պէյի շինած թատերական ձեռնարկներէն դուրս կը մնան բազմաթիւ դերասաններու իր ըրած նիւթական ձեռնտուութիւնը զոր իր համեստութեանը պատճառաւ թերթերու և գիրքերու մէջ չէ ուզած երբէք ոսկեզօծեալ տառերով քանդակել տալ։

Հայ Գեղարուեստէն վերջ հայ գրականութիւնը ևս պարտքեր ունի Յակոբ պէյի, անոր տունը կարելի էր համարուիլ գրական ակադեմիայ մը, հոն կը դարբնուէին բազմաթիւ բառեր որոնց հայերէնները կը պակսէր մինչև այն ատեն, հոն տեղի կ՝ունենար մարտական ամանօրը իբրև

բնութեան տարիին սկզբնաւորութիւնը։ Վեր. Ջամէս Յակոբ պէյի ընտանեկան յարկը ճշմարիտ գրականութեան վառարան մըն էր ուրկէ Ջերմութիւն ու լոյս կը ստանային Պէյիկթաշլեան՝ քնարերգելու համար իր տաղերը, Ռուսինեան թարգմանելու համար Հիւկօի Ռիւյ Պլասը և հրատարակելու համար 1872ի բնական տարեցոյցը, Օտեան՝ խորհելու համար Օսմանեան Սահմանադրութեան մը վրայ, Թերզեան՝ տաղերգելու համար թատերական երկեր, Չուխաճեան հեղինակելու համար իր երաժշտական գլուխ գործոցները։

Սակայն ընտանեկան վիշտն ևս հոլմ մը պիտի գար տարտղնել այդ այնքան գուրգուրանքով կազմուած օճախը. Յակոբ պէյ, բանաստեղծական ու գեղարուեստական այդքան նրբութիւններու մէջ կատարեալ ղեկավիկ մը եղած էր, և ինչպէս իր բոլոր գործերը գեղեցիկին վրայ հիմնուած էր, նոյնպէս նաև իր ամուսնութեան պարագաները. ամուսնացած էր Սէհակ Պարտիզպանեանի աղջկան Բէնպէ հանըմի հետ որ տիպար գեղեցկութեան տէր կըրնար համարուիլ, ու այդքան բերկրութեամբ կազմած իր ընտանեկան օճախը երբ մարեցաւ 1873 նոյեմբեր 1ին մահուամբը իր կնոջ Բէնպէ հանըմին, ծննդաբերու թեան դժնդակ պայմաններու մէջ, ինք որ վշտին ի՞նչ ըլլալը չէր գիտցած մինչեւ այն վայրկեանը, խելակորոյս եղաւ, Թողուց իր մտերիմները, Թողուց արուեստն ու ամէն ինչ ու ձգեց գնաց Թափառելու հեռո՛ւ Պոլիսէն եւրոպական քաղաքներ՝ հոն մոռնալու համար իր ընտանեկան վիշտը, ու իր վշտակոծ հոգին ափոփելու համար քաղաքներու ու տեսարաններու երջանկութեան մէջ։ Այլ իր ղգայուն հոգիին համար ժամը միայն եղաւ միակ մխիթարութիւնը։ 1875 տարուոյ նոյեմբերի վերջերը Բարիզի մէջ աւանդեց իր հոգին ու իր մարմինը ամփոփուեցաւ Բէր-Լաշէզի գերեզմանատունը։

Յակոբ պէյ լաւ ֆրանսերէն գիտէր և ֆրանսացի մը չափ կը պաշտէր Ֆրանսան և անոր գրականութիւնը, կը կրէր իր մէջ եղբօրը Նիկողոս Պալեանի ազնիւ հոգին։ Իրր մեկենաս ստեղծած է Թ. Թերզեանի Սանդուխտ կոյս Թատերգութեան հրատարակութեան։ Ինք Բարիզ գտնուած միջոցին ղրկած է Ռուսինեանի Ֆրանսայի Ազգ. Ժողովին ներքին կանոնագիրը ուրուն վրայ ձեւած է Ռուսինեան մերինը։ Ֆանի անգամներ ազգային երեսփոխան ընտրուած է և 1870ին իր հրաժարականին առթիւ Ռուսինեան խօսած է այն գեղեցիկ ներբողականը Պալեան Նիկողոսի վրայ և որ այնքան նաև կը պատչաճէր Յակոբ պէյի։

Ինքը ստանձնած էր նաև իր երկու եղբօրորդիներուն կրթութեան հոգը զանոնք ուղարկելով կրթական բարձրագոյն վարժարաններ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Թագուոր Պարտիզպանեանէ եւ ժամանակակից թերթերէ։

* * *

. Սմբատ Դաւթեանի «Տաճկահայ Թատրոնը» անուն ձեռագիր ստուար երկէն կը քաղենք Պալեան Յակոբ Պէյի Օրթագիւղի Բարեսիրաց Թատրոնին կառուցման պատմութիւնը։

«1869ին, այսինքն Բարեսէր Ընկերութեան հաստատումէն երեք տարի վերջ, Յակոբ Պէյ Պալեան որ քանիցս ներկայ եղած էր խաղերուն և գոհութեամբ կը դիտէր դերասաներուն եռանդն ու յաջողութիւնը, ներկայացումէ մը ետքը, իր մօտ հրաւիրելով Ընկերութեան վարիչ անդամները՝ քաջալերական խօսքեր կ'ուղղէ անոնց և կը խոստանայ նոյն տեղին վրայ թատրոն մը կառուցանել իր ծախքով։

Աւելորդ է ըսել թէ այս վեհանձն առաջարկը ինչքան ուրախութիւն կը պատճառէ Բարեսէր Ընկերութեան անդամներուն և Օրթագիւղցիներուն ընդհանրապէս։

Գեղարուեստասէր Պէյին հրամանով, իսկոյն կը ձեռնարկուի չինութեանց, ճարտարապետ Պետրոս Նեմցէի կողմէ, իբր 1500 լիրա ծախքով զոր կը հոգայ վեհոգի բարերարը։ Յակոբ Պէյ և համեստութեամբ սքօղելով իր բարերարի գերը՝ սա արձանագրութիւնը քանդակել կուտայ իր մեկենասութեամբ կառուցուած այդ փոքրիկ սիրուն թատրոնին ճակատը. «Կառուցաւ թատրոնս այս ծախիւք և արդեամբ Բարեսէր Ընկերութեան ի 1867 և նորոգեցաւ չնորհիւ վսեմաչուք Յակոբ Պէյի Պալեան, 1870։»

Այդ թատրոնը որ Օրթագիւղի դպրոցին ու եկեղեցիին հետ դաստիարակիչ ու բարոյացուցիչ յարկերու երրորդութիւն մը կը կազմէ գիւղին կեդրոնը, ցարդ կը մնայ իրր կոթող յիշատակի որքան Պալեան Պայազիտին նոյնքան ալ Բարեսէր Ընկերութեան։ Այս չէնքին մէջ է որ իբր քառորդ դար ընդհատաբար բայց միշտ գեղեցիկ ու վայելուչ՝ Մելպոմէնի քնարը հնչեց ու ոսկեդրուագ կամարները արձագանգեցին անմահ անունը բարերարին և անոր քաջալերութեամբ զօրացած արուեստասէր գործիչներուն։

Ասոնց կարգէն էր, ինչպէս վերև յիշեցինք, անզոյգ քերթողն ու թատերագիրը, Թ. Թերզեան, որ 1871ին՝ այն է Բարեսէր Ընկերութեան վերջին շրջանին, իտալերէն լեզուով իր յօրինած «Արշակ Բ.» թատերանուագը հայերէն և իտալերէն տպելով կը ձօնէ Պալեան Յակոբ Պէյին։

Ահաւասիկ այդ Ձօնը.

Առ Վսեմաշուք

ՊԱԼԵԱՆ ՅԱԿՈԲ ՊԷՅ

ՈՒՂԵՐՁ

Ի Պիմպլեան հովտէն
Քորքն ինունք ի հոյլ՝
Դափնեհիւս ոլորս
Փունջըս գեղանշոյլ
Ածեալ բերէին
Յափունս Պոսփորին։
Եւ նըւագաձայնք
Յայերս աստղազարդ
Յունկն անդ վեհազին
Կրկնէին զըւարթ.
«Ով մեծ, զայս քեզ ձօն
Յըղէ Ապոլլոն։
Ու, անդէն համախումբք
Յադամանդեայ տառ
Դրօշմէին անջինջ
Փառաց ի տաճար
«Քեզ անմահութիւն,
Յակոբ Վեհազուն»։

1871 Թ. ԹԵՐԶԵԱՆ

Չրաղանի պալատը որ Օսմանեան խորհրդարան եղած էր, հրդեհի մը զոհ եղաւ եւ այդ ճարտարապետական հրաշակերտը քանի մը ժամուան մէջ հրոյ ճարակ եղաւ 6 Յունուար 1910 կիրակի օր: Ծախսուած էր հինգ միլիոն ոսկի օսմանեան, այդ հրդեհի առթիւ Չրաղանի պալատին ճարտարապետը Սարգիս Պէյը ցոյց տուին Հայ եւ Եւրոպական Մամուլը, սակայն Յակոբ Պէյ ինք ճարտարապետը եղած ըլլալը կը հաստատուի հետեւեալ հրատարակութեամբ:

ՉՐԱՂԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ

Բարիզի Գեղարուեստական վարժարանին նախկին ուսանող և Նիկողոս Պէյ Պալեանի որդին Պրն. Լեւոն Պալեան հետեւեալ նամակը ուղղած է Սթամպուլի.— «Ներեցէք որ, իբր Պալեան գերդաստանին մէկ անդամը, ուղղեմ անարդարութիւն մը, որ գործ կը դրուի երկար ատենէ ի վեր, և որ արձագանգ գտած էր ձեր «Չրաղանը շինողը եւ իր ընտանիքը» վերնագիրով յօդուածին մէջ ալ, ուր Սարգիս Պէյ Պալեանը ցոյց կը տրուի իբր ճարտարապետ Չրաղանի և Պոլսոյ ուրիշ պալատներու։ Ճիշդ չէ ատ։ Սարգիս Պէյ երբեք ճարտարապետ չէ եղած, և ոչ իսկ գծագրիչ մը, այլ պարզապէս շինութեան ձեռնարկու մը։ Տօլմա պաղչէի պալատին գահոյքի սրահը և պատուոյ երկու դուռները, ինչպէս նաև Ընդամուրի Քէօշկը, Օրթագիւղի և Չրաղանի մզկիթները, իմ հանգուցեալ հօրս Նիկողոս գալֆայի կողմէ շինուած են, որ Բարիզի Գեղարուեստական վարժարանին նախկին աշակերտներէն էր և որուն մահը Հայերուն համար սուգ մը եղած է և արցունքներ խլած է Սուլթան Մէճիտի աչքերէն։

«Գալով Սարգիս Պէյի վերագրուած միւս շէնքերուն, անոնք գործն են իր եղբօր Յակոբ Պէյի, որ իմ հօրս աշակերտն է։ Իմ այս ըսածներուս ճշմարտութեանը իբր ապացոյց. հազարաւոր վկաներ կրնամ ցոյց տալ, որոնք աշխատած են իր հրամաններուն տակ։ Հանգուցեալ հօրեղբայրս Յակոբ Պէյ, ինչպէս արժանիքի տէր ամէն մարդ, պարզ էր և համեստ։ Ինք էր որ այդ հրաշալիքներուն յատակագիծերը կը պատրաստէր, իսկ Սարգիս Պէյ կը ներկայացնէր Սուլթան Ազիզի։

«Էօժէնի կայսրուհին, իր Պոլիսէն մեկնած ատեն, Պէյլէրպէյի պալատին գեղեցկութենէն հմայուած, անձամբ ուզեց շնորհաւորել Յակոբ Պէյը և անոր տալ Պատիւի Լէգէոնի փողկապը։ Իսկ Մաչքայի մթերանոցը և Ելլտըզի քէօշկը իմ հօրեղբայրներէս մէկ ուրիշին Սիմօն Պէյի՝ որ մէկ քանի տարի առաջ մեռաւ՝ ճարտարապետութեամբ շինուած են։ Իսկ Ելլտըզի մզկիթը Տիգրան Գալֆայի կողմէ շինուած է և որ ևէ կապ չունի Պալեան ընտանիքին հետ։ Ահա ամբողջ ճշմարտութիւնը։

ՊԱԼԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ՇՈՒՐՋ

Չրաղանի պալատան այրուելուն վրայ, Սթամպուլ հրատարակած էր այդ պալատին մասին պատմական տեղեկութիւններ, որոց կարգին ըսուած էր թէ Սուլթաններու ճարտարապետութիւնը ժառանգաբար վարող Պալեան ընտանիքին անդամներէն Սարգիս Պէյ Պալեան եղած է Չրաղանի պալատան ճարտարապետը,

Լեւոն Պէյ Պալեան նոյն թերթի խմբագրութեան ուղղուած նամակով մը հերքած էր այդ տեղեկութիւնը, ըսելով թէ Սարգիս Պէյ արուեստագիտական ո՛չ մէկ կարողութիւն ունէր, թէ ան պարզապէս չինութեանց ձեռնարկու մըն էր, իսկ Զրաղանի Պալատան իսկական ճարտարապետն էր Յակոբ պէյ Պալեան։ Այս անգամ երկրորդ նամակագիր մը, Գ. Տատեան, կը հաստատէ այս վերջին ճշտումը, կ՚ըսէ թէ Սարգիս պէյ և ո՛չ իսկ գծագրիչ մըն էր, թէ ուրիշներու,— օրինակի համար իր եղբօրորդւոյն՝ Լեւոն պէյ Պալեանի— պատրաստած յատակագիծները ինք կ՚ստորագրէր։ Պալեան ընտանիքի արդի պետը Լեւոն պէյ Պալեան —կը գրէ նամակագիր Պ.Գ. Տատեան— ամէն իրաւունք և պարտականութիւն ունի ապացուցանելու թէ հանգուցեալ Յակոբ պէյ Պալեանն էր միակ ճարտարապետը Զրաղանի պալատան և ուրիշ շէնքերու։ Նամակագիրը Յակոբ պէյ Պալեանը կ՚անուանէ՝ «Վեհանձն մարդ, կատարեալ ճէնթլմէն», և կը վերջացնէ իր նամակը հետեւեալ կերպով. — «Եթէ 1875 ին, Յակոբ պէյ չպատասխանեց «Ռըվիւ տը Քօնսթանթինօփլը»ի մէկ հրատարակութեան՝ իր գործերուն հայրութիւնը պահանջելու համար, պիտի ընդունիք թէ չէր կրնար այդ բանը ընել, վասն զի չէր կրնար իր նամակը թուագրել իր վերջին բնակարանէն՝ Փէռ Լաչէզի գերեզմանատունէն։

25 Janvier 1910, Stamboul

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

					Էջ
	Յառաջաբան				
1	Խրիմեան Հայրիկ	7	լուսատիպ	պատկերով	1
2	Միքայէլ Նալբանտեանց	3	»	»	5
3	Յարութիւն Ամիրա Պէզճեան	2	»	»	7
4	Պօղոս Օտեան	1	»	»	9
5	Արմենակ Հայկունի	7	»	»	10
6	Տօքթէօր Յ. Քեաթիպեան	2	»	»	13
7	Ղուկաս Կաթողիկոս	6	»	»	17
8	Ֆիզիքա Պօղոս Պատուելի	2	»	»	22
9	Ազգ. Սահմանադրութիւնը հաստատողները	1	»	»	24
10	Մկրտիչ Ամիրա Ճէզայիրլեան	2	»	»	25
11	Կարապետ Վ. Շահնազարեանց	5	»	»	28
12	Հ. Արսէն Ա. Ե. Այտընեան	2	»	»	34
13	Սրբուհի Մայր. Գալֆաեանց	2	»	»	37
14	Երեմիա ֆհ. Խասգիւղի	1	»	»	39
15	Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք	5	»	»	40

					Էջ
16	Պետրոս Դուրեան	2	լուսատիպ	պատկերով	43
17	Յարութիւն Տեսեան	2	»	»	47
18	Յովսէփ Կաթողիկոս	6	»	»	49
19	Շնորհք Մկրտիչ Ամիրայ	4	»	»	56
20	Հ. Ղեւոնդ Աշիշան	5	»	»	59
21	Յակոբ Պապիկեան	2	»	»	63
22	Պօղոս Պէյ Տատեան	3	»	»	67
23	Բրաբիոն Գրագրուհի	1	»	»	71
24	Գեորգ Ա. Ք. Արծրունի	2	»	»	72
25	Սենեքերիմ Մանուկեան	1	»	»	75
26	Արիս Յովհաննէսեան	2	»	»	76
27	Գաբրիէլ Երանեան	1	»	»	78
28	Խաչատուր Միսաքեան	1	»	»	80
29	Տր. Տիգրան փաշա Փէշտիմալճեան	2	»	»	84
30	Կարապետ Իւթիւճեան	4	»	»	85
31	Պօղոս Եպ. Գարագօչեան	2	»	»	89
32	Գեղեոն եւ Յովսէփ Աղաթօն	1	»	»	92
33	Գրիգոր եփ. Աղաթօն	4	»	»	94
34	Համբարձում Զէրչեան	3	»	»	101
35	Յակոբ եփ. Կրճիկեան	2	»	»	103
36	Ստեփաննոս Աղաւնի Պատրիարք	2	»	»	107
37	Աբրահամ Մուրատեան	8	»	»	114
38	Հօճա Միքայէլ Զէլէպի Տիւզ	2	»	»	122
39	Գեորգ Սթիմարաճեան	2	»	»	126
40	Մկրտիչ Աղաթօն	5	»	»	128
41	Յովսէփ Վարդան փաշա	5	»	»	135
42	Յովհաննէս Զէլէպի Տիւզեան	5	»	»	137
43	Նիկողոս Զօրայեան	1	»	»	140
44	Աբրահամ Պետրոս Ա. Արծիւեան	1	»	»	144
45	Ստեփան Ոսկան	5	»	»	145
46	Ասուածատուր Ջունդ	3	»	»	150
47	Գրիգոր Մսերեան	3	»	»	152
48	Բժիշկ Պօղոս Ա. Շաշիեան	1	»	»	155
49	Բժիշկ Մանուէլ Շաշիեան	1	»	»	156
50	Հայնրիխ Գելցեր	2	»	»	157
51	Գրիգոր Պալեան	4	»	»	159
52	Կարապետ Ամիրայ Պալեան	3	»	»	165
53	Նիկողոս Պէյ Պալեան	10	»	»	168
54	Սարգիս Պէյ Պալեան	3	»	»	179
55	Յակոբ Պէյ Պալեան	3	»	»	183

92
2-38

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ՀԱՅ ԵՐԵԻԵԼԻՆԵՐՈՒ ՍԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԸ, ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ,
ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒԼՆ. ԵՒԼՆ.

1512-1912

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400ԱՄԵԱՅ ՅՈՐԵԼԵԱՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

ՊԵՂԱՐՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ՇՐՋԵԼ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

61 ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻԻՆ 126 ԼՈՒՍԱՏԻՊ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ

Ֆ 1005
Հ 1912

ԿԱԶՄԵՑ
Վ. Գ. ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ

ԿԱԶՄԻՑ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ԹԻՒ 20

Աբգար Դպիր Թոխաթցի
Վենետիկ եւ Պոլիս (1563—1569)

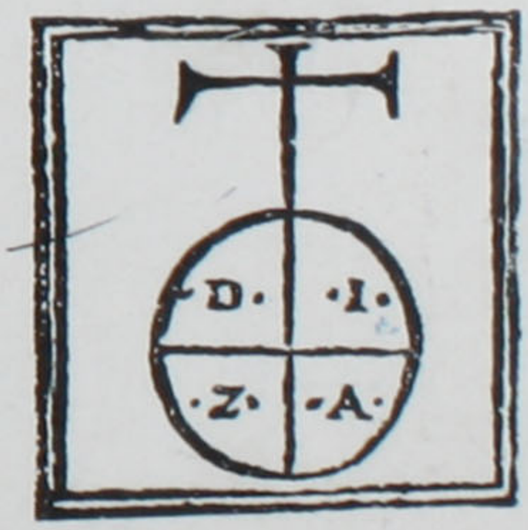

ՆՇԱՆԱԴՐՈՇՄ
Առաջին Հայ տպարաց Յակոբի
Վենետիկ (1515—1518)

ՏՊԳՐ. ՕՍՄ. ԳՈՐԾԱԿՑԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

1911

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ
Վ. ԵՒ Պ. ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ
Կ. ՊՈԼԻՍ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻ

				Էջ
56 Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարք	1	լուսատիպ	պատկերով	189
57 Եղիազար Այնթապցի Կաթողիկոս	2	»	»	191
58 Արիստակես Աշթուն Տիւրրի	1	»	»	195
59 Առաքել Աշթուն Տիւրրի	1	»	»	196
60 Ստեփան Փափազեան	3	»	»	197
61 Մուրաս վարժապետ Բերիացի		»	»	201
62 Վիքթորիա Աղանուր	2	»	»	205
63 Տ. Կոմիտաս Քհ. Քեօմիւրճեան	3	»	»	208
64 Գրիգոր Մարկոսեան	3	»	»	213
65 Յակոբ Կաթողիկոս	1	»	»	216
66 Նահապետ Ագուլեցի	3	»	»	221
67 Զաքարիա Պատրիարք Կաղզուանցի	2	»	»	223
68 Մատթեոս Պատրիարք եւ Կաթողիկոս	2	»	»	226
69 Տօքթ. Գաբրիել փաշա Սեւեան	2	»	»	228
70 Տօքթ. Միհրան Գասապեան	1	»	»	231
71 Խորեն Ա. Ե. Նար-Պէյ	4	»	»	233
72 Յովհաննես Գ. Լազարեանց	1	»	»	242
73 Գաբրիել Ա. Ք. Պատկանեան	1	»	»	243
74 Ռ. Անդրեաս Փափազեան	1	»	»	246
75 Յովհաննես Տերզեցի եւ որդին	1	»	»	249
76 Յարութիւն Խաշիպեան	1	»	»	251
77 Աբգար Դպիր Թոխաթցի	5	»	»	254
78 Սուլթանշահ (Մարք Անտոն)	5	»	»	254
79 Աշփիար Ապրօ		»	»	267
80 Աբրահամ Ապրօ		»	»	267
81 Մատթեոս Ապրօ		»	»	268
82 Աբրահամ, Պետրոս եւ Ստեփան Ապրօ		»	»	273
83 Աբրահամ Ապրօ	1	»	»	276
84 Մկրտիչ Նուպարեան		»	»	277
85 Նուպար փաշա	10	»	»	278
86 Առաքել Պէյ Նուպար	2	»	»	294
87 Պօղոս փաշա Նուպար	1	»	»	295
88 Աբրահամ փաշա Բարթող	2	»	»	296
89 Պօղոս Պէյ Եուսուֆեան	4	»	»	299
90 Աղա Կարապետ Գալուստեան	1	»	»	302
91 Նշան Նորիկեան	1	»	»	305
92 Միքայել Միանսարեանց	1	»	»	308
93 Տր. Նիկողոս Էսմէրեան	1	»	»	309
94 Յակոբ Մատթեոսեան	1	»	»	310
95 Գարեգին Պէշկեօթիւրեան	2	»	»	312
96 Գրիգոր Զէյէպի Տիւզեան	2	»	»	314
97 Սարգիս Զէյէպի Տիւզ	1	»	»	319
98 Միքայել Զէյէպի Տիւզ	1	»	»	320
99 Յակոբ Զէյէպի Տիւզ	3	»	»	322

100 Կարապետ Պէյ Տիզ	2	»	»	324
101 Պօղոս պէյ Տիզեան	1	»	»	326
102 Տիգրան Մանավեան	1	»	»	327
103 Յովհաննէս Հիսարեան	4	»	»	329
104 Անտոն Եավէր փաշա Թրնկիր	1	»	»	332
105 Գէորգ Ապտուլլահ	5	»	»	334
106 Գրիգոր Զիլինկիրեան	2	»	»	338
107 Եղիա Տնտեսեան	5	»	»	343
108 Մ. Առաքել Տաս Ամիրայ		»	»	352
109 Յովհաննէս Տկրոյենց	4	»	»	354
110 Ռ. Պատկանեան Քամառ-բաթիպա	6	»	»	360
111 Յովհաննէս Այքրն	2	»	»	364
112 Գարեգին Եպ. Սրուանձտեանց	3	»	»	367
113 Գաբրիէլ Եպ. Այվազովսքի	3	»	»	369
114 Առաքել Տ'Ապրօ	1	»	»	372
115 Գաբրիէլ Եպ. Մարաշլի		»	»	373
116 Հ. Ղուկաս Ինճիճեան	5	»	»	375

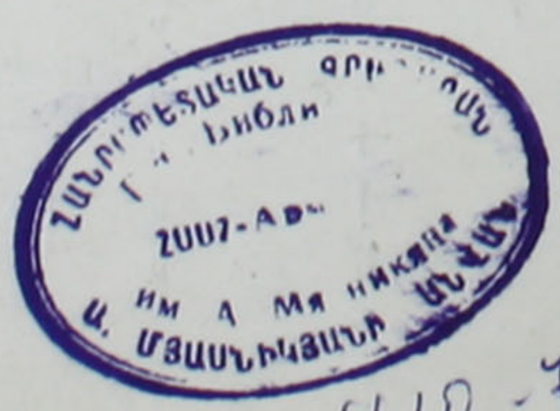

(610-73)

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱՅ

† 1749

168. Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարք

Ամրտօլու համալսարանին յառաջդէմ աչակերտներէն Կոլոտ Յովհաննէսի հետ կը թողու վանքը նաև Գրիգոր Շիրվանցի Շչթայակիր, որ ծնած էր Բաղէշի մէջ և իր կրթութիւնը ստացած նոյն համալսարանը Վարդան վարդապետի աչակերտելով և երկուքը մէկ ուխտի կերթան Թաթլոյ և Վարոսի, Հռոմոսի և Ս. Յովհաննու վանքը։

Գրիգոր վարդապետ 1709ին առաջնորդ կը կարգուի Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին որ երկրաչարժին կը փլչի (1709 յունիս 5) և որ չնորհիւ իր առաջնորդին նորէն կը վերաշինուի, Շիրվանցի, մինչև 1713 Մշոյ Ս. Կարապետի առաջնորդութիւնը կը վարէ։

Երբ 1715ին Կոլոտ Պոլսոյ պատրիարք կընտրուի, յաջորդ օրը սեպտ. 10 Գրիգոր վարդապետ Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ կը յիշատակուի «պատրիարք Ս. Երուսաղէմի» Կոլոտի կարգադրութեամբ, նոյն օրը տեղի կ'ունենայ նաև երկու աթոռներուն բաժանումը որ կը հաստատուի կառավարութեան կողմէ։

Թէ ինչ՞ու միացուած էին այս երկու աթոռներուն պատրիարքութիւնները՝ իրաւ որ չատ որոշ չէ, ինչ որ յայտնի է սա է թէ Պոլսի պատրիարքները ա՛ագին գումարներու պէտք ունէին ծախսելու համար, որովհետև պատրիարքութիւնը կաշառքով կը գնուէր այն ատեն և այսպիսի ծախքերու համար Ս. Յակոբայ գանձարանէն հարուստ տեղ մը ո՞ւր պիտի գտնէին։ Հաննէի դիտողութիւնը թէ ագէտ և խելագար հովիւներու փառամոլութիւնն ու չարաչահութիւնը պատճառ եղած են այս պիսի միաւորութեան մը չատ ճիշտ է։ Թէև յայտնի ալ է որ Աւետիք պատրիարք երկու աթոռները միացուց Երուսաղէմի Մինաս պատրիարքի զեղծումներուն հանդէպ։

Ասկից զատ պատրիարքի կողմէ Երուսաղէմ գացող փոխանորդներն ալ պատճառ եղան որ խնդիրը չարաչահութեան կերպարանք առնու։ Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը այնչափ ազտոտ-

ուած էր որ մէկ տարուան մէջ երկու երեք պատրիարք կը փոխուէր՝ ստորին միջոցներով։

Պատրիարքարանի կողմէ միշտ աշխարհական փոխանորդներ կը զրկուէին Երուսաղէմ վեքիլ, դապզիմալ, պապա անուններով որոնց մասին Հաննէ զանոնք կը նմանցնէր կատաղի շուներու և լափլիզող գայլերու։

Այսչափ կեղեքումներու, զեղծումներու հետևանքով Երուսաղէմի աթոռը պարտքի տակ ինկած էր, պարաատէրներ աննկարագրելի վայրագութիւններ կընէին Ս. Յակոբի վանքին մէջ, ժամերգութիւնք գրեթէ դադրած, ուսում գիտութիւն շատոնց խոյս տուած էին և միաբանները իրենց խուցերուն դռները ամուր գոցած էին, նոյն իսկ ժամարարի ձեռքէն սկիհ յափշտակուած էր՝ պարտքի համար։

1717 օգոստոս 18ին Գրիգոր Վ. Պոլիս կը մտնէ և յաջորդ տարին հանգանակութեան կը սկսին Կոլոտ պատրիարքին հետ՝ Երուսաղէմի պարտքը վճարելու համար։ Գրիգոր Վ. շղթայ կը կախէ իր վզէն և բոլոր եկեղեցիները պատելով դրամ կը հաւաքէ, ժողովուրդը իր ունեցած չունեցածը սիրով կուտայ այդպիսի մի անձնուէր պատրիարքի որուն կէտ նպատակին եղած էր Երուսաղէմի վանքը պարտքէ ազատել։

Գրիգոր պատրիարք երկար ատեն Պօլիս կը մնայ և իրեն փոխանորդ կը կարգէ Հաննա վարդապետ, և ինք վզին ծանր շղթան անցուցած, կ'ուխտէ չհանել մինչև որ Աթոռին պարտքը չը ժողվէ, իսկ ինք Աստուածածին եկեղեցոյ դուռը կը կենար տօնական օրերուն և լալով կ'աղաչէր ժողովուրդին շղթաները երերցնելով և կը կոչէր լալագին ի դիմաց Ս. Աթոռին.

— Ողորմեցարուք, ողորմեցարուք ինձ, հաւատացեալքդ Քրիստոսի, զի տունն իմ ի գրաւի է և որդիք իմ հեռացեալ են յինէն և ես մատնեալ ի գերութիւն, նստեալ եմ՝ ի սուգ դառնութեան, ողորմեցարուք ինձ, հանէք և լուծէք զծանրութիւն պարտուցս որք դիզեալ են ի վերայ իմ, ես աթոռ էի Առաքելոյն Յակոբայ, այժմ Աթոռ եմ պարտուց և ոչ ոք է որ ձեռն կարկառէ ինձ։

Այսպէսով Շղթայակիր շատ դրամ հաւաքեց և իր շղթաները մնացին 8 տարի և ասոր համար Թուրքերն ալ զինք կը կոչէին Զինճիրլի վարդապետ։ Այս միջոցներուն էր որ մեծ հրդեհ մը ծագեցաւ և այրեցան Պօլսոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցին և Պատրիարքարանն։ Երկու պատրիարքներն յուսահատած էին, քանի որ մէկ կողմէ Երուսաղէմի բեռը կար և հիմայ ալ այս այրեցաւէր եկեղեցին և Պատրիարքարանը պէտք էր շինել, իրենք արքայական հրամանը ստացան և ձեռնտուութեամբ Ակնցի Սեղբոս Ամիրային, Կեսարացի Միլիտոնի և Յարութիւնի ու Սարգիս Գալֆայի շինեցին, երկու անձնուէր պատրիարքներն ալ գործաւորներուն հետ աշխատեցան հող և կիր կրելով և յուսկ ուրեմն վերաշինուեցան Պատրիարքարանն ու Ս. Աստուածածին եկեղեցին։

Ս. Յարութիւն տաճարին նորոգութիւնը տեղի կունենայ 1720ին երբ ոչ իսկ տասը դրուշ ունէր վանքը, Գրիգոր Պատրիարք հրաման կը զրկէ Հաննա Վարդապետին շինութիւններու ձեռնարկելու համար, իրեն նեցուկ էին Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք, Յակոբ Նալեան Վ. (ապա պատրիարք) և Սարգիս Վ. Սարաֆեան։

1721ին Գրիգոր պատրիարք ճամբայ կելլէ դէպի Երուսաղէմ ցամաքէն Հալէպ կը հանդիպի «բազում միւլքեր» կը գնէ հոն՝ վանքին համար, կը նորոգէ հոգետունը և 1721 փետր. 12ին Երուսաղէմ կը մտնէ ուր միջազգային և խանդավառ ընդունելութիւն կը գտնէ։

Շղթայակիր իր բազմադիմի յաջողութիւններով մինչև հիմայ երախտագիտութիւն կարթընցնէ սրտերու մէջ՝ հռչակաւոր Պարոն Տէր Գրիգոր պատրիարքի և Այնթապցի Եղիազար կաթողիկոս-պատրիարքի մեծագործութիւններէն ետքը։

Շղթայակիր՝ 15 տարիներ Երուսաղէմէն դուրս չելաւ, ան՝ քաջալերուած իր անսպառ յաջողութիւններէն կաւելցնէր իր աշխատութիւնները, Երուսաղէմի մէջ հայոց սրբավայրերը շինելէ և վերականգնելէ ետք ուզեց որ անոնց իրաւունքներն ալ վերահաստատել տայ Արքունի նոր հրովարտակներով։ Այս խնդիրը շատ կարևոր էր Յունաց ոտնձգութիւններուն առաջքը առնելու համար։

1726ին Գրիգոր Պատրիարք իր շղթան կը հանէ վզէն, Կարապետ կաթողիկոսի հրամանաւ։

1736 յուլիս 23ին Պօլիս կուգայ բողոքելու համար Յունաց դէմ, որոնք կուզէին Ս. Յակոբայ տաճարը իւրացնել։ Շղթայակիր իր իսկ ձեռքով գրած է այս ճամբորդութեան և իր Պօլսոյ մէջ անցուցած կեանքին մանրամասն յիշատակարանը, որ ամէն կերպով հետաքրքրական և պատմական մեծ արժէք ունի և որ Սիօնի 1866տարւոյ մէջ հրատարակուած է։(1)

Շղթայակիր կը հասնի Ենկի Ղափու (Եէնի-Գաբու) յուլիս 23ին. իր Պօլիս գալուն «ստոյգ

(1) Տես այս մասին Յարութիւն ամիրա Մուրատեանի կենսագրութիւնը։

պատճառն այս է, զի Աստուծով զկնի զանթիւ պարտս Սրբոյ Աթոռոյն հատուցանելոյ և զբազում տեղիս չինելոյ և նորոգելոյ զսուրբն տեղիսն և զդահն մեծ, խորհեցաք զհեսիեի շերիֆսն և զամենայն սեճեսս Ս. Աթոռոյն նորոգել տալոյ, որ եղին իսկ Աստուծով։ Ի թուին ՌՃՅՂ (1739) դեկտեմբեր 23 մեր Ս. Աթոռոց հեսիեի շերիֆն նորոգեցան և մեծազօր Արքայն իւր ձեռագրաւն կնքեաց միջնորդութեամբ Ֆռանկսըզի բարեպաշտ Էլչիպէկին»։

Այս ուղեւորութիւնը շատ օգտակար եղաւ, ոչ միայն հայոց իրաւունքները վերահաստատուեցան Երուսաղէմի մէջ, այլ նաև Շղթայակիր նոր ձեռնարկութիւններ ըրաւ Պօլսոյ մէջ։

1738 օգոստոս 22 Իւսկիւտարի մէջ Երուսաղէմի վանք ըսուած հաստատութիւնն ընդարձակեց և մատուռով մ'ալ օժտեց։ Վանքի այգիին յարակից բաժինները ունեց եւ Զեբեդեան Ս. Յակոբայ անունով մատուռ մը չինեց հոն, գիշերով գաղտնի կատարեց օծումը և առաջին պատարագը ինք մատոյց։

Նոյն տարին մայր եկեղեցւոյ մօտիկը Երուսաղէմի վագրֆներէն հին տան մը կէսը քակել տուաւ և չինեց «մեծ օտայ մի կրկին սրահիւք ներքոյ և վերոյ, վերակացութեամբ մեր մահտէսի Յակոբին» որ շատ աշխատեցաւ և յատկացուց Երուսաղէմայ միաբաններու իբր իջեւան։

Երուսաղէմատուն անունը, ինչպէս յայտնի կերևայ, Շղթայակրին չինել տուած օթեւանին տրուած չէ, այլ ետքը, հաւանաբար արդի չէնքին չինութեան ատեն։

Պօլիս կը մնայ 4 ուկէս տարիի չափ և կը մեկնի 1740 օգոստոսի վերջերը և սեպտ. 15ին կը հասնի Երուսաղէմ, «բազում ամբոխիւք և երկու մուսէլլիմօք»։

Շղթայակիրի չինութիւնները բազմաթիւ են, մեծ չինութիւններով և բարեկարգութիւններով պայծառացուցած է Ս. Տեղերը, Կոլոտ պատրիարք թանկագին զգեստներ կը նուիրէ Ս. Յակոբայ գանձարանին։

Գրիգոր պատրիարք խոր ծերութեան մէջ զգալով իր տկարութիւնը, դրեց իր կտակը և զրկեց Պօլիս, վերահաստատեց Յակոբ Վ. Նալեանը իր փոխանորդի պաշտօնին մէջ, նորոգեց Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, թէև բաւական ալ նեղութիւններ քաշեց Դամասկոսի կուսակալէն։

Վախճանեցաւ 1749 փետրվար 13ին և թաղուեցաւ պատրիարքաց շարքին մէջ և որու վրայ տապանաքար մը ձգած է Սեղբոս Ամիրայ՝ իր բարեկամը։

Կոլոտ և Շղթայակիր երկու պաշտելի անուններ են որոնց յիշատակը փայլուն կը մնայ մեր եկեղեցական — ազգային պատմութեան մէջ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Յովհաննէս Կոլոտ Բաբգէն Վ. Վիեննա 1904. — Պատմ. Զամչեան Դ. հատոր.—Պատմ. Ս. Երուսաղէմի.— Սիօն 1866.— Սարգիս եպս. Սարրաֆեան. — Դալէմբեարեան (1909).— Ընդարձակ օրացոյց Հ. Ասատուր 1901.— Պատմ. Ս. Երուսաղէմայ Հաննա. — Պատմ. Պալասանեան.— Պատմ. Հայկականի տպագրութեան Լէօ եւլն.

ԵՂԻԱԶԱՐ ԱՅՆԹԱՊՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

† 1691

Եղիազար ծնած է Այնթապի մէջ. մանկութենէն թողլով իր ծննդավայրը և իր ծնողքը, վարդապետներու փոքրաւոր եղաւ, հետաքրքիր և ուսմանց հետամուտ՝ սկսաւ դաս առնել անոնցմէ, աշակերտեցաւ Շնքշեցի Յովհաննէս վարդապետին, որ Կառկառեցի Պետրոս կաթողիկոսին աշակերտն էր և Երուսաղիմայ Աստուածատուր պատրիարքին ուսուցիչը։

1641 թուականին Պօլիս կուգայ և վարդապետ կը ձեռնադրուի իր ուսուցիչ վարդապետէն՝ Յովհաննէսէ և հետզհետէ քաղաքներ կը պտտի, մինչեւ որ իր համբաւը կը լսուի ամէն կողմ և մեծ անուն կը ստանայ, 1647 թուականին Արլնի բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին առաջնորդ կ'անուանի և Ս. Էջմիածնայ Փիլիպպոս Կաթողիկոսէն եպիսկոպոսական աստիճան կը ստանայ, վերադառնալով իր աթոռը շատ բարեկարգութիւններ կ'ընէ, նորոգութիւններ և նորանոր չէնքեր կը չինէ, միաբանական կարգը կը բարեկարգէ, ուսման և զարգացման նպաստելու համար 2 ձեռագիր Աստուածաշունչ և հարիւրէ աւելի ձեռագիր գրքերով կը ճոխացնէ թանգարանը։

1651 թուականին Եղիազար Պոլիս երթալով, մեծ համբաւ շահեցաւ իր «քաղցրաբան» քարոզութիւններով, առհասարակ ամբողջ ժո-

զովուրդը, ամիրաները և ռամիկը ամէնքն ալ համակրեցան և պատրիարք ընտրեցին զինքը Պոլսոյ՝ Դաւիթ Պատրիարքի անկումէն ետք։

Իր պատրիարքութեան շրջանը թէև կարճ բայց բեղմնաւոր եղաւ, եկեղեցւոյ ապականեալ կարգերը բարեկարգեց և վճարեց Պատրիարքարանի պարտքը, որով շատ մը չարիքներու առաջքը առաւ, ամէնքը համոզելով սէր և միութիւն հաստատեց և կառավարեց ժողովուրդը ոչ թէ կառավարական բռնութեամբ, այլ

169. Եղիազար Պատրիարք եւ Կաթողիկոս

իր իսկ կարողութեամբ և հանճարովը, իրեն աջակից էին Արլնայ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ քահանաները որոնք կը վկայեն յայսմաւուրքի յիշատակարանին մէջ (տես Թորոս աղբար Բ. հատոր էջ 401)։

1653 թուին հրաժարելով Պոլսոյ պատրիարքութենէն, վերադարձաւ իւր աթոռը Արղնու Ս. Աստուածածին վանքը, կայսերական հրամանագրով։

Հոն կը սկսի նորոգել վանքը, դիտելի է որ Մկրտիչ արքեպս. Նաղաչէ ի վեր որ հիմնադիրն էր սոյն վանքին, նորոգութիւն չէր տեսած այդ վանքը, բռնապետներէ վախերնուն քար մը չէին դրած, մինչդեռ Եղիազար եպս. անվախօրէն նորոգեց և նորանոր յաւելուածներ շինեց, և ինք իր պատրիարքութեան ատեն թէ՛ շինութեանց հրամանը առած էր և թէ վանքին եկեղեցական զգեստներ նուիրել տուած էր՝ ամիրաներուն։

Բռնաւորներուն հալածանքէն նորէն Պոլիս դնաց ուր այս անգամ աւելի կարեւոր պաշտօն մը յանձնուեցաւ իրեն, այն է Երուսաղիմայ Աստուածատուր Պատրիարքի օրով ոտնձգութիւններ եղած էին Յոյներու կողմէն՝ Հայոց սեփականութիւններուն, Պատրիարքը տեսնելով որ Այնթապցի Եղիազար եպս. յաջողակ է և հարուստ, դիմեց անոր աղաչելով որ իրեն ձեռնտու ըլլայ աշխատութեամբ և դրամով, խոստացաւ զինքը փոխանորդ կարգել և ետքն ալ պատրիարք, թէեւ Աստուածատուր դատական հեօճեթով հաստատեց, բայց միաբաններէն մեծ մասը չուզեցին ճանչնալ զինքը և աթոռին գոյքերը չուզեցին յանձնել իրեն մինչեւ որ Բ. Դուռը դիմէ ինքը և հաստատութեան հրովարտակը առնու։

Աստուածատուր Պատրիարք Եղիազարէն հաւանութիւն առնելով գնաց անոր հետ Կ. Պոլիս վանեցի իշխան Ռուհիչանին որ այն ատեն կարեւոր դիրքի տէր էր, անոր ձեռքով աղերսագիր մը տուաւ Եպարքոսին՝ Պօյնը էյրի Մէհմէտ փաշայի։

Արքունի դիւանի արձանագրութիւններուն մէջ փնտռեցին և գտան Սուլթան Սէլիմ Ա.ի և զաւկին Սիւլէյմանի հրովարտակները՝ որով կը հաստատէր հայոց իրաւունքները։

Սուլթան Մէհմէտէ խնդրեցին հայոց իրաւունքը, որու վրայ Սուլթանը հրամայեց անխախտ պահել իր նախնեաց հրամանները և արգիլեց Յունաց Պատրիարքի ոտնձգութիւնները։

Այս հիման վրայ նորէն հրովարտակ գրուեցաւ և տրուեցաւ Եղիազարու, որ նախորդ հրովարտակին ալ պատճենը առաւ և 1656 թուականը կրող 2 հրովարտակները առնելով Երուսաղէմ մեկնեցաւ ուր դատաւորին ներկայացնելով խնդրեց գործադրութիւնը։

Եղիազար վարդապետ մեծ յաջողակութեամբ պաշտպանեց Հայոց իրաւունքները և շատ մը աշխատութիւններով կրցաւ ձեռքէ ելած իրաւասութիւնները վերստին առնել։

Եղիազար դատաւ Գրիգոր Պարոն Տէր Պատրիարքի պահած դրամները և սկսաւ վանքը պայծառացնել չէնքեր շինելով։

Յունաց Պատրիարքը տեսնելով Եղիազարու յաջողութիւնները, բարկացած Երուսաղէմէն մեկնեցաւ և գնաց Պոլիս դատավարելու համար, Հայոց փոխանորդները ապիկար մարդիկ չը կրցան պաշտպանել իրենց իրաւունքները որու վրայ Հայոց աննպաստ վճիռ տրուեցաւ և դարձեալ սեփականութիւնները անցան Յունաց ձեռք։

Վէճը այնչափ սաստկացաւ որ, կարգ մը ամբաստանութիւններ ըրին Եղիազարու վրայ և բանտարկեցին զինքը։

Եղիազար կաշառք տալով ազատեցաւ, խոստանալով նոքէն կաշառք առել երբ Հայոց իրաւունքները պաշտպանուին։

Դամասկոսի բդեշխ Թիւար օղլու թէեւ յոյս առաւ, բայց միւս կողմէն ալ հրամայեց իրեն բերել Ս. Յակոբայ բանալիները և տալ Ս. Յակոբայ դուռը. Եպարքոսն ալ խնացուց պարտ ու պաշաճը։ Դարձի վ. Բերիացի Ռուֆիչան գործակալեն զիմեց և խնդրեց որ բարեխոսէ Հայոց իրաւունքներու մասին։

Անդրիանուպոլիս պատգամաւորութիւն մը գնաց Եպարքոսին՝ որ միջոց ընդունի զինք։

Երուսաղէմայ մէջ Թիւար Օղլու հրամայեց բանալ Զառկին Ս. Յակոբայ վանքին դուռները՝ ուրկէ վերջ Եպրէն գացել առաւ։

Եպարքոսը Յունաց պատրիարքէն իմանալով և ըլլալ Ֆիրմանները, յանդիմանական նամակ մը ուղեց Թիւիար Օղլուն և կը խորհէր ձերբակալել և մահուան պատասպարտել Եղիազար Ա.ղթապետին։

Հայերը անկիանալով իրար ասին Եղիազարի որ ատանդպետն կը չրջագայէր Եգիպտոս, Դամասկոս. ուրկէ յուսակ ուրթին հասաւ Պօլիս 1657 Նոյեմբերին և 3 ամիս փախստական մնալով ձերբակալուեցաւ 1658 Փետրվարի 18ին։ Եպարքոսը հրամայից առեան հանել զինքը և դահճապետին յանձնել։

Ամէնքը լքեցին զինքը, միայն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանցը որ Տ. Կոմիտասի եղբայրն էր պահապանները կաշառելով, մտաւ բանտը ուր տեսաւ Եղիազար վարդապետը ոտքերը չղթայուած տերեւի մը պէս դողդոջուն, սկսաւ արտասուել և խնդրել որ զինքը ազատէ, յանձնեց իր քով եղած դրամը զոր Քէօմիւրճեան ալ տարաւ Ռուֆիչանին որ այն ժամանակ Եպրատալէմայ գործակալն էր։

Երեսունևչորս օրեր բանտ մնալէն ետք Հայ մեծամեծներու խնդրանքով և կաշառքով զիմեցին Եպարքոսն որ անպրծուելի կը մնար, բանէ ի պահու Եղիազարի որ ինք չէր ուզեր իր ազատութիւնը, «Թող ես զոհ իմ կ'ըսէր բայց Ս. Յակոբայ վանքը Հայերու ձեռքէն չերթայ»։ Նամակ մը գրեց Մարտիրոս վ.ին թէ այն որ ինձի ազատել կ'աշխատի առանց խորհելու Ս. Յակոբայ վանքի մասին, անիծուած թող ըլլայ։

Վերջապէս չատ աշխատութիւններով Մարտ 22ին ազատեցին Եղիազար Եպ.ը և ուրախութեամբ Դալաթիոյ եկեղեցին բերին։

Եղիազար ամիսներով և տարիներով աշխատելով վերջապէս կրցաւ 1659ին ազատել Ս. Յակոբայ վանքը՝ Յոյներու ձեռքէն. գերբնա-

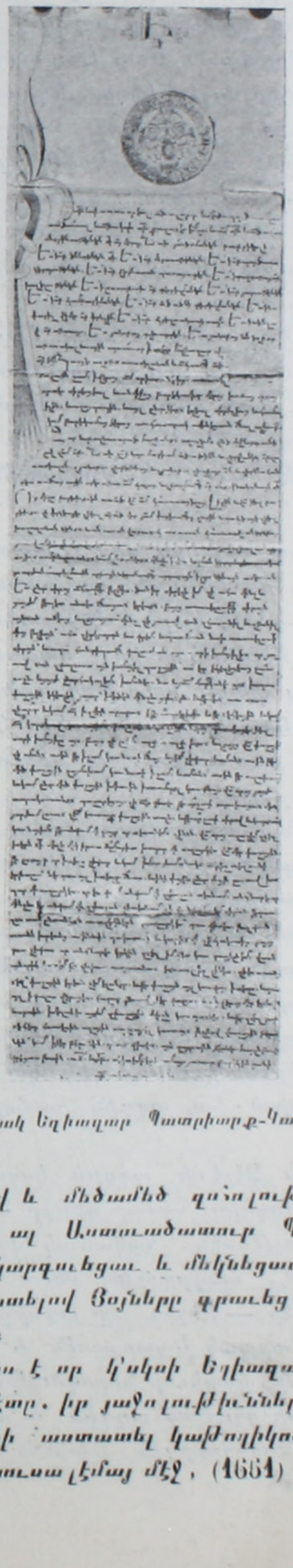

170. Կանգակ Եղիազար Պատրիարք-Կաթողիկոսի

կան ճիգերով և մեծամեծ զոհողութիւններով, ետքը ինքն ալ Աստուածատուր Պատրիարքի վճռաւորով կարգուեցաւ և մեկնեցաւ Երուսաղէմ ուր վոնտելով Յոյները գրաւեց Ս. Յակոբայ վանքը։

Բայց դառն է որ ի'սկսի Եղիազարի կեանքին մութ կէտը. իր յաջողութիւններէն յափրացած կը խորհի աստառել կաթողիկոսական նոր աթոռ մը Երուսաղէմայ մէջ, (1661) չինել կու-

տայ նոր եկեղեցի մը Ս. Էջմիածին անուանով, պատրաստել կուտայ Կաթողիկոսական աթոռ մը սահմանի, փառաւոր և գեղարուեստական որ ցարդ կը մնայ Երուսաղէմայ մէջ և որ չինուած է Մելիտան անուն հարստահարիչ մը։

Շատ մը նորանոր չէնքեր կը չինէ և նորոգութիւններ կ'ընէ, և որպէս զի թշնամութիւններ չը ծագին մեզմէն ալ նորոգել կ'ուտայ։

Այս միջոցներուն Սոյ Յակոբեան Կաթողիկոսն ալ Երուսաղէմ եկաւ, Եղիազար չափազանց պատիւներ չուայելով իսոտաւ առաջարան ունի պատճառ մը զինքը Կաթողիկոս օծել։

Եղիազար Ագարքոսին դիմաց չատ մը նուէրներով և համեցուց Կաթողիկոսութեան հրովարտակը առնել, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմայ Պատրիարքութեան հրովարտակը։ Ագարքոսին բանակին մէջ կը գտնուէր նաեւ Հայ Չէլէպի մը Ատրօ Չէլէպի, զոր նա իր կողմը առաւ Եղիազար և բրաւ խոն արտակից մատրիմը։

Անթիոպին Բիբիա անցաւ և նամակ մը դրեց Սոյ Յակոբեան Կաթողիկոսին տեսնելու կերպով։

«Հոգեւոր եղբայրդ մեր Յակոբեան Կաթողիկոս Սոյ, նախ քան ձեռքդ հասնելուն պէս, չուսոյ մը — մեծ կարեկից է — առանձին սուրհանդակով Բիբիա հասներ, ողջոյններդ և կարեւորներդ քեզմէ առ թող գան, մի ուշանար կ'ապագային, որովհետեւ ժամ է մեր մտադրութիւնը կատարելու, որ Երուսաղէմայ մէջ միասին որոշեցինք»։

Բայց Յակոբեան Կաթողիկոս չուզեց անխոհեմութիւն մը ընել և կանչեց հայ մեծամեծները որոնց մէջ էր և Երեմիա Չէլէպին և խորհուրդ ընելով, ուղեցան և վանցան թէ ազգին մէջ արդէն եղած պատահարներուն վրան հաս մ'ալ պնդի ուելնայ. մանաւանդ թէ գիտէին թէ ամբողջ Հայ Ազգը կապուած է Էջմիածնի և իր Յակոբ Կաթողիկոսին որ կը մտածէր տատապած հայ ազգին համար օգտակար միջոցներ։

Երեմիա Չէլէպի ազգին կողմէ կը մեկնի Բիբիա համոզելու համար զինքը որ ան կենայ իր մտադրութենէն, հակառակ իր ջանքերուն Եղիազար վ. անդրդուելի մնաց, իրեն պատասխանն էր — Ինչո՞ւ կը յղնիք ես արդէն ունիմ հրովարտակ Ագարքոսէն և մտադիր եմ ընել չատ մը կարեւոր նորոգութիւններ, չատ օգուտ պիտի ցուցնեմ ազգին և առանց նուէր ժողվելու, ժողովուրդին Մխոյն պիտի պրկեմ ամէն կողմ։

Երեմիա Չէլէպի անդոյս ըլլալը իմացուց գրով ի Պոլիս։ Ինչ առեն նոր Յակոբեան Կաթողիկոսն Պոլսէն Բիբիա երթալով հան նոքէն Եղիազարի հետ խորհեցան և առնելով արքունի հրովարտակը, ձեռնադրեց զինքը Կաթողիկոս։(1) Այն առեն Եղիազար օրհնութեան թուղթեր գրեց Օսմանեան Տէրութեան ամէն կողմը և յայտնելով իր իշխանութիւնը որ առաջ Պատրիարքական հրամանաւ, յորմէ ամէնքն ալ սիրով ընդունելի իրարու հետ և խաղաղութեան չատ բարիք ընել և ձրի Միւռոն պրկել նուիրակներու հետ, և ինք ալ ետ դնայ Երուսաղէմ։ Եղիազար Բիբիայէն Ագարքոսին գրեց որ արգիլեն Էջմիածնի նուիրակները, քանի որ ինքն է Կաթողիկոսը և անոնք Էջմիածնի նուիրակները կը խաղնակին օսմանեան առնմանները, աւոր վրայ Ագարքոսէն հրովարտակ ելաւ որ ամէն կողմ արգիլեն Էջմիածնի նուիրակները (1666)։

Եղիազարու գիրերը հասնելով ամէն կողմ երկպառակութիւնը սկսաւ, կէսը Յակոբ Կաթողիկոսը կ'ուզէր, որուն կոչուեցան Յակոբեանք, իսկ կէսը Եղիազարը որոնք կոչուեցան Եղիազարեանք։

Յակոբ ձերունի Կաթողիկոսը խրատներ և թուղթեր կը գրկեր ամէն տեղ, խնդրելով որ պատակաւմի պատճառ չգտնուի և Եղիազարը Կաթողիկոս չճանչնան։

Մարտիրոս Վ. Կաֆայեցի անուն հայրապետը դարձաւ, Եղիազարը չէին թողուր որ մնայ Երուսաղէմ, իսկ ան անվնաս ծպտուած կը փախչէր իջեւանէ իջեւան, պատեհութիւն հասնելու և դրամով գնելու կարգ մը իրաւունքներ։

Ատենուան Յակոբ Կաթողիկոս 1666ին Պոլիս գնաց, խռովութիւնները վերջնելու համար, կարելի չեղաւ և յաւուրս վերադարձաւ։

Իրերը այս վիճակին մէջ անցնելին 14 տարիներ, որ ատեն Պոլսոյ պատրիարքութիւնն ալ Անդրէաս Կրտօ և Էջմէջճի Սարգիս անուանով պատրիարքներ անցեցաւ, իսոն և անկերպարան վիճակ մը ունեցած էր պատր. Աւետը, կարճ չատ և՛ մատնութիւն ահաբեկեալ դարձած էին։

1680ին Յակոբ Կաթողիկոս նորէն Պոլիս գնաց, Եղիազարի խնդրին համար, ուր վախճանեցաւ։ Էջմիածնի Միաբանութիւնը համաձայնութեան եկաւ և գտաւ դժուարութենէն դուրս գալու միջոցը, փոխանակ նոր կաթողիկոս ընտրելու հրաւիրեց Եղիազարը չորս-

(1) Ըստ ատենագրութեան Էջմիածնի 1666 թուականին Պոլսոյ մէջ ձեռնադրած է կաթողիկոս եւ ինք ձեռնադրած է 7 եպիսկոպոս (?)։

նակել իր կաթողիկոսութիւնը Էջմիածնի մէջ։ Այս մասին դիմեցին Երուսաղէմի պարսիկ իշխանին և դժուարութեամբ համոզուցին որ ընդունի Եղիազարու կաթողիկոսութիւնը։

Առաջ վրայ հրաւիրակ դրկուեցաւ Երուսաղէմ Պետրոս վարդապետ և ուրիշներ որոնք Երուսաղէմէն Պոլիս վերադարձան 1682 մարտի սկիզբը, ուրկէ արքունի հրամանագիրն ալ առնելով Էջմիածին գացին 1682 օգոստոս 14ին։

Եղիազար խնամութեամբ վարեց կաթողիկոսութիւնը և ամէնուն հետ հաւասարապէս վարուեցաւ և Էջմիածնայ մէջ չատ մը շէնքեր չինեց, Զարդարեցի անապատի եկեղեցին, և գանձատներ եղան։ 1691 օգոստոս 8ին վախճանեցաւ։ Հոգեւոր իր մէկ թղթակիցն (Երուսաղէմայ կաթողիկոսութիւնը) Եղիազար Աչտիարցի խրատներ ունի և գրուածքէս երեւցածին մը եղած է և կորսուցած է այն չափ ժամանակներուն մէջ ազատել Երուսաղէմայ հայոց վանքին իրաւունքները, դիւանագիտութեամբ և կաշառքով, կրցած է կաթողիկոսին ազատել և իր երկամսութեամբ յաջողէս վարել Պետոց, Երուսաղէմայ և Էջմիածնայ երկուակ աթոռներն ալ։ Իր դիւանագիտական տալանդին ապացոյցն է իր մէկ կոնդակը (տես թիւ 170) որուն մէջ կը խօսի այն առնուան Իսմայիլ Փաշային մասին, այդ կոնդակը պատճ Օրթագիւղի Աստուածեան Միաբանութեան մատենադարանին մէջ ուր աղնուութիւնը ունեցաւ մեզ ի յայտարել լուսանկարելու վանքին առաջնորդը Տեր. Հ. Ռափայել Թ. Ծ. Վ. Միաբանեան։

Այս մասին մեզ Թանկագին աջակից ունեցանք վանքին դիւանապետը և մատենադարանապետը Հ. Սահակ Վ. Սրուանեան։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Պատմ. Ս. Երուսաղիմայ Ա. հատոր — Պատմ. Զաքէեան Ե. — Զաքար Սիմէօնի Կարապետոսի Էջմիածին. — «Հանդէս Ամսօրեայ» 1910 յունիս Տ. Թորգոմեան. — Ստուերի հին օրերու Մուրեան. — Հայկական տպագրութիւն Լէօ Ա. հատոր. — Պատմ. Երուսաղէմի Հաճնցւոյ. — Իր կոնդակը. — Կենսագրութիւն Երեսի առաջ Բ. հատոր Վենետիկ (1839) — Թուոյց Ազգաբ Բ. հատոր էջ 400-407. — Քննութեան քառատոմս Էջմիածնի. — Ստորագրութիւն Էջմիածնի 1812 Ա. հատոր։

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԱԼԹՈՒՆ-ՏԻՒՐՐԻ

(1804—1868)

Ականէն գալիս է Առաքել Ալթունեան անուն անձը, որուն զաւակն էր Արիստակէս Ալթուն Տիւրրի, ծնած է Պոլիս 1804 Մարտ ամսոյ մէջ։ Իր հայրը Առաքել Պօղոսէն փոխադրուած է Զմիւռնիա ուր կը մնայ մինչ 4 տարեկան հասակին մէջ՝ իր զաւակը Արիստակէսը որ իր նախնական կրթութիւնը կրնայ տեղւոյն վարժարանին մէջ, ուրկէ ետք Ռուս անուն Ֆրանսացիի մը վարժարանը կը յաճախէ և հոն կ'ընտելանայ Ֆրանսերէնին։ Վարժարանին դասընկացքը աւարտելէն վերջ Երկիրս կ'երթայ ուր Եուսուֆ Պէյ վարժարան մը բացած էր, հոն ուսմունքը կը կատարելագործէ ուսանելով նաև Իտալերէն և արաբերէն լեզուները։ Դպրոցը աւարտելէն ետք դեռ երիտասարդ հասակին՝ ութսունհոգի պաշտօնեայ և քանի մը տարի ետք Մէհմէտ Ալիի քարտուղար կ'անուանուի։

Մէկօր մը էյմաար աղաներէն Քեռին խմբագրատիպը եղած է և ատոր երթ Պօղոս Պէյ Եուսուֆ աղաներէն դարձ ետիտարար եղած է, ինք ալ քիչ առին ետքը իտրիզական կ'անուանուի։

Դիւանագիտական խնդրոյ մը առթիւ Louis-Philippe Ֆրանսայի թագաւորին դրելիք պաշտօնագիր մը այնչափ յաջողութեամբ գրած է որ Մէհմէտ Ալի փաշա Իտիվը՝ Արիստակէս Ալթունեանի ճակատը համբուրելով ըսած է։

— Օղուս Ալթուն, աչքին խամին Ալթուն ակիլ, Տիւրրի պէյ։ (Տիւրրի մարգրիտ ըսել է արաբերէն)։ Առէկց ետք Ալթունեան մականունը փոխուած է Ալթուն-Տիւրրիի։

Մէհմէտ Ալի փաշայի մահէն ետք իր զաւակը Իպրահիմ փաշա և յետոյ Աբբաս փաշաները կը յաջորդեն, ինք պաշտօնէն կը քաշուի և ամբողջ ըլլալով Զմիւռնիա կը հաստատուի ուր քիչ մը առեւտրական գործունէութեամբ զբաղելէ վերջ Պոլիս կը հաստատուի 1854ին ուր Ձէզայիրլեան Միքրիչ ամիրային հետ Շամի մաքսերու վարձակալութիւնը կը առնէ։

Ազգային գործերու մէջ մեծ մասնակցու-

թիւն ունեցած է և 1857ի Փերաթոյն ժողովոյ անդամակցած է և մեծ դեր ունեցած է Ազգ. Սահմանադրութեան հաստատման մէջ ուր Ա. պաթեան, Օտեան և Ռուսինեան և ուրիշներու հետ խմբագրած են Սահմանադրութեան օրէնքը (տես թիւ 31)։ Քալաքական և Ուսումնական ժողովներու անդամ, երբեմն ատենապետ Թաղական Խորհրդական եղած է Խաստիւ ի Ս. Աստ. փառնաս եկեղեցւոյն։

Ազգային երեսփոխան եղած է 1860ին պրեմէ մինչեւ իր մահը ու միշտ ազգին չահերուն պաշտպան հանդիսացած է։

Գրագէտ մըն է, Ֆրանսերէնէ Թարգմանած է Գինամափէ անուն մի տատուկիներ որ ձեռագիր կը մնայ իր զաւկին Յակոբ Ալմաս-Տիւրրիի քով։

Մեռած է 1838 Յունուար 2ին։

Իր կինը Կիւլ Հանըմ († 1873) Ժառանգակին գարգացած Հայ կինեերէն մըն էր և քոյր Փրանսացէս։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Մասիս 1868 Յունուար. — Բառարան հայ կեցուազրութեանց — Յակոբ Ալթուն-Տիւրրիէ Եւայլն։

171. Արհամարհէս Ալթուն-Տիւրրի

ԱՌԱՔԵԼ ԱԼԹՈՒՆ-ՏԻՒՐՐԻ

1840—1886

Ծնած է Ալեքսանդրիա 1840 թուին, իր հնքնայրը եղած է Եսայեան Պօղոս պէյ, իր հայրը մեծ դերք ունէր Եգիպտոսի մէջ ուր Ալթաքին գործոց խորհրդական էր, իր նախնեական կրճատեքնը սպացած էր Եգիպտոսի մէջ ուր ուած է Արթինէն, Տաճկերէն, Հայերէն, Ֆրանսերէն և Իտալերէն, գիտց եր։ հայրը Պօղոս կատոյ, կը գնահէ Խորհրդով կը յաճախէ Ներսէսեան վարժարանը, և կ'ըլլայ ժամանակին ուսումնականներէն մին։

Իւր տասնամեայ 20 տարեկան երիտասարդ կը հիմնէ Թատրոն մը Խորհրդի մէջ։ Այն աաեն հրաման չըլլալով Թատրոնի արուեստները սովել կը խոտանային Կիրկիլեան Փիլիպպոս և Մկրտիչ ամիրանները գրեթէ սակայն սիրալիրութեամբ վերանալ Թատրոնի գոգնոցի արուեստագիր մը կ'սուենն, առաջին հայ Թատրոնը կը բացուի, չէնան կը չէնալի և առաջին ներկայացումը կ'ըլլայ երեսանել Առաջին Թատերասէրը էքչեանցի և Բ. Մալաքեանցի աուսմնորդութեամբ. անոգին բազմութիւն լեցուած էր Թատրոնին մէջ, ժամանակին բոլոր ծանօթ անձնաւորութիւնները ներկայ եղած են և մեծ յուզումնութիւն պատճ է այդ առաջին Թատրոնը, որուն երկաշտամեայ եղած է Տիգրան Չուխաճեան (1858-9)։ Սակայն հոյն չարիքն Թատրոնին չէնան կը վերնեն և մէջը ինչ որ կայ կը քանդեն քանի որ արուեստագիրը գոգնոցի համար էր։ Հետեւաբար կ'ուզենք միայնեներուն հետը որոնք կը կարծէին թէ ամիրայները ընդհմացած են, Թերեւս ալ...

172. *Առաքել Ալթուն-Տիւրքի*

Վերջը այդ չէնքը տուն կը չինուի որ մին-չեւ հիմայ կանգուն է։

Եւրոպա կը ճամբորդէ, և գրեթէ ամէն գլխաւոր քալաքները կը պտըտի, ինք Քալաքա-կան ժողովոյ անդամ, Ազգ. Երեսփոխան, Մի-ացեալ ընկ. հիմնադիրներէն մին եղած է մեացնե-լով կարգ մը ընկերութիւններ, Կիլիկեան, Այրարատեան եւայլն։

Մեռած է 1886 յունիս 7ին։

Իր եղբայրը Յակոբ Ալթուն Տիւրքի տա-կաւին կ'ապրի և մին եղած է Ազգային ընկ. հիմնադիրներէն և քանիցս Թաղական Խոր-հուրդի անդամ Խասգիւղի մէջ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — «Արեւելք» 1886 յունիս. — Երկրագունիս 1886 յունիս։

ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

1839 — 1888

Ստեփան Փափազեան Խրքանոյ վերջին դարու պատմութեան մէջ կարեւոր էջ մը գրա-ւող անձնաւորութիւն մըն է. ծնած է Խաս գի-ղի մէջ 1839 նոյեմբերին։

1341ին Ներսէսեան վարժարանին և 1850ին ալ Ազգ. Հիւանդանոցի Որբանոցը դրուեցաւ և քիչ ատեն ալ հետեւեցաւ Երկրագործական վար-ժարանի դասերուն, 1854ին Զմիւռնիա կան-չուեցաւ իր մօրեղբօր տունէն Անդրէաս վար-ժապետ Փափազեանի քով, ուր իր ուսումը ա-ւարտեց և օգնական դասատու կարգուեցաւ վարժարանին մէջ։

1858ին Պոլիս վերադարձին Ս. Փրկչի Որ-բանոցի Հայերէնի ուսուցչութեան կոչուեցաւ և պահեց այդ պաշտօնը մինչեւ վերջ։ Իր Հայ լեզուի հմտութեան պատճառով Պերճ անուան արժանացաւ։

Ուսուցչական ասպարէզին ծառայեց մինչեւ իր մահը զանազան վարժարաններու մէջ առանձնելով գաղափարներ, սակայն նշանակելի է իր գործունէութիւնը իբր տնօրէն Գալաթիոյ Լուսաւորչեան վարժարանին (1861 մարտ

173. Ստեփան Փափազեան

20) որոնել հաստատած է բազմաթիւ ուսումնական հաստատութիւններ, որոնք չատ կարեւոր դեր կատարած են ազգային չրջանառութեան մէջ։ Ինքն է նաեւ գլխաւոր հիմնադիրը եւ չարունակիչը Ազգ. Կեդրոնական վարժարանին հաստատութեան, որուն գաղափարը առաջին անգամ ինք յղացած է 1863 էն սկսեալ՝ գաւառներէն Պոլիս գիմած ուսանողներու հրկրորդական կրթութիւն ստանալու դիւրութիւն մը ընծայելու համար։

Ինք որը եւ պահպանեց, այս վերջիններուն մէջ ապրելով՝ կրցաւ ճանչնալ կեանքին ուժերը կրթիրը, իր անոչութեան օրով Գալաթիոյ վարժարանը այն ժամանակուան հրկու հինգ տասնեակ պոյն վարժարանաց մէջ էր՝ մինչեւ ամէնէն տարբ։

Հրկար տարիներ ազգային հրեսփոխան եղած է եւ միշտ ընդդիմախօսութեան պետ՝ Ընդհանուր ժողովներու մէջ. գործակատարն ուսումնասիրած էր ազգային խնդիրները, գոց գիտէր Ազգ. Սահմանադրութիւնն եւ ամէն ազգային կառոյցներն։

1863 յունվար 2ին սկսած է հրատարակել ժամանակ հանդէսը որ տեւած է մինչեւ 1869 (տես թիւ 175)։

Գնաց երուժչատական ընկերութեան՝ գնաց Հայկազեանի մէջ հրատարակութեամբ բանասացութեան ընտրութեանը հոկոյ մասնակցած է։

1853ին Ուսումնական Խորհրդոյ անդամ, 1855ին Գալաթիոյ Թաղական Խորհրդոյ անդամ ընտրուեցաւ, զոր երկար տարիներ վարեց։ Իր պաշտօնավարութեան մէջսգին էր որ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին օժտուած է հոգեւոր կալուածներով։

Ստեփան Փափազեան 1863ին կրթական ծրագրի մը հեղինակը եղած է՝ առաջին անգամ Ազգ. վարժարաններու մէջ միօրեայ կրթութիւն մը հաստատելու դիտումով (1865–67)։ 1873-74-76 վարչական չրջաններուն ալ Ուսումնական Խորհրդոյ անդամակցութիւնը վարած է։ 1870ին հազիւ իր օրինական տարիքը լրացուցած, երեսփոխան ընտրուած է մինչեւ իր մահը պահելով այդ պաշտօնը հանդիսացած է ճարտար ատենապետ եւ իր կուսակցութեան (Գալաթիոյ օճախին) ամէնէն նշանակելի անդամներէն մէկը. Հրակոտ ընդդիմախօսն մը եղած է եւ վարչութեան մշանջենական հակառակորդը։

Անձնանձրոյթ աշխատասիրութեան մարդը եղած է եւ իրեն յանձնուած որեւէ ազգային պաշտօն չէ մնրժած թէեւ անոնց գրեթէ միշտ ամէնէն դժուարութիւնները իրեն վճռակուած ըլլային։

1872ին Քալ. Ժողովոյ անդամ եւ խորհրդարանական գրեթէ բոլոր յանձնաժողովներու անդամակցած է։ Ազգային պարծոց խորհուրդ դիտակից իր մասնակցութեան ազգային Երեսփոխանական ժողովի տարեգրութեանց մէջ անոնուանալի Նկատու առնմանուած է։

Պերլին գացած է 1878ին Հայոց Գատին պաշտպանելու համար Պերլինի Վեհաժողովին դիմաց պատգամաւորութեան հետ։

Իր վերջին տարիները (և գրեթէ միշտ) աշխատակցած է Միքայէլ Մէլիքեանի Հայրենիքին և հրատարակած Ազգային տեսութիւններ որոնք նուազ բուռն ոսկոյն ատելի համակից և խոհական էին։

1887ին Գամ-Գարուի Պէզճեան Մայր վարժարանին տեսուչ անուանուեցաւ, պաշտօն զոր 10 ամիս վարեց և մեռաւ 1888 մարտ 16ին։

Անուանի Միքայէլ Մէլիքեանի գրութիւնէն մաս մը իր մահուան առթիւ Հայրենիքի մէջ գրուած.

«Ս. Փափազեան իրրեւ ուսուցիչ հազարէն

աւելի աշակերտներ ընծայեց Ազգին մեծաւ մասամբ դաւառացի. յորոց ոմանք բժշկութեան, այլք հեռագրական, մաս մը ուսուցչական, մաս մը խմբագրութեան և մաս մ'ալ փաստաբանութեան արհեստներ ընտրեցին և շատ փայլեցան իրենց ընտրած ճիւղին մէջ:

Ս. Փափազեան երեսփոխանի պաշտօն վարեց անընդհատ գրեթէ 19 տարի և ճշմարտութիւնն խոստովանած կը լինիմք եթէ ըսեմք որ երեսփոխանութեան փայլերէն մին եղաւ: Արդէն ի տղայ տիոց ընդունակ էր ատենաբանելու՝ և երբ երիտասարդ հասակի մէջ էր դեռ, ամենուրեք կը հրաւիրէին զինքը ազգային հանդէսներու կամ վախճանմանց առթիւ ճառեր արտասանելու: Լեզուն թէեւ ոչ այնքան յարդարեալ, սակայն հրապուրիչ էր և համակրելի, անհնար է նկարագրել իւր խանդն, զգացումներն ու երեւակայութիւնն: Եւ երբ երեսփոխանական աթոռը բազմեցաւ, արդէն գիտակ էր ազգային կենաց. մասնակցած էր Սահմանագրական անվերջանալի կռիւներու, Լուսաւորեալի և Խաւարեալի բանակռիւներուն, և այս ամէն պայքարներուն մէջ ցուցուցած էր իւր կորովն ու գործունէութիւնն: Ուստի ի սկզբան անդ իւր երեսփոխանութեան անուանի եղաւ իւր ճարտարախօսութեամբ. ոչ ոք լաւ քան զինքն սերտած էր ազգային խնդիրները, իւր միտքը շտեմարան մ'էր ազգային բոլոր դէպքերու և պատմական իրողութեանց զորս կարող էր յիշել օրովն ու թուականովն: Ազգ. Ժողովոյ Ատենագրութեանց ստուար մասը կը կազմեն իւր ատենաբանութիւնք, և շատ քիչ անգամ տեսնուած է որ իւր ո և է առաջարկն մերժուած լինի: Միտքը բեղուն էր, երեւակայութիւնն վառ, սիրտն ու զգացումներ զեղուն:

Ս. Փափազեան իբրեւ վարչական մարդ, 1872ի Վարչութեան հոգին եղաւ: Սոյն Վարչութեան օրով իւր գրչին ու եղական փորձառութեան արդիւնքն են Սահմանագրական հրահանգը, Թաղ. Խորհրդոց հրահանգը, Կտակաց կանոնագիրը, Վարժարանաց բարեկարգութեան հրահանգը զորս 1878 ին Ազգ. Ժողովը նոյնութեամբ քուէարկեց և որք կը մնան ցարդ Ազգին մէջ իբրեւ տիրող օրէնք:

Ս. Փափազեան ամեն կարեւոր Ցանձնաժողովներու և Մասնաժողովներու մէջ գտնուեցաւ և գործօն դեր կատարեց: Իւր գրչին ու աշխատութեան արդիւնքն է դաւառական հարստահարութեանց նշանաւոր տեղեկագիրը:

Այս պատուական անձը իւր աննկուն ոգւով ու հաստատամտութեամբը և եռանդուն գործունէութեամբը սիրելի էր Սէրվիչէն, Ս. Արսլանեան, Օտեան, Ապրօ, Ռուսինեան, Նուրեան, Մագսուտ և այլ կարեւոր անձնաւորութեանց. առանց ամէն խորհրդակցութեանց ներկայ կը գտնուէր միշտ և իւր իմաստուն խորհուրդներով կը լուսաւորէր զանոնք: Երկու անգամ Ուսումնական Խորհրդոյ պաշտօն վարեց և իւր պաշտօնակցաց գլխաւոր օժանդակն եղաւ: Սահմանագրութեան Գործադիր Ցանձնաժողովոյ Ատենագրի պաշտօն վարեց իւր վարպետին՝ Ստեփան փաշայի Ատենապետութեամբ. իւր սկզբանց գերին էր. սակայն գիտէր զանոնք հաշտեցնել ազգային շահուց հետ. իւր յատուկ դաւանութիւնն, իւր որոշ գիծն ու ուղղութիւնն ունէր, սակայն կը սիրէր համաձայնիլ երբ ազգային բարձրագոյն շահեր պահանջէին զայդ իր-

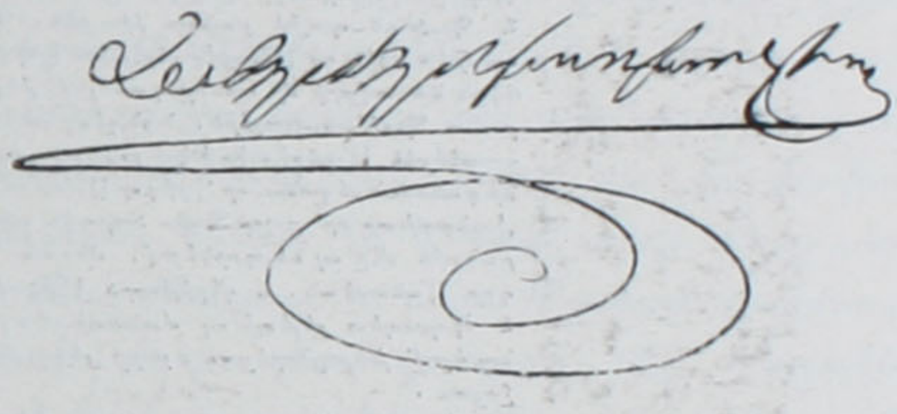

174. Ստորագրութիւն Ստեփան Փափազեանի

մէ: Կաթողիկոսական վերջին ճակատմարտին մէջ ամենէն արի ախոյեանը հանդիսացաւ, և չը վախցաւ երբէք ներքին կամ արտաքին ո և է սպառնալիքներէ. ինչ դէս չվախցաւ այն օրը յորում հրազէն կը պարպուէր իւր վրայ Ազգ. Ժողովոյ մէջ:

Ս. Փափազեան պաշտպան հանդիսացաւ միշտ Հայ եկեղեցականութեան. երկիւղած էր և բարեպաշտ և ամէն վտանգներու մէջ, մանաւանդ երբ աքսորի պիտի դատապարտուէր իւր երկու ընկերներով՝ Ք. Ղազարոսեան և Օ. Խոճասարեան էֆէնտիներու հետ, միշտ Աստուծոյ արդարութեան ու գթութեան կ'ապաւինէր և անձանձրոյթ կը դիմէր յեկեղեցի զօրանալու համար փորձութեանց մէջ որք կը յարուցուէին իրեն դէմ:

Աւա՛ղ, որ այսպիսի թանկագին կեանք մը շուտ խամրեցաւ, մինչդեռ աւելի մեծ բարիքներ կ'ակնկալէր իւրմէ Ազգը: Ստեփան Փափազեան էֆէնտի իւր մէկ քառորդ դարէ աւելի ունեցած ազգային բազմաչարչար կենաց մէջ խոնջած ու պարտասած էր, վերջին ատրիներս իւր բազմազբաղ աշխատութեամբք գրեթէ մաշեցուցած էր իւր ուղեղ, որ վերջապէս պատճառ եղաւ իւր

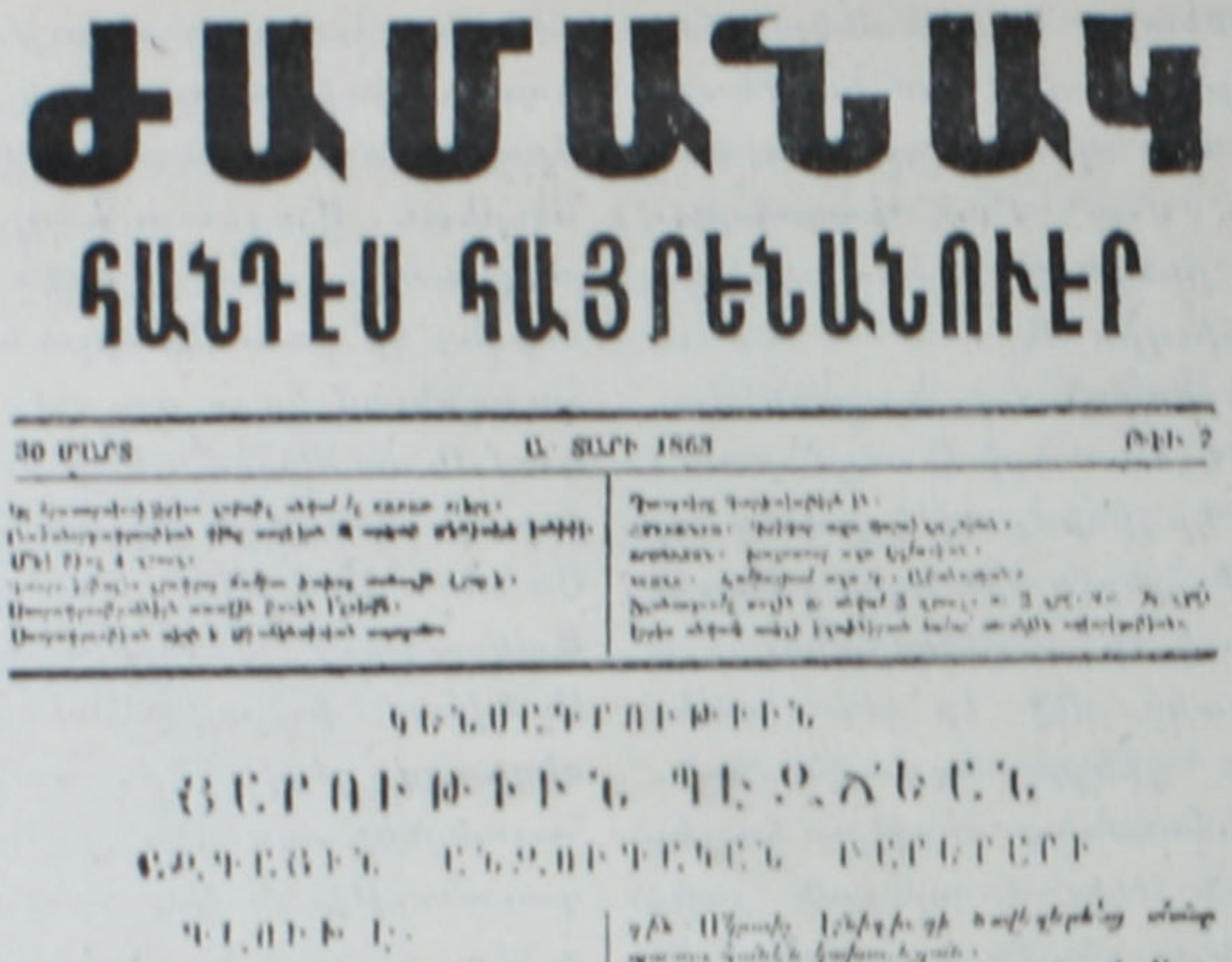
ԺԱՄԱՆԱԿ
ՀԱՆԴԷՍ ՀԱՅՐԵՆԱՆՈՒԷՐ
30 ՄԱՅԻՍ Ա. ՏԱՐԻ 1863 ԹՒԼԻՍ

175. *Առեփան Փափազեանի տպատառեալ ժամանակ թերթը*

տարեմտի հանուածն։ Անդրէաս Պարտոյեանց չատ խելացին էր և կենդանի և յանձնախմբաց առաջնորդելու մէջ շատ ճարպիկ, պրոտեստանտներու մէջ և իրենց նորաձեւ ծեսերուն մէջ ալ աչալուրջ ամէնէն ուսեալ հայերէն ու հոգին, կենդանի ու գործերը որք անհամ պիտի գրուին նորա վերայ։

Իր հիմնադրութիւնները.— Նոր Վերակացութիւն Հայ. գրատուն և աշխարհաբար վիպասիրաց 1850. — Դասագիրք քրիստոնէութեան 1858, 1868, 1874, 1882. — Դասագիրք Ագդ. Պատմութեան (Ա տպագր. վերջին 1870). — Ի հանդէս բազմաց Ամենաբարձր վարդապետին Հայոց Անդրէաս Փափազեանի 1877. — Կենսագրութիւն Յ. Պէզճեանի 1864. — Կենսագրութիւն Ն. Անդրէաս Փափազեան բազմարդիւն վարժապետի 1859. — Դասագիրք Քերականութեան 1857, 1864-63-65. — Քաղաքավարութիւն համառօտ 1874. — Դասագիրք Տէն և նոր կտակարանաց 1871, 1874. — Նահանգական դասագիրք քաղաքական 1860-64-63-66։

ԱՂԲԻԲԵԱՆ.— Ազգ. Չոգեր Ե. Պատմութիւն 1879-80 էջ 161-176.— Ծերագործ 1888 տարի.— Արեւելք, Վանական, Ա. Շարիք Վարագայ.— Պիլիկիա 1862 թ. 6.— Հանգիստ բազմաց Աբեղեանցի վարդապետի, իսկ Ե. Փափազեանի 1877 Պոլիս տպեալ.— Ընդարձակ տարեցոյց 1910 էջ 41.— Ծաղիկ տարեցոյց 1910 (Արշակ Աղաթոնեանի) Կ. Պոլիս։

ՄՈՒՐԱՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՏԻՒՐՉԵԱՆ

ԲԵՐԻԱՑԻ

(1801—1848)

Մուրատ վարժապետ կը սիրէր Օձնեցի պէչեր մը իր հրապոյրին մէջ կը տեսնէր որ կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը գացեր է և հոն նկարչի մը Ս. Կարապետ պատկերը կը նկարէր և նկարին աջակողմի մնկիւնը Առաւծոյ ձեռք կ'երեւէր։

Ան հրապոյր իր հօրը պատմելով, հայր ու որդի կ'ուխտեն երթալ Ս. Կարապետ և քիչ օրէն կ'երթան կեսարիա և հոն իրենց ուխտը կատարելէն ետք, կը մտնեն նկարչին գործատունը, ուր պատանին Բարսեղեան հրացումով կ'ըսէ իր հրապոյրին մէջտեղ նկարած է և նկարիչն ալ նոյն պատկերը կը նկարէ, այդ օրը հայրը իր զաւակը կ'անուանէ Մուրատ քանի որ իր փափաքին (մուրատ) տասած էր և անկէ ետք անոր անունը կը դնեն Մուրատ և ան Մուրատ վարժապետ։ Հոն Ս. Կարապետի վանքին մէջ կ'աշակերտի ժամանակ մը այդ նկարչին քով, և կ'առաջդիմէ մէկ առ հասին մէջ և ետքը կը կատարելագործէ Մարմիկոյ մէջ քանի մը ամիսներ աշակերտելով հարտաս նկարչի մը քով, որուն պատասած էր հետեւելու կերպով։

Մուրատ յանով որ իր մօրեղբայրը որ Զմիւռնիոյ էր, Կիպրոսի մէջ կը բնակի և մատակարարն է տեղւոյն Ֆրանսական հիւպատոսին, միտքը կը ձգէ կեսարիոյ վանքէն և կը փափաքի տեսնել զանկից իրաւ ալ կը գտնէ զայն հիւպատոսին տան մէջ, ուր բացի մատենագրութենէ կը պատէր նաեւ տեղական և Ֆրանսական տպագրութիւններու ներածութիւն և արուեստով։

Հիւպատոսը տեսնելով կայտառ և խելացի պատանին, անոր սիրայիր ընդունելութիւն մը կ'ընէ և կը փափաքի տալիս Օսմանեան ձեւով նորա խոպան տան կ'առաջարկէ Մուրատի իր պարտք ժամերուն տալիցնել իրեն։

Մուրատ տեսնելով Կիպրոսի և Մարսիլիոյ մէջ երիտասարդ վաճառատարած նաւերը, փափաք մը կ'առնէ նաեւ ինքը ուսնալ և կը խնդրէ հիւպատոսէն որպէս զի զինքը Մարսիլիա դրկէ կիպրոսէն մեկնելիք նաւերէն մէկուն միջոցաւ. հիւպատոսը ընդունելով անոր խնդիրքը կը հա-

Մուրատ վարժապետ իր կենսագրութիւնը կը սկսի իր մեծ հօրմէն Պօղոս Տիրգեանէ որ կը կոչուէր Պաղտաճի Պօղոս։ Անկից առաջ նոյնի արձանագրութիւն չկար այլ առանձին բներ։ Այս Պօղոս առաւ անձը, Անկարայի վերին մէկուն մէջ ծնած, կ'երթայ և կը բնակի Երիա իր կնոջ Մարիամ խոհարարութեան համ, և նա կը սկսի կառավարել վրայ ու ցիլ՝ կիպրոսի արհեստակցութեան, որուն պատասխանատու անուանած են պիրը Պաղտաճի և ոչ իրէ Պօղոսի ինչպէս որ անուանած են Մուրատ վարժապետի կենսագրերէն ոմանք։ Հոն երեք զաւակ կ'ունենայ Աբրահամ, Մուրատ և Գրիգոր։

Մուրատ, որ պրոսէր էր և հետզհետէ բնաւորութեամբ, ժամասիրաբար կը մնայ Երիոյ մէջ, նոյնպէս Գրիգոր, իսկ Աբրահամ կ'ամուսնանայ Ագուլեցի Բարսեղեան Պօղոսի աղջկան Անահտի հետ, ուրկէ կ'ունենայ երեք զաւակ, առաջինը Բարսեղեան՝ Մուրատ մանկամարդ ծնած, Գրիգոր և Եղիսաբէթ։

Մուրատ Բարսեղեան կը ծնի 1804ին Երիոյ մէջ, քիչ ժամանակ ետք իր մայրը մեռնելով, հայրը Աբրահամ վարժապետ, այրի մնալով՝ իր Երիոյ մէջ ունեցած տունը կը նուիրէ Երիոյ եկեղեցւոյն և իր Մուրատ զաւկին հետ կը գաղթէ Կիպրոս, ինչ մեծ թուխեանները իր ամէն տպագիր բաներնին այնտեղ էր։ 1828ին, երբ Աբրահամ կը պատրաստ էր իր զաւկին հետ, օր մը իր սիրած մէկ կերտակերը կ'ուզէ ուտել, ուտելէն ետք կ'օրհնէ իր Մուրատ զաւակը, կը կոչէ իր ամենայն արդար որդի իրեն Օձնեցի Բարսեղեան խնամատարի ցեղէն լլլայնին, (մեծ ազգայցները կը պահէին) և կը մեռնի։

Իր զաւակը Մուրատ, որուն մէկ աչքը մանկութենէ ասեն ծագին հիւանդութենէն խոխոռած էր, չատ կը փափաքէր նկարչութիւն սորվիլ՝ երբ գեռատի մանուկ մըն էր տակաւին, և անա-

կուգա տեղեկանալով անոր հետաքննեան կ'առաջարկէ անոր Արեւմուտ ժառանգաւորաց վարժարանին ուսուցչութիւնը։ Մուրատ 1830ին վերառնուշ կը կորզէ վարժարանին որ նոր բացուած էր և ուր չորկայ դիւրերէն 40 աշակերտ ժողոված էին։ Օր մը աշակերտներուն հետ պատմէ եղած առեն վազուն Ջուր մը կը տեսնէ որ հետզհետէ իւր կը հոսէր, վանքին Ջուրէն լաւագոյն գտնելով աշակերտներուն հետ միասին գիւղական ազբիւր մը կը չինեն և առուներ Քառասուն Մանուկ ազբիւր կը գնեն, քառասուն աշակերտներու ի յիշատակ։

Տարի մը պաշտօնավարելէ ետք կ'ուզէ մեկնիլ Բիւրիս իր ծանօթացին հետ առեւտուրով զբաղելու համար, սակայն միտքը կը փոխէ և Պօղոս Եպիսկոպոս տեղը գալով պաշտօնավարութիւնը, չեն ուզեր որ մեկնի, քանի որ դժուար էր անոր յաջորդ մը գտնել։

Կ'ազերսեն և կը տանջեն որ Պոլիս իր նշանածը և մնաց վանքը. Մուրատ վանքին սիրոյն գոհելով իր ծանօթացը Պօղոս Աստիճանեան Պատրիարքին կուգէ Թուղթ կը գրուի Բիւրիս եկեղեցականներուն լուծելու համար նշանառութիւնը։

Ապա Նիկոմիդիոյ մէջ կ'առաջնորդ Բիւրքճի Յարութիւնեն Արչուէն աղջկան հետ, ինքնագրութեամբ Մելքոն Զորպաճին(1). առաջնորդելէն ետք կը սկսի չարունակել պաշտօնը, վարժեցնելով աշակերտները և սորվեցնելով անոնց ընթերցանութիւն, քերականութիւն, տրամաբանութիւն, թուաբանութիւն, դիզագրութիւն, խաղերէն և ձայնական երաժշտութիւն, խնդ հետզհետէ աշակերտները կը պարսկանէր ուսական դպրոցի։

Իր յառաջադէմ աշակերտներէն կը յիշուին Գէորգ և Մկրտիչ վարդապետները, առաջինը Պատրիարք և ապա Կարողիկոս(2), Տ. Յովհաննէս Մամիեան և Ստեփան քահանայ Արմաչցի, Առաքել Առաքելեցի, Տ. Սահակ և Տէր Մեսրոպ քահանայ, Տ. Յովհաննէս Ա. Բ. Պարսկամակցի, Յակոբ Պէյլէրեան՝ վարժապետ Կէյվէյի Մէջմէջլու դի), Յարութիւն Արապեան Տէօնկէլցի, Տ. Կարապետ քահանայ Իւսկիւտարի, Տ. Պօղոս Կիւլէյի, Տ. Գալուստ՝ Տաղքէօյի, Ճանիկ Արամ տպագրիչ, Յակոբ Մանոփեան՝ Իզմիրցի և ուրիշներ։ Իսկ Թովմաս Վ. Կոստե-

(1) Գերեզմանը Նիկոմիդիոյ եկեղեցիին քովն է եւ տապանագիրը գրած է Մուրատ վարժապետ

(2) Տարեսաւագ տիրացու Յովհաննէս Գշտունի

պայ ճամբու ծախքերը և կը գրկէ գինքը Մարսիլիա։

Մուրատ Մարսիլիա հասնելով, հոն կը գտնէ պանդուխտ հայազգի վաճառականներ, որոնք կրօնական հիմնադրութենէ գրկուած էին, — որովհետև ոչ եկեղեցի ունէին և ոչ ալ հոգեւորական — կը փափաքէին գէթ ունենալ եկեղեցւոյ արարողութիւններ, և որովհետև Մուրատ վարժ էր եկեղեցական երգերու, անուշ ձայնով կ'երգէ Սրի՛, Էյս Ջուարի՛, Խորհուրդ Խորին և ուրիշ չարականներ և անոնք յուզուելով և զմայլանքով մոխիկ կ'ընեն գինքը։ Ապագէս գիչերները անոնց հետ կ'անցունէր և ցերեկներն ալ քալաքը կը պտտէր։ Օր մը կը յայտնէ անոնց թէ կը փափաքի նկարչութիւն սորվիլ և կ'ուզէ նկարիչ վարպետ մը ունենալ ինչ որ անկարելի կ'ըլլայ գտնել։

Այն առեն վաճառականները կը փափաքին ճարտար նկարչի մը նկարել տալ Ս. Կոյսին պատկերը Կեսարիոյ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն համար, այն պայմանաւ որ մինչեւ որ պատկերը աւարտի ինք օգնական ըլլայ նկարչին։ Արուեստագէտը ընդունելով այս առաջարկութիւնը Մուրատ պատեհութիւն կը գտնէ արտասահման հետանալու։ Մարսիլիոյ մէջ կ'առնէ նաեւ խաչի Թուղթ տպելու արուեստը։ Ապա կը պատրաստուէր մեկնիլ Կիպրոս և իր հետ առնելով Ս. Կոյսին պատկերը իր հրաժեշտը կուտայ Մարսիլիոյ վաճառականներուն և չնորհակալութիւն յայտնելով անոնց, կ'անցնի Կիպրոս, անկից Ստամբոլ և Սմիւռնա իր հօրը, որուն կ'օժանդակէ իր ուսուցչութեան պաշտօնավարութեան մէջ, ուրկէ ազատած էր քերականութիւն և ուրիշ գիտութիւններ և զոր ատկա կատարելագործած էր ինքնօգնութեամբ խնդ Խաչերէնը ուսած էր Բիւրիս մէջ խաչագիր մը։

Հոն իր հօրը մահուանէն վերջ (որուն պատգամները պատմեցինք քիչ առաջ), վաճառականութեամբ կուգայ Պոլիս իր հետ բերելով Բիւրիս բերքերէն պիտակ և ընչախոտ։

Անկից կ'երթայ Սրմաչ ուխտի և Աստուած առ տեսնելու համար իր հօրը հին բարեկամները, հոն կը հանդիպի Պօղոս Ա. Ե. Թաքմաքեանի. (ապա Պատրիարք Պօղոս)։

Իր գրած գրութիւններէն մէկուն մէջ Բիւրիս ընչախոտ լեցնելով նաեւ Կուտայ Սրսազանին, որ կարդալով գրուածքը, չատ բնաւորը կը գտնէ, ուստի Մուրատ վարժապետը կանչել տալով կը հարցնէ անոր թէ որո՞ն գրուածքն է, Մուրատ իրը ըլլալը կը յայտնէ։ Պօղոս Եպիս-

---

նացի որ Բէօթմէխի առաջնորդութեան առեն վախճանեցաւ. աշակերտած էր Մուրատի Ամթաթի մէջ։

Վարժարանին ունեցած վիճակը բարեկարգ էր, վարդան փաչա 1862 Ապրիլ 16ի Մեհմուտայի Հավատիսի 442րդ թիւին մէջ ի վեր նոտած է հետեւեալ տպերով.

«Թէեւ գաւառային վարժարաններու մասին ծանօթութիւններ չունինք, այլ 1834ին, Ամասիոյ եղած առեղնիս առաքելոց Մուրատ վարժապետ անուամբ ուսուցչի մը վարած գիշերօթիկ վարժարանը որ չատ բարեկարգ էր և իրաւամբ մեր գարմացման առիթ եղաւ Եւրոպէի վերադարձնուս։»

Մուրատ վարժապետ միւս կողմէ նկնգնելու համար պատկերներ կը նկարէր, որուն համար ամէն կողմէ խնդրանքներ, և հիւանդները երբ իրեն կը դիմէին ձրիարար կը գարմանէր։

13 տարի Ամասիոյ մէջ վարելէ ետք այդ վերատեսուչ ուսուցչի պաշտօնը, 1842 ի վերջերը կը մեկնի ընտանիքով և Կ'Երիմայ կը բնակի Սեւաստիա։ Իսկ երբ կը հարցնեն իրեն թէ ինչ է պատճառը որ վանքէն մեկնած է, կը պատասխանէր թէ կը փափաքի իր զաւակները հրաշտակել աշխարհական կեանքի, որուհետեւ ան ատենուան կեանքի մէջ և ոչ թէ վանական կեանքի մէջ։

Հոն կը սկսի իր մեծ հօր արհեստը աշխատիլ, տպելով կտաւներու վրայ, որոնց կաղապարները ինք կը փորագրէր փայտի վրայ և ներկը ինք կը յօրինէր։ Այդ առեղները չունէր քնար մը (սանթուր) որով կը նուագէր իր հանգստեան ժամերուն։ Ինք քաջ արուեստագէտ և բնագէտ, աչքի ցաւը, բորոտութիւնը և ուրիշ հիւանդութիւններ կը բժշկէր։ Այս միջոցներով իր ապրուստը կը հայթայթէր և երեկոյեան ալ Իտալերէնէ կը թարգմանէր ձեռքի տարերք ի մասնասիրութեանը։

1844 ին կը փոխադրուի Նիկոմիդեայ և հոն քանի մը ամիսներ տեղւոյն վարժարանին ուսուցչութիւնը վարելով կը փափաքի Երուսաղէմ ուխտի երթալ՝ ընտանիքով, ուստի կը մնայ առգաստոնու (չգիտեմ չկար այն ժամանակ) և 17 օր նաւարկութենէ ետք Յոպէ կը հասնի և անկէց Երուսաղէմ, ուր ուրիշ ուխտաւորներու հետ կ'իջեւանի Ս. Յակոբեանց վանքը։ Հոն ուսումնասէր Զաքարիա պատրիարք իր փոքրաւորին՝ Յակոբոս սարկաւագ Զիլինկիրեանի ներկայութեան կ'ըսէ. «Կ'ուզեմ որ հետս մեր մօտ մնալ և քիչ մը հրահանգել սա մեր էշերը»։ Մուրատ տեսնելով փոքրաւորին չատագունելը կը պատասխանէ. «Ներեցէք Սրբազան ես անբաններու կրթիչ չեմ այլ բանաւորներու» և բանակցութիւններէ ետք կը հաւանի նոտիլ վանքին մէջ և Կ'բատանոյ ուսուցչութեան պաշտօնը ուր տարիներ ետք գպիրները իրենց հետ իրենց երկու կը տանէին իրենց հայրենիքը, արուեստանոցին։

1844ին ձմեռը վանքին մէջ անցնելէն ետք Զաքարիա Պատրիարք կ'որոշէ մեծ տաճարին (վանքին պարիսպէն դուրս) իր վարժարան և բնակարան, հոն կը չարունակէ իր աշակերտութիւն ուսուցանել մինչև իր մեկնումը։ Ուսանողներն էին 4 սարկաւագներ, Յակոբոս Զիլինկիրեան (յետոյ վարդապետ), Կարապետ Մարզուանցի (յետոյ փոխանորդ Պոլսոյ և լուսարար պատրիարքութեան) Յարութիւն Մարաչցի (յետոյ վարդապետ), Ստեփան Աղբիանուպոլսեցի (յետոյ վարդապետ)։ Դպիրները՝ Սիմէոն Սասունցի (յետոյ բոլոքական քարոզիչ), Յովհաննէս Մալկարացի, Ալիքսան Պոլսեցի (յետոյ Մայր-Եկեղեցւոյ վարդապետ) են։

Զաքարիա պատրիարք ուսանողներուն չատ աշխատութիւններ տեսնելով Մուրատ վարժապետը կը վարձատրէր առատապէս։

Այդ ժամանակները Պոլսոյ մէջ բողոքականութեան խնդիրները կը չուզուէին, և Հայոց Մաքէոս Պատրիարք (յետոյ Կաթողիկոս) կ'ուզէր առաջքը առնել բողոքականութեան և անոր Մուրատի նախանձորդները վրէժխնդրութեան առիթ գտնելով Տ. Մաքէոսի կ'ամբաստանեն Մուրատը թէ բողոքականներու հետ յարաբերութեան մէջ է և թէ բողոքական է։

Մաքէոս Պատրիարք առանց քննութեան կը գրէ Զաքարիա Պատրիարքին թէ Մուրատէն զգոյշ ըլլայ։ Զաքարիա կարդալով այդ նամակը կը զարմանայ և չի հաւատար նամակին, մանաւանդ առնելով Մուրատի չեմպիոնութիւնը։ Չէր կրնար հաւատալ ամբաստանութեան և միւս կողմէ ալ չէր կրնար Մաքէոս Պատրիարքի հրամանին դէմ գալ, ուստի կանչելով Մուրատը ցոյց կուտայ նամակը։ Այդ ատեն Մուրատ կը պատասխանէ թէ կ'ուզէ Պոլիս երթալ և իր հաշիւները պատասխանել։ 1846ին Զաքարիա կէն ետք ուխտաւորներու հետ կը մեկնի Երուսաղէմէն և յիսուն օրուան ճամբորդութենէ մը ետք կը հասնի Նիկոմիդիա, ուր կը հաստատէ իր բնակութիւնը։

Իր զրպարտիչները ամօթահար կ'ըլլան և Մաքէոս Պատրիարք զգալով իր սխալը, քնն-

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

նութենէ վերջ Մուրատի անպարտութիւնը կը վճռէ և պատիւով կ՚արձակէ զանիկա։

Յետոյ փերեզակի մը խանութ կը բանայ ուր իր որդւոյն հետ առեւտուրով կը զբաղի, բայց Տատեան Յովհաննէս ամիրայ որ Նիկոմիդիայ կ՚այցելէր իբր վերատեսուչ Նիկոմիդիոյ ասուեղինաց և Հէրէքէի մետաքսի գործարաններուն, կը համոզէ Մուրատ վարժապետը որպէս զի տեղւոյն Լուսաւորչեան վարժարանին ուսուցիչ և Գաւառին բոլոր վարժարաններուն տեսչութիւնը ստանձնէ, որուն թոչակը ամիրան ինք իր գրպանէն կուտար։

Նոյն ժամանակները Մուրատ վարժապետ Պոլիս կը հրաւիրուի Արքունի Ճարտարապետ Կարապետ ամիրայ Պալեանի կողմէ, դպրոցական կարեւոր խնդիրներու մասին խորհրդակցելու համար, հետեւեալ հետաքրքրական նամակով.

Անզուգական սիրելի,

Ազնուամեծար Կարապետ Ամիրա ճարտարապետ Արքունի՝ հարկ եդ յիմ վերայ գրել զթուղթս առ ձեզ, և ծանուցանել յանուն իւր՝ զի ի գալուստ առաջակայ վափորին, և դուք լինիչիք մին յայս կոյս նաւելոց, իբր զի ասէ, ոչ միայն ես անցկացեալ եմ տեսանել զնա, այլ և մօսիւ Յակոբ Կռճիկեան ի պէտս ինչ կարեւոր խօսից կարօտի հարկաւ տեսանել զնա, գիտացեալ ապա զայսոսիկ ըստ ակնկալեալ ժամանակին փոյթ կալչիք գտանել յայսր, և ես իսկ ի չնորհս նոցա՝ որք զձեզ կոչեն և յայս նուագ վայելեցից ի տեսութեան ձեր և ի սէր։

Անհամեմատ սիրելւոյն իմոյ պատուելի Յովհաննէս Աղայի ողջոյն տամ կարօտիւ։ Յաւել եւս լերուք ողջ ի տէր։

Աղօթարար նուաստ աբեղայս
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ

ի 5 Օգոստոս 1847, ի Պէշիկթաշ

Մուրատ իր Աբրահամ զաւկին հետ Պոլիս կ՚երթայ. Վերադարձին 1848 գարնան կը սկսի տուն մը շինել տալ Նիկոմիդիոյ մէջ, մինչդեռ տունը չէր աւարտած տակաւին քօլերան կը սկսի ճարակիլ հոն, Մուրատ վարակուողներուն օգնութեան կը հասնի և ահա ինքն ալ կը վարակուի, Գարէլլի անուն իտալացի հմուտ բժշկէ մը կը դարմանուի և 8 օրէն բաւական կ՚աղէկնայ, բայց ահա Պոլսէն կը հասնին երեք անփորձ բժիշկներ որոնք բարեկամի մը միջոցաւ Մուրատը դարմանելու կը սկսին, դարմանման միջոցն է եղեր այն ատեն, տաք ալիւսներ դնել մարմնոյն ամէն կողմը, մինչ Մուրատ տաքութեան սաստկութենէն չէր թողուր և անկողնէն կ՚ելլէր, բռնի նորէն անկողինը կը պառկեցնէին, և չորս հուժկու մարդիկ ամրապէս կը բռնէին խեղճ հիւանդը որ ողորմագին կը խնդրէր զինքը հանգիստ թողուլ, սակայն ոչ ոք իրեն մտիկ կ՚ընէր, այլ անփորձ բժիշկին հրամանին կ՚անսային որ հետզհետէ կ՚աւելցնէր տաք ալիւսներն ալ և Մուրատի սիրելիները կարծելով թէ աղէկ բան մը կ՚ընեն, բժիշկին հրամանները կը գործադրէին մինչեւ որ դժբաղդ Մուրատ վարժապետ չնչասպառ եղած աւանդեց իր հոգին տանջանքներով 1848 յունիս 7ին և թաղուեցաւ Իզմիտի եկեղեցականներուն քով, որուն չիրիմին վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնը կայ.

ՇԻՐԻՄ

Յարութիւն Մուրաս վարժապետի Աբրահամեան Տիւրգեանց Բերիացւոյ. ծնեալ 1801 'ի գարմէ Յովհաննու Կաթողիկոսին իմաստասիրի Օձնեցւոյ. առաջին տեսուչ ուսումնապետ դպրեվանուցն Արմաշու 1830. որ յետ բազմարդիւն կրթական պաշտօնիւք օգտակար հանդիսանալոյ Ազգին նաեւ յԱտաբազար, յԵրուսաղէմ, 'ի Նիկոմիդիա եւ այլուր, փոխեցաւ առ Յիսուս Յոյսն իւր. յամին 1848 'ի 25 Յունիսի.

Շիրմակից ունի
գեօթնամի որդեակը Խոսրով
1850

Մուրատ Զիւն-Ծաղիկ անուն թերթ մը հրատարակել ուզած է. և որուն առաջին թիւը պատրաստած՝ սակայն չէ տպուած։ Ինք հմուտ էր գրեթէ ամէն բանի, հայերէն լեզուի, բժշկութեան, արուեստի և երաժշտութեան։

Իր ժամանակի գիտնական մրտքերէն մին էր և շատ ալ համեստ, աւելի աննշմար ապրիլ ուզած է քան երեւելի։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Վարք Յ. Մուրատայ վարժապետի եւ որդւոյ նորին 1900 Այսթէմանօզ գրեալ Ա. Մուրատեանէ: Մուսայք Մասեաց Ա. Հայկունի եւլն.:

ՎԻՔԹՈՐԻԱ ԱՂԱՆՈՒՐ

† 1910

Մեծանուն բանաստեղծուհին ծագումով Հայ էր, իր նախնիքը Պարսկաստանէն անցած են Հռոմ ուր ծնած է Վիքթորիա Աղանուր։

176. Վիքթորիա Աղանուր

Իտալական մամուլը թէեւ աշխատեցաւ Իտալացի պահել տաղանդաւոր բանաստեղծուհիին ծագումը, սակայն ողբացեալ բանաստեղծուհին չէր կրնար կեղծել իր Հայութիւնը, և իր իսկ գրած Իտալերէն մէկ նամակին մէջ, ուղղուած Հ. Սիմօն Երեմեանի իրեն Հայ արիւնէ ըլլալը կը գրէ (տես թիւ 177)։

Ստէպ Վենետիկի Մխիթարեանց վանքը կ'երթար և դռնէն ներս մտնելուն Հայր Ալիշանին ներկայութիւնը կը խնդրէր։ Առաջին անգամ Հայր Ղ. Ալիշանն է որ գրած է Հայ-Վենետի մէջ Աղանուրի Հայ ըլլալը[1]։

(1) Կենդանի Հայ-Լենետ հեղինակ մի է նա, բա-

Իտալական մամուլը սքանչացումով և հրպարտութեամբ հռչակած է անոր համբաւը և զայն Իտալացի կին գրողներուն մէջ ռահվիրա մը ընդունած է։

Դասական հեղինակները և բանաստեղծները նախ Աղանուրին ծանօթացուց Ճիաքոմօ Ծանէլլա, ուեցաւ «Leggenda eterna» վերնագրով հատոր մը. այրի Թագուհին Մարկարիտա թելադրած էր բանաստեղծուհիին որ հրատարակէ իր քերթուածները. Աղանուր այս առթիւ ստացաւ Թագուհիին մեծ կենդանագիրը ի գնահատութիւն։

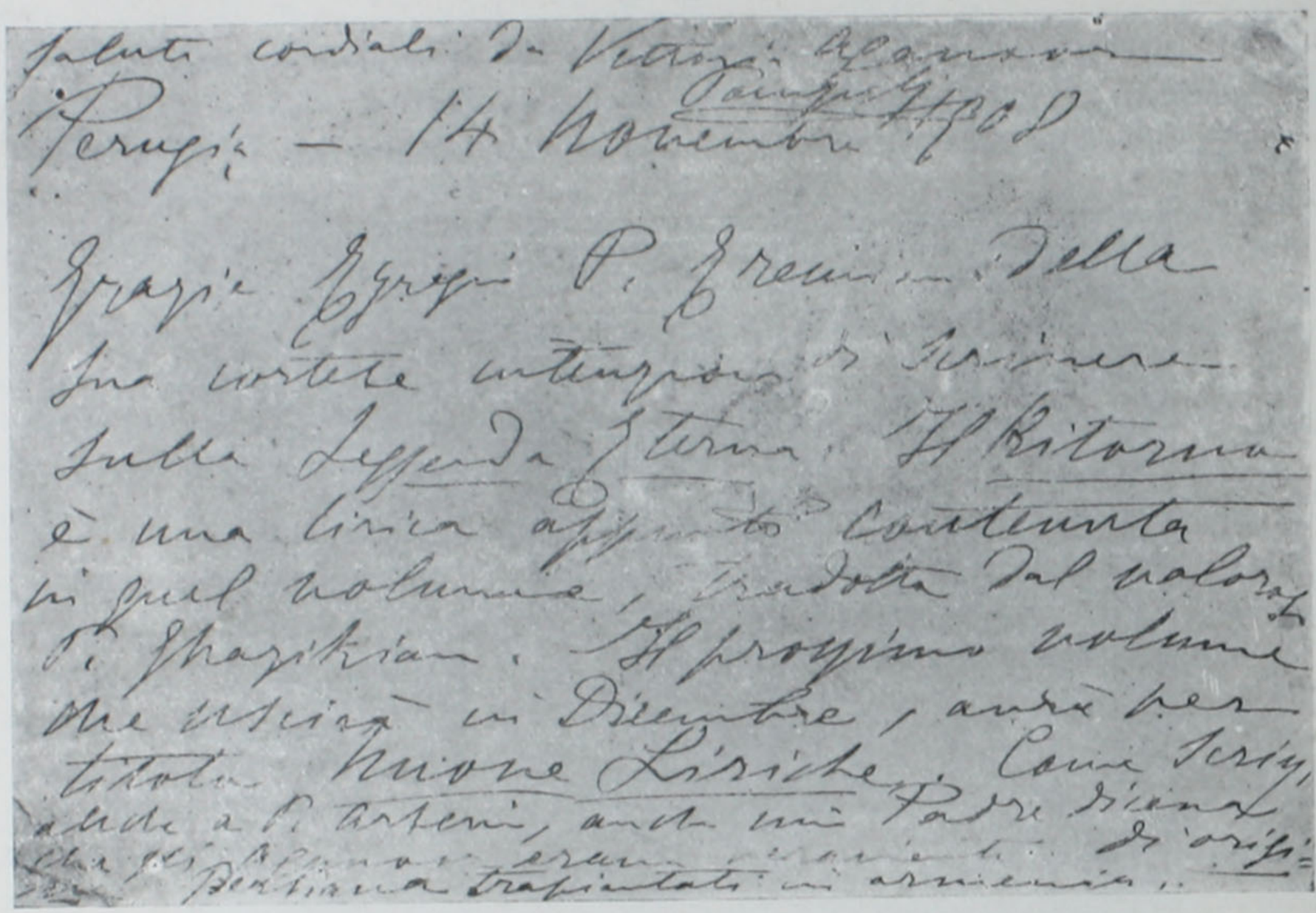
Saluti cordiali da Vittoria Aganoor Pompilj
Perugia — 14 Novembre 1908
Grazie Egregio P. Eremian della
sua cortese intenzione di scrivere
sulla Leggenda Eterna. Il Ritorno
è una lirica appunto contenuta
in quel volume, tradotta dal valoroso
P. Ghazikian. Il prossimo volume
che uscirà in Dicembre, avrà per
titolo Nuove Liriche. Come scrivo,
anche a P. Arseni, anche mio Padre diceva
che gli Aganoor erano veramente di origi-
ne Persiana trapiantati in armenia.

177. Ձեռագիր նամակ Աղանուրի ուղղուած Հ. Սիմ. Երեմեանի

որուն մեռնելէն վերջ՝ Աղանուրի վարժապետն եղած է Էնրիքօ Նէնչիօնի։

Երկար ատեն ցանուցիր մնացին իր քերթուածներու փչրանքները իտալական հանդէսներու մէջ, առաջին անգամ 1900ին հրատարակ-

Ատրուչան Ազատամարտի մէջ քանի մը յօդուածներ նուիրեց Աղանուրի գրական կեանքին վրայ ուսկից կը քաղենք հետեւեալը։

«Աղանուրի ամէն մէկ քերթուածին մէջ տարակոյսի լացը կը զգաս։

Շիւղի մը պէս փոթորկացած ալետատան կը ծփայ իր հոգին տարակոյսի ուռած ծովին վրայ։

Եւ ատոր համար չուարումի սա սիրուն և նկարչական «Տարակոյսի երգը» նուագած է (1)

«Կը լռէ երկինք գիշերային զմայլման մէջ
Ինչպէս խոր մոռացութեան
Շըղարչով մը փաթթուած անհուն հմայիչ
Կ'իյնայ քունի մէջ աշխարհք։
— Սրբոյն՝ որ կը սպասէ անոնց, լուսի՛ն
Կը բերե՞ս անուշ լուրեր.
Կը սիրէ՝ զիս տակաւին. — ըսէ. —

նաստեղծ՝ ոչ միայն նրբազգաց այլ եւ խորազգաց եւ քերթող, այսինքն հմուտ իտալական լեզուի տաղաչափութեան, որով գրած է եւ գրէ ի նորումս, զարմանալի վկայեալ տաղ մի հրատարակեց Իտալիոյ նշանաւոր La Rassegna Nazionale բանասիրական օրագրին մէջ, լռութեան կոչմամբ զոր գիշերոյ սիրական նկատէ, բայց չկան (թերեւս յոմանց կարծեցեալ) սիրաբանութիւնք, այլ բնութեան եւ մարդկային կենաց վերացեալ գաղափարք՝ զուգաւորութեամբ գիշերոյ եւ լռութեան զգացման։ Արդարեւ բարձր եւ ոչ գիւրահաս իմաստ մ'է, որպէս եւ շարագրութիւնն որով իր բնական չափէն եւ վիճակէն այլ վեր կ'երեւի հեղինակն որ է աղնուական եւ չափահաս օրիորդ մի, մեր հանրածանօթ հայազգի Սամուէլ Մուրատայ՝ դստեր եւ փեսային թոռ (դուստր Եդուարդայ) Վիքթորիա Աղանուր (Vittoria Aganoor)։ Այսպիսի գրութեանցն համար պատուեցաւ նա այս տարի, Վենետկոյ հռչակեալ գիտնական Աթենական ժողովոյ (Atenco Veneto) ընկեր ընդունուելու (Հ. Ղ. Ալիշան Հայ-Վենետ էջ 3)։

(1) Հ. Քասկանտիլիանէն է այս թարգմանութիւնը. նոյն Մխիթարեան քնարասէր վարդապետն ի որ առաջին անգամ թարգմանեց Աղանուրէն կտորներ Ծ. Ա.

Ուշ է, կ'արտարամ.
Առաջնեռան հարցուր զայն։ —
Առավելն մէկը կարծես թէ ինձ կը նայի
Սիրալիր... — Ո՛ն բանը, պետ կը սիրէ՞ զիս. — և կառան պատասխան. — Ուշ է արդէն, Աբչատցին հարցուր զայն։ Աբչատյան անա ծոմէն կ'ելլէ։
Մինչեւ առքեր զբօսած։
— Կը սիրէ՞ զիս — կ'հարցնեմ. —
Չեմ գիտեր որ բանիմ — կ'բանէ։
Դարձեր հարցուր ամաչեցուն։
Եւ անա կը հնչէ ձայներս խրատագով
Գիշերային ամպերուն...
Պատասխան կառան բերդ յերդ արձագանքներով.
— Ես՛ զձ սիրա... Ներէ՛»։
Այս տարակոյսի հարցերը միշտ կը բաւեն Ալանուրին քնանալն։
Ինչո՞ւ։
Վասն զի Ալանուր իր անհնկին մէջ, երկար տարիներ հիմէնեան անուրջներու աւազով ապրած է։ Ինքզինքը նկատած էր անմիայ պարմանուհի մը. լքումը չէ ապրած մին էր բրած իր էութիւնը։
Շատ ուշ ամուսնացաւ. և կարծեցինք թէ այլեւս իր քնարին լեզուն պիտի մոռնայ խորտակցուած սրտի տխրանոյշ անուշանքները։
Սակայն խաբուած էինք, և ինքն ալ խաբուած էր։ Ամուսնութիւնը չի ճերմակցուց իր սեւ տարակոյսները։
Լսած եմ որ ամուսնութենէն վերջը յաւախաբութիւն մը զգացած է, որով դարձեալ բաղդին դիմեմ հարուածներուն առկ ընկճուած կը Ձեոյ, և տխուր տպաւորութիւններով քնարը կը թրթռացնէ։
Իր մէջ հայ հոգին արթած է. թէեւ Հայաստանէն միշտ հեռու ծնցած, բայց սիրտը հայ երկինքէն կախուած է։
Երբ հայութիւնը արիւնի ծովին մէջ իր վերջին ծուէնն ալ կարմրցնելու սահմանուած էր, Ալանուրի լքումը անհուն էր, բայց լռութեան մէջ խեղդած էր իր ձայնը. ան կը դառնար այդ լռութիւնը և անսահմանօրէն տրճանացած, երբ տեսաց թէ նամակով մը լացած էր հայ առաւոտները վրայ։ Իր բանաստեղծութեանց հաւարչն Յարութիւն Չ. Գալֆեանին կը գրէր. «Հարկ պիտի լլայ ներկայացուելու և ճանչցուելու համար ձեզմով Հայաստանի եղերայրներուս, այն մեծ ըզքաւածին, որուն համար իրաւունք պիտի ունենար ամեն կարեւոր հնչեցնել երգ մը՝ այնպէս անեզօրէն մեծաչուք որ գանիճներուն ձեռքը դողացներ։» Եւ գալով անդրջելով իր եղերայրներուն ազգակիցութեամբ, ջարդերու թառամեցնել երգած ըլլայ իր մարտագոռ «Նապոլէոն», որուն վերջին տողերը հայ հոգին նեղս արձագանգ մը ունին. «քանչելի առաւօտներ կը կծկանք այդ քնարին առ պարերներուն մէջ.

«Մեր վայ դուն, օճ, բարձրաբերձ
Ժամանակին ժայռերեն ձա՛յնդ ձրգէ
Առոտուն, հասնի՛ հեռուն ծաղկափրիր
Պարտէզներուն, երկիրներուն աւերակ.
Ամեն ոք զայն լսէ՝ ու զայն հասկրնայ.
Անգամ մըն ալ պարզէ ցասումդ սեւ
Աշխարհակալ դիմոխսերդ սրտերուս,
Մոլեգնախառնիճ չար ոգիին խելայեղ
Որ կոխներով վայրագ՝ ի մահ կը ճեպի
Գիշխազարերուն այս առօրեայ. քաց աչերն
Արեան ծարաւ այն կոյրերուն. մրոնչի՛
Վերջին հրամանդ անգամ մըն ալ՝ թէ «բա՛ւ է»։»

Ալանուրը հասկնալու համար անհրաժեշտ ծանրենալու է որ Թիֆլիսի հոգի մըն է ինքը, որ երազանքի մարզագետնի վրայ հոգեթեւ թռիչտներ կը փնտռէ։ Օրիորդ Ալանուր բանաստեղծ է վերապոյն առումեամբ։»

Ֆրանսական Revue-ին մէջ կ. Շուպէ ան սէր խօսած է Ալանուրի ընդհանուր բանաստեղծութեան վրայ։

«Երեքուածները յաճախ այնպիսի քնարերգութիւն մը ունին, որուն գաղտնիքը չունի մարդ։ Անոր բանաստեղծութեան մէջ կայ զառնութիւն, բարկութիւն, խեղութիւն։ Սակայն բոլոր յուսահատութիւնը հինգ վայրկեան չի դիմանար ազատ արեւի մը, ու այն ամէնէն պինդ կը մնայ ապրելի առաուտին մը անուշակ քաղցրութեան համար։ Բայց գերագոյն քերթողն այն է՝ որ իր հոգին ամէն հովերու կը յանձնէ, և որուն սիրտը կը թրթռայ բացէն ետքն ալ երգն չունչէ։ Օրիորդ Ալանուր բանաստեղծ է վերապոյն առումեամբ։»

Մեծանուն բանաստեղծուհին մէկ քանի ամիսներ կը առաջի հիւանդութենէ, վերաբուժական գործողութենէ մը վերջ։ Երբ. 8 Մայիս 1940ին կը վախճանի աւուրի մէջ թողլով անթողջ Հայ և Իտալական ազգերը։

Իր մահը համակրարձային աւուր մը պարձաւ, գերազգ ամուսինը Վիքթորիա Ալանուրի որ անոր վերջին վայրկեաններուն քովը կը գտնուէր անձնապան եղաւ Ալանուրի մնարին մօտ։

— «Եղեռնը նախազգացի և անհրաժեշտ գտայ։ Այն մեծ ցաւէն յետոյ ապրիլ ինծի համար դժուարին է։ Մենք զիրար շատ սիրեցինք։ որով չենք կրնար բաժնուած ապրիլ իրարմէ։ Ուրեմն, կը հետեւիմ իրեն նաեւ գերեզմանին մէջ։ Կը փափաքիմ որ մեզի իրարու քով թաղէք։ Համբոյրներով, յիշեցէք մեզ»։ — Կը գրէր հէգ ամուսինը Կուիտօ Բօմբէլի որ Իտալիոյ Երեսփոխաններէն էր և բարձրաստիճան պաշտօնատար։

Մեծ հանդէսով կատարուեցաւ իրենց յուղարկաւորութիւնը և հանրային սուգի մը արտայայտութիւնը եղաւ, Պետական անձնաւորութիւններ և երեւելի գրագէտներ ներկայ էին, Արքունիքը պսակ մը ղրկած էր։

Հրատարակած է 1896 Լռութիւն թրգմ. Հ. Ա. Ղազիկեան, 1900 Legenda Eterna, Յ. Ղազիկեան 1909 Nuove Liriche.

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Հայ-Վենեs. — Ազատամարտ 1910 թիւ 269 — 274 (Ատրուշան). — Ժամանակակից Հայերէն, Իտալերէն եւ Ֆրանսերէն բոլոր թերթերը։

ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՔՀ. ՔԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆՑ

1656 — 1707

1600ի ժամանակները Ակնէն գաղթած Քէօմիւրճեան Սարգիսի թոռնորդին է Կոմիտաս Քէօմիւրճեան որ ծնած է Պոլսոյ Վլանկա թաղին մէջ 1656 թուականին։

Իր հայրը Տ. Մարտիրոս քահանայ կը կոչուէր իսկ մայրը Յուղիտայ, իր եղբայրը Երեմիա Չէլէպի՝ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն աւագ սարկաւագ, և միւս եղբայրն էր Տ. Մարտիրոս Ա. քահանայ՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ։

Կոմիտաս իր մանկութենէն ցոյց կուտար թէ ուշիմ, խելացի և ուսման սիրահար՝ չափազանց աշխատասէր էր և գեղեցիկ ձայն ունենալով եկեղեցին դպրութիւն կ'ընէր։ Այնթապցի Մինաս վարդապետի աշակերտեցաւ, ուրկէ ուսաւ քերականութիւն, ճարտասանութիւն և աստուածաբանութիւն։

Ամուսնացաւ կեսարացի Հուռի անուն աղջկան մը հետ ուրկէ և քիչ ետք Եւդոկիոյ առաջնորդ Կիրակոս եպիսկոպոսէն քահանայ ձեռնադրուեցաւ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ, ու քիչ ատենէն Աւագ քահանայ անուանուեցաւ. շատ մը վկաներ կը հաստատեն թէ լաւ քարոզիչ և բեմբասաց եղած է, այնպէս որ հետզհետէ նախանձորդներ ունեցած է մանաւանդ քահանաներուն մէջ։

1698 Մայիս 8ին Մելքիսեդեկ Սուպհի վարդապետ պատրիարք կ'ընտրուի (1698-1699) և կը պաշտօնավարէ 14 ու կէս ամիս, ինք թոյլատուութեամբ կը վարուի Հայ-Հռոմէականներուն հետ և բրոբականտայի աշակերտ մը Էրզրումցի Խաչատուր վարդապետ Առաքէլեան (1661-1740) որ հրատարակած է բազմաթիւ կրօկական գրքեր՝ Վենետիկի մէջ, կը քարոզէ այդ միջոցին Գում-Գափուի Մայր եկեղեցւոյն և Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ։

1699 Յուլիս 23ին Մելքիսեդեկ Սուպհի պատրիարքական աթոռէն վար առնուեցաւ և անոր յաջորդեց Քիւրտիստանցի Մխիթար վրդ. (1699-1700)։ 1700ին Պոլիս եկաւ Մխիթար վրդ. Սեբաստացի, Մխիթարեանց Միաբանութեան հիմնադիրը, և քարոզիչ կարգուեցաւ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն։ Մխիթար Պատրիարք ալ Մելքիսեդեկի պէս թոյլատու ոգի ցոյց տուաւ Հայ-Հռոմէականներուն և վար առնուեցաւ 1700ին 18 ամիս պատրիարքութենէ ետք։ Նորէն Մելքիսեդեկ Սուպհի 1700 դեկտ. 4ին յաջորդեց Մխիթարի և պատրիարքական աթոռին վրայ մնաց 9 ամիս, այս անգամ ալ աւելի թոյլատու ոգի ունենալով Հայ-Հռոմէականաց հանդէպ, որով մինչեւ իսկ լատիներէնէ գիրքեր թարգմանուեցան։ Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննէս Աւետարանչին և Բանալի Ջերմեռանդակերտ այդ միջոցին թարգմանուած են Թիֆլիսեցի Պետրոս վարդապետէ և Մելքիսեդեկի մասնաւոր արտօնութեամբ տպուած են՝ յանուն Ս. Էջմիածնի բացուած տպարանին մէջ։ 1701ին Այդ տպարանը դեռ նոր հիմնուած էր Ոսկան վարդապետի գործածուած գիրերով որոնք Պոլիս փոխադրուած էին։

Այս միջոցին Էտիրնէի մէջ երեք հայ քահանաներ յարեցան Առաքելեան Խաչատուր վարդապետի քարոզած սկզբունքներուն. Պոլսոյ

նախկին պատրիարք Եփրեմ վարդապետ որ Էտիրնէի առաջնորդ էր, նզովեց զանոնք և զրկեց Մելքիսեդեկի որ հարկ եղած պատիժը տնօրինէ։ Մելքիսեդեկ ներողամիտ ոգիով վարուեցաւ անոնց հետ և քիչ ետքը ստիպուեցաւ թողուլ պատրիարքութիւնը, ժողովրդին ստիպման տակ։

Պատրիարք ընտրուեցաւ 1701 սեպտեմբեր 1ին Եփրեմ Ղափանցի երրորդ անգամ ըլլալով (1701-1702) և Էտիրնէէն եկաւ Պոլիս։ Ինք ծերացած էր արդէն, սակայն շատ խստութեամբ վարուեցաւ Հայ-հռոմէականաց հետ։ Մխիթար վարդապետ Սեբաստացի և Խաչատուր վարդապետ Առաքելեան այլեւս չկրցան քարոզել։ Այն միջոցին նշանաւոր էր Ֆէրեօլ Ֆրանսայի դեսպանը որ Պոլիս եկած էր 1699ին։ Ֆէրեօլ 1701ին հրաւիրեց երկու կողմերու գլխաւորները և հաշտեցուց զանոնք։ Միաբանական գիր մը խմբագրուեցաւ զոր լատին մեծաւորը Հ. Պրաքօնձէ չուզեց ստորագրել։ Այս առթիւ շատեր դժգոհ մնացին Եփրեմ Ղափանցիէն և ժողով գումարելով պատրիարք ընտրեցին Եւդոկիացի Աւետիք վարդապետը, կորովի և գործունեայ եկեղեցական մը որ նշանաւոր եղած էր Էրզրումի մէջ, որուն օրով ճիզուիթները ստիպուած էին հեռանալ Էրզրումէն, փակելով իրենց վարժարանը ուր կը յաճախէին 300 հայ աշակերտներ։ Աւետիք 1701 դեկտ.ին Պոլիս եկաւ և իջաւ Սամաթիա Ս. Գէորգ եկեղեցին։ Ապա գնաց Էտիրնէ և ամիս ու կէս ետքը յաջորդեց Եփրեմ Ղափանցիին՝ որ Էջմիածին քաշուեցաւ և հոն մեռաւ քիչ ատեն ետք։

Աւետիք պատրիարքի վրայ ուրիշ առթիւ մասնաւոր կենսագրականով պիտի խօսինք. ուստի անցնինք Տ. Կոմիտասի կենսագրութեան շարունակութեան։

*
* *

Եփրեմ վարդապետ 1701ին Եպարքոսէն պատրիարքութիւնը ստանալով սկսաւ սաստկապէս հալածել հռոմէականութեան յարողները և նախ և առաջ յաջողեցաւ Մելքիսէդէք Սուպհիի և Էտիրնէի 3 քահանաներուն բանտարկուելուն վճիռը ստանալ։ Այս պարագան ազգին հաճոյ երեւեցաւ, որովհետեւ մտքերը ջղայնացած էին և առիթ կը փնտռուէր որ խռովութիւն ծագի, ասով ժողովուրդը նորընտիր Եփրեմ Պատրիարքին օգնելով ռեծ հալածանք մը սկսաւ Հայ-հռոմէականներուն դէմ որով Տ. Կոմիտաս ալ սկսաւ հալածուիլ որովհետեւ յարած էր այս վերջիններուն, (1701 սեպտեմբեր)։ Քահանաներ և աշխարհականներ ձերբակալուելով թիարան կը նետուէին։ Պատրիարքը կ'ուզէր Խաչատուր վարդապետն ալ բանտարկել, սակայն կարելի չեղաւ, Մխիթար Աբբան ալ շատ փնտռեց և ամէն կողմ նամակներ զրկեց, բայց անիկա փախած էր Պօլսէն, իսկ Կոմիտաս քահանայ տեսնելով որ փրկութեան միջոց չիկայ, նաւ մը նստելով

178. Տ. Կոմիտաս Քէօմիւրճեանց
(Մխիթարի կենսագրութենէն առնուած)

Երուսաղէմ կը փախչի, բայց հոն ալ հալածանքը կը սկսի իրեն դէմ և ծեծերով ու հայհոյանքներով կ'ընդունին զինքը, որոնց գլխաւորն էր Իզմիրցի Յովհաննէս վարդապետ որ ի վերջոյ Աւետիքի օրով աթոռակալ և ապա Պատրիարք ընտրուած է, և որու օրով գլխատուած է Տ. Կոմիտաս։

Տէր Կոմիտաս երբ Երուսաղէմէն մեկնեցաւ յանձնարարական նամակ մը ունէր Երուսաղիմայ լատին մեծաւորէն՝ Պոլսոյ մեծաւորին որու մէջ նկարագրելով քահանային տառապանքները կը զգուշացնէր որ նոյնը եւս Պոլսոյ մէջ չպատահի։

Տէր Կոմիտաս Երուսաղէմէն վերադարձին տեսնելով Պոլսոյ մէջ կրօնական կռիւները, տակնուվրայութիւնը, «հերձուածող և ուղղա-

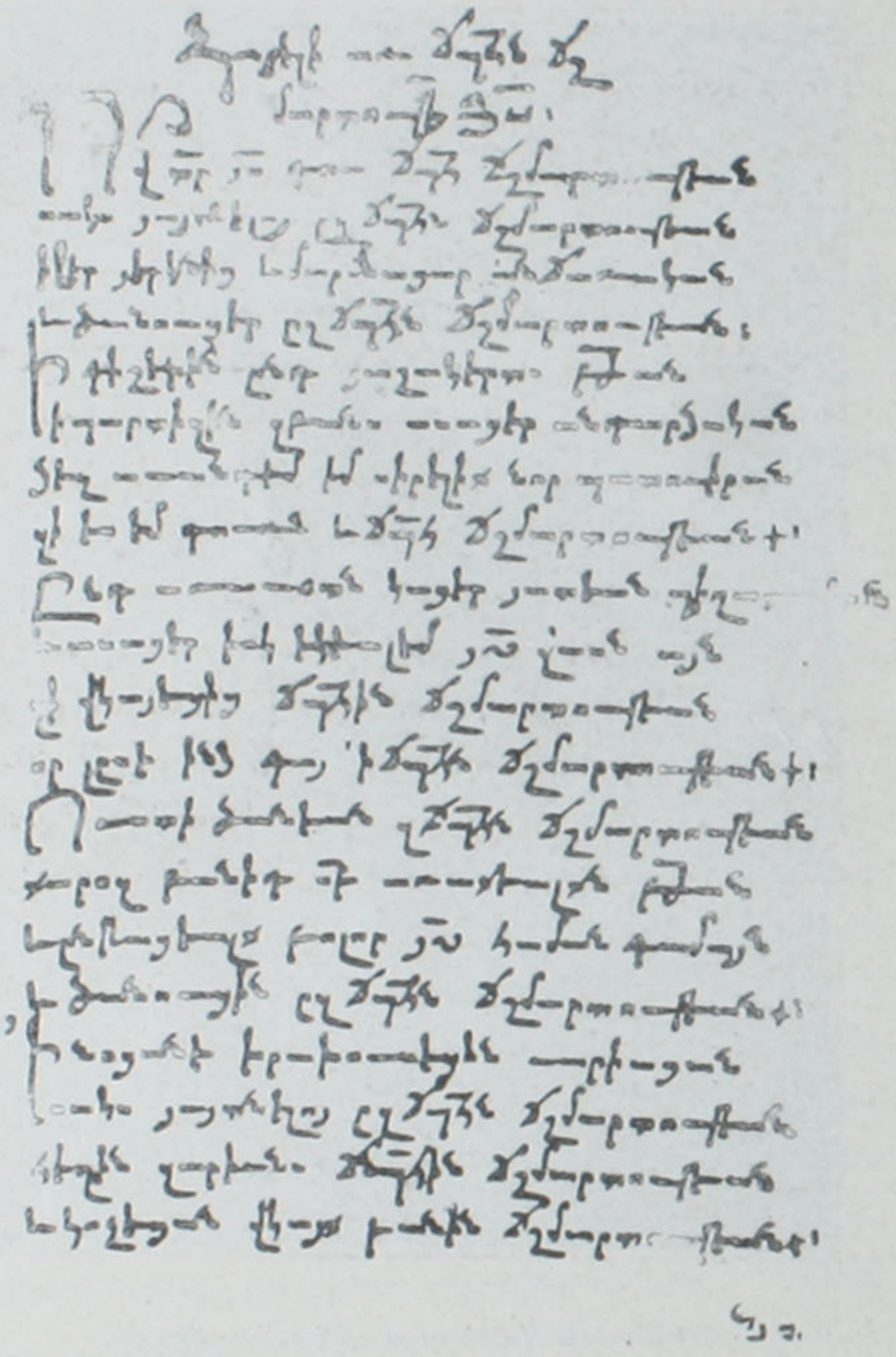

179. Ձեռագիր Տ. Կոմիտասի

վան» հայ և ֆրանչ անուններով օրանք տպագրական հնաոճ էին, հոյ-լատարչական և հայ-կաթոլիկ հոյները բաժան բաժան եղած և իրարու թշնամացած էին, ամէնքեան պահով իր տան մէջ և բնաւ գործ չունենալ օրվընեան այդ պատճառով Թխարան գանուածները չէին ազատած ամենեն։

Տէր Կոմիտասի թշնամիները Պոլիս գալը լուր առնելով, չուտ մեւեր մտածելին գինքը ձերբակալել տալու համար, և երբ տեսան որ անկարելի է գինքը ձերբակալել, գաղտագրկին հրաման առին տունը կոխելու, և ամէն ամէն կողմ փնտռելով տանիքէ չի գտան գինքը. ուրիշ ինչ ամէն եւս պատրաստեցան, չատ դրամ վատնեց ամէն ի վերջոյ երեսն եկաւ։

Ատոնք բոլորն ալ Տ. Կոմիտաս Հասկ գըտնելով իր գործին գրած է եղեր. իր ինամակալ պահած ժամուան Գործ Ատաքեցոյը ատանաւոր գրած է։

Այս միջոցներուն Պոլսոյ մէջ մեծ չփոթութիւն մը պատահեցաւ. 1703ին երբ Սուլթան Ահմէտ գահակալեց, Թխարանը գանուող բանտարկեալներուն բոլորին ալ ներեց, անկարելի է նկարագրել այն ուրախութիւնը որ պատճառեց ազատութիւնը՝ հայ-կաթոլիկներուն, որոնցմէ բոլորն ալ ազատուեցան և Տէր Կոմիտաս ուրախութեամբ ազատրեց այդ միջոցին իր տանտուրները Պոլսոյ մէջ (1705)։

Սակայն հարածանքը նորէն կը սկսի երբ որ Սեւախք Գաղթօրք Սիմեոնակայ կ'անուանէ Յովհ. միրզ. Իզմիրլին։ Այդ միջոցին Տ. Կոմիտաս իր ազգէն Գործ Ատաքեցոյի միաբանները վռնտելով՝ անոց տասնեակէն կ'ապրուէր և կ'ապրեցնէր իր ընտանիքը, սակայն անոնց հարածանքին վերսկսիլը ստիպեցաւ զայն պահել տան մը մէջ. թշնամիները իմանալով անոր պահուած տեղը և անունով որ գուրս չունենար որպէս զի ձերբակալեն, Եպարքոսէն արքունի հրամանագիր մը առին և չորս յանդուգն երիտասարդներ վարձեցին որոնք ծպտած և տեսնելին. գինեարներ առած, գիշեր մը յանկարծ յարձակեցան Տ. Կոմիտասի պահուած տան վրայ, գուռները կոտրեցին, կապեցին գժբաղդ քահանան և կաշկանդելով բանտ տարին։

Երկրորդ օրը Տ. Կոմիտասի թշնամիները Եպարքոսին. գացին և կաշառքով հաւատացուցին որ գաւառական բերել տայ և խրենց առջեւ հարցաքննէ։

Կ'ամբաստանէին գինքը թէ «ինք Ցուդայի է և ուրիշներն ալ Ցուդեայ կ'ընէ։

*Եպարքոսն էր Զօրլուլը Ալի փաշա որ առնելէ առջի պատուելով և տեսնելով թէ պարզապէս կրօնական խնդիր մըն է եղածը, ուզեց արձակել ամբաստանեալը, բայց թշնամիները նկատելով որ գրոյ ձերբակալեն,

վուրդը կը պահանջէ և կը բողոքէ որուն վրայ Տէր Կոմիտաս կ'ստիպուի Աւետարան կարդալ։

Ժողովուրդը այսպէսով կը յայտնէ իր համակրութիւնը իսկ թշնամիներն ալ նախանձելով, կը խորհին դարձեալ բանտարկել տալ զինքը։

Տէր Կոմիտաս այս ժամանակները անգամ մը Պուրսա գնաց, տեղւոյն առաջնորդն էր, Սուքիաս եպիսկոպոս որ լուսամիտ անձ մ'էր. խաղաղասէր, բաւական հմուտ եկեղեցական և քաջ քարոզիչ և որ իրեն ալ բարեկամ էր։

Օր մը առաջնորդը հացկերոյթ մը տուաւ ուր հրաւիրուած էին բոլոր քահանաներուն հետ նաև Տ. Կոմիտաս, և քաղաքին երեւելի աշխարհական անձաւորութիւններ։

Ճաշի միջոցին, ինչպէս որ սովորութիւն էր ի պատիւ հրաւիրեալներուն՝ իրենց անուններուն պատշաճ հոգեւոր տաղեր կամ շարականներ երգուեցան, երգի կարգը գալով Տէր Կոմիտասին, ամէնքը միաբան — առանց նախաբար խորհրդակցելու — մարտիրոսաց շարականներէն մէկը երգեցին։ Եպիսկոպոսը տեսնելով թէ ամէնքն ալ զարմացած իրարու կը նայէին, բացատրեց անոնց թէ պատահմամբ չեղաւ այս բանը այլ խորհրդաւոր ազդեցութեամբ մը։

Քիչ օրէն Պոլիս դարձաւ Տ. Կոմիտաս։

Նոյն ժամանակ Պոլսոյ պատրիարք անուանուած էր Յովհաննէս Զմիւռնիացի, որուն արդէն ծանօթ էր Տ. Կոմիտաս Երուսաղէմէն և որ արդէն զինքը շատ չարչարած էր հոն, ինչպէս պատմեցինք։

Յովհաննէս Պատրիարք վեց տարիէ ի վեր առիթ կը փնտռէր և հիմայ որ ամէն միջոց և իշխանութիւն ունէր, գլուխ կեցած իրեն նմաններուն, կը սկսի գործադրել իր խորամանկ հնարքները։ Կ'երթայ Եպարքոսին, իր ուզած գոյներով կը նկարագրէ պապականութեան վնասները և կաշառքով կը սկսի ձերբակալել տալ 40ի չափ աշխարհական անձեր որոնք կը բանտարկուին և ահա իրարանցում մը կը սկսի Պոլսոյ մէջ և ամէն մարդ վախէն տունէն դուրս չելներ։

Այն գիշերը որ Տ. Կոմիտաս դիտի ձերբակալուէր Գաղղիոյ դեսպանէն լուր եկած էր իրեն թէ՝ եթէ կ'ուզէր փախչիլ, կրնար գիշեր ատեն դեսպանատունը երթալ և ազատիլ. բայց ինք չուզեց ընել, վստահ իր անմեղութեան։

Երեքշաբթի գիշերուան ժամը երեքն էր երբ յանկարծ տան դուռը զարկին, Տէր Կոմիտաս հարցուց թէ ի՞նչ կ'ուզեն, որու վրայ դուռը կոտրեցին և ներս մտան, անոնց գլուխ կեցած էին քահանաներ և կ'ըսուի թէ նոյն իսկ Պատրիարքը հոն էր որ չճանչցուելու համար զինուորի հագուստ հագած էր (?)։

Տէր Կոմիտաս ո և է դիմադրութիւն չըրաւ

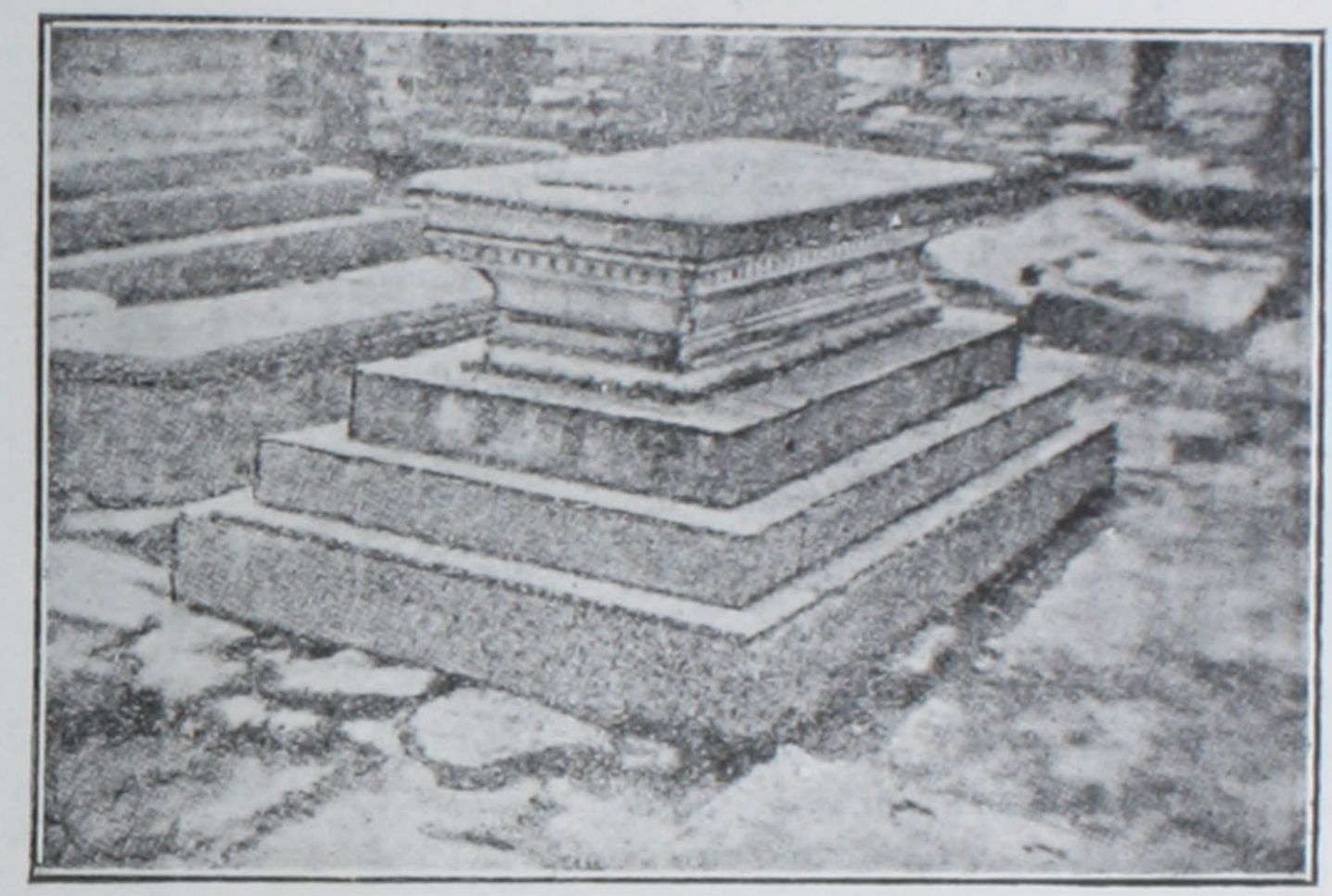

180. Դամբարան Տ. Կոմիտասի

և ձեռքերը կապելով քաշկռտեցին ու ճամբան նախատինքներ տեղացուցին գլխուն, այն գիշերը տարին զինքը Մարկոս անուն քահանայի մը տունը որ երբեմն Տ. Կոմիտասի աշակերտն էր։

Առտուն դատաւորին տարին և ապա հոն բանտարկեցին ուր ուրիշներ ալ կային որոնց մէջ կը գտնուէին նաև ինը նշանաւոր անձեր, Մատթէոս Սուրի անուն Սսոյ Կաթողիկոսը և երբեմնի Պոլսոյ Պատրիարքը որոնք տանջանքներուն և մահուան սարսափին առջեւ թուլցան և ուրացան հաւատքնին, թէեւ ետքը փախան և ապաշխարեցին։

Չորեքշաբթի օրը Եպարքոսին ներկայացուցին ամբաստանութիւնները այն է թէ Տ. Կոմիտաս՝ իբր թէ լրտես և մատնիչ է տէրութեան և վնասակար հայ ազգութեան, Եպարքոսը գթասիրտ անձ, չուզեց հաւատալ և ինք անձամբ հարցափորձ ընելով, հիացաւ Տ. Կոմիտասին համարձակ պատասխաններուն որ օրէնքներու և թուրք լեզուի հմտութեամբը կուտար։

Հերքեց եղած ամբաստանութիւնները և

ցոյց տուաւ թէ ինքը և իր դաւանակիցները հաւատարիմ հպատակներ էին Տէրութեան, ուստի միայն կրօնքին համար մահուան դատապարտելու պատճառ մը չկար։

Երբ Եպարքոսը ճարահատ, դարձեալ կրօնքի խնդիրը մէջ բերաւ, ուրիշ պատճառ չգտնելով զինքը դատապարտելու, Տէր Կոմիտաս հարցուց Եպարքոսին։

— Տէր իմ, այս երկու կրօնքէն ո՞րը ճըշմարիտ կը համարես, Հայո՞ւն թէ Ֆրանկին։

— Երկուքն ալ հաւասարապէս խոտելի են ինձ, պատասխանեց Եպարքոսը.

— Եթէ այդպէս է, ըսաւ Տէր Կոմիտաս, ապա ի՞նչ փոյթդ՝ թէ ես կրօնքով Հայ եմ կամ Ֆրանկ։

Բոլոր ատենականները ապչեցան անոր համարձակ և արդարացի պատասխաններէն և Եպարքոսը չկարենալով մահուան դատավճիռը տալ, օրէնսգէտի և իրաւագէտներու հարցուցին, որոնք բոլորն ալ պատասխանեցին թէ կրօնքի համար գլխատութիւն չըլլար, բայց նորանոր ամբաստանութիւններ և կաչառք, նորէն զինքը յանցաւոր ցոյց տուին և վերջապէս հոկտեմբեր 25ին նորէն Եպարքոսին տարին ուր միեւնոյն զրպարտութիւնները կրկնուեցան ուրուն չը պատասխանեց Տէր Կոմիտաս, այլ երբ Եպարքոսը մահուան վճիռը արտասանեց, ինք դարձաւ և զօրաւոր ձայնով մը ըսաւ.

— «Դու, որ անիրաւ զրպարտութիւններու մտիկ ընելով դատապարտեցիր զիս որ գլխատուիմ, Աստուծոյ ահեղ դատաստանին օրը քեզմէ պիտի պահանջեմ արիւնս։»

Վճիռը տրուելուն պէս՝ կապեցին զանիկայ դահիճները ուրիշ երկու աշխարհականներու հետ Յարութիւն և Զաքարիա և տարին գլխատման հրապարակը։

Ներկաները, Թուրք երեւելի անձեր և նոյն իսկ դահիճները կը գթային և կը խնդրէին որ հաւատքնին ուրանան և ազատին, իսկ Տ. Կոմիտաս անդրդուելի կը քալէր տառապանքի ճամբէն։

Իր երէցկինը և քոյրը կը սրտապնդէին զինքը և կը քաջալերէին, ինք Նահատակ Քահանան աղօթելով հասաւ գլխատման վայրը ուր քաջալերելով իր միւս երկու ընկերները, պատրաստուեցաւ մեռնիլ։

Դանակը չողաց գլխուն վրայ և վարդագոյն արիւնը ներկեց երկիրը՝ 1707 Հոկտեմբեր 25 շաբաթ օր։

Ամէն ազգէ և կրօնքէ բազմութիւն մը լռիկ և սրտատրոփ ներկայ եղած էր այս արիւնոտ տեսարանին և կը հեռանար արտասուաթոր աչքերով։

Մարմինը երեք օր անթաղ մնաց և երբ ուզեցին թաղել զինքը գերեզմանատան մէջ, չը թողուցին, այլ ուզեցին որ ոճրագործի մը պէս ծովը նետուի մարմինը,

Եպարքոսը մերժեց այս խնդիրքը և հրաման տուաւ Տէր Կոմիտասի ընտանիքին որ ըստ օրինի թաղեն անոր մարմինը։

Այդ թաղման ներկայ գտնուեցաւ Յոյն կղերը իր բարձրաստիճան եկեղեցականներով և կատարեց յուղարկաւորութիւնը փառաւոր շքով և մարմինը ամփոփուեցաւ Պալըքլըի հայոց գերեզմանատունը ուր մինչեւ հիմա կը մնայ դամբարանը (տես թիւ 180) հետեւեալ արձանագրութեամբ։

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ

ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍԻ

Տապան տենչալի առն բեմական,
Երիցու մեծի՝ տոհմին Քէօմիւրճեան,
Քաղաքաւ ընիկ լինին բիւզանդեան
Կոմիտաս արգոյ անուն վարսամեան։
Հաստակ ուղղաբերձ՝ դիմօք զուարթուն
Լեղուաւ գերապանծ՝ մըտօք իմաստուն
Տաղըս յօրինեաց տողիւ փաղփաղուն
Կոմիտաս արգոյ բանաստեղծ ներհուն։
Անըսդիւտ վարուց մարմնով վերքերիչ
Մըկըրտեալ ի խաչ՝ բաժակին արբիչ
Զմահ իւր արեամբ յառաջնմէ պատմիչ
Կոմիտաս արգոյ ախոյեան վանիչ:
Վասըն հաւատոյ մատնեցաւ պետաց
Դատապարտեցաւ յիւր մահապարտաց.
Զարեան իւր ծորան ի վըճռին խնդրեաց։
Կոմիտաս արգոյ՝ քաւիչ լուսազգեաց։
Ի Պարմախափուն առ Պայազիտաւ
Դեմետրեայ տօնին գըլուխ իւր հատաւ
Երկուշաբթի այս տապան եդաւ
Կոմիտաս արգոյ՝ վըկայ հըռչակաւ։
Ցուցակք հըրաշից բազմացան թուով
Զորոց վըկայէ ուխտաւորաց ծով.
Հասեալ հանապազ ըզորբոյն շիրմով
Կոմիտաս արգոյ՝ վըկայ մեծագով։
Եղեւ կատարումն յամին Քրիստոսի
Հազար եօթնհարիւր՝ եօթներորդի
Զուխտ եկացն ընկալ ընդ քոյդ տաղորդի
Կոմիտաս վըկայ լուսոյն նախորդի։
Թիւն հայոց էր ՃԱՌԵԼԻ
Քըսան եւ հինգ հոկտեմբերի։

Կ՚ըսուի թէ նահատակին մարմինը Ֆրանսական այն ատենուան դեսպանը՝ շատ դրամ տալով դաղտուկ առաւ և ղրկեց Ֆրանսա, ուր կը պահուի մեծ յարգանքով։

Մինչեւ հիմայ իր դամբարանը ուխտատեղի մը եղած է։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Պատմ. Զամչեան Դ. — Տէր Կոմիտասին վարքը Վիեննա 1798. — Մխիթար աբբայ կենսագրութիւն Վենեցիկ. — Պատմ. Հայ. Տպագրութեան. եւլն.:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

1821 — 1888

181. Գրիգոր Մարկոսեան

Գրիգոր Մարկոսեան ծնած է 1821ին Զմիւռնիոյ մէջ։ Իր հայրը հարուստ վաճառական մըն էր։ Գրիգոր նախ Մեսրոպեան վարժարանին աչակերտեցաւ, յետոյ Ռուսիա գնաց և Մոսկուայի մէջ քաջ ուսաւ Ռուսերէն, Պարսկերէն։ Անգղիերէն արդէն լաւ գիտնալով Ռուսիայէն Անգլիա գնաց, ուր ժամանակ մը Անգլիական վաճառատան մը մէջ պաշտօնավարեց։

Պոլիս գալով Կիրիտլի Մուսթաֆա փաշայի զաւակներուն ուսուցիչ և յետոյ անոր միջոցաւ Սպարապետի դրան պաշտօնեայ եղաւ, անկէ առաջ ալ Արտաքին Գործոց նախարարութեան թարգմանութեան դիւանին մէջ պաշտօն ունէր Ապրօ Սահակ էֆ.ի հետ։

Իրիմու պատերազմէն առաջ երբ Իշխան Մէնչիքով Պոլիս եկաւ իր պատմական կարեւոր պատգամաւորութեամբ որ ատեն Բիֆաթ փաշա Արտաքին գործոց նախարար էր, Գրիգոր էֆ. ալ Օսմանեան կառավարութեան կողմէ Ռուսերէնի թարգման եղաւ և այդ հանգամանքով ներկայ գտնուեցաւ Արեւելեան մեծ պատերազմին բանակցութեանց։

Թէեւ Մարկոսեան Գրիգոր էֆ. 19 տարիներ օսմ. կառավարութեան ծառայած է. սակայն մեզ համար աւելի կարեւորութիւն ստացած է իր ազգային ծառայութիւններով։

Մարկոսեան Գրիգոր երիտասարդ մըն էր երբ հաստատուեցան Հոգեւոր և Գերագոյն Ժողովներն որոնք փոխանցական դրութիւն մը եղան Ամիրայական և Սահմանադրական Ազգային վարչութեան։

Այն ատեններն երիտասարդ անդամ մը ունենալ Գերագոյն Ժողովին մէջ չատ փափաքելի բան մը չէր, բայց քանի մը տարուայ մէջ արդէն կը խօսուէր Իզմիրցի խմբակին վրայ, որոնք երեք յառաջդիմասէր երիտասարդներէ կը բաղկանային, Մարկոսեան, Սահակ Ապրօ և Մինաս Մինասեան։ 1852ին Ապրօ և Մարկոսեան կը հիմնէին Նոյեան Աղաւնի շաբաթաթերթը (տես թիւ 183), որուն Ա. թիւը կը հրատարակուէր 28 Փետրվար 1852ին, յօդուածներուն մեծ մասը կը գրէր Մարկոսեան։

1852 Սեպտ.ին թերթը իր սեպհական տպարանը ունեցաւ և ծաւալը աւելի մեծցուեցաւ։ Բ. տարւոյ սկիզբը 1853 Մարտ 14ին թերթին տպարանը փակուած է և Արամեան տպարանը փոխադրուած։

Վերջին թիւը (74) 1853 օգոստոս 8ին հրատարակուեցաւ, ուրկէ վերջ յայտարարութիւն մըն ալ հրատարակեցին, որուն մէջ խմբագիրները կը ծանուցանէին թերթին դադարումը։ «Երբոր տեսանք որ մեր ի սէր ազգիս յանձնառու եղած ծանր և անչահախնդիր աշխատութիւննիս, այսպէս օրէ օր կը դառնանար և թանկագին ժամանակնուս կորուստը և մեր քաշած անհանգստութիւնները պարապը ելնելէն զատ՝ անոնցմէ աւելի նիւթական կորուստներ ալ ընելու սկսանք, այն ժամանակ աւելի ընտիր համարեցինք շաբաթաթերթիս հրատարակումը մեր յօժար և ազատ կամօք առ այժմ դադրեցնել»։

Քանի մը տարի ետք, ազգին միաբերանութիւնը զգալով հին ընդհանուր ժողովներուն ոչ-գործունէութենէն, Պատրիարքարանը ժողովներ կանչեց, ուր ներկայացուցիչներ կ՚ընտրուէին՝ Ազգային Վարչութիւնը կազմելու համար։ Այս ժողովներուն մէջ ալ ընտրութիւնները կատարուեցան ոչ թէ ըստ Կանոնագրի, այլ ըստ ցանկի մը, զոր Պատրիարքարանը կը ներկայացնէր ժողովին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ահա այս ատեն էր, որ Գերապատիւ Տ. Մատթէոս Ծ. Վրդ. Իզմիրլեան, Պատրիարքական Փոխանորդ, Ազգային Ժողովի մը գումարումը հրամայեց, որ Կանոնագրի նոր խմբագրութիւնը քննէ եւ հաստատէ։ Ժողովը գումարուեցաւ 1856 Յունուարին, եւ Կանոնագրի նոր խմբագրութիւնը հաստատուեցաւ։ Ասոր վրայ Պատրիարքարանը Կանոնագրի նոր խմբագրութիւնը հրատարակեց, եւ ընդհանուր ընտրութիւններ կատարուեցան։ Ընտրուեցան Ազգային Ժողովի անդամները, որոնք 1857 Յունուարին հաւաքուեցան Պատրիարքարանի մէջ։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

182. Սահակ Ապոն

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1860 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1863 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1866 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1869 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1872 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1875 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1878 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1881 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1884 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1887 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1890 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1893 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1896 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1899 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1902 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1905 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1908 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1911 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1914 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1917 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1920 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1923 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1926 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1929 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1932 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1935 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1938 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1941 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1944 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1947 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1950 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1953 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1956 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1959 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1962 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1965 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1968 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1971 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1974 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1977 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1980 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1983 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1986 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1989 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1992 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1995 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1998 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2001 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2004 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2007 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2010 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2013 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2016 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2019 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2022 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2025 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2028 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2031 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2034 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2037 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2040 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2043 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2046 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2049 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2052 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2055 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2058 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2061 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2064 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2067 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2070 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2073 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2076 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2079 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2082 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2085 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2088 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2091 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2094 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2097 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2100 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2103 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2106 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2109 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2112 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2115 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2118 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2121 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2124 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2127 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2130 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2133 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2136 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2139 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2142 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2145 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2148 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2151 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2154 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2157 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2160 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2163 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2166 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2169 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2172 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2175 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2178 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2181 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2184 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2187 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2190 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2193 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2196 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2199 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2202 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2205 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2208 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2211 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2214 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2217 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2220 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2223 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2226 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2229 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2232 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2235 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2238 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2241 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2244 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2247 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2250 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2253 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2256 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2259 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2262 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2265 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2268 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2271 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2274 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2277 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2280 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2283 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2286 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2289 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2292 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2295 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2298 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2301 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2304 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2307 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2310 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2313 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2316 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2319 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2322 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2325 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2328 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2331 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2334 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2337 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2340 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2343 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2346 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2349 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2352 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2355 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2358 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2361 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2364 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2367 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2370 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2373 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2376 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2379 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2382 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2385 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2388 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2391 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ 2394 Յունուարին։ Ասոնք ալ ոչ-գործունէութեան մատնուեցան։

Ասոնց ետեւէն Ազգային Ժողովի մը ընտրութիւնը կատարուեցաւ

*պայն ժողովը առ այժմ 20 աշխարհական անձերէ բաղկացեալ է, որոնք Պօլսեցւոց դասը-
թուն (էնաֆ) կը ներկայացնեն[1]։*

3. Ժողովականները հարկ չէ որ ընտրող դասէն ըլլան, բաւական է որ բարեհամբաւ, ազգասէր, և ազգային գործերու հմուտ ու յաջողակ անձեր ըլլան[2]։

*4. Ընտրողները 25 տարեկանէն վեր պէտք է ըլլան, և ընտրեալները 30 տա-
րեկանէն վեր, առանց խարեայ ոչ եր-
կիրը, ոչ արհեստը, և ոչ առաքինութը, բայց պէտք է որ մէկ ընտրող և մէկ ընտ-
րեալ իրենց արհեստին մէջ ինքնագլուխ վարպետ եղած ըլլան։*

5. Պօլսի մէջ ընտրող դասերը ասոնք կրնան բաժնուիլ։

ա. Առաքի.

բ. Ձարտարապետ (ճարտարապետ, փայտիգործ, երկրագործ եւն.).

*գ. Ուռճիստան (դարման, մսան-
դակեր, խէշտակեր, ապագիր, թարգման, բժիշկ, դեղագործ, դեղատուհատ եւն.).*

դ. Վաճառականն ու մաղազաճը.

ե. Ոսկերիչ ու ժամագործ.

զ. Թիւլպէնտճի ու չուխադճի.

է. Դրամափոխ ու փողոցագճի.

ը. Դերձակ ու քիւրքճի.

թ. Դազազ, պէզազ. փէռճի.

ժ. Հացագործ.

*ժա. Ջուլհակ, թումբուճճի, ախ-
ալէր.*

ժբ. Թէքէաճէճի, տաղրաճճի.

ժգ. Դարբին ու երկաթագործ.

*ժդ. Բանվոր (տիւան, արմնագիր, քա-
րագործ, ծեփագործ, եւն.).*

*Առջի վեց դասերէն այսինքն առաքի-
նեներուն, ձարտարապետներուն, ուռճիստաննե-
րուն, վաճառականներուն, ոսկերիչներուն և թիւլպէնտճիներուն դասերէն երեքական հոգի, և միւս ութը դասերէն մէկ մէկ հոգի ընդ-
ամէնը 20 հոգի[3]։*

*6. Ընտրութիւնը օրինաւոր ըլլալուն հա-
մար պէտք է առ նուազն երեք ընտրող ըլլայ, նոյնպէս ժողովին լուծուելէն ամիս մը առաջ Ս. Պատրիարքը նիստերուն մէջ ծանուցանել կուտայ ընտ-
րութեան ժամանակը, և վիրոյիչեալ դասերուն խորհրդարան (ջենճա օտասի) իմաց կուտայ գրով որ նոր ժողովականներու ընտրութեան համար պատրաստութիւն տեսնուի, և ընտրողաց ցանկը չյինուի ատ ու թի կարգով։ Ազգային ժողովին*

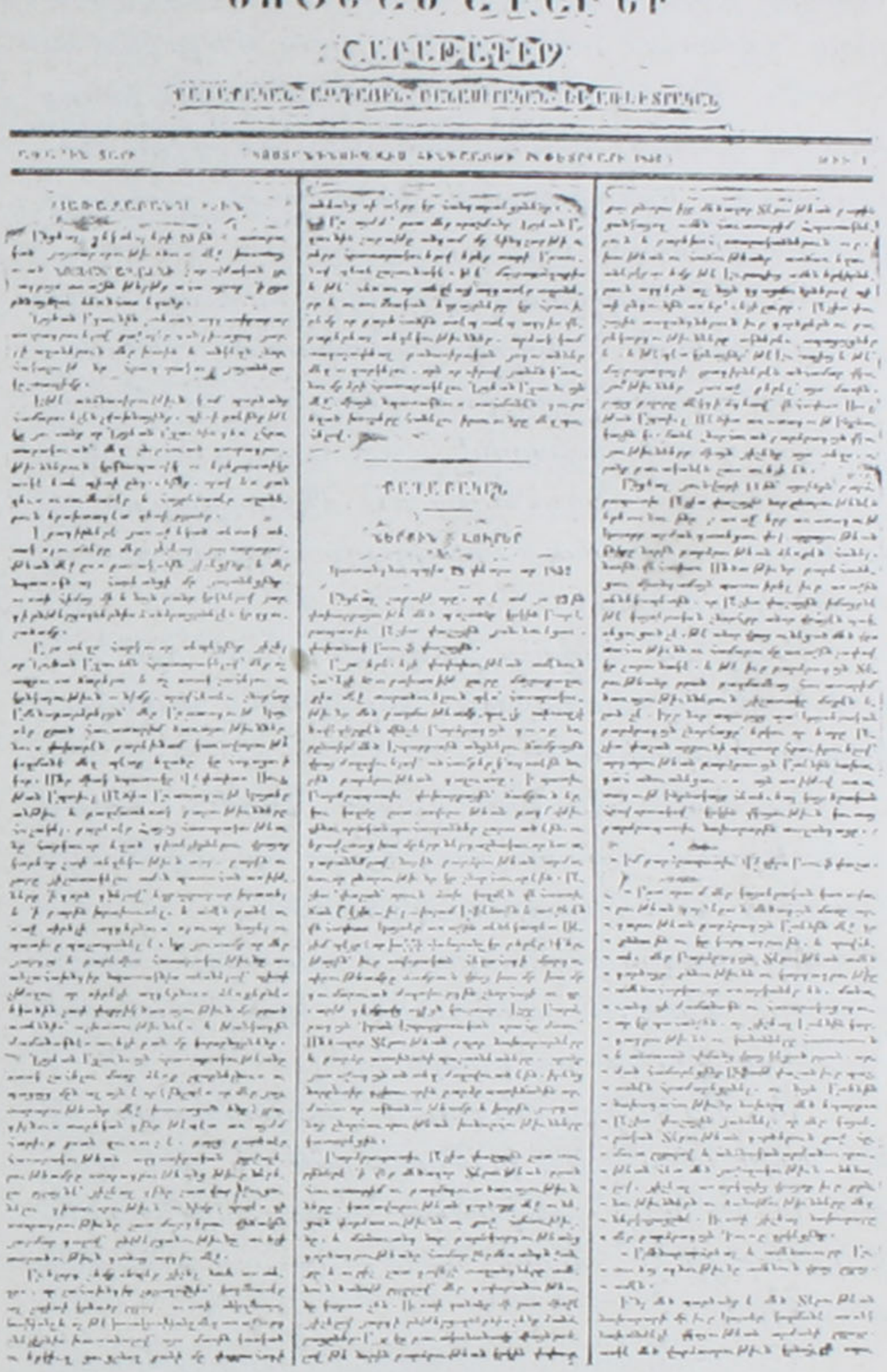

183. Նոյեան Արարցիի առաջին թիւը

*կոչեն քաէարկութեան մէկ մէկ տուփ կը պար-
կուի վերոյիշեալ դասերուն խորհրդարաններուն իրարքանչիւր դասին անունը վրան գրուած։ Այս տուփերը առանց բանալիի փակ տուփեր են ամէն կողմէն ծղմատպատ և կցուածքի տեղերը ժողովին կնիքով ապահովեալ, և չարաթ մը կը մնան խորհրդարաններուն մէջ։ Իւրաքանչիւր ընտրող իր դասին ցանկին մէջ կ'ստորագրէ իր անունին առջին և ատ թուղթի մը վրայ գրե-
լով իր ընտրելու ժողովականին անունը, մա-
կանունը, արհեստն ու հայրննիքը, նոյն թուղ-
թը իր ձեռ քրէ տուփին մէջ։ Ամէն օրէն ետքը քուէարկութիւնը լմնցած կը սեպուի, տուփե-
րուն բերանը ծղմատպատերով և խորհրդարանին*

---

(1) Զլեար.

(2) Զլեար։

(3) Ընտրութեան կերպը փոխուած է այս յօդուածը տեղի չունի մանաւանդ որ պերագոյն ժողովը ար-
հեստաւորաց դասերէն բաղկանալու հարկ չկայ։

կնիքովը ապահովելով, ընտրողաց ստորագրեալ ցանկերուն հետ Պատրիարքարան կը զրկուին։ Հոն ընդհանուր ժողովին մէջ տուփերը կը բացուին, քուէները կը համրուին, և քուէարկուներուն թիւին հետ համեմատ գտնուելէն ետքը, որոնց անունն որ աւելի քուէ ունեցած են այն անձերը կ'ըլլան իրենց դասերուն կողմէն ընտրեալ օրինաւոր անդամ Ազգային Ժողովին(1)։

7. Ազգային ժողովականները չէ թէ իրենց ընտրող դասին երեսփոխանն են ժողովին մէջ, այլ ազգին երեսփոխանն կը սեպուին համազօր իշխանութեամբ(2)։

8. Եթէ պատահի որ մէկ անձ մը, մէկ քանի դասի կողմէ ընտրուած ըլլայ, այն ատեն ընտրուողը ինք կ'որոշէ և Ս. Պատրիարքը գրո'վ կիմացընէ՝ ո'ր դասին երեսփոխանութիւնը ընդունելը։ Ս. Պատրիարքն ալ դարձեալ կ'իմացնէ միւսերուն որ անոր տեղ ուրիշ մը ընտրեն։

Բայց նոր ժողովը իր գումարուած օրը հասած է նէ՝ կը գումարուի, նոր գալիք ժողովականին չ'սպասելով(3)։

9. Եթէ միեւնոյն դասին կողմէն երկու անձի վրայ հաւասար քուէ ելլայ երկուքին մէջէն տարւոք երիցագոյնը կ'ընդունուի։

10. Ժողովականներուն պաշտօնը երկու տարի կը տեւէ, և անմիջապէս եկող ժողովէն դարձեալ չեն կրնար ընտրուիլ(4)։

11. Որ եւ իցէ ազգային պաշտօնաւոր մը թէ ժողովական՝ թէ խորհրդական՝ և թէ դատաւոր՝ որ նոյն պաշտօնին համար անմիջապէս վերընտրելի չէ, ուրիշ որ և է պաշտօնի համար ընտրելի է(5)։

12. Ժողովին ժամանակէտը հասնելէն գոնէ վեց ամիս առաջ ժողովականներուն մէջէն մէկը հրաժարի, կամ երկար ատենի համար հեռանայ կամ մեռնինէ, Ս. Պատրիարքը անոր տեղը զանի ընտրող դասէն ժողովական մը կը խնդրէ։ Այս ժողովականը յետագայ ժողովին ալ վերընտրելի է(6)։

13. 8 և 12 թիւերուն մէջ յիշուած ընտրելութիւնները 6 թիւին մէջ յիշուած քուէարկութեան կերպովը կ'ըլլան, բայց տուփը ազգային ժողովին մէջ կը բացուի։

14. Երկու տարին անգամ մը, ապրիլի վերջը, նախընթաց ժողովին ժամանակակէտը հասնելով կը լուծուի, եւ մայիսի առջի շաբթուն մէջ նոր ժողովը կը գումարուի։

15. Երբ ժողովը փոխուի, նախընթաց ժողովին դիւանի անդամները բացի ատենապետէն՝ առաջիկայ ժողովին մէջ ալ իբրեւ ծանօթատու պէտք է մընան մինչեւ 4 ամիս, առանց քուէ ունենալու(1)։

Բ. ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

16. Ժողովն իր առաջին գումարուած օրը՝ ժողովականաց մէջէն երիցագոյնին ատենապետութեամբ և կրտսերագոյնին ատենադպրութեանը ատեան կը բանայ, և նախ իր դիւանը կը բանայ, դիւանդամները կը կոչուին ժողովին ատեաններուն մէջ մասնաւոր պաշտօն մը վարող անձերը, որ են ատենապետ, ատենադպիր, և փոխանորդներ(2)։

17. Ժողովը պէտք է ունենայ՝ ատենապետ մը (որ է լօղօֆէթը) 2 փոխանորդ ատենապետի՝ առաջին և երկրորդ, 2 ատենադպիր առաջին և երկրորդ. և 2 դրան գործակալ։ Ատենապետութեան համար երեք ընտրելի կ'որոշէ ազգային ժողովը իր մէջէն և Բ. Դրան հաւանութեամբը կը ներկայացնէ որ այն երեքին մէջէն կը զատէ ու կը կարգէ ատենապետ ազգային ժողովին, ատենապետի փոխանորդներն ու ատենադպիրները իր մէջէն կ'ընտրէ ժողովն մեծագոյն մասին հաւանութեամբը, դրան գործակալները կրնան ժողովին անդամներէն չ'ըլլալ(3)։

18. Ժողովին մէջ ատենապետին պաշտօնն է՝ ատեանը բանալ ու գոցել, ատեանին ներքին կառավարութիւնը տնօրինել, վէճերը ուղղել ազգային կանոնադրութեանց պահպանութեանը հսկել, ատենաբաններու կարգով խօսք տալ(4)։

19. Փոխանորդներուն պաշտօնն է ատենապետին ներկայ չգտնուած ատեաններուն մէջ

(1) Ընտրութեան կերպը փոխուած ըլլալուն ասալ աւելորդ է. մանաւանդ որ ազգիս վիճակը քուէարկութիւն չի բերէր։

(2) Ընտրող դաս չպիտի ըլլայ ուստի ասալ աւելորդ է։

(3) Ասալ աւելորդ է ընտրող դաս չըլլալուն համար։

(4) Կրնան կրկին եւ կրկին։

(5) Վերընտրելի է միշտ եւ հանապազ եթէ Ազգը գոհ է։

(6) Ոչ ոք կ'ընդունի։

(1) Չըլլար։

(2) Կրտսերագոյնը ատենադպրութիւն չընդունիր փոխանորդները աւելորդ են։

(3) Փոխանորդներու կարօտութիւն չկայ։ Ատենադպիրներն ու դրան գործակալները կան ու կան. ատենապետութեան ընտրութիւնը Բ. Դրան հաւանութիւնը ձգելը անխելքութիւն է։

(4) Բանալ ու գոցել կարգով խօսք տալ վէճերը ուղղել ատենապետի գործը չէ։

անոր պաշտօնը վարել։ Եթէ առաջինը ներկայ գտնուի, անոր կը վերաբերի այս պաշտօնը, թէ չէ երկրորդին(1)։

20. Ատենադպիրներուն պաշտօն է՝ ատեանին մէջ խօսուածները կարգով գրի առնել և ատենագրութիւնը հետեւեալ ատեանին ներկայացընել ամէն մէկ ատեանին օրուան կարգի խնդիրը տալ, և ժողովին վերաբերեալ թուղթերը պահել։ Այս թուղթերուն արձանագրութիւնները Պատրիարքարանին գրասենեակը կ՚ըլլան(2)։

21. Դրան գործակալներուն պաշտօնն է՝ տէրութեան վերաբերեալ ազգային գործերը ժողովին կողմէն տեսնալ։

*
* *

Բացի երեսփոխանութենէ վարած է զանազան պաշտօններ և մէկ քանի անգամ քաղաքական ժողովոյ անդամ և ատենապետ եղած է։

Տ. Բիւզանդ Քէչեան Արեւելքի մէջ 1888ին գեղեցիկ կենսագրական մը գրած է Գրիգոր Մարկոսեանի մահուան առթիւ, եւ սապէս կը վերջացնէ իր կենսագրականը։

Երկար կը լինէր նկարագրել ազգային գործոց դըժուար կացութիւնն յորում քանիցս Ազգին Վարչութեան գլուխը կոչուեցաւ Մարկոսեան էֆէնտի։ Ազգային Վարչութեան հին դրութիւնը կազմալուծուած էր, եւ նոր դրութիւնը կանոնաւորապէս չէր հաստատուած դեռ, Պատրիարքարանի Սնտուկն անբաւական էր նորածագ պէտքերը գոհացնելու։ Ազգէն հաստատուած Վարչութիւն մը Բ. Դռնէն չէր ճանչուած, եւ Բ. Դռնէն հաստատուած Վարչութիւն մը Ազգին դրամ չէր կըրնար հաւաքել, եւ անել դժուարութեանց կը մատնուէր։ Կիրքերն ամեն ժամանակէ աւելի բուռն էին, եւ Ազգին բարեգործական մեծագոյն հաստատութիւնը, Ս. Փրկչի Հիւանդանոցը, գայթակղութեանց բոյն մը դարձած էր։

Ահա՛ այս դժուարին պարագայից մէջ Մարկոսեան էֆէնտի պատուաւորապէս ծառայեց Ազգին, եւ իբրեւ գործիչ անբիծ անուն մը թողուց. թէեւ այն ժամանակներն ո՛չ մէկ գործիչի կը խնայէր ազատ լրագրութիւն մը։ Եւ իրօք, Մարկոսեան էֆէնտիի բարոյական նկարագիրը նո՛յնչափ բարձր էր, որչափ իւր միտքը մշակեալ էր, եւ իւր ազգասիրութիւն՝ փորձեալ։

Այն յուսով թէ Մարկոսեան Գրիգոր էֆէնտի, թէեւ հիւանդոտ, կըրնար բաւական ապաքինիլ, եւ իրաց, մարդոց ու դրութեանց մասին իւր մեծ փորձառութեամբք կրնար օգտակար խորհրդատու մը լինել նոր Վարչութեան, Ազգ. ժողովն անցեալ տարուոյն մէջ նորակազմ Քաղաքական ժողովոյն անդամ ընտրեց զՄարկոսեան էֆէնտի։ Բայց հազիւ թէ Քաղաքական ժողովը, Բ. Դռնէն հաստատուած, գործի կը սկսէր, եւ ահա՛ նոր հարուած մը կ՚ընդունի, զրկուելով իւր մէկ կարեւոր անդամէն։

Մարկոսեան էֆ. քաջ օրէնսգէտ էր, եւ Հնդկաստանի մէջ մեռած հայազգի Հօճա Ղազարի հռչակաւոր ժառանգութիւնն երեւան հանելովն ո՛չ նուազ համբաւ ստացաւ։ Այս առթիւ Մարկոսեան էֆ. յաջողեցաւ մեծանուն Ալի փաշային պաշտօնապէս հաստատել տալ սա սկզբունք թէ Հայազգիներու ժառանգութիւնը պէտք է սահմանուի մի միայն Պատրիարքարանէն հաղորդեալ ճիւղագրութեան համեմատ. զի Հայազգիներու ընտանեկան կամ քաղաքային վիճակն (Էդա Սիվիլ) կ՚որոշուի Պատրիարքարանէն հաղորդեալ ծանօթութեամբք եւեթ Յայնժամ ո՛չ միայն Բ. Դուռն՝ այլ եւ Անգլիոյ դեսպտնատունը ճանչցան այս սկզբունք եւ ժառանգորդաց մէջ ծագած վէճը կարգադրեցաւ՝ Պատրիարքարանէն վաւերացեալ ճիւղագրութեան համեմատ։

Ինք հմուտ լեզուագէտ մըն էր և ինը լեզուներ կը խօսէր ու կը գրէր, պետական իր վերջին պաշտօնը եղած է մէքթէպի սէնայիի միւտիւրութիւնը, հոն շատ մը բարեկարգութիւններ մտցուց երջանկայիշատակ Սուլթան Ազիզի Եւրոպա զրկած առաջին մեքենագործ Գրիգոր Բարունակեանի հետ որ դպրոցին ուստապաշին էր։

Երկար ատեններ Հնդկաստանի հետ վաճառականական գործեր ըրած է և իր այդ հանգամանքով է որ Հօճա Ղազարի ժառանգութենէն կարեւոր մաս մը կրցած է գանձել ի նպաստ ժառանգորդներուն և հաւանականութիւն ալ կայ ամբողջութիւնը գանձել այժմ եթէ աշխատող ըլլայ։ Ատեն մըն ալ Լոնտրայի մէջ Հնդկաստան գացող շոգենաւերու աճէնթն եղած է։

Հրատարակած է Մանր ուսմունք Քրիստոնէականը որ 32 տպագրութեան արժանացած է և թուրքերէնով grammaire Française մը 1859 թուականին։ Մեռած է 1888 Յունվար 13ին և թաղուած Բերայի գերեզմանատան մէջ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Պատմ. Հայ լրագրութեան (Գրիգորիս վրդ. Գալէմքեարեան) 1893. — Հայ պարբերական մամուլը (Դ. Լեւոնեանց) — Արեւելք թիւ 1208-9 Բ. Քէչեան.— Ընդարձակ օրացոյց 1910, եւլն։

(1) Փոխանորդներ չկան, ուստի ասալ աւելորդ է։

(2) Ասիկայ ատենապետին տնօրէնութենէն կախեալ է՝ կանոն ըլլալու կարօտ չէ։

ՅԱԿՈԲ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

1598—1680

Ջուղայեցի Յակոբ վարդապետ Դարաչամր գիւղն Ս. Ստեփաննոս վանքի միաբանները էր, որուն առաջնորդն էր այն առեն Շեմաւոն Եպիսկոպոս։

Յակոբ Վ. երեսնի էր նոյն առենուան վարդապետաներուն մէջ որովհետեւ ինք հարուստ էր՝ ժառանգած ըլլալով իր նախնիքներէն, և Ստեփաննոս վանքը նորոգութիւնն կարօտ ըլլալուն, ու պարիսպ չունենալով ներսիները ապահով չէին, Յակոբ Վ. ուզելով նորոգել՝ քակեց վանքը և սկսելին նորէն վերաշինել ծախսելով բազում դրամ, սկսելին հասաստանց խոչտանեւ և գրեթէ պարսկ։

Այս նորոգութիւններուն համար տասը տարիներ աշխատեցաւ, շատ դրամ ծախսելով և ծանր տառապանք կրելով, որովհետեւ չիներ ծանրութիները ժողովրդ չըլլալուն հետեւ տեղերէ բերել կուտար, նմանապէս գործերը՝ որ չէր բաւեր գործաւորներուն բազմութիւն ըլլալուն։

1655 Մարտ 25ին վախճանեցաւ Փիլիպպոս Կաթողիկոս, քիչ օր ետք 7 Ապրիլին Միաբանութիւնը ժողով գումարելով եպիսկոպոսաներու և վարդապետներու հետ, որոնք Կաթողիկոսին մահուան լուրը առնելով եկած էին, ընտրեցին Ջուղայեցի Յակոբ վարդապետը, Յակոբ Դ. Կաթողիկոս անուամբ։

Յակոբ Կաթողիկոս առաքինի և վեհանձն անձ մըն էր և միանգամայն չիներար, շատ մը չէնքեր չինելով Աթոռին կալուածներուն մէջ շատցուց. Լաւ բերել ուսաւ, զանգակատունը չինել ուզեց բայց Երեւանի նախարարը արգիլեց, իւվերջ անոր անկումովը, Յակոբ Կաթողիկոս ամբողջացուց զանգակատունը։

Գրաւէր և զարգացած անձ մըն էր Յակոբ Կաթողիկոս, թէեւ ուզած էր սպարան բռնել էջմիածնայ մէջ, սակայն պէտքերու ունենալով դժուարութիւնները, ետքտա գրկեց Մատթէոս Ծարեցին, որուն մահուընէ վերջ, Աւետիս և ապա Ոսկան Վ. «Էջմիածնայ Տպարան» անուանով տպարան մը բացած են, և որոնց մասին ընդարձակօրէն պիտի խօսինք Ոսկան Վ.ի կեանագրութեան մէջ։ Յակոբ Կաթողիկոս այդ ձեռնարկին նեմատպէս սատարեց։

Եղիազար Ամիրճանցի երբ Կաթողիկոս յորջորջեց ինքզինքը, Յակոբ 1666ին Ջմիւռնիա, Երուսաղէմ և Պոլիս գնաց ուր իրեն բարեացպէս ընդունելութիւն ցուցին։

Յակոբ Կաթողիկոս կը ցաւէր որ այնչ կարող էր ընել Էջմիածնի կախողիկոսութեան դէմ, և տեսնելով որ Պարոյ Պետրոսբուրգիեան կէսմէքճի Սարգիս անուն աշխարհակալի մը ձեռք անցած է, միւս կողմէ Հայաստանի վիճակը ոչ լաւ է, այդ երթեակ պատճառներով կը մտադրէ նորէն 1680ին Պոլիս երթալ և ուր առաջին երկու ինդիրները կարգադրել էր, երրորդ պիտի երթար առաջարկ Հայութեան տխմարութիւն գտնելու համար։

Յակոբ Կաթողիկոս Էջմիածնայ մէջ ժողով մը գումարեց 12 անձերով, որոնցմէ վեցը հոգեւորական և վեցը աշխարհական էին. նշանակելի էր որ աշխարհականները Դարաբաղցիներ էին։

Ժողովին գլխաւորն էր Հայր Տաւուպերին դաւանութ. Թէ առաջ լուրջ խնդիր մը առնելու անձերով կարելի էր լուծել, այս մասին ինչքը կուտանք Լեհն որ այնչափ լաւ կրցած է ցոյցնել այն ժամանակը։ (Գաւառ. տպ. Ա. հատ. էջ 343-346)։

«Ինչո՞ւ այդքան վախ, սկսաւ էր Էջմիածնի ժողովը, որ պիտի վճռէր այնքան կարեւոր, համարգային հարց։ Վախը՝ թէ մահմեդականները կ'իմանան իրենց գալիքն նպատակը, անշուշտ, կար, բայց միակ պատճառը չէր։ Անհանգիստութիւն, կուտէ, այն պիտի լինի, որ օտար միջամտութեամբ ազատութիւն գտնելու միտքը ժողովրդականութիւն չունէր։ Եւ չէր էլ կարող ունենալ մի երկրում, ուր ազգութիւնը վերջին ծայր հարստահարուած էր, ուր տունդնների մի երկար չարչի տարիները ժառանգած և հասած տարկական այն հակազգութիւն, թէ պէտք է լուռ ու համբերատար լինել և չդրգռել տէրտէրներին։ Այդ է պատճառը, որ ամբողջ պարսկական Հայաստանում միայն մի լեռնականի համակրութեամբ վերաբերվեց այդ քաղաքական քայլին. այդ է պատճառը, որ ապագայում էլ ազատական չարժումը

Ղարաբաղի լեռներում սկսվեց և այդտեղ էլ ամփոփվեց, արձագանգ չը գտնելով միւս տեղերի Հայերի մէջ։ Անպատճառ պէտք է աւելացնել և այն, որ Հռօմին հպատակվելու միտքը, ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ, երեւի, ընդհանուր համակրանք չը գտաւ հայ հոգեւորականութեան մէջ։ Ապացոյց այն, որ պատգամաւորութիւնը, Յակոբ կաթողիկոսի հետ հասնելով Կ. Պօլիս, այդտեղից չը շարունակեց ճանապարհը և, ինչպէս գիտենք, Յակոբը թիւրքաց մայրաքաղաքում աւելի մտածում էր Եղիազարի հետ համաձայնութիւն կայացնելու և տեղական խռովութիւնները դադարեցնելու մասին։ Ճիշտ է, ծերունի կաթողիկոսը Կ. Պօլսում էլ վախճանվեց, բայց և այդպէս, կար, ինչպէս երեւում է, մի արգելք, որ մահից առաջ էր կտրել նրա ճանապարհը դէպի Հռօմ։ Գոնէ մի օտարազգի հեղինակ, Ռիկօ, գրում է հետեւեալը. «1670 թւին, երբ ես Զմիւռնիայից Անգլիա գնալու համար բռնեցի Հռօմի և Իտալիայի ճանապարհը չչուկ էր տարածված ամբողջ Եկեղեցական Պետութեան մէջ, թէ հայոց առաջին պատրիարքը, իր մի քանի միտրօպօլիտների ուղեկցութեամբ, շուտով գնալու է Հռօմ պապին հպատակութիւն յայտնելու համար։ Այնուհետեւ ես մի քանի ամիս մնացի Իտալիայում, բայց այնտեղ այդ պատգամաւորութեան մօտենալու մասին ոչ մի լուր չը ստացվեց, ուստի այն ժամանակից ես եկել եմ այն եզրակացութեան, որ հայոց պատրիարքը նոյնքան հեռու էր մի որ և է օտար եկեղեցուն հպատակվելու դիտաւորութիւնից, որքան Հայաստանը հեռու է հռօմէական կրօնի աթոռից։ Եւ սակայն այդ պատրիարքը Էջմիածնից դուրս էր գնացել՝ յատկապէս Հռօմ գնալու համար։ Պարզ է ուրեմն, որ ճանապարհին նրան յետ էին կանգնեցրել այդ մտքից(*)։

Այսպէս թէ այնպէս, հայ պատգամաւորութիւնը լուծվեց դեռ ճանապարհին։ Բայց նա միանգամայն ապարդիւն չէր։ Կ. Պօլսում նրա անդամներից մէկը շարունակեց ճանապարհը մենակ, գնաց Վենետիկ, ապա անցաւ Ֆրանսիա, ուր մտաւ զինուորական ծառայութեան մէջ։ Սա շատ հազուագիւտ դէպքերից մէկն էր,

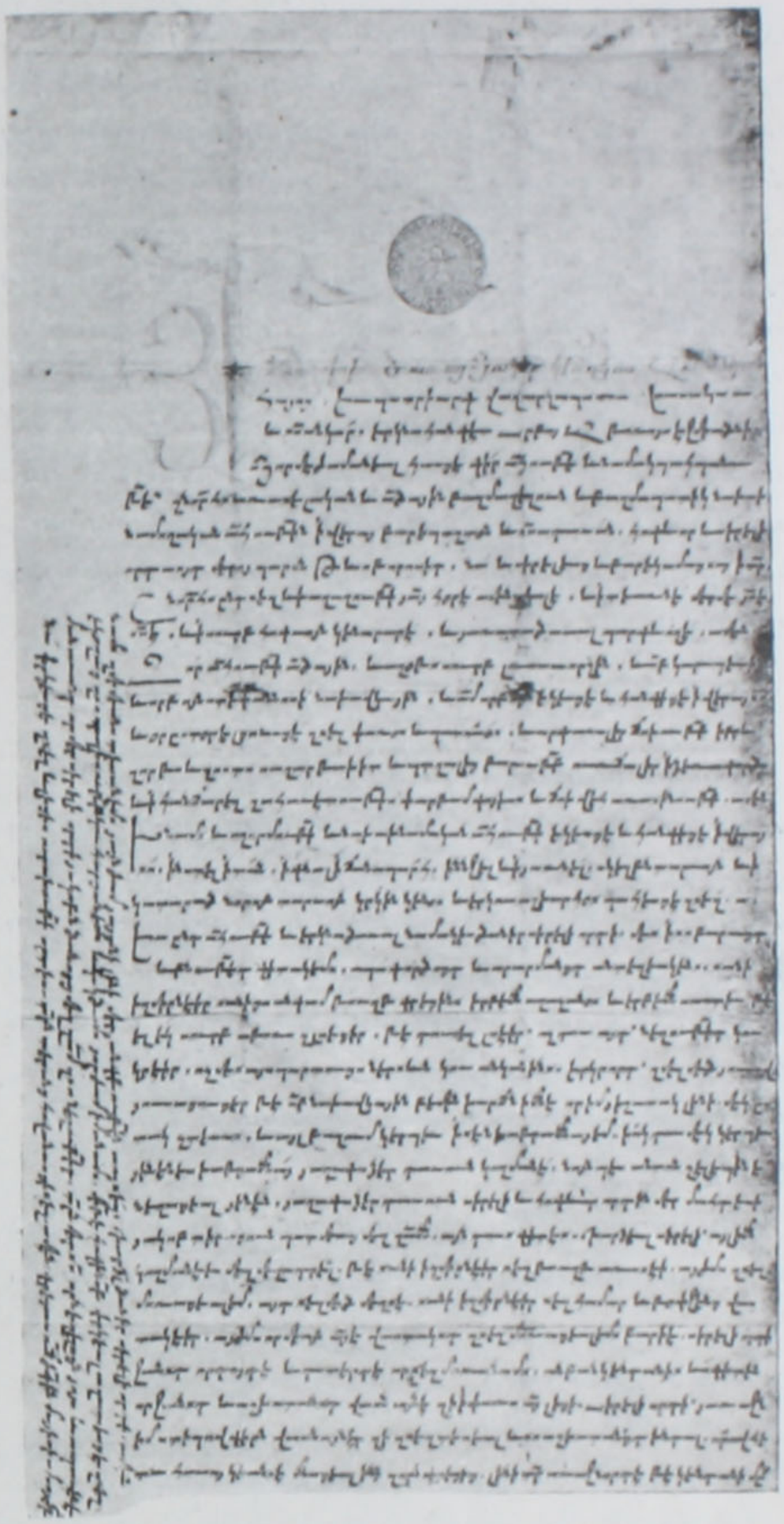

183. Յակոբ Կաթողիկոսի Կոնդակը

գուցէ և առաջինը, երբ հայը Արեւմուտք էր դիմում ոչ թէ կրօնաւոր դառնալու կամ վաճառականութիւն անելու նպատակով, այլ զինուորութիւն սովորելու համար, մի գործ, որ վաղուց մոռացված էր հայերի մէջ։ Այսպիսի քայլեր անողը հայ ազնուականութեան բեկորներից մէկն էր — հռչակաւոր Իսրայէլ Օրին, որ տարիներից յետոյ պիտի վերադառնար հայրենիք իբրեւ եւրօպական մտքերով տոգորված մի քաղաքական գործիչ, իբրեւ մի աչխարհական հայրենասէր, որ հայրենիքի գաղափարը բարձր էր դասում կրօնական նախա-

(*) Պալճան վարդապետի «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան» գրքից երեւում է (եր. 163) որ Կ. Պօլսում գտնվող եզուիտները մահվան անկողնում պառկած ծերունի կաթողիկոսին ստորագրել տուին մի թուղթ, որով նա իր հպատակութիւնն էր յայտնում Հռօմի պապին։ Բայց այս թուղթը արգելք չեղաւ որ կաթողիկոսը թաղվի հայոց եկեղեցու կարգով եւ ոչինչ նշանակութիւն չունեցաւ եւ ապագայում։ Նշանակում է, որ այս թուղթն էլ, ինչպէս եւ շատ ուրիշները անցեալում, գրված էր յայտնի քաղաքական պայմանադրութեամբ։

պաշարմունքներից և պատրաստ էր չատ ծանր զոհեր մատուցանել այդ գաղափարին...

Որ Յակոբ կաթողիկոսի քաղաքական ծրագիրը համակրութիւն չէր գտնում հայ հոգևորականութեան մէջ, այդ կարելի է եզրակացնել և նրանից, որ ծերունու մահից յետոյ կաթոլիկ պրօպագանդան դարձեալ խումբերի ու ժայռերի հանդիպեց։ Եւ միսիօնարները, ինչպէս երեւում է, չատ էլ մեծ ակնկալութիւններ չունէին թէ իրանց խոստացած քաղաքական բարիքները միանգամայն բաւական են՝ հայերին կրօնափոխ անելու համար, ուստի չարունակում էին դիմումներ անել պարսից արքունիքին։ 1685-ին Շահ-Աբբասը, պատասխանելով Լուդովիկոս ԺԴ-ի մի «սիրալիր» նամակին, ասում էր թէ արդէն հրամայել է հովանաւորութիւն ցոյց տալ Նախիջևանի գաւառի կաթոլիկ հայերին։»

* * *

Յակոբ Կաթողիկոս 1679 Դեկտեմբերին Պարսից հասած էր ուրէք 1680 Յունվարին սիրոյ գիր գրից Եղիազարին. «Սիրեցեալդ իմ ի Քս. Պատուական եղբայր՝ հայեաց և ազեխորով լեր ի վերայ թշուառութեան մերոյց՝ որք կան ի Թագաւորական քաղաքիս, զի և դու մասամբ իւիք եղեր պատճառ ցաւոցս այսոցիկ, ես. այսր, և խորհուրդ արարեալ գոցուք եկս հնարիւ յօգուտ Ազգին։»

Եղիազար թէև խոստացաւ գալ՝ բայց Հոգեգալուստէն ետք, և երբ ճամբայ եկաւ Պոլիս երթալու համար, Յակոբ Կաթողիկոս հիւանդացաւ և օրէ օր ծանրանալով իր վիճակը 1680 Օգոստոս 1-ին վախճանեցաւ 82 տարեկան հասակին մէջ 25½ տարի կաթողիկոսութիւն բնելէն ետք։

Մարմինը մեծ հանդէսով թալեցին Պէկ-Օղլուի գերեզմանատունը ուր դամբարանը ցարդ կը մնայ և ուխտատեղի է «Հոգեւոր Տէր» անուամբ և որուն վրայ կը գտնենք հետեւեալ արձանագրութիւնը։

Հանգստարանս այս հրաշափառ եւ պատուելի
Վայելչագիր յօրինուածովք ի հանդիսի
Ունի աւանդ զմարքսեր մարմին բազմերջանկի
Տեառն Յակոբայ Հայոց ընտրեալ Հայրապետի
Որ փոխանորդ հոր մեր Սրբոյ Լուսաւորչի
Կաթողիկոս օծեալ նորին օրհնեալ գահի։
Սրբոյ հօտս հանդուցեալ յիշէր թվ. ՌՃԻԹ Օգոստոսի Ա.

Միւս կողմը

Եւ արդ առապնդս քուժիչ ախտից մարմնականի
Յաւտով ի սա գիտեցելոց հրաշիւք յայտնի
Չհրամոզ սորին յիշեալ ի Տէր զարմիւք հոյցի
Չզաքարիեայն որ խոլիցիոյ հիւանդականի
Հազար հարիւր քսանեւեւին Հայոց թըվի
Երկրորդ աւուր ամսոյն Հոկտեմբ Օգոստոսի

Իր պատկերը դժբազդաբար չը կարողացանք գտնել, բայց մեր կարդակը գոած ըլլալով Օրթագիւղի Աստուածանց վանքէն իրենց արտօնութեամբ կը ներկայացնենք ընթերցողաց։

ԱՂԲԻՒՐԵՐ. — Պատմ. Հայոց Ղամչեան. — Պատմ. Հայկ. տպագրութեան (Լէյ.) Ա. հատոր. — Կենսագրութիւն երեւելի արուց Ա. հատոր. — Տապանագիրք գերեզմանատուն Ձեռագիր, Լեյ։

ՆԱՀԱՊԵՏ ԱԳՈՒԼԵՑԻ ՈՐԴԻ ԳՈՒԼՆԱԶԱՐԻ

1629—1695

(ՏՊԱՐԱՆ «ՎԵՆԵՏԻԿ» 1687—1695)

Ծնած է 1629ին Ագուլիսի մէջ և զաւակն է Գալնազարին։

Ազնիւ ու ազգասէր անձ մը եղած է և եւրեւելի հանդիսացած է ժամանակին իր ազգօգուտ գործունէութեամբ որ կ'սկսի 1653ին։

185. Նահապետ Ագուլեցի

Ինք երեւելի վաճառական և բարեսէր անձ մըն էր. Ս. Հաչ եկեղեցւոյն չատ ապահներ նուիրած է և Յայտնութիւնք մը գրել տուած է Պոլսոյ մէջ 1676ին որուն համար 110 դրչ. ծախսած է (ժամանակին կ'արժէր մօտաւորապէս 500 ֆրանք), պայման դնելով որ, ո՛վ որ ուզէ առնել կամ տպագրել տալ, նշանակուած գնոյն համեմատ եկեղեցւոյ անօթներ պէտք է նուիրել։

Իր ուսումնասիրութիւնը և բարեպաշտութիւնը կը վկայեն իր տպագրել տուած գրքերը որոնք են Գաբանից բուղք (1695), գործակցութեամբ Զուզայեցի Հարտաչենց Պարոն Անտոնին. Պարզաբանութիւն Սաղմոսաց՝ (տես թիւ 186) Տ. Յովհաննէս վրդ. Պոլսեցւոյ ձեռքով (1687 մեպտ. 10) որուն մէջ կը գտնուի իր լուսանկարը (տես թիւ 185)։

Սոյն երկու գրքերուն համար չատ գրամ ծախսեց Նահապետ Գալնազար, գեղեցիկ տառեր ձուլել տալով հաստատեց նոր տպարան մը Վենետիկի մէջ՝ մասնակարարելով ամէն պէտքերը։

Իրեն ապահաւոր Թոմայի որդին, Ագուլեցի Մկռտիչ Ահտուածատուր մեծ չանք և աշխատութիւն ունեցաւ տպարանին համար, օգնելով սրբագրութեան և մինչև ձեռնտու գտնուելով Յովհաննէս վարդապետին։

Նահապետ իրեն գործակալ ըրած էր յիշեալ Ահտուածատուրը և կտակով նուիրած է անոր 40 ոսկի Վենետիկեան և իր հոգւոյն համար ալ կը պատուիրէ քիչ օրուան մէջ երկու հազար պատարագ ընել տալ որուն համար 500 տուքատ թողած է։

Ընդհանուր ժառանգորդ կը կարգէ իր Թառները թէոֆիլոյ և փեսան Առաքէլ՝ որդւոյ Թէոսալիայ Ագուլեցւոյ։

Թէեւ կը փափագէր Ս. Հաչ եկեղեցւոյն մէջ Թաղուիլ, որուն կը կտակէ 200 տուքատ և իր ապահաւորին 250 տուքատ. բայց յայտնի չէ Թէ ինչո՞ւ Հայոց եկեղեցին չէ Թաղուած այլ մօտը Ս. Յուլիանոս Լատինաց եկեղեցին զատ տապանի մը մէջ։

Իր ունեցած գոյքերը կը գտնուէին Պոլիս, Զմիւռնիա, Հալանտա և Լիվոռնոյ։

Մեռած է 1695 Յունվար 4ին չրգոզութենէ։

Պարզաբանութիւն Սաղմոսաց (1687) *սկիզբը հետեւեալ ոտանաւորը գրած է.*

Ես Նահապետ նուաստ հոգի
Որ եմ սրգի Գալնազարի
Գեղջիւ քընիկ Ագուլեցի
Զոտանաւորս շարադրեցի
Ի նախերգունս Մեկնչի
Բուն Սաղմոսին Մեծին Դաւթի

ՊԱՏՁԱՆ
ՈՐԵՆՈՒԹԻՒՆ ՅՈԳԵՒՈՐԱՑԻՆ
ՄԱՐԳՄԱՆԱՑՆ ԳՈՒՆԱԹԻ
ՄՆԱՑՈՐԴԱԲԱՐԵՒՆ.
Ժողովեցեալ Ի զանազանից Ատենից ևայր
գապետաց Ի կեղեցւոյ, Եւ ի Ժարգմանեցեալ
Ի Հայրապետութիւն Սրբոյ Ա Թոռոյն Ի Ջմիած
նի Տեառն Ի զիազարու Սրբազան Կաթուզիկոս
բն . Ի Նուաստ Յոհաննիսէ Ա արդապե
տէ Ա ստանդինուպոլսեցւոյ Ի Ինդա
Ա Եմագոյնս Ա յ .
Եւ Տպագրեցեալ Ի Ըրդեամբք Եւ Ծախիք
Ի Ըզուէցի Խոճայ Գուլնազարի Որդի
Խոճայ Ի, ահապետին Ի սեփհա
կանի Ջան Խըրամ.
Ի Թուականութե Ա երում ՌՃԼԶ.
Ի Ա ՆԵՏԻԿ Ի Քաղաքի.

INVENETIA, Per Nasbiet de Gulnasar. 1687.
Con licenza de' Superiori, e Privilegio.

186. Գուլնազարի տպարանէն հրատարակուած պարզաբանութեան առաջին էջը

Զոր վտակաբնակք յոյժ խնդրեցի
Եւ օգնութեամբ Տեառնէն գտի
Տեառնելով ի յայլ լեզուի
Ցօժարեցայ յայսըմ քանի...
Աշխատանօք Յովհաննիսի
Ստամպօլցի վարդապետի...
Բազում գրամբս Ըստանեցի
Ի նեղութեան ժամանակի
Մինչդեռ ըզսա տպագրեցի
Եւ ի վախճան իւր հասուցի:

Սոյն գրքին հետաքրքրական մէկ էջը կը կազմէ պատկեր մը որ կը հրատարակենք. այդ պատկերը կը ներկայացնէ ժամանակին Պատրիարքը և կամ վարդապետ մը որ նկեղեցւոյ ամպիոնէն կը քարոզէ ժողովուրդին, 1687ի Պատրիարքն է Կարապետ կամ Կրպօ կոչուած ազէտ քահանայ մը, կամ պատրիարքն ու կամ թէ Յովհաննէս վարդապետն է «Պարզաբանութիւն Սաղմոսաց»ի այս պատկերին մէջ քարոզողը, մեզի այդ պէտք չէ, որքան կարեւոր է այն առնուազն տարազները մեր նախահայրերը գլուխնին քամոց կը կապէին և ճիւպպե կը հագնէին, միայն թէ իրենց կապած քամոցը անւ

էր, զանազանելու համար Քրիստոնեան՝ Իսլամէն։

Ժամանակը և տարազը ներկայացնող պատկեր մըն է որով անշուշտ մեր ընթերցողները պիտի հետաքրքրուին (տես թիւ 187)։

Գալով Պարզաբանութեան ճիշդ մաս մը կը ներկայացնէք գրուածքէն, որուն մէջ Յանք մը կայ աչխատասէրը և գիւր հասկնալի լեզուով գրելու։

Այսինքն, ոչոք չկայ որ յիւրմում մէկ բարեգործութեան նշան մի ունենայ, եւ մէկ մարդ մի այլ չի՛ գտնիր, որ Աստուծոյ կամքն կատարէ, կամ նորա օրինացն եւ պատուիրանացն հնազանդիլ կամենայ։

Այսինքն, եւ ասաց թէ այդ ինչ սէս կուրութիւն է՛, որ այդչափ մարդիկք որ չարութիւն եւ անօրէնութիւն գործելոյ յետնէ են, ամենեւին չի՛ ճանաչեն եւ չիմանան իւրեանց մոլորութիւն եւ պակասութիւնն։

Այսինքն, գիտ ժողովուրդն եւ գիտ ծառայքն կու

187. Պարզաբանութիւն գրքէն հետաքրքրական էջ մը
Ժամանակին Պատրիարք կը քարոզէ ժողովրդեան

հալածէին կու ըսպանանէին եւ հաց ապուրի նման կուլ կու տային, եւ արհամարհելով զբանս մարգարէից ամենեւին չի՛ կամեցան իւրեանց աչքն բանալ եւ ճանաչել գիտ որդին միածին յիսուս քրիստոս որ է աստուած ճշմարիտ, եւ օրհնել եւ գովաբանել զանուն նո-

րա, այլ խորհեցան եւ ասացին ըստ ղուկասու, սա է՛ ժառանգն, եկայք ըսպանցուք զսա։

Այսինքն, թողելով աստուծոյ երկիւղն այնպէս տեղ վախեցան, որ ամենեւին ահ եւ երկիւղ չկայր, իբր վախեցան ի կայսերէն հռոմայեցւոց, թէ չի՛ լինի թէ բարկանայ իւրեանց վերայ, վախեցան ի զօրացն հռոմայեցւոց թէ չի՛ դան իւրեանց երկրին եւ ազգին տիրապետեն, ըստ այնմ եթէ թողումք զնա այնպէս, ամենեքին հաւատան ի նա, եւ գայցեն հռոմք, եւ բառնայցեն զազգս մեր եւ զտեղի. եւ այսպէս իւրեանց մոլորութեան միջումն կորան, զէրէ աստուած փառասէր եւ մարդահաճոյ մարդկանց ոսկռտանքն կու ցրուէ, իբր ուժն եւ կարօղութիւն եւ հնարագործութիւն կու ոչնչացնէ եւ կու փչացնէ։

Այսինքն, որ ամաչեն եւ ամօթ լինին աշխարհիս վերայ, զէրէ աստուած անարգեց արհամարհեց եւ նախատինք արար զիւրեանք ամէն ազգերի միջում։

Գուլնազարցի Նահապետ անջնջելի կը մնայ պատմութեան մէջ իր մեկենասութեամբը որ նպաստած է տպարան բանալով և օգտակար գիրքեր հատարակելով և առ այդ բաւական գումար մը ծախսելով։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Սիսական Հ. Ղ. Ալիշան էջ 334—336. — Մատենագրութիւն Հ. Գ. Զարբհանէլեան. — Պատմ. Հայկ. Տպագրութեան Զարբհանէլեան էջ 140—142.— Պարզաբանութիւն Սաղմոսացն Դաւթի Մարգարէի 1687. — Պատմ. Տպագրութեան Լէօ եւլն.:

ԶԱՔԱՐԻԱ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿԱՂԶՈՒԱՆՑԻ

1719-1799

188. *Զաքարիա Պատրիարք*

Զաքարիա Փօքուզեան Կաղզուանցի որ ԱԲԼԼԸ կը կոչուէր ծնած էր 1719-ին Կարսի վիրակին մէջ Կաղզուան գիւղը։

Իր հայրը Կաղզուանի հարուստներէն էր. անունն էր Բարիլոյս Փօքուզեան իսկ մայրը ազգէ՝ Կարսի երեւելիներէն մէկուն աղջիկը։

Զաքարիա Էջմիածնայ վանքին մէջ կրթըւելով 1755-ին վարդապետ ձեռնադրուած է և քիչ ետքն ալ եպիսկոպոս՝ Շամախեցի Յակոբ Կաթողիկոսէն, նախ իբր նուիրակ Եւդոկիա և ետքն ալ 1768-ին իբր նուիրակ ղրկուած է Պօլիս։ Էջմիածին վերադարձած և երկրորդ անգամ ալ 1772-ին իբր նուիրակ դարձեալ Պօլիս եկած է և Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ առաջնորդարանը կ՛եցած։ Պատրիարք ընտրուեցաւ 1777-ին Մայր-Եկեղեցւոյ մէջ ուր հաւաքուած էին եկեղեցականները, երեւելիները և էսնաֆներու ծերերը։

Իր պատրիարքութեան օրով նչանաւոր է Պօլսոյ 1778-ի ժանտախտը։ Սարգիս դպիր կը պատմէ թէ միայն Պալաթու թաղին բնակիչներէն երեք ամսուան մէջ (Մայիսէն Օգոստոս) 1000 հայ զոհ գացած է ժանտախտէն։

Նոյն տարին Զաքարիա Պատրիարք Փետր. 21-ին և Յուլիս 26-ին ժողով կը գումարէ Պատրիարքարան, ուր կը ջանայ համոզել Հայ Հռոմէականները վերադառնալու Հայ Եկեղեցւոյ գիրկը և երբ չը յաջողիր խստութեամբ կը վարուի անոնցմէ ոմանց դէմ։ Իր խստութիւնը կը կեդրոնանայ մասնաւորաբար հարուստ վաճառական Բեդրօ Զաքարի դէմ։ Այս միջոցներուն Սիմէօն Կաթողիկոս կը վախճանի և Ղուկաս Կաթողիկոս կը յաջորդէ, Զաքարիա Պատրիարք չուզեր ճանչնալ զինքը ընտրութեան մասնակից չըլլալուն պատճառաւ, բայց ի վերջոյ տեղի կու տայ Ղուկաս Կաթողիկոսի խոհեմ ընթացքին պատճառաւ, այս մասին գրած ենք

արդէն Ղուկաս Կաթողիկոսի կենսագրութեան մէջ։

Այս միջոցին Զաքարիա՝ Հայ-Հռոմէականներուն հանգէպ առնելոց վարմունքը կը չարունակէր, 1780 տարւոյն մէջ իր խստութեանց ենթակայ կ'ըլլային 10ի չափ Հայեր, գրեթէ ա-

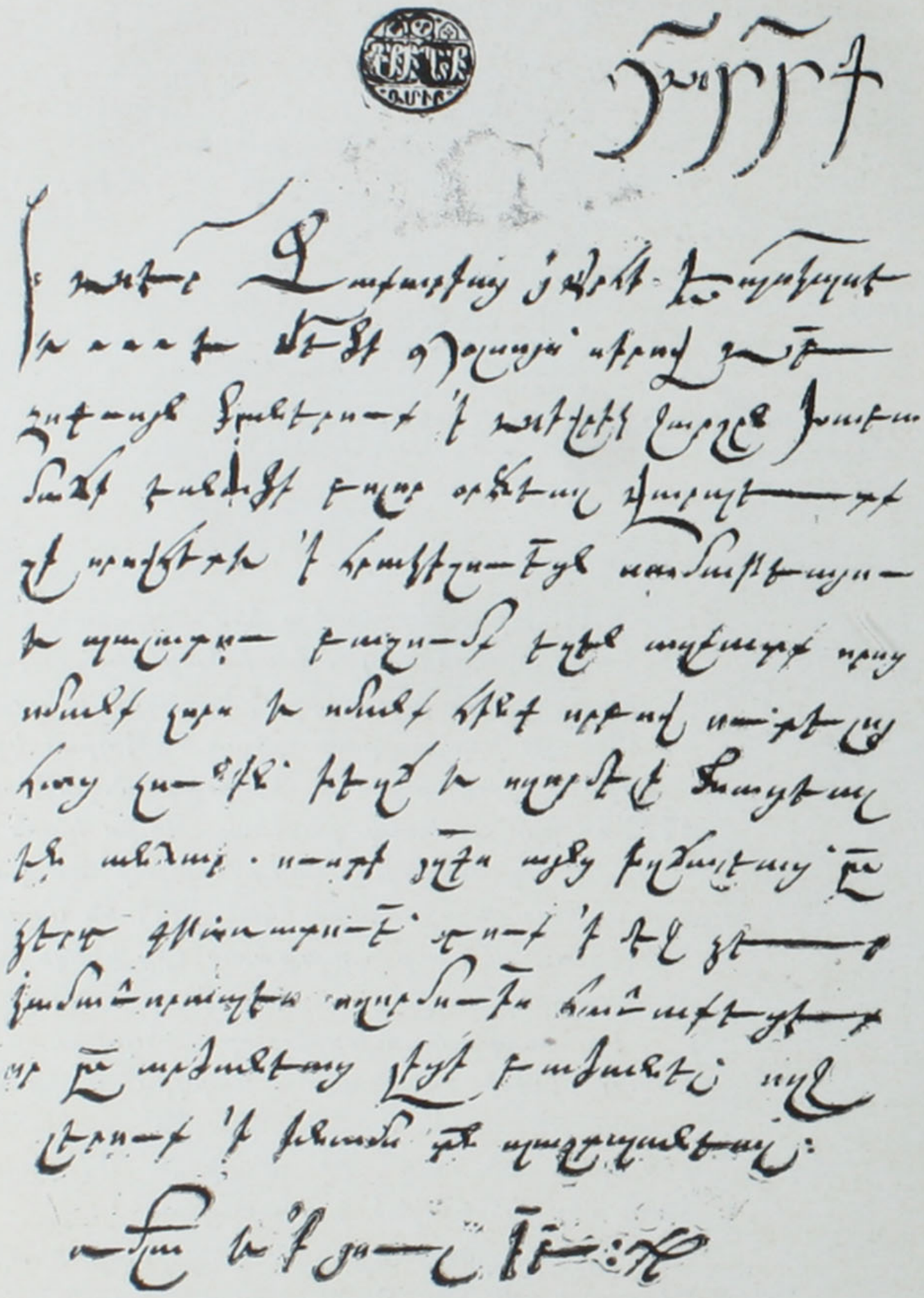

189. Կոնդակ Զաքարիա Պատրիարքի

մէնքն ալ էանաֆ դասակարգէ, որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ Ճամպազեաններու մեծ պապը Յարութիւն։

Զաքարիա Պատրիարք այնչափ առաջ կը տանի իր հալածանքը Հայ-Հռոմէականներու դէմ և այնչափ անողոքութիւն ցոյց կու տայ որ, նոյնիսկ անոնց աքսորման կ'աշխատի, և Ներսպայէն եկողներուն և Պոլսէն մեկնողներուն արգելք ըլլալ կ'ուզէ, անանկ որ Ներսպական կառավարութիւններու զանգատին տեղի կու տայ։ Աւսարիոյ Արտաքին Գործոց նախարարը նամակով մը կը հաղորդէ կառավարութեան թէ «Հայոց Պատրիարքը Հռոմէականաց հալածանքին պատճառաւ մեր Թրիէսթէի նաւահանգիստը եւ կող գացող վաճառականները կ'արգիլէ և մեզ կը վնասէ», ատոր համար կառավարութեան բազրիր կու տայ որ Պատրիարքը վար առնուի։

Աւսարիոյ դեսպանը Պոլիս հասնելով ժողով կ'ընէն և Ափրիլ-Բազազ փաշայի հետ երկար խորհրդակցութիւններ կ'ըլլան, Դեսպանը կը պնդէ իր պահանջքին վրայ թէ՝ Պատրիարքը վնասակար կը դասնայ իրենց առեւտրական շահերուն, փաշան ալ կը պատասխանէ թէ պէտք է քննութիւն կատարել հասկնալու համար թէ Պատրիարքին բռնած ընթացքը արդարեւ վնասակար է անոնց շահերու։

Թարգմանը չարունակ երկու օրը անգամ մը նախատինքին դիմելով «այս խնդիրը մեր դաշնադրութեանց համեմատ կուզենք, կը պահանջեմ» կ'ըսէր, որուն Ռեյիս Էֆէնտին կը պատասխանէր, — Ձեր այդ պահանջը դաշնադրութեանց պայմաններուն չեն համեմատիր, Հայոց Պատրիարքը թագաւորին այսքան հազար հպատակներուն վրայ պաշտօնեայ մը ըլլալով օտար միջամտութեամբ պաշտօնանկութիւնը քաղաքային օրէնքներու հակառակ է, բարեկամ տէրութիւն մը կառավարութեան օրէնքներուն վնաս բերելիք առաջարկ չը կրնար ընել։

Իրր պատասխան Դեսպանը կ'ըսէ. — Կառավարութեանս վճիռքն ու կամքը այս է։

Քանի մը անգամներ Նախարարաց Խորհուրդին մէջ կը խորհրդակցին և սա որոշման կուգան որ Դեսպանը եթէ երբէք այս խնդիրը Վիեննա տեղեկագրէ և այս առթիւ Արտաքին Գործոց Նախարարէն Պատրիարքին պաշտօնանկութիւնը պահանջող գիր մը գայ, այն ատեն խնդիր չհանելու համար Պատրիարքը պաշտօնանկ ըլլուի, սակայն նկատելով որ պիտի տարաձայնուի թէ Օսմ. Կառավարութիւնը ատիկան տակ պաշտօնանկ ըրած է Պատրիարքը և այս պատճառաւ միւս Տէրութիւններն ալ

մանաւանդ մեր ներքին խնդիրներուն և մասնաւորաբար եկեղեցւոյ խնդիրներու խառնուելու պատճառ փնտռող Թուրքիոյ Տէրութիւնն ալ այս կարգի խնդիրներու պիտի խառնուի և հակառակ պատասխան մը տրուած առեն Աւետիսյ Դեսպանին պահանջումով Հայոց Պատրիարքը պաշտօնական ըրիք պէտք է որ իմ պահանջս ալ նկատի առնուի ևն.ի պէս խօսքեր պիտի ըլլան, ասոր համար կը մերժեն առաջարկը Աւետիսյ դեսպանին, սակայն միւս կողմէն Զաքարիա Պատրիարքը կանչելով, Բ. Դուռը կը կանչեն նաև քանի մը հայ հռոմէական երեւելիներ:

Պատրիարքին կ'ըսեն թէ դուն չկրցար պէտք եղածին պէս կառավարել ազգդ և այդ պատճառաւ չատ մը հայեր կաթոլիկ եղան:

Երկար դիւանագիտական բանակցութիւններէ ետք վերջապէս Զաքարիա պաշտօնական եղաւ և Պրուսա աքսորուեցաւ, 1781 մայիս 20ին իր տեղը Պատրիարք անուանեցաւ Պրուսայի առաջնորդ Յովհաննէս Տպս. որ նախորդին բոլորովին հակառակը ըլլալով, չատ թոյլ ըլլալուն, չկրցաւ ազգին սիրելի ըլլալ, ասոր վրայ Սազդը պահանջեց իր հրաժարականը անանկ որ տարի մը հազիւ անցած էր երբ Զաքարիա Պրուսայէն 1782 մարտ 31ին Պոլիս բերուելով դարձեալ յաջորդեց Յովհաննէս Պատրիարքին: Իր այս երկրորդ պատրիարքութեան առաջին տարին օգոս. 10ին, սոսկալի հրդեհ մը ծագեցաւ որ 66 ժամ տեւեց և մեծիր գարձուց Պոլսոյ մէջ հազարաւոր տուներ, Ս. Գէորգ եկեղեցին, ինչպէս նաև 6 յոյն եկեղեցի հազարէ աւելի մարդոց կիզման պատճառ ըլլալով:

Զաքարիա Պատրիարք արհամհարներուն մեծագումար նպաստներ բաշխել տուաւ:

1784 յունվ. 26ին ժողով գումարուելով Պատրիարքարան, ուր ներկայ գտնուեցան եկեղեցականներ և աշխարհականներ որոշուեցաւ հին ժողովոյդը գործածել փոխանակ Սիմէոն կաթողիկոսի ժողովոյնին, և ուր որ կը գտնէին այն ժողովոյնէն կը բերէին Պատրիարքին որ այրել կուտար զանոնք: Հին ժողովոյի գործածութիւնը տեւեց մինչեւ Զաքարիայի մահը և իր յաջորդին օրով դարձեալ գործածուիլ սկսաւ Սիմէոնի ժողովոյը:

1784ի առաններն էր որ էջմիածինէ նուիրակ եկած էր Սահակ վարդապետ, անագին մարդ մը որ չչփոթուելու համար Սահակ Անագին կաթողիկոսէն, Սահակ Բ. կը կոչէին:

Սահակ կ'ատէր Զաքարիա Պատրիարքը. օր մը վիճաբանութեան մը պահուն բարկանալով ապտակեց զինքը, կաթողիկոսը լսելով Սահակի տեղ նուիրակ ղրկեց Պոլիս՝ նախորդ նուիրակը Մինաս Եպիսկոպոս, իսկ Սահակ Իզմիրի առաջնորդ ընտրուեցաւ ուր վախճանեցաւ 1792ին:

1791 Յունիս 23-ին Զաքարիա Պատրիարք ժողով կազմեց Մայր-Եկեղեցին և առաջարկեց 7 նոր կանոններ Երուսաղէմի համար, և ընդունել տուաւ, որոնց գլխաւորն էր «Երուսաղէմի Պատրիարքը պէտք է ունենայ վեց ևազգր իբրև խորհրդական, որոնք պիտի ընտրուին Միաբաններէն և առանց անոնց գիտութեան բան մը չպիտի կրնայ գործել», այս կանոնները պատրաստել պաշտօնագիրը որ կը կրէր Պատրիարքին և այն առենուան Հայ երեւելիներուն առարգրութիւնը կամ կնիքը պահուած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբ վանքին մատենադարանը:

1798-ին Զաքարիա իր քսակէն 18000 ղրշ. նուիրելով չինել տուաւ Փուրու-Չէշմէի եկեղեցին, զոր օծեց Փետրուար 28-ին: Իր ձախքով չինել տուած է նաև Մայր եկեղեցւոյ պատը և չրջափակին մէջ գտնուած մեծ աւազանը որուն չինութեան չատկացուց 20,000 ղրուշ, և իր կարգադրութեամբ առաջին անգամ ըլլալով անոր մօտ հաստատուեցաւ չրհան մը:

Զաքարիա Պատրիարք 1799 Մարտ 11-ին վախճանեցաւ գրեթէ ութսունամեայ, 25 տարի աւելի Պատրիարքութիւն ընելէ ետք: Հետեւեալ օրը փառաւոր հանդէսով թաղուեցաւ Փուրու-Չէշմէի եկեղեցին. հակառակ Մեծ Պահք ըլլալուն իր հոգւոյն համար երեք օր «բաց պատարագ» եղաւ Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ և 40 օր Մայր-եկեղեցւոյ մէջ:

Կաղզուանցի կտակած էր Մայր-եկեղեցիին իր ժամարարի զգեստը որուն ծախսուած էր 35,000 ղրուշ, ասկէ զատ ալ զանազան գումարներ կտակած էր բարեգործական նպատակներու:

Սարգիս դպիր Յովհաննէսեան գովելէ ետք անոր լրջութիւնն ու պատասխրութիւնը կը մեզադրէ զինքը իր ազնուապետական ձեւերուն համար. կ'ըսէ թէ երբ քալէր կամ ձի նստէր, արձանի կը նմանէր և թէ իր քարոզը խրթին էր և նուրբ որով լսողները բան մը չէին հասկնար: Զաքարիա գիտնական վարդապետներու (Սահակ Ադապինի և Թրակացի Յարութիւնի) հնութեան պատճառ ըլլալուն համար Սարգիս դպրէն կը պարսաւուի:

Հմուտ Աստուածաբան էր, և իր գլխաւոր արժանիքը եղաւ քիչ չատ ուսեալ հայ եկեղեցականներ նուիրել ազգին:

Ահաւասիկ իր դամբարանին արձանագրութիւնը:

Մեծ վարդապետս այս մեր զգօն գերահռչակ եւ զգաստ
Ծնեալ յերկրին Կաղըզուանայ ութսունամեայ հանգեաւ աստ,
Ի Փոքուզեանց համեստ զարմէն մաքրասնունդ բարեբաստ
Դեռ մանկութեան սուրբ հաւատով բնաւորեալ ճոխիմաստ
Ըզսերտ հաւատն ուղղադաւան ետես ի սա սուրբ հոգին
Կոչեաց ի սուրբ Էջմիածին լուսակառոյց նոր յագին
Արար ըզսա անդ միաբան վեհապետացն առ ոտին
Եւ փայլեցոյց գերափառօք զէտ արուսեակ առաւօտին։
Սրբոյ դահոյս ժիր գործակալ միշտ ուր ուրէք յաջողակ
Գեղեցկադէմ ահագնաձայն եպիսկոպոս շնորհունակ
Էր բնախօս աստուածաբան եկեալ Պոլսոյ նուիրակ
Լուսաւորչիս դաւանութեամբ ուղիղ մտօք դաստիարակ։
Ի գործ կրկնակ նուիրակութեան բարւոք ծանեան բարեկարգ
Զաքարիա արհիապանծս եդին Պոլսոյս պատրիարք
Հռչակեցաւ յոյժ ազգասէր եւ բարեբախտ գերայարգ
Շինեալ զոմանս եկեղեցիս եւ հիւանդաց երկուս յարկ
Յոյժ ճոխացոյց շատ դպրատունս յորս հաստատեաց վարժապետ
Հասոյց զեօթնեակ եպիսկոպոս եւ զչորեսին վարդապետ
Ջանայր զուսումն ճոխել ազգիս նախնի սրբոց յար հանգէտ
Պահեաց հանգիստ զազգ մեր տարւով քսան եւ վեց կեցեալ դէտ։
Զէտ սուրբ Սահակ ըզփայտ վշտաց հոգըս հայոց բարձեալ յուս
Յահէն պետիս բոլոր հերձուածք բերանաբակ տային խոյս
Ազգմամբ հոգւոյն գիտաց իւր մահ խնդրեաց թաղիլ շիրմիս կոյս
Ակնունելով սուրբ աղօթից տամք ողորմիս շնորհալոյս։

ՌՄԽԸ թուին

հանգեալ յամի տեառն ՌՄԽԸ եւ Մարտի ԺԱ.

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Կենսագրութիւն Կաղզուանցի Պօղոսէ գրուած եւ այժմ վերաբերի Օրմանեան Սրբազանի. — Ընդարձակ օրացոյց 1901 (Հ. Ասատուր). — Պատմ. Զամչեան Դ. հատոր. — Սարգիս Յովհաննէսեանի ձեռագիր տետրակ. — Թարիխի ճէվտէթ Ա. հատոր 1194 թուին տճկց. — Պատմ. Հայոց Պէրպէրեան. եւլն.:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՉՈՒԽԱՃԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

1802-1865

Ծնած է Պոլսոյ Օրթագիւղ թաղին մէջ 1802ին, աչակերտը և ձեռնասունն էր Յովհաննէս Զամաչըրճեան եպիսկոպոսի։ 1835ին Մատթէոս վարդապետ Պրուսայի առաջնորդ եղած և 1838ին եպիսկոպոս օծուած է Յովհաննէս Կարբեցի Կաթողիկոսէն, 1841ին Իզմիրի առաջնորդ եղաւ։ 1844 յունիս 24ին Պատրիարքարանի մէջ ժողով գումարուելով Աստուածատուր Պատրիարք հրաժարեցաւ և իրեն յաջորդեց Մատթէոս եպիսկոպոս, որ 1844 յուլիս 17ին Պօլիս հասնելով Զմիւռնիայէն իր պաշտօնին գլուխը անցաւ։ Իր առաջին գործը եղաւ հաշտեցնել ամիրաները և արհեստապետները. ժողով մը կազմեց որ սեպտ. 14ին որոշեց յիշատակել Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոսին անունը Թուրքիոյ հայ եկեղեցիներուն մէջ, 1828էն ի վեր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին անունը չէր յիշատակուէր՝ Ռուսօ-թուրք պատերազմին պատճառաւ։ Որոշուեցաւ որ ա՛լ բոլորովին դադրի Էջմիածնայ նուիրակներու առաքումը ինչ որ 1828էն ի վեր արդէն դադրած էր վերոյիշեալ պատճառով։ Պօլսոյ Պատրիարքը ինք պիտի զրկէր Էջմիածնայ եղած նուէրները և Միւռոնը Էջմիածնէն ուղղակի Պօլսոյ Պատրիարքին կը զրկուէր։

1845 յունիս 7ին հռոմէական հայոց նախագահ Անտոն Վ. Հասունեան Մատթէոս Պատրիարքի այցելութեան եկաւ, որ յունիս 14ին փոխարինեց։

Բարեյիշատակ Ապտ-իւլ-Մէճիտ կայսրը Իֆ-

թիւթառի ականակուռ պատուանդան տուաւ Մատթէոս Պատրիարքի։

Խլատ միջոցներ ձեռք առաւ բողոքականութեան դէմ, քննութիւն մը երեւան հանեց թէ հազարաւոր հայ բողոքականներ կան Պօլսոյ մէջ, Մատթէոս զանազան միջոցներով մեծ մասը յաջողեցաւ դարձնել նորէն Հայ. Եկեղեցւոյ գիրկը։

Բանադրեց բողոքականութիւնը ընդունած բոլոր հայերը 1846 յունվ. 20ին։ Այս խստութեանց պատճառով յունիսի մէջ 40 հայ բողոքականներ մրանալով կազմեցին «Պօլսոյ առաջին Աւետարանական Եկեղեցին և հովիւ ընտրեցին իրենց Արիստոդոմ Տէր Յակոբեանը»։ 1847 նոյ. 3ին բողոքականները իրր անջատ համայնութիւն ճանչցուեցան կառավարութենէն։

1846 մարտ 27ին Ներսէս Կաթողիկոս գնահատելով Մատթէոսի գործունէութիւնը, ադամանդազարդ պնակէ մը զրկեց։

1847 մայիս 7ին կայսերական հրովարտակ մը հրամայեց որ Հայոց Պատրիարքարանին գործերը վարելու համար հաստատուի 14 եկեղեցականներէ բաղկացած հոգեւոր և 20 աշխարհականներէ բաղկացած գերագոյն ժողով մը Պատրիարքին նախագահութեամբ։ Գերագոյն և հոգեւոր ժողովները տեւեցին մինչեւ 1860՝ Սահմանադրութեան հաստատման թուականը։

Այս միջոցին ամիրաները ծուռ աչքով նայիլ սկսան Մատթէոսի, որովհետեւ ան՝ ինքնագլուխ կը գործէր և Ամիրաներն ալ վչտանալու առիթներ կ'ունենային այդ պատճառաւ։ Ի վերջ ետքը 1848 ապրիլ 1ին Մատթէոս Պատրիարք հրաժարեցաւ՝ չկարենալով հանդուրժել Ամիրաներու արարքներուն։ Մատթէոսի պատրիարքութեան միջոցին Պօլսոյ հայոց կրթական և բարոյական վիճակը զգալի բարւոքում կրած է։

Իր պատրիարքութեան օրով Պօլսոյ մէջ շինուած եկեղեցիներն են՝

1. Եէնի Գաբաի Ս. Թադէոս Բարթուղիմէոս (1845)
2. Գանտիլլիի Ս. Երկոտասան Առաքեալք (1846)
3. Գարակէօմրիւկի Ս. Յովհան Ոսկերբերան եկեղեցին (1847) և որ այրեցաւ 1900 յուլիս 6ին։
4. Պէօյիւքտէրէյի Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցին (1848) ծախիւք Գարաքէհեա կարապետ և Գէորգ պէյերու։

1848 Հոկտ. 7ին Յակոբոս Սերոբեան պատրիարք ընտրուեցաւ և Մատթէոս քաշուեցաւ Օրթագիւղ, ուր քարոզիչ եղաւ 5 տարիի չափ, 1851ին Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտ բարեհաճեցաւ նոր պատուանդան մը շնորհել անոր։

190. Մատթէոս Պատրիարք եւ Կաթողիկոս

1853 Մայիս 11ին Նիկոմիդիոյ և Սրմաչու Առաջնորդ կարգուեցաւ տակաւին 1854 Դեկտ.ին հրաժարելով Պոլիս վերադարձաւ։ 1855ին Սահնամա ընտրուեցաւ Հոգեւոր ժողովին և 4 տարի ետք 1858 Մայիս 18ին ընտրուեցաւ Կաթողիկոս Հայոց Ամենայն Հայոց։ 1859 Փետր. 1ին պատիւ ունեցաւ Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտ կայսեր ներկայանալ՝ որ Մէճիտիյէի առաջին պատուոյ նշանը չնորհեց անոր։ 1859 Յունիս 2ին մեկնեցաւ Պալսէն՝ Բօթի, իր հետ ունենալով Սրբիանուշ պոլսեցի Սարգիս Եպս., Աւետիս Պէրպէրեան և Մ. Ալաբէգեան։ Մատթէոս 7 տարիի չափ Կաթողիկոսութիւն ըրաւ և այդ միջոցին Ռուսահայոց դպրոցները բարգաւաճեցան, անոնց վարչութիւնը աշխարհականներու ձեռք անցան և անոնց համար տարեկան գումարներ ապահովուեցան եկեղեցիներէն և վանքերէն։

Վախճանեցաւ 1865 Օգոստոս 22ին։

Իր աշխատասիրութիւններն են՝ 1854ին Փէչտիմալճեան Թրիգոր պատուելիի օգնելով հրատարակած է Յայսմաւուրքը։

1842. 1848 Խորհրդածութիւնք չնորհաց և նչանաց և խորհրդոց քրիստոնէական Ս. եկեղեցւոյ։

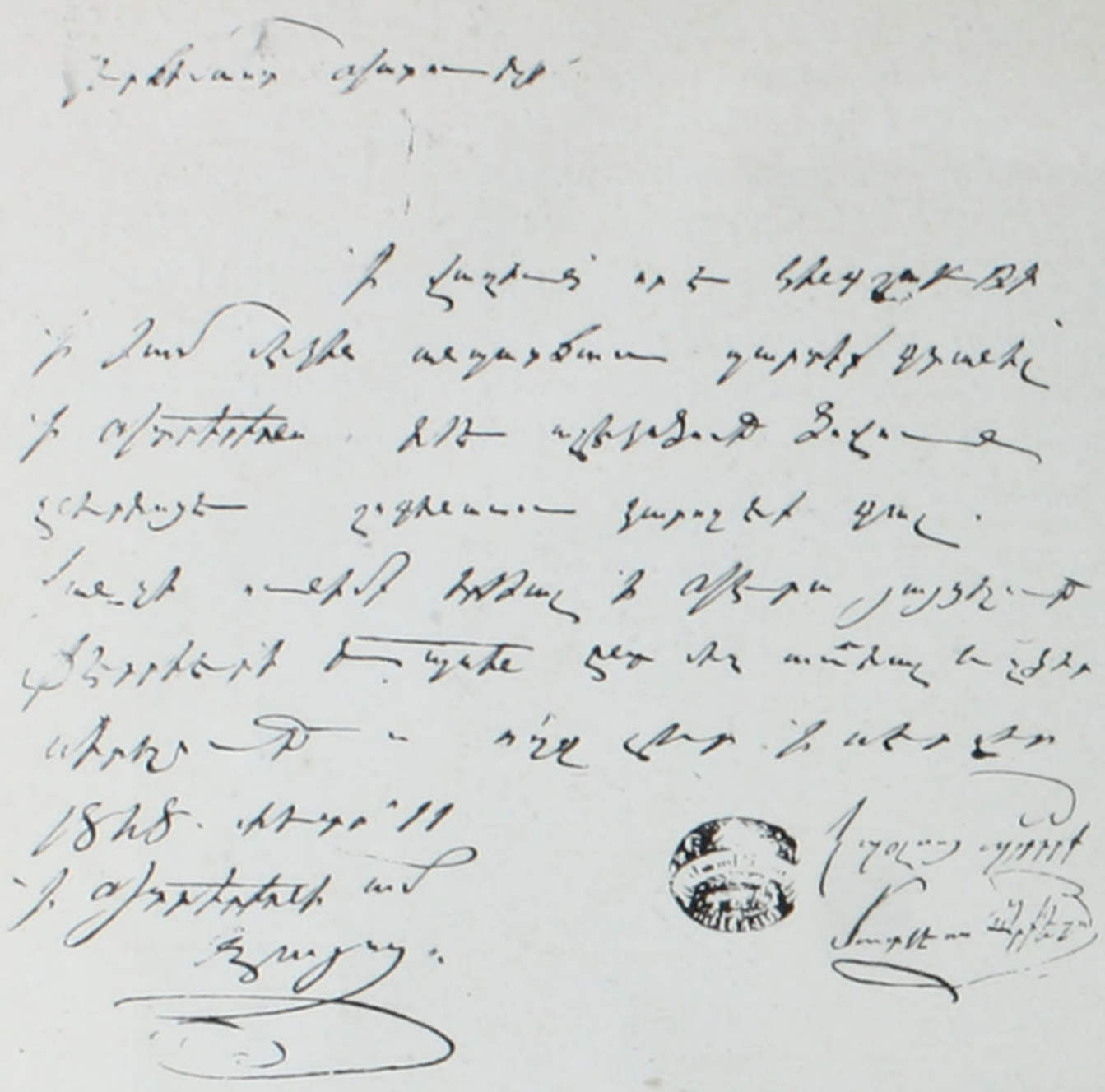

191. Նամակ Մատթէոս Պատրիարքի ուղղուած Տէրոյէնցի

1848 Հանդիսարան ուղղափառութեան Հայ. Եկեղեցւոյ։

1856 Բարի մարդ և բարի քրիստոնեայ։

Տփղիս. — 1863 Դիտողութիւն ճշմարտութեան Աւետարանին Յսի. Քրիստոսի։

Մոսկուա. — Դաշանց թղթոյն ստուգութեան հաստատութիւն։

Մոսկուա. — Ուղեցոյց քրիստոնէական ուղղափառ վարդապետութեան։

Շուշի. — Ներածութիւն Աստուածաբանական գիտելեաց։

Էջմիածին. — Առաջնորդ լուսաչաւիղ ճանապարհին յաւիտենական կենաց։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Պալաթու Դպրապեs Կարապեs Պաղտասլեանէ. — Ընդարձակ Օրացոյց 1901 Հրանs Ասասուր. — Պէրպէրեան պատմութիւն (1871) Զօլաքեան, Փափազեան պատմութիւնք. — Մասիս 1898 թ. 107 Արմաշ, Մրմրեանէ. — Շար Հայ կենսագրութեանց, Այվազեանէ եւլն։

ՏՕՔԹ. ԳԱԲՐԻԷԼ ՓԱՇԱ ՍԵՒԵԱՆ

1822 — 1900

Տօքթ. Գաբրիէլ Սեւեան՝ ծնած է 1822 Յունվար 6ին Բերայի մէջ և զաւակն էր Յովսէփ Գարայեանի որ իբր ուսումնասէր անձ՝ մեծ խնամք կը տանի իր զաւակներուն կրթութեան։

Գաբրիէլ քանի մը վարժարաններ փոխելէ վերջ, Վիեննայի Մխիթարեանց վանքը կը զբրկուի 1835 Յունիս 15ին, ուր ըստ սովորութեան անունը փոխուելով, Եսայի կը կոչուի և հոն 8 տարի կը շարունակէ ուսանիլ։

Վանական այս շրջանը աւարտելէն վերջ երբ եկեղեցական ուխտը պիտի ընէր, անկարող կը զգայ ինքզինքը և թողլով Եսայի անունն ալ, վանքն ալ, 1843 Դեկտեմբեր 20ին կը հեռանայ Վիեննայէ և Պոլիս դառնալով՝ կ'որոշէ հետեւիլ բժշկութեան, և կ'արձանագրուի բժշկական դպրոցը 1844 Յունվար 7ին։

Կայս. Բժշկական Վարժարանը յաճախող առաջին Հայ ուսանողները եղած են՝ Ֆէրուհեան, Սալանեան, Բռլանդիեան, Յովհաննէսեան և Սեւեան։

Վարժարանի տեսչութեան կողմէ Օրթագիւղի բժիշկ կ'անուանուի 1847 Սեպտ. 15ին երբ ամբողջ Պոլիսը քօլերայի համաճարակէն կը կեղեքուէր։

Սեւեան 4 ամիս ճարտարօրէն կը դարմանէ հիւանդները։ 1849 Յունիս 20ին աւարտելով քննութիւնները կը վկայուի Տօքթէօր յիշեալ ընկերներուն հետ, և կ'անուանուի բժիշկ Պոլսոյ Մայթէփէի զինւորական հիւանդանոցին ուր տարի մը ծառայելէ ետք կը նուիրուի ծովային բժշկութեան։

1850 Մայիս 15ին է որ Տօքթ. Սեւեան առաջին Հայը ըլլալով կը կարգուի բժիշկ Կայսերական Շահապը Պահրի մարտանաւին, որ ամիս մը վերջ կ'ուղեւորէր դէպի Թուլօն։

Դարձին Սամոս կը զրկուի որ այն ատեն ա-

պրատաւթած էր և ուր Օսմ. բանակներուն Հրամատար Պօնապարդ Մուսթաֆա փաշայէն Բժշկապես կ'անուանուի ծովային և ցամաքային հիւանդանոցներուն։

1851-52 պաշտօնավարելով 1852 Յունիս 2ին Սուրիա դրկուած նաւատորմին գլխաւոր բժիշկ կը կարգուի և այդ պաշտօնին մէջ կը մնայ մինչեւ 1855, 1856 Օգոստոս 2ին Եգիպտոս կ'երթայ և կ'այցելէ հետքիւններըը։

1857 Օգոստոս 13ին Անգլիա կը դրկուի Ֆերիխ մարտանաւով, ուր առթիւ Տօքթ. Սեւեան կը բարձրանայ Բայմագամի աստիճանին։ 1857 Սեպտ. 24 Ֆերիխ վոմպարիկի մը բռնութեամբ ընկղմելու մօտ կ'երթայ Սպանիոյ եզերքը Ֆէրրոլի մօտ ուր կը սախտուի խորհուրդ նեսել և մնալ հոն ամիս, հետզհետէ կատարելու համար։ Հոն ոչ միայն բերաւ բժշկի անձնուիրութեամբ կը խնամէ հիւանդները, այլ և իրեն հատատարիմ գործակից իր Տէրութեան, անոր կենսական չահերն ալ կը պաշտպանէ քաջութեամբ։

Ֆերիխ իր հետզհետէ աւարտելէն ետք, 1858 Մայիս 8ին նոր Պոլիս կը վերադառնայ։ Սուլթան Մէճիտ իր ոսկի դրօսանութեամբ Սելանիկ և Քրոս կղզին կը ճամբորդէ 1859 Յունիս 15ին, Տ.Տ. Սեւեան դարձեալ բժշկին էր Ֆերիխիէին և կ'ընկերանար կայսերական դրօսանութեան։

Նոյն տարին կը դրկուի Եգիպտոս Թայիճ չոգենաւով, 1860 Յունուար 2ին Թունուզ, նոյն տարին Յունիս 30ին Ֆռանսա փաշայի հետ Պէյրութ կ'երթայ դարձեալ Թայիճ չոգենաւով։

Պէյրութէն վերադարձին, բանակաս տեղ այլ և այլ մարտանաւերու մէջ իրրեւ բժշկապետ ծառայելով, 1860 Մայիս 3ին կ'ընտրուի անդամ Պոլսոյ Կայս. Բժշկական Ընկերութեան։

Իր ընտիր բժշկական յօդուածները կ'երեւան Gazette Medicale d'Orient-ի մէջ։

1862ին Սեւեան պաշտօնավարած է Պոլսոյ ծովային հիւանդանոցը և այդ միջոցին պատրաստած է ընդարձակ տեղեկագիրներ (1862-65), որոնք կը ներկայացնէր ամէն տարի բժշկական ընկերութեան։

1865 Հոկտեմբեր 18ին քոլերայի մեծ համաճարակէն վերջ իրր աշխատութեան վարձք կը տտանայ Արդ կարգի Մեճիտիէ պատուանշան։ 1871 Յունուար 6ին բարձրագոյն հրամանաւ Ծովային Բժշկ. Խորհուրդին անդամ կ'անուանուի և այս առթիւ Պէյ տիտղոսով կը բարձրանայ վիրավոյ աստիճանին, 1872ին նահապետ կ'անուանուի։

1876 Յունիս 31ին կարմիր Մահիկի ընկերութեան հիմնադիր ժողովին կը մասնակցի և գործօն ազդեցութիւն կ'ունենայ։ Հակառակ իր բազմազբաղ վիճակին չը մոռնար Ազգն ալ և 1878ին կ'ըլլայ հոգաբարձու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչեան վարժարանին Օրթագիւղի, ուր եռանդուն աշխատութեամբ մեծամեծ բարեկարգութիւններ կը գործադրէ, ուսմանց ծրագիրը ժա-

192. Տօքթ. Գաբրիէլ փաշա Սեւեան

մանակի պահանջներուն համաձայն հիմնովին կը բարեփոխէ, դպրոցին նիւթականը կ'ապահովցնէ և կը յաջողի ընծայել ազգին՝ զարգացած երիտասարդներ։

1879 Օգոս. 13-ին Կայսերական Իզզեսսին չոգենաւին բժշկապետ կ'անուանուի և երթոր անգամ Եգիպտոս կ'երթայ, Խեվ Թէվֆիք փաշայի Հրամարատակը տանող պատգամաւորութեան հետ։

1878 Հոկտ. 28-ին երբ հակահատունեան Հայերէն առաւար խումբ մը առաջնորդութեամբ Հ. Մաղաքիա Վ. Օրմանեանի՝ կը դիմէր Հայ Լուսաւորչական Եկեղեցւոյ գիրկը, Սեւեան փաշա նոյն ընտանեօք կը գտնուի Մայրենի Եկեղեցին։

Սեւեան փաշա գրագած է նաեւ գրականութեամբ և 1886ին «Ճարակ Ոսկեղէն Դպրութեան» հանդէսին մէջ գրած է ընտիր յօդուածներ, որոնց ամէնէն ուշագրաւն էր՝ «Տեղեմաքայ

Արկած»ներուն Ա. Գլուխին ասկեղարի գրաբարով թարգմանութիւնը որ այն ատեն բաւական աղմուկ հանեց և տեղի առաւ մեծ բանակռիւներու։

Տելեմաքի թարգմանութենէն ետք Սեւեան պէյ «Կարեւորութիւն Լեզուի» անուն գրքոյկն ալ ունեցաւ 1893ին Թուրքէնի «Պատկեր աշխարհիկ Գրականութեան» մէջ։

1892ին Տօքթ. Սեւեան Ծովային Նախարարութեան կողմէ կը մանուակցի Բ. Դաւռ գումարուած Առողջապահական Կայս. Խորհուրդին ուր արդիւնաւոր գործունէութիւն մը կ'ունենայ, կ'արժանանայ Կայսեր գնահատանքին և կը բարձրանայ Լիվա-փաշայութեան։

Սեւեան փաշա ունէր նաեւ Գ. կարգի Օսմանիէ և Բ. կարգի Մէճիտիէ պատուանշանները։

1897 Յունիս 12ին կը կոչուի հանգստեան։

Տօքթ. Թորգոմեան հետեւեալը գրած է իր մասին.

«Սեւեան փաշա հազուագիւտ դէմք մըն էր Ազգին մէջ, և ժամանակակից Օտեանի, Ալաթօնի Տէրոյենցի, Միսաքեանի պէս երեւելի Հայերու խմորովը չինուած, իր ամբողջ կեանքին մէջ ուրիշ բան չէ մտածած, բայց միայն իր հէգ Ազգին մտաւորական յառաջդիմութիւնը։ Ինք՝ գինքը երկու կէսի բաժնած Սեւեան, իր մէկ կէսովը՝ իբրեւ բժիշկ կէս դար չարունակ նկրտած է տառապեալ մարդկութեան ցաւերն իւրովանդն ամոքելու, և միւս կէսովն իբրեւ մատենագիր, գրեթէ 60 տարի կանէն աւելի, Հայ լեզուն ուսումնասիրած և Հայ գրագիտութեան մէջ մշակ հանդիսացած է. արդեօք այս երկու կէսերն իրենց կիսատարեան կեանքին մէջ չունե՞ն ուրիշ աշխատութիւններ մեզ անծանօթ պահուած ու դիզուած»։

Մեռած է 1900 Նոյեմ. 15/26ին։

Ճաշակ մը տալու համար իր գրական ոճին կը ներկայացնենք իր մէկ բանաստեղծութիւնը մաս մը իր ձեռագրով (Տես Պիւ 193)։

Պարտէզներու մէջ ախրուն սերմանուած տընկեր քիւրաւոր,
Պալատներ հըսկայ որ աշխարհի մէջ չունին դուգակից,
Փողոցներ ողորկ, մաքուր, ընդարձակ, շիտակ ու լայն գիծ.
Ու զարմանալի, վիթխարի գործուած, հըղօր մեքենայ,
Որ միլիոններով, առատ տակոսի կը բերէ լիրայ։
Սակայն երբ տեսայ, զգացումներու տեղ վեհ տասեւտական,
Որ ցամաք հաշիւ կը տիրէ հարայն ու շահ անձնական,
Եւ երբ գեղնակեր, կէս-մօրուք, նիհար, յամառ տաճկասէր,
Վէս Անդղիացին, միաձոյլ անձան, քովէս պազ կ'անցնէր,
Անդէն այտերուս վազեց գոյն կարմիր ու բարկութեան հուր,
«Երթանք, ո՛վ ամպիկ, երթանք պուտացի, երթանք օն, այլուր։

Լաւ, բաւ, ամպե, այն տեղ,
Ինձ աւելի ես ինչ եղուցէն։

Հասանք Գաղղիա, երկին պարզ, յստակ, երկիր միշտ գալար,
Ուր բնութիւն առատ, նըւազ բռնութեամբ, կուտայ բերք հարուր.
Շատ մեծ քաղաքներ, պալատներ թովիչ, տընկեր մեծաշէն,
Պարտէզներ անթիւ, կանաչ, ծաղկազարդ՝ աչքեր կը քաշեն.
Գիտութիւն միշտ, վեհ հանճար, արուեստ, անհամար գիւտեր,
Առատ գետի պէս բիւր կը ծաւալեն օգտաւէտ ճիւղեր.
Կրթութիւն ազնիւ, մարդասիրութիւն ու կարգ ու կանոն,
Շատ դարերէ վեր գահ պատկառելի հաստատած են հոն.
Եւ ուր հարօրէն գերի ազգերու մեծ հարկրութիւն,
Ահեղ սուր բացած, թըշնամին նըւաստ կը դիտէ անքուն։
Բայց քաղաքական երկպառակութիւն, կռիւ, աղէտ, վնաս,
Դաւաճանութիւն, մարդեր գիշատիչ երբէք չեն պակաս.
Որ թէպէտ տեղեակ այնչափ յարատեւ դարական փորձէ,
Այն գոռոզ ազգին յեղափոխութիւնն առօրեայ գործ է։
Աճապարեցի ես ատոր հարար, թէպէտ դառնութեամբ,
Ծն, թողունք, ըսի, թողունք այս երկիր, երթանք այլուր, ա՛մպ։

Լաւ, ամպի բաւ, շատ տրհաւ.
Սահման երթաիր, օն, յառաջ։

Ահա Գերմանիա հասանք, հայրենիք հըսկաներու հին,
Ուր քիչ բարերար, բայց միշտ բարեխառն, հանդարտ է երկին.
Ամէն տեղ երկիր մըշակուած, բերրի, հունձ առատ, հասուն.
Արտեր բարեբեր, դաշտեր միշտ կանաչ, պարարտ անասուն։
Մեծ, համբաւաւոր քաղաքներ, բերդեր, հնութեան յիշատակ,
Սուբ աշտարակներն ամպեր խառնելով, բարձրաբերձ, շիտակ,
Ու գետերու մէջ հիւերնին անշարժ անգուլ բանալով,
Կ'անարգեն տակաւ մաշիչ ժամանակն անհոգ, ապահով։
Հնութեան ճիշդ նըման, նկարագիր ազգին՝ անշարժ, հաստատուն,
Միշտ հարուածներէ ազատ կեցած է գէթ ալեաց հովերուն.
Ու սերտ գիտութիւն, քննութիւն խորին, մանրամասն, վերլուծուկ,

Ամպն բաւ ինձ համարձակ
Յայտնէ ո՞ւր է ու վախճակ:

Գրանեննք երկիր մի, երթանք երկիր մի երջանիկ, բարի,
Ուր ազատ հոգէ, գիրգ վարդերու մէջ ապրինք բիւր տարի.
Երկիր ուր տիրեն ազատ իրաւունք եւ արդարութիւն,
Ուր չը քալօրէ ճակատն անարժան ալբսակ անարդիւն,
Երկիր ուր օտար չը ծանրանայ լուծ յոգնած ուսերուս,
Ուր գոլ, կենդանի օդն ազատութեան՝ գալով թոքերուս,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ցած այրուցքներուն և վտանգներուն Տօքթ. Գասապեան սիրով փարելցաւ գործին և հետզհետէ իր համբաւը տարածուեցաւ։ Մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ դարձաւ ուռոյցքներու և քաղցկեղներու դարմանումը առուէրանկարի միջոցաւ և ամէնէն յաջող դարմանիչներէն մին եղաւ՝ գիտութեան այս ճիւղին մէջ։

Ք. Ճառագայթներով՝ այսինքն առուէրանկարի միջոցաւ դարմանման գիտութիւնը չատ պահեր րրած է բժշկական աշխարհի մէջ.

194. Տօքթ. Միհրան Գասապեան

աւելի քան քանի նշանաւոր դարմանիչներու մահերը տեղի ունեցած են ուղղակի յիշեալ ճառագայթներէն, որոնք կը թափանցեն ծանօթ գրեթէ ամէն մէկ նիւթի և որոնց դէմ ոչինչ գտնուած է իրր պաշտպանողական միջոց։

1909ին Ս. Գասապեան գալիս եկաւ ուր պաշիւը ունեցանք տեսնելու իր հետ, այն միջոցին ինք արդէն այրուցքներ ունէր մարմնին վրայ, գալիս տեսնանոյով վերադարձաւ Ֆիլատելֆիա, ուր 1910 Յունիս Ամն մեռաւ Ք. ճառագայթներու զոհն ըլլալով։

Իվճիկ-Պուլաքին Ամերիկեան Թերթէն. —

Տր. Միհրան Գասապեան, նշանաւոր մասնագէտ Ք. ճառագայթներու, մեռաւ Ձէֆըրսըն հիւանդանոցին մէջ այս առաւօտ կանուխ։ Կը յայտարարուի թէ զոհն եղած է այրածի (Burns) զոր ընդունած էր երկար տարիներու միջոցին մինչ կը հետեւէր այն գաղտնաւից գործութեան ուսումնասիրութեան, որուն մէջ համբաւ շահեցաւ։

Մինչեւ այսօր Տր. Գասապեանի ընտանիքը եւ մտերիմ բարեկամները գիտակ էին անոր յուսահատական վիճակին. Ան յաճախ կը չարչարուէր Ք. ճառագայթներու յատուկ այրուցքէն, եւ կարճ ժամանակ մը առաջ տկարացաւ մորթի հիւանդութեան արագ ծաւալման պատճառաւ, եւ վերջին երեք օրերը անդիտակից վիճակ մը ունէր։

Տր. Գասապեան 42 տարեկան էր, բնիկ Փոքր Ասիացի։ Բժշկականութիւնը սորվեցաւ այս քաղաքին (Ֆիլատելֆիա) մէջ, եւ անկէ ի վեր հոս կը բնակէր։ Տասնհուէ տարի կ. Պոլիս գնաց ամուսնանալու այդ քաղաքէն դեւտաճատակ օրիորդի մը հետ։

Նորք Ամէրիկրնէն. —

Տօքթ. Միհրան Ք. Գասապեանով պոհերէն մէկն ալ ասելցաւ հերոսներու այն մեծ բանակին վրայ որոնք գիտութեան ցաւոտ ոլեւորութեան մէջ՝ դէպի մահ քալեցին մարդկութեան համար։

Իր մոռուրական հատուածցած այժերուն էն առաչին թափչքին, ամիսներ տեղացաւ հետանալ ա՛յն գործէն՝ զոր կը սիրէր ոլոտակորով տարփանքով մը՝ ըմբռնելի միայն այդպիսի բարձր նակատ մը ունեցող հոգեւոր գիտ հոգիներու համար։

Ան եկաւ խորհրդաւոր Արեւելքէն՝ սորվելու համար նոր խորհուրդներ՝ որոնք մարդկային միտքին առջեւ կախարդուած էին արեւմտեան գիտութեան մոգականութեամբը։ Ժամանակակից մարդոց հետաքրքիր մեծագոյն ջանքը չկրնայէր այդ նոր մոգութիւնը օգտագործելու ի նպաստ մարդկային ազգին, ամրքելու համար մարմնական հիւանդութիւնները, փրկելու համար կեանքերը, եւ առով պահպանելու համար խոր եւ ծանր անձկութիւնները։ Աշխատեցաւ՝ որպէս զի ժողովուրդը չկորսուի։ Իր կեանքը զոհեց՝ անոր կեանքը փրկելու համար։

Տօքթ. Գասապեան, ինչպէս ծանօթացան իր յուղարկաւորները՝ խօսուած գամբանականներէն, գաւառն էր այն հին ազգերէն մէկուն, որոնց հայրենիքը կը գտնուի Սեւ Ծովին հարաւակողմը։ Ազգ մը, որուն այժը հոգեմտի ընդարձակութեան կամ իր ազատապինութեան անհատութեան մէջ չի կայանար։ Այդ ազգը ազատապինութիւն չունի, վասն զի հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր հպատակ ցեղ մըն է։

Պաշարուած անյաղթելի թշնամիներէ, այդ փոքրիկ ժողովուրդը պահպանած է իր ինքնութիւնը, իր լեզուն, իր աւանդութիւնները եւ հաւատքը՝ այն մեծագոյն արշաւանքներուն հանդէպ՝ որոնք հարուածն տիւսիս խուժելով՝ աւերին տարին իր նման ուրիշ շատ ազգեր։ Ուրիմն հերոսութիւնը Տօքթ. Գասապեանի արեան մէջ երկար տոհմագիծ մըն է։

Հայերը մոռուար արձանագրութիւն մը ունին Հին Պաղեստինի այն ժողովրդեան հետ, որ տուաւ աշխարհի եղբայրութեան եւ զոհողութեան իր գերագոյն օրինակը։

... Տօքթ. Գասապեան բժշկական ասպարէզը իջաւ այնպիսի ատեն մը՝ երբ X ճառագայթ կոչուած (ուրիշ յարմար անուն չգտնուելուն) նոր եւ տարօրինակ ուժը դեռ նոր մուտք էր գիտութեան մէջ։ "X„ (անծանօթ) էր այն ատեն, եւ այժմ ալ է՝ ոտէտներուն համար։

Թէ այդ խորհրդաւոր ոյժը ո՛րքան մեծ կարողութիւն ունի օգտագործուելու համար, անտարակուսելի էր։ Միայն մարդ պէտք էր որ լուծէր անոր խորհուրդները, որ սորվէր թէ իր յատկութիւնները ինչպէս կա-

րելի պիտի ըլլար գործածել մարդկութեան օգտին համար։ Թէ այն՝ չարիք արտադրելու ուժ ալ կը պարունակէր, — երբեք նկատի չառնուեցաւ։ Վտանգը անգիտացան անոր անձնուէրները, ինչպէս կը մոռնան զինուորները թռչող գնտակին վտանգը, երբ հրաման կ'ըլլայ իրենց՝ արձակել։

Տօքթ. Գասապեանի գործին պատմութիւնը մէկն է յարատեւ վտանգներու, յարատեւ յաղթութիւններու եւ յարատեւ ինքնամոռացութեան պատմութիւններէն։

. . . Ակներեւ վտանգը աւելցուց իր եռանդը։ Այդ վտանգը պէ'տք էր որ յաղթահարուէր։ Մահացու ոյժը պէ'տք էր որ փոխուէր ապահով եւ փրկարար դարմանի։

Եւ եղաւ այդպէս։

Այսօր X ճառագայթը կրնայ գործածուիլ նոյնքան ապահով կերպով՝ որքան ո եւ է զօրաւոր ազդակ՝ բժշկութեան մէջ։ Եւ անոր գործառնութեան մեթոտը այնքան կատարելագործուած է՝ որ շատ նուազած են վտանգները զայն գործածողներուն համար։

Գիտութիւնը նոր ժամանակաշրջանի մը մէջ մտաւ X ճառագայթին կիրառութեամբը, մանաւանդ ապահով գործածութեամբը . . . : Եւ ո'չ ոք այնքան նպաստեց այդ ապահով գործածութեան՝ որքան Տօքթ. Գասապեան։

Նշանախեց մը անգամ չպակսեցնելով այն պատիւէն որ իրաւամբ կը պատշաճի անոր՝ իբրեւ անհատ, իր զոհողութիւնը նոր փայլ մը կուտայ նաեւ արուեստի մը, որուն մէջ անձնուիրութիւնը մինչեւ իսկ մահուան կը տանի։

Արմէնիա կը գրէ. —

Տօքթ. Գասապեան այս երկրին (Ամերիկայի) ամէն վայրերուն մէջ հանրածանօթ եղած եւ յարգուած է։ Իր կեանքին վերջին գործը եղաւ սրբագրութիւնը փորձերուն «Ելեքտրաբուժութիւն եւ Ռէօնթկէնեան ճառագայթները» գրքին երկրորդ տպագրութեան։ Այդ գործը նոյն նիւթին վրայ ամերիկեան մեծագոյն հեղինակութիւնը կրնայ նկատուիլ։

Ութ տարի շարունակ նահատակը եղաւ գիտութեան, բայց միշտ շարունակեց իր անձնուիրութիւնը նորահնար դարմանին համար եւ անդադար ետեւէ էր ճար մը գտնելու՝ ինքզինքը պաշտպանելու համար այդ գործողութեանց արգասիքէն։

Ամէնէն առաջ՝ 1902ին ելեքտրական ճառագայթներուն այրուցքը երեւան ելաւ իր ձեռքերուն վրայ։ Հետզհետէ անոնք դէշցան եւ երկու տարի առաջ հարկ եղաւ անդամատել իր ձախ ձեռքին մատները։ Հիւանդութիւնը տարածուեցաւ թեւին մէջ եւ հարկ եղաւ գործողութեան։ Յուլիս 3ին փոխադրուեցաւ հիւանդանոց։ Իր վէրքերը սակայն երբեք չբուժուեցան։

Տօքթ. Գասապեան կատարելապէս գիտակից էր վտանգին, երբ X ճառագայթներուն վրայ կ'աշխատէր եւ յաճախ այդ վտանգը մանրամասնօրէն մատնանիշ ըրած է իր հրատարակած յօդուածներուն, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ հեղինակութեան մէջ, որ տեսակ մը դասագիրք եղաւ այդ ճիւղին։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Աւեսաբեր 1910, թիւ 33. — Բիւզանդիոն, Արեւելք, Ազատամարտ թիւ 384. — Բոլոր Եւրոպական եւ Ամերիկեան թերթերը:

ԽՈՐԷՆ Ա. ԵՊՍ. ՆԱՐ-ՊԷՅ

1831—1892

Խորէն Նար-Պէյ Արքեպիսկոպոս ծնած է 1831 սեպտ. 6ին Բերայի մէջ, իր մկրտութեան անունն է Ջիւան, որ ընդունուած էր իր ազգատոհմէն իբր պատմական հին յիշատակներու վրայ հիմնուած անուն մը։ 1843 թուականին ուղարկուած է Վենետիկ. իր հայրը Գէորգ Եուսուֆ թէև կ'ուզէր մանուկը Պետերբուրգի զինուորական դպրոցը դնել բայց մայրը Հռոմէական ըլլալով կը փափաքէր Վենետիկ զրկել, ի վերջոյ հայրը տեղի տուաւ և փոքրիկն Ջիւան Վենետիկ զրկուեցաւ։

Ճեմարանի արձանագրութիւններէն յայտնի է որ Ջիւան միշտ յառաջադէմ եղած է և ամէն տարի առաջին մրցանակ ստացած է։ Նոյնպէս առաջին մրցանակ կը ստանայ ուսումը աւարտելու ժամանակ Աստուածաբանական գիտութեանց մէջ, ուրկէ ետք կը ձեռնադրուի 1855 թուին քահանայ և իսկոյն կը նշանակուի Գէորգ Հիւրմիւզ Աբբահօր քարտուղար, միանգամայն կարգուելով տնօրէն Բազմավեպի խմբագրութեան։

1857 թուին Նար-Պէյ հրաժարեցաւ Վենետիկի միաբանութենէն և Պօլսոյ Պատրիարք Յակոբոսի հրաւէրով նշանակուեցաւ Ուսումնապետ Փարիզի Հայկազեան վարժարանի, որուն տնօրէնութիւնը կը վարէին Այվազովսքի Գաբրիէլ, Սարգիս Թէոդորեան և Ամբրոսիոս Գալֆա, որոնք արդէն երեք տարի առաջ ձգած էին Վենետիկի միաբանութիւնը։

Հիւմիւզեան Հ. Գէորգ և Եդուարդ Եպիսկոպոսները և Հ. Արսէն Բագրատունի շատ ջանացին որպէս զի չթողու միաբանութիւնը բայց Նար-Պէյ անդրդուելի մնաց և գնաց Փարիզ վերոյիշեալ խումբին հետ միանալու։

Խորէն վարդապետ դեռ վանքին մէջ եղած ատեն գրաւած էր թէ Հայերու և թէ Վենետիկի գիտնական Իտալացիներու ուշադրու-

թիւնը՝ իր Աստուածաբանական դիտութիւններու, Մատենագրութեան և Լեզուագիտութեան հմտութեամբը, իր տաղաչափական գրուածներով, որով «Հայկական քերթող»ի անունը ստացած էր Փարիզի մէջ ևս ձեռնթափ չըլլալով իր գիտական ու գրական պարապմունքէն, պաշտօնէն դուրս ազատ ժամերը կը նուիրէր գրականութեան և երաժշտութեան, ուսումնասիրելով Ֆրանսական գրականութիւնը և թարգմանելով Լամարթինի Դաբճակները։

Ինչ ազդուած է Հիւկոյէն և Լամարթինէն, մանաւանդ այս վերջինէն որուն բարեկամն էր, նաև եղաւ անոր հետեւողը և խոնարհ աշակերտը՝ իր գրական կեանքին բոլոր ընթացքին մէջ։

Խորէն վարդապետ Փարիզ կը մնայ մինչեւ 1859 թուականը, որովհետեւ Հայկազեան վարժարանը, այդ թուականին կը փակուի, զոհուելով էնթրիկներու։

Վարժարանին փակուելուն պատճառներէն մէկն ալ սա էր որ սկիզբները Պօլսոյ հայ ջուլհակները փութացին իրենց զաւակները ղրկել Փարիզու Հայկազեան վարժարանը, բայց յետոյ իրենց եռանդը մարեցաւ թէեւ վարդապետները իրենց ձեռքէն եկածը ըրին վարժարանը կանգուն պահելու համար. մինչեւ իսկ Ս. Ղազարոսի վարդապետ 1857ին Թէոդոսիա գացած է նախակրթարան մը հաստատելու համար, ու վերադարձին Պօլիս հանդիպած և ջանացած՝ որպէս զի համոզէ Հայ Ամիրաները և էֆէնտիները՝ օգնելու դպրոցին և ապառիկ թոշակները դանձելու, բայց ոչինչ օգուտ կ'ընէ և Պատրիարքարանը հրահանգ կու տայ Յակոբ Կրճիկեանի՝ աշակերտները արձակելու, դպրոցը փակելու, չէնքը և կահ կարասիքը ծախելու և դպրոցին անհրաժեշտ պարտքերը հոգալու։

Խորէն Գալֆեան կը տեղափոխուի Թէոդոսիա, ուր Յարութիւն Խալիպեանի նիւթական ձեռնտուութեամբ և եկեղեցական դրամներով «Խալիպեան» դպրոցը բացուած էր (տես կենսագրութիւն Յարութիւն Խալիպեանի)։ Հոն կը հրատարակուի նաև «Մասեաց Աղաւնի» ամսագիրն որ Փարիզ սկսած էր 1855ին, և զատ զատ հայերէն և ռուսերէն տպագրութիւններ կ'ունենայ։ (Տես Թիւ 197)։

Գաբրիէլ եպս. Այվազեանի օգնական կ'ըլլայ Նար-Պէյ և վարժարանի մէջ դաստիարակի պաշտօնը առանալով կը զբաղի նաև գրականութեամբ ու երաժշտութեամբ իր պարապ ժամերուն և հոն այնքան ազատ կեանք կը վարէ որքան Փարիզի մէջ։

Ցրանոսի մայրաքաղաքին կեանքը բնական էր չէր համապատասխաներ Ղրիմի թերակղզիի յետադէմ քաղաքի կեանքին։

Պէտք է դիտել որ Փարիզը Խորէն վրդ.ի գրական ճաշակի ու զարգացման վրայ բարերար ազդեցութիւն ունենալով, անիկայ ընտելացեր էր աշխարհային կեանքի և կրօնական կեանքին յատուկ խստութիւնը մէկ կողմ դրած էր։ Աշխարհականի հագուստ կը հագնէր և պաշնակատար ըլլալով ազնուատոհմական սալօններու կանանց չրջանակներու մէջ լաւ կը նուագէր. թատրոն և երեկոյթներ իրեն համար սովորական դարձած էին։

Փարիզի համար նոգ չէր, որովհետեւ հաւատքը քիչ էր. բայց Թէոդոսիայի մէջ անանկ չէր, թէեւ փոքրաթիւ, բայց կային աւանդապահ, նահապետական ուղղութեամբ ընտանեկան օճախներ և օրինակուող, խրատուող և իրենց եկեղեցականներու չար օրինակներէն զգուշակուող ժողովուրդ մը։

Խորէն վրդ. Պահք չէր բռներ, թատրոն կ'երթար՝ եռուզեռ Թօհուբոհին մէջ, ժուժկալութեան ուխտը հաստատ չէր պահեր և այս պատճառաւ Թէոդոսիոյ ժողովուրդը և Խալիպեան վարժարանի աշակերտները գայթակղած էին։

Խորէն վրդ. չատ առաւելութիւններ ունէր, ընդունակ էր ամէն բանի, լաւ հայկաբան ու լեզուաբան, պերճախօս բանաստեղծ և երաժշտագէտ, բայց կուսակրօն եկեղեցական չէր. ծնած էր աշխարհի համար. բայց հոգեւորական եղած էր, կուսակրօնութեան ասպարէզը ընտրել իրեն համար, ամէնէն մեծ սխալն էր, ինչ որ անոր ամբողջ կեանքը թունաւորեց և գուցէ իր մէջ բնատուր ձիրքերը չկրցաւ գործածել։

Բայց ասոր պատասխանատուն իր հայրն էր որ մատաղ հասակին մէջ զինքը ղրկած էր Վենետիկ, ուր ութը տարեկան մանուկ ոչինչ ճանչնալով՝ կրօնական ասպարէզը ընտրած էր։

Խորէն փափուկ և մեղմ կանացի բնաւորութիւն ունեցած է։ Անոր դէմքի գծագրութիւնն ալ նուրբ ու գեղեցիկ էր, ու մանկութենէն հակում ցոյց տուած է զարդարուելու և պճնուելու։ Պարոնեան իր «Ազգային Զուլֆեր»ու մէջ խօսելով մանուկ Խորէնի Վենետիկ երթալու մասին կ'ըսէ. «Երբ Վենետիկ հասաւ Խորէն և վանահօր ներկայացաւ, վանահայրը անոր չարժուածները դիտելով յայտնեց թէ անկարելի էր զայն դպրոցի մէջ առնել, որովհետեւ

վանքի տրամադրած օրէնքներուն հակառակ էր իգական սեռէն աշակերտ ընդունիլը։ Մեծ դժուարութիւն կրեցին համոզելու համար վանահայրը թէ աղջիկ չէր իրեն ներկայացողը։»

Խորէն վրդ.ի Թէոդոսիայի մէջ վարած կեանքը Խալիպեան վարժարանի աշակերտներէն մին հետեւեալ կերպով պատմած է։

Խորէն որ ընդհանուր դաստիարակի կամ տեսչի պաշտօն կը վարէր դպրոցի մէջ, 2000 ռուբլի ռոճիկ կը ստանար և փառաւոր կեանք կը վարէր, ցերեկները միշտ զբաղուած էր դպրոցին մէջ, իսկ գիշերները ուշ ժամանակ անպատճառ քաղաք կ'իջնէր։ Այս բանը աշակերտներն ալ գիտէին, քաղաքացիք ալ։

Գաբրիէլ վրդ. որ Խորէնի շատ մը գայթակղեցուցիչ գործունէութիւնները լսած էր, փափաքելով անձամբ հաստատել գիշերները երթալը, կը հրամայէ որ իրեն իմաց տան երբ Խորէն անգամ մ'ալ գիշերը քաղաք երթայ։

Գաբրիէլ Այվազեան վրդ. դպրոց կուգայ և կ'ուզէ մէկ անգամով վերցնել գայթակղութիւնը, և երբ Խորէն քաղաքէն կը վերադառնայ կը տեսնէ կառք մը որուն վրայ իր բեռները կային, Խորէն մէջը կը դրուի և իր իրեղէններով շոգենաւ մտնելով Պօլիս կը մեկնի։

Երբ Նար-Պէյ Պոլիս եկաւ տեսաւ որ Ազգը երկուքի բաժնուած է։ Լուսաւորեալ-Խաւարեալներու ժամանակն էր, ազատականները ու ամիրաները մաքառումի ամէնէն ծայրայեղ մրջոցները կը գործադրէին, եղբայրը՝ եղբօր, որդին՝ հօրը դէմ։

Ընտանիք և եկեղեցի ամէն վայրկեան կռուի և նախատանաց թատր դարձած էին։

Օգտուելով ազգին քայքայուած վիճակէն եկեղեցւոյ և հայութեան թշնամիներն ալ ամէն ճիգ կը թափէին անտէր փարախին վրայ յարձակելու։

Խորէն վրդ. երբ Պօլիս կը հասնի նախ կը հրաւիրուի Բերայի եկեղեցին քարոզել, եկեղեցիները ամէն կիրակի խռովութիւններ անպակաս էին և այն օրը որ Խորէն վրդ. պիտի քարոզէր ժողովուրդը պատրաստուած էր նորէն ցոյց ընելու և ահա Նար-Պէյ իր պերճախօս քարոզներէն մէկը խօսելով միութեան կը հրաւիրէ երկու տարրերը և անոնք որ պահ մը առաջ պատրաստուած էին զիրար բզքտելու՝ խաղաղացած դուրս կ'ելլեն և այս կը կրկնուի ամէն կիրակի՝ ամէն թաղի մէջ։

Երկար պայքար մղեց Հայ-հռոմէական Քաթըրճեան վրդ.ի գրած մէկ գրքին դէմ և կրուեցաւ թէ՛ գրչով և թէ՛ խօսքով ապացուցանելու համար Հայ Եկեղեցւոյ սրբութիւնը, առաքելականութիւնը և ուղղափառութիւնը, ինք եկեղեցիներու մէջ կը քարոզէր և նոյն իսկ ժամանակին Պօղոս Պատրիարք Բերայի եկեղեցին գալով մտիկ ըրաւ բեմբախօս վրդ.ը և ի վարձատրութիւն ծայրագնութեան աստիճան տուաւ, որուն արժանանալը շատ դժուար էր այն ժամանակին համար։

Le Monde թերթի մէջ Նար-Պէյի պատասխանեցին Գաթրճեան և Հասուն որու պատասխանեց Նար-Պէյ Union Chretiènne թերթին մէջ։

Պօղոս Պատրիարք երբ վախճանեցաւ և ծերունազարդ Արիստակէս եպս. տեղապահ եղաւ, Հասուն Պատրիարք յաջողեցաւ Այի և Ֆուատ փաշաներու հաւանութիւնը առնել Հայ-հռոմէական գլխաւորի առաջնաւորութեան համար Հայոց Պատրիարքի քաղաքական իրաւունքին վրայ, բայց փրկելու համար այդ առանձնաշնորհման խնդիրը Այի փաշա այնպէս մը կարգադրած էր որ Ա. գտիւլ Ազիզ առանց զգալու այդ փոփոխութիւնը պիտի ըլլար։

Ուստի որոշուած էր Նախարարական Ժողովին մէջ որ այդ նուիրագործումը կատարուի Պատրիարքներու՝ թագաւորին ներկայանալու օրը երբ նախ Յունաց, յետոյ Հայ-հռոմէականաց պատրիարքը պիտի կենար, մինչդեռ մինչեւ այն ատեն և մինչեւ ցայսօր Յունաց Պատրիարքէն ետք Հայոց Պատրիարքը կը կենայ։

Հասունի նպատակն էր բարոյական հարուած մը տալ Ազգ. Պատրիարքարանին և ինք առաջին տեղը գրաւել, նոյն ատեն Խառն Ժողովը թէև բողոքեց, սակայն բողոքը նկատի չառնուեցաւ։

1868 Յուլիսին էր երբ Սուլթան Ազիզ կայսեր գահակալութեան տարեդարձն էր, ամէնքն ալ Տոլմա Պաղչէի գահոյից սրահն էին ուր Հայոց կողմէ ներկայ էր ծերունին Արիստակէս եպս. և Նար-Պէյ Խորէն եպս. (1867ին օծուած է եպս.)։ Ծերունի եպիսկոպոսը, կեանքին մէջ առաջին անգամն էր որ այդպէս փառահեղ հանդէսի մը ներկայ կը գտնուէր և բնական էր որ բաւական չփոթեցաւ, բայց այդ չփոթումը աւելի մեծ եղաւ երբ յանկարծ հրաման ելաւ որ նա՝ Հասունէ ետքը կենայ՝ թագաւորին առջեւ։

Շուարած ծերունին մտածելու ժամանակ չունեցաւ, երբ քանի մը վայրկեան մնացած էր արդէն որ Հայոց բազմադարեան իրաւունքը ձեռքէ պիտի երթար։

Բայց հոն է Նար-Պէյ Սրբազանը որ կը բողոքէ տեղի ունեցած փոփոխման դէմ, նրբամիտ դիւանագէտը (Ալի փաշա) համակրութիւն յայտնելով բողոքին օրինաւորութեան՝ կը խոստանայ Նախարարաց Խորհուրդին յանձնել խնդիրը, բայց

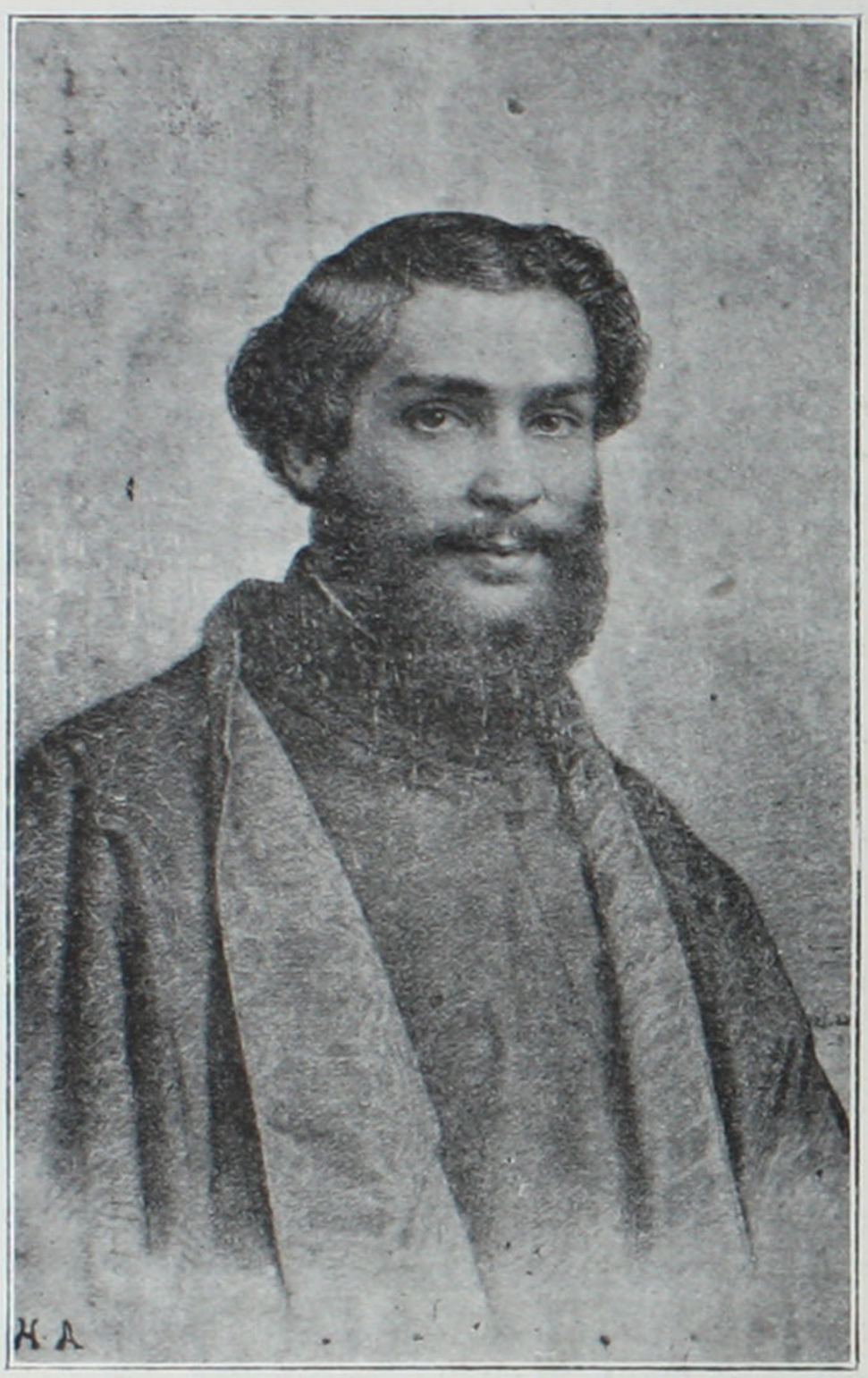

195. Խորէն վրդ. Գալֆայեան (Նար-Պէյ)

այս հանդիսաւոր վայրկենին խնդիր ընելու պէտք չկայ և ահա հրամանը կ'արձակուի, Հասուն յաղթութեան դրօշակը ձեռքը նետի պէս առաջ կը սլանայ։

Շուարած ծերուկ Տեղապահն ալ նոյն կողմը կը սուրայ և ահա Խորէնի ձեռքը կը բռնէ Արիստակէս Սրբազանի թեւը, Սրբազանը դողդողալով ի՞նչ կ'ընես Խորէն կ'ըսէ։

— Դուրս Սրբազան, դուրս եկուր ետեւէս, լաւ է դատուինք ու պատժուինք, քան թէ մեր ձեռքով ազգի և եկեղեցու նուիրական իրաւունքները զոհենք։

Տեղապահը և անոր անվեհեր ուղեկիցը դուրս ելան, ամէն գալիք աչքի տակ առնելով, գէթ Հասունէն վար չկենալու համար։ Ալի փաշա շուարած հնարքի ելք մը կը փնտռէր։

Թագաւորը դուրս գալով կ'ընդունի Յունաց պատրիարքի ողջոյնը, նոյն ժամուն հարցնելով,

— Ո՞ւր է Հայոց ներկայացուցիչը։

— Տէ՛ր, անակնկալ հիւանդութեան պատճառաւ, նա կարող չեղաւ իր հաւատարիմ հպատակութեան զգացումները դնել Ձեր Գահոյից ոտից տակ, պատասխանեց հնարամիտ Ալի փաշան։

Բայց եղածը եղաւ ու Թուրքիոյ Պատրիարքներու վայելած 500 տարուան առանձնաշնորհումները այսպէս ազատուեցան։

Խորէն Եպս.ի այս քաջագործութիւնը օրուան դիւցազնութիւնը եղաւ։

1860-էն ետք ստէպ վարած է Կրօնական Ժողովոյ ատենապետութիւնը և Երեսփոխանութիւն։ Եկեղեցական պաշտօններու կարգէն Բերայի և Պէշիքթաշի եկեղեցիներուն քարոզչութիւնը և անգամ մըն ալ Ռումանիա Հոգեւոր այցելութեան ելած է։

*
* *

Իր երկրորդ կարեւոր գործունէութիւնը եղած է Բանկալթիի Հայոց գերեզմանատան ազատումը՝ 1872ին երբ Եգիպտացի մեծահարուստ Խալիլ Շէրիֆ փաշա Արտաքին Գործոց Նախարար էր։

Հիւսէյին Ամնի փաշայի թելադրութեամբ որոշուած էր մեծ զօրանոց մը և զօրահրապարակ մը մը շինել այն լայնատարած հողին վրայ ուր կը տարածուէր Բերայի Գերեզմանատունը, որ մեզ համար թէ՛ նուիրական էր և թէ՛ մեծարժէք։

Խալիլ Շէրիֆ փաշա խիստ հրամանով մը յայտարարեց Հայոց Պատրիարքին կամ որոշեալ ժամանակամիջոցի մէջ դուրս հանել գերեզմանաքարերը ու ոսկորները և կամ սպասել որ զինուորները իրենց բրիչով կատարեն։ Խրիմեան Հայրիկ Պատրիարք էր այդ թուականին և Ազգային Ժողովոյ կողմէն գրուած բողոքագիրը ձեռքը կը դիմէ Խալիլ Շէրիֆին, բայց ան գերեզմաննոցը մաքրելու համար երեք օր միջոց կուտայ։

Այլայլուած, արցունքները աչքերէն կաթելով Խրիմեան կը հաղորդէ Ժողովին, որ խորունկ սուգի մէջ կը մնայ։

Խոր լռութեան մէջ Խորէն Նար-Պէյ Պատրիարքին դառնալով կ'ըսէ. «Յանուն Աստուծոյ ու Կայսեր, յանուն մեր դարաւոր իրաւանց, Նախարարին ձեռքով մատուցուած՝ մեր աղերսագիրը խրոխտ արհամարհանաց հանդիպեցաւ, բայց պիտի վհատի՞նք, ո՛վ կրնայ երդնուլ որ՝

196. Խորէն Արքեպիսկոպոս Նարպէյ

Խալիլ Շէրիֆ փաչայի տուած այդ հրամանը մեր ողորմած Կայսեր գիտութեամբ ու հաւանութեամբ է։ Ո՛չ, ո՛չ, Կայսրը միշտ ողորմած է դէպի մեզ, միշտ բարեհաճ՝ մեր աղաչանքը լսելու և մեր իրաւունքները իր հզօր հովանաւորութեան տակ պահելու, ուստի փոխանակ յուսահատ նստելու աղերսագիր մը պատրաստենք և ի դիմաց հաւատարիմ Հայ ազգին՝ Վեհափառ Սուլթանին մատուցանենք և Անոր Հայրական խնամքին յանձնենք Գերեզմաննոցի և եկեղեցւոյ բաղդը։»

Առաջարկութիւնը տրամանաբանական էր և լաւ ընդունելութիւն գտաւ։

Հարիւրաւոր Կրօնականներ, առաջնորդ ըլլալով տասնեակ հազարաւոր գաւառացիներու, բեռնակիրներու և ժողովրդի, ամէնքը մէկ Տօլմա-Պաղչէ՝ Կայսեր պիտի դիմէին։

Երեք օր մնացած էր Խալիլ Շէրիֆ փաչայի տուած պայմանաժամը լրանալուն, Ուրբաթ օրերը կարելի էր Սուլթանին աղերսագիր տալ, որովհետեւ սովորաբար այդ օրը կարելի էր ներկայանալ կայսեր, ուստի աղերսագիրը պատրաստուեցաւ և որոշուեցաւ հետեւեալ օրը եկեղեցիներու մէջ աղօթքի հրաւիրել ժողովուրդը։ Հինգշաբթի օր Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին բազմութեամբ լեցուած էր աւելի քան

10,000 հոգի, նոյնպէս Բերայի եկեղեցւոյ շուրջ և գերեզմաննոցի փոքրիկ եկեղեցւոյն մէջ։

Հայու խրոխտ զաւակները ամէնքը միաբերան «Տէր Ողորմեա»ն երգեցին՝ միւս օրը սուիններու դէմ կուրծք տալու խոստումով — եթէ փորձուի ազգային սեփականութիւնը բռնութեամբ խլելու։

Ուրբաթ օրը ժողովուրդը սկսաւ դիմել դէպի Տօլմա-Պաղչէ, բազմութեան մէկ ծայրը Թօփհանէ էր, իսկ միւս ծայրը կամուրջին վրայ, անոնց գլուխն էր Թէքիրտաղի ծերունի Թադէոս Եպիսկոպոսը (որ թաղուած է Պալաթի եկեղեցին) Խորէն Նար-Պէյ Սրբազանի հետ. իրենց կը հետեւէին կրօնաւորներ և խուռն բազմութիւն մը։

Երբ Խալիլ Շէրիֆ փաշայի տան առջեւէն կ'անցնէր բազմութիւնը, սկսան ամէնքը մէկ բերան անիծել զինքը։

Ժողովուրդը Տօլմա Պաղչէ հասած էր, երբ կրօնաւորները մզկիթին մօտը կեցան աղերսագիրը տալու համար, այն ատեն գնդապետ մը վարդապետին մէկը հրեց, ձեռքը դեռ վրան չը դպած Նար-Պէյ կը բռնէ և բարձրաձայն կ'ըսէ «Ի՞նչ իրաւամբ մուրախխասը կը հրես, ի՞նչ կ'ուզես, արգիլե՞լ մեզ՝ մեր թագաւորի առաջ աղօթելու...

Գնդապետը կը քաշուի, բայց ահա ոստիկանութեան նախարար Իսմայիլ փաշա գալով Խորէնի հետ հետեւեալ ֆրանսերէն խօսակցութիւնը կ'ունենայ։

— Էմինանս, ասոնք (բազմութիւնը ցուցընելով) խօսք չեն հասկնար, դուք ցրուեցէք զանոնք՝ հասկցնելով որ այստեղ կենալ կարելի չէ։

— Ի՞նչպէս կարող եմ ցրուել ասոնք, երբ անոնք իմ ընկերներս են և եկած են հետս կարեւոր ազգային պաշտօնով. միթէ կարո՞ղ էք. փաշա՛, թագաւորի հաւատարիմ հպատակներուն հրամայել որ իրենց Օգոստափառ Կայսրը չտեսնեն և զինքը չօրհնեն։ Խնդրեմ փաշա, հանգիստ թողէք մեզ որ նուիրական պարտքերնիս կատարենք։

— Անկարելի է սրբա՛զան, միայն այնչափ կրնամ ընել որ մէջերնուդ պատգամաւորութիւն մը թող զատուի և ժողովուրդը թող ցրուի։

— Ասոնք ամէնքն ալ, փաշա, խելահաս են և լաւ գիտեն իրենց կատարելիքը, մի բռնաբարէք մեզ, մեր սիրտերը ցաւով լեցուն են, ցաւերնիս մի աւելցնէք։

— Բայց ի՞նչպէս կարելի է, էմինանս, որ այսչափ բազմութիւն թագաւորին դիմէ, միթէ այս կարգերուն անտեղեա՞կ էք։

— Շատ բարի, բերէք ուրեմն զինուորական ոյժ և մենք պատրաստ ենք արիւննիս թափելու, երբ մեզ թոյլ չտրուի թագաւորի գթութիւնը խնդրելու։

— Եթէ այդպէս է՝ ուրեմն ձեր բաղդը ձեր ձեռքին և Աստուծոյ կը թողում, ինչ պիտի ըլլայ թող ըլլայ, Ալլահին կամքը թող կատարուի։

Փաշան հազիւ վերջացուցած էր այս խօսքերը երբ ձին դարձուց, նշան տուաւ փողահարներուն և արքայական դուռը բացուելով, թագաւորը եկաւ։

«Փատիշահըմըզ չօգ եաշա՛, էֆէնտիմիզ պին եաշա», պոռացին տասնեակ հազարաւոր բեռնակիրներ և ժողովուրդը.

— Ի՞նչ է ասոնց խնդիրքը, հարցուց Թագաւորը Նախարարին։

Թէքիրտաղցի Թադէոս ալեզարդ Եպիսկոպոսը աղերսագիրը գլխին վրայ բռնած, Թագաւորին ներկայացաւ, որ իսկոյն հրաման տուաւ փաշային՝ աղերսագիրը առնել։

Ժողովուրդը նորէն հնչեցուց Փատիշահին մաղթանքը։

Սուլթանը մզկիթ մտաւ, Խորէն Եպս. երկու ընկերներով մզկիթի դրան մօտ կը սպասէր, սովորաբար Սէլամլըգի աղօթքը լմենալէն ետք նկատի կ'առնուէր աղերսագրերու խնդիրները։

Այդ միջոցին Սուլթանին որոտաձայն հետեւեալ բառերը կը լսուէր.

«Իմ ահագին տէրութեանս մէջ հո՞ղ պակաս էր որ խեղճ Հայերու թիզ մը հողին էիք աչք տնկած, ի՞նչ կ'ուզէք, կ'ուզէ՞ք մեռելներն անգամ իմ դէմս հանել, գնացէք ըսէք որ հանգիստ ըլլան, ես հաստատեցի անոնց իրաւունքները։»

Իսմայիլ փաշա Նար-Պէյի կը հաղորդէ Սուլթանին իրատէն։

Եւ ահա զսպանակէ շարժուածի պէս ամբողջ ժողովուրդը կը գոչէ «Կեցցէ Վեհափառ Սուլթանը»։

Պատգամաւորութիւնը փառաւոր յաղթանակով իրեն առաջնորդ ունենալով Թադէոս և Նար Պէյ Եպիսկոպոսները կը դիմէ Բերայի Գերեզմանատունը ուր քանի մը հազար գաւառացիներ ժողվուած, որոշած են արիւն թափել, եթէ Գերեզմաննոցը յափշտակելու գան։

Հոն հասնելնուն պէս Խորէն Նար-Պէյ քարոզեց Յակոբ Կաթողիկոսի դամբարանի մօտ բարձր տեղ մը կեցած, բանաստեղծական ոգեւո-

բութեան մէջ, և խօսքը ուղղելով Երջանկայիշատակ Հայրապետին վերջացուց իր քարոզը հետեւեալ բառերով։

«Սէր և միաբանութեան քոյ ազգիդ ներչնչելու համար, ձեր առաքելոյ մէջ էջմիածնէն Պարսկաստան և պանդխտութեան մէջ քոյ հոգիդ փչեցիր, ոգեորեցիր մեզ իմաստութիւն յաւիտեան իբր առանձ, որուն ամենուսուած վայրը այնչափ սուրբ է մեզ, որչափ սուրբ էին քոյ պարծերդ։»

Հետեւեալ օրը Պատրիարքարանը կը սառնայ և երբեմն Մէհմէտ Բիւշատի փաչային Թագաւորին իրաւունքը, որով Սուլթանը կը հաստատէ Հայոց ազգային իրաւունքները Բերայի Գերեզմանոցին վրայ։ Առ այժմ անդամ ալ պիտի յարատեւէ յաջողութեամբ։ Այս խնդրի մէջ մեծ դեր ունեցած է նաև Տիկին Բենոյէ Պալեան՝ Յակոբ Պէյի կինը, որ մեծ չնորհ ունենալով վայելել Սուլթանին քով, Գերեզմանատան ամիսներ եղած բանակցութիւնը կը յայտնէ և կը նկարագրէ այն յաւատարմութիւնը որ ազգին մէջ կը տիրէր, մանաւանդ մեռելատէրներու ընտանիքներուն մէջ, որովհետեւ ննջեցեալներուն տկրները հանել նեսային հազարաւոր հոգիներու անկ՛ըր պիտի լսել էր։

Վայելիէ Սուլթանը որ իր պատկին կեանքին վրայ պատասխանչատուն պէս հոգ կը տանէր կը ցաւի դերեզմանատան պէպքին և կ՛ուզէ ինչ մեռելներու գոյքովը գրգռել և սրտէ դէմ, իր տարազատ զաւկին։

Ու նոյն գիշերը երազ կը տեսնէ որ Հայոց Գերեզմանատան բոլոր մեռելները գերեզմաններէն ելած են և չրջապատելով Պատրիարքարանը կը կոչեն իր զաւկին հետ։

Երազը կը պատմէ իր զաւկին, որուն երեւակայութեան վրայ ծանր տպաւորութիւն կը գործէ և ան միտքը կը դնէ այդ երազին հետ կապ ունեցող խնդիրը կարգադրել, և այդ պատճառով է որ մզկիթի մէջ իր նախարարներուն ըսած է «Ինչ, մեռելները կ՛ուզէք իմ դէմս հանել»։

* * *

Նար-Պէյ՝ Թրքօ-Ռուսական պատերազմէն ետք Ներսէս Պատրիարքի կողմէն Պէրլինի Վեհաժողովին ղրկուած հայ պատուիրակութեան

անդամ էր, որով այցելեց Եւրոպական արքունիքները։ Յայտնի է որ այդ պատուիրակութեան ջանքերովը առաջարկուեցաւ Ազդի յօդուածը որ վերածանք մը կ՛ըլլայ Ազդին պլիսեան։

Հետեւեալը իր Ռուսերէն գրած մէկ նամակն է, ուղղուած Դէորդ Ապտուլլահի տունն մէջ գրա-

197. Մասնաց Աղաւնի

գաած ընդունելութիւնը (պատկ. Թիւ 198)։

Փեթերսպուրկ, 10 Մայիս 1878

Ազգասէր եւ Ազգապատիւ բարեկամ

Այժմ իսկ ընդունեցայ Արժ. Ա. Յովհաննէս Մկըրեան Աստ. քահանային ձեռագրով յղուած գեղարուեստ լուսանկարներս, եւ կը փութամ ջերմ շնորհակալիքս ձեզ մատուցանել, հաւատացէք որ իբրեւ մեծ շնորհ ընդունեցայ ես զանոնք։ Պակսէ մեկնելէս առաջ տուածնիդ յափշտակեցին արդէն բարեկամք, եւ չգիտէի ինչ կերպով գոհ ընել զուրկ մնացելոց թիւը, որ սակաւ չէ։

Այստեղ քանի մը երեւելի կտրուած լուսանկարչաց հարկ եղաւ դիմել, քայց եւ ոչ միոյն կրցաւ գոհ ընել բարեկամներս։

Ամենքն ալ ձեր դրոշմը կրող պատկերը կ'ուզեն։ Նոյն իսկ Վեհ. Կայսեր քաջազուն Որդիք որ իրենց լուսանկարներն ինձ ընծայելով՝ փոխադարձն յինէ կ'ուզէին, բացարձակապէս ինձ ծանուցին՝ որ Ապտուլլահ եղբարց անուանի արուեստանոցէն ելած պատկերս միայն կ'ուզէին ընդունիլ։

Սիրտս ցնծութեամբ կը խայտայ երբ կը տեսնեմ որ ձեր անունը ա'յսքան տարածուած, եւ ձեր տաղանդին արժէքը ա'յսքան ճանչցուած է հոս։ Ձեր անուան պատիւը՝ շող մը կը տարածէ այն ազգին վերայ որ պատիւ ունի զձեզ իւր ճշմարիտ որդւոցը նախակարգ դասուն մէջ տեսնելու։ Այն ազգին՝ որում նուիրած էք ձեր ազնուական սիրտը, բարձր հանճարը եւ լուսաբորբոգ միտքը։

Բռնապետութիւնը ի զուր ձեզի դէմ յաւակնեցաւ իւր ճիրանները բարձրացընել, ձեր ճակատը շատ բարձր է, նա չէ կարող ժամանել առ այն, եւ կորզել այն պսակը՝ զոր բոլորած է հանճարը։

Զրկանքը՝ ձեր պատիւը առաւելացոյց ուրախ լերուք, վասն զի Ազգին նահատակաց դասուն մէջ խառնեցայք դուք՝ որ Ազգին ուրախութիւնն էք, պարծանքը եւ նորա անուանն ու պատւոյն լուսաստիւռ տարածողները։

Լուսոյ որդիք, լուսոյ հետ է ձեր գործակցութիւնը խաւարը՝ երբէք չպիտի յաջողի իւր մռայլը ձեր վրայ սփռելու։

Սոյն տողերը գրած ատենս՝ ստիպուեցայ ընդհատել, բարեկամաց ոմանց այցելութեամբը։ Նոքա գրասեղանիս վրայ գտան լուսանկարներս, եւ անմիջապէս մէյ մէկ հատ յափշտակեցին։ Հայերը՝ որոնց մէջ էին Տէր-Ղուկասով, Պատկանեան եւ Եզեանց առին մէյմէկ fապինէներէն, իսկ Կոմս Սօլլօհուպ, Վիքօնթ տը Վօկիւէ մէյ մէկ բացագլուխ fարթ տը վիզիթներէն, զորս raissant գտան։ Դժբաղդաբար այն տեսակէն երեք հատ միայն ղրկած էիք, երրորդն ալ Տէր-Ղուկասով խնդրեց։ Կարելի՞ էր մերժել այնպիսւոյն մէկ չնչին խնդիրքը... Արդ եւ ես կը խնդրեմ ձեզմէ որ շնորհ ընէք ինձ այն տեսակէն երկտասնեակ մը եւս ինձ խրկել, որպէս զի կարենամ գոհ ընել եթէ ոչ զամ բարեկամս՝ գէթ զոմանս ի նոցանէ։ Սոյն պատկերը՝ հիանալի ճարտարութեամբ ձերում հրաշալիին համարեցան բարեկամք։

Զգիտէի թէ ասոր ապակին մնացած լինի։ Զափազանց ուրախութիւն ինձ պատճառեցիք սիրելիք։ Կ'աղաչեմ որ այս քլիշէն պահէք։

Եւ որպէս զի ճիշդ հասկցնեմ թէ ո՞ր պատկերն է խնդրածս, հարկ կը համարիմ ասել որ բացագլուխ, երեսն եւ աչերը ժպտախառն դէպ ի նայողը դարձուցած, (եւ ոչ թէ fովնտի)։

Եթէ այս պատկերէն ինձ որչափ կարելի է շուտով յղէք զիս յանչափս գոհ պիտի ընէք եւ բարեկամացս ծափահարութիւնը պիտի ընդունիք. որք հարկ է խոստովանիմ, ո'չ այնքան պատկերս է որ կը փափաքին ունենալ, որքան ձեր մէկ հրաշակերտը. ի յիշատակ։

Տէր-Ղուկասով անունը յիշեցի, յիշեմ նաեւ Կոմս Լորիս Մելիքովը։ Ո'հ, ո'րքան ձեր ազգասէր սրտերը պիտի խայտային եթէ կարենայիք ինձ պէս սխմել այն երկու քաջայաղթ զօրավարաց ձեռքերը, որոնք հայկական կորովոյ համբաւը տարածեցին ընդ բոլոր աշխարհ։

Երէկ դեռ Լը Ֆլօ զօրավարը (որ հոս Գաղղիոյ դեսպանն է) հիացմամբ կը խօսէր ինք սոյն Հայկազն զօրավարուց եւ նոցա նախանձորդ Ալխազով եւ մանաւանդ դժբաղդ Շէլքոլնիքովի վերայ...

Ես Նոր Կիւրակէին օրը յատուկ Պատարագ մատուցի փառաւոր հանդիսիւ վասն Հայ զօրավարաց եւ զօրականաց անկելոց ի հայրենիս։ Ներկայ էին Լօրիս Մելիքով եւ Տէր-Ղուկասով։ Քարոզի (*)

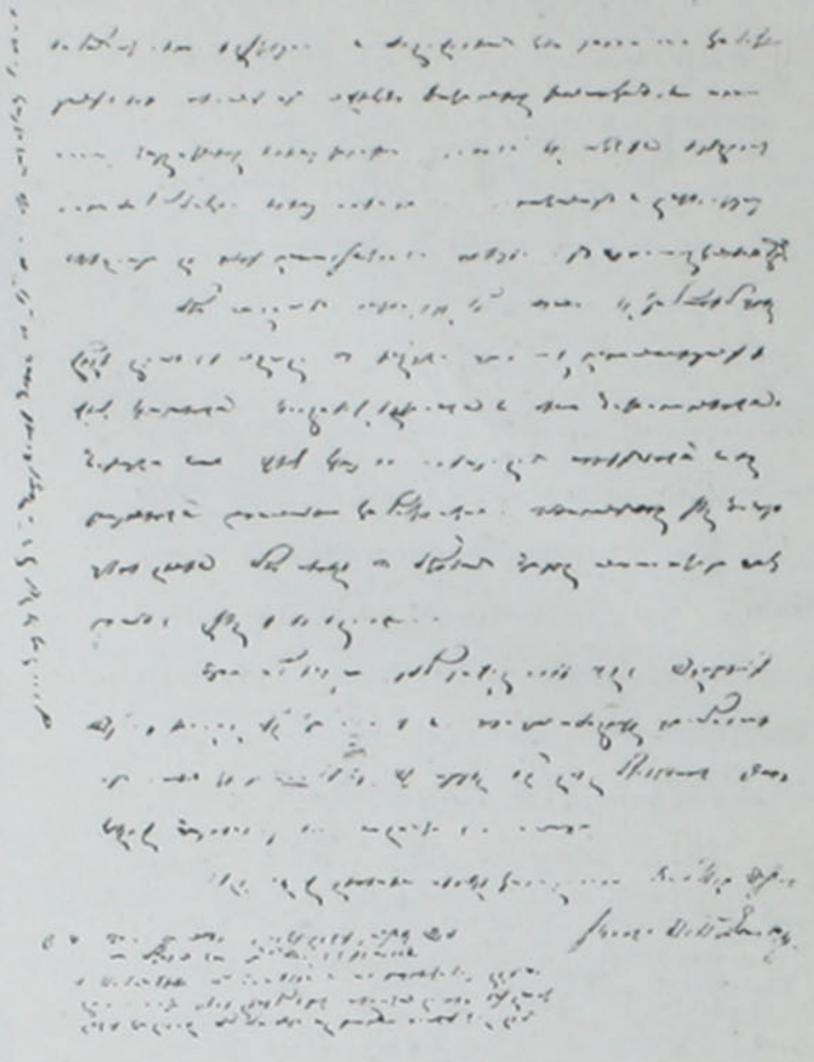

Քաջ հռետոր մըն էր և հիմնապէս տեղեակ Եւրոպական քանի մը լեզուներու, ամենաբարձր չրջանակներու մէջ իսկ սիրուած և յարգուած Խորէն Սրբազան եւրոպականացած Հայ Եկեղեցականի ականաւոր տիպար մըն էր, իր փառաւոր արտաքինը, գեղեցիկ ձեւերը չատ կը գնահատուէին մասնաւորաբար ազնուական չրջանակներու մէջ։ Սակայն իր արժանիքին չէր համապատասխաներ իր թուլութիւնը արտաքին փայլի, չքանչաններու, տիտղոսներու հանդէպ։ Ժամանակ մը ջանաց հաստատել իր ծագումը Լուսինեան արքայատոհմէն և այդ անունով ալ սկսաւ ճանչցնել ինքզինքը։ Վերջը փոխեց իր անունը և եղաւ Նար-Պէյ։

Գաւառական վիճակներէ քանիցս Առաջնորդ ընտրուած է, այլ չէ ընդունած։ Այդ պարագան արդելք եղած է իր ձիրքերը սեփական ասպարէզի մէջ արտայայտելու, և մնացած է Կեդրոնական Վարչութիւնը կազմող տարրերէն մին։ Քանիցս ընտրելի առաջարկուած է Պատրիարքութեան, և ամէն անգամ էնթրիկներու զոհուած է, իր վերջին պաչտօնն էր Կրօնական Ժողովոյ ատենապետութիւնը և Պէչիքթաչի քարոզչութիւնը։

1890-ին Գում-Գաբուի ցոյցէն ետք Համիտ աչխատեցաւ ամբաստանել զինքը իբրեւ յեղա-

(*) Ժամանակ սիրտս փղձկեցաւ, եւ ժողովրդեան հետ յարտասուս համակեցանք, երբ տեսանք այն անվեհեր ճակատները խոնարհած, արտասուաց կայլակները իրենց խրոխտ այտերէն կը սահէին, ի յիշատակ տարաժամ մահու իրենց արիագունդ զօրականացն եւ ընկերակցաց։

վոխական, և Պատրիարքարանէն պահանջեց ա-նոր կարգադրածը կրճնականութենէ՝ որպէս զի իր պարզ աչխարհական կարելաւայ զայն դառնապարտել։

Այս մասին դժբազդաբար օգնեց բռնապե-տին՝ Աչըգեան Խորէն Պատրիարքը։

Նար-Պէյի Թաւթիերան մէջէն գանուեցաւ Պէրլինի պատուիրակութեան թղթածրարը։

1890-93 կասկածները միշտ անպակաս եղան Նար-Պէյի վրայէն և գրեթէ միշտ հակոզութեան առակ մնացած է, իր ձերբակալութիւններուն ա-տեն Ցրտանական Գնդապետը զինքը ազատած է։

Իր մահը խորհրդաւոր պարագաներու առկ եղած է, իր մահէն երկու օր առաջ զինքը տե-սայ կամուրջին վրայ, իրեն կը հետեւէին երկու լրտեսներ, իր տունը միշտ լրտեսներով պաշար-ուած էր։

— Տկաս, բաւ գառն չհչտալ մը, երբեք այչխարհ ձանձրացած չէի կեանքէն, ամէն անգ ուր որ երթամ կը հալածեն զիս, կարծեմ ալ վերջին անգամ կը համբուրեմ ձեռքս։

Ու երկու օր յետոյ կը վախճանէր մեծանուն Եկեղեցականը հետեւեալ խորհրդաւոր պարա-գաներուն մէջ։

Իրիկուն մը Կայսեր բժչկապետ Մավրոյէնի փաչայի ապարանքը կանչուած էր, իրիկունը ընթրիքը հոն ըրած և վերադարձած էր։ Յաջորդ օրը թեթեւ չաթ թեթեւ ստամոքսի անհանգըս-տութիւն մը ունեցած էր, երկու օրետք խո-թիր զգացած էր պարբերական ցաւերով որոնք երթալով կը չատնային։ Այսպէս քանի մը օր տեւեց անհանգստութիւնը, կամաց կամաց ու-ժասպի ընելով զինքը։

Գիչեր մը այդ օրերուն մէջ կը կանչուի Ռատիկանութեան Դուռը՝ Նաղըմ Պէյին կոչմէ, Սրբազանը կ'երթայ, կը վերադառնայ և կը հանդստանայ այն գիչերը։

Յաջորդ օրը 1893 Նոյեմբեր 4-ին Սրբազանը յանկարծ գետին կ'իյնայ ու կը վախճանի։

Իննոզ բժիչկները միաձայնութեամբ հաս-տատած էին թէ Սրբազանը թունաւորուած էր՝ զարմանալի դիտական հնարքով մը, այնպէս որ թոյնը անգամ մը ներարկուած, օրեր ետքը կա-մաց կամաց և ատելճանաբար կրցած էր ազդել։

Ցրտանական դեսպանատունը մեծ ցաւ ըղաց բանաստեղծ Ս. Եպիսկոպոսին կորուստին համար, և Ռուսահնչոյ բանաստեղծ Թագուհին՝ Քարմէն Սիլվա, Հայոց Պատրիարքին ուղ-ղած ցաւակցական հեռագրով մը կ'ուղբար ան-զարմանալի և զանազատ կորուստը Իչխան բա-նաստեղծ Արքեպիսկոպոսին, մինչդեռ Աչըքեան Սրբազան ուրախ էր, որովհետեւ Նար-Պէյը թոյլատէր տզմնելէն ետք յաջողած էր տես-նել նաեւ ուր յաւիտենական ննջումը։

Իր յաղթականութիւնը տոնգնդով կա-տարել արուեցաւ մինչ լրտեսները վտմակ մը ներկայ էր անդադրիլ համար իրենց բռնապետ Համիտին և ներկայացնել յաղթարշաւներուն անունները, հակառակ այդ ամէնուն ժողովրդային մեծ բազմութիւն մը ներկայ էր։ Այսօր արագ ատրին դժբազդ Սրբազանին մարմինը, չուտով թաղելու համար զինքը Բերայի Գերեզմանատան մէջ, ուր երբեք ատրի վերջ անձանօթ ձեռք մը փուտուր չկրնայ մը կանդնեց անոր տղակոյտին վրայ։

Լրագրներուն մէջ այդիսուեցաւ իր վրայ դրուելը և հազիւ քանի մը տողեր նուիրուեցաւ իր յիչատակին։

Նար-Պէյ Սրբազան իրրեւ գրագէտ, բա-նաստեղծ և թատերագիր, կարեւոր դլուխ մը կը գրաւէ հայ գրականութեան մէջ։ Իր բա-նաստեղծութիւններէն չատերը ժողովրդական երգերու չարքը անցած և թատերգութիւնները չատ տեղեր իրրեւ պատմական ողբերգութիւն-ներ ներկայացուած են։

Դրաւագ մը իր մեկ գեղեցիկ բանաստեղ-ծութիւնէն կը ներկայացնենք։

«Մա՛յր երկնաւոր, քեզմէ լաւ ո՞վ կարենայ՝ ո՞վ
Մօր մը սրտին ըզգալ ցաւեր ու խորով...
Ո՞վ քեզմէ գատ կարող է, Մա՛յր որդեսէր,
Ցսլացընել մօր ո՛արցունքներ։

«Որ դո՛ւ այլ նա՛յն վիչտ ու վէրքեր քաչեցիր.
Որ դո՛ւ այլ նոյն լերդ արցունք թափեցիր...
Որ դո՛ւ այլ քո Որդւոյդ տեսար մահն ի խաչ...
Մօր մը լաւ դա՛ռն հառաչ։

«Քո մայրենի սրտիդ խոսք ո՛ր մը սիրտ,
Քաշածներէդ իմ քաշածներս ա՛ռ ի միտ.
Դու՝ որ Որդւոյդ վերայ ա՛յնչափ դողայիր,
Ի Աստուա՛ծ մը մայր էիր։

«Ըզքեզ՝ ցաւերէդ կ'ըսփոփէին մըտերիմ,
Ես ի՞նչ ընեմ, խե՛ղճ կինս որ մէ՛կն ալ չ'ունիմ.
Մէ՛կն այլ չ'ունիմ՝ բայց զերկնատուր այս որդիս,
Եւ մահ փութայ զբրկե՛լ զիս։

«Մի՛, ո՛չ Մա՛յր, մի՛. դուն որ գիտես ինչ անբաւ
Մօր մը սրտին որդւոյն իւր մահ կուտայ ցաւ.
Քո մայրութի՛ւնդ ինձ բարեհաճ ու ցաւեր,
Մանկիկս ինչ մի՛ բաժներ։

Տեղւոյս լրագիրք ընդարձակօրէն պիտի տայ սրտա-ռուչ հանդիսին վրայ։ Մեր պաշտօնին ընթացիքը վրայ աւելորդ կը համարիմ դրել. վասն զի լաւ էք անշուշտ թէ ինչպէս պատուով ընդունեցանք ի Վ.Ե.Տ. Կայսերէն, Կորչաքով իշխանէն և միւս նախարարներէն։ Նոյնպէս նաեւ Վ.Ե.Տ. Կայսեր արքայազուն որդիքներէն և եղ-բայրներէն ընդունած հոմակրական մեծարանքները ձեզ ծանօթ պիտի լինին։ Մեր սիրելի Տ. Մկրտեան Հայրը անտարակոյս դոն ըրած է զձեզ փոքր ի շատէ։ Հոս ա-մէն ինչ առ այժմ յաջող դրքի մէջ է։ Աղօթեմք Աս-տուծոյ որ խաղաղութիւնը հաստատուի և դեսպանա-ժողովը գումարուի. այն ատեն կը յուսամք որ Աստու-ծոյ այցելութիւնը զմեզ մխիթարէ, շնորհելով Հայրեն-եաց մերոց երջանկաւէտ ապագայ...

«Եթէ անոնց որդիդ վըճռած է յերկին՝
Որ հրեշտակաց հետ քովն առնու զիմ որդին,
Ով Մայր, դուն այլ ողորմէ՛ մօր մըն ցերեկ,
Զաւկիս հետ շուտ այլ երթայ»:

«Թէ չկրցայ սովորեցնել ըզքայլել,
Դէթ ցուցընեմ նըմա յերկինս թռչել.
Հո՛ն քու անուռնդ յօդնեցուխեանց ալէլուա՝
Աւելնամբ հեզ ձայնք երկու»:

Իր երկասիրութիւնները. — *Մաանաց Աղաւնի* 1855-1865. — *Դաշնակը Լուսաբերեանց.* — *Սառներք Հայկականք.* — *Ալաֆրանակաց. կատակերգ.* — *Այրչակ Բ. ողբերգ.* — *Նախապէրա-*

թութիւնք Գրանտաբէն Լեզուի. — *Նախնական Քրիստոնէական.* — *Կրթական Քրիստոնէական.* — *Քնար Պանդխտին.* — *Վարդենիք.* — *Ճանապարհ.* — *Հայոց եկեղեցին և Անդրալեռնականք:*

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — *Արեւիք* 1891 թիւ 2277. — *Արամ* 1887 գիրք Ա. էջ 32-62. — *Լուսոյ* 1903 թ. 2 էջ 139-152 (Եր. Շահազիզ). — «Երկրորդ Սառներ» Ս. Քիւրեղ. — «Ազգային Ջոջեր» Յ. Յ. Պարոնեան. — «Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան» էջ 146-149. — Հայրենիք Երգարան էջ 115:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱՒԹԵԱՆ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ

1820 — 1879

199. Յովհաննէս Դ. Լազարեանց

Յովհաննէս Լազարեանց 19րդ դարուն առաջնակարգ պաշտօնատարներու մէջ առաջնակարգ դիրք մը գրաւած էր իր ազգասիրութեամբ, քաջութեամբ և իրրեւ բարի մարդ և պատկառելի հայր՝ մեծահամբաւ գերդաստանի մը:

Ծնած էր 1820-ին Շուշիի մէջ, ազգաւոր ծնողքի զաւակ՝ դերձակի աշկերտութիւնը թողլով ետեւ ուսումն ընելու մէկ մտադրութեամբ և առանց կասեցնելու մէկ մտայղացումը իր հանճարով իրրեւ պիտանի երկար տարիներ ընթացքին փառաւորեց իր Հայ անունը երկրագնդաւոակ Մովսէս Արղութեանցին նման:

Լազարեանց Կովկասեան տարիներ և տարիներ Ասիոյ մէջ երեւելի հանդիսացաւ:

1877-78 Ռուս-Թրքական պատերազմին Յովհաննէս Լազարեանց Սանմարտպոլսի և Պահտայի զօրքերուն Հրամանատարն էր և ցոյց տուաւ իր հանճարը իրրեւ զինուոր և քաջ զինուոր, ցոյց մ՛ աւելի բարձրացաւ իր փառքն ու պատիւը երբ մոտակայեցաւ Կարսի շրջանակներու պատերազմներուն և վերջապէս իր ցոյց տուած ճարպիկ և իր խոկ ուշադրութիւնն Կարսի այդ անառիկ բերդը գրաւելուն այս յաղթանակին համար արժանացաւ զինուորական բարձրագոյն չքանչանին այն է Ս. Գէորգայ երկրորդ աստիճանի Խաչին:

Իր վերջին զինուորական պաշտօնը եղաւ Թիւրքմէնիներու դէմ մղուած պատերազմի միջոցին Ռուս զօրաց գլխաւոր Հրամանատարութիւնը, և անդուլ ցոյց պիտի տար այդ առիթով իր հանճարը եթէ մահը իր կեանքը չկտրէր 1879 Օգոստոս 14-ին:

Իր մարմինը խալաւեցաւ Օգոստոս 27-ին Տիւխա վա քի եկեղեցւոյն բակը:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — «Փառս Հայաստանի» երկրորդ տարի, Ա. թիւ:

ԳԱԲՐԻԷԼ Ա. ՔՀՆՅ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

1802 — 1889

Տէր Գաբրիէլ Մագիստրոս Ա. Քհ. Պատ. կանոնաւ ծնած է Թիֆլիզ 1802 Փետրվար 26ին։

Իր հայրն էր Սերովբէ վարժապետ Պատկանեան որ ծնած էր Պարսից մէջ, և մանկութեան տարին պրիսուած էր Ս. Ղազարու Վանքը և Թրիեստէ։

Սերովբէ՝ Հայերէն լեզուն լաւ սորվելով 1792ին կը վերադառնայ Պարսից, ուրկից 1793ին կը մեկնի Թիֆլիզ, ուր 1807-ին Նոր-Նախիջեւան և 1809ին Աստրախան՝ իր Գաբրիէլ զաւկին հետ որ այն ժամանակ 7 տարեկան էր։ Հոն Գաբրիէլ՝ Ազգասիրական ուսումնասիրաններ կը յաճախէ, ուր կը պատրաստէր իր հայրը մինչեւ 1816 Յունվարը, ուրկէ երթալով 1817 Յուն Յովհաննէս Սրբազնէն կը առնոյ ուրար և մխիթարեան Ժամանակ հոգեւոր դպրոցի ուսուցիչ կը նշանակուի, այդ պաշտօնին մէջ մնալով մինչեւ 1824ին նշանակուելու տեղւոյն հոգեւոր-կրթական տեսչութեան առնելու և ուսմունքի քարոզելու և խրատելու։

Սերովբէ Պատկանեան Հնդկական է քերթուածներու հատոր մը որ Մոսկուա տպուած է։

1825ին տիրացու Գաբրիէլ գործակից կ'ելլայ Աստրախանի Փոխ-Նահանգապետին Հայերուն երդում բնել տալու պաշտօնով. 1826 Փետրվար 14ին սարկաւագ կը ձեռնադրուի և 1827ին կը հրաւիրուի Նոր-Նախիջեւան, Քաղաքային դպրոցի ուսուցչութեան պաշտօնով ուր մինչեւ 1831 կ'ուսուցանէ հայերէն լեզուն։

1831 Յուլիս 1-ին Ներսէս Ա. Ե.ի թոռամեծ Քհնեա կ'երթայ տեղւոյն Հոգեւոր կառավարութիւնը հետամուտ, տեսնելու թէ ինչպէս վերջ մը կրնայ տրուիլ Ս. Էջմիածնի գաւազանի վրայ ծագած երկպառակութեան։ Ներսէս Արքեպիսկոպոս կաթողիկոս ընտրուելով Էջմիածին գացած էր, Նորընտիր կաթողիկոսը վտիտ քերով Նոր-Նախիջեւանի հոգեւորականութեան սիրտը չունի՝ որուն քաղաքագլուխն էր Յարութիւն Յալխասեան՝ որ Տէր Գաբրիէլի մանկութեան ընկերն էր՝ պինդ Նախիջեւանէն իր գերդաստանով տեղացնելով Թիֆլիզ փոխադրեց, այդ ժամանակ իր զաւակներն ալ արդէն կ'ուսանէին Լազարեան Ճեմարանի մէջ՝ հանուելան դպրոցէն, և նկատի իրենց հօր քով որ ոչ մի պաշտօն չունենալով նիւթական նեղ վիճակի մէջ մնացած էր...

Չուսուցչութեան Տէր Գաբրիէլ եւ Յարոց հրեշտակի պաշտօնը առնալ Թիֆլիզի արքունի Ճեմարանին մէջ որուն Հոգեւորականն էր ժէնէրալ Սմբատովը, և երբ հոգեւորականն 1846-ին Ներսէսի կարծիքը հարցուց այս մասին, Ներսէս պատասխանեց Թէ ինքը մտադիր է Տէր Գաբրիէլը տեսուչ նշանակել Ներսէսեան դպրոցին մէջ։

Եւ արդարեւ 1850-ին կաթողիկոսը իր խոստացածը կատարեց, առանց սակայն հարցնելու Թէ այդ տիրոջ ատրուան մէջ Տ. Գաբրիէլ իր ծանրաբեռնուած օրերը ինչպէս անցուցած էր։

Տէր Գաբրիէլ այն առիթները բացած էր Թիֆլիզի մէջ գիշերօթիկ վարժարան մը, ուրտեղ աշակերտները կը սովրէին Հայերէն, Վրացերէն, Թուրքերէն, Յրանսերէն, Գերմաներէն, նոյնպէս կարդի դրած էր ապարան մը և սկսած էր հոն տալ Արաբաց չարաթաթերը։

1850 Սեպտեմբեր ամսոյն հրատարակել սկսած է Արարատը ինչ որ մեծ ընդունելութիւն գտաւ Հայ հասարակութենէն, Թերթին դիմաւոր առաւելութիւններէն մէկն այն էր որ ժամանակին պահանջման համաձայն աչխարհաբար կը հրատարակուէր, սակայն այլ և այլ պատճառներով 1851 Մարտին դադրեցաւ, վեց ամիս հրատարակելէ ետք։

1851 Մայիսին Ներսէս կաթողիկոսի հրամանաւ Տէր Գաբրիէլ վերադարձաւ Նոր-Նախիջեւան, որուն Առաջնորդը Մատթէոս Եպիսկոպոս տեսնելով որ Խալիպեանը կաթողիկոսի

Տէր Գաբրիէլ որ երթը մարդու կարօտ չէր եղած իր գաւակներուն վրայ բնաւ եղաւ և հէք առաւօտուն քահանան առիթագաւ մայրաքաղաքի մէկ անկիւնը ծխախոտի խանութի մը բանալով հարիւ իր ապրուստը։

Եփրեմ վարդապետ Պետերբուրգի առաջնորդը որ հետաց ի վեր բարեկամ էր Տէր Գաբրիէլին փոխառնակ ապրուստին մարդկային կեանքի անհատուտ վիճակին՝ կը հեղնէր հէք քահանան բսելով — «Վա՜հ, որ քակէրը գտաճարն ասաց, խակ ես կ'ասեմ Լազարեան Հաչատուր ալտին որ քեզ եկեղեցիէն օգնէ, քանի վարձկանք են իսուն Առաւօտ տղայիդ և դա ասա ուրիշուն կրնչիս», և արդարեւ կ'երթայ կը գտնէ Հաչատուր ալտին որ երբ կը տեսնէ թէ արչափ պէտք է ասլ, Եփրեմ վարդապետ կը պատասխանէ թէ — «Հինգ ռուբլի ունի է նուազ չէ» և միւս օրը ժամկոչը ծխախոտ գնելով կու գայ և կը հրաւիրէ Գաբրիէլ քահանային որ երկայ եկեղեցւոյ պատարագը և ասանց ամուսին առնելու։

Տէր Գաբրիէլ սու գիտնալով թէ ժամանակը կուգայ և ան կը կարօտանայ պարտաճանց ըլլալ ամէն ամսու կ'երթայ նշանակուած 5 ռուբլին առնելու։

Երեք տարի այս վիճակին մէջ էր երբ Պօլսոյ Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեան նախանամական գեր մը ունեցաւ Պետերբուրգի վճռաչարչար կեանքին վերջ մը դնելու և 1877-ին մինչդարեց Ռուսիոյ Զարին արդէն գի վճռահար քահանային չարաչարանքը վերջ գտնայ։ Այդ միջոցներուն հոգին Ա. Ե. Նար-Պէյ որ Պետերբուրգ կը գտնուէր կրկին կերպով աշխատեցաւ և մինչդարեց 1878 Սեպտ. 8-ին։ 1879 Յունուար սկիզբն Պետերբուրգ նորէն առացաւ քահանայութիւնը որու վրայ աւելցուց Գէորգ Դ. կամրիկոսը խաչ, ծածկոյ փիլոն և կամիլաւկա 1879 Փետր. 20-ի կոնդակով. խակ 1880 Յունիս 3-ին կոնդակով անոր չնորհեց ասագ քահանայութիւն և Մոսկուոյ պատուանուն։

Վերադարձ Հայրապետ անօրէնութեամբ էջմիածնի Սիւնեաց Տէր Գաբրիէլին յանձնեց կրօնաւորի պաշտօնը որ առաջ կը վարէր յիշեալ Եփրեմ Վ.ը և նշանակեց ռոճիկ 350 ռուբլի։ Այսպէսով վերջացաւ Պետերբուրգի Մոսկուոյ չարչարանքները և 1882-ին Յունուար 18-ին ինք արժանի եղաւ իր քահանայութեան յիսնամեակը տօնելու։

Վախճանեցաւ 1889 Ապրիլ 13-ին. իր դագաղին վրայ Պ. Թ. Զաքարեանցի խօսած դամբանականը կը հրատարակենք.

կոնդակին վրայ չոյս դնելով չէր ուզեր եկեղեցական գործերու հետքը առնել, բայց դրկած էր ներքին Գործոց Նախարարութիւնեն և երբ Տ. Գաբրիէլ Մոսկուա առաւ Նար-Նախիջեւանի հոգաբարձութիւնը ծրարին փիլոն չնորհեց անոր և Հոգեւոր կառավարութիւնեն նախանգամ ու եկեղեցիներու մէջ իրեն փոխանորդը կարգեց ու հետը Մրմռ տարաւ, ուրկէ վերադարձին Տէր Գաբրիէլ լսեցաւ որ Ներսէս Կամրիկոս բարկանալով Մոսկուա Ս. Եփրեմ Հոգեւոր կառավարութեան նախագահութիւնը իրեն առած իւրացնելու համար, Սարգիս եպիսկ. Զալալեանը կը գրկէ վիճակը քննելու։

Քահանաները այդ բանին դէմ բողոք կը գրկեն Ներքին Գործոց Նախարարին որ գիրը կ'ուղարկէ Կամրիկոսին և Սինոդը կ'որոշէ գրկել գինքը քահանայագործութենէն իրաւունքէն։

Խալիսեան տէրն էր կացութեան, ինք թէ՛ հաշիւ չէր տար և թէ կը ճգնէր Պատրիարքը, մինչդեռ այս վերջինը կը բողոքէր թէ Սինոդը ինչ իրաւունք գինքը քահանայագործելէ զատ բացած էր։ Իր բողոքագիրը ընդարձակ էր և մանրամասն որուն մէջ բացատրած էր Խալիսեանի կատարած մեքենայութիւնները որոնք մինչեւ անգամ Ներսէս Կամրիկոսի պէս անկաչառ ուղղութիւն մը ապակեցուցած էր։

Երկար մարտունիներով Տ. Գաբրիէլ չատ մը վնասներ կրելէն ետք, անոր թշնամիները վերջապէս յաղթանակեցին և 1853 Օգոստոսին բանտարկեցին գինքը ուր մնաց մինչեւ 1860 Մարտ 15։ Պատիանան բանտի մէջ չատ մը հետաքրքրութիւններ անցեալ, որոնք բոլորն ալ Հայկական դէպքերու էին, բայց անոնց ճիշդ նպատակը բացատրել էր Սպիտին պատմութեան ոգին, որովհետեւ թէ անոր (բանտը) և թէ ժամանակը մեր կը բռնադատին իր վրայ Ներսէս Կամրիկոս, Սարգիս Զալալեանց Եպիսկ., Գաբրիէլ Վ. Սյվաճեան և Խալիսեան), չէին բաղձար որ յայտնի հետքեր մը վրայ գրէ, որով նոր փորձութիւն մըն ալ չեզոյ իր գլխուն։

1860-ին բանտէն ազատելով սկսաւ մանկավարժութեամբ զբաղիլ Նար-Նախիջեւանի մէջ, բայց որովհետեւ անոր արդիւնաբերութեան համար, որ մեծ ծախսերով չինուած էր Թէզաւեայի մէջ (անոր կիսատարութիւն Խալիսեանի) ուստի 1861 Յունիսին աքսորուեցաւ Վէտակայ, և 1862-ին կատարած ուրիկ 1863-ին Յունիս ամսուն անվախճանեցաւ Պետերբուրգ։

Դեռ եւս երկու շաբաթ չէ անցկացել այն օրից, երբոր այդ միեւնոյն գերեզմանատան մէջ, այստեղից մի քանի քայլ հեռու, հողին յանձնեցինք Պատկանեան ազգատոհմի փայլուն շառաւիղներից մէկին — պրոֆեսոր Քերովբէ պատկանեանին։ Եւ ահա դեռ այդ անմոռանալի գերեզմանը հազիւ փակուած, դեռ եւս նորա վերայ թափուած արտասուքները չչորացած, այսօր հաւաքուել ենք միեւնոյն տխուր պարտքը հատուցանելու նոյն ազգատոհմի մի այլ նշանաւոր անդամին — Ծերունի Տէր Գաբրիէլին։

Ծանր՝ չափազանց ծանր է Պատկանեան ազգատոհմի համար այդքան կարճ միջոցներում երկու այդպիսի ծանր կորուստ ունենալ. բայց այդ կորուստը միայն Պատկանեաններինը չէ, այդ դառնութիւնը միայն նրանց վերայ չէ ծանրանում։ — Ամբողջ Հայ ազգը սկսած Նեվայի ափերից մինչեւ Նեղոսի ափերը, եւ սկսած հեռաւոր արեւելքից մինչեւ հեռաւոր արեւմուտքը մասնակից է այդ կորուստին եւ վշտակից Պատկանեանների պատկառելի ընտանիքին։

Հայ ժողովուրդը յաւիտեանս երախտապարտ պէտք է լինի այն փառաւոր ազգատոհմին, որը կարճ միջոցում այնքան տաղանդաւոր որդիներ է ընծայել նորան, որդիներ՝ որոնք անմահացրել են իրենց անունը Հայկական Պատմութեան էջերում եւ փառաւորել են այդ ազգի անունը ամբողջ աշխարհի առաջ։

Ահա այդ չնաշխարհիկ որդիներից մէկն էր նաեւ այն մարդը, որի դագաղը այս րոպէիս դրած է մեր առաջ. մի քանի րոպէ եւս՝ եւ մի բուռն հողը կը ծածկէ նորան եւ կը խլէ մեզանից հողեղէն շինուածքի վերջին մնացորդը։ Բայց Տէր Գաբրիէլի անունը կապրի դեռ շատ եւ շատ տարիներ, նորա յիշատակը անջինջ կը մնայ բոլոր երախտապարտ հայերի սրտերում։

Եւ մի՞թէ կարելի է մոռանալ այն մեծամեծ ծառայութիւնները եւ օգուտները, որ նա իր երկարամեայ կեանքի ընթացքում տուել է իր Ազգին։ Վաթսուն տարուց աւելի նա անխոնջ կերպով աշխատել է հասարակական փշոտ ասպարիզի վերայ։

Նա առաջիններիցն է եղել, որ հիմք է դրել ռուսահայերիս մէջ հայ լրագրութեան. նա տասնեակ տարիներ տքնել է հայ սերնդի դաստիարակութեան համար. նա ծաղկեցրել եւ հարստացրել է մեր գրականութիւնը իր սքանչելի բանաստեղծութիւններով. վերջապէս նա մաշել է իր կեանքը Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցու պաշտօնէութեան մէջ։ Եւ այդ բոլոր ասպարէզներում նա փայլել է միշտ իր բուռն եռանդով, իր անկեղծ ազգասիրութեամբ, իր զօրաւոր տաղանդով եւ անխարդախ առաքինութիւններով։

Դառն եւ չափազանց դժուարին է եղել նորա գործունէութեան օրերը։ Հալածանք, մատնութիւն, բանդ եւ պանդխտութիւն — այդ ամէնը կրել է նա իր կեանքի մէջ. բայց իբրեւ մի անսասան ժայռ, նա դիմացել է բոլոր փոթորիկներին եւ անասելի հաստատակամութեամբ տարել է կեանքի ալեկոծութիւնները՝ միշտ իրեն առաջնորդ եւ ղեկավար ունենալով արդարութեան եւ իր ազգի սէրը։

Ահա այդ բարեմասնութիւններն էին, որոնք պատկառելի եւ սիրելի են արել Տ. Գաբրիէլի անունը բոլոր հայերի համար. եւ ահա թէ ի՞նչու նորա մահը չնայելով ութսուն եւ ութամեայ զառամեալ հասակին, դարձեալ վիշտ եւ տխրութիւն է պատճառում ամենքիս։

200. Գաբրիէլ Աւագ քահանայ Պատկանեան

Բայց միեւնոյն ժամանակ ինչքա՛ն նախանձելի է այդ մահը։ Փոխուելով այս աշխարհից այժմ նա համարձակ կարող է մօտենալ ամենակալ Աստուծոյ գահի առաջ եւ հանդարտ խղճով ասել Պօղոս առաքեալի խօսքերը. «Տէ՛ր, զբարւոք պատերազմն պատերազմեցայ, զընթացսն կատարեցի՝ զհաւատսն պահեցի. այժմ կայ մնայ ինձ արդարութեան պսակն»։ Եւ նա կ՝ստանայ այդ պսակը, որովհետեւ իր ամբողջ կեանքով արժանի է եղել նորան։

Ուղղելով մեր վերջին մնաս բարեւը այդ թանկագին դիակին մեզ մնում է միայն օրհնել մեծ մարդու յիշատակը։

«Օրհնեալ լինի քո յիշատակդ, բազմավաստակ ծերունի. եւ օրհնեալ լինեն այն բոլոր գործերը, որ դու կատարել ես քո սիրեցեալ ազգիդ համար։ Դու թէեւ մեռար եւ հեռացար մեզանից, բայց քո անունդ միշտ կենդանի կը մնայ հայ ժողովուրդի սրտում, որին

դու թողնուր ես մի այնպիսի ժառանգութիւն, որով պարծենուր է եւ միշտ պէտք է պարծենայ հայկական մատաղ բանաստեղծութիւնը։

Յաւիտեանս յաւիտենից թող օրհնուած լինի քո յիշատակդ, ծերունի Տէր Գաբրիէլ»։

Ս. Պետերբուրգ. 1889, Ապրիլի 16։

Իր հրատարակութիւնները. — 1822 *Վարդապետութիւն Ուղղափառութեան Հայ Եկեղեցւոյ.* — 1823 *Ընդարձակ պատասխան 1824 ին տեղի ունեցեալիք ծռազատակի պայտպանութեան.* — 1825 *Պատմութիւն Ալեքսանդր Մակեդոնացւոյն.* — 1854 *Սանդուխտ Կոյսի Մահ.* — 1854 *Մրմունջք Յիսուսի.* — 1854 *Հայկ.* — 1855 *Արտաշէս.* — 1856 *Արայի Մահը.* — 1857 *Անուշաւան.* — *Հռիփսիմէ.* — *Մահ Պարիսի.* — 1858 *Զաւէն և Փառնակ.* — *Պարսյր.* — 1862 *Նիկոլ.* — *Հայոց Ազգի Պատմութիւն.* — *Մխիթարէպ.* — *Ուսումն, Ուսուցիչք և Ուսումնարանք.* — *Երգարկիր Պատմութիւն Հայոց.* — *Սանդուխտ Կոյսի Եղբօր Արտաշէս Մանկան Փրկութիւն.* — *Ծանկարագրական կենսագրութիւն Ներսէս և Կաղանկատուի։*

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — *Արամ* 1889 գիրք Ա. (Ելիսաբեթպոլ). — Հայ պարբերական մամուլը Ե. Լեոնեանց 107—110. — *Հանդէս Ամսօրեայ* 1889 էջ 87։

ՌՈՒԲԷՆ ԱՆԴՐԷԱՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

1806 – 1857

Տէր Մանուէլ քահանայի որդի Տ. Յարութիւնեան Վարժարանին մէջ Իտալերէն և Հայերէն լեզուներու ուսուցչութեան և ներքին վարուհչութեան պաշտօնը առանձնեց։

1836-ին Անդրէաս Վարժապետ՝ իբր ապագայ Մխիթարեան Վարժարանին մէջ իր իրագործած ջանքերուն՝ երկու անգամ իր յառաջադէմ աշակերտներուն միջոցով Իտալերէն թատրոն ներկայացնել կուտայ, որուն ներկայ կը գտնուէին քաղաքին երեւելիները, կը գուշակուի թէ այդպիսի ժամանակ մը՝ առաջին անգամ Հայոց մէջ թատրոն ներկայացնելու համարձակող անձ մը ինչ նեղութիւններ և առարապանք կրէ։ Անդրէաս վարժապետ աւէնուն ալ սիրով կը ծակայ։ Հոգատարձութիւնը որ կը բաղխանար Երիտասարդ Պետրոսեանի, Ս. Պալասանեանի և Յովհաննէս Նազարեանի պէս լուսամիտ անձերէ ալ ակնկիր և պաշտպան կ'ըլլայ երեն այս թատրական գործին։

Բայց երբոր որ հակառակորդները կ'աշխատէին Վարժապետին պաշտպաններուն սիրտը պղտորել, անոնք ալ աւելի կը համակրէին արդիւնաւոր վարժապետին։

1839-ին Անդրէաս Վարժապետ Պոլիս կ'ներկայ իր ծնողներուն քով, ուրկէ չուտով կը վերադառնայ և ներքին վերահսկութեան պաշտօնին մէջ, աշխատութեամբ կը յարատեւէ. տարուէ տարի դպրոցական հարցաքննութեան

չքեղ հանդէսներ կը կազմէ և ժողովուրդը հիացումով կ'ունկնդրէ զանազան ուսումներու մէջ աչակերտներուն տուած քաջ պատասխանները։

Իր հասցուցած աչակերտները հետզհետէ կը սկսին դպրոցական չրջանը աւարտելով կարեւոր դիրքեր գրաւել, 1840-ին Զմիւռնիոյ մէջ կը սկսի հրատարակուիլ Արշալոյս Արարատեան թերթը և կը հաստատուի Սիւնեաց Ընկերութիւնը՝ որուն գաղափարը կը յղանայ ինք՝ Անդրէաս Վարժապետը։

Վարժարանին մէջ տպարան մըն ալ կը հաստատուի, որուն վերատեսչութիւնը Անդրէաս Վարժապետ իր վրայ առած էր։

Տպարանէն լոյս տեսած գործերուն մէջ կարեւորները են՝ Ոսկի Դար, Տրամաբանութիւն, Նարեկ, Սաղմոս։

Դպրոցէն ելլող յառաջադէմ աչակերտներէն ոմանք ալ Հայկազեան Ընկերութիւն մը կը կազմեն, որուն նպատակն էր այլ և այլ գործեր, հեղինակութիւններ և թարգմանութիւններ գրատարակել։

1845-ին ահռելի հրդեհէ մը Զմիւռնիոյ բոլոր Հայոց թաղը հրոյ ճարակ եղաւ բացի Մեսրոպեան Վարժարանէն, ինչ որ Սիւնեաց Ընկերութեան քայքայման պատճառ եղաւ, Վարժարանին տպարանն ալ այրելով իր աճիւններուն հետ ոչնչացաւ, նմանապէս Հայկազեան Ընկերութիւնն ա՛լ չը կրցաւ վերակենդանանալ։

Ժամանակ մը Վարժարանը՝ հրդեհէ ազատուած ընտանիքներու ապաստան ըլլալէ վերջ նորէն կը բարեկարգուի չնորհիւ Անդրէաս Վարժապետի որ հետզհետէ աւելի կը փարէր գործին, արդէն իր հռչակը մինչեւ Պոլիս հասեր էր և մինչեւ իսկ Տատեան գերդաստանը իր զաւակները Զմիւռնիոյ Մեսրոպեան Վարժարանը կը դրկէր. միւս կողմէ ալ Ճէզայիրլեան մեծանուն ամիրան կը թախանձէր Անդրէաս Պատուելիի որպէս զի թողու Զմիւռնիան և գայ Խաս-Գիւղի Ներսէսեան Վարժարանին մէջ պաշտօնավարէ։

Անդրէաս Վարժապետ 1849-ին միջոց մը Պոլիս կուգայ, սակայն չուտով կը վերադառնայ Զմիւռնիա։

Ալ անկէ ետք միշտ խնամոտ զուրգուրանքով մը վերաբերած է իր դպրոցին վրայ և ունեցած է բազմաթիւ աչակերտներ որոնք պարծանք եղած են իրենց ուսուցչին։

1855 Յունվարին հիւանդացաւ, սակայն քանի մը ամիսներ վերջ առողջանալով սկսաւ չարունակել իր պաշտօնը։

Նոյն տարին 1855 Ապրիլին ըստ օրինի նոր հոգաբարձութիւն մը կ'ընտրուի՝ Վարժարանին համար, Անդրէաս Վարժապետ կ'ըմբռնէ թէ այդպէսով իր 25 տարիէ ի վեր ունեցած արտօնութիւնները սեղմել կ'ուզեն։

Օր մըն ալ ժողովը կ'որոշէ Տաճկերէնի ուսուցիչը Գրիգոր Գէորգեանը հրաժարեցնել և տեղը բերել ուրիշ մը որուն անկարող ըլլալը կը զգար Անդրէաս Վարժապետ և կը փափաքէր որ նորէն նախորդը պաշտօնավարէ, ինքը արիու-

201. Ռ. Անդրէաս Փափաղեան

թեամբ կը պաշտպանէր դպրոցին չահը այլ վերջապէս ճարահատ հոգաբարձուներուն յամառութենէն 1856 Ապրիլ 6-ին կը հրաժարի Ս. Մեսրոպեան Վարժարանի ուսուցչութենէն, հոգաբարձուները վախնալով ժողովուրդին գրգռութենէն՝ առ երեսս կը հրաւիրեն զինքը որ դարձեալ պաշտօնավարէ, բայց ինք անդրդուելի կը մնայ և քաշուելով կը սկսի դասախօսել իր տան մէջ՝ օրապահիկը ճարելու համար։

Ժողովուրդը երկուքի բաժնուած էր այդ պատճառաւ, մէկ մասը կ'ուզէր որ չարունակէ իր պաշտօնը Մեսրոպեան Վարժարանին մէջ, և միւս մասը կ'ուզէր որ ալ չը վերադառնայ նախորդ պաշտօնին, Աբրահամ Ապրօ և Եուսուֆ Չէլէպի նամակներ կը զրկեն այդ առթիւ իրենց հայրենակիցներուն որպէս զի վերջ մը տրուի այս երկպառակութիւններուն, սակայն ի զուր։

Անդրէաս Վարժապետ հոգաբարձուներու հետ տեսնուած ատեն հեզութեամբ կը խօսէր

որպէս զի ներողամիտ ըլլան անցած դէպքերուն, բայց անոնք չը բաւականանալով այդ չափով կ'ուզէին որ գիր մը գրէ թէ ինք յանցաւոր է։

1855 Յունիս 18-ին իրեն առաջարկեցին որ աղջկանց դպրոցը ուսուցչութիւն ընէ և մինչեւ անգամ ալ 1,000 ղրուշ ամսական տալ խոստացան, բայց ինք մերժեց, նկատելով որ Ս. Լղկանց Վարժարանը երթալը իրեն անպատուութիւն պիտի ըլլար. — «Աս հաճարիմ յաղքատութեան կեալ, քան այնպիսի առաջարկութեան նոցա ընդունիլ։»

Վերնապէս նորէն կը յանձնեն զինքը Մեսրոպեան Վարժարանը բայց իր նախորդ պաշտօնը չեն տար. դպրոցը բոլորովին խանդարուած էր և հէք ուսուցչին ալ Բոչակը զեղչած էին, չատ չանցած Վարժապետին անմեղութիւնը յայտնուեցաւ, որով՝ իրեն հարստահարողները նեղութիւն խնդրեցին իրմէ։

1857-ի Կաղանդին էր երբ հոգատարձուներ կը ծածուկցան և նոր մը կազմուեցաւ, Անդրէաս Վարժապետ նորէն իր նախորդ պաշտօնը առացաւ և սկսաւ ձեռնարկել բարեկարգելու անկարգ վարժարանը բայց դժբաղդաբար կաթուածահար եղաւ և Մարտ 6-ին վախճանեցաւ 51 տարեկան հասակին մէջ. 26 տարի անընդհատ Մեսրոպեան Վարժարանի ուսուցչութեան և վերատեսչութեան պաշտօնները վարելէ յետոյ։

Ձմբուռնիոյ Առաքելոյս Առաքելեան թերթը իր 540 թիւին մէջ հետեւեալը գրած է.

«Իզմիրի Հայոց ժողովուրդը եւ Մեսրոպեան վարժարանը մեծ ու ցաւալի կորուստ մը ըրին։»

«Արժանապատիւ Տարօն Ռուբէն Անդրէաս Փափազեան Պատուելին, որ 26 տարիէ ի վեր Սուրբ Մեսրոպեան դպրոցին մէջ ներքին վերատեսչի եւ մեծ վարժապետի ծանր պաշտօնը կը վարէր խիստ արժանաւորութեամբ, տմոյս Ցին չորեքշաբթի կէսօրէն հետեւ քանի մը ժամու մէջ առ Աստուած վախճանեցաւ յանկարծահաս կաթուածի ահագին հարուածով մը։ Հետեւեալ օրը կէսօրին, հանգուցեալոյն յուղարկաւորութեան եւ թաղման ախուր հանդէսը խիստ վսեմաւոր եւ շքեղ կերպիւ կատարեցաւ։ Խումն բազմութիւն ժողովրդոց եւ Մեսրոպեան վարժարանին բոլոր աշակերտները այս սգալի հանդիսին ատեն կ'երթային։ Վարժարանին յարգոյ տեսուչները յուղարկաւորութեան մահագոյժ սեւ չուխան բռնած էին մեւեալկիր անտուկին առջեւէն, զոր կը բերէին իւր վաղեմի աշակերտները։ Այս կերպիւ սգալի թափորը հանգուցեալոյն տունէն ելլելով, սուրբ Մեսրոպեան Վարժարանը հասաւ, ուր արժանապատիւ Տէր Մարգար քահանայն դամբանական արտասուք ճառ մը կարդաց զոր յաջորդ թիւերնուս մէջ պիտի հրատարակեմք։

Արժանայարգ հանգուցեալը, 52 տարեկան եւ բնիկ Կոստանդնուպոլսեցի Խատեզէն էր, Իզմիր ամուսնանալով իւր բնակութիւնը հաստատեց այս քաղաքիս մէջ, իւր խոհեմ եւ բարեսիրտ բնաւորութեամբը, իւր առաքինի վարուքը յարգոյ եւ պատկառելի եղած էր ամէնուն առջեւ, եւ խիստ սիրելի իւր բոլոր աշակերտացը համար։ Սուրբ Մեսրոպեան վարժարանին յառաջադիմութեան եւ բարեկարգութեան սկզբնաւորութիւնը՝ ըստ մեծի մասին անոր բարենախանձ եւ եռանդուն աշխատանաց ու ազգասիրական յորդորանաց արդիւնքն է։ Թող հայկազանութեան մէջ, քաջ Իտալերէն լեզուին մէջ, լուսահոգի Պատուելին Գաղղիերէնին եւ Լատիներէնին եւս ըստ բաւականին տեղեակ էր եւ Մեսրոպեան դպրոցին մեծ պատիւ կ'ընէր իւր այս պատուական լեզուագիտութեամբը, եւ իւր պարկեշտ ու քաղաքավարական ընթացքովը եւ իւր սիրալիր ընդունելութեամբը, որով կը յորդէր ազգային ու Եւրոպացի երեւելի ճանապարհորդները, որ ի սկզբանէ անտի յառաջս այցելութեան կուգան Հայոց դպրոցներուն։

Ահա այսպիսի է մեծ ու ցաւալի կորուստը, որուն վրայ կ'ողբան այսօր Իզմիրի Հայ ժողովուրդը եւ Մեսրոպեան դպրոցին աշակերտները։

Ցիշեալ դպրոցը՝ ի նշան սգոյ գոց պիտի մնայ մինչեւ երկու շաբթի օրը»։

(Արեւելոյս Առաւոտեան թիւ 540։)

Անուանակ իր դամբարանին արձանագրութիւնը.

Ռուբէնի
Անդրէաս
Փափազեան
Բարեջան տեսչի
Եւ
Բազմարդիւն
Վարժապետի
Ս. Մեսրոպեան
Վարժարանին
Ձմիւռնիոյ
Չոր ծաղկեցոյց
Չաս հաս եւ վեց
Կանգնեցին
Աշակերտք իւր
Շնորհապարտ
Ծնեալ ի 11 Ապրիլի 1806
Փոխեալ յաստեացս ի 6 Մարտի 1857

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ· — «Կենսագրութիւն Ռ. Անդրէաս Ց. Փափազեանի» (Ս. Փափազեան 1858). — «Հայք ի Զմիւռնիա» (Հ. Քօսեան). — Տարեցոյց Նշան-Պապիկեան (Մ. Նուպարեան). — *Արշալոյս Առաւոտեան* թիւ 540։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔՀՆՅ. ՏԷՐՋՆՑԻ ԵՒ ԻՐ ՈՐԴԻՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԶ

(ՏՊԱՐԱՆ ՀՌՈՎՄ, ՎԵՆԵՏԻԿ 1584—1587)

Քահանայ մըն էր Յովհաննէս Տէրջնցի, ինչ պատճառաւ ձերբակալուած է, անշուշտ Ամիթ կամ Տիգրանակերտ քալելէն՝ որպէս ենթադրութեամբ կամ կասկածով եղած պարծ հանէին, յայտնի չէ թէ ինչո՛ւ Տէրջնցի կոչուած է։

Իր կոչակին՝ Իսախըբաչէի մահուամբ երկու աղջիկ, և հօր տարեկան մանչ մը որք կը մնան։

202. Տէր Յովհաննէս քհնյ. Տէրջնցի

1583ի մկրտութեան, կաթոլիկութեան և կամ ուրիշ որ և իցէ պատճառով կը տեսպուի Հռոմ երթալ։

Հռոմ երթալով հան կը ծանօթանայ Սբգոարի որդւոյն Սուլթանչահի և որուն ընկերանալով կը տպագրէ 1584ին Գրիգորիան Տումարը։ Սմուռնոյն մահուանէն չատ տարի ետքն է անշուշտ որ այդ ճանապարհորդութիւնը ըրած է որովհետեւ իր հետն է նաև իր Յակոբատուր որդին, չափահաս պատանեակ մը, զոր իրեն օգնական կամ ինչպէս ինք կը յիշէ Թելադրիչն կը կոչէ իր ձեռք զարկած գործին։

Այս տպագրութիւնը յաջողցնելէն ետք (1585—1586) կը մտադրէ հայրենիք վերադառնալ և արդէն քահանայական ճամբորդութիւն ըրած էր, երբ անակնկալ կերպով զինքը կը բռնեն ու կը բանտարկեն, ինք բանտարկուելու արժանաւոր յանցանք կամ վնաս մը ըրած չըլլալը կը գրէ յիշատակարանի մը մէջ, և յայտնի չէ թէ

Ահաւասիկ այդ յիշատակարանը.

«Այս է տալ և յիշատակարան ի վերայ անուանս.

Ես եմ և գիտեմ՝ ձեր առաց կոխան, ունկն դնել այսպիսի բանին,
Որ ես պատմեմ փոքր մի զանցս իմ գիտելս իմ ի գոյն տալի։
Երբ որ եղէ այրի գերիս՝ ի Համիթ մայրաքաղաքին,
Մնաց երկու աղջկունս և տղայ մի հօրն անի.
Ախճան-են առնգային տարակուսիլ եա իմ անձին.
Ենան գիս յիմ որբերացն, ած ի Հռոմ յերկիրն Լատին։
Որժամ կամեցայ յիս պառնալ, գի վերջ արի գիմ առաջին,
Գոյն աւուր ճանապարհ չորքս միամիտ յիմ ճանապարհին.
Երդ վկայ է Տէր Աստուած՝ որ ծածկատես ամէն գաղտնին.
Զի վնաս լինչ ոչ գործեցի՝ գի արժանի լինի բանտին.
Եան իմ մեղացն որ յառաջ կայր՝ որ լինչ գործեալ յիմ երկրին,
Փութանակի ասաի հասան մի բան միով կա...
Երդ երբոր այն պատահեցաւ լեցին,
Ի Հռոմայ Թուղտ առաքեցին ի քաղաքին... ասեն...»

1587 Յունուարին Տէրջնցի Վենետիկի մէջ տպագրած է Սաղմոսարան մը որուն սկիզբը կը գտնուի իրեն և իր որդւոյն Յակոբատուրի պատկերները (տես Թիւ 202) և նաև հետեւեալ յիշա-

ատկաբանը. «Յիչա՛ զինզ Տէր յորժամ գաս արքայութեամբ քո և ողորմեա մեզ. Տ. Յովհաննէս Տէրզնցին և որդին Հայաստուր Դաւայք Աստուծոյ և յիշողաց, ՌԼԸ (1035=1586)։ Յիչատակարան է սակաւիկ վասք Աւետարանութեան Երրորդութեան Հօր և... Աւարտեցաւ գիրս ձեռամբ Տէր Յովհաննէս Տէրզնցոյս և որդւոյ իմոյ Հայաստուրին ի Խիֆն ՌԼԶ (1036=1587) ի մայրաքաղաքն Վենետիկ, ընդ հովանեաւ Մարկոս աւետարանչին ի թագաւորութիւնն Պապքուայ Ջիմօնին, ի պատրիարքութիւնն Տաճառ Թրխզատոյ, և Բանատուն Տաճառ Ալբերդին, ձեռնասուբ հօճայ Շահնօղաուն և հոգևոր որդւոյն իմոյ Աստիսանոսին և այլ Տաղեցոյց զոր Տէր Աստուած ասցէ քոսորիկ իւրոց։ Այլ զկարասկան Բալչեցին յիշեցէք ի Քրիստոս զաւար բազում օգնութիւն հասցց մեզ։ Այլ և զերիս արկանեմք առից ձեռոց մոխրամածիկ և սրտաստուպից հառաչմամբ հայցելիք և մաղթելիք ի Տէնչ. զի մի ողորմալիս արժանչ առնէք զկնոջէ իմ զԻնասխրիշէն և զմայր իմ զՄարիամն և զհայրն իմ զՅովանէսն զխոհակալն առ Աստուած. և յիշողացն և յիշեցելոցս Աստուած ողորմեսցի յիւր միւսանգամ գալստեան ամէն։»

Տէրզնցի իր որդով Վենետիկէն կ'անցնի Մարսէլ և հոն հայերէնի կը թարգմանէ Le Chevalier Paris et la belle Vienne անուն վիպասանութիւնը ասանաւոր չափով, ինչ որ 1587ին ապրող, Փարիզի մատենադարանին մէջ գտնուած այն գործին նմանութիւնը չունի, կ'երեւի ուրիշ նման գործէ մը թարգմանած և կամ հեռուէ ութեամբ գրուած է։ Գրքին վերջը հետեւեալ յիշատակարանը կայ.

«Յիշատակ թարգմանչի տաղիս.
Զարիւք պինդ լի երես որ կայ՝
Տրտիալ մածիմ ասացք վերայ.
Եղբայր, լեզուով մի յիս զբծայ,
Բանիս հոգուս օգնիչ ասայ.
Յորդ սրտաստուք գոչեմ ասա,
Ողորմեցէք որպէս Յուդայ.
Վիպոյն իմ Տէրն է, կրկին վկայ.
Ապաչակիմ, ձայնըս կու գայ.
Նա որ ասէ մի Տէր ողորմեա՝
Եղկելոյն այն որ կու կենայ,
Ի յա(ն)զնելին առնու և խնդայ,
Տրամադրեալ սա ի Ձրաւոյ
Էր ի քաղաքն Մառչելիա.
Բանիկ թուին մերոյ Հայկայ
Չերդ և հազար և երեսուն կայ,
Նոյ աւելի եւս վեցամեայ.
Ցվերջ ամառն յամսոյ ոգոյ.
Որ և երկրիս այս մեծ արքայ
Յներիքոս (Ենրիկոս Զ) կոչեն զնա,
Այլ ես յորդով քաղաքս ուղղայ.
Սիրտս իմ կամի որ միշտ երթայ.
Այլ ճանապարհն երկրի սորայ՝
Յամաքն և ծովէն կապեալ ճեայ,
Յաւտարութիւնըս մաշեցայ,
Որ ի երկիրըն Ցռանցոյ.
Այս ինչ ցաւ է, կայ և ճեայ,
Կատարեցաւ բանս»։

Այդ գործը հայերէն չափով թարգմանուած է Փռանկ լեզուէ, որ երէկ ուրիշ լեզուագէտի օգնութեամբ ալ եղած լլայ, գործեալ արդիւնաւոր է Յովհաննէս, քանի որ հին Փռանկ լեզուն և անը դժուարին է։

Տէրզնցի Հռոմ եղած տաեն 1583 թուականին, Հայոց վերակացու կամ իչխան նշանուած Սուլդանչահի (Սրբազար տպագրչի որդին) և ուրիշ պետուրոց կողմէ երկայն նամակ մը գրած է արձակ և տաղաւոր Երուսաղէմի Դաւիթ Պատրիարքին, հրաւիրելով որ ընծաներով Հռոմէ գայ և տեսնէ Գրիգոր ԺԳ. Պապուն ըրածները տանուտէրդ նոր տարւոյ հաստատութիւնը, գոր և յաջորդ տարին 1584ին թարգմանելով տպագրեց Հռոմի մէջ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Պատմ. Հայկ. տպագրութիւն Զարբհանելեան. — Հայ-Վենետ. Աիրեան. — Պատմ. տպագր. Լեո:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Պ. ԽԱԼԻՊԵԱՆՑ

1790 — 1871

Յարութիւն Պ. Խալիպեանց ծնաւ է Նոր-Նախիջեւանի մէջ 1790 Փետրուար 22ին, իր պապն էր Յարութիւն Ստամպօլեան որ իւոյ կոչուեր է Խալիպեան, 1760 թուականին Յարութիւն ազա Խրիմէն եկած է Ազովի քաղաքին քովերը պետք, Խրիմա այդ քաղաքը թէոդոսիա, իր բնակութիւնը տասնամեակ, անոնց Մնեցի ժողովուրդին հետ մանրմասներ և մեծ յարգ ու պատիւ ունեցեր էր, երբ Խրիմա Հայերը Նոր-Նախիջեւան գաղթել կ'ուզեն 1777ին, ժողովուրդը զինքը պատգամաւոր կ'ընտրէ, որ երթայ Ազովի կողմերը և իրենց յարմար տեղ մը բնակութեան համար։ Այդ գործը յաջողութեամբ աւարտելով դարձեալ ժողովրդին խնդրանքով Պետերբուրգ գացեր է ուր՝ Նախիջեւան գացող Հայերուն համար կառավարիչ կացուցիչէն ընդուներ է պարգեւավճիռ մը որուն առանձնաշնորհումները երկար տարի վայելեցին Նախիջեւանի Հայերը։

Յարութիւն ազա Փիլիպպոպոլիս մէջ կը վաճառէր, իր որդին Գօրս Խալիպեան Նախիջեւան գացող ժողովրդեան գլխաւորներէն ըլլալով, մեծամեծ օգնութիւններ կ'ընէ ժողովուրդին և Ռուս սերտութեան կողմէն ալ տարեցան արժանանալով կը վաճառէ ազգ հասակին մէջ որ Թողալ Յարութիւն Խալիպեան իշխանը։

Յարութիւն իր նախնական կրթութիւնը կը տառնայ Կառավարչապետութեան վարժապետէն, իր ընկերներուն մէջ ամէնէն յառաջդիմը կ'ըլլայ, այնպէս որ երկու տարուան մէջ կը տարբի քերականութիւն և հարստասիրութիւն։ Տասնեակ է 1815ին, վերադարձով Նախիջեւանցի Օտարպաշեան Գէորգի։

Յարութիւն Խալիպեան չորս անգամ չարունակաբար ընտրուեցաւ Քաղաքական գլուխ (Ռուսերէն Գոլովա) պաշտօն, զոր վարեց տասնեւրկու տարի և Տէրութենէն ընդունեց Խորհրդական պատուոյ տասիճանը։

Խալիպեան Յարութիւն իշխանը պարզ և հասարակ, միանգամայն խոհեմ ու խորագէտ բնաւորութեամբ և գործունեայ, հայրենասիրութեամբ սիրելի և պատկառելի եղած է թէ մանակի քաղաքացիներուն, որոնցմէ օգտակար ուզեր է իր անձէն աւելի ազգին պէտքերուն համար։ Իր իշխանութեան ժամանակ Նախիջեւանի ազատութիւնները և արտօնութիւնները անոնց պահպանել յաջողելով՝ քաղաքին մեծաման օգուտներ բրած է։ Երկու անգամ Նախիջեւանը ազատած է ծանր պարտքերէ որ Տէրութենէն կը պահանջէր՝ մօտաւորապէս 442 հազար բուպլիէն աւելի, Խալիպեան այդ պարտքերն ազատելէն զատ նաեւ քաղաքին մէջ հաստատած է դեղարան, գաւառական դպրոց և Լիմանատուն, ապէ զատ գատական գործերուն յատուկութիւն մը տուած էր որով 1844-ին՝ երբ կառավարութենէն քննիչ եկած է, գոհ մնալով ի վարձ իր ծառայութիւններուն Տէրութենէն ընդունած է անգամ մը թանկագին ժամացոյց և երկու անգամ ալ Զարին կողմէ բարեհամբոյրի նամակ։

Իր գործերուն մէջ ամէնէն նշանաւորն է երջանկայիշատակ Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսին հետ ունեցած մտերմութիւնը և իրեն յանձնուած ծանր պաշտօնը(*)։

Ներսէս 1805 թուականէն մտերիմ հարաբերութիւն ունեցաւ իշխանին հետ երբ ան պատանի՝ Ռուսաստանէ Վարժապետի կոչ կը տարէր։ Ներսէս այն առեն ծայրագոյն վարդապետ էր։

Յետոյ 1828-ին երբ առաջնորդական պաշտօնով Թիֆլիզէն Էջմիածին կ'երթար, Նախիջեւանէն անցած ժամանակ դարձեալ մտերմացաւ Յարութիւն Իշխանին հետ, իսկ 1842-ին ակռաւոր յանձնել վիճակին մէջ եղած եկեղեցական գրութիւնները ժողվելու, գրուած գումարները հաւաքելու և իր կոչը ամբողջ պահելու հոգը։ Տեսնելով այս գործին մէջ անոր ցոյց տուած եռանդը և հաւատարմութիւնը, հետզհետէ այնքան աւելցուց անոր վրայ վստահութիւնը որ վիճակին հոգեւորական գատարաններուն վերատեսուչ անուանեց, Կաթողիկոս ըլլալէն ետքն ալ

(*) Ընթերցողը կարդալով Գատիանեան քահանայի կենսագրականը կրնայ լաւ գաղափար մը կազմել Խալիպեանցի մասին։

Մայր-Աթոռին գործակատար անուանեց զինքը։ Այսչափ վստահուած պաշտօներ, ոմանց չափազանց երեւցան և ահա ժողովուրդը կուսակցութիւններու բաժնուեցաւ որ տեւեց քանի մը տարիներ, մինչեւ որ Իշխանը իր հաչիւները ներկայացուց և բոլոր դրամները յանձնելով իր հարըստութենէն ալ մաս մը տրամադրեց Նախիջեւանի Ս. Խաչ վանքին մէջ եկեղեցական վարժարան մը

203. Յարութիւն Պ. Խալիպեանց

բանալու համար, այն տեղը, ուր երջանկայիշատակ Հայրապետը մատնանիշ ըրած էր։

Ասկից զատ 1859 Յունիս 25ին Խալիպեան Իշխան իր տունը հրաւիրելով Առաջնորդը Բէկնազարեանց Յովհաննէս վարդապետը և քաղաքին գլխաւոր իշխանները ամէնը 14 անձ, անոնց կը յայտնէ թէ կ'ուզէ Թէոդոսիոյ մէջ բացուելիք Ազգային Ուսումնարանին չէնքին ծախքը ինքը տալ այն է 200,000 ֆրանք, Առաջնորդը շնորհակալութեամբ կ'ընդունի այս խոստմունքը և մեծանուն բարերարին խոստում կուտայ որ դպրոցին անունը ըլլայ «Խալիպեան Ուսումնարան Ազգիս Հայոց» և քսան աշակերտներ ձրի դաստիարակուին մէջը «Խալիպեան Սանք» անունով, այս մասին թուղթ մը գրուեցաւ և ներկաները իբր վկայ ստորագրեցին։

Այսպէս Թէոդոսիոյ Ուսումնարանին հաստատութիւնը տեղի ունեցաւ 1860ին։

Նոյն տարին Մայիս 17ին կ'օծուի Ս. Յարութիւն եկեղեցին որ նոյնպէս Իշխան Յարութիւնի ձեռնտուութեամբ շինուած է։ Խալիպեան նաեւ Տպարան մը բացաւ Թէոդոսիոյ մէջ Ուսումնարանին մօտ, ուր բաւական գրքեր տըպագրուեցան. հեղինակուած Գաբրիէլ Եպիսկոպոս Այվազովսքիէ և Գալֆաեան Ամբրոսիոս Խորէն վարդապետներէ. «Մասեաց Աղաւնի» և «Ծիածան Հայաստանեայց» թերթը իր հինգերորդ տարիէն սկսեալ կը տպուի Խալիպեան տպարանին մէջ։ (Տես թիւ 197)

Մեռած է 1871 Ապրիլ 24ին։

Հաճոյքով կը հրատարակենք Հ. Սրմօն Երեմեանէ Խալիպեան վարժարանի մասին գեղեցիկ մէկ գրուածքը։

ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ

Հիմնադիրն է Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Այվազեան։ Մեր հայկական նշանաւոր անձնաւորութեանց շարքին մէջ, երբեմնի Մխիթարեան այդ դէմքը, իր ազգանուէր գործունէութեամբ համբաւաւոր դիրք մը ունի։ Արդիւնաւոր է իր կեանքը, վասն զի պաղաբերելու գաղտնիքը իրեն ծանօթ էր։ Գիտցեր է համակրելի ըլլալ։ Գրաւիչ քաղաքական բնաւորութեամբ օժտուած՝ յաջողեր է յաղթել խոչընդոտները, և իրագործել այն գաղափարները որ իրեն համար բարի և օգտակար երեւցեր են։ Ազգին մէջ արդէն պակաս չէին նշանաւոր ուսումնարաններ, ատոնց հետ մրցելու համար, պէտք էր ոչ միայն բարոյական այլ և նիւթական մեծ ուժ։ Վարժարան մը հիմնելու համար չեն բաւեր տաղանդ, գիտական պաշար, դաստիարակութեան ընդունակութիւն։ Դրա՛մ, յաւիտենական դրամը անհրաժեշտ է։

Այվազեան՝ Խալիպեան վարժարանը հիմնելու գաղափարով օրօրուած, միայն իր ուսումնական պաշարը ապահով կը տեսնէր։ Դրամը կը պակսէր։ Ինքը գիտէր խոչընդոտները ոտնակոխ ընել։ Երբ Փարիզ էր, կ'աշխատէր Ռուսաստանի մէջ կանգնել վարժարան մը, ո՛չ տարրական այլ բարձրագոյն։ Այդ իր նպատակին հասնելու համար, կը թղթակցի Ռուսաստանի պաշտօնական անձնաւորութեանց հետ։ Ռուսին տրամադրութիւնը Այվազեանի համար նպաստաւոր էր։ Գաղափարի տէր վարդապետը կ'երթայ Կ. Պօլիս և հոն Պատրիարքարանի նշանաւոր անձնաւորութիւնները շահեկան կը գտնեն Ռուսաստան հայ վարժարան մը հիմնելու գաղափարը։

1857 Յունիս ամսոյն սկիզբներն Այվազեան իր հայրենիքը՝ Թէոդոսիա էր։ Կը դիտէ հանրութեան տրամադրութիւնը. ամէն մարդ իրեն

գազափարակից կը գտնէ դպրոց մը հաստատելու համար։ Կը գրէր այս մեծանուն եկեղեցականը. «հարկաւոր էր ուրեմն, գլխաւորապէս հարաւային Ռուսաստանի՝ երկրորդաբար Տաճկաստանի հայ ազայոց համար այնպիսի ազգային միջակ Ուսումնարան մի, յորում աշակերտք գիշեր ցորեկ մնալով՝ ընդունէին ազգային կրթութիւն և բարոյական դաստիարակութիւն. գոնէ վեց տարի ժամանակով, և նորա մէջի ուսմանց ընթացքը աւարտելէն յետոյ՝ կամեցողը կարենար իւր ուսմունքը կատարելագործել Լազարեան ճեմարանին մէջ, կամ Փարիզ, կամ թէ Մոսկուայի և Փեթերպուրկի համալսարաններուն մէջ»։ Գեղեցիկ գազափար, իր վարժարանը որով պիտի ըլլար համալսարանական հաստատութեանց պատրաստող աշակերտներու համար լիկիոնական կրթարան մը։

Տեղացի հեղինակաւոր անձնաւորութիւնները՝ կ'իմացնեն Այվազեանին, որ Նախիջևանի և Պեսարապիոյ վիճակին եկեղեցական դրամները երկու անձանց ձեռքին մէջ անգործ է մնացած, ատոնք տէրութեան և հոգևոր առաջնորդին միջոցով կարելի է օգտակար ընել մտադրեալ ուսումնարանին համար։ Եւ ասոր համար, պէտք եղած պատրաստութիւններ կը տեսնուին։ Այվազեան Փեթերպուրկ կ'երթայ. ինքը պետական հեղինակաւոր անձանց հետ ծանօթութիւն ունէր։ Կորչակով իշխանէն իր ուսումնարանին համար նպաստաւոր խօսքեր կ'առնէ. և կ'երթայ նաև ներքին գործոց Ոստիկան Լանսքո՛յ կոմսին. որ սիրալիր ընդունելութենէ վերջը կ'իմացնէ թէ Վեհափառ կայսեր կամքը այս է որ դուք լինիք Նախիջևանի և Պեսարապիոյ հայոց վիճակին Առաջնորդ՝ ի տեղի Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին, իսկ նա պիտի փոխադրուի Աժտէրխանի Աթոռը, որ Բարսեղ Արքեպիսկոպոսին վախճանելէն ի վեր պարապ է։ Տէրութիւնը կը յուսայ որ այս կարգադրութեամբ, կարող էք դուք աւելի դիւրութեամբ հիմնել ու կառավարել այն ազգային ուսումնարանը՝ որոյ նախագիծը և նպատակը հաճոյ եղած է կայսեր։ Եթէ, ձեր կողմանէ դժուարութիւն մի չունիք այս պաշտօնը յանձն առնելու, խօսք տուէք ինձ համարձակ, վասն զի Կայսերական հրովարտակը պատրաստ է և միայն կը մնայ ստորագրութիւնը։ Այվազեան յանձնառու կ'ըլլայ։ Կը յաջողի Նախիջևանի մեծամեծներու և Խալիպեանի միջև ծագած եկեղեցական խնդիրը կարգադրելու. և յիշեալ եկեղեցական գումարէն զատ՝ Յարութին աղայ Խալիպեան իր գանձանակէն մեծկակ գումար մը կը դնէ Այվազեանի տրամադրութեան տակ, որպէս զի Թէոդոսիայի մէջ բացուի Խալիպեան անուամբ ուսումնարան մը։ Դրամատէրը Նախիջևանի 12 իշխաններու առջեւ կը յայտնէ Այվազեան առաջնորդին. թէ «լսել եմ որ դուք դիտաւորութիւն ունիք և Տէրութենէն հրաման առած էք ազգային Ուսումնարան բանալու ի Թէոդոսիա. կ'ուզեմ որ այն ուսումնարանին չէնքը ես կանգնեմ իմ սեպհական փողովս, և նորա ծախքը՝ զոր կը հաշուեմ 50,000 բուպլի արծաթ, այժմ իսկ կը համրեմ ձեր առջեւը։ Այս փողը ձեր և իմ կնքովս կնքուած կը մնայ մօտս՝ մինչև որ Ուսումնարանին բացուելուն համար պէտք եղած Կայսերական վճիռը կամ հրովարտակը ընդունինք... Միայն թէ ես այն նուէրը երկու պայմանաւ կ'անեմ. մէկը այս՝ որ Ուսումնարանը իմ անունովս ասուի Խալիպեան Ուսումնարան և երկրորդը այս՝ որ մէջը 20 աշակերտ ձրի ուսում առնուն, և նոքա ասուին Խալիպեան սանիք։»

Այդ դրամատէրը պայման կը դնէ, որ իր վարժարանին մէջ անխտիր աշակերտ առնուի հայէն, կաթոլիկէն և բողոքականէն, կ'ուզէ հայ համազգային հաստատութիւն մը։ Ոչ-Լուսաւորչական հայերը ազատ ըլլալու էին կրօնական գիտութիւններէն. անոր վերահսկողը կ'ուզէր որ ըլլար Այվազեանը, որ ինքնիշխան էր իր գործին համար։ Սակայն ամէն տարի ան պարտական էր վարժարանի մասին տեղեկութիւն և հաշիւ ցոյց տալ Օտեսա գտնուող Ուսումնական խնամակալութեան։ Վարժարանը լիսէի ծրագրով կը բացուի Թէոդոսիայի մէջ 1858ի Հոկտ. 12ին։ Այդ ուսումնարանին տեսուչ (Ինսփէ՛քթօր) կը հաստատուի Սարգիս Աւետիքեան Տիգրանեանը, որուն ռոճիկ կը սահմանուի տարեկան 1500 բուրլի արծաթ. և բացի այդկէ ձրի բնակարան, ճրագ և վառելիք։

1862՝ Սեպտ. 8ին Խալիպեան ուսումնարանին նորակառոյց չէնքի հանդիսական բացումը կը կատարուի. մինչև այդ թուականը նորահաստատ վարժարանը արդէն չորս տարուան կեանք մը ունեցած էր։ Հիմնադիրը Այվազովսկի իր ուսումնարանը չի կրնար երկար տարիներով զեկավարել. ան չատ թշնամիներ ունենալով, զինքը ազգին առջև կասկածաւոր ցոյց կուտան

Գործիչ մը կարելի չէ որ չի հալածուի. բնականաբար Արվազովքի վարպապետը կը հալածուէր և իր մեծ ընդունակութենէն ոչինչ չէր օգտուեր. հակառակորդները միշտ կոյր են, անձնական կիրքը հանրական չահերը դիտելու համար աչք չունին։

Իր աշակերտները անհաւն հետաքրքրութեամբ կը դրուատեն իրենց վարպետին գաղափարական յատկութիւնները։

(Աղբիւրներ.— Մասեաց Աղաւնիին 2.— Հ. Ս. Երեմեանցի «վարժարանաց պատմութիւն» անտիպ գրքեր։

ԱԲԳԱՐ ԴՊԻՐ ԹՈԽԱՏԵՑԻ

ԵՒ

ՈՐԴԻՆ ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ

Երկրորդ տպագրիչ ի Վենետիկ եւ ի Պոլիս 1565—68

Սաֆար՝ որ Հայ լեզուին մէջ Արգար կը կոչուէր, որդին էր Մահդասի Ամիրպէկի և Սենեքարիմ Սերաստացւոյ փոքր Հայոց Թագաւորին սերունդէն, որուն ծնողքն և մանուկն Թուականը, ինչպէս նաև որո՛ւ աչակերտ ըլլալը Թէև յայտնի չէ, պէտք է սակայն իր ժամանակին նշանաւոր գրագէտներէն մէկը եղած ըլլայ, որ «Գոլիս» մակդիրը արուեր է իրեն և մեծամեծ գործեր յանձնուեր է։

Մխայէլ կաթողիկոս Էջմիածնայ մէջ նեղուելով Պարսկոյ տարատարբերութենէն՝ 1562ին ուժգնացեր Սերաստիա իր տոյրներէն կ'երթայ, հոն չատ մը եպիսկոպոսներով, որոնց անուններն հոքի պիտի անունէ, ժողով կը գումարէ, և կչելով Թոխատցի Արգար գրիչը իր նախորդ Հառ կը գրկէ զայն՝ անոր Սուլթանշահ արքային և Ալիքսանդր քահանայով և վարժարանէն կ'ուզեն գուրս ձգել։ Այլապէս 15,000 բուրլիի պարտք մը ցոյց կուտայ. վարժարանը կը սուժէ. բարերարը այդ պարտքը վճարելու կարողութիւն չունենար։ Հակառակորդները կը սպասէին պիտի, որով ան նախիջևանի և Գեսարացիոյ առաջնորդական պաշտօնէն կը գրկուի ու կ'արտաքսուի նաև իր հիմնած վարժարանէն։ Սարգիս Տիգրանեանին կը յանձնուի անօրէնի պաշտօնը։ 1871 ապրիլ 16ին աէրութիւնս հետագրով կը գոցուի վարժարանը, որուն հաստիքը օգտակար կ'ըլլար 1874 օգոստոսի 13ին, նոր Նախիջևան բացուած ազգային նոր ուսումնարանին մը։

Գործիչ մը կարելի չէ որ չի հալածուի. բնականաբար Արվազովքի վարդապետը կը հալածուէր և իր մեծ ընդունակութենէն ոչինչ չէր օգտուեր. հակառակորդները միշտ կոյր են, անձնական կիրքը հանրական չահերը դիտելու համար աչք չունին։

Իր աշակերտները անհաւն հետաքրքրութեամբ կը դրուատեն իրենց վարպետին գաղափարական յատկութիւնները։

(Աղբիւրներ.— Մասեաց Աղաւնիին 2.— Հ. Ս. Երեմեանցի «վարժարանաց պատմութիւն» անտիպ գրքեր։

Երկրորդ տպագրիչ ի Վենետիկ եւ ի Պոլիս 1565—68

Սաֆար՝ որ Հայ լեզուին մէջ Արգար կը կոչուէր, որդին էր Մահդասի Ամիրպէկի և Սենեքարիմ Սերաստացւոյ փոքր Հայոց Թագաւորին սերունդէն, որուն ծնողքն և մանուկն Թուականը, ինչպէս նաև որո՛ւ աչակերտ ըլլալը Թէև յայտնի չէ, պէտք է սակայն իր ժամանակին նշանաւոր գրագէտներէն մէկը եղած ըլլայ, որ «Գոլիս» մակդիրը արուեր է իրեն և մեծամեծ գործեր յանձնուեր է։

Մխայէլ կաթողիկոս Էջմիածնայ մէջ նեղուելով Պարսկոյ տարատարբերութենէն՝ 1562ին ուժգնացեր Սերաստիա իր տոյրներէն կ'երթայ, հոն չատ մը եպիսկոպոսներով, որոնց անուններն հոքի պիտի անունէ, ժողով կը գումարէ, և կչելով Թոխատցի Արգար գրիչը իր նախորդ Հառ կը գրկէ զայն՝ անոր Սուլթանշահ արքային և Ալիքսանդր քահանայով միասին, պաշտօն տալով որպէս զի նախ փչեն Ս. Պատին առաջին պաշտօնքը ու առաջին երգումնէքը, երկրորդ խնդուն Հառմայեցոց միաքը թէ՛ ինչ կը խորհին հայոց նկատմամբ, երրորդ որպէս զի չժմարեցնէ զանոնք Հայոց վարդապետական ապրին փրկութեանը, Չորրորդ միջնորդ ըլլայ Հայոց հայրապետանոցին դէպի Հառմ ճամբորդութեան, Արգար իր հետ կը տանի միաբանութեան մեռած, ողբի խոչ, օրհնեալ մատնի և Թէոդորս վկային նշխարները բնակելու համար առ նորին Արքայքին։

Արգար ճամբան երթալ առնի կ'ուչանայ, յիշեալ կաթողիկոսն ալ առնի մը հոգը Էջմիածնի կը վերադառնայ։ Սակայն երբ Արգարէն բնաւ լուր չառնեն, բայց անկէ ոչ անոր Կիպրոս հասնիլը կը ծանուցանէր, իր Եպիսկոպոսաց

հաւանութեամբ միևնոյն իմաստով ուրիշ գիր մը եւս կ'ուղղէ, յիշատակելով անոր մէջ նաև Աբգարու նուիրակութիւնն, այդ գիրը Աբգարէն առաջ Հռոմ կը հասնի, և որուն բովանդակութիւնը լատիներէն թարգմանուելով՝ Եթովպացի կամ Հնդիկ Մկրտիչ անուն անձէ մը, սակաւ ինչ ծանօթ Հայ լեզուին, Ս. քահանայապետին կը ներկայացուի։ Պիոս Դ. կարդալով այս գիրը՝ Հռոմայ մէջ փնտռել կուտայ Աբգարը որ չգըտնուիր, վասն զի դեռ չէր հասած, բայց քիչ ետքը (1564) Աբգար կը հասնի իր ընկերներով միասին, և Ս. Քահանայապետէն ընդունուելով կը ներկայացնէ հետը բերած ընծաները և պաշտօնական թուղթերը, որոնց մէջ կային այնպիսի

204 — ԱԲԳԱՐ ԴՊԻՐ ԹՈԽԱԹՑԻ

205 — ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ (ԱԲԳԱՐԻ ՈՐԴԻՆ) *Մարմ Անտոն*

կը չնորհէ Հայոց Ս. Լաւրենտիոսի եկեղեցին իբր հիւրանոց Ս. Պետրոս եկեղեցւոյն մօտ, իր ինչքերովը և ժամատունովը միասին. իսկ Աբգարու՝ ձեռնտու կը գտնուի Հայկական ապագրութեան գործը դիւրացնելու համար, որ արդէն անոր միտքը գրաւող գործերէն մէկն էր։ Բայց այս ամէն եղելութեանց վրայ ի՞նչ պատասխան տրուեցաւ Միքայէլ կաթողիկոսին, Զամչեան Հայոց պատմութեան մէջ կ'ըսէ՝ թէ «անյայտ է, սա ստոյգ է որ այն ժամանակէն ետքը Հռոմայ քահանայապետները միշտ գթալիր աչքով նայեցան Հայ Ազգին վրայ։» Սակայն ինչ որ Զամչեան անյայտ է կ'ըսէ, մենք պիտի յայտնենք զայն հետեւելով Աբգարու որդի Սուլթանշահին՝ նուիրակութեանս թուականէն 20տարի ետքը ակա-

ծածկագիրեր, զորս Աբգարը միայն կրնար կարդալ։ Այս ամենուն համար գոհունակութիւն կը յայտնէ նորին Սրբութիւնը, և սիրով կը մեծարէ Աբգարը, և անոր հետեւորդները։ Պիոս Դ. նկատի առնելով Աբգարին իմաստուն խօսքերը՝ կ'առաջարկէ ի գիր մատուցանել Հայոց դաւանանքը. ան թէև կը հրաժարի այս ձեռնարկէն իր անկարողութիւնը պատճառելով, բայց Ս. Քահանայապետին ստիպանաց վրայ կը դիջանի, եւ Աղեքսանդր քահանային ձեռնտուութեամբ կը պատրաստէ զայն, որ նոյնպէս վերոյիշեալ Մկրտչէն լատիներէն թարգմանուելով՝ Աբգարու ձեռօք Ս. Պապին կը ներկայացուի, ուսկից շատ գոհ կը մնայ, եւ ի նշան իր գոհունակութեան նատես վկայութեամբ Հռոմէն գրած նամակին՝ ուղղեալ առ Թադէոս Բ. Էջմիածնայ կաթողիկոսն։ Բայց նախ պիտի յառաջ բերենք այս հնագոյն և միաէջ նամակին փոքրցուած լուսատիպ նմանահանութիւնը և անոր պատճէնը նոյնութեամբ, ամբողջացնելով միայն պատիւով գրուած բառերը, յատուկ անուանց սկզբնագիրերը գլխատառի վերածելով և սուրբ մակդիրին տեղ լոկ Ս. մը դնելով։ Աբգար դպրի նուիրակութեան վրայ լոյս սփռող այս նամակին բնագիրը, թէև աղճատ, խնամքով կը պահուի Անտոնեան Միաբանութեան մատենադարանը յՕրթաքէօյ Կ. Պօլսոյ, որ ձեռագրաց շարքին մէջ կը կրէ ՄԲ թուահամարը և ունի 80×29 սանթիմէթր մեծութիւն։

ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀԻ ՆԱՄԱԿԸ (Տես թիւ պատկեր 213)

. . . . . .

Զյօժարեցաք գալոյ յաթոռն յայս զի... ի կամօք ..... մի ի ձէնջ ոչ յանդգնեցաւ իշխել ոք ի շաւիղս... ցի զօրհանապազ թէ ուր է Աստուած քո, որ և նոքա ասեն հանապազ թէ ուր է պ.... և որ է բազում պատճառաւ նուազք և նուազք և ոչինչ են առ ազգս մեր.... ի սոսա ..... այր...., ահօրն:...րդ վասն բազում պատճառաց որ նախատանաց և..... նկս.... մաղթեմ զի եկեսցէ... զխնդիրն իմ իբրև ի վերայ երեսաց իմոց.... ըստասցիս ոչ միայն ի գահագլխաց այլ ամենայն դլխաօորաց և ամենայն իշխելոց նոցա։ Դարձեալ ծանիր..... ցժամանակիս գալս քո և պատճառես զպատճառս որ ոչ են պատճառ։ Այժմ ունկն արա ծառայի.... եկեալ եմ առաջի քո և խոստովան.... յանձն առնեմ քեզ զամենայն, ոչ թէ ի հպարտութիւն զա....իմ յերկինս է որ քննէ զսիրտս և զերիկամունս զի ի ծածուկ է ..... և ի բազմաց լուեալ ես որ մեք... ի Հռոմ. եկեղեցի առնուլ Հայոցն, սպիտալ լինել որ է հիւրանոց, մա....։ Սահմանէ և որչափ..... զմանց հնարեմ օգնել և աջողել ազգիս իմոյ վասն Աստուծոյ և հաւատոյ զի ի ազգէ միոջ եմք և ի հօտէ լուսաւորչին.. Հայաստանեայց։ Եւ մի... խոստովանիմ զի Տեառն վկայութեամբ ունիմ զհոտն իմ յաւելուածով ի կեանս իմ ինչս և ստացուածս և հարկս ի Ս. Փափուցն և ի Կարտինարէս Հայոցն և ի տանս մերոյ վրկ...թենէն, և փառօորել իմ ի յաչս մեծաց և փոքուց ըստ արժանեաց իմոց, և ոչ թէ կարօտիմ մարմնաւոր մեծութեան և փառաց, այլ տուօղն օր ըստ օուր կաջողէ ծառային իւրոյ։ Ապա միւս պակասութիւն ունիմ ոչ թէ անձին իմոյ առնել ջանամ այլ բոլոր ազգին իմոյ հակազնեացն. զի որպէս զիտութիւն ձեր սրբութեան զի ոչ սակաւ ժամանականց... միոյ Հայոց ազգէս ժամանեն ասա զի յամենայն երկրէ յորում հայցես ասա կան և որք դնացեալ են և որոց լուեալ եմք թէ գալոց են։ Եպիսկոպոս... նորդք, փարթամք և աղքատք, ոմն լա և կաղաղակէ թէ որդիքս գերի վարեցաւ և ինչս ոչ ունիմ որ թափեմ. ոմն թէ տուն և ըստացուած . . . ոմն թէ պարտատէլ եմ և անօգնական, ոմն թէ աղքատ և առանց կարեւորի, ոմն թէ օազակն կողոպտեաց զամենայն ինչս իմ, ոմն թէ ի ծովուն կօրծանեցօ բազմութիւն ստացուածոց իմոց։ ոմն թէ եկեղեցի կամիմ շինել, ոմն թէ անօթս եկեղեցւոյ չունիմք։ Եւ այլ բազում և անչափ. ոմն գալով որք բռնին ի հաւատոց հանեցալ են և խնդրեն ընակութիւն։ Եւ այլք որք վշտացեալ են ի բռնութենէ անօրինացն փախչելով անկանելով ասա. և ինձ զսոքա զամենայն սիրով և փափաքանօք գիրկ արկանեմ և ի ծոց առնեմ որպէս հովին զխաշինս նորածին և մխիթար լինիմ յղացն որ եկելոց են։ Ապա ոչ կարեմ զսիրտս նոցա և փափաքս նոցա ինչօք և արծաթիւք լցուցանել և յետ դարձուցանել, և ինձ մեծ ամօթ և պատկառանս թուի թոյլ տալոյ նոցա անկանել դրանէ ընդ դուռն... մուրանալ. զի ծաւալեալ են այժմ Հայք զերկիրս զայս բովանդակ ի ծագէ մինչև ի ծագ. և բազում ևս առասպելս կարծի և անկանին ի բանտ և ի զնտան և ի հեռի աշխարհէ աղաղակեն առ ի թէ...։ Որչափ կարն իմ է օգնական լինիմ նոցա կարողութեամբն և զօրութեամբն Աստուծոյ, և այս բանիւն բազում պակասութիւն և ամօթ կու ձգի և տարածի ի վերայ ազգիս Հայկազնոյ։ Եւ ես ի յայս խոր արտմութեանս կամ զօրհանապազ. այլ ի յօուր մի թէ վերին ազդեցութիւն էր թէ կամս մտաց իմոց յորդորեաց զիս զի այսպէս պարտ առնել Հայոց ազգիս եկելոցն ասա. զի զկարօտեալս ընչիցն ըստ չափոյն չափոյ առնել արժան իրաւամբք այսպիսի զի ի ձեր սուրբ իշխանութենէդ գայցեն ասա ձեր մատնահարաւն և ձեր ձեռնագրիւն և ձեր վկայութեամբն առցեն զիւրաքանչիւրն և դառնայցեն, և որք ընակութիւն խնդրեն տացից ըստ չափոյ անդ՝ և այգիս և արմտիս և ընակեսցեն և ժառանգեսցեն. զի են ասա երիս տունս որդովք և դոտերովք և ոչ ունին քայլոյ մի չափ ժառանգութիւն. և ինձ թէպէտ որ ըստ կարեաց իմոց հովեմ այլ զարժանն ոչ կարեմ առնել. զի ես մի մարդ եմ և աղաղակողս առ իս բազում. Արդ այսպէս յայտ լիցի բանս այս հօրս մերոյ հոգևորի Պատրիարգ Տէր Թաթէոս զի տեղեակ են և գիտակ են ամենայն ազգն Հայոց յերկիրն մեր որպէս ի Թուխաթ ի Սեւասթ ի Համասիա և այլ բազում տեղիս զոր Եպիսկոպոսքն վկայեն, յորում զանուն ի տեղւոջն իւրում տամք։ Ի ժամանակ Միքայէլ կաթողիկոսին որով եկն Սեւաստ և արար ժողով բազում Եպիսկոպոսաց և երիցանց և փարթամաց և իմաստնոց հանճարաց, և կոչեցին զհայրն իմ անդ զՍաֆարն որով Աբգար կոչիւր ի Հայ լեզու։ Եւ էին ի ժողովն եպիսկոպոսունք այսոքիկ, Բարսեղ Արքեպս Հռիփսիմայ Վանացն, Ստմուէլ Արքեպս Երուսաղէմացի, Անդրէս Արքեպս. Պատրիարգ Երուսաղէմայ, Մխիթար Արքեպս. Էջմիածցի, Քրիստափոր Արքեպս. ի Վանից Սրբոյ Աննայի և Սրբոցն Կոզմայի և Դամիանոսի, Քրիստափոր Բարունապետ և Խաչատուր Արքեպս. և Գրիգոր Վարդապետ և Ղազար Քահանայ հանճարեղ իմաստնու ի Սեփաստիու Ս. Նշանին, Սահակ Աւագ էրէց, և Գրիգոր և Տօլվաթ մանկտաւագունք Սեփաստացիք, Յոհաննէս վարդապետ ի Վանացն Սրբոյ Յոհանու, ուստի է գերեզման Անթագիա և Սրբոցն Ստեփանոսի, Յովսէփ Արքեպս.ի քաղաքէն Պիծառու ի Ս. Խաչի Վանացն. Աստուածատուր Արքեպս. ի յԱյրի Վանիցն, ուստի է գերեզման Դունկիանոս Հայրապետին, Պետրոս Եպս. ի Վանացն Սրբոյն Մարտիրոսին, Անդրէաս Արքեպս.ի Համասիոյ ի Վանից Վառվառա կուսին, Թաթէոս մեծ Բարունապետն ի Վանից Ս. Առաքելոցն... իոն Արքեպս. Բալւոյ քաղաքէն, Յոհան Արքեպս. Անգուրիացի, Յոեան Երեսփոխան Սրբոյն Սեննա և զայլ բազմութիւն ժողովուն անօգուտ համարիմ գրել։ Զի սոքոք քննելով սկիսբ առնելով Հայոց թագաւորութիւն ի խնդրող դաստառակին, և մի ըստ միոյ աճելով զորդիս որդոց թագաւորազնեա հասուցեալ ի Տրդատ, և ի նմանէ յԱբգար դարձեալ բուռն յարեալ ի գրոցն Ագաթանգղէ յորդոց որդիս թագաւորազն բերեալ ձգեալ ի Գագիկ ի թագաւորն Կարսոյ, և ի նմանէ դարձեալ յառաջ որոճալով ի բառնալ թագաւորութենէ Հայոց ի խորանացն Սամուէլի և անկանել յիշխանութիւն Պարսից և Հռոմոց քննելով ստուգաբար ի թագաւորութիւն փոքր Հայոց ի Սենեքարիմ Սեփաստացին, և յետ նորա կրկին խափանել թագաւորութեան, և օրօնելով զորդիս որդոց նորա հասուցեալ մինչև ի Հայրն իմ ի Աբգար ի որդին Մահդասի Ամիրպէկին, զի վասն այս պատճառիս եղ՝ւ այս հանդէսս և այս քննութիւնս... ք ի հայրենեաց թագաւորական կտակ, և զայն յայտնել Պատրիարգին Հայոց Միքայէլ կաթողիկոսին, և վասն ոչ հօատալոյ արար ժողով գրոց և իմաստնոց և քննելով ստուգաբար գտին զոզորդն, զոր և անյարմար համարիմ տալ քում Սրբութեանդ զանուանս մի ըստ միոյ ի յԱբգարայ մինչ ի մեզ, Արդ երբ ստուգիւ յայտնեցաւ բանն. և ի թագաւորազն է գտեալ զազգս մեր, և ժողովն և եպիսկոպոսունքն վկայեցին ճշմարտութեան ի Հոգւոյն Սրբոյ շնորհէ, կամ եղև ժողովոյն առաքել զմեզ ի Հռոմ։ Մորհակօ հարցն եւ մի ըստ

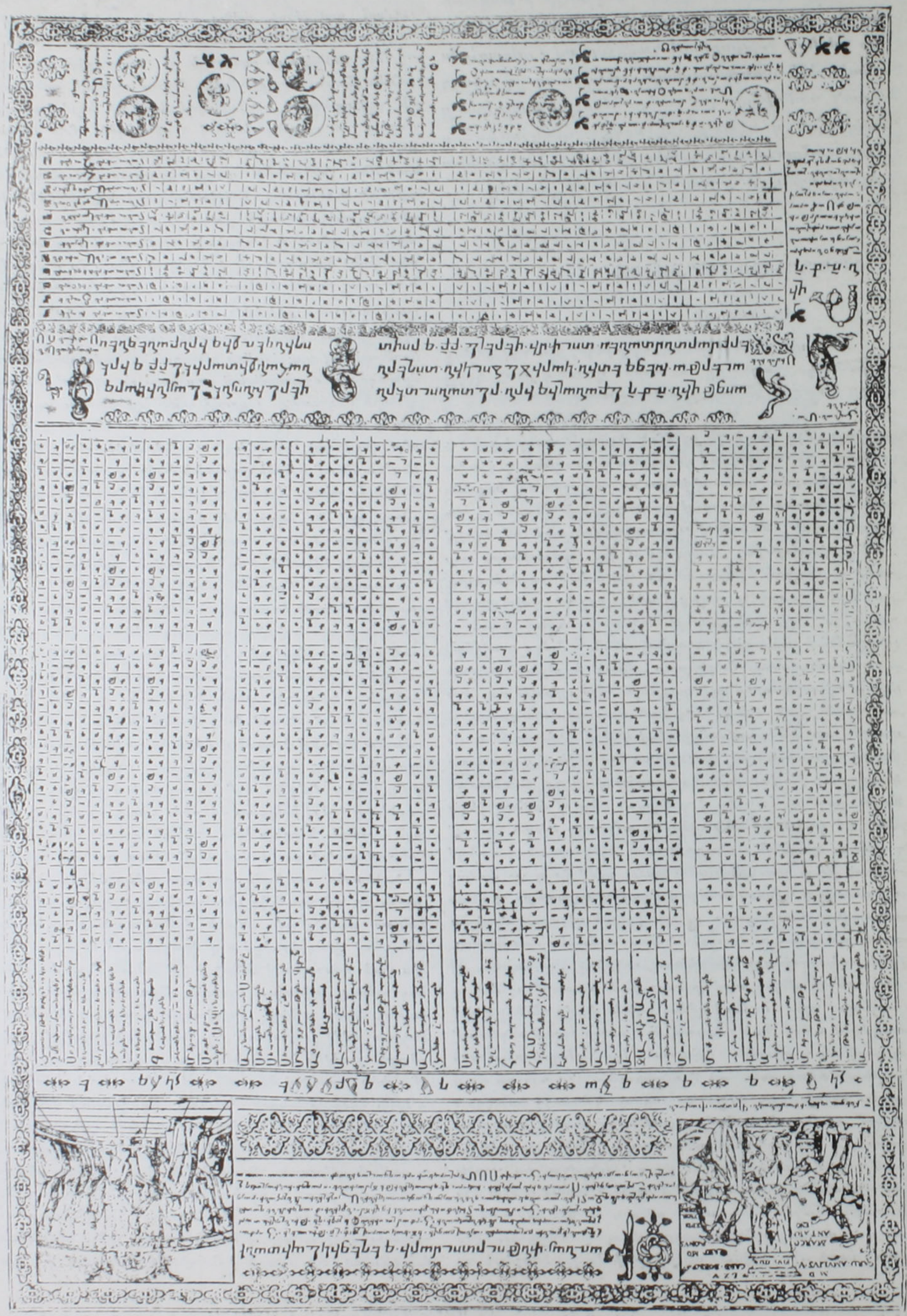

միոջէ կնիք մատնահարին իւրոյ ի վերայ մուրհակացն զոր պատրիարգն իւրոյ ձեռամբ գրեալ և վկայութիւն միահամուռ ժողովոյն թէ թագաւորազն է և արժան է սա փառաց և պատւոյ։ Եւ առաքեցին զմեզ ի Հռոմ վասն պատճառացս այսոցիկ. նախ զի յիշեցուցէ զառաջին դաշինս և զառաջին երդմունքն. երկրորդ զի... զմիտս Հռոմաեցւոց թէ որպիսի կան ընդ Հայս. երրորդ զի յօժարեցաւ... ի փրկութիւն վտարանդեալ Հայոցս. Չորորդ միջնորդ լինել և ճանապարհհորդել հայրապետացն մեր ի Հռոմ։ Արդ այս բանիւս հասեալ մեզ ի Հռոմ թարգմանեալ զգիրս և զմուրհակս և յայտնի կացուցեալ Ս. փափուն և իբրև տեսեալ Ս. Փափն փիուս ի մեծ ցնծութիւն լեալ և արար համագումար հանդէս և առաջի խուռն ամբոխին համբուրեալ զերեսս հօր իմոյ ասելով թէ ի Հայոց թագաւորն գտի ոմն մի։ Եւ հանուրց ցնծութեամբ և ուրախութեամբ խորհուրդ արարեալ Ս. Փափն Առաքել զհայրն իմ ի յետս ասելով ցհայրն իմ, ի նմանէ թագաւորազն եկիր առ իս, և այժմ փառաւորեալ իբր արքա առաքեմ զքեզ առ պատրիարգն զի բերցես զնա առ մեզ, զի իմ բերան առ բերան խօսելով իմացից զանցս Հայոցն. զի դու եղեր միջնորդ ընդ... ընդ Հայք։ Եւ զիս Ս. Փափն որդեգիր առնելով իւրն, և ոչ թողուլ ընդ հօրն իմ ի պատճառս ի յետ չոքելոյ հօրն իմոյ ի Հայոց։ Եւ... բասա... հօրն իմոյ նորընձա Եպիսկոպոս ոմն ... եաց վասն զի գիտելով փոքր ի շատէ ի լեզուաց աշխարհին մերոյ, և բազում ընչիւք և պարգևօք յուղի անգեալ գալով ի Հայս, և հասեալ ի քաղաքն Վէնէտիկ և զԵպիսկոպոսն ընձայիւք յառաջ խաղացուցեալ քան զինքն ի Կիպրոս զի կացցէ և սպասեսցէ գալոյ հօրն իմոյ, և վերին կամակցութեամբ հիւանդացեալ անտ Եպիսկոպոսին և ոչ սակօ աւուրք անցեալ վախճանի և դարձուցեալ զընձայս ի Հռոմ և հօր իմոյ լուեալ զայս, յերկու կողմանց յուսահատեալ. մինն զի Եպիսկոպոսն վախճանեալ որ ընկերակից էր և միւսն որ պարգևքն դարձան ի Հռոմ առանց իւր հրամանացն. և մինչդեռ ի յայս տարակուսանս էր, լուեալ այլ իմն համբօ թէ տաճկունքն լուեալ են զ... և նա այլ հնարս ոչ կարէր առնել, հնարեցաւ և արար զպասման գրոց և յուղի անգեալ անցեալ ի Կոսդանդինուպօլիս... Նօրինացն թէ վասն այս պատճառիս գնացեալ եմ ի Ֆռանգըստան վասն ահի և երկիւղին, և ամենայն ինչ վասն չկամելո Աստուծոյ ունայն և սնոտի եղեն։ Եւ ես աստ սնա ի դպրատանս առ ձեռամբ հզաւր կարտինարաց և ամենայն դպրութեան Լատինացւոց ... առաջի վեհ և երևելի Սանթասէվէրինա կարտինարին, որ է առաջիկա Ս. Փափուն ԺԳ Գրիգորին. եւ... և վասն գալոյ նորա ի Հռոմ և գտեալ սակօ ի գրանց նորա և զ վկայութիւն որ վկայեալ էին թէ թագաւորազ...լով զայս ստուգեաց և յայտնեաց Ս. Փափուն, և Փափն կամեցաւ տալ ինձ ժառանգութիւն իբր կամ զքաղաքս կամ զբերդս և...լով իբր թէ նոր իմն վկայութիւն խնդրելով ի Հայոցն։ Եւ ոչ թէ ինձէն ժառանգութեան փափաքիմ, այլ ըստ վերգրելոցն որ վասն Հայոց... զայս վասն այս պատճառացս առաքեցի զայս սիրելին իմ և խորհրդակիցն իմ առ հոգևոր Ս. Հայրութիւնդ քո զի զայսմանէ լաւն արասցես ինձ, զի ձեռամբ քով գրեսցես նոմայ վկայութիւն առաջի գրոյն որպէս աստ ընթեռնուս, և կնքեսցես զնա կնքաւ քո, եւ թէ հնար է մինչև քսան Եպիսկոպոսունք կնքելով և ձեռնագիրս առնել ի նոմայս զոր հայրդ Սուրբ ինձ շնորհէ, և զփափաք իմ ի քէն... ալ կամիմ այնպէս արասցես. Տէրն վկա լիցի այսմ բանիցս, զի խնամս Ս. Փափին ամ յամի անպակաս պահել հոգա... ի Ս. Էջմիածնէն և ի... նորա։

Եւ դարձեալ թէ ոչ վասն իմ փափաքիմ, այլ վասն Հայոց երից պատճառս նախ զի ամենայն կարօտեալս որ դան առ իս բնակեցուցից զեկեղեցիս Հայոց և բարձրացուցից... ի մէջ ազգիս այս և կացցեն ի յօանդս հարցն իւրեանց... որպէս... յաւիտենական, և մի ոք յազգիս յայոմանէ... ցուցանէ և մի այլայլէ զնոսա, երրորդ զի յօրժամ այս ամենայն լինի հռչակի և տարածի արարմունք Հայոցն յունկս ամենայնի, կարացից համարձակեցայց հանապազօր յելս և ի մուտս առ Ս. Հայրն Փափն և առ հզօր կարտինարքն և զգուշացուցանել... նել զառաջին երդումն և դաշինքն և յօժարեցուցանել զնոսա օր ըստ օրէ գալ նոցա ի փրկութիւն Սրբոյն Սիոնի որպէս հարբն իմով ոչ եղև, մաղթեմ և հայցեմ յԱստուծոյ զի ձեռամբ իմով եղիցի։ Եւ դու հայր իմ հոգևոր Տէր Թաթէոս Պատրիարգ յօժարիւ որպէս որդոյ հարազատոյ արասցես ստուգութեամբ և հանճարիւ և առընթեր նամակին դնելով զկնիքս միահամուռ Եպիսկոպոսացն և զմատունս իւրեանց ի ներքոյ կնքոյն, և խոստովանաբար ... և մի իբրև արակ... և փոյթ առ փոյթ կատարեսցես և դարձուսցես զպատգամօոր... զի գոյթ հայրութեանդ տեսից ծառայտ և հոգևոր որդիտ քո զի քև եղէց անգիւնաքար՝ ի մէջ Հռոմայ և ի մէջ...։ Եւ յետ այսոց կատարելոց թէ մի ի սպասօորաց հօրդ հոգևորի ժամանեսցէ աստ առ ի խնդիրս ինչ տեսցէ... և քո գալստեանդ նայէի զի հարց սուրբ... ի քէն իսկ վկայէիր բերան առ բերան և հաստատէիր ձեռամբ քով և... բազկօ քով սրբով.. եւ դէր եւս այսպէս ակն ունիմ, և թէ ի ժամանակիս չունի փառաօորութիւնդ կամք ժամանելոյ աստ, որպէս ևս ի խնդիրս է մերոյ Հայոցս Պարոն Կարտինարին զորոյ զնմ... ի դարձ պատասխանուս թղտիւ ինձ թէ... պատրաստութիւն առնեմ Սրբութեանդ և կամ... քեզ կամ ճանապարհաւ գալոց ես, զի առաքեցից ամենայն ...հրաման կարտինարին, զի յո՞ր քաղաք հանդիպեսցի Սրբութիւնդ քո, ըստ արժանեացն... ի քաղաք, ի թագաւորէ առ թագաւոր մինչև մօտևան լեցիս մեզ, ապա մի ի սպասօորացդ առաքես, որ ես ամբոխիւ ըստ արժանի ելանել առաջի և զօրինաւորն առնեմ զի ծանիցեն,...թէ մարդկան ... վեհ իմաստութեանդ Հայր իմ Հոգևոր Տէր Թաթէոս Պատրիարգ Հայոց։

Գրեցաւ ի թուականութիւն Հայոց մեծաց ի ՌԼԲ ի Մեծն Հռոմ ի դուռն գլխաւոր Առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի ձեռամբ Հոկտեմբեր իա օրն շաբաթ օր։

Վերասացեալ
Մեղաւոր
ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ ՄԱՐԳԱՆՏՕՆԷՍ

Աբգար՝ իր Հռոմ գացած միջոցին իր հետ տարած էր նաև իր որդին Սուլդանչահ, ուր՝ որդեգրուեցաւ Պիոս Դ. Պապէն և կոչուեցաւ Մարգանտոն։ Սուլդանչահ հոն սորվեցաւ Լատիներէն և կոչուեցաւ տնտեսութեան վերակացու պաչտօնին. իր միջոցաւ բազմաթիւ Հայեր օգնութիւն գտած են։ 1583ին նամակ մը ուղարկած է Թադէոս կաթողիկոսին (տես պատկեր) որուն մէջ ստորագիրը կը պատմէ նախ՝ թէ ինչ պարագաներու մէջ իր հայրը ընդու-

նաձ էր Մխքայէլ կաթողիկոսի նուիրակութիւնը, պարծին և ճամբու դժուարութիւնները, անանկ որ, կ'ըսէ, ոչ ոք կը յանդգնէր յանձնառու ըլլալ։ Ասոր կը նկարագրէ իր ուղեւորութեան դիրքը Հռոմայ մէջ, և կ'աւելցնէ թէ դու չաւերէն լսած ես հարկաւ որ մենք Հռոմայ մէջ առած ենք եկեղեցի և Սպիտալ, որ է հիւրանոց, կը խոստովանիմ, կ'ըսէ, թէ Աստուծոյ պրոնիայով ունիմ ինչք և առաջուածք և ոճիկ ի Ս. Փաթէն և Հայոց Կարտինարէն և մեր տան

Առաջնորդութիւն Յորդորումն Ընծայութեան Հրայարուածին Հակառակորդաց

Ա

եաղեայր որոշգնաց իխոր հուրդաս։
մբարիշտացիՃանապարհիմեղաս։
տրայնայոչեկաց ևաթռուսժան։
դիցնայոչնստաւ։

207 — Սաղմոսարանին առաջին էջը

վերակայութիւնէն և ամենուն սիրելի։ Ես ո՛և է կարօտութիւն չունիմ, բայց ոչնոյնպէս իմ ազգայինքս, որ հոս եկած են ամէն կողմէն և ամէն ինչէ զուրկ, Եպիսկոպոս, Առաջնորդ, հարուստ և աղքատ ամենքը իրենց պահպանչի թշուառութիւնները կը պատմեն ու կուլան, և ես ասոնց ամենքը, ինչպէս հովիւ մը նորածին գառնուկները, ծոցիս մէջ կը պատսպարեմ, կը խնամարեմ, բայց և այնպէս չեմ կրնար անոնց վտանգը լեցնել, և ընչիք և արծաթիս բաւական ըլլալ պարձնել, և ինձ մեծ ամօթ կը թուի թոյլ տալ անոնց գուռէ դուռ չրջիլ և մուրալ։ Այժմ Հայերը այս երկրին ամէն կողմը տարածուած են, և չատ անգ իրենց վիճակը առատելկարծաւելով՝ բանակութ և պնաութեան մէջ կը նեստին, ու հետուէն ինձ կը պիտին որ պիտնք ազատեմ։ Օր մը մինչ ի խոր տրամութեան կը խորհէի թէ այս վիճակը ամօթաբեր է Ազգիս, ինքնասիրաթո՞ր թէ վերնոյն ազգեցութե՞ամբ, չգիտեմ, յանկարծ հետուհասը ինձ մի ամանակ նայրը հոս եկող կաթողիկոսները Ս. Էչմածնայ մատնատեղ, ձեռնադիր և վկայութիւն առնելով գան, և չատ չափու արժանոյ ի-թաքանչիւրը իր նպատակը առնէ և ետ դառնայ։ Իսկ ատոնց որ բնակութիւն կը խնդրեն անդաստան, այլն և արմատ կուտամ, որպէս զի բնակին և ժառանգեն։ Հոս երեք առուն կայ, պրտուղք և դաներօք, որոնք քայլ մը անդամ երկիր չունին, և ես թէև չատ իմ կարողութեանս կը նպամ գանոնք, բայց ոչ չատ արժանոյն, վասնզի ես մէկ մարդ եմ, բայց ինձի գիմողները չատ։ Այս ամենը Թող յայտնի ըլլայ մեր Հոգևոր Հօրը Պատրիարգ Տէր Թադէոսին։ Ինչպէս որ բոլոր Հայ Ազգը անգնական է, մեր երկրին մէջ, որպիսի է Թուխաթ, Ամասիա և Համասխա և ուրիչ չատ տեղեր, ինչ որ Եպիսկոպոսանեն ալ կը վկայեն, որոնց անուններն արդէն վերը յիշատակեցինք, որք չատ հրաւիրանոյ Մխքայէլ Կաթողիկոսին ժողով գումարելով ի Սեւաստիա, կոչեցին իմ հայրս Սահակը որ է Արտաբ, և ասնար ապստամբութիւնը մանրամասնին իւրաքանչիւրեանք գնելով՝ հաստատեցին թէ Պատրիարգն է, բոլոր ժողովական հայոց աստրակրութեամբ և Մխքայէլ Կաթողիկոսին կնքով վաւերացնել վկայագիր մը տալով հօրս ձեռքը՝ Հռոմ գրկելին յետագայ պատճառներուն համար։ Նախ թէ յիշեցնէ առաջին դաչինքը և երդումը, երկրորդ՝ թէ Հռոմայեցւոց միաբան իմանայ Հայոց նկատմամբ, երրորդ՝ թէ չօժարեցնէ գանգ

208 Աբդար և իր որդին Պապին կը ներկայանան
(Մատենադարանին Ի՛ մէջ մը)

իթ վակաճախս·Հայոց·ռ·ժ·ղ·
ամինեսթ ոխաթ ցիաբգարդպիրս
խնդրեցի զայսնորգիս·իհռոմ
իպետրոս փաւղոս ևերեթ հրամ
անշինելու·բարեխաւսութը
այսկարտ ինալացսևայս·եպկոպոս

Ետքը վկայ ըլլայ որ միշտ կը ջանայ առաջ առաջ տալ Փաւլին խնամքը էջմիածնայ վրայ։ Ուստի կը դիմեմ Սրբութեանդ որ վկայութիւն մը ղրկես ինծի իրրև հարազատ որդւոյ, ինչ որ հօրս տուեր էիր, խառատվանատար (ծածկատար) գրուած, որուն սկիզբը և վերջը ըլլայ այն ձեւով որ հոս կը կարդաք և վաւերացնել գոնէ քանի Եպիսկոպոսաց ձեռնադրով և մանաւանդ և կաթողիկոսական կնքաւք։ Երբ այս ամէնը կատարուի, ամենուրեք կը տարածուի Հայոց գործերը, և ես համարձակ մուտք

վաստանդիալ Հայոց վրկութեան համար չորրորդ՝ թէ միջնորդ ըլլայ մեր հայրապետաց դէպի Հռոմ ճամբորդելուն համար։ Արդ երբ Հռոմ հասանք, թարգմանեցին մեր գիրերը և մատենները ևս Ս. Փաւլին ներկայացուցին, զոր սեռնալով ցնծութեամբ ընդունեցաւ, և իւրաքանչիւր օրաթեամբ առջեւ համբուրելով հօրս երեսները լանլով՝ թէ գայ մէկը Հայոց թագաւորազնիներէն, և ժողովրդով որչեայ ղրկել չատ մը ընծաներով Հայ լեզուին քիչ մանօթ նորընծայ եպիսկոպոս մը փոխադարձ նուիրակ հօրս տեսա, որուն հրաժեշտին ատեն առանձին բաւ թէ՝ իրրև թագաւոր եկար հոս և ես զքեզ իբր արքայ փառաւորելով կը յուզարկեմ Պատրիարքին, որպէս զի զայն հոս բերես և բերան առ բերան խօսելով իմանանք Հայոց ցաւերը։ Որով հայրս ճամբայ կ'ելլայ նուիրակ եպիսկոպոսով միասին և Վենետիկ հասնելով իր ուղեկիցը Կիպրոս կը ղրկէ յանձնարարելով Հոն իրեն ապասել։ Փաւլին նուիրակը հոգիս թէ Կիպրոս կը հասնի, առաքաւորեայ հիւանդութեամբ կը վախճանի, նուէրներն ալ հոս կը ղրկուին, զոր լսելով հայրս յոյժ կը նեղուի, նայ առանց իր հրամանին ղրկելնուն համար։ Այս պարագաներուն մէջ կը լսէ միանգամայն որ Տաճիկները իրագէտ եղեր են իր նպատակին, կրկին ևս կը նեղանայ, վասն զի մտադիր էր Կ. Պոլիս անցնիլ, ուստի հնարք մը կը խորհի։ Կ'արուէ գիրք մը տպել տալ (հայերէն տպագրած մը, որուն դիրերուն մայրերը արդէն ի Հռոմ չինել տուած էր Փոխ Դ. փաւլին ձեռնտուութեամբ, ինչպէս յայտնի է յիշատակարաններէն։) որպէս զի ի պատուհասարկին կարենայ լսել թէ ո՛հ ևս տանից համար կը չրջիմ ի Ճանապարհս։ Իսկ պիս Ս. Փաւլը որդեգրելով իր քովը պահեց, նա մանաւանդ որ հայրս պիտի վերադառնար, որով ևս հոս տղոց կարտերուն ձեռաց ներքև ուսայ լատին դպրութիւնը, ի մանաւորի վհռ և երևելի Սանթա-ոլէվէրինա Կարտինալին, տուաջիկայ Ս. փաւլին Դիւրդր ԺԴ. ի (յաջորդ Պիոս Դ. ի և Ը. ի) որ նոքին Սրբութեան իմացուց հօրս դալուստը, և անոր վկայագիրները զոր անթաւսոյն գտած էր, Սանթաոլէվէրինան համոզուց Ս. փաւլին հօրս պատուազուն ըլլալուն վրայ, և նա ուզեց տալ ինձ քաղաքներ և բերդեր ի ժառանգութիւն, եթէ միևնոյն իմաստով վկայագիր մ'ալ ինձ համար բերել տամ Ազգէն։ Տէրը վկայ ըլլայ որ միշտ կը ջանայ առաջ առաջ տալ Փաւլին խնամքը էջմիածնայ վրայ։ Ուստի կը դիմեմ Սրբութեանդ որ վկայութիւն մը ղրկես ինծի իրրև հարազատ որդւոյ, ինչ որ հօրս տուեր էիր, խառատվանատար (ծածկատար) գրուած, որուն սկիզբը և վերջը ըլլայ այն ձեւով որ հոս կը կարդաք և վաւերացնել գոնէ քանի Եպիսկոպոսաց ձեռնադրով և մանաւանդ և կաթողիկոսական կնքաւք։ Երբ այս ամէնը կատարուի, ամենուրեք կը տարածուի Հայոց գործերը, և ես համարձակ մուտք

զեղմներ կանգնել, որ Ազգիս մէջ ճոխ յաւիտենական յիշատակ, և ոչ ոք կարենայ եղծանել կամ ապականել։ Այս ամէնը վաւերով կատարէիր և պատրաստութիւն չուտով դարձնէիր, որպէս զի անկիւնաքար մ՚ըլլամ Հռոմայ և Հայոց մէջ։ Սակայն լուսոյն կ՚ըլլար եթէ զՍ. Հոյդ հոս անունէն որ բերան առ բերան վկայէիր և ձեռքովդ հաստատէիր, և ես այսպէս յուսամ, որպէս և Հայոց Պարոն Կարապետին խնդիրքն ալ այս է։ Ուստի թղթիս պատասխանովը ծանուցանես ինձ՝ թէ ինչ ձամբով պիտի ըլլայ քու գալուստդ, որ ըստ այնմ պատրաստութիւն տեսնեմ Սրբազնութեանդ և Կարապետին հրամաններդ գրկեմ, որպէս զի ո՞ր քաղաք որ հանդիպիք, ըստ արժանւոյն բերեն զՍ. Հոյդ քաղէք քաղաք, թագաւորէ թագաւոր։ Եւ երբ մեզի կը մօտենաս, ապատաւրիչդ մէկը կը գրկես, որ ըստ արժանւոյն առջեւնիդ եկեմ ամրոխս և օրհնաբեր ընդունելութիւն ընեմ, որպէս զի իմանան որ այսպէս վայել է թէ մարդկանց և թէ վեհ իմաստութեանդ, Հայր իմ տոգեւոր, Տէր Թագէոս պատրիարգ Հայոց։

Սոյն գիրը թուի թէ չէ հասած իր հասցէին, Թագէոս կաթողիկոսին մօտաւոր պատճառաւ որով չարչ կը մնայ Օրթագիւղ Աստանեան Միաբանութեան Մատենադարանը։

Հետեւեալ տարին 1584 գործակցութեամբ Յով. Տէրճեցիի հրատարակած է Գրիգորեան առաքելը «Տումար Գրիգորեան, յաւիտենականն։ Որ եղեւ յիշատակութեան տօր Սրոյ Փառին և այլ Թագաւորացն։ Կազմեցաւ ի մեծն Հռոմէն. ի քաղաքն Սրոյ Առաքելոյն ի թուի ՌՇՀԴ (1584) Romæ ex typographia Dominici Bosæ»

Երբ Աբգար դպիր իր պաշտօնական թղթոյ թարգմանութիւնները կը ներկայացնէ, Պիոս Դ. չատ գոհ կը մնայ, և կը համբուրէ Աբգարին երեսը ըսելով՝ թէ պատկ մէկը Հայոց թագաւորացուններէն, և ժողովրդ կ՚որոշէ նորընծայ եպիսկոպոս մը, փոքր ինչ տկարակ Հայ լեզուին, չատ մը ընծաներով փոխադարձ նուիրակ գրկել Աբգարու հետ, որուն հրաժեշտին օրը կ՚ըսէ՝ թէ իրեւ թագաւորդն եկար հոս, և ես գքեզ իրեւ որքայ վաւերագրելով կը յուղարկեմ Պատրիարգին որպէս զի վճիռը հոս բերես բերան առ բերան խօսելու և իմաստելու համար Հայոց ցաւերը։ Իսկ Սուլթանչան կ՚որպիզրէ և իր քովը կը պահէ, մանաւանդ որ իր հայրն ալ պիտի վերադառնար։ Որպէզրութեան անունն ալ կը կոչէ, Թագաւորացուն լլլալուն պատճառաւ, Հռոմայ զօրավարաց մէջն անունովը Marcus Antonius (Մարգանտոն) որուն ոճիկ մը ևս կը կապէ, և կը կարգէ զայն Հռոմայ Հայ ազգայնոց վերակացու։ Ասկ կ՚ակսի պատրել Լատին դպրութեամբ, հայրն ալ պատկան նուիրակին ընկերակցութեամբ ճամբայ կ՚ելլայ դէպի Հայաստան։ Վենետիկ հասնելով՝ Աբգար իր ուղեկիցը Կիպրոս կ՚ուղարկէ և հոն իրեն ապասել կը յանձնարարէ, սակայն մինչ ինք կ՚պատրէր տպարանի մը կազմակերպութեան անհրաժեշտ պիտոյքները լրացնելու, նուիրակը հասկ Կիպրոս հասած, սակաւօրեայ հիւանդութեամբ կը վախճանի, ընծաներն ալ Հռոմ ետ կը դրկուին, այս բանը լսելով Աբգար սաստիկ կը նեղանայ մանաւանդ առանց իր հրամանին ընծաներուն ետ դրկուելնուն համար։ Այս պարագաներուն մէջ կը լսէ նաև որ Տաճիկները իրագին եղեր են իր նպատակին, որով աւելի եւս կը նեղանայ. վասն զի մտադիր էր Կ. Պոլիս անցնիլ, ուստի ուրիշ հնարք մը կը խորհի, կ՚որոշէ Վենետիկի մէջ իսկ տպարդիլ հայերէն գրքեր և այդ պատրուակին տակ պահել իր քուն նպատակը. ուստի կը տպագրէ 1565 ին Յաւետարանութեան անունով տոմար մը մխիթարի 56×46 սանթիմէթր մեծութեամբ և Սաղմոսը։ (Տես թիւ 207—211։

Աբգար Սաղմոսէն առաջ տպած է Հայերէն առաջին օրացոյցը Խաւետարանի անունով։ (Տես պատկեր Թ. 206)

Աբգար 1568ին իր տպագրական բոլոր կազմածներով կ՚անցնի Պոլիս, և թէև չէ աւուգուած, սակայն կ՚լսուի թէ հոն կը ձերբակալուի ու կը բանտարկուի և սակայն ապացուցանելով իր անմեղութիւնը, կը հաստատուի Քէֆէլի թաղ Ս. Նիկողոս եկեղեցին ուր կը կազմակերպէ իր տպարանը և կը տպագրէ Տօնացոյց, Տաղարան, Ժամագիրք, Պատարագամատոյց, Մաշտոց ձեռնադրութեան Մաղաքիա դպիրի ձեռագիր ժամանակագրութիւնը կը հաստատէ այս պարագային հետևեալ կերպով «ՌԺԶ (1567) ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Միքայէլի ԻՍ. ամի կաթողիկոսութեանն, ի մայրաքաղաքն Կ. Պոլիս, յերկրորդի ամի Թագաւորութեանն Օսմանցւոց Սուլթան Սէլիմի, և ի չորրորդ ամի պատրիարքութեան Տէր Յակոբ Բարեւնապետի Կ. Պոլսոյ առ նոսա Յովհաննէս եպիսկոպոսին ընդ Յովհաննէս և Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն Հայոց՝ եղև բանմիայ, այսինքն պատմագիր և տպեցաւ փոքր քերականութիւն ազգայոյ, ձեռամբ անարժան

Զարդարեան Վահան Հայկական ազգագրութեան մեծաքակ չարդարդ հարիւրամեակին առթիւ ազգային նշանաւոր անձնից վրայ Յիշատակարանի մը պարբերաբար հրատարակութեան կը ձեռնարկէ։ Զարդարեան 1910 Յունիս 3ին այցելեց մեր Մատենադարանը, ուսկից ոչ սակաւ կարեւոր նիւթեր փոխադրեց իր ազգօգուտ ձեռնարկութեան։ Ի միջի այլոց գոյց տուինք նաեւ Սուլթանչահի նամակը, որուն վրայ իր հիացումը յայտնելէ ետքը՝ հարցուց թէ Սբզոյ դպրի պատկերը ունի՞ք.— պատասխանեցինք՝ ոչ, բայց կրնանք գտնել ու յիշեցնել Սուլթանչահի եւ անոր հօրը դէմքերը Սբզոյ Սաղմոսին մէջ, որմէ օրինակ մը կը գտնուի ի Մխեան Ամբրոսեան Մատենադարանը,— Զարդարեան կանխիկ չհաւնակալաւ ինեալ յանձնարարեց մեզի բերել սոյն դէմքերուն բնական մեծութեամբ լուսանկարները։ Եւ քանի մը օր ալ յիշեալ մատենադարանին Տնօրէնին հետ յետագոյ խորհրդակցութիւն ունեցանք։

.....

Ս.Հետազիտաց Կոստանդնուպոլիս Օրթա Քէօյ
Միաբանութիւն 19 Յուլիս 1910
Թիւ
Նիւթ
Նուազարկումն մատենագրական

Հնագոյն ձեռնադարձութենէ մը ծանօթութեանց հետեւումով գիտեմք որ Ամբրոսեան մատենադարանը ունի Հայերէն Սաղմոս մը, տիպ Վենետեան ի 1565, որուն մէջ կան երկու պատկերներ։ Առաջինը կը ներկայացնէ 7 անձանց խումբ մը, որոնց մէջտեղը Պիոս Դ. ձախ ձեռքին մէջ ունենալով փականաւորը՝ որուն կ'օրհնէ ծնրադիր Սբզարը, երկրորդ աշխատող Հայկական Տպագրութեան գիտին հետեւար, որ ձեռաց մէջ ունի միանգամայն Հայերէն տառերուն մայրերը, զորս փորագրել տուած է ի Հռոմ։ Երկրորդ պատկերը կը ներկայացնէ Վենետկոյ դուքսը իր խորհրդականներուն մէջ որ զՍբզարը կ'ընդունի։ Այդ այս գրութեամբ կուգամ խնդրել Ձեր բարեացակամութենեն որ այս պատկերաց բնական մեծութեամբ լուսանկարները ղրկել բարեհաճիք։ Բաց ասկէ կը խնդրուի նաեւ մի եւ նոյն մեծութեամբ այս գիրքին ձախին լուսանկարը, ինչպէս եւ հջի մը՝ որ Սաղմոսի մը սկիզբը պարունակէ։ Ըրաքանչիւր լուսանկարէն մէկ օրինակ միայն բաւա-

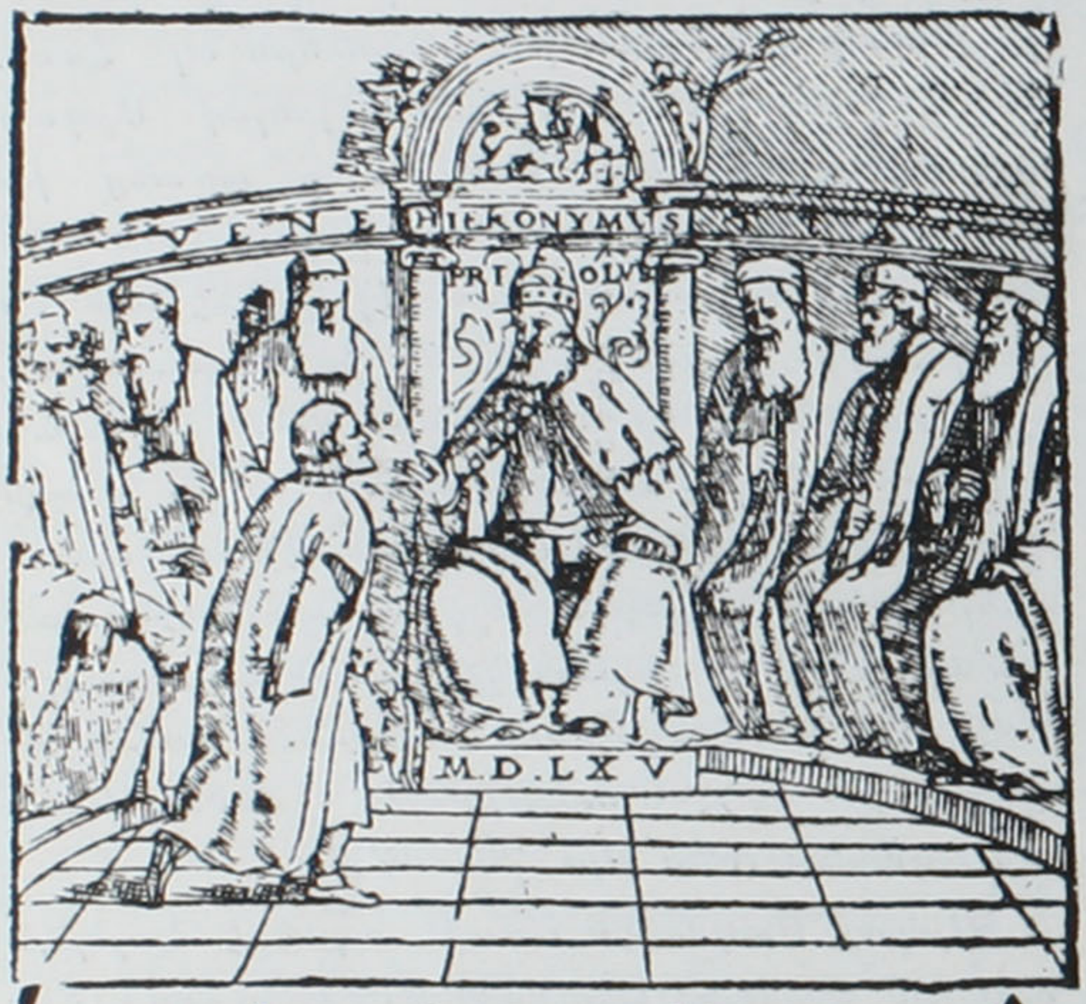

Ե - եկեալ ի գեղեցիկ. նաւայ հա
նկիտ. մայրաքաղաքն. որ կոչի վա
նատիկ. իբրեւ գաւառութեանն
Երեքեմն. թուէին
Ե՛ւ ինեցաք զայսնորգիրս. ևզա
ս. փոքրմեկնելս սաղմոսացս.

209, *Աբգար Դպիր Վենետիկի գաղթին կը ներկայանայ*
(Սաղմոսին ին ը)

Նեսիկ Տօնայցոյց, Տաղարան, Ժամագիրք, Պատարագամատոյց Կ. Պոլիս (1568)

Աբգար Պոլսէն կ'անցնի Էջմիածին (1569) *Մխքայէլ կաթողիկոսին քով ուրկէ վերջ իր ո՛ւր և ի՞նչ ըլլալու մասին ոչ և է ծանօթութիւն կը պահէ։*

***

կան է: Այս առեւնր պիտի զետղուին երկի մը մէջ, որ է Թիֆլասի Գ. հարիւրամեակի Հայկական Տպագրութեան»:

Այս գործին գինին հաւատար, զոր չեմ կարծեր որ շատ սուղ ըլլայ, շնորհիւ ընկիւ մեզի հատուցման կերպ մը ցոյց տալ, եւ աղաչելով ընդունիլ մեր կանխիկ շնորհակալիքը՝ պատիւ ունիմ ստորագրելու:

Պատուարժան Տեառնդ

Խ. Ծ

Հ. Թաճատ Վ. Սրապեան
Գարտուղար Անցօնեան Միաբանութեան
Առ պատուարժան Տ. Ափիլէ Բաբբի
Վերակացու Ամբոսիոսեան Մատենադարանի
Միլան

Միլան Ամբոսիոսեան Մատենադարան

29 Յուլիս 1910

Գերյարգոյ Հայր

Պատասխանելով Ձեր անցեալ ամսոյ 19 յարգոյ գրութեան՝ պիտի ըսեմ Ձեզի՝ թեեւ կայ հոս Ձեր նշանակած գիրքը, բայց անանուն Հնախօսեն տրուած նշանները բաւական չեն զայն գտնելու, ինչչափ խուզարկումներ որ ըլլան մեր ցուցակներուն մէջ:

Կ'ապասեմ ուրեմն աւելի օգտակար նշաններու եւ աւելի բարեդէպ առիթներու եւ բոլոր սրտիւ յանձնարարելով գիս:

Տ. Ափիլէ Վ. Ռաբբի
Վերակացու Ամբոսիոսեան մատենադարանի
Առ Գեր. Հ. **Թաճատ Վ. Սրապեան**
Գարտուղար Անս. Միաբանութեան
Կոստանդնուպոլիս

Անցօնեան
Միաբանութիւն
Թիւ
Նիւթ
Խուզարկումն Մատենագրական

Կոստանդնուպոլիս Օրթաքէօյ
30 Օգոստոս 1910

Գերյարգոյ Տէր

Ձեր Յուլիս 29 յարգոյ գրութեանը ուրիշ նշանակներ կը խնդրուին բաւական չըլլալով Յուլիս 19 նամակաւ տուածներս, միւսոյն համար Ամբոսիոսեան մատենադարանին մէջ հոյերեն Սաղմոսը, տպուած ի Վենետիկ 1565: Առ Գեր. Հ. Գրիգորիս Ծ. Վ. Գալուստեանց, Միխիթարեան Վիեննայ, իր կրկին խնդրանացս վրայ կը յաւելու որ խնդրոյ ներքեւ եղած սաղմոսը ունիր մեծութիւն 15 × 10, կազմ՝ կաշի, գոյն՝ շագանակի եւ եր սրանիշերպես պահուած որ ցոյց տրուեցաւ ինծի Տեր Ռօսաիեն, մատենադարանապետ ժամանակին: Յուսամ որ այսման նշանները բաւական են գտնելու յիշեալ գրքոյկը եւ նետաւուս ընդառ գործին, որուն համար այնման աղաչեր էի նախընթացիս մէջ.

Կանխիկ շնորհակալեօս կը խոստովանիմ ինձի

Գերդ. Տէրութեանդ

Խ. Ծ.

Հ. Թաճատ Վ. Սրապեան
Գարտուղար

Տ. Ա. Ռաբբի
Միլան

առաքանքաժ-անելիր և
միամանական սքեերդր
դութեե Հաւրևորդոյև Հոգոյնսբրոյ
յաւիտեանս ամ մեն:
Կազմեցաւ սքերգարանս դաւթի
լա՛ւևայրնդիր աւրինակե գառնեց
ո՛յ վարդապետի:
Թվականիս Հայոց ՌԺԵ. մայիս
Ժ6. աւրն ուրբաթ ժքե ժամն:
Առաս. Մելքիսեթեկ եպիսկա
պոսին. իմայրայ քաղաքնիվանա
տիկ ընդհովանեաւ սքե մարկոս աւ

210 *Սաղմոսարանի յիշատակարան (վերջիններ կէ)*

Միլան, Ամբոսիոսեան Մատենադարան

20 Օգոստոս 1910

Գերյարգոյ Հայր

Կը գրեմ որ ծանօթ գրոյկը ցոյց տրուած է Տ. Ռօսաի Վ.ին մատենադարանապետ ժամանակին: Ամբոսիոսեան մատենադարանը իր գոյութե-

նեն ի վեր չունեցաւ երբեք այս անուամբ մատենադարանապեսմը. ուրեմն խօսքը հաւանօրէն կը յածի ուրիշ Մատենադարանի մը վրայ:

Յարգանօքս կը յանձնարարեմ զիս Ձեզի

Խ. Ծ.

Կ. Պոլիս, Օրթաքէօյ, 30 Օգոստոս 1910

Գերյարգոյ Տեր

Ի վայրկենիս որ ներկայս կը գրեմ, ունիմ ի ձեռին Ձեր 20 Օգոստոս յարգոյ գրութիւնը, որով կը ծանուցանէք թէ «Ամբրոսիոսեան Մատենադարանը իր գոյութենէն ի վեր այս անունով Մատենադարանապեսմը չունեցաւ երբեք. ուրեմն խօսքը հաւանօրէն ուրիշ Մատենադարանի մը վրայ կը յածի»:

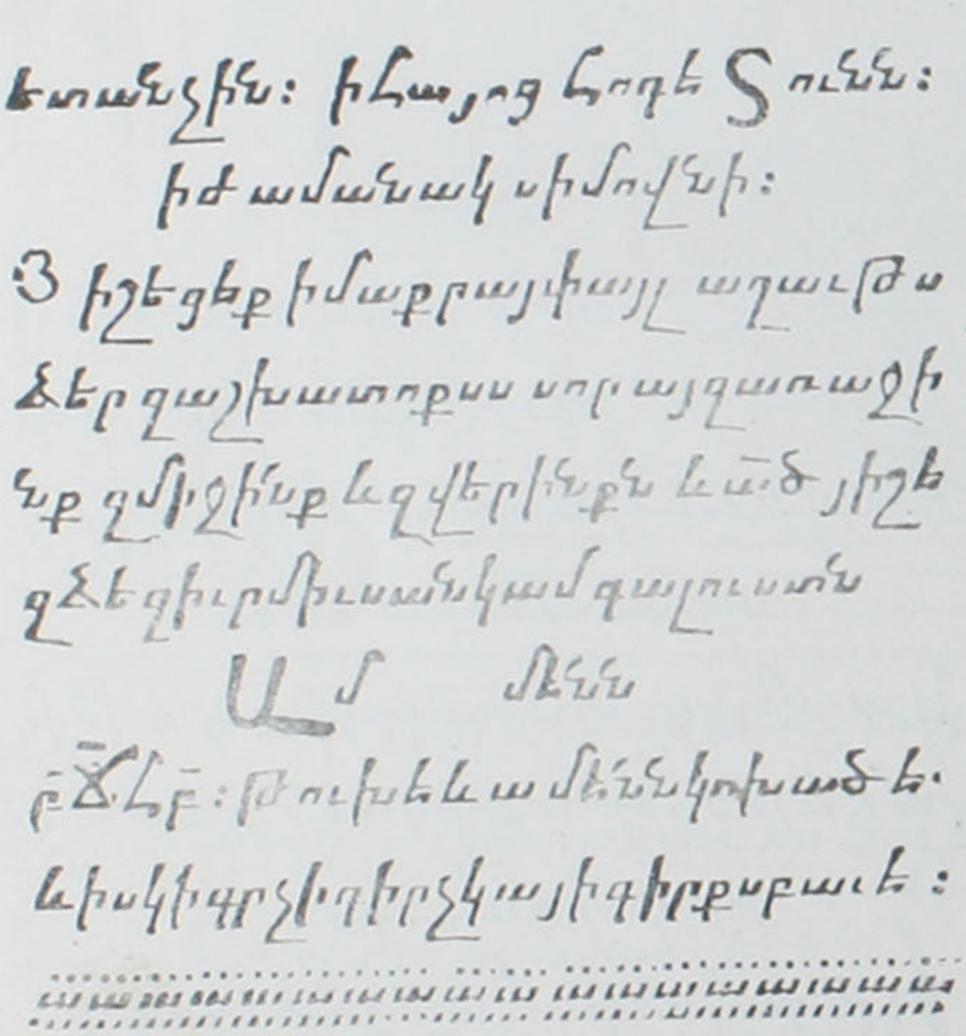
ետանչին: ի Հայոց ՀոգեՏունն:
իժամանակ սիմովնի:
Յ իշեցեք իմաքրայփայլ աղաւթս
Ձեր զաշխատոքսս սոր այզառաջի
նք զմիջինք եւ զվերինքն եւ ած յիշե
զՀեզիւրմիւսանկամ գալուստն
Ամ մենն
բ Ճ Հ բ: Թուխեւ ամենկոխած է.
եւ իսկիգրչիգիրչկայ ի գիրքսբաւ է:

211. Սաղմոսարանի յիշատակարան վերջին էջ

Պարբերութեանս առաջին կէտին համար, ներուի ինձ խորհրդածել, որ բացի Մատենադարանապեսին անունէն ուրիշ նշաններ եւս տրուած էին, որով շաւագոյն չէ՞ր արդեօք անոնցմէ յաւէս օգտուիլ: Ինչի՞ կը ծառայէ ժամանակին Մատենադարանապեսին անունը եթէ կոչուի Թիցիոս կամ Կայիոս: Կարելի է նաեւ որ ես Հնախօսին գիրը սխալ արտաբերելով կարդացած ըլլամ Ռօսսի փոխան Ռասսի. ի, Ռօֆֆի եւ կամ Ռաֆֆի:

Երկրորդ կէտին համար ալ կը խորհրդածեմ՝ թէ անկարելի է որ խօսքը ուրիշ Մատենադարանի վրայ յածի, վասն զի Վիեննայ Մխիթարեան Գերյ. Հայրը, որ յիշեալ Սաղմոսը տեսած ու շօշափած է, չկրնար երբեք շփոթել ոչ Մատենադարանին անունը, եւ ոչ ալ քաղքին՝ ուր կը գտնուի այն, ըստ որում տակաւին երիտասարդ է եւ օժտեալ լաւ հանճարով. ուստի կրնայ լաւ յիշել 10 տարի առաջ տեսածը:

Բաց ասի այս Սաղմոսին գոյութիւնը յիշատակուած է նաեւ Բարեյիշատակ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանէն, Մխիթարեան Վենետկոյ, իր «Յուշիկ Հայրենեաց»ին մէջ, որ նոյնպէս կը հաստատէ թէ Միլանու Ամբրոսիոսեան Մատենադարանին մէջ կը գտնուի: Այս պատմական ծանօթութեանց ամենքը վերջապէս չեն կրնար սխալ ըլլալ: Հանդերձ այսու մէկ կողմ թողունք ասոնց ամենքը, բաւական է մեզի միայն որ այս Սաղմոսին գոյութիւնը Ձեր Մատենադարանին մէջ՝ յայտնուած է մեզի Ձեր տերութենէն եւ Ձեր ցուցակներով չգտնուիլը. թերեւս ուրիշ անուան մը ներքեւ նշանակուած է: Անոր համար կ՝ աղաչեմ ձեզի որ բարեհաճիք փնտռել զայն ամեն կարելի անուններով, եւ յղել մեզի խնդրուած շուսանկարները որ խիստ շահաւէտ են:

Կրկին աղաչելով ուրեմն խնդրոյս վրայ շրջօրէն խորհելու եւ ընդունելու մեր խոնարհ յարգանքները՝ կը յայտարարեմ զիս

Ձեր Գերյարգոյ Տերութեանդ Խ. Ծ.

Հ. Սահակ Սրապեան

Քարտուղար

Գերյարգոյ Հայր

. . . . . .

Փնտռուած գիրքը գտնուեցաւ, եւ բան մ՝ալ աւելի. ուրախ եմ Ձեզի աւետել կարենալուս: Տուած նշաններնեդ միայն մեծութիւնը համաձայն էր, միւսները զիս մոլորցնելու յաւէտ կը ծառայէին: Գիրքս ունի 544 էջ, կազմ՝ մագաղաթ ներմակ, որ կը պարունակէ ամբողջ Սաղմոսը Ձեր յիշատակած երկու պատկերներով միասին, ասոնցմէ զատ ուրիշ վեց հատ եւս կան, քիչ պզտիկ՝ բայց շահաւէտ, նակատ չունի, առաջին էջը պարապ է: Կարծեմ շատ աւելի դիւրին պիտի ըլլար ինքիրենս յիշել, եթէ դուք գրած չըլլայիք այնքան վստահութեամբ որ գրքոյկ մ՝է կաշեկազմ եւ շագանակագոյն: Աւելցուցէք ասոր վրայ Ռօսսի Մատենադարանապետն ալ՝ ար 10-15 տարի առաջ մատենադարանապետն էր Մեդրապօլիտական ժողովոյն Մատենադարանին եւ ոչ Ամբրոսիոսեանին, եւ պիտի իմանաք հարկաւ թէ որքան դրժուար էր ինձ խորհիլ այսպիսի երկդիմիի վրայ:

Ինչ որ ալ ըլլայ, գիրքը գտնուած է, եւ ցոյց ինձի է, որուն համար Le Lang. Masch. (Bibliotheca Sacra) կ'րսեն թէ տպեալ է ի Հռոմ 1565 ին: այս գիրքը ճշնուած է Հ (Յովհաննէս) Ջոհրապեանէն 31 Յուլիս 1810, որ սկիզբի եւ վերջի յիշատակարանները թարգմանելով ստուգած է որ 1565ին սկսած է տպուիլ ի Վենետիկ եւ աւարտած ի 1566: Սկիզբի յիշատակարանները հարկաւ պիտի լուսանկարուին առաջին երկու պատկերներուն հետ, որոնց կից են, եւ որոնց համար դուք արդէն գրած եիք թէ կը բաղձաք անոնց լուսանկարուիլը: Կարծեմ լաւ բարգման եղած կ'ըլլամ Ձեր բաղձանաց լուսանկարել տալով նաեւ վերջին յիշատակարանը:

Ըսի թէ բան մ'ալ աւելի գտնուեցաւ, այն է Հայերէն տպեալ թերթ մը Սաղմոսին գլուխը եղած երկու պատկերներով միասին, եւ ինչպես ինձ կը թուի, գիրէն առաջ տպուած է: Ծանօթութեան մը համեմատ՝ որ Հ. Ջոհրապեանի կը

212 Պատոյ մէջ Աբգարոս տպած դրքերուն նշանագրութիւնը

վերագրուի, այս թերթը կը բովանդակէ 1565 տարուոյ էփիմերիտեն: Պիտի լուսանկարել տամ այս թերթը իմ ծախքով, որ պիտի ըլլայ իմ ցուցադրութեան մէջ Հարիւրամեակին համար. Միւսներուն հաճելի լուսանկարիչը Ձեզի պիտի դրկէ:

Յարգանօք կը յանձնարարեմ զիս Ձեր աղօթից

Խ. Ծ.

Տ. Ս. Գաբրիէլեան

Յ. Գ. Այս նամակաւ կը դրկեմ գրաչեւ մը, որուն պարապ տեղերը Դուք պիտի լեցնէք եւ կ'ազատիմ փութով վերադարձնելէ Միւս կողմանէ ես լուսանկարները արդէն հանել կ'ուտամ. Ա. Ի:

Միլան, 27 Մայիս 1910

Գերյարգոյ Հայր

Բաղձացուած յուսահիարեները ճամբայ դրուեցան, ինչպէս նաեւ այն որ աւելի ըղձալով խոստացուած էր:

Հատորիկին միւս փոքր պատկերները չյուսահիարուեցան, վասն զի նիւթին չէին վերաբերեր, որ շահուածն ըղձալի Հայոց պատմութեան:

Այն թերթը որ խառնուածքնուր տմարը կը բովանդակէ, եւ որուն վրայ շատ կը բաղձայի որ ընդարձակ ծանօթութիւն մը տուեր, ունի մեծութիւն մեր $0,51 \times 0,35 + 1/2$ չափելով եզերքի դրուագին որ շրջանակի կը ծառայէ

Յարգանօք յանձնարարելով զիս Ձեր աղօթից

Խ. Ծ.

Տ. Ս. Գաբրիէլեան

.....

Կ. Պոլիս, Օրթաքեօյ 24 Հոկտ. 1910

Գերյարգոյ Տէր

Հազար շնորհակալեօք կուգամ դիմաւորել Ձեր յարգոյ թուղթը որ յ3 Մեսրոպեանց Գերյարգոյ Տէրութենէդ շռայլուած անխոնջ աշխատանաց համար, որով յաջողեցաք վերջապէս գտնել Աբգարու Սաղմոսը Մխիթարեան Մատենադարանին մէջ, եւ անոր թուականած երկու սեւագիծ պատկերաց լուսանկարներուն համար, որոնց կից է նաեւ առաջին Յիշատակարանը, ինչպէս նաեւ երկրորդ Յիշատակարանին եւ առաջին էջին, զորս բարեհաճեցաք մեզ դրկել, եւ մենք այժմ ստացած ենք գոհունակութեամբ: Շնորհակալ եմ դարձեալ Ձեր մասնակցութեան համար մեր Ս.զգին Յորելեանին՝ առթիւ Հայկական Տպագրութեան Դ. Հարիւրամեակին, որ պիտի տօնուի երկու տարի ետքը. նուիրելով միւսանգ խառնուածնուր Տմարի մը լուսանկարը, հրատարակեալ նոյն Աբգարին իր Սաղմոսին առաջ, որուն գիտը Ձեզի կը պարտիմ ազգովին: Եւ որովհետեւ ասի ծանօթ Յիշատակարանին մէջ պիտի դրուի, կը բաղձայինք իմանալ մը լուսաբանութիւններ ունենալ անոր վիճակին եւ դրութեան վրայ, այսինքն՝ Սաղմոսին մէջ աւելցուած է՞ թէ ոչ տուփի մը մէջ առանձինին կը պահուի, վասն զի ծալք երեք չնկատուիր անոր վրայ: Անկ զաս փափաքելի եր մեզի գիտնալ անոր կարգին թուականը:

. . . . . .

Երախտիս կը դրկեմ Ձեզի փոխանակ 17:60 Ձկարկ Մանրադրեալ լուսանկարչին հաշուեփակին համար:

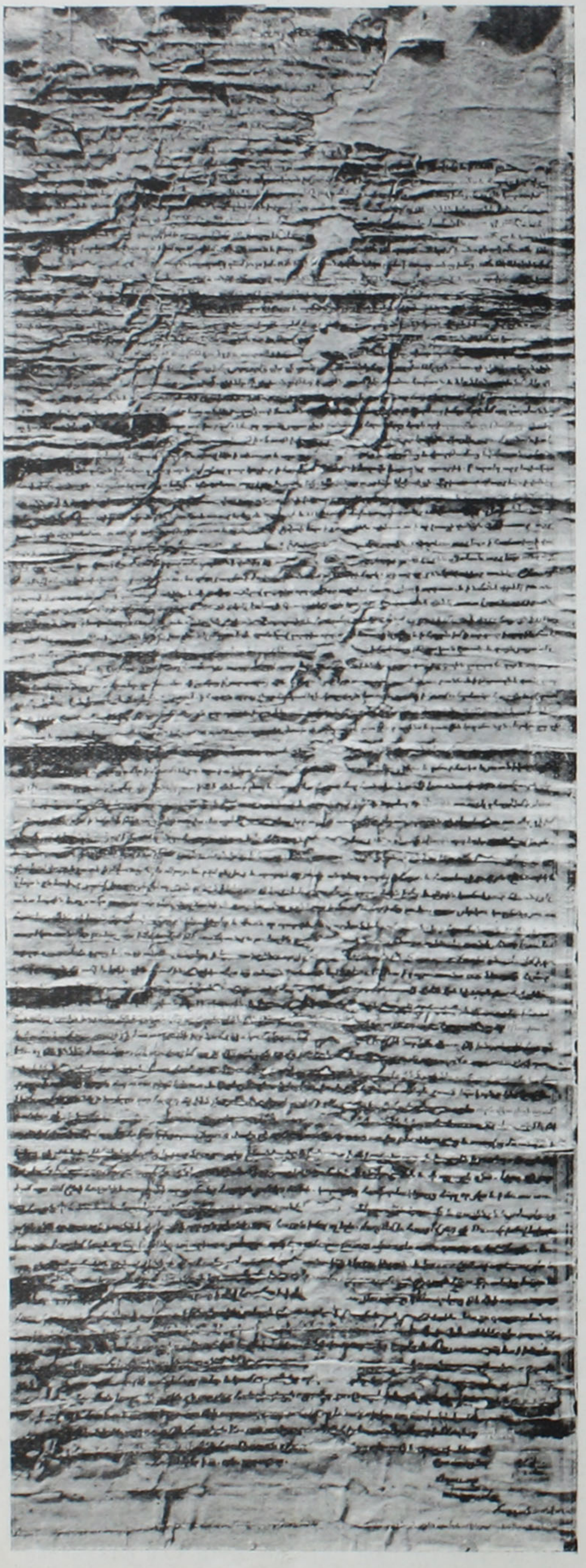

213 — Սուլթանշահի նամակը

Վերջապես նորեն կրկնելով իմ շնորհակալիքս եւ աղաչելով Ձեզի ընդունելու իմ երախտագիտական զգացումներս եւ յարգանացս հաւասիքը պատիւ ունիմ ստորագրելու

Գերյարգոյ Տերութեանդ

Խ. Ծ.

Հ. Իսահակ Վ. Սրապեան
Քարտուղար Անտ. Միաբ.

Առ Գերյ. Տ. Ա. Ռաթթի
Վերակացու Ամբ. Մատ.
Միլան

Միլան. Ամբրոսիոսեան մատենադարան

7 Նոյ. 1910

Գերյարգոյ Հայր

Կը պատասխանեմ Ձեր 24 Հոկտեմբերին, ընդունեցայ ղրկած գումարդ եւ հատուցի զայն լուսանկարչին: Անդադար զբաղմունքներ կարճ եւ ցանցառ ժամանակ կը թողուն ինձ թղթակցութեան որ կարի շատ է արդեն, եւ պէտք է համբերութիւն ունենալ:

Գիրքին եւ թերթին մասին արդեն տուած լուսաբանութեանցս վրայ պիտի յաւելում որ՝ թերթը կը գտնուի խառնապատում (Miscellanea) հատորի մը մէջ հետեւեալ նշանով S. B. H. YHI. Չափն է շուրջ մէթր 0,56×0,46. շուրջ կ'ըսեմ, վասն զի լուսանցքը քիչ մը անկարգ է, եւ կ'իմանամ թուղթին արտաքին լուսանցքը: Ուղղանկիւն ձեւը որ կը շրջափակէ եւ կը շրջանակէ գրութիւնը 0,51×35+2 ճիշդ չափը ունի:

Հարիւրամեակին հրատարակման համար, որ երկու տարի ետքը պիտի տօնուի, պէտք եղածը կատարեցի: Հրատարակութիւնը տեղի պիտի ունենայ Periodico (պարբերական) հանդէսին մէջ, որ լոյս կը տեսնայ սրբացուցման հարիւրամեակին համար Ս. Կարոլոս Պորրոմէոսին, որ Սաղմոսին եւ խառնափնթուր Տոմարին պատկերներուն մէջ Պիոս Դ.ին քով հազիւ կը տեսնուի: Պարբերականէն դիւրաւ կ'անցնի այլ եւս Ձեր Հարիւրամեակին լուրը ամենօրեայ լրագիրներուն:

. . . . . .

Յարգանօքս կը յանձնարարեմ զիս Ձեզի

Խ. Ծ.

Տ. Ա. Ռաթթի
Առ Գերյ. Հ. Իսահակ Վ. Սրապեան
Քարտուղար Անտ. Միա. Կ. Պոլիս

Բաղձալի էր մեզի այս թղթակցութեան ի-
մալէրէն բնագիրներն ալ արտատպել, բայց է-
ջերու անձկութեան պատճառա- անոր թարգ-
մանութիւնները միայն հրատարակելով չատա-
ցանք:

Անտոնեան միաբանութիւնէն Հ. Իսահակ վ. Սրապեան գրած է վերոգրեալ կենսագրականը, որ մեծ ձեռնտուութիւն մը բրած է մեզ, Դաղափար մը տալու համար մեր ընթերցողներուն թէ՝ ինչպէս կը պատրաստենք Միշատակարանի իւրաքանչիւր կենսագրականը, հոս զետեղեցինք մանրամասնութիւնները որոնք արդէն ինքնին պատմական կարևորութիւն ունին, իսկ Արգար դպրի և Սուլթանշահի նկարներուն պատրաստութիւնը կը պարտինք Ապտուլլահ եղբարց արժանաւոր ձեռնասուն արուեստագէտ Պ. Ղուկաս Սրապեանի:

Աղբիւրներ.— Զամչեան պատմ. Հայոց Դ. հատոր.— Փափազեան եկեղեցական պատմութիւն.— Յուշիկ Հայրենեաց Ալիշան.— Պատմ. Հայկ տպագր. Լէօ.— Պատմ. Հայ. տպագրութեան Զարբհանէլեան.— Հանդէս ամսօրեայ. Մատենադարան Անտոնեանց և Ամբրոսիոսեան Միլան:

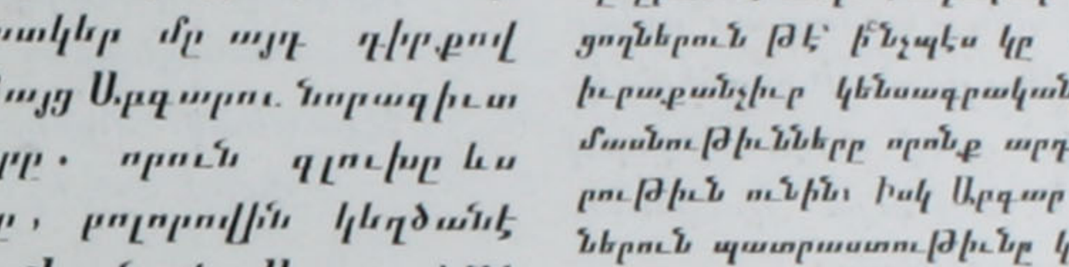

ԱՊՐՕԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆ

1520—1793

1. Ապրօեան ցեղը բուն Անի քաղաքէն և- գործոց պատճառանքերէն վաւերացեալ վկայ-
կած է և Բագրատունի արքայական ցեղէն է: երկար ժամանակ Կարին բնակելէն և փառաւոր
պաշտօններով մեծ անուն հանելէն ետքը 1521 Թուականին Ալիխար յիշեալ առմին նահապետը
իր բոլոր զերդաստանով Տաճկաստան կը փո-
խադրուի և Պէլկրատ քաղաքը կը հաստատուի:

(1804ին Ապրիլ 20ին Զմիւռնիոյ առաջնորդարանէն տրուած և Պօղոյ պատրիարքէն ու
ամիրաներէն և բազմաթիւ եպիսկոպոսներէ, վարդապետներէ և քահանաներէ վաւերացուած
ինչպէս նաև Թուսիոյ և Ցրանսայի պրուսքին

Ընթերցողը հարկաւ անդրադարձած է առա-
ջին Բիշատակարանէն Սրգ պրուս առաքեալին վե-
նետիկ ապրած ըլալուն, մինչդեռ Le Long. և Masch. (Biblioteca Sacra) Սրբազան Մատե-
նադարանին մէջ կ'ըսեն՝ թէ ի Հռոմ ապրած
է, որով չգիտցուիր թէ ինչ առաքման կարևո-
րութիւն պէտք է ընծայել Եւրոպացւոց հայա-
պետութեան: Պատմիչներէն ոմանք ալ կ'ըսեն՝
թէ Պիոս Դ. գուցէ պայմանաւ հրաման առած
ըլայ Սրգ պրուս՝ Սաղմոսի ապագրութեան, որ
դիրքին պլուխը դնէ պատկեր մը այդ դիրքով
որ վէրը կը տեսնուի: Բայց Սրգ պրուս նորագիւտ
Յատնաթիթեռուր Տուման, որուն պլուխը ևս
կ'երևի նոյն պատկերը, բոլորովին կեղծանէ
այն ենթադրութիւնը: Վասն զի Սրգ պր եթէ
հակառակ իր կամայ ազգեցութեան մը ներքև
դրած ըլլար այն պատկերը Սաղմոսին սկիզբը,
պէտք չէր ուրիշ հրատարակութեան մ'ևս պլու-
խը դնել զայն, ուսկից կը հետևի որ նա ինք-
նաբերաբար չինել առած է անոր կտրատարը,
և յոժար կամօք երկիցս հրատարակած:

Բաղձալի էր մեզի այս թղթակցութեան ի-
մալէրէն բնագիրներն ալ արտատպել, բայց է-
ջերու անձկութեան պատճառա- անոր թարգ-
մանութիւնները միայն հրատարակելով չատա-
ցանք:

Անտոնեան միաբանութիւնէն Հ. Իսահակ վ. Սրապեան գրած է վերոգրեալ կենսագրականը, որ մեծ ձեռնտուութիւն մը բրած է մեզ, Դաղափար մը տալու համար մեր ընթերցողներուն թէ՝ ինչպէս կը պատրաստենք Միշատակարանի իւրաքանչիւր կենսագրականը, հոս զետեղեցինք մանրամասնութիւնները որոնք արդէն ինքնին պատմական կարևորութիւն ունին, իսկ Արգար դպրի և Սուլթանշահի նկարներուն պատրաստութիւնը կը պարտինք Ապտուլլահ եղբարց արժանաւոր ձեռնասուն արուեստագէտ Պ. Ղուկաս Սրապեանի:

Աղբիւրներ.— Զամչեան պատմ. Հայոց Դ. հատոր.— Փափազեան եկեղեցական պատմութիւն.— Յուշիկ Հայրենեաց Ալիշան.— Պատմ. Հայկ տպագր. Լէօ.— Պատմ. Հայ. տպագրութեան Զարբհանէլեան.— Հանդէս ամսօրեայ. Մատենադարան Անտոնեանց և Ամբրոսիոսեան Միլան:

ԱՊՐՕԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆ

1520—1793

1. Ապրօեան ցեղը բուն Անի քաղաքէն և- գործոց պատճառանքերէն վաւերացեալ վկայ-
կած է և Բագրատունի արքայական ցեղէն է: երկար ժամանակ Կարին բնակելէն և փառաւոր
պաշտօններով մեծ անուն հանելէն ետքը 1521 Թուականին Ալիխար յիշեալ առմին նահապետը
իր բոլոր զերդաստանով Տաճկաստան կը փո-
խադրուի և Պէլկրատ քաղաքը կը հաստատուի:

(1804ին Ապրիլ 20ին Զմիւռնիոյ առաջնորդարանէն տրուած և Պօղոյ պատրիարքէն ու
ամիրաներէն և բազմաթիւ եպիսկոպոսներէ, վարդապետներէ և քահանաներէ վաւերացուած
ինչպէս նաև Թուսիոյ և Ցրանսայի պրուսքին

2. Աբրահամ Ապրօ. — Իր մեծ հայրն էր Ալիխար Ապրօ: Աբրահամ 1634ին երուսաղէմ
ուխտի գացած էր: Մեծ հանճարովը ճոխութեամբ և հաւատարմութեամբ երեւելի հանդի-
սացած է, իր նախնական կրթութիւնը ուժով էր և տեսչեաք կը յառաջդիմէ, ամէնուն սի-
րելի կը հանդիսանայ մանաւանդ հռչակաւոր Հիւսէյին փաչային որ զօրապետն էր Կրետացի-
ներու դէմ պատերազմող զօրագունդին: Բէօփ-
րիւլիւ օղլու Մէհմէտ փաչա եպարքոս էր որ

չաս կը յարգէր Ապրօն, մինչև անգամ կը հրամայէ որ կոչուի Ապրօ Չէլէպի։

Ապրօ երբ Կրէտէ կը գտնուէր՝ Օսմանեան բանակին հետ —իբր վաճառական Հիւսոյին փոխարէն— երբ կը գրաւեն կղզին, ճարտար վիճաբանութեամբ եկեղեցի մը կ'առնէ հայոց համար, որովհետև ռամբերէն քայքայուած էր։ Եկեղեցին իր ծախքով կը նորոգէ, պատրաստելով նաև բոլոր եկեղեցական գործերը։

Բանակին չատ նպաստած ըլլալուն և իր անկեղծ հաւատարմութեանն համար որ ունէր առ Օսմանեան գահն, Սուլթան Իպրահիմ կը շնորհէ Մաթթը Շէրիֆ մը, որով ամէն կերպով ազատ էր, հանգիստ և անմաքս վաճառականութիւն ընելու արտօնութեամբ։

1661ին Պոլիս կու գայ ուր 1660 Յունիս 14ին այրած էր Զինկլի Համամի Ս. Սարգիս և Հիսար Տիպին Ս. Նիկողայոս եկեղեցիները, Ապրօ Չէլէպի այս վերջինը վերաշինել կու սայ նոյն թուականին։ Նաև կառուցած էր իր ծախքով Սիլիվրիի, Մանաստըճի և Ֆիլիպէի եկեղեցիները։

Աբրահամ Ապրօ ամուսնացած էր Կիւլինաև անուն աղջկան մը հետ և ունեցած երկու մանչ զաւակ Մաթթէոս և Մաքսուտ։

Մաթթէոս Ապրօ. — *Ապրօ Չէլէպիի որդին էր Մաթթէոս որ 1687 թուականին երբ արդէն վախճանած էր իւր մեծանուն հայրը՝ Պոլսոյ Թոզլով Նոյեմբեր 15ին Չմիւռնիա կ'երթայ, ուր տարիի մը չափ ուրիշներու անուններու մէջ հիւր ըլլալէն հաք, կը փափաքի անուն մը աէր ըլլալ և կ'ըսկսի չինել նոր տուն մը, որուն չատ դրամ կը ծախսէ և վայելուչ ու պաշտօճ չինուածով կ'աւարտէ 1688 Յունիս 7ին, այն օրը չուկայ կ'երթայ ուր անակնկալ պէտքեր գնելով կը վերադառնայ և երբ հայոց եկեղեցւոյ առջևէն կ'անցնի անոր նոյն միջոցին անպատրաստելի երկրաշարժ մը կը պատահի, չորս կողմէն քարեր իր վրայ կ'իյնան ու ինք մեղապարտ կ'ոտքի, հակառակ որ ինք քարերու առկ ծնած էր։ Սրինդուայ վիճակի մէջ քարերու առկէն դուրս կ'ելլէ և կը վազէ իր տունը ուր իր մայրը և երկու զաւակները մնացած էին վտանգի մէջ։ Ասոնք ալ կործանած էր և քարերէ ծածկուած։ Բնակիչներէն չատեր վիրաւոր և մեռած և ոմանք ալ խելագարած էին։*

Կարծես բնութիւն այսքան ուժերը չէր բաւէր այս լսելիզոյ հրդեհն ալ ահագին էր որ քանի մը ժամերու մէջ չատեր այրեց ու լափեց և անպին անոթ և ապարանքներ մոխրի վերածեց, ոչ հայերը կարող էր օգնել իր արդուին և ոչ ալ արդին իր հօրը։

Հարուստները աղքատացան վայրկեանապէս, ամէն մարդ կը փախչէր հոն թողլով իր հարստութիւնը և ինչքը։ Դժբաղդ Մաթթէոս Ապրօյի տունը կը փլչի իր մէջ թաղելով հօրը աշխատասիրութիւնը, և այս ամէնը կ'ըսէ նոյն յիշատակարանին մէջ։

— *Յորժամ տեսի զկեարդ և զգոլիս իմ խարչատեալ*

Իբր զկատղ մէջ հրնձանի էին ճմլեալ
Հաստչանօք աւազիլով զկեանս իմ անցեալ
Զի բազմ երկամբք աշխատանօք էաք տնուցեալ

Զքառեակ մանկունս բարձամբ ի զկրկ չկրնամ տալ։

. . .

Եկեղեցին ալ կործանած էր և քարաքը աւերակ դառեյած։ Բնակիչներէն չատեր վիրաւոր և մեռած և ոմանք ալ խելագարած էին։

Կարծես բնութեան այսքան աւերը չէր բաւէր այս լսելիզոյ հրդեհն ալ տեսած էր որ քանի մը ժամերու մէջ չատեր այրեց ու լափեց և անպին անոթ և ապարանքներ մոխրի վերածեց, ոչ հայերը կարող էր օգնել իր արդուին և ոչ ալ արդին իր հօրը։

Հարուստները աղքատացան վայրկեանապէս, ամէն մարդ կը փախչէր հոն թողլով իր հարստութիւնը և ինչքը։ Դժբաղդ Մաթթէոս Ապրօյի տունը կը փլչի իր մէջ թաղելով հօրը աշխատասիրութիւնը, և այս ամէնը կ'ըսէ նոյն յիշատակարանը «Վասն իմ մեղացն խմացայ ես։»

«Աւաղ եղբայր իմ զոր Մաքսուտ կոչեցեալ է զոր այժմ երկրին Լաստիացւոց զհամեցեալ է երեսս եդեալ զձեզ ազերաեմ ով ընթերցող Աստուածպարուխ առեալս պատմագր և հետևողք յիշել յաղօթս պիս և զեղբայրս հանդերձ ծնողաւք ողորմիս առալ լրմաութեամբ սրոյ մասք։» Զայս գրեցաւ ի թուականիս Հայկազեան 1140, (1691) ի յամսեանն Փետրվար 18 Դատն Սրբոյ եկեղեցւոյս Ստեփաննոսի Բանիս Յովսէփի անթիւ մեղաց պարտապանի եղիակոպոս ի Չմիւռնա Աթոռի ոչ յան էիպիք և ընթեռնուք զուք ոգոր, միս միթէՏէրն իմ ձեզ և մեզ ողորմեսցի։

Մաթթէոս Չէլէպի գրաէր էր և 1681ին գեղեցիկ նկարներով զարդարուն ձեռագիր Աստուածաշունչ մը գտած է որուն յիշատակարանէն քաղեցինք վերև տուած տեղեկութիւններնիս և որուն 2 յիշատակարանները նոյնութեամբ կը գեաեղենք։

---

(1) *Իրենց գամբարանը կը գտնուի Չմիւռնիոյ մէջ հետևեալ արձանագրութեամբ «Այս է տապանք Ապրօեան Մաթթոս ազգաւ որդիք Աբրահամ և Մաւրուտ խան ազգներոյ որ հանգեան ի շարժէն ի թվին Ռ·ՃԼԷ Յունիս է։*

Սոյն ձեռագրին ընդօրինակող և գծագրող արուեստագէտը կ'անուանուի Յակոբ Սարկաւագ, ծնունդով Ակնցի, որդի Վահրամի և ակն. Շողակաթի, պղծիկ որդի Շահլոդի։ Կ'ըսէ թէ իր գործը կլուսխ հանած է 1096 թուին հայոց (1647 թուականին Քրիստոսի) որ կ'ընէ 265 տարի, Պօղոս Ս. Նիկողոս Մայր եկեղեցիին մէջ, Սուլթան Համիտ Ա.ի իշխանութեան ներքև և Էջմիածնի Փիլիպպոս կաթողիկոսի հայրապետութեան չորքանին։ Յակոբ Սարկաւագ այս աշխատութիւնը իր անձնական պարծանքի համար ըրեր է, բայց ուրիշ յիշատակարանի մը մէջ, ինք խոստովանի որ իր անունը անտարբեր պարեր պէրքին մէջ, ինչ որ կարծեցնել կուտայ թէ ուրիշ գործ ալ ունի ան ըրած է։

Արդարև, երեսուն չորս տարի յառաջ՝ 1681ին ձեռագիրը գտեր է Հրեչտակապետ Եկեղեցիին մէջ (յարդ կոյ ի Պալաթ) Մատթէոս Չելեպի իր խոկ պրածով, ի յիշատակ իր հոգ հանգուցեալ Աբրահամ Չելեպի Պեղիրացիի։ Նոյն յիշատակարանէն կ'իմանանք նաև որ Մատթէոս Չելեպի՝ Մագուռ անուն երէց եղբայր մը ունէր, նաև մօր կողմէ մաքր Եարդեանի կը կոչուէր։

Տասը տարի վերջը՝ 18 փետրուար 1791ին Մատթէոս Չելեպի ասանուր երկար յիշատակարանի մը մէջ՝ ձեռագրին վերջին թուղթերուն վրայ, Յովսէփ Եպիս.ի կողմէ պրուած՝ Զմիւռնիոյ Ս. Սահակեանոս եկեղեցիին մէջ, մօտաւորապէս սա կերպով կը բացատրէ, «Ես՝ Մատթէոս, որդի Աբրահամի, մականուանեալ Ապրօ Պալեսէ եկած եմ հաստատուիլ Զմիւռնիա 15 Նոյեմբեր 1137ին (1688), սակէ տարի մը յետոյ վերջնապէս կ'որոշեմ հաստատուիլ Զմիւռնիա և ունենալ բնակարան։ այս միտքով չինած եմ բնակութեան տուներ ձմրան ու ամառուան համար։ 1689 Յունիս 30ին ժամը 4-6ի միջոցներուն երբ տուներու կահաւորման համար գնումներ ըրած չուկայէն տունս կը վերադառնայի, Ս. Սահակեանոս եկեղեցիին մօտը կեցայ։ Երկրաշարժ մը կործանեց իմ մօտս գտնուած չէնք մը և ես գրեթէ թաղուեցայ իր փլատակներուն տակ, բայց հրաշքով ազատուեցայ՝ ծանրապէս վիրաւոր։ Այս վիճակի մէջ կը մտածէի իմիններուն վրայ։ Վազեցի տունս ու փլատակներէ զատ բան չգտայ։ Միայն կինս ողջ՝ պարտէզն էր։

Մայրս, զաւակներս, ղօքանչս, նաև բոլոր ազգականներս ամէնքը մեռած էին աւերակներուն տակ։ Գտայ և թաղեցի իրենց մարմինները դերեզմանատունը։ Այս դժբաղդութիւնէն արդէն խոցուած երբ ուրիշ մըն ալ մեզ հարուածեց։ Սոսկալի երկիր մը ծագեցաւ քաղաքին մէջ ու արեւժամուն տակն ու մէջ ամբողջ ազգս կորսնցուցաւ ամէն կողմ։ Այն առեն մենք բնակչութեան մեծամասնութեան հետ սոսկումնք լքել այս չարաչար տեղերը ու երթալ հեռանալ։ Ամենակարողը իր գթութեամբ մեզ զաւակ մը պարգեւեց։ Դժբաղդութեան այդ օրերուն մեր պզտիկ Աբրահամը մեռած մեր մխիթարութիւնն ու մեր ուրախութիւն եղաւ»։

Այս յիշատակարանը իր ուրիշ տեղ, ձգտած բանաստեղծութիւն մըն է, իր պարզութեամբը գերազանց և չատ ալ ցաւալուն իր խոհարարութեամբ։ Երկու գեղջկան ալ արտը՝ նկարագրութեան մանրամասնութիւններով կը ներկայանան, կը պատկերեն բարեպաշտութիւն, առաքինութիւն, անձնազոհութիւն ու քաջասրտութիւն միանգամայն։ կը հրաժարի այս բանաստեղծութիւնը բառացի կերպով թարգմանելէ վախնալով այլայլել անոր գեղեցկութիւնը՝ որով կը ցայտէ մէկ քանի անցքերու մէջէն երբ իր հոգին մեծութիւնը, այնքան յատկօրէն կը խօսի իր դժբաղդութեան վրայ։ (*)

Այս նշանաւոր յիշատակարանի վերջաւորութեան մէջ Մատթէոս Չելեպի անդամ մըն ալ կը յիշէ թէ իր հանգուցեալ հայրը կը կոչուէր Աբրահամ Չելեպի, մայրը՝ Կիւլիհան կամ Կիւլիանիկ և եղբայրը Մագուռ որ նոյն տեղ (1691) կ'ըսէ կը գտնուէր շահիներու երկիրը։

Այս հետաքրքրական յիշատակարանէն գատ որ բուն իսկ բնագիր գործին գրովը գրուած է, ձեռագրին առաջին թուղթին վրայ սա գրուածքը կայ տղէա ձեռքէ մը եղած.—

(*) Եւ ճիշդ սոյն հատուածին նկատի առնելով կարեւորութիւնը այդ յիշատակարաններուն, սոյնս ամբողջութեամբ գեղեցկին քնագիրը, միացնելով նաև Տ. Ս. Ալպոյաճեանի Բուսմէլիէն հաւաքած յիշատակարանները։

«Տղաս՝ Աբրահամ ծնած է չորեքշաբթի 13 նոյեմբեր 1138 (1689) լուսնի տասնըմէկերորդ օրը, մէջօրէի ժամ 2ին»։

«Աղջիկս՝ Հռիփսիմէ ծնած է ուրբաթ օրը 22 Յունվար 1141 (1692) ցերեկուան ժամը 12ին։»

«Տղաս՝ Պետրոս ծնած է հինգշաբթի 24 Օգոստոս 1143 (1694)ին առտուան դէմ ժամը 9—10։»

Ասոնցմէ վար կը կարդացուի Բէթրօ Բավլէ անունը, և մարդ կը կարծէ թէ այդ է հայրը այն տղայոց՝ որոնց անունները աւելի վերը կը կարդացուին։ Բայց Մատթէոս Չէլէպի՝ պղտիկ Աբրահամի հայրը սովորութիւն չունենալով Բէթրօ Բավլէ մականունը կրել, այս ստորագրութիւնը միայն գրողինը կրնայ ըլլալ, և կամ մէկու մը որ կը նշանակէ տղաքներուն ծննդեան յիշատակը հրամանով հօր՝ Մատթէոս Ապրօ Չէլէպիի։

Մատթէոս կ'ունենայ երեք զաւակներ, որոնցմէ Աբրահամ կը ծնի 1138=1689 նոյեմբեր 13ին, Պետրոս 1143=1694 օգոստոս 24ին և Ստեփան իսկ աղջիկ մը Հռիփսիմէ որ ծնած է 1141=1692 Յունվար 22ին։

Ապրօեան գերդաստանը Ֆռանսայի Լուի ԺԳի. թագաւորէն պաշտպանութեան և ազնուականութեան թուղթեր ընդունած է։

Մատթէոս Ապրօ Չէլէպի կը վախճանի 1695ի ատենները։

Չեռագիր Աստուածաշունչի յիշատակարանը

Ես Մատթէոս Տեառն ծառայ նուաստ հոգի։
Որ եմ որդի բարեպաշտին Աբրահամի։
Զոր մականուամբ Ապրօ կոչեալ միշտ յորջորջի
Միթէ տէրն իմ հոգու նորին յար գրթասցի
— Ի թուականիս հազար հարիւր երեսուն յեօթնի
Ի յամսեանըն նոյեմբերի տասնեւհինգի
Բիւզանդեայ չուեալ եկեալ Իզմիրս իջի։
— Ամ մի ողջուն ի տանս այլոց բնակեցի,
Բայց դիւրութիւն ըստ իմում մտացս ես ոչ գրտի,
Այնուհետև միտք և ձեռք իմ ի գործ արկի.
Զի տագնապաւ ի շինութեանց յոյժ ջանացի։
— Եկեալ յաւարտ կատարեցաւ որքան տուն էր.
Ամրան ձմրան մէջ օթարան որքան հարկ էր,
Մեծաւ ծախիւք յօրինուածօք որպէս յանկ էր
Պէսպէս դռներք ամուր փակերք զոր պատշաճ էր։
— Զի նոյն թուոջ որ ի սկիզբն կարգեցաք,
Եկեալ մինչև յունիս ամսու երեսունն հասաք
Ամենայն ինչ ըստ պատշաճին կատարեցաք.
Որպէս իմ կամք էր յօրինեալ զարդարեցաք։
— Յորժամ սրհաթն ի վեշտասանըն ժմնեցաք
Վասն ինչ կարի հարկաւ արանց շուկայն գնացաք
Առեալ զնոսա փութանակի յետս դարձաք
Եկեալ մինչ մեր Հայոց եկեղեցին հասաք։
— Յորժամ տէրն իմ վասն իմ մեղացն յոյժ բարկացեալ.
Յօդք մրրկեալ տարերք խառնեալք սիւնք դողացեալ,
Սաստիկ թնդիւն ի յանդնդոց վեր առաքեալ
Յոյժ ահագին Իզմիւռինս շարժումն եղեալ
— Զչորից կողմանց յորմոնք բարինք և յիս դիմեալ.
Սաստիկ յահէս յոյժ տագնապաւ փախուստ առեալ,
Չեռն իմ ի Սուրբ Ստեփաննոսի յորմըն ձգեալ
Զիս նա յանձնեալ և ի յԱստուած ապաւինեալ։
— Քարինք ի վերայ իմ տեղեալ և զիս ծածկեալ
Լոյս արգիլեալ մէգ և խաւարըն զիս պատեալ
Այնուհետև համարեցայ ես զիս մեռեալ
Մեղայ գոչեալ ելման հոգոյ իմում սպասեալ
— Բայց բարերար Աստուածն իմ յոյս յիս գրթացեալ
Ողորմութեամբ և քաղցրութեամբ նախախնամեալ
Ազգմամբ հոգւոյն զիս խելամուտ կարողս արար
Զի ոյժ առեալ որպէս չղազար արտաքս ելեալ։
— Յայնժամ ես ի յոտին կանգնեալ, և յիս նայեալ
Տեսի արեամբ զիս ճապաղեալ վիրաւորեալ,
Իսկոյն տունն իմ ի միտ ածեալ անդ սլացեալ
Զի ի հիմանց էր տապալեալ բլուր եղեալ
— Միայն զամուսինն եմ զերծեալ պարտիզին կայր,
Զմայր և զորդիքս ներքև (հողին) հողուէին մնացեալ
Մեծաւ ջանք-բազումն առեալ մայրս գտեալ
Եւ ընդ նմին զոքանչն իմ ծեր ի դուրս ելեալ
— Ապա զորդիքս մտաբերեալ յոյժ փղձկեալ
Լալոտ աչօք կառկառ քարանց ի բաց հերկեալ
Յորժամ ելին մարմինք նոցին յոյժ խողխողեալ
Հոգոց հանեալ միջակտուր սրտաբեկեալ

* * *

— Յորժամ տեսի զլեարդ և զաղիս իմ խարշատեալ
Իբր զխաղող մէջ հնձանի էին ճմլեալ
Հառաչանօք աւաղելով զկեանս իմ անցեալ
Զի բազմ երկամբք աշխատանօք էաք սնուցեալ։
— Զքառեակ մանկունս բարձմամբ ի գիրկ շիրիմ տարեալ
Ես զկնի մորմոքելով աղէկիզեալ
Միում վայրկեան ժամանակի լինին փախեալք
Էկին ի մէնջ իսկ հեռացեալ և անջատեալք։
— Սարսափելով եկեալ գնացաք դուռն ժամուն,

Մեծ Տիրամայրն ինչպես էր ասել ինձ՝
Հրաշալի ծառայության համար
Ես պետք է ստանայի մի պարգև,
Որ ինձ կդարձնի ամենաերջանիկ մարդը աշխարհում։
Ես ասացի Նրան, որ ոչինչ չեմ ուզում,
Միայն թե ինձ հետ լինի Նա միշտ,
Ամեն վայրկյան, ամեն ժամ,
Ամեն օր, ամեն շաբաթ,
Ամեն ամիս, ամեն տարի,
Մինչև որ ես մեռնեմ։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի ձի,
Որ ոչ ոք չկարողանա հասնել ինձ,
Երբ ես հալածում եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա փախչել ինձանից,
Երբ ես հալածվում եմ։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի հրացան,
Որ ոչ ոք չկարողանա ինձ հաղթել,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ վնասել,
Երբ ես կռվում եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ սպանել,
Երբ ես պատերազմում եմ։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի սիրուհի,
Որ ոչ ոք չկարողանա գրավել իմ տեղը
Իմ սրտում,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ զրկել նրա սիրուց,
Երբ ես նրան սիրում եմ։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի ընկեր,
Որ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ վիճել,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ կռվել,
Երբ ես նրա հետ եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ զրկել նրա ընկերությունից,
Երբ ես նրան ընկեր եմ ուզում։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի ծառա,
Որ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ վիճել,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ կռվել,
Երբ ես նրա հետ եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ զրկել նրա ծառայությունից,
Երբ ես նրան ծառա եմ ուզում։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի տուն,
Որ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ վիճել,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ կռվել,
Երբ ես նրա մեջ եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ զրկել նրա բնակությունից,
Երբ ես նրան տուն եմ ուզում։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի հարստություն,
Որ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ վիճել,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ կռվել,
Երբ ես նրա հետ եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ զրկել նրա տիրապետությունից,
Երբ ես նրան հարստություն եմ ուզում։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի ընտանիք,
Որ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ վիճել,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ կռվել,
Երբ ես նրա հետ եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ զրկել նրա ընտանեկան կյանքից,
Երբ ես նրան ընտանիք եմ ուզում։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի ընկերություն,
Որ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ վիճել,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ կռվել,
Երբ ես նրա հետ եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ զրկել նրա ընկերությունից,
Երբ ես նրան ընկերություն եմ ուզում։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի ընկերություն,
Որ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ վիճել,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ կռվել,
Երբ ես նրա հետ եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ զրկել նրա ընկերությունից,
Երբ ես նրան ընկերություն եմ ուզում։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի ընկերություն,
Որ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ վիճել,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ կռվել,
Երբ ես նրա հետ եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ զրկել նրա ընկերությունից,
Երբ ես նրան ընկերություն եմ ուզում։
Եվ Նա ասաց ինձ, որ կլսի իմ խնդրանքը։
Ես ասացի Նրան, որ ուզում եմ
Ունենալ մի այնպիսի ընկերություն,
Որ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ վիճել,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ հետ կռվել,
Երբ ես նրա հետ եմ,
Եվ ոչ ոք չկարողանա ինձ զրկել նրա ընկերությունից,
Երբ ես նրան ընկերություն եմ ուզում։

ՍԻՒԻՎՐԻԻ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՄԷՋ ՊԱՀՈՒԱԾ ՁԵՌԱԳԻՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Շնորհակալութեամբ ստացանք Տեար Առշակ Ալպոյաճեանէ իր Բումբիի Հայոց գաղթականութեան պատմութեան աճիպով գործէն հետեւեալ յիշատակարանները որոնք նոր լոյս կը սփռեն Ապրոյեան գերդաստանի վրայ. մեկ կը նապկնանք այդ յիշատականներէն թէ Ալիիարի զաւակն է Խօճա Մուրաս խան ինչ որ մենք չէինք կրցած գտնել եւ որով կը հասկնանք թէ Աբրահամ Չէլէպիի հօր անունը Խօճա Մուրաս խան էր:

ԳԼԽԱՒՈՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ.— *Առաջին Ս. Գէորգ եկեղեցւոյս ի ձեռանէ հառածոց ազգին. Թւին, ՌՃԻԴ 1675 ամին որ է Դ. Կազմն քէչապէնա:*

Գրէ մարգարէն յոհաննէս իւր առաքեալ, Շրջեցարուք զիօնիս պաչապանեցէք զնա և պատուեցէք զաչտարակս նորա:

*Զոր իրրև ընթեռնայր այս Աբրահամ չէլէպին՝ ցանկայր և զնոյնն կատարել՝ քան զորս և միւս մարգարէն երանի որ ունեցի ի սիօն՝ որ մատնաւորին է յորմարելի սա՛ քանիցս առաւել յորդելի զի զնոյն ինքն պըղտրն սիօն առացաւ զաւակ առ ի յիշատակումն դառն խորհրդոյ՝ խաչելոյն՝ զոյս Թողզոդայ յորմարէր, հաստատելով զեկեղեցին՝ Աստուծոյ զաւրականն ի տեղիս տեղիս վերանորոգելով: Եւ մանաւանդ խակ նախարարք թագաւորին հարկեալ ի սէր և ի խաթր սորա առեալ ի ձեռաց հառածոց զեկեղեցիս և եառն ազգիս հայոց ի կլայս սիլիվրեան յանուն սրբոյն Գէորգայ բան նախնական անուամբ դարձեալ վերահաստատեալ: Եւ Աբրահամ չէլէպիս որ եւիւք ունէր զերկնաքաղաքացիութիւն անա արդեամբք ի յայտ բերէր զի որ վաճառականն էր անհաս հանճարով որպէս ճանապարհք առէ կղիտալքոս ի աւետս և ի հայրենիս ընթանան փութով, իսկ իմաստունք ի խելս և յիմաստութիւն՝ վասն որոյ և առէր աւրըն Պօղոս երեւելի արարածովքս զաներեւոյթն տեսանելիք. Աստուծոյ ճանաչել զառաւելութիւն գիտութեան սրբոյն Քրիստոսի լցեալ ստութեամբն Աստուծոյ: Ըստ առակի տեառն թէ իրրեւ եգիտ ըզգանձն ծածկեալ և զոր ինչ ունէր վաճառեաց և գնեաց զայն մարգարիտ: Իսկ իմաստասիրական արհեստ ունէր ճոխացեալ՝ գնոցայն ընտանեաց վիլիսոփայիցն ճեմէր գնանդիսականն հռետորութիւն. խորհեալ գանցեալն օրինակաւ ապառնոյն. քանզի ապագայն անցելոյն փութով առ գգիտութիւն, առէր ըստ վիլոնի թէ ի կենսոյ աչխարհիս որպէս ի սեղանոյ պարտ է յառնել՝ ոչ քաղցեալ և ոչ յագեալ և զորս ունէր բազում որդիս պայազատս լ. ուչ (=3) ամօք՝ և ի. ուօր ամօք՝ զարթեալ առէր՝ ցանկամ թողուլ ձեզ ձեռայ ինձ՝ զՅանս՝ և զառաքինութիւնս և զիմաստութիւնս իմ, զոր Ալեքսանդր ես միշտ ակրատաւ բանիւք մարգիալ ի տրամադրս մանանիկ առէր՝ լաւ է զգանձարանս բանից պահել քան զընչից: Իսկ ներակրթելով հին կատարածքն լսէր զոն թէ՝ զգաուզս արմանայ քոյ առաջնոյ ընդդիս ի տուն տեառն Աստուծոյ քո և որք ի մարգարէիցն վերազրեցան: Եւ նոր ուխտիս զոր առաքեալն էր ի ձեռն Երեմիա մարգարէի, որ էր միջնորդն Յեսուա որում առ էր քան զայս ոչ պոյ՝ զի ոք պնէ զանձն իւր պնէ ի վերայ բարեկամաց իւրոց որպէս և կառուցեալ ի սա յայս կանխեալ՝ և ի սոյն աբր անուայ՝ և ի սոյն հաւատս եռացեալ՝ զոր վաճառականութեամբ վերաթիւեալ՝ և նոր հմտութեամբ հին և նոր կատարածքն ճոխացեալ՝ և փիլիսոփայականօք զիր ցուցեալ՝ և ասն արդեամբ որ զեկեղեցիս, որոյն Գէորգայ առացեալ և պայծառացուցանէ: Յիշեալքիք յաղթիս ձեր և զորդիսն ընդ իւր յերկար ամօք և անսայթաքապէս պահել ի պարծանս բազմաց: Եւ յաղթիս լինել Ձեր Աստուած ողորմի առելով հօրն Պետրոսի մահտեսի խոճայ Մուրատ խանին և մօրն Եառիսաանին, պատուն խոճայ Ալիիարին՝ և եղբօրն իւրոյ Պետրոս չէլէպոյ և ամենայն արեան մերձաւորացն և նախնեաց իւրոց՝ զի տեսլեանն Քրիստոսի արժանաւորեցին ի փառս արքայութեան յաւիտենական կենօք ամէն:

Եղաւ յիշատակս որ կոչի ժամագիրք և ապաստարան ի թուականիս ՌՃԻԴ ի սկիզբն ամի առման եկեղեցւոյս 1675 սրբոյս Գէորգայ:

Բ. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ.— Շնորհիւ ապէնիան Աստուծոյ, յամի հանրիս փրկչին 1787 յունիսի 14. ի գալն մեր ի Թրակիա ի Կոստանդնուպոլիս, և հանդիպեալ ի կլայն Սիլիվրի, չոգաք ի յաւետս ի տաճար Գէորգ եկեղեցին զոր առացեալ է հաւտն խոճայ Մատթէոս ազգի Հօր, Սարգս Չէլէպոյ արդեամբն, որպէս գրի ի վեր

անդր ի հանդէպ ընդ յիշատակարանաւս մատենիս ; եւ տեսեալ իմ զմատեանս քայքայեալ և սկզբան տետրն պակասեալ . և ապականեալ ի ձեռն մանկտաց . առ որ ցաւեցայ յոյժ . զի այս խակ է հազուագիւտ , մանաւանդ յիշատակարանքն զոր արձան իմն է պիտոյից , եւ առաւել զառումն եկեղեցւոյն յիշատակէ , եթէ չիցէ այս մատեան չունիմն այլ պատմարան , վասն որոյ պահելի է բազում զգուշութեամբ : Ուստի՝ ես՝ լուսահոգի Պետրոս Ազայի որդի Սաուճածատուր Ապրօս , որ եմ թոռն որդի լուսահոգի Ապրօ Զէլէպեան առեալ հինիւ զմատեանս և բերեալ ի Պոլիս , ի նորոյ կազմեցուցեալ և զպակասն գրեցուցեալ ի յիշատակ

խմոյ , վերստին դարձուցի ի տեղի իւր , զոր սուրբն Գէորգ բարեխոս եղիցի առ աէր վասն բժշկութեան Մատթէոս որդւոյս Ամէն 1778 հոկտեմբեր 8 Պոլիս

Շնորհեաւ Ամենակարողին Աստուծոյ Սթամպոլու գէպի յիզմիր գնալս Քրիստոսի ծառայ Մարգար Ապրօեանս որդի լուսահոգի Սաուճածատուր Ապրօեանին ակի ատա սուրբ Գէորգայ եկեղեցւոյն երկրպագութեան զոր աէր Աստուած հատուսցէ ամէն թվին Ռ . Մ . Խ . Դ . յունվարի ԻՀ . (=1795)

Եւ քեռորդի Սաուճածատուր Ազայի Պօղոս եւ էլ Մարգար ազգին հետ ի միասին :

ԱՐՇԱՀԱՄ, ՊԵՏՐՈՍ ԵՒ ՍՏԵՓԱՆ ԶԷԼԷՊԻ

Ա Պ Ր Օ Ե Ա Ն

Անծանօթ է մեզ երէք եղբայրներուն երիտասարդութիւնը , հաւանական է Եւրոպա գացած են կառավարելու համար իրենց ունեցը : 1715ին Ամստերդամ կը գտնենք զիրենք :

Ամստերդամի մէջ կը գտնուէր Մեծն Պետրոս Ռուսաց կայսրը որ անծանօթ կերպով հոն գացած էր իր կայսրութեան ապագայ քաղաքական կազմակերպութիւնը Եւրոպական բարեկրթութեան վերածելու համար պէտք եղած դիտելիքները անձամբ առնելու :

Ռուսաց կայսրը այդ առթիւ հոն Ապրօ երէք Զէլէպիներուն հետ կը ծանօթանայ , անոնք առանց անոր ով ըլլալը գիտնալու , պարզապէս իրը ազնուական մը նկատելով մեծ մարդասիրութիւն , ձեռնտուութիւն և հիւրասիրութիւն ցոյց կուտան : Օր մըն ալ յանկարծ խոշոր նամակ մը կ'առանան երէք եղբայրներն , նամակաբերը անոնցմէ կը խնդրէ որ

ներոզամիա ըլլան քանզի ինք սիրելով է չուտով մեկնելու :

Ապրօ եղբայրները նամակը կը բանան՝ կընքուած Ռուսաց կայսեր կողմէ , որ Ապրօ գերդաստանէն վայելած հիւրասիրութեանց փոխարէն չատ մը առանձնաշնորհումներ կ'ընէր անոնց և իրենց զաւակաց ու թոռանց :

Կ'ըսուի թէ այդ հրովարտակը իւ վերջոյ մնացած է Տիգրան փաչա ս'Ապրօի քով :

Այդ հրովարտակը Ռուսները մեծագումար փոխարինութեամբ չատ անգամներ փորձած են Զէլէպիներու զաւակներուն ձեռքէն առնել . բայց չեն յաջողած :

Մեծն Պետրոս և իր յաջորդ կայսրները այս պատճառներով Ապրօ գերդաստանին և Հայոց նկատմամբ սէր և համակրութիւն ցոյց տուած են , ինչ որ արդէն գրած ենք Արշակեանց Յովսէփ կաթողիկոսի կենսագրութեան մէջ :

Պուլկարիոյ չատ մը քաղաքներու մէջ եկեղեցիներ չինել տուած են։

Յիշեալ հետաքրքրական հրովարտակը կը հրատարակենք որով Ապրօեանք բոլոր կայսրութեան երկրին մէջ ազատ վաճառականութիւն ընելու արտօնուած էին։

Մասեաց Աղաւնիի մէջ գրուածէն կ'իմանանք թէ Ապրոյեան Պետրոս աղա աղերսագիր մը տուած է Մեծն Պետրոս կայսեր խնդրելով ազատ վաճառականութեան արտօնութիւն։

Հրովարտակէն կը հասկցուի թէ այս վերջինն է ճշմարտութիւնը։

Կայսրը մասնաւոր հրովարտակով մը այդ խնդիրքը կատարած է, որով այն կողմերը վաճառականութիւն ծաղկելուն չատ նպաստած է։

Երեք եղբայրներն ալ Պետրոս (Փիթէր) Աբրահամ և Ստեփան Ապրօ, մեծ վաճառականութեամբ կը զբաղէին Հնդկաստանի Պարսկաստանի և Տաճկաստանի հետ, իրենց վաճառականութեան մեծ մասը մետաքս էր և նաև Պարսից և Օսէթից բերքեր էին։

Ապրօյեան գերդաստանը չինած է նաև Զմիւռնիոյ Ս. Մեսրոպեան վարժարանը որուն յիշատակարանն է «Ս. Մեսրոպեան վարժարան Հայոց Զմիւռնիոյ։ Հին յիշատակ Ապրօեանց տոհմի, մինչեւ ցարդ աւանդութեամբ իմացեալ։ Նոյն կառուցեալ ի 1825 ի ներայ գեանոյ հընոյն արդեամբք Ս. եկեղեցւոյ։» Ապրօեան ընտանիքը արդի վարժարանին տեղւոյն վրայ գտնուած և իրեն սեփհական փայտաչէն մէկ տունը նուիրած է ազգին, որուն փոքրիկ սրբահներուն մէջ կը հաւաքուին մանկունք կարդալ գրել սովրելու համար։

ԱՀԱՒԱՍԻԿ ՄԵԾՆ ՊԵՏՐՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

« Ողորմութեամբն Աստուծոյ մեք Պետրոս առաջին, Արքայ (Ցար) եւ ինքնակալ ամենայն Ռուսաց, եւ այլն, եւ այլն, եւ այլն:

« Այս հրովարտակովս կը յայտնեմք ամենուն որոց պէտք է գիտնալ, եւ մանաւանդ մեր ղեկավարիչ ծերակուտին, կուսակալներուն եւ անոնց փոխանորդներուն, հրամանատարներուն, գաւառաց խորհրդականներուն, եւ զինուորական ու քաղաքական ամէն կարգի ոստիկաններուն, եւ քաղաքներու մէջ եղած վերատեսուչներուն, քաղաքապետներուն եւ մաքսի պաշտօնեաներուն, թէ երբոր Հոլանտիա էինք, հայկազն Պետրոս (Փիթեր) Ապրօ խոնարհաբար մեզի աղերսագրով մը իմացուց թէ ինքը եւ երկու եղբարքը Աբրահամ եւ Ստեփան Ապրօ՝ բնակիչք Զմիւռնիոյ, մեծ վաճառականութիւն ունին Հնդկաստան, Պարսկաստան, Տաճկաստան եւ այս կողմերու Եւրոպական թագաւորութեանց մէջ, եւ իրենց վաճառականութեան մեծ մասը մետաքս է եւ ուրիշ Պարսից եւ Օսեթից բերքեր. եւ միանգամ այն մեծ ակնածութեամբ առաջարկեց մեզի թէ ինքը եւ իր երկու եղբարքը, իրենց այնպիսի վաճառաշահութիւնը առաջ տանելու համար կուզեն մեր թագաւորութեան եւ գաւառներուն մէջեն անցնելով Պարսկաստան երթալ եւ անկէ երկրին վաճառքները այս սահմաններս բերել, եւ անոնցմով առուտուր ընել, մեր Աժտերխան, Եարոսլար, Արքանկէլ, Մոսքուա քաղաքները, եւ կայսերանիստ Փեթրպուրկ քաղաքը անցնելով: Նոյնպէս մեր թագաւորութեանը գաւառներուն մէջ տեսակ տեսակ վաճառքներ ծախել՝ արժան եղած մաքսը հատուցանելով: Միայն թէ կը հրամայեմք որ այն վաճառքներէն որ իրենք եւ իրենց գործակալները Պարսկաստան եւ կան ի Պարսից մեր կայսերութեանը մէջ մեր որ եւ իցէ քաղաքները եւ նաւահանգիստները եւ ինչ ճանապարհով ալ որ ուզեն տանիլ, կամ մեր թագաւորութեան գաւառներուն մէջ միայն ծախել, եւ կամ միայն անոնցմէ անցնելով այս սահմանները բերել ուզենան, մաքսին տուրքը անոնցմէ բոլորովին այն օրինօքն առնուի, որով որ Պարսից տէրութեան հպատակ եղող Զուղայեցիքը կը հատուցանեն, եւ այս բանիս համար ինքը մեզմէ խոնարհութեամբ արտօնութիւններ եւ հրամաններ խնդրեց: Անոր համար մենք ալ մեր կայսերութեանը եւ գաւառներուն մէջ վաճառականութիւնը ծաղկեցնելու համար, ոչ միայն ըստ ամենայնի իր խնդրոյն հաւանեցաք, հապա նաեւ այս մեր հրովարտակը եւ արտօնութիւնը անոր տալու հաճեցանք, հրամայելով վերոյիշատակեալ ծերակուտին, կուսակալներուն եւ անոնց փոխանորդներուն, հրամանատարներուն, խորհրդականներուն, եւ զինուորական եւ քաղաքական ոստիկաններուն, եւ մաքսի պաշտօնեաներուն, որ երբ Պետրոս եւ Աբրահամ եւ Ստեփան Ապրօ մեր այս հրովարտակովս վաճառականութիւն ընելու համար ճամբորդութիւն մը ընեն, եւ կամ իրենց կողմանէ վաճառքներով գործակալներ ղրկելու ըլլան, ամէն տեղ ազատ եւ անարգել ըլլան, թէ ծովով եղեր է թէ ցամաքով, որ ճամբով ու որ

ֆաղաքեն որ աղ ուզելու ըլլան երթալ, իրենց մարդիկներովն ու կահ կարասիքովը թողուլ զիրենք, առանց ամենեւին զրկողութիւն եւ խափանում մը ընելու, այլ մանաւանդ իրենց խնդրքին համեմաս ամեն օգնութիւն անոնց ընել: Բայց իրենց հես գտնուած, եւ կամ իրենց գործակալներուն հես դրկուած վաճառքներեն կը հրամայենք որ մաքսապետները, քաղաքապետները եւ ուրիշ պաշտօնեաները այն կերպով առնուն տուրքը, եւ պատուիրուած տեղը բերուած դրամը՝ մեր թագաւորական գանձը, որ բոլորովին նման ըլլայ Պարսից հպատակ Զուղայեցի Հայերեն առնուածներուն՝ իրենց հես դրուած պայմաններուն համեմաս. անկէ ի զատ մեկը չհամարձակի բան մը պահանջել, թէ իրենցմէ եւ թէ իրենց գործակալներեն, եւ անոնց վրայ տուրք ձգել, եւ մեր հպատակներեն չըլլայ որ մեկը անոնց դպչի, այլ վախնայ մեր բարկութեան սաստկութենեն եւ սաստկապահանջ տուգանքներեն:

Եւ այսպես մեք, մեծազօր ինքնակալ, մեր արքունական մեծութեամբը մարդասիրաբար կը հաճիմք եւ կը հաւանիմք անոնց եւ իրենց գործակալներուն մեր աթոռանիստ Սենքթ-Փետրպուրքի մեջ եւ ուրիշ վերը յիշատակած քաղաքներնուս մեջ ազատաբար բնակիլ եւ վաճառել ամեն տեսակ վաճառքները, միայն թէ պատուիրանաւ արգիլուած չըլլայ, եւ վաճառականութեան պատճառաւ մեր եւ ուրիշ տերութեանց քաղաքները քալել, եւ իրենց վաճառքները տանիլ կամ դրկել ջուրով եղեր է, թէ ցամաքով, հատուցանելով՝ ինչպես որ վերը ըսինք, պարտուպատշած եղած տուրքը, Պարսից հպատակ եղող Հայոց տուած տուրքին պես: Այլ եւ կը հրամայեմք որ նոյն Պետրոսի Ապրօ եւ իրեն եղբարցն ու գործակալներուն ամենեն աւելի հովանաւորութիւն եւ օգնութիւն ըլլուի, որպես զի իրենց ուրիշ հայկազեան եղբարքը տեսնելով զայն, ինչպես նաեւ ուրիշ ազգէ վաճառական մարդիկ, յորդորուին նոյնպես մեր եւ Պարսից երկրին հես առուտուր ընելու: Այս բանիս հաստատութեանը համար. մեր ձեռքովը ստորագրեցինք եւ կայսերական կնիքովս դրոշմելու հրամայեցինք եւ մեր այս հրովարտակը առջի սովորութեանը պես գրի անցնել տալով՝ իրենց կամ իրենց գործակալներուն աւանդել այն քաղաքներուն եւ այն տեղերուն մեջ ուր որ օրեն է տուրք առնուլ: Եւ թէ որ իրենցմէ կամ գործակալներեն մեկը առանց այս հրովարտակիս աղ այնպիսի վաճառականութեան համար մեր տերութեանը մեջ գալու ըլլայ՝ հրաման ունենայ, եւ այս բանիս վկայութիւն համարուի երբոր, հրովարտակիս օրինակը Ապրօ Պետրոսին ստորագրութեամբը եւ կնքովը ցուցընեն, եւ այնպես կատարուի ամեն բան, ինչպես թէ մեր այս բուն իսկական հրովարտակս մեջ բերուեր: Տուեալ յԱմսդերտամ, ի 28 աւուր ամսեանն յունուարի, յամի տեառն 1717 եւ ի թագաւորութեանս մերոյ ԼԵ ամի:»

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — *Մասեաց Աղաւնի* 1857. — *Զեռագիր Յիշատակարան Աստուածաշունչի.— Հայք ի Զմիւռնիա Հ. Քօսեան. — Բումէլիի Հայ գաղթականութեան պատմութիւն Ա. Ալպօյաճեանէ (անտիպ) Պատմ. Ս. Երուսաղէմայ Աստուածատուր Եպ.էն ևլն. ևլն.։*

ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՊՐՕ

(1793 — 1857)

Աբրահամ Զէլէպիի զաւակն էր Առաքէլ Զէլէպի և այս վերջինին զաւակն է Աբրահամ Ապրօ որ ծնած է 1793ին։ Իր պատանեկութիւնը անընպատակ անցուց բայց ծնողքը նկատելով որ պէտք է զինքը դաստիարակել ուղարկեցին 1814ին իր մօր քեռորդւոյն Եուսուֆեան Պետրոս Ամիրայի քով որ Եգիպտոսի փոխարքայ Մէհմէտ Ալի փաչայի սեղանաւորն ու գործակալն էր և Թրիէսթէի առաջին վաճառականը։

Աբրահամ վաճառականութեան սիրահար հետզհետէ մեծ յաջողակութիւն ցոյց տուաւ, անանկ որ Պետրոս ամիրայ իր բոլոր գործերուն հոգը անոր յանձնեց և ամէն անգամ որ իր եղբօր Պօղոս պէյ Եուսուֆի հետ տեսնուելու պէտք ունենար իր տեղը Աբրահամը կը դրկէր Եգիպտոս։

Քառասուներկու տարեկան էր Աբրահամ երբ ամուսնացաւ Մարիամ Քրամէր անուն հայասէր Գերմանացի օրիորդին հետ, որուն հետ 1835ին պսակուեցաւ։

1847ին երբ Պետրոս ամիրայ մեռաւ, իր ամբողջ հարստութիւնը և փոխարքային սեղանաւորութիւնը Ապրօի թողուց, Մէհմէտ Ալի փաչա այնչափ գոհ մնաց անոր անձնուէր ծառայութենէն որ 1846ին Ապտիւլ Ազիզ կայսրէն խնդրեց որ իֆթիխարի պատուանշանը շնորհէ Ապրահամ Ապրօի։

Իր ծանր պաշտօնը մինչեւ 1853 ամենայն գործունէութեամբ կը կատարէ և այն տարին իր անձնական գործերուն պատճառաւ կը քաշուի, և կը սկսի ճամբորդութիւններ ընել Եգիպտոս Լոնտոն և Բարիզ ուր կը վախճանի 1857 Սեպ. 18ին չի կրնալով տոկալ իր վաղամեռիկ զաւկին մահուան պատճառած ցաւին։

Աբրահամ Ապրօ 10000 ֆրանք նուիրած է Բարիզի մէջ մատուռ մը հաստատելու համար, բայց զանազան պատճառներով այն ատեն չէ իրագործուած։

Գաղտնի առանց փառասիրութեան շատ մը ողորմածութիւններ ունեցած է և միշտ սատարած ազգօգուտ ձեռնարկներու։

214— ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՊՐՕ

Շահնազարեան Կ. Վ.ի հրատարակած Շար հայ պատմագրաց»ի նիւթապէս սատարած է հոգալով տպագրական ծախսերը։

Աբրահամ ազայի մեծ եղբայրն էր Գալուստ ազա որ երկար ժամանակ Զմիւռնիոյ Անգլիոյ հիւպատոսին առաջինն թարգմանն էր։ Մեռած է 1836ին Թրիէսդէի մէջ.

Աբրահամ Ապրօի քեռորդին էր Նուպար փաչա:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Մասեաց Աղաւնի 1857.—

Մ Կ Ր Տ Ի Չ Ն Ո Ւ Պ Ա Ր Ե Ա Ն

Նաւպարեան պերդաստանի ծագումը հին է և մենք այսօր ի ձեռին ունենք Տ. Յովհան ք՛հ. Վանանդեցւոյ մէկ վաւերաթուղթը ուրկէ կը քաչենք այդ փառաւոր տոհմին կեզտպրութիւնը։

Ազգին բարիք ընող և հայրենիքի բարգաւաճման աշխատող պերդաստան մը եղած է Նաւպարեան պերդաստանը, որ 1830ին Զմիւռնիոյ մէջ կը բնակէին և որոնցմէ չատեր կան ցայսօր Եգիպտոս և թէ Զմիւռնիա։

Սոյն ցեղը կը սերի Սիւնեաց աշխարհէն, զորէկ պատկառելի մը աճելով հան, կը հասնի մինչև Թորոս անուն անձ մը, փառաւոր, քաջ, և հայրենասէր որ նոյն աշխարհի օրէնքով Զաւվնոյ պատուոյ գահոյքն կ՛ելնէր և իր ակրաթիան առնաններու թշնամիներուն հետ հաչա ապրելով, խաղաղ և բարեկարգ վիճակի մը հասցուցած էր գաւառը։

Նոյն ժամանակները Սիւնեաց աշխարհի հանգիստը կը խանգարէր, պարսիկները և ուրիշներ կը չարձակէին և անհոգ վիճակը կը դառնային Հայերը, այս պատճառաւ Սիւնեաց իշխաններու խնդրանքով։ Վրաց մեծ իշխանը Վաչէ ամիրայ Յամասպ կը պահէ տղան Տաւիթ Սիւնի գաւառը, որ տեղացի էր, իրեն հնդկական անուններով 40 հոգոյի քաջ էր, պատերազմներու համար երիտասարդ (1722ին)։

Այդ խաւիթն կը վարուի նաև Զաքարայ Թորոս և ինքնակերտութեամբ կառավարել սկսաւ հետ վարելի հարկերի չափ և տալով հայրենիքը հարստացնել, այս խաւիթը վարելով բազմաթիւ քաջերու կը կարծի Պարսից Բաթալի խանի հետ, յայնժամ մեծ Հայ իշխան Յասակովի պատճառութեամբ կը վախճանի 1724ին։

Թորոսի մահուանէն ետք Զաքարայ իշխանութիւնն կանցնի իր ազգականը երիտասարդ, դեզադէմ և արի Նաւպար՝ որ բոլոր կռիւներուն մէջ յաղթական կելլայ և կը յաջողի իր պատուոյն վիճակը հանդարտեցնել և երկիրը նեղութենէն կ՛ազատագրել։

Բայց Մեծ իշխան Տաւիթ Սիւնի ներսիսը կը վախճանի և անոր յաջորդն ալ Մխիթար Սպարապետ իր զօրքերէն պատճառելով 1730ին կըսպանուի, որով զօրապետները և զօրքերը կը մնան անպետ, և անոնցմով թշնամիներուն զօրանալը, ամենքն ալ կը ձգտին աչխարհի տալմը։

Առանձէ ոմանք Պարսկաստան կը գաղթեն ու չատեր Պարսից զօրավար կանուանուին, մէկ մասն ալ Գուգարաց մեծ իչխանին պիտով անոր կը յարին, ուրիշներ ալ չատ մը ճանապարհներ կը գտնեն Օսմանեան երկիրները կը գիմեն, որոնցմէ Նաւպար և ուրիշներ Զմիւռնիա կերթան և հոն հաստատելով իրենց բնակութիւնը կը հաստատեն։

Նաւպար հոն սուն մը գնելով կամուրջ նուագ։

Երեք պատուհներ կանգնուած Տաւիթ, Սարգսի և Պողոսաստ՝ որոնք Զմիւռնիոյ մէջ վաճառականութեամբ կզբաղին, սակայն Սարգսի իր որդիներուն չանազանութեամբ կը յանձնէ իր տեղը Նաւպարի։

Պարսն Սարգսի կանգնուած 4 պատուհ Նաւպար, Մկրտիչ, Սահակ և Տաւիթ, որոնք վաճառականութեամբ կզբաղին, սակայն Նաւպարի պատուհը Յովհաննէս Նաւպարեան որուն պատուհներն են Սահակ և Մկրտիչ Նաւպարեան։ (Յանուն պրոյէտ և տանկիրեի բարգմանիչ Մալխերի կամակերպութեանց) իսկ Մկրտիչ Նաւպարեան որ առաջնակարգ դիրք մը ունեցած էր Զմիւռնիոյ մէջ վաճառականութեան չորին տան անանուցած էր կիլ տեղի մը հետ և ունեցած երեք պատուհ Սահակ Պէյ և Նաւպար փոչա։

Իր պատրաստած գիրքերուն մէջ Ս. Սահիանեան եկեղեցւոյն պրակներէն ետք վերչինուած տանն բոլոր հին ապրանքները թաղական պահանջու չրամանով կատարուեր և իրեն քար գործածուեր են։ Այս պատուի քանդումէն ետք 1857ին Սահակ Պէյ և Մկրտիչ Նաւպարեան բնտանիքին ակնարկին առնուելին անմիջապէս կից տեղ մը հատկացուի նոր քար մը գրած է հետևեալ հատկանչագրութեամբ։

Ցետ նորոգման եկեղեցւոյս յայսմ չիրիմ

եղին ոսկերք Մկրտիչ աղայի Նուպարեան, նորին կողակից Կիւլ հանըմ Խաթունի և որդւոց Շարլօ Պէյին և Սողոմոն Զէլէպիին որք ի ժամանակս ժամանակս ի տէր հանգեան։»

Այս տապանաքարէն կը հասկնանք թէ Մկրտիչ Նուպարեան կունենայ չորս զաւակ որք են Շարլօ Պէյ, Սողոմոն չէլէպի, որոնց վրայ տե-

ղեկութիւն չունինք և Աստքէլ Պէյ ու Նուպար փաշա, որոնց վրայ հետագային կը խօսինք։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — *Հետագրի Տ. Յովհաննէս վանանդեցւոյ և նամակ Մ. Նուպարեանի ուղղուած 1907 Դեկ. 13ին Կարապետ Շէրիաճեան պէյի։ Պատմութիւն Ջամչեան ևլն.։*

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

1825—1899

215-216—ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼ ՊԷՅԻ ԵՒ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՒ *(1848ի իւղանկարէ մը)*

Մեծ Դիւանագէտը ու Ազգասէրը Նուպար Նուպարեան ծնած է Զմիւռնիոյ մէջ 1825 թուականին։

Նուպարեան գերդաստանը ինչպէս որ ըսինք արդէն Սիւնեաց աշխարհէն գաղթած է և հաստատուած Զմիւռնիոյ մէջ։

Նուպարի ծնողքը տեսնելով անոր ուշիմութիւնը և նկատելով որ միջավայրին տուած ուսումը անբաւական է անոր զարգացմանը, կը ղրկէ ղինքը տակաւին մանուկ հասակին մէջ Ժընէվ ուր երկու տարի կը մնայ և կըստանայ իր նախնական կրթութիւնը, յետոյ կանցնի Սօրէզ, ուր տակաւին հազիւ 15 տարեկան փայլուն կերպով կաւարտէ իր դպրոցական շրջանը։

Նուպար 17 տարեկան պատանի իր մօրեղբօր Պօղոս Պէյ Եուսուֆեանի հրաւէրով որ այն ատեն Աւեւտրական եւ Սրտաքին գործոց նախարար էր՝ Եգիպտոս կը կանչուի քարտուղարի պաշտօնով։

Երբ 1844ին Պօղոս Եուսուֆ Պէյ կը մեռնի Նուպար Քարտուղար-Թարգման կանուանուի Մուհամմէտ Ալի փաշայի, Պէնազիկի ասպետացնալ, երեք տարի վերջնալ Բպրահիմ փաշայի կցորդ-խորհրդականը կլլայ։

Իր զօրաւոր կարողութիւնը, պերճախօսութիւնը և դիւանագիտական տաղանդները կը գնահատուի Բպրահիմ փաշային և երբ 1846ին Եւրոպա կաւարտի կ'ընկերանայ անոր իբր Թարգման, Բարիզ եղած միջոցին Նուպար փաշա Լուի Ֆիլիպ Թագաւորէն կըստանայ Պատուոյ Լէգէոնի խաչը, յետոյ կանցնի Լոնտոն ուրկէ վերադարձին կը հանդիպի Լիզպոն, Ֆօրենքա և Նաւօլի։

Բպրահիմ փաշա Եգիպտոս վերադառնալուն Նուպար փաշա երեք տարուան արձակուրդով Իզմիր կը մեկնի։

Վերադարձին Մուհամմէտ Ալի փաշայի քով կը բարձրանայ դայմագամութեան և խորհրդականի Թարգման կանուանուի, իր եղբայրն ալ Աւաքէլ Պէյ, Բպրահիմ փաշայի քով Թարգմանի պաշտօնը կ'ստանայ

1847ին Բպրահիմ փաշա վերստին կը հիւանդանայ և կը մեկնի Փարիզ, Նուպար փաշա և Աւաքէլ Պէյ կընկերանան անոր, վերադարձնուն կը հանդիպին Մուհամմէտ Ալի փաշայի որ հիւանդ ծովային ճամբորդութիւն կընէր, ամէնքը մէկ նոյն ժամանակ կը մտնեն Եգիպտոս։

1848ին Բպրահիմ փաշա ընկերակցութեամբ Նուպար փաշայի կը մեկնի Պօլիս ընդունելու համար պաշտօնակարգումը, Նուպար փաշայի հետևանար Անոր քովէն մինչևմահը 1848 Նոյ. 25։

Բպրահիմ փաշայի կը յաջորդէ Ապպաս փաշա որ Սինայա կը գտնուէր այն ատեն։ Ապպաս՝ Սուէզ կուգայ 2 Նոյեմբեր 1848ին, Նուպար փաշա Ապպասի հետ Պօլիս կը մեկնի պաշտօնի չնորհումը առնելու համար, քանի մը օր ետք Ապպաս Եգիպտոս կուգայ և Նուպար փաշա Պէյութեան կը բարձրանայ և փոխարքայի առաջին քարտուղար կ'անուանուի, պահելով միևնոյն իր քարտուղարի պաշտօնը, Ապպաս փաշա Ալեքսանդրիոյ Առաղջապահական վարչութեան տնօրէնն կը կարգէ ղինքը։

Քօլերան կը սկսի այդ տեղերը և Նուպար փաշա Եգիպտոս կը մնայ Առաղջապահական վարչութեան վրայ հսկելու համար։

217 ՏԻԿ. ՖՈՒԼԻԿ ՆՈՒՊԱՐ *(Ծնեալ Երամեան)*

1849ին Մուհամմէտ Ալի փաշա կը մեռնի և միւս տարին (1850) Նուպար փաշա Պօլիս կերթայ ամուսնանալու համար, Բէյիա փաշա՝ Թուրքիոյ Եպարքոսը կուզէր Թանզիմաթը Եգիպտոս մտցնել, Նուպար փաշա Ապպաս փաշային հրաման կըստանայ Բէյիա փաշայի դաղափարներուն ուժ տալ։

Նուպար փաշա կ'ամուսնանայ 1850 Սեպտեմբեր 3ին Գէորգ Պէյ Երամեանի աղջկան Օրիորդ Ֆուլիկ Երամեանի հետ, կնքահայրութեամբ Ճէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրայի։

Օր. Ֆուլրկ օժտուած էր սրտի և մտքի ազնիւ ձիրքերով, որով փաչային փչալից դիւանագիտական կեանքին մէջ օգնական մը, պարտաճանաչ մայր մը, բարեսէր կին մը և գթասիրտ քոյր մը եղած է ազքատներուն համար։

իսկ մտաւ Եգիպտոս, բայց չատ մեղմացած վիճակի մէջ։

Այս ատենները Առաքէլ Պէյ ալ Առեւտրական նախարար էր բայց քանի մը տարի միայն վարեց այդ պաշտօնը 1853ին էնթրիկներու

218—ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

Նուպար փաչա Պօլսէն վերադարձին Ազեքսանտրիաէն Սուէզ երկաթուղիին գաղափարը կ'ունենայ։ Լոնտոն կերթայ երկաթուղիի չինութեան համար, բայց Անգղիայէն իբր փոխարինութիւն կը պահանջուի թանզիմաթի տարածման համար աշխատանք։ Թանզիմաթը նոյն ատենն հետեւանքով Ապպաս փաչա կառնու նախարարի պաշտօնը Առաքէլ Պէյէն որ կանուանի Պետական երկրորդական խորհրդական (sous-sécretaire de l'Etat). տոսր վրայ Նուպար փաչա կը հրաժարի իր պաշտօնէն, Ապպաս փաչա անմիջապէս Նուպար փաչան և Առաքէլ Պէյը կանուանէ

Վիէննայի և Պերլինի ներկայացուցիչ, այս երկու պաշտօնները կը սահմանուին պարապմունքներու բերմամբ։

1854ին Սպրաա փաշա կ'ապաստանի Պէնհամի մէջ, սատր վրայ իշխանութիւնները կը ջնջուին և Նեւպար փաշան ու Սաւաքէլ Պէյի պաշտօնները բաց կը մնան. անոնք սակաւին Եգիպտոս չը դարձած, իրենց վերադարձնուն կարձանագրուին անպաշտօնեաներու ցանկին մէջ սմսական տարբերական պրուչ թոչակով։

1855ին ամսոյ Նեւպար փաշա և Տիկինը Պոլիս կերթան իրենց տիւանը դալու համար, Բէյիա փաշա պաշտօնական եղած ըլլալով Անի Աշխ չինութեան ամբողջ անուղութեան Նեւպար փաշա՝ փոխարքային ծառայութեան մէջ պահուած էր։

1858ին երկաթուղիներու վարչութեան Տնօրէն կանուանուի, այս պաշտօնը կը պահէ մինչև 27 Մարտ 1859 և նոյն տարին Վիէննա կը խրկուի Յանձնախմբի մը հետ, նաև Պերլին և Փարիզ մինչև 1861 Դեկտ. 16։

1862ին Սախտ փաշան ընկերակցութեամբ կը մեկնի Յունաստան և Անգլիա, բայց հրամանատացած ըլլալով ազատել Եգիպտոս, Մէսաճկէն պրոմտառն ներկայացուցիչին փոխառութեան մը համար, Սախտ փաշային չատրեվ մը առաջ կը

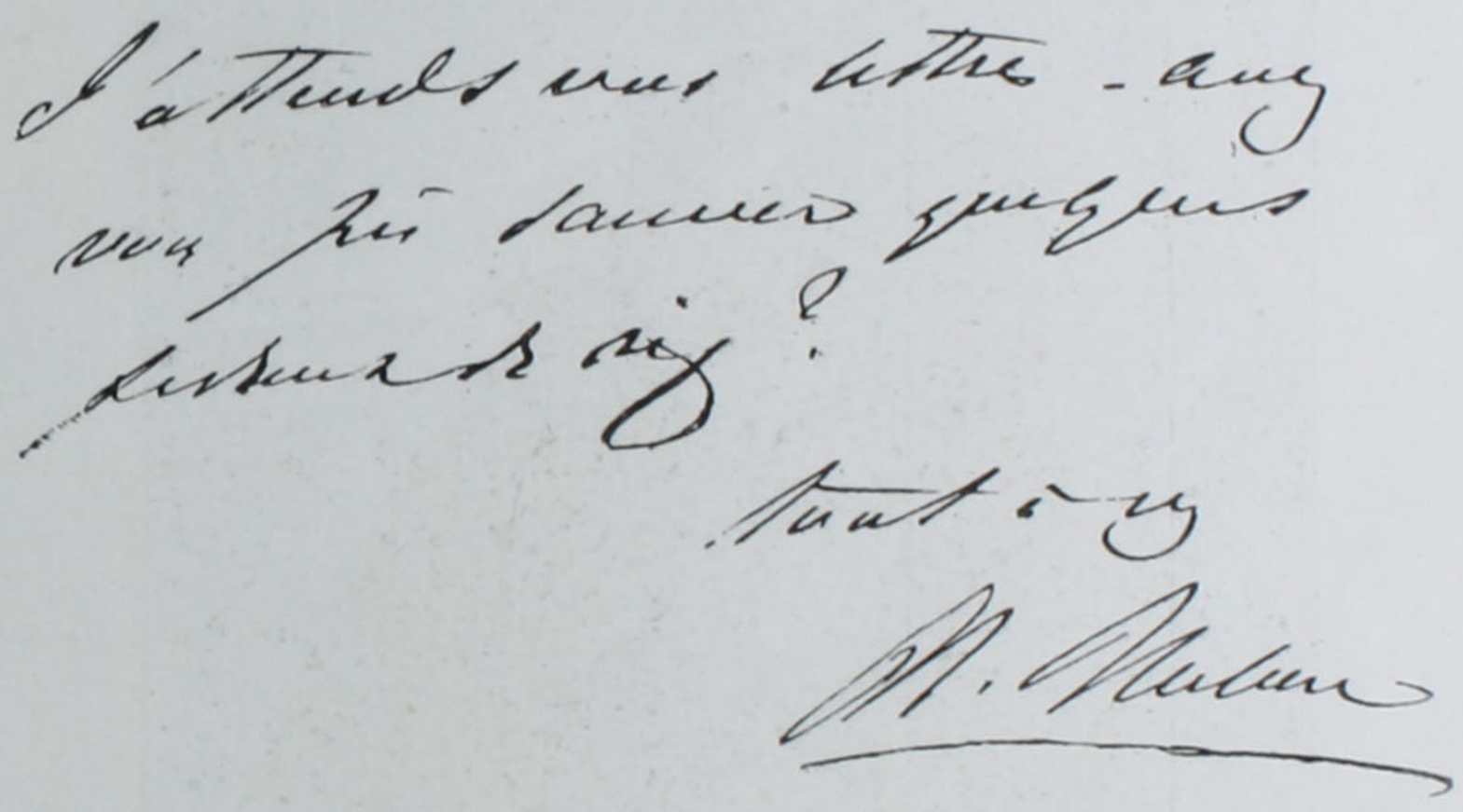

219 Ջեւազիր և առաջարկներ Նեւպար փաշայի

փաշա անոր տեղը կանցնի իրր փոխարքայ Նեւպար փաշա չը հրաժարի փոխարքային, կալմէ Եգիպտոս երթալ որով ամէնը միտան կը ճամբորդին Եգիպտոս։

1856ին Նեւպար փաշա և Սաւաքէլ Պէյ իրր կցորդ Սախտ փաշայի կ'ընկերանան։

Սաւաքէլ Պէյ Սախտ փաշայի հետ Սուեզ կ'երթայ և հոն կը մնայ իրր ընդհանուր կառավարիչ։

Սաւաքէլ Պէյ հարիւր 14 ամիս այս պաշտօնը կը վարէ և մահը վրայ կը հասնի։ (1858)

Նեւպար փաշա բարձրագոյն ատեանը ընդհանուր դատախազութեան նախագահ կ'անուանուի, ապա Թրանզիտի անօրէնն կը կարգուի և երկաթուղիներու մասնախմբին անդամ։ Այս միջոցին երկաթուղին մինչև Սուեզ կ'աւարտի։

մեկնի, որպէս զի նայէն մնասան Ադժանի մէջ։ Փոխարքային հետ կերթան Լաշաան Թաւրան և Պղտոյ ճամբով կը վերադառնան։

Երբ 1863ին Սախտ փաշա կը մեռնի Ալեքսանդրիոյ մէջ, Նեւպար փաշա որ անոր վերջին վարկեանները քովն էր, Պոլիս կը մեկնի ծանուցանելու Ադոլֆ Ալիկ Կայսեր՝ Սախտ փաշայի մահը և Իսմայիլ փաշայի իշխանութեան անցնիլը, կը հաղորդեն Բէյիա փաշայի թէ Իսմայիլ փաշա զարնան Պոլիս պիտի ճամբորդէ, Մեծ Եղբայրը կը պահանջէ որ անմիջապէս Իսմայիլ Պոլիս գայ, որս վրայ Նեւպար փաշա վերադառնալով Եգիպտոս, Իսմայիլ փաշայի հետ Պոլիս կուգան։

Այս ճամբորդութեան միջոցին Սուէզի ջրանցքին համար եղած բանակցութիւնները Բ. Դրան

կողմէ մերժման կը հանդպին, Բ. Դուռը ծանուցագիր մը կը զրկէր Բարիզի և Լօնտրայի Դահլիճներուն ոտ յառաջընթաց պայմանները գնելով՝ որոնցմով իր հեղինակութիւնը ճանչցուած պիտի ըլլար։

Ապտիւլ Ազիզ կուզեւորի Եգիպտոս և այդ առթիւ Նուպար փաշա կըլլայ Ֆէրիք և փաշա։

Սուլթանին վերադարձին Նուպար փաշա ալ անոր հետ Պոլիս կը մեկնի, ընկերութեան հետ եզրակացութեան մը գալու համար։

220 – ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻ ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ

1. Ջնջում բռնավաստակի (անկարեա) Ֆէլլահներու մասին։

2. Ընկերութեան կողմէ պայմանագրութեան լքումը, անուշ ջուրի ջրանցքին, և հողերու շնորհում։

Ֆէրտինանտ Լըսէբսի և Նուպար Փաշայի միջև պայմանագրութեան սկզբնաւորութիւնն է 18 և 20 Մարտ 1863։

1864ին Եգիպտոս վերադառնալէն ետք կը մեկնի Բարիզ իրր ներկայացուցիչ փոխարքային Լըսէբսի հետ բանակցելու համար, Քան կերթայ և Բարիզ կը վերադառնայ։

Երկար բանակցութիւններէ վերջ Կայսրը իրաւարար կանուանէ զՆուպար և 8 Յուլիս 1864ին վճիռը կը տրուի։ Նուպար փաշա այս առթիւ Նաբոլէօն Կայսրէն կընդունի Պատւոյ Լէգէոնի հրամանատարի խաչը։

221 — ՄԱՀԱՐՁԱՆ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱԻ ԱԼԷՔՍԱՆՏՐԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՇՐՋԱՓԱԿԸ

Նուպար փաշա Եգիպտոս կը վերադառնայ Իսմայիլ փաշաի կողմէ տրամադրելի Եգիպտական մասնաւոր շոգենաւով մը, վերստին անկէ Պօլիս կը մեկնի, կը բանակցի Խտիվական ուղղակի յաջորդութեան համար, Եգիպտոս կուգայ և կանուանուի 1865ին հանրօգուտ շինութեանց նախարար՝ երկաթուղիներու Ընդհ. Տնօրէն ըլլալով մէկտեղ։

1866 Յունուար 10ին Արտաքին գործոց նախարար կանուանուի։

Քեամիլ փաշա Խտիվներու ուղղակի յաջոր-

դութեան հրովարտակը կը բերէ Պօլիսէն, որուն բանակցութիւնները 1864ին Պօլսոյ մէջ վարած էր Նուպար փաշա, 250,000 Եգ. ոսկի տուրքի յաւելումով։

Նուպար փաշա Բարիզ կը մեկնի և 9 ամիս կը մնայ, Ֆռանսական կառավարութիւնը պատրաստելու համար ուղղակի յաջորդութեան ինդրին՝ Սուլթանին հաստատման առթիւ։

դիւնքը կ'ըլլայ 1867ի Ֆէրմանը՝ որ փոխարքան կ'անուանէր «Խտիվ», կ'արտօնէր ներքին կազմակերպութիւնները իր յարմար դատած ձեւով ընել և օտար պաշտօնեաներ կարգել սովորական գործառնութեանց, ինչպէս մաքսատունը, ոստիկանատունը, թղթատարութիւնը, թրանզիթը ևլն։ Հին հրամանագիրը 1841ին էր։ Այս 1867ինը ոչ թէ Եգիպտոսի պետական և վարչական միու-

222—ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱԻ ԱՐՁԱՆԸ ԱԼԷՔՍԱՆՏՐԻՈՅ ՄԷՋ

1866ին հրաման կրստանայ վերադառնալու Գահիրէէն դէպի Պօլիս Պատզամաւորութեան մը հետ և 1867ին Պօլիս կերթայ հարթելու համար այն դժուարութիւնները որոնք առաջեկած էին Իսմայիլ փաշաի զանազան ինդրանքներէն և Սուլթանին մերժումէն։

Դատական բարենորոգումի գաղափարը պայծառօրէն կը յղանայ և իր բանակցութեանց արթիւնը կ'ապահովէր այլ կատարեալ ինքնօրինութիւն մը կուտար վարչականապէս։ Այս հրամանագիրը կը թոյլատրէր Նուպար փաշայի առաջ մղել տարրական բարենորոգութիւնը և հետապնդել բանակցութեանց իրականացման։

Մ. տը Վօկիւէ դերակոմսը որ Ֆրանս. Ակադէմիայի անդամներէն էր, Ֆիկառօի 1899 յունվար 17 թիւին մէջ գրած է «խտիվ»

տիտղոսի կարեւորութեանը մասին հետեւեալը։

«Նուպար փաշայի ճարտարութիւնը յաջողեցաւ նախ ստեղծել այն գործիքը որուն պէտք ունէր գործելու համար, իրապէս անկախ Եգիպտոս մը՝ Սուլթանին անուանական գերիշխանութեան տակ։ Ճարպիկ բանակցողը՝ Պոլիս եկաւ, ոսկի բանալիներովը՝ Բ. Դռնէն խլեց 1867ի ֆէրմանները և «խտիվ» երկդիմի տիտղոսը, որ եգիպտական ինքնօրինութիւնը կը նուիրագործէր, յետոյ իր դիւանագիտական տաղանդը— և կ՚երեւի իր ոսկի բանալիներն ալ փոխադրեց Բարիզ։ Այն Բարիզը ուր այն ատեն կը կարգադրուէին աշխարհիս բոլոր գործերը և մասնաւորապէս Նեղոսի հովտին վերաբերածները։ Ասոնք ստորադասուած էին այն փշալից խնդիրներուն որ կը յարուցանէր ջրանցքին պեղումը։»

Նուպար փաշա չը գոհանալով միայն խտիվ տիտղոսէն որով չէր կրնար Եգիպտոսը բարգաւաճել, այլ ինչպէս որ Թայմզի Բարիզեան թղթակիցը Պ. Պլովից գրած է իր թերթին 1899 Յունվար 13 թիւին մէջ, միշտ կը կրկնէ եղեր սա հակիրճ բառերը, որոնցմով Եգիպտոսի համար պատրաստուած ծրագիրները ցոյց կը տրուէին «Եգիպտոս երկու բանի պէտք ունի մեծ եւ բարգաւաճ ըլլալու համար, Արդարութիւն եւ ջուր» և վերջապէս երկուքովը կ՚օժտէ Եգիպտոսը։

Մեծ դիւանագէտը Իսմայիլ փաշայի կ՚առաջարկէ երկիրը օժտել այդ երկու անհրաժեշտ տարրերով Արդարութիւնով և ջուրով, և ասոր համար է որ իր նշանաւոր գործերուն մէջ առաջին տեղ կը գրաւէր Եգիպտոսի դատարաններու վերակազմութեան օգտաշատ և արդիւնաւոր գործը։

Նուպար փաշա տարիներէ ի վեր կը դիտէր թէ՝ հիւպատոսարանները և իրենց դատարանները գաբիթիւլասիօնները պատրուակ բռնելով՝ շատ պարագաներու մէջ անիրաւաբար կը պաշտպանէին օտարահպատակները և իրաց այս վիճակէն շատ մը անպատեհութիւններ և խառնաշփոթութիւններ կը պատահէին վնաս պատճառելով եգիպտական կառավարութեան։ Շատ անգամ ալ բնիկներուն վրայ գործադրուած ոճիրները անպատիժ կը մնային։

Եւ երբ Պոլիս կը մեկնի Սուլթանին և Իսմայիլ փաշայի մէջ ծագած անհամաձայնութիւններուն վերջ մը դնելու համար, դատական վերակազմութեան ծրագիրն ալ չի վրիպեցներ իր ուշադրութենէն՝ որ էր հիւպատոսական դատարաններ հաստատել ուր թէ բնիկ և թէ օտար տարրերը իրենց ներկայացուցիչները ունենան և ատոնց միջոցաւ քննուին քաղաքային, առեւտրական և եղեռնական դատերը։ Այս ծրագիրը Իսմայիլ փաշայի միջոցաւ կը հաղորդուի թէեւ Պոլսոյ դեսպաններուն սակայն Բարիզի յանձնաժողովէն կը մերժուի։

Նուպար փաշա փոխարքային տեղեկագիր մը կուտայ դատական բարենորոգումի իր ծրագրին վրայ։

Պոլսէն Բարիզ կերթայ Իսմայիլ փաշաի միանալու ու միասին Լօնտօն կերթան, իսկ երբ Ապտ իւլ Ազիզ Բարիզ կուգայ, իրենք ալ կը վերադառնան Ֆռանսա։ Իսմայիլ Վիշի կերթայ, Նուպար փաշա նախ կը մնայ Բարիզ, յետոյ կը կանչուի Վիշի։

Իսմայիլ փաշա երբ Թուլօնէն կը մեկնի Եգիպտոս, Նուպար փաշա Ֆրանսա կը մնայ։

Դատական բարենորոգումի համար բանակցութիւններ և տեսակցութիւններ կունենայ Պրն. Տիւվէրժիէ տը Հօզանի նախագահութեամբ կազմուած Ֆրանսական յանձնախումբին հետ։

1868ին Նուպար փաշա կը հետապնդէ իր բանակցութիւնները Բարիզ և Լոնտոն։ Պէրլին կերթայ դատական բարենորոգումի համար և Բարիզ կը վերադառնայ։

Ֆիօրէնցա կ՚երթայ 1869ին նոյն խնդրին համար։ Պ. Լավալէֆ, Պ. Մուսթիէի տեղ անցած ըլլալով Բարիզ կուգայ, Եգիպտոս կը մեկնի և անմիջապէս Բարիզ կը վերադառնայ։

Իսմայիլ փաշա Եւրոպա կ՚երթայ իր հրաւէրները ընելու Սուէզի ջրանցքի բացման։ Նուպար փաշա Վենետիկ կ՚երթայ զինք ընդունելու. Ֆիօրէնցա, Վիէննա, Պրիւսէլ և Բարիզ կ՚երթան, ուրկէ ետք Իսմայիլ Եգիպտոս կը վերադառնայ։

Նուպար փաշա իր տեսակցութիւնները կը շարունակէ եւ կ՚ստանայ պետութեանց հաճութիւնը Գահիրէի մէջ միջազգային յանձնախումբ մը կազմելով իր բարենորոգումի ծրագիրը քննելու, յետոյ կը վերադառնայ Եգեպտոս։

Այդ տարի տեղի կ՚ունենայ Սուէզի ջրանցքին բացումը, բարձրաստիճան հիւրեր ներկայ կը գտնուին, Նուպար փաշա կցորդ կը նշանակուի Աւստրիոյ կայսեր։

Այդ միջոցին կը հաստատուի նաև Միջազգային յանձնախումբի ժողովը դատական բարենորոգմանց համար։

Նուպար փաշա 1869ի վերջերը Պոլիս կը մեկնի նորէն իր բանակցութիւնները առաջ տանելու համար։

1870ին Պոլիսէն Բարիզ կ'երթայ և Ֆռանսական նոր յանձնախմբի մը կազմութեան հաւանութիւնը կ'բստանայ այդ միջոցին Պոլիսէն նոր հեռագրական հրաման մը կը ստանայ դադրեցնելու համար բանակցութիւնները։

Նուպար փաշա Ֆրանսա եղած միջոցին կ'այցելէ Լօզան և կը վերադառնայ Եգիպտոս ուր ձեռք կ'առնէ իր Արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնը։

Այս միջոցներուն Ալի փաշա կը մեռնի և Նուպար փաշա և Իսմայիլ փաշա Պոլիս կուգան ուր Նուպար վերստին կը սկսի իր բանակցութիւնները՝ բարենորոգման մասին։

Երկար ատեն Պոլիս կը մնայ և ուր միջազգային յանձնախումբի կազմութիւնը կ'բստանայ Պետութիւններէն՝ Դատական բարենորոգման համար (1873) ապա Եգիպտոս կը վերադառնայ։

Այդ թուականին շատ դժուարութեամբ ընդունել կու տայ բարենորոգումը կորոչուի հաստատել Եգիպտոսի մէջ խառն և անկախ դատարաններու կազմութիւնը և այդ դատարանաց օրէնքներն ալ իր ներշնչումով կը խմբագրուին և կը պատրաստուին։

Ֆէլլահին ճակատագրին բարւոքումն էր իր նշանաբանը և այդ պատճառաւ Նուպար փաշա կոչուեցաւ Ֆէլլահին հայրը, Ֆէլլահին բարեկամը որով այդ 6—7 միլիոն ժողովուրդը իր վրայ գուրգուրացած է միշտ։

Իսմայիլ փաշա թէեւ հանճարեղ սակայն չափազանց շռայլ և մսխող ըլլալուն, իր և Նուպար փաշայի մէջ անհամաձայնութիւններ կը ծագին որով Իսմայիլ փաշա պաշտօնանկ կ'ընէ Նուպար փաշան որ Վիւրէնպուրկ կը մեկնի դարմանելու համար իր ականջի հիւանդութիւնը և վերադարձին Եգիպտոսէն դէպի Ասուան կը մեկնի։

1875ին կը հաստատուի դարձեալ Արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնին մէջ, ճիշդ այն միջոցին երբ հանգուցեալ Էտուարտ թագաւոր(Կալլէսի իշխանը) կը ճամբորդէր Եգիպտոս։

Ֆրանսական կառավարութիւնը խառն դատարաններու հաստատման համար Խորհրդարանի հաւանութիւնը կ'առնէ եւ Սուէզի ջրանցքին պարտաթուղթերն ալ կը գնուին Անգլ. կառավարութեան կողմէ։

Նուպար փաշա Առեւտրական նախարար կ'անուանուի 1876ին պահելով մէկտեղ Արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնը, քիչ ետք կը հրաժարի, բայց երկրորդ անգամ ըլլալով Իսմայիլ փաշայի իշխանութեան ժամանակ ինքզինքը տրամադրելի կ'ընէ։

Մինչ խառն դատարանները կը հաստատուէին վերջնապէս ինք այս միջոցին հրաման կ'ստանայ Իսմայիլ փաշաէն հեռանալ Եգիպտոսէն։

Նուպար փաշա երկու տարի Եւրոպա կ'անցունէ ուր 1877ին Պուլկարական խնդրին ժամանակ Պիզմարք իշխանին կողմէ Տէրութեանց կ'առաջարկուի անուանել Նուպար փաշան իբրև ընդհանուր կառավարիչ Պուլկարիոյ։ Բոլոր Տէրութիւնք կ'ընդունին. բայց Ռուսօ-Թրքական պատերազմը կը վիժեցնէ այս ծրագիրը։

Իսմայիլ փաշաի կողմէ վերստին Եգիպտոս կը հրաւիրուի 1878ին Նուպար փաշա, որ կը վերադառնայ երկրին կացութեան վրայ տեսակցութիւններ ունենալէ ետք՝ Լորտ Սալզպրիի և Լորտ Պիքէնսֆիլտի հետ՝ Լոնտոնի մէջ և Լորտ Լիօնի և Մր. Ուատենկդընի հետ Բարիզի մէջ։

Նուպար փաշա Եգիպտոս դարձին Խտիվին կառաջարկէ կառավարութեա թողուլ իր բոլոր հողերը իրր ապահովութիւն պարտքին և կալուածական փոխառութեան, որու փոխարէն Անձնական գանձ մը կը հաստատուի խտիվին և իր ընտանիքին համար։

Նուպար Իսմայիլ փաշաի կը ներշնչէ նախարարաց խորհուրդ մը կազմելու գաղափարը։ Խտիվը կընդունի այս առաջարկը և 28 Օգոստոս 1878 թուակիր պաշտօնագրով ուղղուած Նուպար փաշաի, կը հաստատէ Եգիպտոսի մէջ նախարարաց խորհուրդ մը՝ որուն նախագահութիւնը Նուպար փաշաին կը վերապահէ։

Նուպար փաշա կը կազմէ Դահլիճը որուն նախագահը ինք կըլլայ։ Դատական և Արտաքին Գործոց նախարարութիւններն ալ իր վրայ միացնելով, Մր. Բիվրս Ուիլսըն՝ Ելեւմտից, Մր. տը Պլենիէր Հանրօգուտ Շինութեանց Նախարար կ'անուանուին։ Այս նախարարութեան մէջ Նուպար փաշա կ'ուսումնասիրէ բնիկներու մէջ տարածել Խառն Դատարաններու իրաւասութիւնը. Մր. Ուիլսըն կուսումնասիրէ և կալուածագրութեան գործողութեանց կրսկսի որ պէտք էր կատարել ճիշտ հողահարկ մը ունենալու համար, իսկ Մտ. Պլինկէր կը կազմակերպէ Հանրօգուտ Շինութեանց նախարարութիւնը։ Բա-

բենորոգման հետեւանքով պաշտօններէ արձակուած պաշտօններու հանած խռովութիւններէն Նուպար փաշա կը հրաժարի։ Թէվֆիգ փաշա իր տեղը կանցնի իբր նախագահ նախարարաց խորհրդին, բայց առանց նախարարական պաշտօնի։ Ֆիլվիշնալ Մ. Պլենիէր և Բիվըրս Ուիլսըն եւս իրենց հրաժարականը կուտան։ Պիզմարք կը պահանջէ Խտիվէն իրագործել խառն դատարաններու վճիռները։

Նուպար փաշա Եգիպտոսը կը լքէ։

Պիզմարքին խնդրանքին վրայ Ֆռանսա և Անգլիա կը պնդեն Սուլթանէն հրաժարեցնել Իսմայիլ փաշան։ Սուլթանը հեռագրական հրամանով մը կը հրամայէ (26 Յունիս 1879) հրաժարումը խտիվին և ուրիշ հեռագրական իրատէով մը Թէվֆիգ փաշա Խտիվ կանուանէ։

1882ին տեղի կունենայ գինուորական յեղափոխութիւնը, ուրկէ ետք Ալեքսանտրիա կը ռմբակոծուի, Անգլիական զունդեր կը մրտնեն Գահիրէ, յեղափոխութիւնը կը դադրի և 1883ին Սրբ Է. Պարինկ (Լօրտ Քրօմըր) Եգիպտոսի Անգլ. Ընդհ. Հիւպատոս կը նշանակուի։

Նուպար փաշա 1884ին վերստին նախարարական Խորհուրդի նախագահ կ'անուանուի և միանգամայն Դատական և Արտաքին գործոց նախարար։

Այդ տարուան մէջ երեք կարեւոր դէպքեր կը պատահին, Սուտան կը պարպուի, կը պատահի Քլիֆըրտ լօյտի դէպքը և Լոնտոնի մէջ ժողով կը գումարուի ուր Անգլիա կ'առաջարկէ թուական մը որոշել որ ատեն Եգիպտոսէն ետ պիտի կանչէ իր զօրքերը. եթէ տէրութիւնք հաւանին հաչուեյարդարութեան (liquidation) օրէնքով ճշդուած պարտքին տոկոսը զեղջել և գլխավճարին վճարումը (amortissement) երկարել։ Այս առաջարկը կը մերժուի։

Նոյն տարին Լօյտ Նօրթպրուքի պատուիրակութիւնը կուգայ Եգիպտոս։

1887ին նոր բանակցութիւններ տեղի կ'ունենան Թուրքիոյ և Սրբ Հ. Արմընտ Ուօլֆի միչեւ որուն conventionը չընդունուիր Ֆրանսայի կողմէ։

1888ին Նուպար փաշա կը հրաժարի և Թէվֆիգ փաշա ալ կը մեռնի, Ապպաս փաշա Գահիրէ կը հասնի իբր փոխարքայ։

Նուպար փաշա 1894ին դարձեալ Խորհուրդին նախագահ կ'անուանուի. Ներքին Գործոց նախարարութեան պաշտօնով, քանի մը ամիս պաշտօնավարելէ ետք իր հրաժարականը կ'ուտայ վերջնապէս 1895ին և իր յոգնած մարմինը դարմանելու կ'զբաղի ու կը մեկնի Բարիզ, ուր կը վախճանի 1899ին։

Իր դիւանագիտական կեանքի մասը աւարտելով կ'անցնինք իր ազգային կեանքին որ նոյնքան բեղմնաւոր եղած է որքան իր դիւանագիտական կեանքը։(*)

*
* *

Նուպար փաշա հակառակ իր դիւանագիտական ծանր աշխատութիւններուն երբէք չէր մոռցած իւր Հայ ըլլալը և միշտ հետաքրքրուած է ազգին տառապած վիճակով, փափագը ունեցած է մեղմացնել հայ տառապանքը բայց Ազգը իր յարգը չէ գիտցած և կոշտօրէն մերժած է իր առաջարկը ցաւի և հուրի մատնելով թշուառ ազգը, պիտի ներեն մեր ընթերցողները երբ այնքան ծանրանանք իր ազգային կեանքի մասին սրչափ ներկայացուցինք իր դիւանագիտական ճոխ կեանքը։

Նուպար փաշա Շահնազարեան Կարապետ Վ.ի բարեկամն էր և սատարած է անոր «Շար հայ պատմագրաց» հրատարակութեանց։ Երբ Վարդապետը 1865ին վախճանեցաւ իր կըտակին մէջ կտակակատար կարգած էր Նուպար փաշան (տես էջ 31) բարեսիրտ փաշան ընդունեց վարդապետին առաջարկը և իր կողմէ 4000 ոսկի եւս նուիրելով իր եղբօր Առաքել Նուպարի յիշատակին հիմնեց վարժարան մը Խասգիւղ 1866ին որ մեծ դեր ունեցաւ ազգին մէջ և հմուտ շրջանաւարտներ ընծայեց։

Վարժարանին անունն էր Նուպար-Շահնազար, մինչդեռ ողբացեալ վարդապետը իր կըտակին մէջ գրած էր թէ հոգ չէ թէ իմ անունս կը դրուի, մեծանուն փաշան փափագած է որ իր սիրեցեալ անունին կցուի նաև Շահնազարեանի անունը, այս առթիւ գտած ըլլալով Շահնազարեանի Մանչէսթըրի մէջ լուսանկարուած աշխարհիկ հագուստով մէկ պատկերը, կը հրատարակենք։ (Տես թիւ 224)։

Վարժարանը առաջնակարգ ուսուցիչներ ունէր և իր մասնաւոր տպարանը նաև թերթը Երկրագունտ անունով որ 1870ին սկսած և 71ին դադրած է։ (Տես թիւ 225)։

(*) Բացի Նուպար փաշաի ինքնակենսագրութենէն օգտուած ենք նաև Տ. Բիւզանդ Քէչեանի գրած կենսագրականէն։

Սոյն բարձրագոյն վարժարանին մասին հետեւեալը կը քաղենք Ե. Տէմիրճիպաշեանի գրած մէկ յօդուածէն։

«Կարապետ վարպապետ Շահնազարեան ինքզինքէն զրկելով 1000 ոսկի չափ գոյք եւ դրամ ուելցուցած էր՝ գաւառացի ուսանողներէ կամ ժառանգաւորներէ ապագայ հոգեւոր կանոներ պատրաստել գրոյց մը հիմնելու նպատակաւ, եւ իր բազձանքը հաղորդած էր Նեապար փաշայի եւ անոր եղբօրը Առաքել Պէյի։

Նեապար փաշա բանակցելով ժամանակին Ազգային Վարչութեան եւ Պատրիարքի քարոզչին հետ, իր կողմէ զոհողութիւն մը ընելով, զրկեց Կարապետ վարպապետին կտակն, անոր հազար ոսկին յանկոյնելով Նպաստակին, եւ ի հաստատութեան վրայ։ Առաջին կարգի դասատուներ, հայագէտ մը եւ եւրոպացի, կը դասախօսէին Շահնազարեանի մէջ, որոյ չնորհիւ հոս պիտի ալ պահ մը նոր կարեւորութիւն մը ստացաւ։ Բայց մտաւակարտութիւնը չատ պէշ էր։ Մինչ—Ազատներուն մէջէն չափին ուելի խնդրուղներ կային, կողմնակցութիւն, népotisme, ևն., իրենց դերն ալ կը խաղային։ Կարգապահութիւնը վերջին ծայր թոյլ էր։ Ի մի բան ազգին մէջ ոչ մէկ վարժարան ուելի մեծ ակնկալութիւններով բացուած էր, և ոչ մէկ վարժարան ուելի կարճատեւ եղաւ։ Օսմ. քննութիւններու ներքեւ ամէն չանկարծ պակսիլն ալ վերջին հարուածն եղաւ գրոյցին մտաւակարտութեան վրայ։ Առաջին կարգի դասատուներ, հայագէտ մը եւրոպացի, կը դասախօսէին Շահնազարեանի մէջ, որոյ չնորհիւ հոս պիտի ալ պահ մը նոր կարեւորութիւն մը ստացաւ։ Բայց մտաւակարտութիւնը չատ պէշ էր։ Մինչ—Ազատներուն մէջէն չափին ուելի խնդրուղներ կային, կողմնակցութիւն, népotisme, ևն., իրենց դերն ալ կը խաղային։ Կարգապահութիւնը վերջին ծայր թոյլ էր։ Ի մի բան ազգին մէջ ոչ մէկ վարժարան ուելի մեծ ակնկալութիւններով բացուած էր, և ոչ մէկ վարժարան ուելի կարճատեւ եղաւ։ Օսմ. քննութիւններու ներքեւ ամէն չանկարծ պակսիլն ալ վերջին հարուածն եղաւ գրոյցին մտաւակարտութեան վրայ։

223—ԱՌԱՔԵԼ ՊԷՅ ՆԱՒՊԱՐ

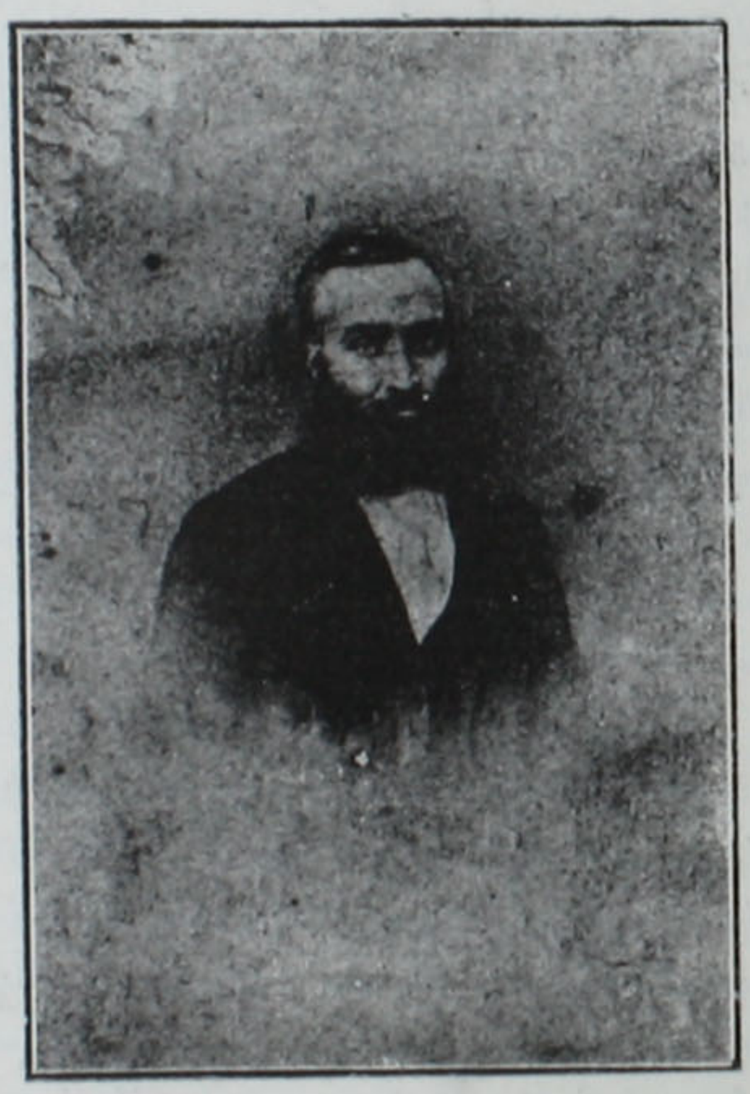

224—ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ *(Մանչեսթըրի մէջ)*

պատիւ իր վաղամեռիկ եղբօր, անոր անունն ալ կցելով հաստատութեան։

«Վարժարանն հիմնուելեան 4-5 հազար ոսկի դրամագլխով, որուն մէջ Նեապարեան վերջաւորութեան բաժինն էր 3-4 հազար ոսկի։

«Շահնազարեան վարժարանն յաւախտութիւններու չարք մը եղաւ, նախ ազգին համար յետոյ Բաշային համար. իր էն յաջողակ աշակերտները Պատրիարքի Ներսէսեան վարժարանի բարձրագոյն կարգին կը պատկանէին, զոր խմբովին փոխադրուած էին նոր գրոյցը՝ արտաքոյ կարգի վայլ մը տալու համար անոր։ Պատրիարքի գրոյցին եւ Բարձր անկախութիւն մը եղաւ, փառք մը ուելցնելու համար նոր

կու չրջանին մէջ։ Օրին մէկը քուրդ հե-
զազճիներն եկան, և Պաղտիրքարանի կեա-
մրջից անաչառեան տօրինութեամբ չէնքը
քակեցին, գոյացած գրաւով պղտոցին քանի
մը հինգուժին պարտքերը վճարելու համար։»

Հայ ժողովուրդը չկրցաւ յարդը պահել
փաշային առատաձեռնութեան, փաշան կը
զգար թէ ազգի մը վերկութիւնը պղտոցով և
ապագրութեամբ կարելի է յառաջ բերել, և
ասկաւին մեծ օժանդակութիւններ ալ պիտի
ուխտացնէր և թերևս ալ այդ վարժարանը
ցայսօր կանգուն պիտի մնար, և զարգացած
սերունդներ պիտի ներէր ազգին։

Չը կրցան ժառանգել այն հառաջա-
դիութիւնը որով յան անառարկելի ղեկավարը
դարուին գաւառները։

Նաւպար փաշա Հայոց Վերծին Լանկ-
լառային 25 հազար ֆրանք առաջ է որպէս զի
Հայոց պառմութիւնը ֆրանսերէնի թարգմա-
նէ և Եւրոպացոց ճանչցունէ Հայոց անցեա-
լը, այդ վերջը հրատարակուած է Փարիզի մէջ
Histoire de l'arménie անունով և կը բաղկանայ
երկու հատորներէ։

Երբ 1878ին Ազգային ժողովոյ կազմ. Պեր-
լին գացող պառւիրակութիւնը հոն հառած է,
Նաւպար փաշա և Խրիմ Մելիքով հոն կը պա-
տուէին։

Տ. Արշակ Զօպանեան Վեհափառի մէջ գրած է
հետեւեալ տողերը որ ցոյց կուտայ փաշային
ազգասիրական եռանդը։

«Ու անոնց որ կ'ըսէ Ս. Զօպանեան, այդ
հօմանուանութեամբ մարդը, փառքով ու վայել-
ներով չափուած, կը խչխչար, կը մարմնքէր
մտածելով անձնի կացութեան վերայ ուր ին-
կած էր հայ ժողովուրդը Սաուէնի վերջ։
Բազմակուսակ փորձառութեան մը վերայ հիմ-
նուած այդ պայծառ գառագրութիւնը, իրական
կացութեան ճշդիւ ու խորին այդ զգացումը,
և նրբամիտ փայփայական ու համիկ խոսուած-
քը, զոր ունէր այդ մարդը, ինձի այդ օրը
մխիթարիչ յայտնութիւնը ըրին կառաւարեա-
գործուած հայուն, հայուն որ թերութիւններէն
վառած է և ունի յատկութիւնները միայն իր
ցեղին։ Այդ օրէն սկսեալ մինչև ծագումն իր
հետզհետէ՝ որ վինքը մահէն առաջ անչար-
ժացուց, կրցայ մտերմօրէն վինքը ուսումնասիրել։

«Ցեղայ արքան յառաջ միայ մը գործած
էր մեր ազգը՝ չգիտնալով օգտուիլ այդպիսի
մարդէ մը։ Իրաւ է որ Նաւպար քաղքենին և-
զած էր Եգիպտական հայրենիքին, բայց երբէք
մոռցած չէր ցեղը, որուն կը պատկանէր, և
նոյն իսկ մոռցած չըլլալուն ապացոյցները տուած
էր մէկէ աւելի անգամ, եւ եթէ իր ցեղը ուզած
ըլլար գիտնալ անոր ուժերուն, Նաւպար փաշա
իր ներքին մեծագոյն բաղձանքին գոհացում
տուած պիտի ըլլար իր տաղանդը ծառայու-
թեան դնելով իր ցեղին, զոր հետզհետէ կը
սիրէր։

«Քանի անգամ լսած եմ իր դառնութեամբ
արտայայտիլը այն պակասութեան համար
որով իր ցեղը զինքը պաշարած էր։

«Ես կ'ըսէր, կեանքս նաւերնուն Եգիպտոսի
պատմեսու ընդդէմ իմ առջև այդ գործը հանեց։
Հրապուրուեցայ անկից և կապուեցայ։ Բայց օ-
տար երկրի մէջ այդ գործունէութիւնս երբէք
չնաի չէ մոռցուց որ հայ մնի եմ, երկու երբէք
բան չըրած եմ ցեղիս համար, բայց կը կարծեմ
թէ՝ ատոնք ամենէն կարեւոր բաներն են որ
կրնայի ընել։

«Առանց համոզ՝ նաւպար Բաչա ամբողջ ու-
զեցի ո՛չին կ'ըսէր երբ, զարգացնել հայոց
միտքը, ճանչցնել հայ ազգը Եւրոպային, ու
Եւրոպական քաղաքակրթութեան նպատակը
մէկ բոլորին հայկական գաւառներուն մէջ
հաստատել Եւրոպական վարչութիւն մը հիմ-
նուած օրէնքի եւ արդարութեան վրայ։ Իր
կեանքին մեծ ցաւը եղած էր այդ անհատակա-
նութիւնը, զոր նրան ցուցուցեր էր հայ ազգը։

«Բան մնայ զարմանքէն հանած է իր ծա-
գումին գեղեցիկ սեռակիկը, և գերդաստան-
քով, արժանիքով ու խանդավառութեամբ
կարդացած է զայն ինձի։

Եւ կը կրնամ հաստ ինչ որ պիտի ըսէր,
կարելի է որ այդ ծրագրին նորոգութեամբ իրա-
գործումը արգելքներու բոլորէ, բայց հայ
ժողովուրդին չանցանքը այդ պարագային ոչ
այնչափ այդ ծրագիրը, որչափ նոյն իսկ անձ-
նական միջամտութիւնը մերժած ըլլալն է այդ
մարդուն, որ իր ճարտարութեամբը անկարելին
կարելի ըրած էր Եգիպտոսի մէջ, և որ անշուշտ
անդամ մը որ հայկական գործը ձեռք առնէր,
միջոցը պիտի գտնէր ու և է գործնական ար-
դիւնք յառաջ բերելու։»

Երբ Սաուէնի ջարդերուն լուրը պայթեցաւ
Եւրոպայի մէջ և հայկական խնդիրը սկսաւ նո-
րէն արծարծուիլ, Նաւպար փաշա փափագեցաւ
հրատարակութիւն մը ընել տալ, հայը ճանչցու-
նելու համար Եւրոպային, և այս պատճառաւ

որ եթէ գործին հրատարակութիւնը յապաղեցաւ՝ մեծագոյն յանցանքն իմ է։ Որովհետեւ գիտնալով գործին դժուարութիւնը, և կասկածելով որ բոլոր բեռն իմ վրաս պիտի ձգուի, գիտամբ ուղեւորութիւնս ուշացուցի, յուսալով որ բաւական եղած ժամանակս այլք գործն աւարտեն։ Այլ այս յոյսս պարապի ելաւ. վասն զի երբ 1898ին Յունվար ամսուն հոս վերադարձայ,

ուզած է անմնուիլ Ալիշանի հետ, որու կոչումն Հ. Բաւէրեանց Եգիպտոս եկած է և առաջարկած է վիշային էջմիածնայ, Երուսաղէմի, Վենետիկի և Վիէննայի մատենադարաններուն մէջ գտնուած ձեռագրերուն լիշատակարաններուն ֆրանսերէն թարգմանութիւնը հրատարակել, որոնց նիւթերը հետաքրքրական կրնային ըլլալ, այդ հրատարակութիւնը «Նուպարեան» անունով պիտի ըլլար և որուն ծախս կ'երթար 600 ռակի։

Նուպար փաշա մերժած է այն հրատարակութիւնը և առաջարկած է հրատարակել «Մխիթարեան» Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, նկատի առնելով Կիլիկիոյ կարեւորութիւնը, և որ համար վանքին տուած է 25000 ֆրանք, գիրքը հրատարակուած է բայց աւարտը վիշային մատուցան չարքաշն գուպադիպած է որով մեծանուն փաչան չէ կրցած առնել իր բուռն գործունեան արդասիքը։ Կը հրատարակենք Հ. Բաւէրեանցի, Պօղոս փաշայի և Շէրիմճեան Պէյի թղթակցութիւններն ալ գաղափար մը տալու համար գրքին հրատարակութեան մասին.

Փետր. 20—1899

Վեհամեծար Պօղոս փաչա

Ինձ մեծ հաճոյք է ծանուցանել ձեր վեհամուքեան, որ այսօր իսկ ուղեւոյ դրուեցաւ, թղթատարին միջոցաւ, և Ձեր հասցէին, օրինակ մի Սիսուան գրոց, զոր ձեր մեծախոհ հայրը՝ իւր ազգասիրական ոգւով՝ ուզեց հրատարակել տալ Գաղղիարէն լեզուով։

Կը խնդրեմ որ բարեհաճիք սիրով ընդունելու, նեղութեամբ ընդունելով եթէ այլ և այլ պատճառաւ պատահ ժամանակին չկարողացայ՝ քիչ աւարտել։

Յուսալով որ ողջամբ ձեռքերնիդ կը հասնի, խորին յարգանօք մնամ

Վեհամեծար փաչային

Ն. և Աղօթարար Ծ. Հ. Յակոբոս Վ. Բաւէրեանց

Վենետիկ. Ս. Ղազար. 1899—30 Մարտի.

Ազնուամեծար Կ. Շէրիմճեան Պէյ,

Մեծ ուրախութեամբ ստացայ ձեր սիրոյ գիրը և չնորհակալ եմ ձեր քաջալերութեանց։ Ինձի մեծ գոհունակութիւն տալով զգացնելով վասն. փաչային հաճութիւնը, զոր բաւական վարձք կը համարիմ տաժանելի աշխատութեանս։

Արդարև միտքս բերիք մեր Ազգասիրոյ խոստակցութիւնները, և ձեր ինձի տուած խրատները։ Սակայն ձեզի կ'ուզեմ տառդը դուրցել,

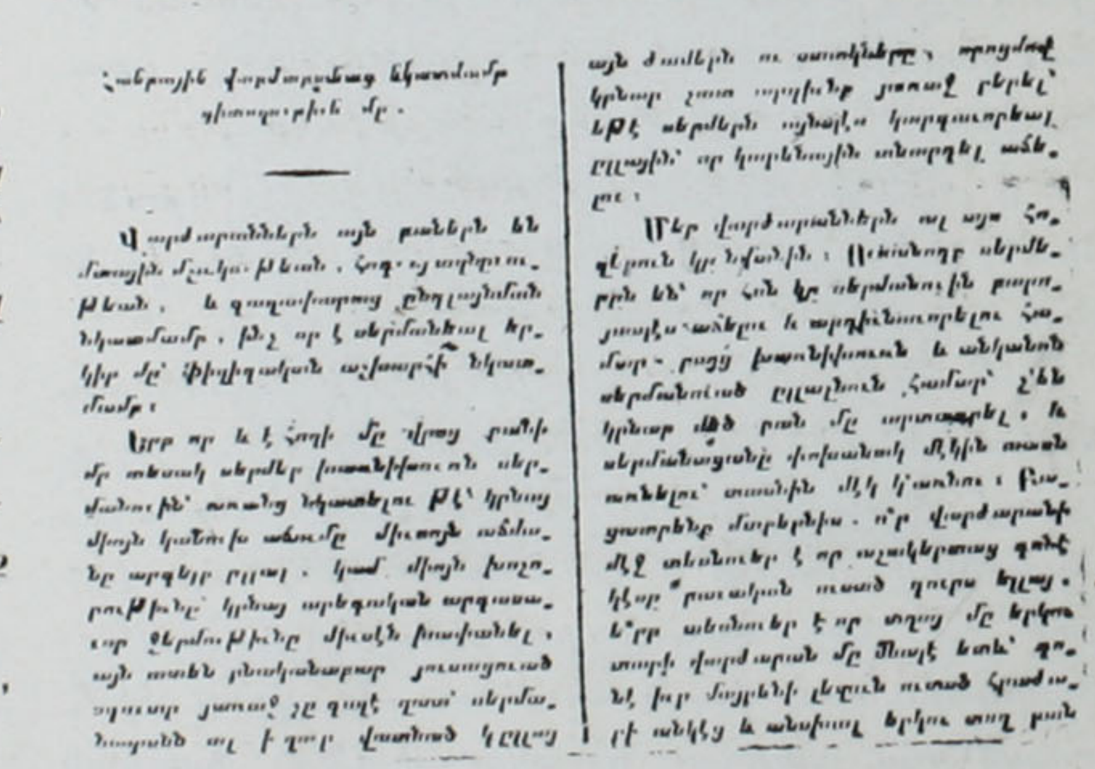

225—ՇԱՇՆԱԶԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺ. Ի ԱՇԱԿԵՐՏԱՑ «ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ»Ը

անկասկած թարգմանութիւն մը, զոր ուրիշ մը ակած էր, ձեռքս տուին, գործը լինձի յանձնելու։ Հարկ եղաւ սկսիլ սկիզբէն, ուղղել, թարգմանել, աւելցնել, լրացնել ու ամփոփել զոր դլուխ տարի 1898ին Հոկտեմբեր ամսոյն մէջ, Բայց որովհետեւ պատկառելի հոլինակը ողջ է, կարելի չէր ցրուել մինչեւ որ ինքը իր հաւանութիւնը չտայ, որ դարձեալ բոլորը աչքէ անցնելով՝ հարկ տեսաւ տեղ տեղ ուղղել և անով

ուշացուեցաւ։ Հանդերձ այսու կ'ուզէի 1898ին Ծուխս ամսուն մէջ՝ բոլոր ապագրեալ թերթերը ղրկել հանդուցեալին, դիտաւորութիւնս զուբցեցի Կ. Բէլիզեան պէյին երբ վճռեաիկ եկաւ։ Սակայն ինքը ինձ խորհուրդ տուաւ չղրկել մինչեւ չամբողջանայ։

Երբ գործը յառաջաբանին եկաւ ուրիշ ժամանակի կորուսս մըն ալ այն պատճառեց։ Որովհետեւ պատկառելի հեղինակը իր ազգասէր ոգւով վառեալ՝ չէր կրնար լռել անցելոյն ու ներկայ ազգային հանգամանքները։ Բնականապէս մենք ալ՝ մեր դրիցը նայելով՝ չէինք կրնար հրատարակել. որով նոյն յառաջաբանը այլեւայլ անգամ փոփոխուեցաւ։ Եւ որովհետեւ նախկինը չատ ոգւով գրուած էր, որպէս զի չկորսուի՝ քանի մը օրինակ հանել տուի ու քովս կը պահեմ։ Մխաք ունէի օրինակ մի ուղարկել առ հանդուցեալ փաշան ու խնդրել որ դուրս չհանէ. բայց չեղաւ։

Արդ Թարգմանութեան բնագիրը կարդացողը անշուշտ վերիվերոյ անսութեամբ պարմանայ պիտի թէ ինչ դժուարութիւն կայ նոյնը թարգմանելու։ Բայց ով որ թարգմանելու դիտմամբ անոր ձեռք կը զարնէ՝ իսկոյն կը հասկնայ անոր ներկայացուցած դժուարութիւնը։ Եւ լաւագոյն կերպով որ այդ թարգմանութիւնը քանի մը անգամ ինձի ալցնէք թափել տուաւ նեղպրտութիւններէս, և եղաւ ալ ժամանակ որ քանի մը օրինակ մէկդի նետելի դիտմամբ ատաչ չառնելու։ Բայց վերջապէս համբերութիւնը առաքինութիւն ընելով՝ յաջողեցայ ատոնք տանելու։ Սակայն ա՛րչեակ անկատարութիւններ կան մէջը, զվիսատրատէս անուանդ միակերպութեան նկատմամբ բան մը սրտի դժուարին է ատչ գնելու երբ մէկը բանտարատուած է ուրիշ կողմանէ թարգմանել, միւս կողմանէ ապագրել ու թերթերը ուղարկել։ Բայց, ինչ որ է, եղածն այս է, ատ Աստուած որ կարելի ըլլայ երկրորդ ապագրութիւն ընել։

10 օրինակներն որ ուղկիք. որպէս զի վաչելուչ կերպով փաչային ձեռքը հասնին անմիջապէս մեր կազմատան միւս գործերը մէկդի դնելով՝ յանձնեցինք կազմելու, և ահա այսօր ուղուղ կը դնեմք ձեր հասցէին Ալեքսանդրիայ, ինչպէս որ կսատնաք։ Արդէն նոյն իսկ փաչային գրեցի և իմացուցի. լսի իսկ իրեն որ 10 օրինակներուն գինը հատուցանելու պարտական չէ. որովհետեւ հանդուցեալը իրաւունք ունի բոլոր ապագրութիւնները վրայ։ Ուստի միայն եւթը գրոց հաչիւր կ'ուղարկեմ ձեզ, որ է 1 Հայոց պատմութիւն, 2 Սիսուան Հայ և 2 Սիսական։ Սիսուանին թարգմանութենէն մի օրինակ աւելի կը ղրկեմ, խնդրեմ չնորհք ըրէք քովերնիդ պահել մինչև գրեմ ձեզ, և առայժմ կրնաք գործածել։

Մխենայն աաեն նոյն թարգմանեալ գրոց ապագին չատ մը օրինակ կը ղրկեմ ձեզ, խնդրելով՝ եթէ կարելի է՝ փաչային ծանօթից և բարեկամաց բաչխել որպէս զի կարենաք գիրքը ցրուել և հանդուցեալին նպատակին հասնիլ։ Որովհետեւ մեզի հոս վճռեաիկ այդ ուսումնական գիրքերը ցրուելու միջոցները կը պակսին։

Ձեր ազնուութեան

ՅԱԿՈԲՈՍ Վ.Ր. ԻՍԱՎԵՐՏԵՆՑ

Նուպար փաչա նեղացած էր ազգին և աճմինայն իրաւամբ. վարժարան բացած էր, սատարած էր գրականութեան և ամէն չանք ըրած էր Հայը ճանչցունելու համար Եւրոպացիին, փափագած էր Պերլինի վճռաժողովին Ազգին կողմէ անձամբ դիմել և հայութեան համար օգտակար յօդուած մը խլել և պիտի յաջողէր ալ եթէ այն ժամանակուայ դիւանագէտ Ներսէս Պատրիարքի յամառութիւնը և պատուիրակներու անկարողութիւնը չըլար որոնք իրաւ է որ ազգասէր անձեր էին բայց երբեք այդչափ կարեւոր պաչտօն մը կատարելու կարող չէին, ու երբ երեք մեծամեծ դիւանագէտներ Պերլինի Մելիքով և Նուպար փաչա անուած էին այն ձախորդ ծրագիրը որ կը պատուէր պատուիրակներուն ձեռքը, երեքն ալ կրկնած էին թէ այս ծրագիրը պարզապէս երեւակայական է և իրենք կ'ուզեն ներկայացնել ուրիչ ծրագիր մը, բայց Ներսէս Պատրիարք կը հետապրէր թէ ազգ մը կէս մը փոխել կարելի չէ։ Ու լսած են Մելիքով և Նուպար անտնելով որ պետեիկ առիթ մը կերթայ ազգին ձեռքէն և կը սրտի յօդուած մը 61րդը, որ ազգին գլխուն փորձանք մը եղաւ, մինչև Օամանեան Սահմանադրութեան արչալոյսին ծագումը։

Ֆեանսայի մէջ Նուպար փաչա ապաստարան մը հիմնած էր, ազգասէր հայ ուսանողներու համար որոնց կը նպաստէր մինչև իր մահը։

Անտարբեր չէ մնացած հայոց վրայ իր գործ դրուած հարստահարութեանց հանդէպ և Ռուսիոյ Զարին Բարիզ այցելած առեն ունկնդրու-

պրուն մը ձիւ անկուսմէ մը հաչմուսած, և մրսածքով ալ խանջ էր. հայկական խնդրոյն այս նոր վերստացմանը մէջ, չէր կրնար անձնական դեր մը խաղալ իրր պետութեան, Բայց իր հանրաճանաչ և յարգուած անձն կրնար բերել այդ հարցին կոզմը, հրապարակաւ յայտնել, կրկնել, պնդել թէ իր չարչարուած ազգակիցներուն հետ էր սրտով, ամէն հայասէր եւրոպացւոյ իր

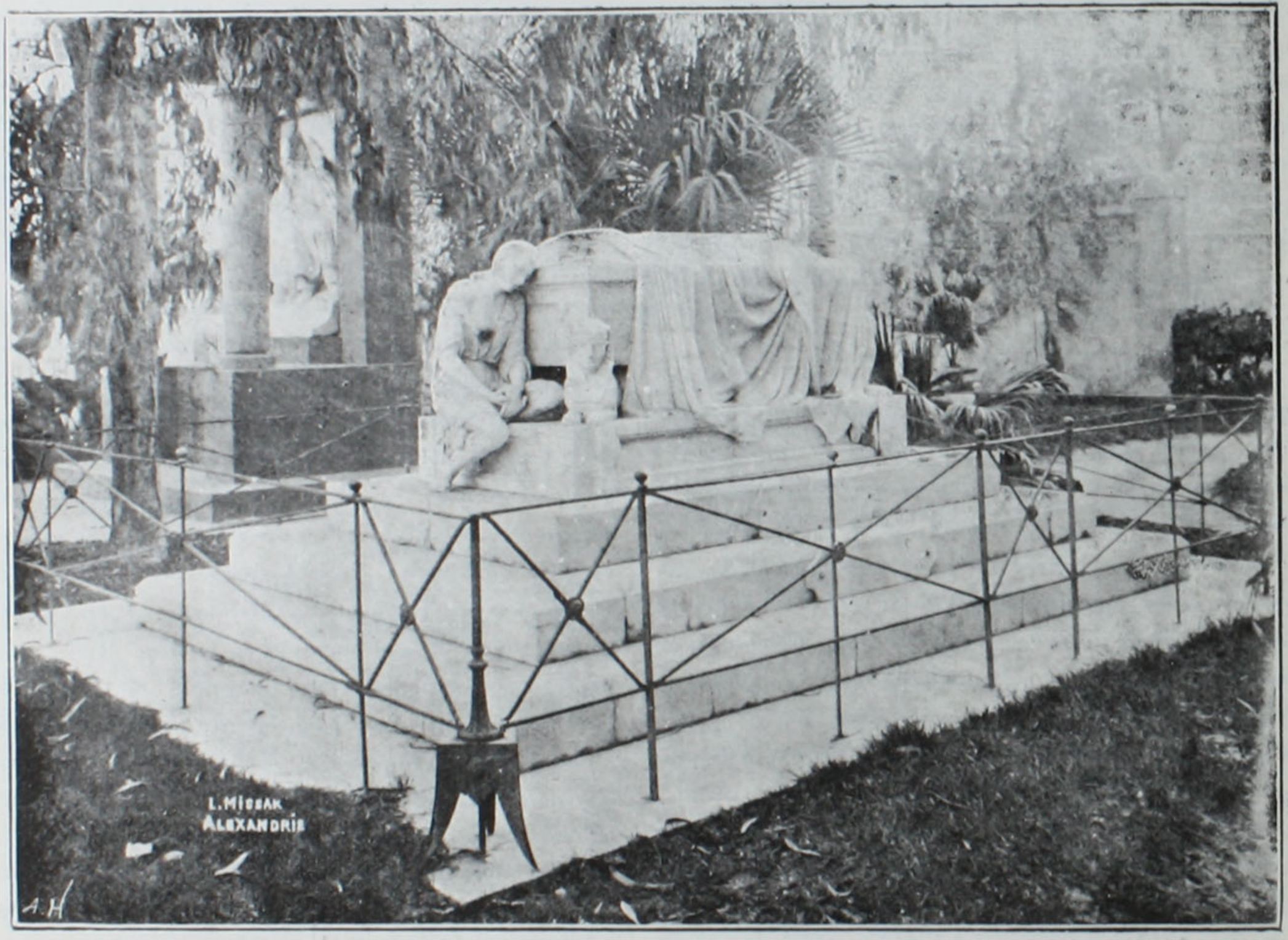

| 226—ՄԱՀԱՐՉԱՆ՝ ԱՌԱՔԵԼԱՊԵՏԻ (Ալէքսանդրիոյ եկեղեցւոյն համ)

թիւն մը խնդրած է Չարլն որպէսզի Հայերուս կրած անհանդուրժելի չրկանքները ու տառապանքները բացատրելով՝ Չարլն միջամտութիւնը խնդրէ վերջ մը դրուելու հանդէպ անոնց։

Չարլ՝ թէեւ այդ առնինդրութիւնը չնարհած է իրեն, սակայն խնդրանքին նպաստաւոր հետեւանք մը ունենալու կարելիութիւնը ապա-

հասած չէ... այս բանը խորհրդակ վէրք մը բացած է Նեապոլի սրտին մէջ։

Դարձեալ խօսքը կ'ուսանք Չօպանեանի որ մասէն ուսումնասիրած էր վաչան՝ Փարիզի մէջ.

«Այդ միջոցին, Նեապոլ գործէ վերջնապէս քաշուած, Բարիզ եկաւ հաստատուիլ, և այդ վայրկեանէն մինչեւ իր մահը, հակառակ այն դառնութեան զոր ապրիլ իրեն պատճառած էր, իր միաքն ու սիրտը ամբողջապէս հայ ժողովուրդին կացութեանը նուիրեց. հիմա ձեր, մեկ

նպատակ չունէր բայց եթէ հանրային կարծիքը Եւրոպայի մէջ ի նպաստ հայոց հանրային կարծիքը արթնցնելու գործին մէջ։»

«Մենք պէտք չէ որ մոռնանք այդ դէմքը, և անոր ազնուական ու կախարդիչ բարութիւնը կրկին վերջացնէ Ս. Չօպանեան։ Պիտի չմոռնանք այդ ընտրուած հոգին, որ այժ մին էր՝ գողգոթայի մը անդաժանօրէն կապուած։ Պիտի չենք իր ալեւոր «ընկեր»ի անթաղդատելի խո-

Ամէն կողմ հոգեհանգստեան պաշտօններ կատարուեցան և մարմին մը կարմրաբեյրաղ պիտակի մէջ կանգնելու համար հսկայ յիշատակարան մը Ալեքսանդրիոյ Ռիւ ա'Ալմանելի պարտէզներուն մէջ, ուր այժմ ամէն անցորդ կը յիշէ ու կը հիանայ պետական մեծ հանճարին եւ մեծ Հայուն վրայ։ (Տես թիւ 222)։

Յիշատակարանի բացումը կատարուեցաւ 1904 Յունիս 3ին Ինեկայութեան պաշտօնական երեւելի անձնաւորութիւններու, ուր հինգ ճառեր արտասանուած են, որոնց ամէնն ալ հրատարակել մեր նեղ էջերուն մէջ կարելի չէր, այլ միայն Յառն Դատարանաց վերաքննիչ ատենին նախագահ Պ. ոլը Քօրիցմէլի խօսքը կը հրատարակենք։

Տիարք,

Յանուն Եգիպտոսի Խառն Դատարանաց մարմնոյն, կուգամ այս յիշատակարանին դիմաց, Նուպար Բաշայի յիշատակին վերաբեր նուիրել մեր մեծարանաց և երախտադիտութեան հարկը։

Ոչ ոք չէ մոռցած եւ երբեք չպիտի մոռնայ որ ինքը եղաւ Եգիպտոսի մէջ դատական բարենորոգման գլխաւոր հիմնադիրը, և թէ ինչպիսի յարատեւ լուսամիտ ջանքերով ամէն արգելքներու յաղթեց՝ իր գործին կատարումը ձեռք բերելու համար։

Իրեն համար՝ լաւ գործադրուած եւ լաւ բաշխուած Արդարութիւնը հիմնական խարխխներէն մին կը կազմէր որ եւ է ընկերային կազմակերպութեան եւ պայմանը՝ երկրի մը թէ՛ ամէն բարոյական յառաջդիմութեան եւ թէ՛ նիւթական ամէն բարգաւաճութեան։

Պիտէք, Տիարք, թէ իր այդ կարծիքը սխալ չէր, ընդհակառակն դատական բարենորոգման և այն ապահովութեան զոր կ'ընծայէր բոլորին շահերուն, գործերու վերաբերեալ բարքերը մաքրուեցան, վարկը բարձրացաւ ու զարգացաւ եւ նշանակելի զարկ մը կրցաւ տրուիլ հողագործական ճարտարարուեստական եւ առեւտրական ձեռնարկներու։

Նուպար բաշայի պայծառատես բազմանքը հասաւ ուրեմն առաջադրուած նպատակին։

Խառն դատարանաց դատաւորները զոր միշտ իր համարումով պատուեց, կրցան շուրջ երեսուն տարիներէ ի վեր իրենց պարտքը կատարել, եւ անշուշտ բնաւ ձայն մը չպիտի բարձրանայ անոր օգտակարութիւնը հերքելու համար։

Անգամ մը եւս՝ ողջունենք ուրեմն, Տիարք, մեծ քաղաքին, հոյակապ նախարարը որ պատմութեան մէջ պիտի ժառանգէ Եգիպտոսի մէջ Արդարութեան վերահաստատչի արժանավայել տիտղոսը։

ամպրոխները ; անձոյն ու պատկերալից արտահայտիչներ մը լուսաւոր, հասուն մտածումով մը ամրացած, արեւելքի զրուցասիրութեան համով եւ թեթեւ չնորհալի ազդրուն, իր պայծառ անձնաւորութիւնը կնկատի, իր հանգամանքի, իր գործնական և յստակ ըմբռնումը ազգերու ճակատագրին, իր բանիմաց խորհն ու պարզ մտածողութիւնը պիտի տպրին մեր մէջը անջնջելի։ Եւ իր յիշատակին լաւագոյն յարգանքը ընծայած պիտի ըլլանք. եթէ կարենանք ծառայել մեր մէջը բարերար ազդեցութիւնը այդ խոհառուն ձայնին որ անկեղծ, հանդարտ ու քաղցր չէշտով մը, մէկ քանի արտ ու բեղմնաւոր ճշմարտութիւններ առանդեց մեզի։»

Նուպար փաշա վախճանած է Փարիզի մէջ 1899 Յունուար 2ին և իր մարմինը Ալեքսանդրիա փոխադրուելով թաղուած է հիւսիսային բակը ուր փառաւոր չիրիմ մը պրուած է իր վրայ (տես թիւ 221)։ դամբանականները խօսած են նախարարաց Խորհրդոյ փոչա և խառն դատարանաց նախագահ Պ. Մօրիս Պէլլէ, որմէ առաջինի Խորհրդի փոչայի դամբանականը։

«Պարոնե՛ր,

«Այս պահուն՝ երբ դիւրմանը յաւիտենապէս կը ծածկէ Նուպար փաշայի նշխարները, կը փութամ յանուն իմ բոլոր աշխատակիցներուս վերջին ու տխրալի ձեռք բարեւը բերել մեր հոյակապ պաշտօնակցին։

«Հանգուցեալին պարտաճանաչ եւ պարկեշտ կեանքին անթուելի մանրամասնութիւնները վերյուշել իմ նպատակս դուրս է. բայց Կառավարութիւնը՝ զոր այստեղ ներկայացնելու պատիւը ունիմ, պարտ անձին կը համարի իր կսկիծը յիշեցնել հանրային այն ընդհանուր աւգին, որ կը պատճառէ կորուստը մեծանուն պետական մարդուն, որուն անունը կէս դարէ աւելի ժամանակէ ի վեր սերտօրէն կապուած է եգիպտական պատմութեան հետ, և որ՝ իր երկարատեւ ու փայլուն ասպարէզին մէջ Եգիպտոսի բոլոր փոխարքաներուն եւ խտիվներուն գնահատելի ծառայութիւններ մատուցանելով, բովանդակ Եգիպտոսը առ յաւէտ երախտապիտական զգացում մը առ ինքն տածելու կը պարտաւորէ։

«Ձայնակցելով ուրեմն այն համակրական արտայայտութիւններուն, որոնցմով շրջապատուած է այս պահուս ինքը ողբացող ընտանիքը, յիշիմարութիւն կը հայցեմք անոր մահուան հանդէպ զգացուած արդարացի վշտին համար։

Ահա Նուպար փաշայի կեանքը կարելի եղածին չափ համառօտ գծերու մէջ կը ներկայացընենք, հատորներ չպիտի բաւէին կատարեալ ընելու համար իր կենսագրութիւնը, Յիշատակարանի նեղ էջերուն մէջ այսքան կրցանք սեղմել այդ մեծ դիւանագէտին կեանքը՝ որ բեղմնաւոր եղած է թէ իր ազգին որու մէկ անդամը բլլալը պատիւ մ'է նոյն ազգին և թէ Եգիպտոսի որուն վերանորոգիչներէն մին եղած է մեծանուն Հայազգին։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Ձեռագիր ինքնակենսագրութիւն Նուպար փաշայի (Ֆրանսերէն)։ Բիւզանդիոն 1899 (Բ, Քէչեանէ) թիւ 672-680— Կարապետ պէյ Շէրիաճեանէ.— Յիշատակարան Եղիշէ Թորոսեան (1903).— Արեւելք 1899.— — Անահիտ Ա. տարի. Արշակ Չօպանեանէ.— Նուպար փաշա Պ. Պէրդրանէ.— Նոյնը Թարգմանութիւն Մ, Նուպարեանէ 1910.— Vaperau. Ժամանակակից բառարան.— Նամակներ Ալիչանի և Իսավէրտեանցի.— Մկրտիչ Անդրանիկեանէ.— Մասեաց Աղաւնի. 1858.— — Եգիպտահայ գաղութի պատմութիւն (ձեռագիր, Figaro) 1899.— Յունվար 17.— Բազմավէպ 1899.— Լայլն

ԱՌԱՔԷԼ ՊԷՅ ՆՈՒՊԱՐ

(†1858)

Արդէն Նուպար Փաշայի կենսագրութեան մէջ տեղ տեղ խօսած ենք իր եղբօր Առաքէլ Պէյի մասին, որ Եգիպտոսի մէջ զանազան պաշտօններ վարելով 1856ին անուանուած է Սուտանի Խարթումի և Ֆէզ օղլու գաւառներուն ընդհանուր կուսակալ, ինք իր հանճարովը և ճարտարութեամբ Եգիպտոսի փոխարքայութեան ճարտարագոյն պաշտօնակալներէն մին եղաւ։

Առաջին անգամն էր որ Քրիստոնեայ մը Սուտան կը ղրկուէր և այդ բանին պատճառը սա էր որ վերին Եգիպտոս աքսորավայր մը նկատուած էր. Մէհմէտ Ալի Փաշա հոն գացած է և վերադարձին առաջարկած է որ հոն բարեկարգուի։

Պաշտօնեայները կը մերժեն Սուտան երթալ նկատելով որ հոն ղրկուիլը աքսոր կը նշանակէ, Մէհմէտ Ալի Փաշա բոլոր պաշտօնեայներուն կ'առաջարկէ կուսակալութեան պաշտօնը, նկատելով անոնց մերժումը կը դիմէ Առաքէլ Պէյի ըսելով թէ Միւսլիմանները ատանկ կարևոր պաշտօն մը կը մերժեն դուն կընդունի՞ս։

— Եթէ կը հաճիք ղրկել, ես անձնուիրաբար կերթամ։

Առաքէլ Պէյ կը մեկնի Սուտան բայց ժողովուրդը դիտողութիւն կընէ թէ ինչպէ՞ս Քրիստոնեայ մը հոն կը ղրկուի։

Մէհմէտ Ալի Փաշա գնահատելով պէյին արժանիքը կը վերահաստատէ զինքը իր պաշտօնին մէջ, ուր կը վարէ կատարեալ ձեռնահասութեամբ մինչև մահը, որ յառաջ եկած է տեղւոյն աննպաստ կլիմայէն (1858)։ Իր մահուան առթիւ La presse d'orient հետևեալ գնահատականը գրած է։

«Նուպար Փաշայի եղբայրը 1856ին անուանուած էր Խարթումի, Սուտանի և Ֆէզ օղլու գաւառներուն ընդհանուր կուսակալ և իր հանճարովը, ճարտարութեամբը և պատուով կը կառավարէր. Առաքէլ պէյ Եգիպտոսի փոխարքայութեան ճարտարագոյն պաշտօնակալներէն մէկը կը համարուէր։ Սաիտ Փաշա իր ընտրութեանը վրայ մեծապէս գոհ մնացած էր։ Առաքէլ Պէյ հրաման ընդունած էր Գահիրէ գալ իր եղբայրը

տեսնելու համար, հոն վախճանեցաւ։ Այս կորստեան դժուարաւ տեղը պիտի լեցուի»։

Թաղուած է Ալեքսանտրիոյ եկեղեցւոյն շրջափակը (տես թիւ 226)։

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐ

227—ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս փաշա Նուպար մեծանուն Դիւանագէտին զաւակը ծնած է 1851ին և ժառանգած իր հօր գեղեցիկ ձիրքերը։

Իր երիտասարդութեան Եւրոպայի մէջ հետևած է բարձրագոյն կրթութեան մը և վերադարձին Եգիպտական կառավարութեան շատ մը օգտակար ծառայութիւններ մատուցանելէն զատ 1900ին հեղինակած է երկրագործական չոգեշարժ արօր մը՝ այնպիսի կատարելագործեալ վիճակով մը, որու համար Ֆրանսական կառավարութիւնը Պատւոյ Լէգէոնի պատուանշանով պատուած է զինքը։ Եւրոպական Մա-

մաը մեծ գովեստով խոսած է Պօղոս փաշայի վրայ այդ պետին ատեն և 1900ի Բարիզի ազգահանդէսին առջեւ ալ ակի միասլ մր։

Եթէ Նաւարխութեան բարոյական և նիւթական աջակցութիւնը չըլլար ոչ Եգիպտոս, ոչ ալ Ֆրանսա այնքան լայն չափով բանային իրենց գաղթը այն անապին պատմականութեան առջև, որ կազմուեցաւ 95 և 96ի Յարութիւնէն վերչգնելէն։ Անանք էին որ հոգիապնկեցին հազարաւոր ակիներ գործ մասնակցութիւնը չունենալ էր մասնաւոր չունեցողի մր։

Տարիներէ ի վեր Տէր և Տիկին Պօղոս Նուպար փաշա և որդին Ասլան պէյ ամէն մէկը ամեն 17ական ակի կը վճարեն Ալեքսանդրիոյ Ազգասիրութեան և նոյնքան ալ Պոլսոյ ազգասիրութեան, չհրաժարելով մասնաւորներու ամսական նպաստներ ալ տալ իրենց ծանօթներուն ամերիկան։

Պօղոս փաշա պետական մեծագոյն գործը մը կատարեց Առևտրական և Արհեստագործական վարժարան մը հաստատելու համար Եգիպտոսի մէջ, յատկացնելով այդ նպատակին միլիոն մը ֆրանք։ Սակայն գործին բազմազան դժուարութիւններէն անցնելով յետագայ ու իրրև փոխտրութիւն չունեց Պօղոսի մէջ Ազգ։ Երկար վարժարան մը իր բոլոր պայքարով հաստատած և ապագայի վրկեց Հայ առաքելութիւնը խոստ ու մութ գործ խարխուլ, փլչելու վրայ եղած չէնքէն Գալուստեան վարժարանէն։ Պօղոս փաշայի միջամտութեամբ պետական հսկողութեան տակ եգիպտոսի Հայկական Բարեգործական ընկերութեան հաստատութիւնը։ Վարժարանին նպատակն է Առևտրական և Արհեստագործական վարժարան մը հաստատելու համար Եգիպտոսի մէջ, յատկացնելով այդ նպատակին միլիոն մը ֆրանք։ Սակայն գործին բազմազան դժուարութիւններէն անցնելով յետագայ ու իրրև փոխտրութիւն չունեց Պօղոսի մէջ Ազգ։ Երկար վարժարան մը իր բոլոր պայքարով հաստատած և ապագայի վրկեց Հայ առաքելութիւնը խոստ ու մութ գործ խարխուլ, փլչելու վրայ եղած չէնքէն Գալուստեան վարժարանէն։ Պօղոս փաշայի միջամտութեամբ պետական հսկողութեան տակ եգիպտոսի Հայկական Բարեգործական ընկերութեան հաստատութիւնը։ Վարժարանին նպատակն է

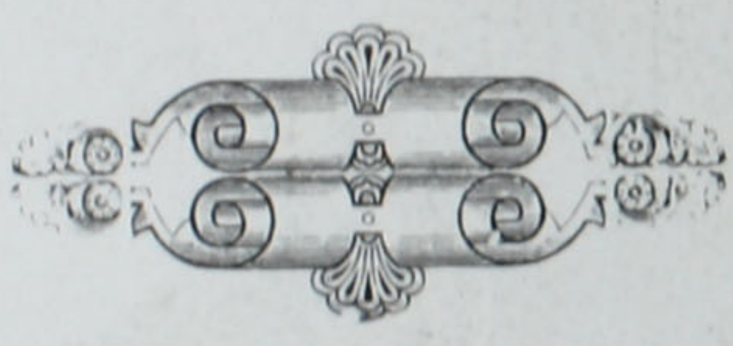

ԱԲՐԱՀԱՄ ՓԱՇԱ ԲԱՐԹՕՂ

Կեսդարի դանօք վարժապետ Աբրահամ կը լսէնկեանի հերոսութիւն է Աբրահամ փաշա Բարթօղ որ Եգիպտահայ գաղութին աչքառու դէմքերէն մին է։

Իր հօրեղբայրը Աբրահամ վարժապետ Պօղոսն Եգիպտոս գաղթած է Մէհմէտ Ալի փաշայի խորհրդակցու Պօղոս պէյ Նուպարի հրաւէրով, որուն ուսուցիչն էր։ Աբրահամ վարժապետի բերնէ պաշտօնավարութիւնը խոխէն գնահատելով անոր սեզամաւոր կոչում է տուել բնդունելով նաև ընդհանուր հոգեր Ղորդէ պէյը և իշխանական պալատը մը։

Յաճախ Աբրահամ, ինչպէս որ սկսած է կոչուիլ անկէ ետք, պէյը չէնցնելով յաճախ վայելած է այցելութիւնը բարձրաստիճան անձնաւորութիւններու նոյն ապարանքին մէջ, ուր «Թագէոս Բարթողիէան» անուն մասուռ մը կառուցած է Գաբրիէլ Եպ-ի աւաջնորդութեան օրով՝ անոր կցելով նաև պերեզմանատունը ուր թաղուած են ցանկալի Քրիստոնեայք՝ Ղպտի և Յոյն։

Այս մատուռը հաստատուած է 1851 թուական օգոստոսի 26ին և ցարդ կանգուն է ուր երբեմն եկեղեցական արարողութիւնք տեղի կունենան։

Խավաճա Աբրահամ վախճանած է 1836 մայիս 16ին և թաղուած Ալեքսանտրիոյ եկեղեցւոյն

փէտէրիմ Յարութիւնեանէ մահլէզ Կիւլպէնկեան տեիլէ
իսմիմ Աբրահամ լիսանէ պիրտէ հօճալրք լիսանէ
սին էլլի պիր տէյինճէնէ պէնտ օլտուք մէզարիսթանէ
պիր ֆաթիհա քրլրն պու ճանէ նիազրմ պու տուր իր-
ֆանէ
սէնէի Մէսիհ 1836 մայրս 16

Խավաճա Աբրահամի մահէն ետք իր եղբայրը

228—ԱԲՐԱՀԱՄ ՓԱՇԱ ԲԱՐԹՈՂ

չրջափակը գտնուող հին գերեզմանատունը հետևեալ տապանագրով։

Ֆելէկ սէնի Լօքմանէ պէնզէտիպ կէլտիմ տէրմանէ.
էճէլ զէհրինի էզզանէ քաթրպ եէտիրտին ինսանէ
ասլրն ներէլի սօրանէ Գայսէրի Թալաս մէսքեանէ
բէհ տիվան Արապիսթանէ կիտիպ քարբշտրզ տէվրանէ

Ազա Բարթող Կիւլպէնկեան չարունակած է չէնցունել նոյն ստացուածքը և վայելել Խտիվական ընտանեաց բարեկամութիւնը։

Իր որդին Աբրահամ Բարթող փաչա ծնած է 1850 Սեպտ. 21ին և իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Երուսաղէմի ժառանգաւո-

բաց վարժարանը ուր ղրկուած է խնամակալին Աչըգեան Յակոբի կողմէ։

Երուսաղէմի մէջ իրեն դասընկեր եղած է Կիլիկիոյ այժմու Սահակ Ս. կաթողիկոսը։ Եգիպտոս վերադառնալով 1874ին ամուսնացած է Սեղանաւորապետ Եուսուֆեանի աղջկան միանգամայն բարեսիրտ միշտ սատարած է ամէն ազգօգուտ ձեռնարկներու և օգնած Եգիպտոսի, Պոլսոյ և գաւառի զանազան Ազգ. հաստատութեանց։ Եգիպտոսի բարեգործական միութեան հիմնադիր անդամներէն է և մեծ զուրգուրանք ունեցած, օգնելով յիշեալ ազգօգուտ միութեան

229—ԱԲՐԱՀԱՄ ՓԱՇԱԻ ՏԱՆ ՄԱՏՈՒՌԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երանուհիի հետ որ բարեսիրտ ու գթած 1896ին տարածման, մեծ յոյս ունինք որ հետզհետէ Թուրքիայէն Եգիպտոս գաղթող թշուառ Հայոց ցոյց տուած է հոգածութիւն և զոհողութիւն և ոյր մասին պիտի գրենք. ներկայացընելով նաև իր լուսանկարը։

Թագւոր փաշայի մահէն ետք որուն ձեռնասունն եղած է Ազգ. կեանքի մէջ, Աբրահամ փաշա նուիրուած է Ազգ. գործերու և իրր Միւթէվէլլի եկեղեցապատկան կալուածոց մատակարարութեան։

Ինք առատաձեռն անձնաւորութիւն ու աւելի պիտի յառաջդիմէ։ Վերջերս ալ հրատարակչականի մը հաստատման համար գումար մը տրամադրած է։

Սրտի և մտքի իր ազնուութեամբը կը վայելէ միջազգային համբաւ և ստացած է աստիճաններ և պատուանշաններ — Միրիմիրան, Օսմանիէ Բ. Մէճիտիյէ Բ. Մեծ ժապաւէն Առիւծ արեգական, (պարսկական) Կարմիր խաչ (Ռուսական) և պատուանշաններ Թունուզի, Հապէշիստանի, Սպանիոյ և Բորթուգալի կառավարութիւններէն։

ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ԵՈՒՍՈՒՓԵԱՆ

1775—1844

230—ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ԵՈՒՍՈՒՓԵԱՆ

1700ի սկիզբները Յովսէփ Պօղոսեան անուն կեսարացի երիտասարդ մը Զմիւռնիա կու գայ, ուր իր ազնիւ և խելացի ձիրքերով Ապրօեան գերդաստանին սիրելի կ'ըլլայ, ինք կ'ամուսնանայ Ապրօեանց աղջկան հետ, եւ կրնք զաւակներ կ'ունենայ Պօղոս (1775) Պետրոս և Մարիամ։

Տակաւին անչափահաս որբեր Յոզլով կը մեռնի և ոչ իսկ խորհելով թէ իր Յովսէփ կամ Եուսուֆ անունը որչափ պիտի բարձրանայ։

Եուսուֆեան մանուկներ, դաստիարակուեցան իրեն մօրեղբօր Ապրօեան Առաքէլ աղայի տան մէջ ուր ամէն խնամք չտակլուեցան իրենց։ Ամէն մէկը զատ զատ ուսուցիչներ ունեցան։

Պօղոս Եուսուֆ բացի իր մայրենի լեզուէն հմուտ էր նաև Թուրքերէն, Պարսկերէն և Ա-

բարերէն, Յունարէն, Իտալէրէն և Ֆրանսերէնի որոնք Զմիւռնիոյ պէս վաճառաչահ քաղաքի մը համար անհրաժեշտ էին։ Երբ Պօղոս 20 տարեկան եղաւ, Առաքէլ աղա տեսնելով Պօղոսի յառաջադէմ վիճակը իր տեղը առաջին թարգման դրաւ Անգլիացւոց Զմիւռնիոյ հիւպատոսին։

Այս պաշտօնին մէջ իր դիւանագիտական յատկութիւնը աւելի ճոխացաւ և այնքան սիրելի դարձաւ որ երբ օր մը 1800ին Կիպրոս կղզին գնաց կարեւոր յանձնարարութեամբ մը, Անգլիացւոց ծովակալը Սրտնի Սմիթ ճանչցաւ

թիւն, այնչափ սիրուեցաւ որ վէզիրը տեսնելով անոր յաջողութիւնը, խնդրեց Անգլիացի ծովակալէն որ հրաման տայ իր ծառայութեանը մէջ մտնելու, վասն զի ըսաւ «ես քեզմէ աւելի կարօտ եմ ասանկ հանճարեղ թարգմանի մը։»

Ծովակալը իր գործերը լմնցուցած ըլլալով Անգլիա պիտի դառնար հետևապէս արտօնեց որ Եուսուֆ փաչա վէզիրը Պօղոսը իր հետ տանի, վէզիրը իրեն առաջարկեց Բ. Դրան առաջին թարգմանի պաշտօնը, բայց Պօղոս պէյ մերժեց խոհեմութեամբ ըսելով թէ «թէև մեծ չնորհք մ'է այդ ինծի համար բայց նկատելով որ այդ պաշտօնը չատ տարիներէ ի վեր Յունաց կը

231—ԿԻՍԱՆԴՐԻ ՊՕՂՈՍ ՊԷՑ ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆԻ

232—ՅՈՎՍԷՓ ՁԷԼԷՊԻ ԵՈՒՍՈՒՖ

դինքը. հոնկէ Սմիթ տարաւ դինքը Եգիպտոս և երբ Անգլիական նաւատորմը Ալէքսանտրիա կ'երթար Ֆրանսացիները անկէ հանելու համար Պօղոս Սրբ Սմիթի թարգմանն էր։

Այդ միջոցներուն ալ Քէօր Եուսուֆ փաչա վէզիրն ալ ցամաքէն հասած էր Եգիպտոս Անգլիացւոց օգնելու համար, այս քաղաքական մեծ գործողութեան մէջ Պօղոս ցոյց տուաւ ճարտարամտութիւն և նուրբ քաղաքականու-

պատկանի և անոնց ժառանգութիւնն է, լաւ կ'ըլլայ որ իմ պատճառաւս չզրկուին անկէ և ինծի հետ չթշնամանան։» Ասոր վրայ Վէզիրը պատասխանեց «Խօսք չունիմ խոհեմութեանդ, բայց դուն ինծի համար մեծ ու պատուական ես հետևաբար քեզի հրաման ինչ որ կ'ուզես խնդրէ ինծմէ։

Պօղոս պէյ Եգիպտոսի թարգմանն ըլլալու պաշտօնը խնդրեց. վէզիրը հաւանեցաւ ու թագաւորական հրովարտակով և մասնաւոր յանձ-

նարարականով զրկեց զինքը Եգիպտոս որուն կուսակալն էր այդ թուականին Խուրշիտ փաշա։

Եուսուֆ պէյ Խուրշիտ փաշայի և անոր յաջորդ Մէհմէտ Ալի փաշայի ատեն թարգմանի պաշտօնէն զատ վարած է նաեւ առաջին խորհրդականի, առաջին գործակալի և հալարապետի պաշտօնները մինչեւ 1833։

Մէհմէտ Ալի փաշա որ հռչակաւոր եղած է իր խելացիութեամբ չժուռցաւ ոչ միայն իր հաւատարիմ խորհրդականը, այլ և օգտուեցաւ անոր խորհուրդներէն որոնք ի վերջոյ Եգիպտոսի բարեկործութեան նպաստեցին, զինքը անուանեց պէյ, ապէ զատ ալ վաճառականութեան և արտաքին գործերու նախարար անուանեց։

Եւրոպացիք ամէնքն ալ գովեցին Մէհմէտ Ալի փաշան՝ ըրած ճարտար ընտրութեանը համար վանդալ իրենք քալ կ'զգային թէ Եգիպտոսի յառաջդիմութիւնը մէկ մը վաճառա-

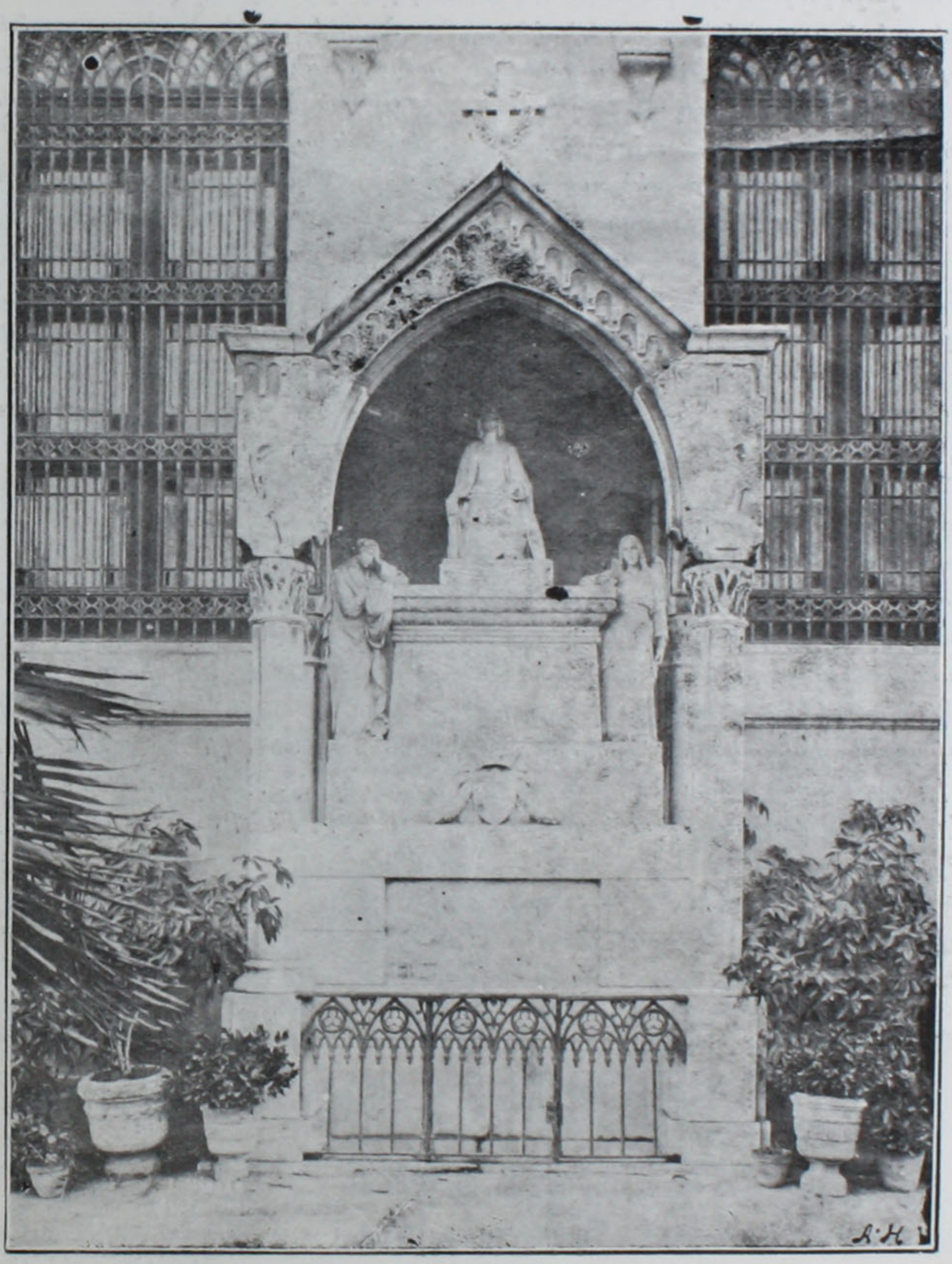

պաշտօնէն զատ վարած է նաեւ առաջին խորհրդականի, առաջին գործակալի և հալարապետի պաշտօնները մինչեւ 1833։

Մէհմէտ Ալի փաշա որ հռչակաւոր եղած է իր խելացիութեամբ չժուռցաւ ոչ միայն իր հաւա-

կանութեան բարգաւաճումէն և մէկ մըն ալ Արտաքին գործոց յարաբերութիւններէն կախում ունէր և որոնց մէջ մեծ ճարտարութիւն ցոյց կու տար Պօղոս Պէյ Եուսուֆ։

Այն հաչտութիւնը որ 1836ին ըրաւ Սուլթանը՝ Մէհմէտ Ալի փաչայի հետ, այնպէս վարպետութեամբ և յաջողութեամբ լմնցուց Պօղոս Պէյ որ Ֆրանսական լրագիրները յայտնի կերպով յայտարարեցին թէ Եւրոպայի դիւանագէտներէն և ոչ մին կրնար այդպիսի դժուար խնդիր մը այնչափ չուտով և յաջողութեամբ լուծել ու լմնցնել՝ ինչպէս որ լմնցուց ըսին «սա խորագէտ եւ մեծահանճար Հայը։»

Իր խաղաղասէր և նրբամիտ քաղաքագիտութեան իբր ապացոյց Օսմանեան Պետութեան և Եգիպտոսի պատերազմին համամիտ չէր. Մէհմէտ Ալի փաչա տեսնելով որ Պօղոս Պէյի գուչակութիւնը ճշմարիտ ելաւ և Եւրոպական երեք մեծ պետութիւնները միաբանած են, Պօղոս պէյի յանձնեց հաչտութեան խնդիրն որ կատարեալ ձեռնհասութեամբ յաջողցուց և թէեւ իրեն առաջարկուեցաւ ալ որ Պօլիս գայ և ծառայէ Սուլթան Մահմուտ արքային բայց ինք մերժեց լաւագոյն սեպելով միայն փոխարքային ծառայել որուն անթիւ բարիքները տեսած էր։

40 տարիներու երկար չրջանի մը մէջ որ ծառայեց Եգիպտոսի կուսակալին երբեք արատ մը չերեւաց իր գործերուն վրայ։

Եւրոպական օտար մամուլը միշտ նպաստաւոր խօսած է Պօղոս Պէյի վրայ և երբ 1841 ին Լորտ Քալմիրսթոն Անգլիոյ Արտաքին գործոց նախարարը՝ դաչնակից տէրութիւններուն վճիռը ղրկեց իրենց ծովակալին՝ Լորտ Սթրաթֆօրտէնի, մասնաւորապէս յանձնարարեց որ վճիռը երբ յանձնուի Մէհմէտ Ալի փաչային Պօղոս Պէյն ալ ներկայ գտնուի։

Հայր էր որբերու և աղքատներու, խոնարհամիտ, հեզ էր և ողորմած։

Շինած է Ալեքսանտրիոյ եկեղեցին և պաշտօնեաներուն եկամուտ կապած, մեծամեծ օգնութիւններ և ազատութիւններ առած է լատին վանքերուն համար։

1844 յունվար 10ին մեռաւ և թաղումը պէտք եղած պատիւներով եղած չըլլալուն համար Մէհմէտ Ալի փաչա հրաման ղրկեց որ նորէն հանդէս ընեն և այս անգամ զինուորական պատիւներով և նուագախումբով կատարուեցաւ յուղարկաւորութիւնը, նաև փաչան հրամայեց որ Ալեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն ծախսը իր քսակէն հոգացուի և Պօղոս Պէյի տեղ ալ Յարութիւն Պէյը դրաւ (յետոյ Արթին Եագուպ փաչա)։ Պօղոս պէյ երեսուն աղքատ տնւորներու ապրուստը ապահոված էր և Վենետիկի Մխիթարեանց վանքին նուիրած է Եգիպտական մոմիայ մը։

Հրատարակել տուած է Տելեմաքի Հայերէնը 1826ին Վենետիկի մէջ, թարգմանութեամբ Հ. Մանուէլ Վ. Ջախջախեանի։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Բազմավէպ 1846 թիւ 6.—

ԱՂԱ ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

ՎԱՆԵՑԻ

1790—1864

Կարապետ Գալուստեան ծնած է Վանայ մէջ 1802ին (ըստ տապանագրին) բայց իր ազգականներու վկայութեամբ 1790ին, իր ընտանեկան անունն էր Հանըմեան կամ Հանըմ օղլու։

Հայրը քահանայ էր Վանայ մէջ Տ. Գալուստ և իր զաւակներն ալ Խաչատուր և Կարապետ տեղւոյն վարժարանը կը յաճախէին։

Խաչատուր պանդխտութեան կ'ելնէ և կը հասնի Գահիրէ ուր քիչ ետք կուգայ նաև իր եղբայրը Կարապետ ուր արաբերէնը բաւական սովրելով Եղիազարեաններու քով կը մըտնէ, ասոնք կառավարութեան հետ կարեւոր գործեր կ'ընէին, Կարապետ հետզհետէ յառաջանալով իր կինն ալ Վանէն բերել կուտայ որ չը կարողանալով տոկալ հայրենաբաղձութեան

1833 ապրիլ 1ին կը մեռնի, անկէ առաջ մեռած էր նաև իր եղբայրը Խաչատուր Գալուստեան որուն գերեզմանը Մարմենայի մէջ է։

Ինք սեղանաւորական գործերու հմուտ և ճշդապահ էր, Արաբը մեծ վստահութիւն ունէր իր վրայ։

1840ին Իպրահիմ փաշայի ժամանակ, Մէհմէտ Ալի փաշայի թոռը Ապպաս Հիլմի պէյ Անգղիական հիւպատոսարանը կ'երթայ և այցելութիւն մը կուտայ, Իպրահիմ փաշա որ յաղթական էր և փայլուն վիճակի մը տէր, իմանալով և կասկածելով որ իր եղբայրը Ապպաս Հիլմի պէյ օտարականներու կը դիմէ անոնցմէ պաշտպանութիւն գտնելու համար, կը հրամայէ որ երեք օրէն երկրէն դուրս ելլէ, և անոր դրամական օգնութիւն ընողն ալ կախաղան բարձրանայ։ Իրերը այս վիճակին մէջ էին երբ Հիլմի պէյի հաւատարիմ ծառան ծերուկ Արաբ մը կը դիմէ Ազնաւորեանին (մալիյէ նազրը) որ մեծ բարիքներ տեսած էր Մէհմէտ Ալի փաշայէն։

234—ԱՂԱ ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Ազնաւոր կը մերժէ օգնել պէյին անշուշտ վախնալով կախաղանէն։

Ապպաս պէյ ճարահատ և մտածկոտ, ծերուկը կը թելադրէ Գալուստեանին դիմել։

— Հայէն ի՞նչ կ'ելլէ, Ազնաւորեանը բան մը չը կրցաւ ընել, ան կարող է՞։

Ծերուկը կը դիմէ Գալուստեանին, կը պատմէ ամէն ինչ, Գալուստեան իր ապագան հոն կը տեսնէ.

— Արշալոյսին պէյը թող ինծի գայ։

Առտուն կանուխ պէյը կուգայ և կը տեսնուի Գալուստեանին հետ.

— Հիւպատոսարան երթալուս համար ստիպուած եմ մեկնիլ, ինծի դրամական օգնութիւն կրնա՞ս ընել, որովհետև Իպրահիմ փաշա չուզեր որ նիւթական վիճակ ունենամ։

— Մ՞ւր պիտի աքսորուիք, տէր իմ։

— Լիւքսօր (փարաւոններու հին մայրաքաղաքը, 14 ժամ երկաթուղիով)։

—Փաշա, քանի որ պիտի երթաս ես դրամը հոն կը հասցնեմ, բայց պայմանով մը, մեր երեքին մէջ մնայ գաղտնիքը, դուն գնա Լիւքսօր ես դրամը կը հասցնեմ։

Պէյը կը մեկնի Լիւքսօր— Բօրթ Սայիտի ճամբով։

Կարապետ Գալուստեան Սիւրանի վաճառականի մը լուր կը ղրկէ որ Հեճին տէվէսի մը առնելով իրեն գայ։

Գալուստեան իր առնելիքներէն 5500 ոսկի ժողվելով 1000 ական ոսկինոց տոպրակներ կը չինէ և կը կնքէ, և 500 ոսկին ալ այդ մարդուն տալով կ'ըսէ. «Քեզի պաշտօն մը պիտի տամ, պէյը Լիւքսօր աքսորուած է և դուն այս դրամները իրեն պիտի յանձնես, ստացագիրը պիտի առնես և ինծի բերես, մարդ չը պիտի իմանայ։

— Քանի որ տիրոջս բարիք կ'ընես պիտի կատարեմ փափաքդ և դրամական հատուցում ալ չեմ ուզեր։ Սուրեանին տասը օրէն կը հասնի հոն և յանձնելով դրամը կ'ըստանայ ստացագիրը։ Ապպաս շատ կը զգացուի թէ ամէնէն լքուած, Հայ մըն էր միայն որ իրեն օգնութեան հասաւ։

Ոչ ոք կ'իմանայ և երկու տարի կ'անցնի որ ատեն Իպրահիմ փաշա Փարիզ կ'երթայ, վերադարձին կը մեռնի, Սուլթան Մէճիտի ֆէրմանը կուգայ որով Ապպաս փաշա խտիվ կ'անուանուի։ Լիւքսօր հրաման կ'երթայ և ամէն կողմէ շնորհաւորութիւններ կը տեղան. Ապպաս փաշա իրր խտիվ 35000 զօրքով կուգայ Գա-

հիրէի Միջնաբերդը, ուր ամբողջ աւագանին չնորհաւորութեան կուգան։

Գալուստեան երկար վարանումներ կ'ունենայ թէ նո՞յն օր երթայ թէ յաջորդ օրը, վերջապէս կ'երթայ կր ներկայանայ թէչրիֆաթճիին որ կր մերժէ քանի որ կ'ըսէ Ձեր անունը տետրակին մէջ չէ նշանակուած։

— Ըսէք փաշային թէ Կարապետ անունով վաճառական մր եկած է։

— Ձենք համարձակիր որովհետև ժամանակը անձուկ է։

Գալուստեան կամաց կամաց բերդէն կ'իջնէ՝ այդ միջոցին Ապպաս փաշա դուրս ելլելով կը հարցնէ թէ վաճառական մր եկա՞ծ է արդեօք։

— Այո՛ հիմա մէկը եկաւ բայց որովհետև ցանկին մէջ նշանակուած չէր, չընդունեցինք։

— Շուտ կանչեցէք զինքը կ'ըսէ և ինքը քարի մր կրթնած կը կենայ ու կը սպասէ որ Գալուստեան գայ։

Ամէնքն ալ կը զարմանան և կը կանչեն Գալուստեանը, փաշան կը դիմաւորէ զինքը և թեւը կը մտնէ այդ չալվար հագած և փաթթոցաւոր մարդուն։

— Քեզի յանձնեցի կ'ըսէ երկրին ցորենի, աղի և ծխախոտի հոգածութիւնը, բոլորը քու վարչութեանդ տակ ըլլան և կը հրամայէ ֆէրմանը տալ իբր տնօրէն ընդհանուր մաքսերու։ Գալուստեան ի բնէ ուշիմ և հաշուագէտ անձ ամէն գործ կանոնաւորաբար կը կատարէ, և այս պատճառաւ շատ կը հարըստանայ, Նեղոսի վրայ միայն իր հաշւոյն 1000 նաւ կ'ունենայ, միջոց մր Սուտան կ'երթայ և տուրքերը հաւաքելով ոնտուկներով կը բերէ Եգիպտոս։ Անգամ մր Զակազիկի մէջ սով կը պատահի, փաշան կը հրամայէ Գալուստեանի որպէս զի առաջքը առնէ, Կարապետ իր դրամով ամբարները կը լեցնէ և յետոյ վնասով 12 զրուշէն կը ծախէ փոխան 25 զրուշի, միւս վաճառականներն ալ վախնալով որ պիտի վնասեն անոնք ալ կ'ըսկսին նոյն գնով ծախել և ահա սովը կը վերջանայ։

Կառավարութենէն վարձած է Տամիյէթի ձկնարանը։

Իր ազդեցութիւնը մեծ էր և զրոյցի մը նայելով Մուհամմէտ Ալի և Իպրահիմ փաշաներու իշխանութեան ատեն իր շոգենաւակին մէջ թնդանօթ կրելու արտօնութիւն ունէր։

Անսահման վարկ ունէր ելեւմտից պաշտօնէութենէն, վարած է փողերանոցի տեսչութիւնը Ապպաս փաշայի իշխանութեան բովանդակ շրջանին (1848—54) թէև քիչ էր մնացեր որ պատճառաւ մը աքսորուէր թիւրիւմացութեամբ մը, սակայն փոխարքային բժշկապետին միջամտութեամբ կ'ազատի։

Ունէր առաջնակարգ ադամանդազարդ պատուանշան։ Ինք քանի կը բարձրանար այնքան ազգին կը ժոտենար, առաջնորդ Գաբրիէլ Սրբազանի հետ կը տնօրինէր ազգ. խնդիրները և կը վարէր ազգ. հաստատութիւնները։ 1854 Յունվար 1ին կանոնագիր մը պատրաստուած է վարժարանի, եկեղեցական, գերեզմանական և ժառանգական ուրիշ գործերու համար, որուտակ Գալուստեան ստորագրած է Գաբրիէլ Եպ. ի հետ։

Տարպէլ Կենենաի մէջ Երուսաղէմի վանքին սեփհական տուն մը կար որ հրդեհէ մը աւերակ դարձած էր։ Գալուստեան 20000 ֆրանք տալով այդ տեղին վրայ կը շինէ վարժարանմը և կը կոչէ Մովսէս Խորենայիի անուամբ. 1854 սեպտ. 15ին չքեղ հանդէսով վարժարանը կը բացուի և հին դպրատան աշակերտները կը փոխադրուին հոն։ (1897ին Գաւառական Ժողովոյ որոշմամբ Խորէնեան անունը կը փոխուի Գալուստեանի։) Կարապետ Գալուստեան չէնքը շինելէն ետք կը խորհի անոր բարոյական չէնքն ալ կառուցանել քանի որ այն ատեն եկամուտը հազիւ 1200 ֆրանք էր և անհնարին էր մատակարարել այդ դրամով, ուստի իշխանավայել առատութեամբ կտակ կ'ընէ և իր շինած վարժարանին կարեւոր կալուածներ կը նուիրէ, որոնք այսօր քանի մը պատիկ աւելի արժէք ունին։

Ահաւասիկ դպրոցին արձանագրութիւնը.,

«Շնորհիւն Աստուծոյ ի հիմանց կառուցաւ վարժարանս յանուն Քերթողահօրն մերոյ Մովսիսի խորենացւոյ արդեամբ եւ ծախիւք Վանեցի ազգասեր Կարապետ աղայի Տեր Գալուստեան ի յաւերժական յիշատակ լուսահոգի հօրն Տեր Գալուստին եւ մօրն Մարեամայ եւ եղբօրն Խաչատուրոյ եւ կենդանեաց ի վայելումն եւ ի բարեկարգութիւն մանկանց Արամեան տոհմիս յԵգիպտոս ի բարոյական եւ ուսումնական վարժս գիտութեան: Յամի Տեառն 1854 Սեպտ. 15

Կտակն ինքնագիր է և Թուրքերէն լեզուաւ շարադրուած է, կը կրէ 1274 չապան 1 թուականը (1858 մարտ 5) վկան է Խաչեր պէյ Միքայէլեան և հաստատողը Գաբրիէլ Եպ.

Մեծանուն բարերարը իր այս կտակագրով տրամադրած է իր ամբողջ սեփականքն ի նպաստ Ազգ. հաստատութեանց և անձերու, աղքատը, դպրոցը, եկեղեցին, ժառանգորդները, ծառաները և պաշտօնեաները։ 430000 ֆրանքէն աւելի արժէք մը ունեցող չարժուն և անշարժ այդ կալուածները հիմա 800000 ֆրանքէն աւելի կ՝արժեն։

Իր կտակը կառավարութենէն վաւերացուած է 1887ին չնորհիւ Իզմիրլեան երջանկայիշատակ հայրապետին որ այն ատեն Եգիպտոսի առաջնորդն էր։

1864ին Գալուստեան նամակ կը գրէ Իզմիրեան Հայրիկի «թէ ել եկուր, վարագի՝ Վիէննա և Աղթամարդ ալ վենետիկ պիտի ընեմ»։ Հայրիկ ճամբայ կ՝ելլէ սակայն սակաւին Եգիպտոս չը հասած Գալուստեան կը մեռնի, իր կտակին մէջ Հայրիկի մասին ոչինչ գրուած է։ 1864 ապրիլին Պոլսոյ Պատրիարքարանէն Սահմանադրութեան հաստատման համար պաշտօնագիր եկած ըլլալով, Գալուստեան Հէլվանի ապարակէն կ՝իջնէ ժամնակցելու համար խորհրդածութեանց և երբ Գահիրէ կը հասնի 1864 ապրիլ 8ին յանկարծամահ կ՝ըլլայ։

Ահաւասիկ իր դամբարանին արձանագրութիւնը որ կը գտնուի Մարմինայի մէջ։

«Դամբարան Ազն. Կարապետ Աղայի Տէր Գալստեան Վանեցւոյ պայծառափայլ իշխանի և բարերարի որ հանգեաւ ի տէր ամաց 62 յամի փրկչին 1864 ապրիլի 8 թողեալ ի սուգ անմխիթար զաւակ իւր համայն։»

Աղբիւրներ. — Նոր օր 1900 թիւ 34, 35, 36. (Ն. Աղազարմ) եւ Աւետիս Թնկրեանէ. — Արձանագրութիւնք գերեզմանատանց։

ՆՇԱՆ ՆՈՐԻԿԵԱՆ

1801--1866

Նշան Նորիկեան ծնած է Ակնայ մէջ 1801 թուականին, իր հայրը Ակնայ մեծատուններէն սեպհական մոմեանի համի Նորուկ աղա, կրցեր էր անցնիլ դարուն սկիզբը վարժապետներ գըտնել՝ Նշանին կարդալ, գրել, հաշուել, և թըրքերէն սովրեցնելու համար։

Երիտասարդ հասակին Պոլիս եկած է և անկէ ճամբորդած է Դամասկոս, Բիրիա, Պէյրութ, Էրզրում, Արշիպելագոսի կղզիները, Իզմիր և Եգիպտոս և այդ առիթով Նշան աղա շատ բան տեսեր, շատ բան լսեր էր, ուսումնասիրած էր մարդիկը, և անոնց բարքերը, և փոխանակ գրի առևտուրէ սկսելով մինչև սեղանաւորութեան տանելու աստիճան զարգացուցեր էր իր նիւթական վիճակը, միւս կողմէ իր տաղանդ յարաբերութիւնները, և ճամբորդութիւնները կրկին էին իր ճաշակը և մտաւորապէս պինդ զարգացուցեր էին։

Իբրեւ առաջնակարգ սարաֆ Պոլիս հաստատուելէ ետքն ալ զբաղած էր տաճկորդներու (Աշար) յանձնառութիւններով (իլթիզա) որ տենօք սարաֆներուն գլխաւոր զբաղմունքն էր։

Հոգեկան բարեմասնութիւններով օժտուած յաջողութեան մէջ խոնարհ և բարեկամին հաւատարիմ, մեծին ու փոքրին յարգամատոյց, նախապաշարումներէ զերծ և իր գործը կանխած մարդ մին էր Նշան աղա, ինչպէս կը վկայեն ժամանակակից ձեռներ։

Իրեն այսքան բարեկամներու կեանքով կը հետաքրքրուէր և անդգալաբար կուզէր հասկնալ իր բարեկամին վիճակը, երբ հասկնար թէ անիկա նիւթական նեղութեան մէջ կը գտնուէր

անմիջապէս անոր ապրուստի գործ մը կը գրտնէր, յանձնարարելով իր ո և է մէկ բարեկամին։

Աղքատասէր ու բարեսիրտ շատ աղքատներու արցունքը սրբած էր. և երբ ընդհանրապէս սեղանաւորներէ շատեր իրենց պարտապահանջները նեղած են, ինք միշտ ներող եղած է և մանաւանդ երբ ան հայրենակից էր փոխանակ թողլու խանին մէկ անկիւնը իր տունը հիւրընկալած է, ամիսներով ու տարիներով կատարեալ քրիստոնեայի մը անշահախնդրութեամբ։

Բաժին մը, օգուտ մը հանել ուրիշին համար, ազգին համար՝ իր ժամանակէն իր ազդե-

235—ՆՇԱՆ ՆՈՐԻԿԵԱՆ

ցութենէն և գործունէութենէն այս էր եղած իր հաճոյքը, բարիքը կընէր բարիքին համար և չկար մէկը որ ամենափոքր վնաս մը կամ զրկանք մը տեսած ըլլար իրմէն։

Ցուցամոլութենէ կը խորշէր և մոլեռանդ չըլլալով անխտրական էր, իբր ժամանակին ճէնթըլմէն կանուխէն առած էր sportի ճաշակը և որքան անվրէպ նշանառու, նոյնքան ալ կտրիճ ձիավարժ մը եղած էր։

Իշխան— աղայութեան փափաքներ երբէք չէր ունեցած, ժողովներու հոգաբարձութիւններու, խնամակալութիւններու միշտ անդամակցած է և չէ մերժած ո և է ազգային պաշտօն այն համոզմամբ թէ անհատը պէտք է ծառայէ ազգին։

Ազգային դաստիարակութեան գործին շատ համակիր և ուսումնասէր ըլլալուն՝ իր բնակած թաղերուն մէջ կրթական խնամակալութեան գլուխ կը դնէին զինքը. այսպէս ըրած էին Սարրաֆ Ճանիկ և Մաքսուտ ամիրաները երբ Նշան աղա Խանգիւղէն Օրթագիւղ փոխադրած էր իր բնակութիւնը։

Չէր կրցեր մերժել անոնց առաջարկը և իբրև Փոխանորդ Մաքսուտ ամիրայի՝ կը նախագահէր խնամակալութեան մը որու անդամ էին նշանակուած նաև Ճանըմեան Յովհաննէս, Պապաեան Յովսէփ, Սինանեան Գրիգոր, Նուրեան Գաբրիէլ, Եուսուֆեան Տիգրանիկ և այլք։

Սաղմոս, գործոց նարեկ, քիչ մ'ալ Փէշտիմալճեան քերականութիւն դաս կը տրուէր անկէ յառաջ Օրթագիւղի թարգմանչաց վարժարանին մէջ։ Նոր խնամակալութիւնը նոր ծրագիրի մը համաձայն կանոնաւոր դասընթացք մը ապահովեց, նոր ուսուցիչներ բերուեցան, որոնցմէ մին Միրզա Վանանդեցի յատկապէս Իզմիրէն կանչուեցաւ իբրեւ տնօրէն և ուսուցիչ։

Օրթագիւղի թարգմանչաց վարժարանի այդ շրջանը (1857—59) փայլուն եղած է բաղդատմամբ անցեալին և արդիւնքը շատ գոհացուցիչ եղած է թաղին մանկտւոյն համար, բայց հոգաարձութեան ջանքը թաղեցիք ջլատեցին. դըժգոհ էին, որով թաղեցիներու պատգամաւորութիւն մը կը ներկայանայ խորհրդարան և ծեծի պատժոյն դպրոցին մէջ վերահաստատութիւնը կը պահանջէ։

Որովհետեւ Նորիկեան ժողված էր վարժարանին սրահին թաթերը, չպուխները և ֆալախանը, այդ տանջանքի տգեղ գործիքները ու տարած նետած էր վառած կրակարանին մէջ։

— «Ծեծ կուզենք ըսեր էին այդ կրթասէր պատգամաւորները, չենք ուզեր որ ծեծը վերցուի մեր դպրոցէն։»

Ծեծը վարժարանէն աքսորել, նորութիւն մ'էր Օրթագիւղի համար, բրօթեսթանի գործ, ինչպէս կը յաւակնէր որակել զայն նոյն ատենի եկեղեցւոյն Աւագերէցը Տէր Գալուստ քահանան, ակնարկելով Նշան աղային որ Խասգիւղէն Օրթագիւղ փոխադրուելէն ետքն ալ չէր բաժնուած իր բարեկամ Տաներէցէն Տ. Գէորգ Արծրունի քահանայէն որ այն ատենները բրօթէսթան մըն էր նկատուած մոլեռանդ դասակարգէն, անոր համար որ իր ծուխերուն կը յանձնարարէր աշխարհաբառ Աւետարան կարդալ։

Նշան աղա և իր ընկերները ստիպուեցան քաշուիլ վարժարանի խնամակալութենէն և վարժարանը ինկաւ իր փայլուն վիճակէն։

Նչան Նորիկեան Ատենապետ ընտրուեցաւ Ազգ. Տնտեսական խորհուրդին 1863ին, այդ առթիւ էր որ հիւանդանոցի պարբերական նորոգութեանց վերջ դնելու համար ընդարձակ նորոգումի դժուարին գործին ձեռնարկեց և կրցաւ գլուխ հանել յաջողութեամբ։

Մինչեւ այն ատեն Պէզճեան ամիրայի շինած հիւանդանոցը չէր տեսած նորոգութիւն մը և փլչելու վտանգին ենթարկուած էր։ Այդ մեծ նորոգութիւնը ազգային ամէնէն մեծ և կարեւոր արդիւնաւորութիւնն է եղած 1863—64 թուականներուն։

Այս մասին նոյն ատենուան հոգաբարձութեան պաշտօնական տեղեկագրէն կը քաղենք։

«Ամէն տարի հիւանդանոցի չէնքին նորոգութեան համար մեծ գումարներ ծախք կըլլար և դարձեալ միևնոյն հինու տձև չէնքն էր։ Հիմնական նորոգութեան մը հարկը զգալի եղաւ։ Այս անհրաժեշտ պէտքը Տնտեսական խորհրդոյ ատենապետ մեծապատիւ Նորիկեան էֆէնտին զգալով՝ Հոգաբարձութեանս առաջարկութեան վրայ և վարչութեան գիտութեամբ ազգասիրաբար յանձնառու եղաւ այս նորոգութեան ոգն իր վրայ առնել և գլուխ հանել՝ ազգասէր և առատաձեռն անձանց կամաւոր նուէրներուն ապաւինելով։

Ուրախութեամբ կը լսենք թէ Մեծ. Նորիկեան Նչան էֆէնտին յաջողեցաւ այս ծանր ու դժուարին գործը գլուխ հանել և Ազգին ձեռքը յանձնել գրեթէ նոր կառուցուած հաստատուն չէնք մը, ըստ որում այսօր հիւանդանոցը բոլորովին կերպարանափոխ եղած է ներսով ու դրսով նորոգուած ու ներկուած, պատուհաններն ամբողջապէս նորէն չինուած. չէնքին բաժանումներն ու սանդուխներն ալ կանոնաւորուած, բակերն և պարտէզները երկաթէ վանդակներով շրջապատուած՝ մաքուր ու զարդարուն, մէկ խօսքով տխուր ու քայքայեալ չէնքի մը տեղ ուր ամէն կողմէն ձիւնն ու անձրեւը ներս կը տեղար հաստատուն վայելուչ և զուարթատեսիլ չէնք մը յայորդած է, ալեւի համաձայն ողջապահիկ կանոնաց, ուստի հոգաբարձութիւնս անհրաժեշտ պարտք կը համարի հրապարակաւ յայտնել իր խորին շնորհակալութիւնը ինչպէս Նորիկեան Նչան էֆէնտիին, որ գլուխ տարաւ, նոյնպէս և այն ամէն ազգասէր անձանց որոնց ձեռնտուութեամբ այս բարեգործութիւնը գլուխ եկաւ։» (էջ 11—12)

Ասիկա մեծ յաջողութիւն մ'էր որու մէջ բաժին ունեցաւ Նորիկեան, գուցէ ինք չը կարենար բոլոր ժրաջանութեամբը յաջողիլ այսպիսի ձեռնարկի մը եթէ Երամեան Գէորգ Պէյի անզուգական տիկնոջ Էպրու հանըմին վեհանձն առատաձեռնութիւնը չըլլար, Տիկին Երամեան իբր խնամակալուհի ազգին որբերուն՝ մեծ գումարներ նուիրելէ զատ յոգուտ հիւանդանոցի հարիւր հազար դահեկանի մօտ գումար մ'ալ դրաւ Նչան աղայի տրամադրութեան տակ՝ այն օրէն որ այս վերջինը ձեռք առաւ նորոգութեան գործը, այսպէսով օրինակ մը տուաւ տիկինը իր բարեգործութեամբ և ներչնչեց ուրիշներու ալ որոնք փութացին իրենց լուման տալ այն բարեպատակ գործին։

Իր ծերութեան չը հասած 65 տարեկան հասակին 1866 յունիս 20 ին մեռաւ և իր յուղարկաւորութիւնը Մասպետ կաթողիկոսարանէն ու Նարեկ Վարժապետեան և Նար Պէյ արքեպիսկոպոսներէն զատ յոգուտ հիւանդանոցի հարիւր հազար դահեկանի մօտ գումար մ'ալ դրաւ Նչան աղայի տրամադրութեան տակ՝ այն օրէն որ այս վերջինը ձեռք առաւ նորոգութեան գործը, այսպէսով օրինակ մը տուաւ տիկինը իր բարեգործութեամբ և ներչնչեց ուրիշներու ալ որոնք փութացին իրենց լուման տալ այն բարեպատակ գործին։

Իր ծերութեան չը հասած 65 տարեկան հասակին 1866 յունիս 20 ին մեռաւ և իր յուղարկաւորութիւնը Մասպետ կաթողիկոսարանէն ու Նարեկ Վարժապետեան և Նար Պէյ արքեպիսկոպոսներէն զատ յոգուտ հիւանդանոցի հարիւր հազար դահեկանի մօտ գումար մ'ալ դրաւ Նչան աղայի տրամադրութեան տակ՝ այն օրէն որ այս վերջինը ձեռք առաւ նորոգութեան գործը, այսպէսով օրինակ մը տուաւ տիկինը իր բարեգործութեամբ և ներչնչեց ուրիշներու ալ որոնք փութացին իրենց լուման տալ այն բարեպատակ գործին։

Իր ծերութեան չը հասած 65 տարեկան հասակին 1866 յունիս 20 ին մեռաւ և իր յուղարկաւորութիւնը Մասպետ կաթողիկոսարանէն ու Նարեկ Վարժապետեան և Նար Պէյ արքեպիսկոպոսներէն զատ յոգուտ հիւանդանոցի հարիւր հազար դահեկանի մօտ գումար մ'ալ դրաւ Նչան աղայի տրամադրութեան տակ՝ այն օրէն որ այս վերջինը ձեռք առաւ նորոգութեան գործը, այսպէսով օրինակ մը տուաւ տիկինը իր բարեգործութեամբ և ներչնչեց ուրիշներու ալ որոնք փութացին իրենց լուման տալ այն բարեպատակ գործին։

Իր ծերութեան չը հասած 65 տարեկան հասակին 1866 յունիս 20 ին մեռաւ և իր յուղարկաւորութիւնը Մասպետ կաթողիկոսարանէն ու Նարեկ Վարժապետեան և Նար Պէյ արքեպիսկոպոսներէն զատ յոգուտ հիւանդանոցի հարիւր հազար դահեկանի մօտ գումար մ'ալ դրաւ Նչան աղայի տրամադրութեան տակ՝ այն օրէն որ այս վերջինը ձեռք առաւ նորոգութեան գործը, այսպէսով օրինակ մը տուաւ տիկինը իր բարեգործութեամբ և ներչնչեց ուրիշներու ալ որոնք փութացին իրենց լուման տալ այն բարեպատակ գործին։

Իր ծերութեան չը հասած 65 տարեկան հասակին 1866 յունիս 20 ին մեռաւ և իր յուղարկաւորութիւնը Մասպետ կաթողիկոսարանէն ու Նարեկ Վարժապետեան և Նար Պէյ արքեպիսկոպոսներէն զատ յոգուտ հիւանդանոցի հարիւր հազար դահեկանի մօտ գումար մ'ալ դրաւ Նչան աղայի տրամադրութեան տակ՝ այն օրէն որ այս վերջինը ձեռք առաւ նորոգութեան գործը, այսպէսով օրինակ մը տուաւ տիկինը իր բարեգործութեամբ և ներչնչեց ուրիշներու ալ որոնք փութացին իրենց լուման տալ այն բարեպատակ գործին։

Իր ծերութեան չը հասած 65 տարեկան հասակին 1866 յունիս 20 ին մեռաւ և իր յուղարկաւորութիւնը Մասպետ կաթողիկոսարանէն ու Նարեկ Վարժապետեան և Նար Պէյ արքեպիսկոպոսներէն զատ յոգուտ հիւանդանոցի հարիւր հազար դահեկանի մօտ գումար մ'ալ դրաւ Նչան աղայի տրամադրութեան տակ՝ այն օրէն որ այս վերջինը ձեռք առաւ նորոգութեան գործը, այսպէսով օրինակ մը տուաւ տիկինը իր բարեգործութեամբ և ներչնչեց ուրիշներու ալ որոնք փութացին իրենց լուման տալ այն բարեպատակ գործին։

«Այս գործը միայն բաւական էր իր յիշատակը օրհնութեամբ յաւերժացնելու։» (Մասիս թիւ 754) Փելճիկ իր երրորդ թուոյն մէջ կը գրէ «Նչան աղայի մահը չէ թէ իր բոլոր ազգականաց այլ ընդհանուր ազգիս համար ցաւալի է։

«Անիկայ ազգին համար բաւական աշխատած է, ազգային պաշտօններու մէջ գտնուած և պարտականութիւնները ամենայն սիրով կատարած է...։»

Ժամանակ իր 94 րդ. թիւին մէջ խօսելով Նորիկեանի վրայ ի մէջ այլոց հետեւեալ տողերը կը գրէ։ «Այնպիսի ժամանակի մէջ սանկ գործ մը գլուխ հանելը պարզապէս մեծագործութիւն

համարելով, Ազգը որ ասանկ լեզուագէտ անձեր պէտք ունի, իրաւունք ունի յիշեալ մեծագործ Նչան աղային մահուանը վրայ սրտմտելու։

Նչան աղա գրած է փոքրիկ աւետրիկ մը «Տեղեկագիր Ազգ. Հիւանդանոցի նորոգութեան 1864—65 տպգր. Մէհէնտիսեան Պօլիս։»

Այն առեններէն ի վեր հիւանդանոցը վերաշինուած է բոլորովին, բայց պատմութիւնը չը հինար ուզեցինք յիշել այս բարեգործ անձը մեր Ցիշատակարանին մէջ՝ արժանի տեսնելով զինքը զետեղել հոս, քանի որ իր ջանքերը և աղդեցութիւնները զուտ հանրային եղած են։ Իր արժանաւոր զաւակն է Մկրտիչ էֆ. Նորիկեան Գրագէտ և Պետական մարդը, նախկին հիւպատոս Ամերիկայի, և որ գրական յօդուածներ ալ ունի Հրատարակած 1884—86ի Մասիսներու մէջ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Տեղեկագիր Ազգ. հիւանդանոցի հոգաբարձութեան 1864—65. Մասիս թիւ 754(21 յուլիս 1866) փնջիկ թիւ 3 (1866 յուլիս 21) ժամանակ թ. 94 (1866 յուլիս 30) ևն.։—

ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԻԱՆՍԱՐԵԱՆՑ

1829--1880

Ռուսահայ գրողներու մէջ յայտնի դէմք մը եղած է Միքայէլ Միանսարեանց ծնած՝ 1829 թուին։

Ինք մանկութեան հասակէն մինչև վերջին չունչը ազատ գաղափարներ ունեցաւ, մարդասէր և ազգասէր չարունակ իր մտասեւեռումը եղած էր դժբաղդ Հայ ազգին առաւտպանքը։ Որչափ որ եկեղեցականներու պակասութիւնները կը քննադատէր այսու հանդերձ սակայն չերմ եկեղեցասէր մըն էր։ Անոր սիրած գաղափարներն էին ուղղութիւն, ազգասիրութիւն և բարեգործութիւն։

Միանսարեանցի գրական գործունէութիւնը որ ցրուած է նոյն ժամանակուայ Ռուսահայ թերթերու մէջ կ'արտայայտէ աչալրջութիւն, գործնականութիւն և ազատամտութիւն, իր խորհրդածութիւնները որոնք մտած են իր ամէն հրատարակութիւններուն մէջ լեցուն են առողջ, հասուն և գործնական գաղափարներով։ Ազգային դաստիարակութեան մասին ծրագիր մը կազմած է իւր «Քնար Հայկականի» վերջաբանին մէջ 1867 թուականին որ ինքնին խղճամիտ աշխատութիւն մըն էր։ Բոլոր կեանքը և ինչքը նուիրած է ազգային դաստիարակութեան օգտին, անդադար կ'աշխատէր և իր աշխատութեան պտուղները եղած են բաց ի Ռուսերէն և Հայերէն յօդուածներէ 1. Քնար Հայկական (1868) որ լաւագոյն հաւաքածուն է ազգային երգերու։ 2. Կանոնաւոր և վայելուչ գրութեան պատմութիւնը և տեսութիւնը (1872)։

236—ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԻԱՆՍԱՐԵԱՆՑ

3. Օրինակները (1873) որուն մէջ զարմանալի համբերութեամբ մշակած է դպրոցական մանկավարժութիւնը՝ գրութեան տեսակէտով,

մանրամասնօրէն ուսումնասիրած է դասերը, պատմութիւնը եւայլն, և վերջապէս իր գործերու պսակն է 4. Bibliographia Caucasica et transcaucasica (1876) որ Կովկասի և Անդրկովկասի մէջ եղած հսկայ գրականութեան մանրամասն մէկ ցանկն է, ուր մասնաւորապէս հայկական մասը աւելի ճոխ է, ատով գիրքը Եւրոպական նշանակութիւն ստացաւ։ Մեղք որ իր այս երկասիրութեան առաջին հատորը միայն կրցաւ հրատարակել իսկ երկրորդ հատորը որուն ձեռագիրը պատրաստած էր, չէ հրատարակուած։ Մեռած է 1880 ապրիլ 5ին։

Աղբիւրներ. —Փարոս Հայասանի 1880 էջ 79։

237—ՏՕՔ. ՆԻԿՈՂՈՍ ԷՍՄԷՐԵԱՆ

Տ՝Օ՝Ք. ՆԻԿՈՂՈՍ ԷՍՄԷՐԵԱՆ

1860—1910

Տօք. Նիկողոս Էսմէրեան ծնած է Սկիւտարի մէջ 1860ին։ Ինք համեստ ընտանիքի մը զաւակն էր որ շատ կանուխէն կորսնցնելով ծնողքը ինքնօգնութեամբ ու աննկուն աշխատութեամբ հետզհետէ յառաջացած է։ Իր նախնական կրթութիւնը ստանալէ վերջ Բ. Դռան մէջ երկրորդական պաշտօնի մը կը մտնէ, բայց այդ պաշտօնական սեղմ կեանքը չկրնալով յագուրդ տալ իր մտքին թռիչքին, ասդին անդին կ'իյնայ ասպարէզը փոխելու համար։

Իր ընտանեկան բարեկամին Նշան էֆ. Ղուկասեանի խորհրդով, որ Հայ բժիշկներուն և քիմիաբաններու մեծագոյն մասին առաջնորդը եղած է, կը մտնէ Կայս. Բժշկական վարժարանը, և յաջողութեամբ իր ընթացքը աւարտելէ վերջ, կը մեկնի Բարիզ։ Հոն բախտը իր առջև կը հանէ մարդասէր և համակրելի վարպետ մը, Տօքթ. Վէքէր, Բարիզի

ամէնէն նշանաւոր ակնարկոյժը որուն հրամանին և թեւարկութեան ներքև ութը տարի անընդհատ կը կիրարկէ բժշկութեան ամենափափուկ ճիւղը, ակնարուժութիւնը։ Ցրանսացի վարպետը այնչափ կը համակրի երիտասարդ Հայուն, որ անոր անձին վրայ տեսնելով իր իսկական յաջորդը, արհեստին ոևէ գաղտնիքը չի խնայեր անկէ և իր իսկ ներկայութեանը ամենակնճռոտ գործողութիւններ կատարել կուտայ Էմմէրեանին։

Պօլիս վերադառնալը և հանրածօնօթ դառնալը գրեթէ 6 ամիս չտեւեց և արդէն Էմմէրեան օրուան մարդն էր բժշկական աշխարհին մէջ։ Իր յաջողութիւնները չսահմանափակուեցան միայն Թուրքիոյ մէջ, որուն բոլոր կողմերէն յուսահատ հիւանդներ կուգային իրեն, այլ քանիցս մասնաւորապէս հեռագրով հրաւիրուեցաւ Եգիպտոս բարձրասոխճան հիւանդներու համար։

Վարպետին և աչակերտին յարաբերութիւնները այնքան մտերմական էին որ Տօքթ. Էմմէրեան Պօլիս հաստատուելէ և նախանձելի դիրք մը գրաւելէ ետքն ալ ամէն տարի ամրան եղանակին անպատճառ Բարիզ կ'երթար, որովհետև Տօքթ. վէքեր օգտակարութեան երթալուն առթիւ մի միայն Էմմէրեանին կրնար վստահիլ իր բոլոր հիւանդները որոնց մեծագոյն մասը ազնուապետական ժառանգական ընտանիքներէ կը կազմուէին։

Պօլիս հաստատուելէն վերջ ամուսնացաւ Տաւնիկ Էֆ. Ճակոբեանի աղջկան հետ որ Տօքթորին արժանաւոր ընկերուհին եղաւ։

Տօքթ. Էմմէրեանի մասնագիտութիւնը դարագլուխ մը բացաւ Պօլսոյ միջազգային բժշկութեան մէջ և հայերէն աւելի չուտ օտարներն էին որ փութացին օգտուիլ և հրապարակել Հայ հանճարը։ Մեռաւ 3 դեկտ. 1910ին Գատը գիւղի մէջ և թաղուեցաւ տեղւոյն գերեզմանատունը։

Իր բարեսէր և ազնիւ բնաւորութիւնը սիրելի ըրած էին զինքը և աղքատները երախտագէտ էին իրեն, որովհետև անխտիր կը դարմանէր բոլոր հիւանդները և շատ անգամ անկարողներուն ալ նոյն իսկ դեղ կուտար ձրիաբար։

Ժամանակի 665 ի թուին մէջ Քասիմ գրելով «Տօքթ. Էմմէրեանի կտակը» անուն յօդուածը Տօքթ.ին ըսած հետեւեալ բառերը կը յիշէ։

«Երբ Պոլիս հաստատուեցայ, բնաւ չմերացայ վարպետիս երկու պատուէրներուն, առաջինն անգամ ուր որ հաստատուեցայ հոն մնացի։ Իսկ աղքատներուն և ձրիներուն այնչափ լայն տեղ տուի դարմանատանս մէջ, որ այսօրուան արուեստս իրենց կը պարտիմ, որովհետև եթէ այս ձրիները չըլլային, ինչպէ՞ս պիտի կրնայի ճանչցնել ինքզինքս։»

Աղբիւրներ.— 1910 Սեպտեմբերի Պոլսական բոլոր թերթերը։

ՅԱԿՈԲ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ԱԶԳԱՊԵՏ

1833--1906

Ճակոբ Մատթէոսեան ծնած է 1833 Նոյեմբեր 13ին Կ. Պոլսոյ Լանկա թաղին մէջ։ Հայրը արհեստով դերձակ՝ կարինէն գաղթած էր ընտանեօք և հաստատուած Պոլիս։

Ճակոբ Մատթէոսեանի մայրը ազատամիտ կին մը ըլլալով Հայ Բողոքականաց պաշտամունքը կը յաճախէր որով իրեն որդին ալ կանուխէն հետեւեցաւ բողոքական եկեղեցւոյն։ Իր նախնական կրթութիւնը ստանալով Մայր-Վարժարանին մէջ ապա աշակերտած է Տր. Համլինի Պէպէքի վարժարանը ուր իր նախակրթութիւնը ստանալէ վերջ հազիւ 15 տարեկան՝ Ամերիկա ճամբորդած է կազմարարութիւն սովրելու նպատակաւ։ Նիւ-Եօրքի մէջ այդ արհեստին 4 տարի աչակերտելէ վերջ Պօլիս դարձած և Վէզիր Խանի մէջ հաստատուած է իբրև արուեստագէտ կազմարար։

Թէև մեծ դրամագլուխ մը չունէր, բայց ունէր գործի մարդու տաղանդ և լաւ կերպով սովրած ըլլալով իր արհեստը, յաջողութիւն

պանելու դժնդակ պայքարները չունեցաւ, սկիզբէն իսկ յաջող հանդիսացաւ և մինչև վերջը պահեց այդ արուեստին մէջ առաջնակարգ դիրք։

1868ին Ազգապետ ընտրուեցաւ 35 տարեկան հասակին մէջ և 1870ին Սուլթանին արտօնութեամբը պտոյտ մը ըրաւ Փոքր Ասիոյ և Սուրիոյ մէջ, այցելելով բողոքական եկեղեցիներու մեծագոյն մասը։ Այս կարեւոր պաշտօնը 20 տարի արժանաւորապար վարելէ վերջ 1889ին հրաժարեցաւ և իր նախկին արհեստին կցելով միանգամայն տպագրատունը յաջողեցաւ առաջնակարգ հաստատութեան մը վերածել՝ գործակցութեամբը իր որդւոյն Տ. Վահան Մատթէոսեանի։ Այսպէս հայր և որդի մեծ մղում տուած են մանաւանդ տպագրական արհեստին որու կատարելագործութեան աշխատած և յաջողած ալ են Պոլսոյ մէջ առաջնակարգ հաստատութիւնը հիմնելու։

Յակոբ Մատթէոսեան Հայ Բողոքականութեան պատիւ բերող անձնաւորութիւն մը եղած է իր անստգիւտ վարքով ու բարքով, և միանգամայն տիպար գործի մարդ և տիպար ամուսին։

Իբր ուսումնասիրող քրիստոնեայ մը յաճախ անհնուած են իր օգտաչատ յօդուածները հանդէսներու մէջ և գրած է «Խորհուրդք Հաւատացելոց» անուն գեղեցիկ գիրքը իր աղջկան, Օր. Անդրանիկի մահուան ցաւին ազդեցութեան տակ՝ իր վշտին սփոփանք մը գտնելու համար։

Մեծ եռանդ ցոյց կուտար նաև կրօնական գործերու մէջ։ Երկար տարի վերատեսուչ եղած է Կիւրակնօրեայ դպրոցին՝ բազմաթիւ պատանեաց և երիտասարդաց վարքին և կեանքին բարձրագոյն նպատակ մը ներչնչելով։ Աշխատութիւն ու ջանք չէ խնայած տպել տալու համար Պորտի Աստուածաշունչի ընկերութեան Գրաբար Աստուածաշունչը՝ դիւրամատչելի ընելով զայն հայ ժողովրդեան ամէն դասակարգին, վերջապէս չնորհիւ իր յամառ աշխատութեան կրցաւ գործը գլուխ հանել։ Մեծ անձկութիւն-

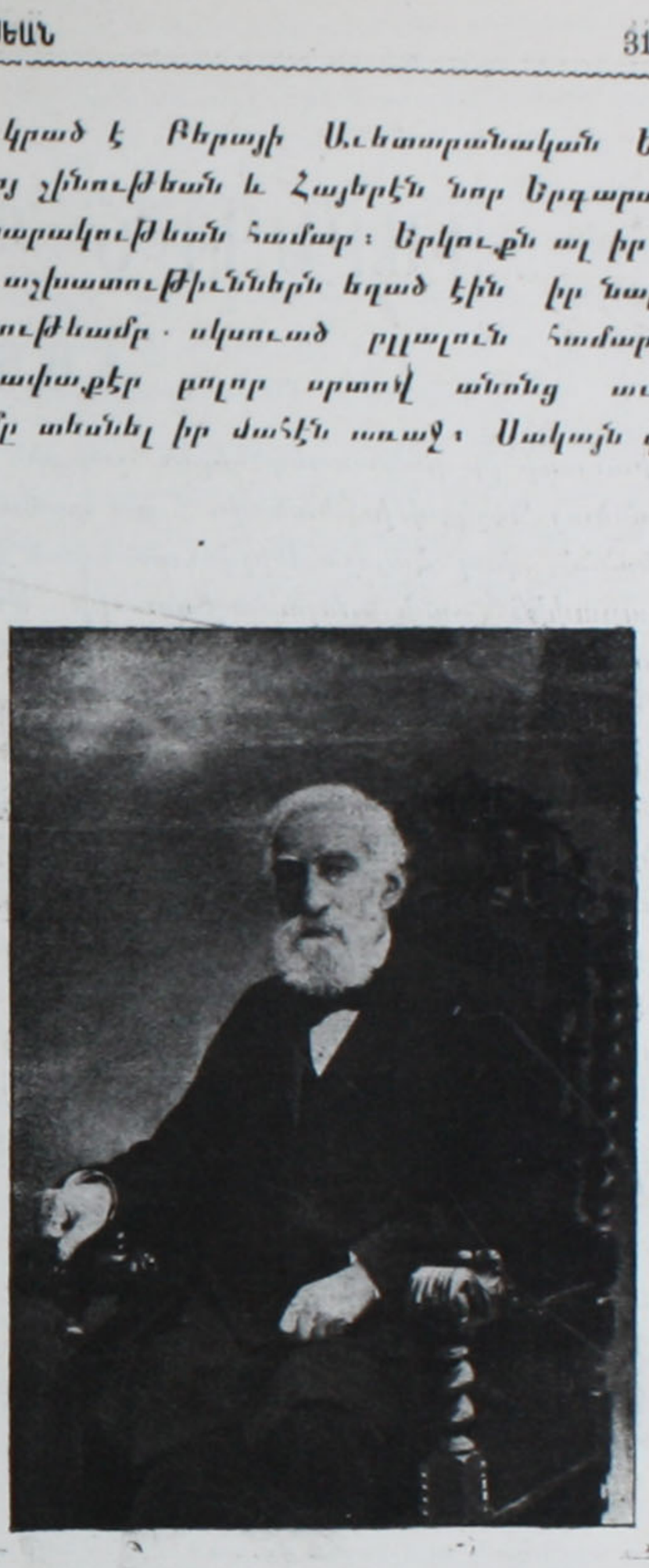

238—ՅԱԿՈԲ ԷՖԷՆԴԻ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ներ կրած է Բերայի Աւետարանական եկեղեցւոյ չինութեան և Հայերէն նոր Երգարանին հրատարակութեան համար։ Երկուքն ալ իր սիրելի աշխատութիւններն եղած էին իր նախաձեռնութեամբ։ Պատրաստած էր նաև Աստուածաշունչի ամբողջ տարբերակներու համեմատական քննութիւնը, որ կը փափաքէր բոլոր տարիներ առաջ հրատարակել իր ժամէն առաջ։ Սակայն վերջերը մտէն քանի մը ամիս առաջ կ'ըսէր «Նախազգացում մը ունիմ թէ պիտի չսպրիմ մինչև ասոնց աւարտումը։» Իր կեանքը բարիին և օգտակարին յատկացնելէ վերջ հանգչեցաւ 1906 մայիս 22ին 72 տարեկան հասակին մէջ, իր մեծահամբաւ տպարանը թողլով իր զաւկին Տ. Վահան Մատթէոսեանի։

Աղբիւրներ. —Համազգային օրացոյց 1908. Բիւզանդիոն, Արեւելք եւլն. 1906։

ԳԱՐԵԳԻՆ ՊԷՇԿԷՕԹԻԻՐԵԱՆ

1867--1891

Գաւառը իր բանաստեղծներու չարքին մէջ կը պանծայ Պէշկէօթիւրեանով, ան գաւառին Դուրեանն՝ իսկ Հայուն Միլվուան եղած է որ Տերեւաթափին չափ մելամաղձոտ իր Սրինգ քերթուածովը կարողացած է գրաւել առաջնակարգ դիրք մը՝ հայ գրական դէմքերու չարքին մէջ։

Ծնած է 1867ին Խարբերդի մէջ բողոքական ծնողքէ, դեռ մանուկ տարիքին մէջ կորսընցուցած է ծնողքը և ծեր հաւուն քով անցուցած է իր որբութեան առաջին տարիները։

1873ին, հազիւ վեց տարեկան կ'ըսկսի յաճախել տեղւոյն ամերիկեան միսիոնարաց վարժարանը ուր կը լրացնէ իր ուսումը տարիներու շրջանին մէջ՝ մեծ յաջողութեամբ ուսանելով բաց ի մայրենի լեզուէն նաև անգլիերէն լեզուն և այդ լեզուով իսկ լափելով Անգլ. գրականութեան գլուխ գործոցները, Համլէթը, Մաքպէթը, ինչպէս նաև Օսքարի և Զայլտ Հարօլտի հեղինակութիւնները։

Ընթացաւարտ լլլալէն յետոյ չէ բաժնուած իր սիրական վարժարանէն ու իբր ուսուցիչ մէկ քանի տարիներ պաշտօնավարած է ունենալով ձեռնասուն աշակերտներ։

Իր ընտանեկան պայմանները ու գաւառի կեանքը մղած են զինքը բանաստեղծութեան ու գրած է Սրինգը, վհատութիւնը և այլ քերթուածներ։ Նաև 14 տարուան աշխատութեամբ մը կատարելագործած է արուեստագէտի մը աստիճան իր երգէոն ու սրինգ զարնելու կարողութիւնը։

1891ի յունիսին դեռ երիտասարդ, թոքախտի անողոք ճիրաններէն չկրնար խուսափիլ ու իր ցաւոտ կեանքը կը վերջացնէ Խարբերդի գերեզմանատան մէկ անկիւնը։

Ռուբէն Որբերեան գեղեցկապէս ի վեր հանած է հէք բանաստեղծին կեանքը հետեւեալ տողերով։

«Անտես, խամրելու սահմանուած ծաղիկ մըն էր Գարեգին Պէշկէօթիւրեան, որ իր ետեւէն արցունքի հետ խառնուած տխուր հետք մը թողած է, լացի երկար յիշատակ մը՝ որբութեան գրկէն մինչև գերեզմանին ծոցը։ Տառապեալ հոգի մը որ Բաղեղին պէս հողէն ծնաւ,— քանզի Գարեգին դեռ նոր կը սկսէր ճանչնալ իրերն ու մարդիկը՝ և ծնողքին տեղ հո՛ղը ցուցուցին իրեն—, ծլեցաւ ու մեծցաւ և նորէն հող դարձաւ։ Անձրեւը կը ջնջէ տարա-

239—ԳԱՐԵԳԻՆ ՊԷՇԿԷՕԹԻԻՐԵԱՆ

բախտ բանաստեղծին գերեզմանը, որուն վրայ յիշատակի քար մը իսկ չկայ։ Եւ ինք արդէն անծանօ՛թ, մոռցուած...։

Հիմա որ այս տողերը կը գրեմ, մտքիս մէջ զարթնումի նման բան մը տեղի կ'ունենայ որ զիս անցեալի ստուերներուն մէջ պտտցնելով, ինծի կը մատնանչէ դժբաղդ երիտասարդը՝ գռուզ խարտեաչ մազերով, կարմրուկ մօրուքով և երազուն ակնարկով՝ որ կը պտտի իր ծնողքին գերեզմանին չուրջը, կամ կը ծռի երգէոնին վրայ, լալու կամ երգելու համար։

1867ին առաջին անգամ լոյս կը տեսնէ Գարեգին բողոքական ծնողքէ։ Սակայն շատ չանցնիր, անողոք հիւանդութիւնը իր մանուկ, մատղաչ թեւերուն մէջ կը տանի ծնողքը, հողը կը տանի զանոնք, ու խեղճ մանուկը կը ստիպ-

ուի իր ծեր հաւուն քով կենալ։ Կը մեծնայ միայնասէր ու տխուր, և իր այդ զգացումները ճարակ կը գտնեն այն անձայն, ամայի և ապառաժուտ կողերուն վրայ՝ որոնք Խարբերդի հիւսիսային կողմը դէպի վեր կ'երկարին, ամպերու մէջ ցից գագաթներ սահեցնելով։

Վեց տարեկան հասակին կը սկսի դպրոց յաճախել, և իր կրթութիւնը ամերիկեան միսիոնարաց դպրոցին մէջ կ'առնէ։ Իր ուսուցիչներուն վկայութեան համեմատ, Գարեգին՝ դպրոցի դասերը փայլուն յաջողութեամբ կը պատրաստէր։ Հաւասարապէս կ'ուսնէր մաթեմաթիքական չոր գիտութիւնները։ Շատ ալ կը սիրէր Անգլիերէն լեզուն, որ իր սուր ու եռանդուն երեւակայութեանը առջև կը պարզէր Համլէթի, Մաքպէթի, Օսքարի և Զայլտ Հարօլտի նման գրական ու բանաստեղծական աննըման գոհարներ, զորս ամէն տարբեր հիացումով դիտած են։ Ստոյգ չեմ գիտեր թէ որ թուականէն սկսաւ, այլ սաչափ կը յիշեմ թէ Պէշկէօթիւրեան տասնրչորս տարի անընդհատ երգէոն զարնելու աշխատեցաւ, և ճշմարիտ արուեստագէտի հրաբորբոք խանդովն ու անսահման եռանդով հետապնդեց իր արուեստագէտի իտէալը, որուն համար «չատ հեռու է ինձմէ» կը մրմնջէր։

Հոս է որ կ'երկճիւղի արուեստագէտը, և երկու տարբեր հոգիներ ի յայտ կուգան մէկ անձի մէջ, դաշնակահարը և բանաստեղծը, քնարն ու երգը։ Սակայն այդ երկուքը կը միացնէր իր անձին վրայ ա'յնքան սուրբ յոյզերով և այնքա՛ն խորհրդաւոր կապերով, որոնց գաղտնիքին՝ ճշմարիտ արուեստագէտը միայն կրնայ թափանցել։ Ամէն տեղ, ամէն պարագայի մէջ, քնար էր ու երգ, երգ էր ու հառաչ։ Իր ճարտար ու դիւրաչարժ մատները հմայքով մը, դիւրութեամբ մը մերթ երգէոնը գեղջուկ հովուուհիի մը կը փոխարկէին՝ որ արեւելեան ամէնէն սրտաճմլիկ չեչտերով իր սիրականին մահը կը վայէր, և մերթ խորունկ փողի մը որ քայլերգ մը կը հնչէր։ Իր երաժշտական տաղանդը բազմիցս գնահատուած է, և չատերէ։

Քնարերգակ բանաստեղծ մըն էր Պէշկէօթիւրեան, ա'յն բանաստեղծներէն զորս գաւառի վճիտ երկինքը միայն կրնայ արտադրել։ Կը գրէր շարունակ և կը քաջալերէր ուրիշներն ալ որ գրեն։

Իր ճշմարտապէս բանաստեղծական կեանքը որ ծնողքին գերեզմանին քով կ'աճէր և երգէոնին կ'երկրպագէր, իրեն շատ ներշնչումներ կուտար գրելո՛ւ, արտադրելո՛ւ։ Կը յառէր շարունակ այն բանաստեղծական տեսարանին որ Խարբերդի առջև կը պարզուի, կը սեւեռէր այն բանաստեղծական կապոյտին որ քաղքին վերեւը կը տարածուի, և իր մելամաղձիկ հոգին կը յուզուէր ու կ'արտասուէր այն գերեզմանին վրայ ուր իր ծնողքը թաղուած էին։ 1889ի վերջերը թոքախտով կը բռնուի հէք երիտասարդը,— ծնողքին իրեն թողած միակ ժառանգութիւնը։ Կը տեսնէի որ կը հիւծէր հետզհետէ, արիւն կը թքնէր։ Օր մը՝ «ա՛լ բարեկամներս կը խորշին իզմէ», ըսաւ սոսկալի մեղմութեամբ մը։ Քանի մը օր վերջը չը կրցաւ գալ դպրոց՝ ուր չորս տարիէ ի վեր կը դասախօսէր։

240—ՊԷՇԿԷՕԹԻՒՐԵԱՆ ԴԱԳԱՂԻՆ ՄԷՋ

Անկողնին մէջ արտադրեց իր վերջին գործը, «Սրինգ»ը.—

Ե՛կ, իմ սրինգ, իմ բարեկա՛մ ստացին,
Նիհար շրթներդ, ո՛հ, երերուն,
Դի՛ր դալկահար իմ շրթներուն,
Երգե՛նք ու լանք, լա՛նք ու երգենք տրտմագին:
Լա՛ց, զի լոկ քեզ գրտի հատորն իմ ստին.
Դու բարունակ էիր կանաչ,
Երբ մի անգութ ձեռք անճանաչ
Կտրեց ըզքեզ, անջատեց մայրն ու որդին
Եւ՝ թոյլ տրւիր որ լանջքիդ վրայ գալարուտ

Ծակեր բացին, վերք երկաթի
Թո՛ղ այդ վերքեն, ըսիր, կաթի
Արիւն, բողոք միակ ըսփոփ վիշտերուդ։
Ես ալ մանուկ էի անմեղ երբ վաղուց
Մի անծանօթ պատճառ վրզիս
Լուծ մը դրաւ, ո՛րբ կոչեց զիս
Եւ հօր ու մօր սիրոյն կարօտ զիս թողուց,
Իմ ալ կուրծքս ծակծկեցին ժանտ վերքեր
Եւ որպես դուն սիրես որմին
Ցենուլ, լրռել, մինչեւ որ մին
Չրյուզէ քեզ չե՛ս հառաչեր, չես երգեր,
Լրռիկ մնջիկ սիրեմ եւ ես հեռու կալ
Ընկերութեան ժիտ ժըխորեն,
Եւ իմ սրտին, հոգւոյն խորեն
Զննել, ըզգալ, լոկ զարմանալ ու խոկալ։
Թող երգեռն դաշնակ, քնար գեղգեղեն
Ցեկեղեցւոջ, ի գինետան,
Աղօթք ու պար թռչին, խայտան՝
Թող այլք վայ՛լեն հաճոյք մարմնոյ հոգեղեն.
Ա՛խ, իմ սրբինգ, աշխարհ յոյսով թո՛ղ բերկրի,
Թող բախտն անոր ժպտի յոյսին,
Ե՛կ ես եւ դու ի միասին
Լանք ու երգենք, մեր բաժինն այս է յերկրի...։

Եւ անկողնին մէջ պառկած՝ Գարեգին կը տեսնէր որ սրտին յոյսերը մութին մէջ կ՛անհետանան մէկիկ մէկիկ, ու կը սպասէր մահուան որ արդէն սկսած էր զինքը լափել։ Երգէոնը իր քովը բերել տուած էր։ Վերջին անգամ ժամուկէսի չափ այս տողերը գրողը օգնեց, և Գարեգին զարկաւ երգէոնը՝ մէկուն պէս որ ա՛լ պիտի բաժնուի իր սիրականէն։ Վերջին շեշտերը որոնք Գարեգինի մէկ հառաչին հետ սահեցան, միշտ կը կրկնուին սրտիս մէջ՝ որ այդ մելամաղձիկ հոգին յիշեմ։

Մահուընէն ութ օր առաջ իրեն գացի մնաս բարով ըսելու, և չկրցայ զինքը ճանչնալ։ Ստուեր մը որ կը քաշկռտուէր տակաւին։ Բոցայտ և բոցեղէն Գարեգինէն ա՛յդ միայն մնացած էր։ Հազիւ կրցաւ «երթաս բարով» մը հծծել, ու գացի տրտո՛ւմ, տխո՛ւր։ Ա՛լ չտեսայ զինքը։

Երկամսեայ արձակուրդէն վերջը դարձայ Խարբերդ, և գտայ Գարեգինը՝ որ մինաւորիկ կը հանգչէր ապառաժուա լերան կողին վրայ։ Ափ մը հող՝ հողակոյտի մը տակ, որուն վրայէն այնքան սիրաւէտ, այնքան կենտունակ յոյսեր ու երազներ անսահմանութեան ելան գացին։

Լերան շուշան մը՝ որ կը խամրի և մայր հողին կը խառնուի։»

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Մասիս 1892 էջ 199. — Ծաղիկ Ա. Անտոնեան 1907 էջ 391. — Թանգարան Բարձ. Հ. Ասատուր էջ 333:

ԳՐԻԳՈՐ ՉԷԼԷՊԻ ՏԻԻԶԵԱՆ

1774-1819

Յովհաննէս Չէլէպի Տիւզեանի երկրորդ զաւակը՝ Գրիգոր Չէլէպի ծնած է 1774ին, 38 տարեկան էր երբ իր հօր մահուամբ իբր երիցագոյն մանչ զաւակ նոյն պաշտօնին յաջորդեց 1812ին՝ արքունի ոսկերչապետ անուանուելով։ Ինք արդէն իր հօր ողջութեան փողերանոցին մէջ պաշտօնեայ ըլլալով բաւական հմտացած էր ոսկերչութեան և գծագրութեան ու միանգամայն ինքնաշխատութեամբ ուսած էր Արաբերէն և Պարսկերէն լեզուները, նաև վարժ գեղագիր էր Թուրքերէն լեզուի։

Գրիգոր Չէլէպի տղայ հասակէն իսկ արհեստին վարժուած ըլլալուն մեծ ճարտարութիւն կը ցուցնէր ամենէն դժուարին գործերուն մէջ։

Սուլթան Սէլիմի աւագանին կը սիրէր զինքը և ծանր խնդիրներու մէջ իրեն խորհուրդին կը դիմէին։

Սուլթան Մահմուտ եւս չարունակեց իր նախորդին ունեցած համակրութիւնը Սարգիս և Գրիգոր Չէլէպիներու վրայ։

Գրիգոր Չէլէպի 1817 Յունվար 27ին ամուսնացած է Օր. Քաթէնկոյ Հէյպէթէրեանի հետ։

Երկու եղբայրներ ձեռք ձեռքի տուած իրենց յանձնուած բարձր պաշտօնը արժանաւորաբար կը վարէին։ Նոյն ժամանակները Եէնի-գեղ ծովեզերեայ ամարանոց-պալատ մը կը շինէին երկու եղբայր, ծախքին մէկ մասը իրրև 30000 ղրշ. ինչ որ նոյն ժամանակին համար մեծ գումար մըն էր, նուէր ստացան իրենց խնամագութ պաշտպան Սուլթան Մահմուտ Բ.էն։ Թշնամիներ՝ որոնք միշտ նորանոր առիթներ կ'որոնէին, այս շինութիւնը միջոց համարելով սկսան քսութեան։

Այս ստորնութեանց պատճառը Տիւզ-

241—ՏԻԿԻՆ ԳՐԻԳՈՐ ԶԷԼԷՊԻ ՏԻԻԶ

եանց՝ Թագաւորին շատ սիրելի ըլլալն էր։ Անոնք միշտ ազատ ելեւմուտք ունէին պալատան մէջ և քանի մը տուրքերէ բոլորովին ազատ էին։

Բայց Սուլթանը որ միշտ համոզուած էր թէ Տիւզեանց ազգատոհմը ծանօթ է իր հաւատարմութեամբ, փափաքելով թշնամիներու չարութիւնը ի դերև հանել հրաման կուտայ որ քննութիւն բացուի և Իպրահիմ Սարիմ էֆէնտի քննիչ կը կարգուի։ Տիւզեանց թշնամիներուն պարագլուխներէն էր Շապճի Հրեան որ իր ընչաքաղցութիւնը յագեցնելու միակ միջոց կը կարծէր փողերանոցի պաշտօնը ձեռք անցնելը։

Երբ քննութիւնը վերջացաւ Տիւզեանք անպարտ նկատուեցան. Սուլթանը ի վարձ անոնց բարւոք ծառայութեան խիլայեց զիրենք, սամոյրներ հագցուց, ինչ որ Թագաւորին հաճութիւնը վայելելու ամենամեծ նշաններէն էր, և որ մի միայն Ուլահ—Պուղտանի պէյերը կրնային կրել։ Այս աղթանակը աւելցուց անոնց զօրութիւնը և վարկը բարձրացուց Սուլթանին առաջ։ Նոյն ատեն առաջնակարգ դիրք մը կ'ըսկսէր գրաւել նաև Հալէթ էֆ. որ առաջուց ծանօթ էր Գրիգոր Զէլէպիի և ուրկից շատ բարիք տեսած էր երբ տակաւին Հալէթ աղքատ վիճակի մէջ էր։

Երբ Տիւզեանք հասկցան Շապճի հրեային և Հալէթի իրենց նկատմամբ բարեացակամ չըլլալնին, աչքէ ձգեցին Հալէթը, որու վրայ այս վերջինը սկսաւ թշնամանալ և առիթ կը փնտռէր որ ամբաստանէ Տիւզեանները։ Հալէթ որսալով նաև հռչակաւոր Սիլահտար Ալի աղան, անոր միջոցաւ Սուլթանին ամբաստանեցին թէ Տիւզեանք արքունի գանձը կողոպտելով Եւրոպա պիտի գաղթեն և թէ անոնք մեկնելնուն ետք՝ ալ անկարելի է զիրենք բանտարկել և այլն։

Սուլթան Մահմուտ ի էև նախ չը հաւատաց, բայց զինքը այնքան ձանձրացուցին, այնչափ աշխատութիւն թափեցին աչքէ ձգելու համար հէք Տիւզեանները, որ վերջապէս տեղի տուաւ և հաւատաց։

Տիւզեանները զգացին թէ դարան մը կը լարուի իրենց չուրջ, բայց քաջալերուելով նախընթաց փորձերէն որոնք ա պարդիւն եղած էին, ապահով էին թէ այս փորձն ալ ի դերև պիտի ելնէր։ Բայց խոհեմ և զգոյշ չը կրցան գտնուիլ, իրաւ է որ այդչափ բարձր պաշտօններ վարող ընտանիք մը կրնար իր վիճակին համեմատ փառաւոր կերպիւ ապրիլ, բայց գոնէ այդ միջոցին որ իրենց դէմ թշնամիներ չարութիւններ կը մտածէին, պէտք էր որ աչալուրջ ըլլային, նկատի առնելով ժամանակին փափկութիւնը։

Հոս է որ տարակարծիք պիտի գտնուինք մեր նախորդ կենսագիրներէն։

Ընդհանրապէս վիէննական և վենետիկեան հրատարակութիւններ այս դաւադրութեան

մասնակից ցոյց կուտան նաև Գազէզ Արթին ամիրան։

Մենք մանրազննին քննութիւններ ըրինք և որոշ փաստ մը չը կարողացանք գտնել, ընդհակառակը գտանք Պէզճեան ամիրայի գրած երկու նամակները, մէկը Տիւզեան Գրիգոր Չէլէպիի ուղղուած, նախ քան գլխատումը հէք Տիւզեաններու՝ իսկ միւսը Ս. Կարապետ վանքը ուղղուած Յակոբ Չէլէպիի Գազէզի աքսորէն վերադարձէն ետք։

Առաջինը ազգային խնդրոց նկատմամբ գրուած նամակ մըն է, որոնց մէջ Գրիգոր Չէլէպի եւս մասնակցութիւն ունեցած է և Գազէզ՝ Չէլէպիէն կարգ մը խնդրանքներ կ'ընէ, այդ նամակին մէջ խորունկ յարգանք մը կը տեսնենք դէպ ի Տիւզեանները։

Իսկ երկրորդ նամակով Գազէզ՝ Յակոբ Չէլէպիի հետ միասին նուէրներ և դրամ կը դրկեն Ս. Կարապետի վանքին և որու մէջ բարեկամական տողեր կան Չէլէպիի մասին։

Արդ, կը հարցնենք թէ՝ Գազէզի պէս բարեսիրտ անձնաւորութիւն մը կարելի՞ բան է որ մեղսակից ըլլայ Հալէթ բռուած սրիկայի մը զրպարտութեանց, քանի որ Գազէզ-Տիւզեան անունները այդչափ սերտիւ կապուած են իրարու՝ գլխատումէն թէ՛ առաջ և թէ՛ վերջը։ Չէ, չենք հաւատար ատոր և կը կարծենք թէ այս երկու նամակները, որոնց նմանահանութիւնները կը զետեղենք հոս, բաւական պիտի ըլլան ապացուցանելու թէ Գազէզ ոև է մասնակցութիւն չէ ունեցած այդ դաւաճանութեան մէջ։

Յետոյ արդէն խնդիրը Տիւզեանց անձէն աւելի փողերանոցի պաշտօնէութեան խնդիրի մը վերածուած կը գտնենք երբ կը կարդանք Զարբհանէ Ամիրի Ապտիւլ Բահման պէկին և Գրիգոր Չէլէպիի ժահավճիռները որոնց օրինակը կրցանք գտնել Անտօնեան վանքէն։

Աչքէ անցուցինք նաև յունական աղբիւրներ որոնք այդ ժահասարսուռ պատմութիւնը կ'ընեն բացարձակապէս յայտնելով Հալէթի դրդումով ըլլալը, և արդէն այդ սրիկային՝ սոյն եղերական գործին մէջ դեր ունենալուն ապացոյց չէ՞ ի վերջոյ անոր ալ գլխատումը երբ Սուլթանը կ'իմանայ թէ Տիւզեանք անպարտ էին։

Եթէ Գազէզ դեր մը ունեցած ըլլար, չէ՞ մի որ ան ալ պիտի գլխատուէր։

Բայց անցնինք մեր կենսագրութեան ամէնէն սարսռուտ՝ դրուագին։

***

«Հալէթ Բարձրագոյն Դրան դեսպան էր Փարիզի մէջ երբ Յակոբ Չէլէպի հոն գացած էր ուսմունք և մանրանկարչութիւն սորվելու, Հալէթ Տիւզեան Չէլէպիներէն մեծամեծ գումարներ փոխ առած էր։ Յետոյ սակայն Պօլիս դառնալէ վերջ բնաւ հոգ չէր տաներ պարտքը վճարելու և արտաքին մտերմութեամբ և խաբէութեամբ անոնց կորուստը դարանելով կ'ուզէր պարտքերէն ազատիլ։ Հալէթ այս հնարքներուն մէջ էր երբ Տիւզեանց ձեռքին ներքև գտնուող անձ մը, որուն անունը լաւ կ'ըլլար թէ խոպառ մոռցուէր թէ՛ յիշատակաց և թէ՛ պատմութեան մէջ, մախալով Տիւզեանց և մասնաւորապէս Մկրտիչ Չէլէպիին իրենց հօրեղբորորդւոյն դէմ, գնաց առ Հալէթ էֆէնտին և իմացուց իրեն թէ Տիւզեանք փողերանոցին յանձնուած դրամագլխէն ստակ առած են և Հալէթ ալ լուր տուաւ Սուլթան Մահմուտի որ Տիւզեանք փողերանոցին գանձը վատնած են։ Փութով հրամայուեցաւ որ հաշիւ տեսնուի և որովհետև փողերանոցին գլխաւորը Ապտիւլ Բահման էֆէնտին էր, որ Տիւզեանց մեծ բարեկամ էր, անոր համար Հալէթ նախ զայն փոխել տուաւ և Տիւզեանց թշնամի գլխաւոր մը դրաւ։» (Պատմ. Նուրիխան ա. մաս էջ 303—304) Ընթերցողները կռահեցին թէ ակնարկուած անձը Գազէզն է, արդ կը հարցնենք Գազէզ ինչո՞ւ Հալէթին դիմէր քանի որ իրենց գրածէն կը հասկնանք թէ փողերանոցին բացին բուն պատճառը ինքը Հալէթն էր։ Հալէթ չարունակ դրամ քաշեր է Տիւզեաններէն, և վարպետութեամբ զանոնք մատնելով բնականաբար ինք պիտի ազատէր և Տիւզեանք պիտի դատապարտուէին։

Գազէզը ի՞նչ այպանելի դեր կրնայ ունենալ այս պարագային։

Յետոյ կ'ուզենք ճշդել պատմական սխալ մը, փողերանոցի գլխաւորը Ապտիւլ Բահման պէյ եւս գլխատուած է Տիւզեանց հետ, որոնց մահավճիռը ահաւասիկ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

Ա.

վէ տէվլէթ վէ քեաֆֆէի միւսլիւմինին ու-
մուրլէրինէ իքթիզա էտէր տէյիւ իտխար օլու-
նան ագճէտէն իկիրմի պինտէն միւթէճավու-
զինի տիւզ օղուլլէրի վէ պազի ավանէլէրին
զիմմէթլէրինէ կէչիրուպ իթլաֆ իթտիրաիկին-
տէն սօղրա արալըք արալըք նաքտ մէվճուտ
տիր տէյիւ պիր գաչ տինի այրը քեաֆիրլէրին
վէրտիքլէրի փուսուլէլէրի վէ տիրուզ ամիզ
թագրիրլէրի իլէ խաքիփաի հիւմաիւնէ արզ
իտէրէք զաթը քէրամէթաեաթ չահանէյի ալ-
տաթմաղա ճէսարէթ վէ ալէլխուսուս պէյթիւ-
մալի միւսլիւմինին պու մէրթէպէ էզա'աթ էյ-
լէտիկինտէն ճէզասը թէրթիպ օլունան միւսա-
իլէհ Ապտիւլրահման պէյին սէրի մագթիւի տիր։»

Տուեալ ի դիւանիս
ԱՆՏՈՆԵԱՆՑ

Հետեւաբար մենք կազմած ենք մեր գաղա-
փարը, այն է թէ Տիւզեանք զեղծուած չեն րրած,
բայց կարգ մը անձանց դրամ տուած րլլալով
չեն կրցած գանձել և հաշուեքննութեան ատեն
բաց տեսնուած է իրենց հաչիւներուն մէջ։

Փողերանոցի գլխաւոր Ապտիւլրահման պէյ
երբ պաշտօնանկ կ'րլլայ իրեն կը յաջորդէ ուրիչ
մը որ ըստ սովորութեան կ'ուզէ տեսնել գանձին
հաչիւը զոր Տիւզեանք արդէն պատրաստեր էին
և անոր ներկայացուցին, Ոստիկանը չը գոհանար
ատով և կը պատասխանէ թէ Սուլթանը պարզ
թղթով մը չի գոհանար, հապա անմիջապէս ար-
ծաթ դրամով կը պահանջէ ձեզի յանձնուած
դրամը։

Տիւզեանց յանձնուած դրամագլուխը որով
դրամ կը տպէին, գրեթէ 25 միլիոնի կելլէր,
Սուլթանին աւանդներէն զատ։

Բայց որովհետեւ իրենք սեղանաւորութիւն
կ'ընէին, սոյն գումարը ցրուած էին զանազան
տեղեր։ Եւ անկարելի էր քիչ ատենուան մը մէջ
հաւաքել։

Փողերանոցի նոր գլխաւորը ուրբաթ օր մը
սովորականէն 4 ժամ աւելի կը մնայ փողերանո-
ցին մէջ և երբ ժեկնելու ժամանակ՝ դրան դիմաց
ամէնքը ժողվուած էին բարեւելու, Տիւզեանց
կը դառնայ և կ'ըսէ «Սուլթանը կը հրամայէ որ
փողերանոցէն չմեկնիք»։

Երկու եղբայրներն Գրիգոր և Սարգիս չա-
փազանց վիշտ զգացին եւ նոյն գիշերը մնացին
հոն, յաջորդ օր իրենց Միքայէլ եղբայրնին խըն-
դիրը իմանալու համար Հալէպին դիմեց եւ այն
ատեն իմացաւ որ բարեկամ կարծածնին էր իրենց
խորխորատը պատրաստողը։

Փողերանոցին Ոստիկանը Տիւզեաններուն
քանի մը օր միջոց տուաւ որ կարենան արծաթ
դրամը վճարել, այդ պատճառաւ ժողով գու-
մարուեցաւ Էնկիւրիի եւ Պօլսոյ սեղանաւորնե-
րէն, օգնելու համար Տիւզեանց, սակայն կարգ
մը նախանձոտութիւններ անկարելի դարձուցին
այդ դրամին հայթայթուիլը, եւ երբ Տիւզեանք
չկրցան գտնել պահանջուած դրամը, այն ատեն
Հալէպ չուտով Սուլթանին ելաւ եւ այդ կերպով
ատուգեց իր կասկածները եւ իր բոլոր ճարտա-
րութիւնը թափեց մինչեւ որ բռնի ատացաւ
Սուլթանին իրատէն բոլոր Տիւզեանց եւ մերձա-
ւորներու ձերբակալուելուն։

ՍԱՐԳԻՍ ՁԷԼԷՊԻ ՏԻԻԶ

1777-1819

Սարգիս Չէլէպի ծնած էր 1777 հոկտեմբեր 15ին և իր եղբօր Գրիգոր Չէլէպիի հետ 1812 ին արքունի ոսկերչապետ ուանուեցաւ։ 1817 յունուար 27ին ամուսնացաւ Տր. Պօղոս Շաշեանի աղջկան Օր. Սրբուհիի հետ։

Սարգիս քաջ ժական (ճիրիտ) կը խաղար և նետաձգութեան մէջ արտաքոյ կարգի յաջող էր, այս խաղերն ալ թագաւորին հաճելի ըլլալուն, արտօնուած էր Սարգիսին որ ասոնցմով զուարճացնէ Սուլթանը։

1819 օգոստոս 27ին Գրիգոր և Սարգիս Չէլէպիները ինչպէս ըսինք արդէն, բանտարկուեցան փողերանոցին մէջ։

Պոստանճը պաշին զինուորներով Տիւզեանց ապարանքը կը մտնայ և սարսափած կիները և աղաքները ամէնը 18 հոգի, ամէն բանէ զուրկ նաւակի մը մէջ դնելով Հայոց Պատրիարքարանը կը գրկէ։ Իսկ պալտան կահ կարասիքն և 40 միլիոն զրուշի գոհարեղէնները աճուրդով կը ծախուի մաս մ'ալ կը կողոպտուի։

Քանի մը օր ետք Տիւզեաններու պալատը կրկին քննուելու ժամանակ կը տեսնան որ պալատին մէջ մատուռ ունէին, քանի որ կրօնական խնդիրներու բերմամբ առանձին եկեղեցի չէին կրնար ունենալ։

Եւ ինչպէս կը տեսնենք մահավճիռին մէջ Տիւզեանց մահուան դատապարտուելուն մէկ պատճառն ալ իրենց Հռոմէական ըլլալն էր «խանէլէրինտէ տախի քիլիսա պինա իտուպ քաթոլիք փափազլէրի կէթիրէրէք փահի թահթի սալթանաթ սէնիեէտէ ալանէն իճրաի այնի պաթալէ իլէ ճէսարէթ...»

Հալէթի համար լաւ առիթ մըն էր ասիկա և թէև Տիւզեանց աճուրդի հանուած կահ կարասին դրամագլխէն աւելի էր, բայց ամէն միջոց ի գործ դրաւ անոնց մահուան վճիռը առնելու համար, թէև Սուլթանը իրատէ ընելէն ժամ մը վերջ զղջաց և մարդ հասցուց հրամանը ետ առնելու համար, բայց ի զուր, նախկին հրամանը արդէն գործադրուած էր։

Երեք եղբայրները Սարգիս, Գրիգոր և Միքայէլ Չէլէպիները և հօրեղբօրորդինին Մկրտիչ Չէլէպի բանտին մէջ համբերութեամբ կը սպասէին երբ գիշեր մը 1819 հոկտեմբեր 2 ի սեւ գիշերը Պոստանճի պաշին ներս մտաւ եւ իրենց կարդաց վճիռ մը որով անոնք պիտի աքսորուէին Արշիպեղագոսի կղզիներէն մին։

Իբրեւ թէ զիրենք փողերանոց կը տանէին հաշիւնին գոցելու համար հազիւ հասան փողերանոցի քովի հրապարակը դահիճ մը ծառի մը ետեւէն դուրս կ'ելլէ եւ երկու

244—. ՍԱՐԳԻՍ ՁԷԼԷՊԻ ՏԻԻԶ

եղբայրներուն Գրիգորի եւ Սարգիսի ձեռքերէն բռնելով կը տանի արքունեաց դուռը ու հոն կը կտրէ նախ Գրիգոր Չէլէպիի գլուխը. Սարգիս Չէլէպի թէեւ կ'ընդդիմանայ ի սկիզբան բայց տեսնելով եղբօր արիւնը ինքն ալ ծունգի կուգայ եւ ահա իր ալ գլուխը կը կտրեն, յետոյ գլուխները դրան երկու կողմի խոռոչներուն մէջ

կը դնեն ուր սովորաբար պէյերու եւ մեծամեծ-ներու գլուխները կը դրուէր եւ ուր իրենցմէ քիչ առաջ դրուած էր նաև իրենց Ապտիւլ-բահման պէյ բարեկամին գլուխը։

Ահաւասիկ Սարգիս պէյին վիզէն կախուած մահավճիռին պատճէնը։

Տիւզ օղուլլէրինին եաֆթալարէ սիւրէթի տիր

«Իւչ տէօրթ սէնէտէն պէրու զարպանէի ամիրէ մէմուրլէրինին զաֆլէթ վէ թէսէյիւպլէ-րինտէն նաչի ճիպիլլիյէթլիրինտէ մէլֆուզ օլան խըեանէթի իճրայա ֆուրսաթ պուլարագ իկիրմի պին քէսէտէն միւթէճավուզ աքճէյի զիմմէթ-լէրինէ կէչիրուպ եալըլար վէ խանէլէր պինասը վէ սաիր էնվաի սէֆահաթ վէ իհթիչամլէրինէ սարֆ իտէրէք պէյթ իւլ մալի միւսլիմինի իթ-լաֆ վէ քէնտիլէրինտէն մատա միւթաալիքլէ-րինին խանէլէրինտէ տախի քիլիսա պինա իտուպ գաթօլիք փափագլարը կէթիրէրէք փահի թահթը սալթանաթը Սէնիեէտէ ալէնէն իճրաի այնի պաթալէ իլէ ճէսարէթտէն Տիւզ օղուլլարընտան Սերգիս նամ խաինին պու վէճհլէ ճէզաի սէզասը իճրա օլունմաղլէ լէչի մէնհիւսէսի տիր։»

Տուեալ ի դիւանէ
ԱՆՏՈՆԵԱՆՑ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԷԼԷՊԻ ՏԻՒԶ

1786--1819

Միքայէլ Չէլէպի Տիւզ ծնած է 1786 Յունուար 21ին։ Երբ Գրիգոր Չէլէպի պաշտօնի անցաւ փողերանոցին մէջ ինքն ալ պատասխանատու վարիչ եղաւ փողերանոցի ոսկւոյն վրայ։

Միքայէլ հաշուեկշիռը հաւասար չկրցաւ բերել, և Հալէթէ և ուրիշներէ եղած պահանջներուն ի գոհացում մեծ դումարներուն գանձումները յարմարագոյն ժամանակի մը սպասած ատեն, գրէթէ տարի մը կանցնի։

«Իր պաշտօնավարութեան երկրորդ տարին է որ հաշիւ կը պահանջուի և ահա մէջտեղ կելլէ հաշիւներու անհաւասար վիճակը, այն ատեն Պէզճեան՝ Գրիգոր Չէլէպիի կը վազէ և կշռոյն պակասը լեցնել կը խոստանայ, միայն թէ պայմանաւ որ ոսկւոյն վրայ դրւողները հանուին և նոյն պաշտօնը իրեն Պէզճեանի յանձնուի» կը գրէ Հ. Մէնէվիշեան, մինչդեռ ստոյգն այն է թէ բարեկամներու թախանձագին անսալով Պէզճեան դիմած է կարգադրելու համար հաշիւները, սակայն ուշ էր արդէն։

Արդէն գրեցինք թէ եկեղեցի գտած էին Տիւզեանց ապարանքէն, այդ եկեղեցւոյն զգեստները և պատկերները ամէնքն ալ Հայոց Պատրիարքարանը զրկուած են։

Պէրպէրեանի մէջ կը կարդանք թէ եթէ փափագէին Հայ ամիրաները և հարուստները միաբանելով կարող էին զանոնք փրկել գլխատումէ։

1819 Հոկտեմբեր 2ին Միքայէլ Չէլէպի և իր հօրեղբօրորդին Մկրտիչ Չէլէպի կախուեցան Եէնի-գիւղի իրենց ծովեզերեայ ապարանքին պատուհանէն։

Ամբողջ Հայ Ազգը կ'ողբայ ազնիւ Տիւզեանց մահուան վրայ, այլ չենք գիտեր թէ ինչու նոյն օրը Գանտիլլի Տավուտեան Անտօնի տան մէջ խնջոյք կը կազմեն Թընկրրեան Յակոբ և Յովսէփ, Գրլճեան Գրիգոր և Գօլէճեան քահանաներու զաւակներ, ուրախանալով Աբբայական ուխտին պաշտպաններուն մահուան առթիւ։

Գլխատուած երեք եղբայրներու և Մկրտիչ Չէլէպիի գերեզմաններն կը գտնուին Գուրու Չէշմէ, թէև արձանագրութիւններ չկան բայց

պատրաստուած են Հ. Ղուկաս Վ. Օզուլուխեանի կողմէ որոնք են.

Գրիգոր Տիւզեան
Մsof, պերճուբեամբ անձին ու բանի
Գերիվերոյ ամենայնի
Բաց անյագուրդ ապերախտեն
Այր ամպարիշտ ժանիքն սուր

245.— ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԷԼԷՊԻ ՏԻՒՉ

Եհաս զգեղեցիկ զարեւն նորա
Չկարացեալ հանճարեղ ոգւոյն
Ի հաւան զսիրս իւր ածել,
Թէ գուցէ բնաւ
Այնպիսի սեաւ սիրս ապաւնորհ:

Զայս իմաս աստ ուսաւ եւ ուսոյց:

Ծնեալ յամի 1774, Յունիս 4.

Ձրաւեալ ի 1819 Հոկտ. 2

Ի հողոյ աստի ունայնութեան
Ոտր իջանեն փառք աշխարհի
Դալարացի
Ոտրոտալ փողոյ
Գարնանաբեր ծարուբեան
Ծաղիկ կայտառ անուշահոտ
Հնձեալ դարապարտ
Քաղցր եւ զուարթամիտն յամենայնի
Երից բազաւորաց ցանկալին
Ստուբեան բախտին եւ մարդոյ նշան
Տիւզեանն Սերգիս:

Ծնեալ յամի 1777, Հոկտ. 15

Ձրաւեալ ի 1819 Հոկտ. 2

Որ ոչ բաւեալ
Դարձուցանել 'ի գլխոյ եղբարցս
Ձանբրնկէց ամպրոպացն սպառնալիս,
Առ սեր նոցին
Մատուցի եւ զիմս անմեղ պարանոց
Եւ պարանեցայ ի նոյն մրրիկ
Միխայէլ Տիւզեան.
Ծանհաս խորհրդոց երկնից
Հարուածեալ անմեղութիւն,
Հայեաց յայս մահ անպարտական
Դիր ափ ի բերան:

Ծնեալ յամի 1786, Ցնվ. 21

Ձրաւեալ 1819 Հոկտ. 2

ՅԱԿՈԲ ՉԷԼԷՊԻ ՏԻՒԶ

1793 -- 1847

Յակոբ Չէլէպի Տիւզեան ծնած է 1793 Յունվար 3ին։ Բնականէն գեղեցիկ ձիրքերով զարդարուած մանաւանդ հակամիտութիւն ունէր նկարչութեան։

Մինչդեռ իր երեք եղբայրները ցաւալի վախճան մը կունենային իրենց ուղեկցող Պօստանճի պաշին որ Ապտուլլահ կը կոչուէր, և որ թէև բարեկամ էր Տիւզեանց բայց բռնադատեալ կատարած էր բարձրագոյն հրամանը, ծուխակալ անուանուած էր։ Այդ մարդը մեծապէս զայրացած էր Տիւզեանց մանուան վրայ և այդ պատճառաւ թշնամի դարձած էր Հալէպի։

Այս ազեատի անցքերուն ժամանակ Յակոբ Չէլէպին Մարէա կը գանուէր ուր պաշտի գացած էր մանաւանդ նաւով մը, Յակոբ Չէլէպին երբ կայս, հրովարտակը ընդունեցաւ համբուրեց զայն, ճակտին վրայ դրաւ և նաւ մտաւ Պօլիս դառնալու, Հալէպ որ միտքը դրած էր բոլոր Տիւզեանց ընտանիքը ջնջել, Յակոբ Չէլէպին ալ ամբաստանեց իբր ապստամբութիւն փորձող մը Չէմի մէջ։ Սակայն երբ Ապտուլլահ ծուխակալը կայսեր պատմեց Յակոբ Չէլէպիի վարմունքը՝ հրովարտակը առացած առեն, Հալէպի առութիւնը մէջտեղ ելաւ, որով Տիւզեան երեք եղբայրները Յակոբ, Կարապետ և Պօղոս փետրվար 26ին աքսորուեցան Կեռասիոյ Ս. Կարապետի վանքը ուր մեծ պատուով ընդունուեցան և այնքան մեծ հիւրասիրութիւն և ազնւականութիւն տեսան, որ յիշատակ ուղերձ մը թողուցին հոն (տես Թ. 249) այդ գրով կը յայտնեն իրենց գոհունակութիւնը։ Յետոյ Յակոբ Չէլէպին Գազէպի հետ միասին (տես Թ. 247) մեծաքանակ դրամներ նուէր գրկած են վանքին։

Երբ Տիւզեանք աքսորուեցան Ապտուլլահ ամբաստանեց Հալէպը և անոր նեղութիւնները մէջտեղ հանեց։ Այդ պատճառաւ Սուլթան Մահմուտ Հալէպը պաշտօնէն հանեց և աքսորեց Գոնիա և անոր տեղը վէզիր անուանեց Ապտուլլահը։ Հապիւ Հալէպ ճամբայ ելած էր պանուեցաւ իր տանը մէջ իր գրոցը ուր կային թղթեր և գողտնիներ, նաև երկու ծրար յակինթ զոր Թագաւորը տուած էր Հալէպի՝ յանձնելու համար Սարդիս Չէլէպիին որպէս զի իրեն երախտակալ մը չինէ

246.— ՅԱԿՈԲ ՉԷԼԷՊԻ ՏԻՒԶ

և զոր Հալէպ քովը պահելով, չատ անգամ Սարդիս Չէլէպին իրր դանդաղկոտ ամբաստանած էր։ Այս յայտնութեան վրայ Սուլթանը զայրացած հրաման կ'ընէ Հալէպը ապտնելու, և հապիւ Գոնիա հասած հոն կը գլխատեն զինքը և գլուխը կը բերեն Պօլիս որ Սուլթանին հրամանով Գալաթիոյ ապրանոցը կը նետեն, նոյն վիճակը ունեցաւ նաև Իսմէլ Հրեայ անգանաւորը որ Հալէպի չարութեանց գործակից էր և երկուքին ալ առացուածքը յարքունիս գրաւուեցան։

247.— ԳԱԶԷՋ ԱՄԻՐԱՑԻ ՉԵՌԱԳԻՐ ՆԱՄԱԿԸ ՅԱԿՈԲ ՉԷԼԷՊԻ ՈՒՂՂՈՒԱԾ

Նոյն վիճակը չպիտի՞ ունենար նաև Գազէզ ամիրա երբ արդարեւ ինքն ալ մահուանկից եղած ըլլար Տիւզեանց դաւաճանութեան մէջ։

Իրաւ է որ Գազէզ 1820 ին աքսորուած է բայց ոչ թէ Տիւզեանց, այլ հրաւէր «Սիրոյ»ի համար որու մասին պիտի խօսինք

Պօղոս Պատրիարքի կենսագրութեան մէջ։

Աթանաս եւ իր եղբայրը՝ կիպրոս, Ալիքսանեան Յովհաննէս եւ երեք եղբայրները՝ Նիւտէ, Ազնաւուրեան երեք եղբարք՝ Իլմիա, Զամչեան Յովսէփ՝ Միխլլի, Քիւչիւք Յովհաննէս՝ Հռոդոս, Յարութիւն Չէլէպի եւ մայրը

Մարիանէ՝ Շտտան քէօյ աքսորուեցաւ։ Փողերանոցի միւս բանտարկեալները այր և կին որոնցմէ մէկ մասը պատրիարքարանը բանտարկուած էին իրենց տուները գացին, իսկ աքսորեալներուն տուները ծախուեցան, Տիւզեանց տունն ալ յափշտակեց Իսխէլ հրեան։

1823 ին Սուլթան Մէճիտ կայսեր ծննդեան առթիւ Տիւզեանց քոյրերու խնդրանքով եւ Պէզճեանի միջնորդութեամբ ապրիլ 15 ին բոլոր աքսորեաները ներման արժանացան և վերադարձան Պօլիս. Պէզճեան Տէրութենէն գնեց Տիւզեանց Գուրու չէշմէի ծովեզերեայ ապարանքը և նուիրեց Տիւզեանց որպէս զի բնակին և որոնց եկամուտ մըն ալ կապուեցաւ։

Այսպէս երեք եղբարք երկու քոյրերով առանձին կ'ապրէին մինչև որ Պէզճեան հիւանդացաւ և Սուլթանը զինքը տեսնելու գնաց, այն ատեն Գազէզ խնդրեց Սուլթանէն որ իր մեռնելէն ետք փողերանոցը յանձնէ Յակոբ Զէլէպիին և իր ծառային Քիւչիւք Յարութիւնի։ Իր մահուանէն վերջ Սուլթան Մահմուտ Յակոբ Զէլէպին կանչելով տեսուչ անուանեց փողերանոցին և նաև իր անձնական եկամուտից սեղանաւոր, իսկ իրեն ոսկերիչ անուանեց Պօղոս Զէլէպին։

1844 ապրիլին Յակոբ Զէլէպի փողերանոցէն դարձած ատեն տկարութիւն մը կ'ունենայ, բայց Սուլթանին կողմէ զրկուած բժիշկներ վտանգը կ'անհետացնեն։

Յակոբ Զէլէպի ամուսնացած էր Պօղոս Պիլէզիկճեանի Լուցիքա աղջկան հետ և ունեցած էր երկու զաւակ՝ Յովհաննէս և Գրիգոր որոնք Պօղոս և Կարապետ Զէլէպիներու խնամակալութեան տակ սեղանաւոր անուանուեցան և Էվզաֆն առին։

Յակոբ Զէլէպի հիւանդութենէն ազատելուն պէս երկրագործութեան խորհրդարանին անդամ անուանուեցաւ 1844 հոկտ. 6ին և փողերանոցի զարգացման համար ամէն ջանք ընել սկսաւ։ Տէրութեան փողերանոցին մէջ շոգեշարժ մեքենաներ մտցուց որպէս զի թէ՛ դրամահատութիւնը դիւրանայ և թէ աշխատաւորներու խնայողութիւն ըլլայ։ Այս միջոցին ոսկի մէճիտիյէները կոխուեցան։ Տիւզեան Յակոբ Զմիւռնիոյ մէջ կանգնած է թղթի գործարան մը և Վիէննա լոյս տեսած Եւրոպա լրագիրը իր ձեռնտուութեամբ և յորդորանքովը հրատարակուած։ (տես թիւ 351)է

1847 Յուլիս 4 ին Վիչէնցայի մէջ կը մեռնի երբ իր հիւանդութիւնը դարմանելու համար Եւրոպա կ'ուղեւորէր։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԷՅ ՏԻՒԶ

1779--1855

Կարապետ պէյ Տիւզ ծնած է 1779 Յուլիս 28ին, ինք չափազանց սիրելի եղած էր Վեհապետին, անանկ որ Կայսրը հաճեցաւ անգամ մը ընթրել Կարապետ Զէլէպիի այգիին մէջ և օր մըն ալ իր Վեհ. մայրը մասնակից ըրաւ Տիւզեանց հիւրասիրութեան։ 1819ին փոթորիկը անցած էր և Կարապետ Պէյ հետզհետէ կը յառաջանար։ Օսմանեան Պետութեան բոլոր բարձր չքանչաններէն չատերը ստացած էր և 1849 ընդունած էր բիւթպէյի վալայի աստիճանը, որով ամէն զինւոր պարտաւոր էր ողջունել զինքը, բան մը որ մինչեւ այն ատեն ռայաի մը տրուած չէր։ Օտար Տէրութիւններէ ալ պատուանշաններ ընդունած էր որոնց ամէնքը 12 հատ էին։

1850 Յունվար 22ին Սուլթանը իր համարման ինչան Պէյութեան աստիճանը չնորհեց

248.— ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԷՅ ՏԻՒԶԵԱՆ

Կարապետ Զէլէպիի և Վաշիտի Սուլթանին սեղանաւոր կարգեց զինքը։

Իր ծեր հասակին մէջ երբ Կայսեր կը ներկայանար, Կայսրը ի յարգանս Անոր ծերութեան ընդ առաջ կերթար։

Պալատան մէջ շատ սիրուած էր և յարգուած։

1855 Նոյեմբեր 27ին Կարապետ Պէյ Մեռաւ 79 տարեկան հասակին մէջ և թաղուեցաւ Գուրու-Զէչմէ Տիւզեանց յատուկ դամբարանը։

Հետեւեալ տապանագիրը պատրաստուած է իր գերեզմանին վրայ դրուելու համար։

Տիւզեան Կարապետիս.
Բարեաց գործակից
Նշդեհակից մարմին
Խուն մի եւս աստ ի ծոց

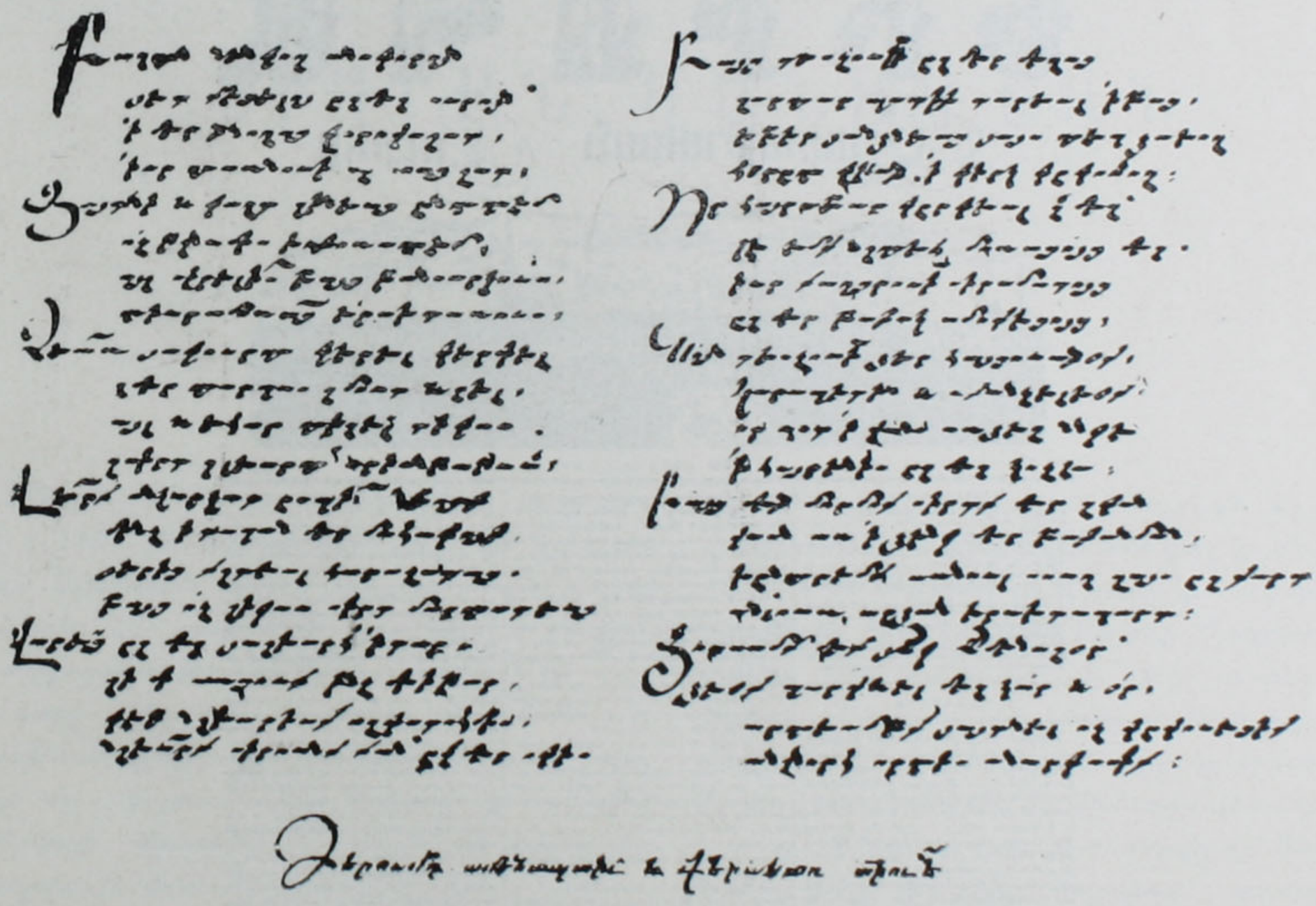

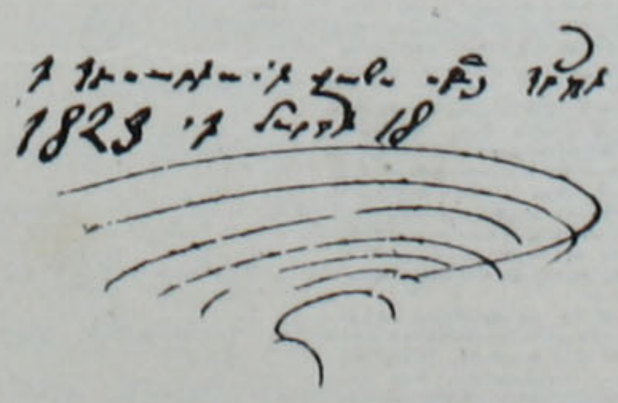

249.— ԿԱՐԱՊԵՏ, ՅԱԿՈԲ ԵՒ ՊՕՂՈՍ ՊԷՅԷՐՈՒ ՈՒՂԵՐՁԸ

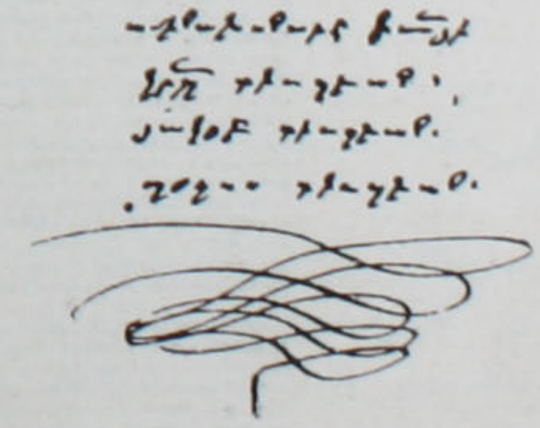

Հասարակաց մօրս մեծի
Հանգիցես յուսով
Մինչեւ ի ծաղկաբեր
Գարուն եդեմական
Ամենահայրն խոնարհեալ վերին
Վերասցէ զքեզ ի գիրկսն
Ի հաշտ համբոյր երանութեան:

Ծնեալ յամի 1779 Յուլիս 28

Փոխեալ ի 1855 Նոյ. 27

Պօղոս Պէյ Տիւզ ծնած է 1797 Փետրուար 17ին, ինչպէս որ արդէն յիշեցինք աքսորուած էր Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը ուսկից վերադառնալով 1839ին յատուկ հրովարտակով Յակոբ Չէլէպիի հսկողութեան տակ արքունի ոսկերչապետ անուանուեցաւ եւ մեծ յաջողու-

250. — ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ՏԻՒԶԵԱՆ

ԵՒՐՈՊԱ
Տաբաթական Լուրեր

251. — ԵՒՐՈՊԱ ԹԵՐԹԸ ՅԱԿՈԲ ՏԻՒԶԵԱՆԻ ՁԵՌՆՏՈՒՈՒԹԵԱՄԲ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ

թեամբ վարեց սոյն փափուկ պաշտօնը։ 1853 Օգոստոս 24ին Յակոբ Չէլէպիի երկու զաւակները՝ Յովհաննէս և Գրիգոր Փարիզ ղրկեց ուսման համար։ Պօղոս Չէլէպի իր եղբայրներուն ազնուութիւնը եւ մեծութիւնը ունէր, 1871 Յունուար 28ին Զուիցերիոյ մէջ մեռաւ երբ հոն գացած էր դարմանելու համար իր հիւանդութիւնը։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Պաւմ. Պէրպէրեան. — Ժամանակ 1863 Ս. Փափազեան. — Կենսագրութիւն Յ. Պէզճեանի Ս. Փափազեան. — Ազգաբանութիւն Տիւզեանց Զարմին Հ. Մենէվիշեան. — Պաւմ. Ժամանակակից Նուրիխան Ա. հաւոր. — Անտոնեան մատենադարան. — Պաւմ. Հայ երաժըշտաց ձեռագիր Ա. Հիսարլեան Քահանայի. — Կենսագրութիւն երեւելի անձանց Բ. հաւոր Վենետիկ. — Գերեզմանատանց արձանագրութիւնք ձեռագիր. — Հայրենիք Ա. Այվազեանէ:

ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՆԱՎԵԱՆ

1841—1888

Տիգրան Մանավեան տքնաջան ուսուցիչը ծնած է 1841 ին Բերայի մէջ, զաւակն էր Յովհաննէս Արսէնեան անուն աղքատ մրգավաճառի մը։ Հազիւ 10 տարեկան՝ իր հօրմէն ընդունած ազդարարութեամբ մը կը ստիպուի իր գլխուն ճարը տեսնելու համար սեփական աշխատութեան դիմելու։ Սակայն ծերունի հօրեղբայր մը, ուրուարակիր Գրիգոր կը ստանձնէ խնամակալի պաշտօնը ու փոյթ կը տանի իր եղբօրորդւոյն մտաւոր կրթութեանը։

Կ'երեւնայ Տիգրան գոհացնելու համար թէ՛ հօրը և թէ՛ հօրեղբօրը իղձերը միանգամայն, կը դրուի տպարանի մը մէջ իբր աշակերտ ուր կ'ուսանի վիմագրութեան արուեստը, միանգամայն նոյն միջոցին աշակերտելով Վէզիր խանի մէջ տեղի ունեցած դասախօսութեանց։

Այդ կերպով իբր ուշիմ տղայ յառաջդիմութիւններ կ'ընէ ուսանելով բաւականաչափ Հայերէն։ Տիգրան՝ ջղոտ, կրքոտ և ըմբոստ բնաւորութեան մը տէր էր և յանդուգն ալ էր այդ պատճառաւ իր միջավայրը նեղ գալ կը սկսի իրեն ու 1861 ին Տիգրանեան Մկրտիչ հրաչագործ վարդապետին հետ կը մեկնի Բալուի Քաղցրահայեաց վանքը թէ՛ ուսանելու և թէ՛ ուսուցանելու համար։ Տիգրանի ձեռներէց ոգին ի յայտ կուգայ նոյն թուականին իսկ երբ կը հրատարակէ Արեւակ անուն թերթ մը վիմագրութեամբ։

Այդ միջոցին Հաւաւցի ուսուցիչ մը՝ Անդրէաս Կատարկանց վանքին նորաբաց դասարանին մէջ կը դասախօսէր ուրկէ կ'օգտուի Մանավեան ևս։

Հայաստանի օդն ու ջուրը և բարքերը Տիգրանը կ'ընեն կտրիճ մը որուն ձեռքէն անպակաս կ'ըլլայ հրացանը։

1869ին կը վերադառնայ Պոլիս և չարունակելով հեաեւիլ ուսուցչական ասպարէզին Ռօտօստօ կը մեկնի տեղւոյն վարժարանին մէջ դասախօսելու համար։ Հոն կ'ամուսնանայ Ան-

նա անուն աղջկան մը հետ ուրկէ բազմաթիւ զաւակներ կ'ունենայ։

Տիգրան Մանավեան թատրոնն ալ համարելով իբրև ժողովրդական դպրոց մը այդ միջոցներուն կը գրէ Գայլ Վահան անունով թատերգութիւն մը որուն նեկայացումը ջերմ ընդուտարիէտիրնէ, յետոյ Պոլիս՝ Գում-Գաբու, Եէնի-Գաբու, Եէտի-Գուլէ (որբանոց), Սամաթիա, Խասգիւղ իր ուսուցչական պաշտօնը ի գործ դնելու համար հեւ ի հեւ կը վազվզէ ու չունչ ու ոգի սպառելով կ'ուսուցանէ անընդհատ 20 երկար տարիներ ու ի վարձք իր գործունէութեան քսան-

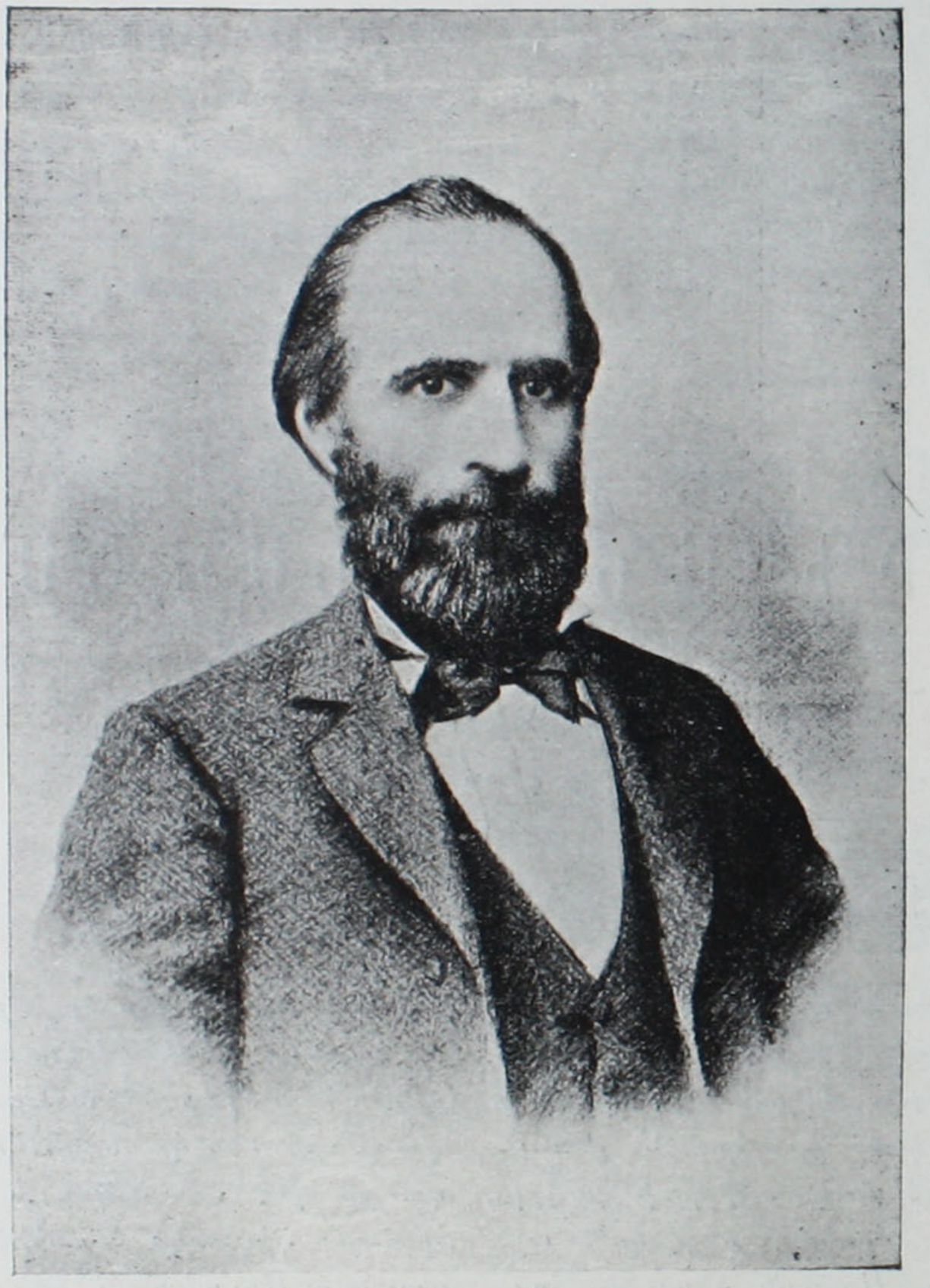

252.— ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՆԱՎԵԱՆ

նելութեան կ'արժանանայ։ Այդ գիրքը տպագրուած է 1874ին։ Գրած է նոյնպէս Վարդան Մամիկոնեան կամ հայրենիքի նահատակը անունով ողբերգութիւնը (Տպուած Պոլիս 1911ին) եւ Պատուհանի մուրհակը անունով զաւեշտը (Տպ. Վառնա 1899)։

Ա'լ ասկէ վերջ սկսած է Տիգրանի համար Հայ ուսուցչի թափառական կեանքը, մէկ քանի ամեակին հրամանաւ ժամանակին Պատրիարքին կը զրկուի իր բոլոր դասերէն և հետեւաբար ապրուստի ալ միջոցէն, որովհետեւ յանդգնած է եղեր քննադատել Ուսումն. Խորհուրդի ուսմանց ծրագիրը ազգ. թերթի մը մէջ ըսելով թէ «Քռիլովի սայլին առակը շատ աղէկ կը յարմարի մեր դաստիարակութեան խնդրոյն զոր տգիտութիւնը դէպի խաւար տանիլ կ'ու-

Սակայն մահը կը լրացնէ ամէն բան ու 1888 Նոյեմբեր 7ին խեղճ Մանավեանը կը յանձնուի Խաղիւղի գերեզմանատան ուղեկից ունենալով իր յուղարկաւորութեան ցանցառ թիւով վարժապետներ ու ազգին հակայ ապերախտութիւնը։

Աղբիւրներ.— *Արեւելք* 1888 Դեկտեմբեր. — *Դար Ե.* Տէմիրճիպաշեան. — Վարդան Մամիկոնեան յառաջաբան Մելիոն Կիւրճեանի 1911.—

զէ, չահամոլութիւնը դէպի իր արկղն, ակընկալութիւնը դէպի իր նպատակը։»

Այդ պարագային խեղճ Մանավեանը տեսնելով ու երեւակայելով նամանաւանդ իր որբիկներուն վիճակը իր ապրուստի միջոցներէն զրկուելէն յետոյ, կ'ընկճի ու թերեւս իր կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով տեղի կուտայ և կ'զգաստանայ.° եղած պաշտօնական յայտարարութեանց համեմատ։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀԻՍԱՐԵԱՆ

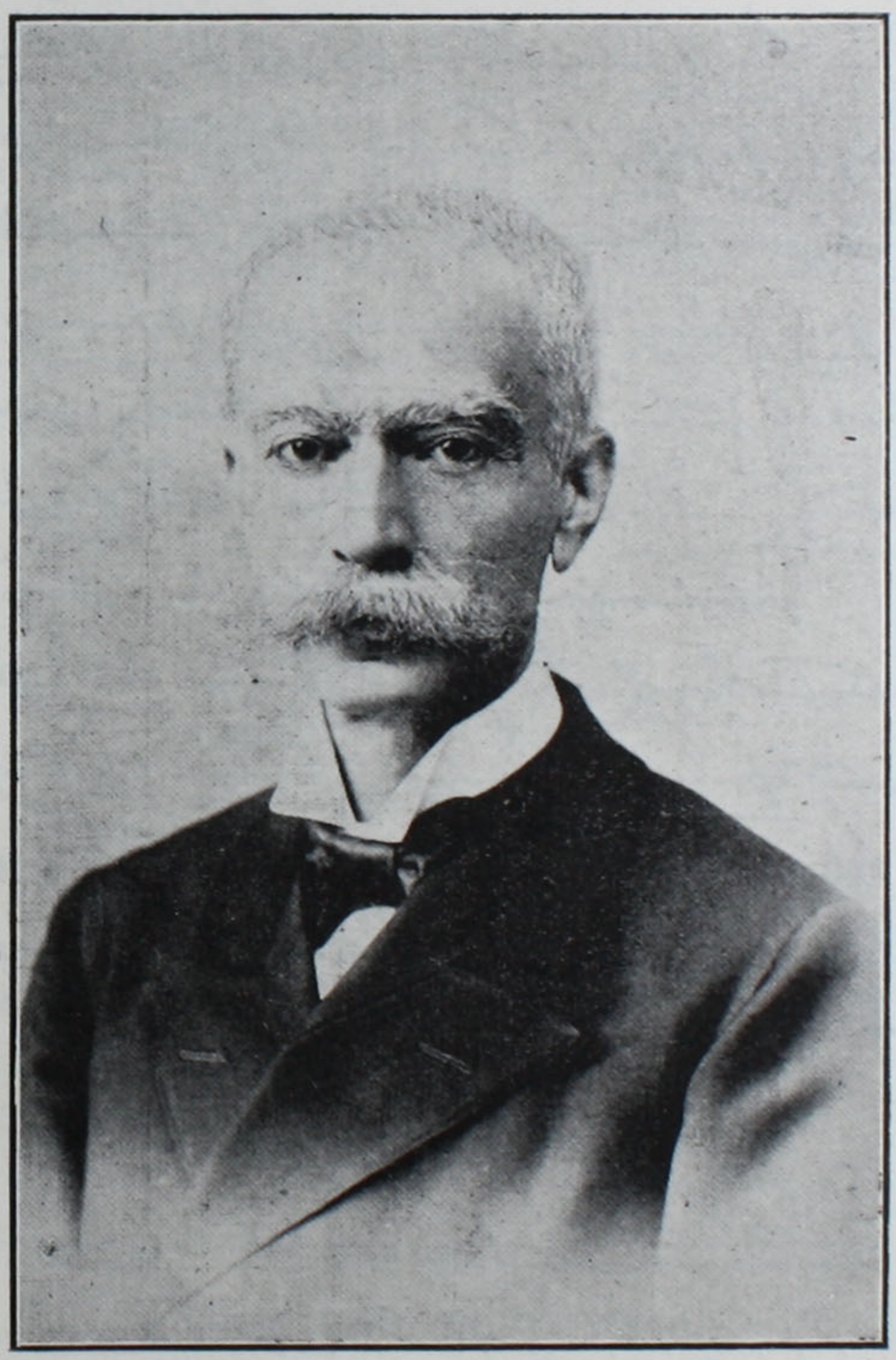

253.— ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀԻՍԱՐԵԱՆ

Յովհաննէս Հիսարեան բազմահմուտ բանաստեղծը ու ալեւոր գրագէտը ծնած է 1827 յունիս 24ին Պոլսոյ Բուժելի Հիսար թաղը. իր հայրն էր Գէորգ Հիսարեան։ 1837ին հազիւ

ստացած կրթութեան նախատարերքը առաջարկութեամբ Հ. Գէորգ Հիւրմիզեանի վենետիկ կը ղրկուի Մուրատ Ռաֆայէլեան վարժարանին մէջ աւարտելու համար իր ուսումը։ Հոն 6-7 տարիի չափ մնալով յաջողապէս կ'աւարտէ վարժարանին ընթացքը մթերելով հայերէնի, իտալերէնի, յունարէնի և լատիներէնի և բոլոր գիտութեանց սկզբունքները։

թօնի հրատարակած Գատրիարքարանի պաչտօնաթերթին՝ Հայաստանիս որուն մէջ մաս առ մաս հրատարակած Նարոլէոնի կենաց կարճառօտ պատմութիւնը գրքի կը վերածէ 1847ին։

1851ին կ'սկսի հրատարակել Բանասէր անուանով ամսաթերթ մը որուն ուղղութիւնը, ձեւը, յօդուածները ու լեզուն մինչև այսօր կը պահեն իրենց մէջ հրապոյր մը և որուն համար իրաւամբ կարելի է ըսել թէ «իր ժամանակի հրատարակութեանց ամէնէն գիտունն ու բանիկչռեալն էր։»

Բանասէրի մէջ կը հրատարակէ մաս առ մաս Խոսրով և Մաքրուհի անուններով վէպը իր ժամանակին կեանքէն առնուած ինչ որ հայ մտքին առաջին վէպերէն կարելի է համարել։ Այս

1844ին Եւրոպայէն Պոլիս վերադարձող առաջին լուսաւորութեան Ջահերէն մէկը կ'ըլլայ իրեն պաշտօն ընտրելով գրագրութիւնը ու ուսուցչութիւնը։ Այդ միջոցին Ճէզայիրլեան ամիրայի քով գրագրութեան իսկ անոր սան մէջն ալ ուսուցչութեան պաշտօնները կ'ըստանձնէ։

1845-47ին կ'աշխատակցի Տէրոյենցի և Ազա-

վէպը 1869ին թարգմանուած է Ֆրանսերէնի իսկ 1903ին կրկին անգամ հրատարակուած է Շաբա-թաթերթ Ծաղիկի մէջ։

1852ին յաջողապէս բոլորէ յետոյ ամբողջական տարեշրջան մը Բանասէր կը դադրի։ Այդ ժամանակները Հիւսարեան միջոց մը տպարանատէր Քայօլի հետ կը հրատարակէ Journal Asiatiqueը որուն մէջ հայկրէնի համար ալ մաս մը յատկացուած էր։ 1858ի միջոցներուն բանասէրի վերատին հրատարակութեան փորձ մը ըրած է սակայն միայն մէկ թիւ հրատարակուած է։ Այդ միջոցներուն գրած է ծռախոստութիւն անուն փոքրիկ տետրիկ մը, Տօքթ. Ռուսինեանի ուղղախօսութիւնը քննադատող։

1852-82 երեսուն տարուան չրջանի մը մէջ ստէպ առիթներ ունեցած է ուղեւորելու Եւրոպա և Կովկասեան գաւառները, ու հոն յառաջ տարած է իր ուսումնասիրութիւնները հայկական բևեռագիրներու վրայ և որոնց իբր արդիւնք գրած է հոյակապ աշխատասիրութիւն մը ֆրանսերէն լեզուով զոր դժբաղդաբար անտիպ կը մնայ։

1867ին գրած ու հրատարակած է Նեռն

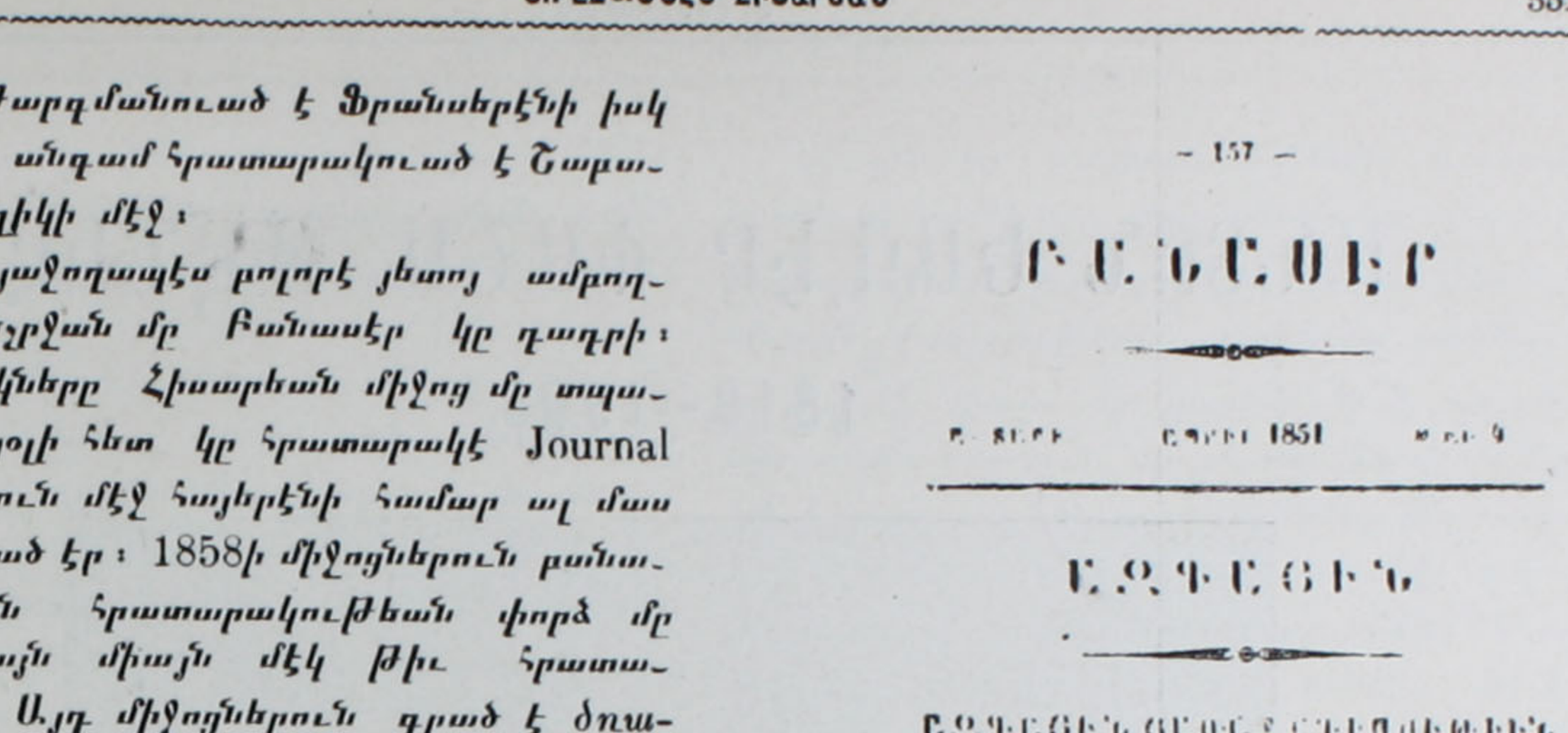

255—. ԲԱՆԱՍԷՐ ՀԻՍԱՐԵԱՆԻ

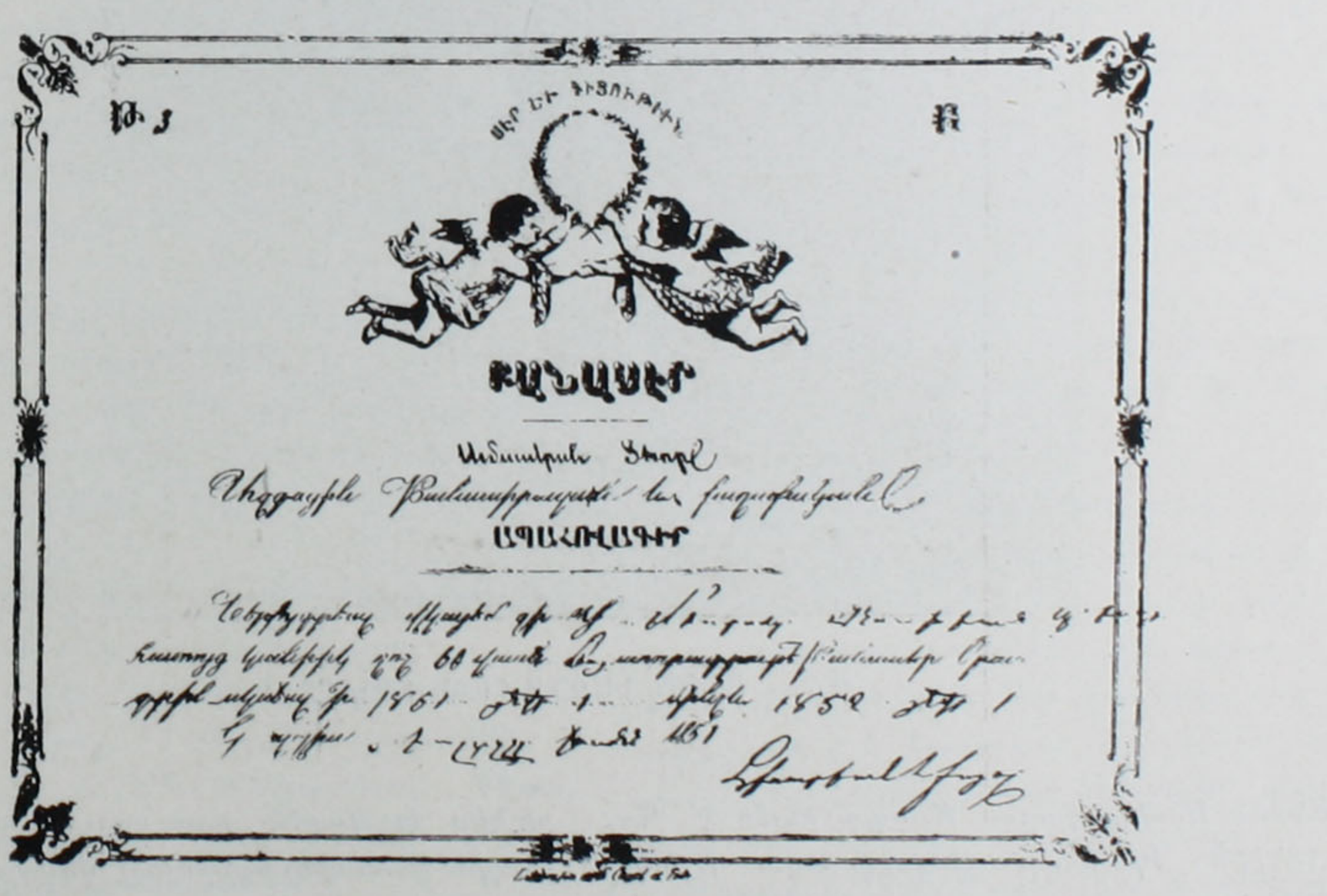

256—. ԱՆԴՈՐԲԱԳԻՐ ԲԱՆԱՍԷՐԻ

կամ Կատարած աշխարհի անունով վէպը իսկ 1870ին Դիւան անունով իր բանաստեղծութեան հաւաքածուն որուն վրայ աւելցնելով նորեր ևս 1910ին հրատարակեց Բ. Տպագրութեամբ։ 1888—1908 դասախօս կարգուած է պետական վարժարաններու մէջ հայ լեզուի ուսուցման։

Աղբիւրներ.— Արեւելեան մամուլ 1908.— Պատմ. Հայ լրագրութեան.— Ոստան Բ. թիւ էջ 382 Ց. Գ. Մոմբրեան։

ԱՆՏՈՆ ԵԱՎԷՐ ՓԱՇԱ ԹԸՆԿԸՐ

1818--1908

257.— ԱՆՏՈՆ ԵԱՎԷՐ ՓԱՇԱ ԹԸՆԿԸՐ

Անտօն Եավէր փաչա Թընկրը ծնած է Պոլիս 1818ին։ Իր հայրը՝ Յովսէփ աղա Թընկրը բնիկ Էնկիւրինցի, երիտասարդ հասակին մէջ ձգելով իր ծննդավայրը եկած հաստատուած էր Պոլսոյ մէջ, ուր կարող եղած էր ձեռք բերելու սեղանաւորութեամբ փայլուն դիրք ու հարստութիւն։ Յովսէփ աղա բազմաթիւ զաւակներու հայր ըլլալով, իր զաւակաց բարձրագոյն կրթութիւն մը տալու համար մասնաւոր ուսուցիչներ կը վարձէ ըստ որում նոյն ատենները չկային կատարելագործեալ վարժարաններ։

1827—30ի միջոցներուն Թուրք կառավարութիւնը սկսաւ կասկածանքով վերաբերուիլ Հայ Հռովմէականներուն վրայ իբր կէս-օտարական ազգ մը, այդ պատճառաւ Հայ Կաթոլիկներէն մանաւանդ դիրքի և հարստութեան տէր եղողները հալածուեցան և աքսորուեցան Պոլսէն, որոնց թուին մէջ կը գտնուէր նաեւ Թընկրը

ընտանիքը, որոնք Կեսարիա դրկուեցան 1827 Հոկտ. 3ին և եռամեայ աքսորէ վերջ 1830 Յունվ. 6ին ներման արժանանալով վերադարձան։

Վերստին Պոլիս հաստատուելով Անտոն վերսկսաւ յառաջանալ ու ուսանիլ չնորհիւ իր հմուտ ուսուցիչներուն՝ Թուրքերէն, Ֆռանսերէն, Յունարէն, Իտալերէն, բնական և պատմական գիտութիւններ եւն.։

Իր հօր մահէն վերջ Անտօն չուզեց չարունակել սեղանաւորութիւնը և 1847ին մտաւ դիւանագիտական ասպարէզը՝ իբր Բարիզի Օսմ. դեսպանատան քարտուղար-թարգման և $2^1/_2$ տարուան պաշտօնավարութեամբ արժանացաւ Բարիզի դեսպանին, Սիւլէյման փաշայի համակրութեան։

1850ին Անտօն էֆ. Թընկըր Պոլիս գալով կ'անուանուի Բ. Դրան թարգմանութեան դիւանին կցորդ, նոյն տարին կ'ամուսնանայ Օր. Ֆաննի Կլավաննիի հետ։

1852ին կ'ընկերանայ Մօլտովալաքիա գացող Սիւլէյման փաշայի որուն ծանօթացած էր Բարիզի մէջ։ Վերադարձին կը դրկուի Արշիպեղագոս իբր քարտուղար Մուսա Սաֆէթ փաշայի։ Իր սոյն պաշտօնին առթիւ ցոյց տուած գործունէութեան պատճառաւ կ'արժանանայ իֆթիխարի չքանչանին։

1856ին, Արշիպեղագոսէ վերադառնալով կ'անուանուի ծովային նախարարութեան առևտրական չոգենաւներու տնօրէն և իր ձեռներէց ոգիովը կարող կ'ըլլայ վարչութիւնը կանոնաւորելու։ Չորս տարի այդ պաշտօնը վարելէ յետոյ 1860ին կ'անուանուի Պատերազմական նախարարութեան օտար լեզուաց դիւանին տեսուչ։

1868ին Կայսեր անձնական նախարարութեան չոգենաւներուն ընդհ. տնօրէն կ'ըլլայ։

1872ին կը կոչուի Օսմ. թղթատարական վարչութեան ընդհ. տնօրէնի պաշտօնին և տարի մը վերջ 1873ին կ'անուանուի Պետական խորհրդոյ անդամ և կ'ստանայ երկրորդ կարգի Մէճիտիյէ պատուանշան։

Այդ միջոցին իր տիկնոջ հետ ուղեւորութիւն մը կը կատարէ դէպի Եւրոպայի գլխաւոր քաղաքները և մօտէն կ'ուսումնասիրէ Եւրոպական տէրութեանց թղթատարական և առևտրական յառաջդիմութիւնները։

1876ին իր գործունէութեան գագաթնակէտին կը հասնի երբ վերստին կ'անուանուի թղթատարական և հեռագրական վարչութեան Ընդ. տնօրէն՝ փաշայութեան աստիճանը ստանալով։

Եավէր փաշա կը լրացնէ իրմէ առաջ նոյն պաշտօնին կոչուած Հայու մը Աղաթօն Գրիգոր էֆ.ի բրած բարեկարգութիւնները թղթատարական և հեռագրական վարչութեան մէջ։ Կը հրատարակէ 1877ի դրոշմաթուղթերը որոնք եւրոպական ձեւ ու գեղեցկութիւն ունէին, կը կանոնաւորէ ամէն բան. ընդհանուր կանոնագրին մէջ շատ մը փոփոխութիւններ կը մտցունէ և այդպէսով կը յաջողի անկարող պաշտօնեաները ճամբելով կարողներ անոնց տեղ պաշտօնի կոչելու։ Վերջապէս իր օրով վարչութիւնը գրեթէ կը վերակազմուի։

1881ին կ'անուանուի վերատեսուչ անուղղակի տասը տուրքերուն որոնք կը ստանային կարգ մը դրամատէրներ որոնցմէ պետութիւնը փոխառութիւն կնքած էր։ Այս վարչութիւնը 1884ին կը վերածուի Հանր. պարտուց վարչութեան։ Եավէր փաշա ընդհ. քննիչ կ'ըլլայ նաեւ նոյն վարչութեան և այս առթիւ կը ստանայ առաջին մէճիտիյէ պատուանշան։ Այս վերջին պաշտօնը կը վարէ երկարատև տարիներ, գրեթէ մինչեւ իր մահը։ Իր սոյն երկարատեւ պաշտօնավարութեանց միջոցին ստացած է նաեւ օտար տէրութիւններէ պատուանշաններ. Ֆռանսական պատուոյ լէգէոնի խաչը, իտալական թագի և աւստրիական կայսերական պատուանշանները և Պիոս Թ. պապէն Ս. Գրիգորի աստիճանը։

Եավէր Թընկըր փաշա հակառակ իր ամբողջ կեանքը նուիրած ըլլալուն պետական գործունէութեան, ունեցած է նաեւ աւելի կամ նուազ ազգային գործունէութիւն։ Իր եղբօր, Յովհաննէս Թընկըր էֆ.ի հետ իբր հակահասունեան պայքարած է և կառուցած է 1870ին Թէրապիայի Հայ-Հռոմէականաց եկեղեցին՝ յատկացընելով նաև հարկ եղած եկամուտները։

Մեռած է 1908 Մարտ 18ին և ամփոփուած Թէրապիայի եկեղեցւոյն շրջափակին մէջ։

Աղբիւրներ.— Son Excellance Yaver pacha Tinghir par Al. P. Sirounian 1902 venise. — 1908ի թերթերը։

ԳԷՈՐԳ ԱՊՏՈՒԼԼԱՀ

Ապտուլլահ գերդաստանին սկիզբն է Կեսարիա՝ և նախահայրն է Ալիքսան Կեսարացի որ 1610ին Պոլիս եկած է և Սամաթիա թաղը բնակած է, իրմէ սերած են Ապտուլլահեան և Հիւրմիւզ ընտանիքները։

Ապտուլլահ գերդաստանին կը հանդիպինք նաեւ Վենետիկի մէջ որոնք սակայն այժմ գոյութիւն չունին։

258.— ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՊՏՈՒԼԼԱՀ

Աբրահամ Ապտուլլահ ծնած է Պոլսոյ մէջ 1792ին։ Պատանի հասակին մէջ Գազէզի քով մտած և Պէզճեան ամիրայի հետ արհեստակից ըլլալով անոր բարեկամն էր ի վերջոյ մետաքսի գործերով զբաղեցաւ և մեռաւ 1874ին։ Հինգ մանչ զաւակներ ունեցած է որոնց երեքը Վիչէն Յովսէփ և Գէորգ զբաղած են գեղարուեստով։

Վիչէն Ապտուլլահ առաջին կարգի մինեաթիւրիսթ էր և գնահատուած բարձր չրջանակներէ՝ իր հիանալի նկարներովը որոնք կը պատրաստէր փղոսկրի վրայ։

Սուլթան Մէճիտ և Սուլթան Ազիզ երջանկայիշատակ կայսրերու և քանի մը երեւելի փաշաներու նկարները չինած է հիանալի կատարելութեամբ և իրեն այս աստիճան գեղարուեստի ընդունակութիւնը պատճառ եղած է որ 1858 թուականին՝ երեք եղբայրները լուսանկարչատուն մը բանան Բերայի մէջ։

Գէորգ Ապտուլլահ ծնած է 1839ին Օրթագիւղի մէջ։ Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Լուսաւորչեան վարժարանին մէջ ուր կը դասախօսէր այդ միջոցին համբաւաւոր բանաստեղծն Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան դեռ նոր դարձած Բատուայի Մուրատեան վարժարանէն։

1852ին Գէորգ Վենետիկ կ'երթայ ուսումը շարունակելու և իրեն դասակից կ'ունենայ Աճէմեան Մկրտիչ և Թովմաս Թէրզեան իսկ իբր ուսուցիչ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան։

Վեց տարուան դասընթացքով մը կը լրացունէ Գէորգ դպրոցական շրջանը ընկերներուն մէջ միշտ առաջինն հանդիսանալով։

Շնորհիւ իր ստացած զուտ ազգային դաստիարակութեան և Հ. Ալիշանի իրեն ներշնչած հայրենասիրութեան Գէորգ Ապտուլլահ՝ որչափ գեղարուեստի մարդ, նոյնչափ ալ ազգ. մեծ անհատ մը եղած է և պարծանք Հայութեան։

Երբ Արեւելեան պատերազմը ծագեցաւ (1854 Խրիմի պատերազմը) Վիչէն Ապտուլլահ Բապախ անուն Գերմանացիի մը քով մտած էր, որ այդ ժամանակ Մօլթքէ զօրավարին հետ միասին Պօլիս եկած էր և որ յետոյ զբաղեցաւ Տակէրէօթիբ կոչուած արուեստով. այն ժամանակուան լուսանկարի արուեստը Տակէրէօթիբն էր որ արծաթաղօծ թիթեղի վրայ պատկեր հանել էր։ Բապախ իբր քիմիագէտ մեծ հռչակ հանեց այս արուեստին մէջ որ բուն լուսանկարչութեան սկզբնաւորութիւնն էր։

Բապախ երբ քաշուեցաւ արուեստէն 1858 թուականին և Գէորգ Ապտուլլահ վերադարձաւ Վենետիկէն, երեք եղբայրներ ահա այն ատեն միանալով հաստատեցին լուսանկարչա-

տունն Բերա ճիշտ հոն ուր Բապախ կ'աշխատէր և սկսան բուն լուսանկարչութեան։ Նախկին սիսթէմը թիթեղի վրայ էր իսկ բուն ֆօթօկրաֆին նախ ապակիի յետոյ թղթի վրայ փոխադրութիւնն էր։ Երեք եղբայրները ոգի ի բռին աշխատեցան այս արուեստին կատարելագործութեան, որ այն ժամանակ դեռ խանձարուրի մէջ փոքր մանուկ մըն էր, ամէն

կը հրաւիրէ զիրենք Լոնտոն, խոստանալով չը զրկել զիրենք իրեն բարոյական աջակցութիւնէն եթէ Լոնտոնի մէջ տուն մը բանան, և քանի մը անգամ ալ կը կրկնէ իր խոստումը սակայն դժբախտաբար կարգ մը պատճառներով Ապտուլլահ եղբայրները չեն ընդունիր եղած առաջարկը, որ իրենց համար համաշխարհային փառք մը բերելու առիթ մը պիտի ըլլար։

259.— ԳԷՈՐԳ ԱՊՏՈՒԼԼԱՀ

դժուարութեանց դիմադրելով, ջանք, զոհողութիւն և դրամ չխնայեցին և այդպէսով նոյն արուեստը շատ յառաջացուցին Արեւելքի մէջ, հասաւ ժամանակ մը երբ Պոլիս այցելող զբօսաշրջիկներ և այցելուներ անհրաժեշտ պէտք մը կը զգային իրենց նկարը պատրաստել տալու Ապտուլլահներուն, անոնց յաջողութեան համար անկեղծ շնորհաւորութիւններ ուղղելով։

Կալլէսի իշխանը՝ ապա Էտուարտ թագաւոր, 1868ին երբ Պոլիս կուգայ կը նկարուի Ապտուլլահներէն և այնչափ գոհ կը մնայ որ,

Օսմանեան կայսրերու լուսանկարիչը ըլլալով լուսանկարած են շատ մը թագաւորներ, իշխաններ ու դիւանագէտներ, ստացած են 8 չքանչան 3 միտայլ որոնք զանազան առիթներով ընծայուած են իրենց ձեռակերտներուն յաջողութեան իրր վարձատրութիւն։

Նոյն ժամանակներու guide des voyageur գրքին մէջ մասնաւորաբար գրուած է թէ «ամէն ոք որ Պոլիս կը ճամբորդէ, անհրաժեշտ պէտք է որ այցելէ Վոսփոր, Այա-Սօֆիա և այլ

պատմական վայրերը և մանաւանդ Ապտուլլահ եղբարց գործատունը։

Հարիւրաւոր աչակերտներ ունեցած են որոնք իրենց քով աչխատած և ուսած են լուսանկարչութիւն, քանի՛ քանի՛ ազգային ազքատ պատանիներ այսօր մեծ յաջողութեամբ այդ արհեստով կ՚զբաղին գաւառներու, Եւրոպայի և Եգիպտոսի մէջ։

Իրենց պատրաստած լուսանկարները մեծ առաւելութիւն մը ունին որ մենք անձամբ կրցանք դիտել, իրենց չինած ամենահին լուսանկարներն անգամ կենդանութիւն մը ունին և պարծան-

260.— ՎԻՉԷՆ ԱՊՏՈՒԼԼԱՀ

261.— ՅՈՎՍԷՓ ԱՊՏՈՒԼԼԱՀ

քով կ՚ըսենք թէ Յիչատակարանի մէջ երեւցած պատկերներէն չատեր, նոյն իսկ ամէնէն գեղեցիկները իրենց գործարանին արտադրութիւններն են որոնցմէ ոմանք մեր տրամադրութեան տակ դնելու ազնուութիւնը ունեցած է իրենց յաջողակ և ապագայ ունեցող աչակերտը՝ Տիար Ղուկաս Սրապեան։

Մասնաւորաբար խնդրեցինք Տ. Գէորգ Ապտուլլահէ որ մեզ հաճի ըսել թէ ի՞նչ է իրենց լուսանկարներուն գերազանցութեան պատճառը որուն պատասխանեց հետեւեալ գիրով։

«Այն ժամանակուան լուսանկարչութեան արուեստին գերազանցութիւնը «Գօլլօտիօն» կոչուած հեղուկին ճարտարօրէն բաղադրելուն մէջ կը կայանար, որոյ մասին բաւական համբաւ ունեցած ենք, վասն զի անով է որ պատկերները լաւ reliéf կ՚ունենան, դարձեալ անով է որ լուսոյ և ստուերի փափուկ երանգներուն մէջ ներդաչնակութիւն ձեռք կը բերուէր։

«Մեր յաջողութեան պայմաններէն մին ալ սա էր որ վերին աստիճանի հոգ և խնամք կը տարուէր պատկերներուն ընտիր և ճաչակաւոր գոյն տալուն համար, չմոռնալով անոնց երկար տեւողութեան մասին մասնաւոր խնամք տանիլ։ Դարձեալ յաջողութեան պայմաններուն մէջ սա եւս կար որ մեր գործածած նիւթեղէնները առաջնակարգներէն էին միշտ։»

*
* *

Լուսանկարի արուեստի զբաղմունքը չէին արգիլեր Գէորգ Ապտուլլահի որ չաչխատի նաեւ ազգային գործերու համար, չօժանդակէ կրթական ընկերութիւններու և չգտնուի ազգօգուտ ձեռնարկներու մէջ։ Կիլիկեան, Դպրոցասէր տիկնանց և ի վերջոյ Միացեալ ընկերութիւններու հիմնադիրներէն եղած և մեծ գոր-

ձանէութիւն ունեցած է։ Ազգային ոգւով վառուած՝ Տր. Մօրթմանին Գերմաներէն լեզուով Հայկական բնեռագրութեանց տեղի պրած մէկ յօդուածը 1874ին Հայերէնի թարգմանելով կը ցրուէ Ազգային ընտանիքներու մէջ, խակ անկէ զգացած ուխտաւն ասկոց զուտը կը յանձնէ Համակրելի Արեւելագէտին՝

տութիւններու նիւթական զոհողութիւններ ընելէն զատ 1876—78 տարիներու տանն մեծ եղուելով ցոյց տուած է Անատոլուի մէջ եղած խժդժութիւններու ամբաստան. կանոնաւոր թղթակից եղած է Եւրոպական թերթերու ուր ցոլացուցած է Հայոց տառապանքները՝ բռնապետութեան երեսէն. զատառներէն եկած անիրա-

Կոն- 3 Մարտ 1910

Հզոյ Ամենայն,

Ստացայ քո սիրալից նամակդ ուրախութեամբ, և ստացայ հետը նաև տետրակդ։ Ես ուրախ եմ որ քո ստացած հետաքրքրութիւնդ ես կարողացայ գոհացնել։ Ուրախութեամբ կ՚ընդունիմ նաև քո խոստումդ որ ինձ պիտի ուղարկես նոր տետրակներ։ Ես ալ ինչ որ կրնամ պիտի ընեմ որ ուրիշներ ալ ծանօթանան քո գործերուդ հետ

Անգամ մը Ներսէս Պատրիարք ժողովի մը մէջ Գէորգ Ապտուլլահի ներկայութեան կ'ըսէ թէ «եթէ 50 հատ Ապտուլլահ ունենայի կրնայի Ազգիս ցաւերը մեղմացնել և բռնապետութեան ձեռքէն ազատել» և երբ Գէորգ համեստաբար կը մերժէ, Ներսէս Պատրիարք կ'ըսէ — ուրեմն 100ի կը բարձրացնեմ այս թիւը, որ դժբաղդաբար չպիտի կարենամ գտնել երբէք։

Թուրքօ-Ռուս վերջին պատերազմը նոր վերջացած՝ Սան Սթէֆանօ կը գտնուէին տակաւին Ռուս Զօրավարները, և հաշտութեան դաշնագիրը հազիւ կնքուած էր երբ Գէորգ Ապտուլլահ կանչուեցաւ լուսանկարելու համար զանոնք. բայց Ապտուլլահ խելքը միտքը իր տառապած ազգին նուիրած՝ grand duc Nicolasի կ'աղերսէ լալագին Շնայտրի տան մէջ հոն ուր ստորագրուած էր Սան-Սթէֆանօի դաշնագիրը և գրուած Հայոց վերաբերեալ 16րդ յօդուածը որ յետոյ վերածուեցաւ Պէրլինի 61րդ յօդուածին։ — Վսեմապատիւ Տէր, մի մոռնաք տարաբաղդ Հայերս և ազատեցէք մեզ հարստահարութիւններէ և կեղեքումներէ։

Որու ի պատասխան Իկնատիէֆ Ռուսիոյ դեսպանը կ'ըսէ հետեւեալ նշանաւոր խօսքը։

— Faites-moi la photographie de la salle où l'Armenie a été constituée.

(Լուսանկարեցէք այն սրահը ուր Հայաստանը կազմուեցաւ։)

Դառն հեգնութիւն մը չէի՞ն այս բառերը, որոնք դժբաղդ Հայուն արիւնի ու տառապանքի նորանոր ճամբաներ բացին որոնք տեւեցին 30 երկար տարիներ և միայն շնորհիւ Օսմանեան Սահմանադրութեան մեղմացան։

ԳՐԻԳՈՐ ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

Գրիգոր Չիլինկիրեան ծնած է Իզմիրի մէջ 1839ին։ Զաւակն էր պարկեշտ դարբին արհեստաւորի մը Եւդոկիացի հաճի Յովակիմին։

Գրիգոր նախ կը յաճախէ տեղւոյն Մեսրոպեան վարժարանը սակայն հազիւ թէ մի քիչ հմտացած հայերէնի և տաճկերէնի կիսաւարտ կը թողու վարժարանը ստիպմամբ իր ծնողքին։

Այս միջոցին ժամացոյցի վաճառական Յով. աղա Սիմոնեան մտերիմը ըլլալով Ազգ. վարժարանին տեսուչ Անդրէաս Փափազեանի, կը խնդրէ անկէ իբր գրագիր բանիբուն և գործունեայ պատանի մը։ Այս կերպով հազիւ 13—14 տարու Գրիգոր Չիլինկիրեան իբր պաշտօնեայ կը մտնէ Սիմոնեանի վաճառատունը։

Այս պարագային է որ ի յայտ կուգայ Չիլինկիրեան իբր ինքնաշխատութեան դիւցազն մը։ Մէկ կողմէ կատարելով իր պաշտօնը միւս կողմէ յառաջ կը տանի իր մտաւոր կրթութիւնը և վարժարանին մէջ կիսկատար թողած ուսումները ինքն իրեն ոչ միայն կը կատարելագործէ, այլ և յունարէն, իտալերէն և ֆրանսերէն լեզուներն ալ կարող կ'ըլլայ սովրելու՝ իր մտաւոր բացառիկ յիշողութեամբը և կարողութեամբը։ Իր այս պաշտօնին մէջ կը մնայ մինչեւ 1860 թուականը 7 տարւոյ չափ։ Երբ

263.— ԳՐԻԳՈՐ ՁԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

խաւարեալներու ու լուսաւորեալներու պայքարը արձագանգ կը գտնէ նաեւ Իզմիրի մէջ, Չիլինկիրեանի և իր համախոհ մէկ քանի երիտասարդներու նոր գաղափարները հաճոյ չեն թուիր իր բարոնին որով Չիլինկիրեան կըստիպուի հրաժարիլ անկաչկանդ կերպով մղելու համար գաղափարի պայքարը։

Չիլինկիրեան իր երիտասարդ համախոհներուն դրդումովը թարգմանութեան գրասենեակ մը կը բանայ և որովհետեւ ասկէ 50 տարի առաջ ինչպէս ամէն տեղի նոյնպէս և Իզմիրի մէջ հազուագիւտ էին բազմահմուտ անձնաւորութիւններ, Չիլինկիրեանի ձեռնարկը յաջողութեան չաւղին մէջ կը մտնայ, մանաւանդ որ Եւրոպացի վաճառականներ իմանալով թուրքերէն և ֆրանսերէն փոխադարձ թարգմանութեան համար հայթայթուած այդ դիւրութիւնը, արժանաւորապէս կը վարձատրէին զինքը։

Չիլինկիրեան իր ամէնէն վառվռուն տարիքին մէջ՝ տարածելու համար իր գաղափարները և պայքարելու համար խաւարեալ գաղափարներու և նորահաստատ ազգ. սահմանադրութեան հակառակորդներուն դէմ, ուզեց աւելի լուրջ ձեռնարկներ ընել՝ թելադրուած իր համախոհ-

ներէն, Գալուստ Կոստանդէն, Մ. Մամուրեանէն և. և գործակցութեամբ Արմենակ Հայկունիի 1861 յուլիս 1ին սկսաւ հրատարակել Ծաղիկ տասնօրեայ (տես թիւ 264) հանդէսը աշխատակցութեամբը իր գաղափարակիցներուն։

Ահաւասիկ մնացորդ մասը Ծաղիկի Ա. թիւին առաջնորդող յօդուածին որուն առաջին մասը կը տեսնուի մեր 264րդ պատկերով և որով գաղափար մը կ'ունենանք Չիլինկիրեանի ոճին ու գաղափարներուն վրայ։

«Լրագիր մը կատարեալ իրաւունք ունէր, երբ ասկէ քանի մը տարի առաջ Հայերուս վրայ գրելու ատեն ըսաւ «Հայերուն լուսաւորութիւնը իրենց չապիկին և մարմինին մէջտեղն է։» Կը յուսանք որ այս ծանր այլ ճշմարիտ խօսքը ալ չպիտի ըսուի մեզի համար, և ահա այս յոյսով քաջալերուելով և վստահելով յարգոյ ազգասիրաց պաշտպանութեանը վրայ, այսօր կը համարձակինք փոքր հրատարակումի մը ձեռք զարնել՝ մեր այս դուզնաքեայ ձեռնարկութեան շարժառիթ ունենալով ոչ թէ անձնական շահու փափաք մը կամ համբաւատենչութեան զգայնութիւն մը, այլ մեր սիրելի ազգին եթէ կարելի է, դոյզն ինչ ծառայութիւն ընելու անշահախնդիր դիտաւորութիւնը։ Գիտենք որ մեր միտքը տկար է, այլ ազգին յառաջդիմութեան օժանդակելու համար ունեցած եռանդնիս անզուսպ. պարտաւորութիւն մ'է այս. արդարեւ վեհ պարտաւորութիւն. որովհետեւ եթէ մարդս օրէ օր պէտք է յառաջանայ ու կատարելագործուի այն բնական կանոններով, որոնցմով ամէն էակներ յառաջելու վրայ են, եթէ կ'ըսեմ իր պարտքն է ոչ միայն իր, այլ նաեւ իր նմաններուն կատարելագործութեանը ու բարոյական շինութեանը աշխատիլ ու բոլոր իր զօրութիւններովը իր նպատակին հասնելու ջանալ, յայտնի է թէ ամէն մէկ անհատ ընկերութեան մէջ կատարելու պարտաւորութիւններ ունի։

Հանդէսիս նկարագիրն է Ազգային, Իմաստասիրական, Բանաստեղծական և Բանագատական. խմբագրութեան առաջին պարտաւորութիւնը պիտի ըլլայ կրօնական խնդիրներու չխառնուիլ, որ և իցէ կուսակցութեան դրօշին ներքեւ չմտնել, և խոհեմութեամբ ճշմարտութիւնը ըսել առանց գրգռութեան տեղի տալու, ձեռքէն եկածը ընել որ չթառամի իր Ծաղիկը ու փոխանակ վատ կիրքերու գործի ընելու զայն, իրեն նպատակ ունենայ մի միայն ազգին օգուտը։ Ֆրանսայի մէջ հայրենասիրաց դրօշակին վրայ գրուած է (après Dieu la patrie)։ Հայերը եւս կը պարտաւորին այսուհետեւ առանց կրօնքի խտրութիւն ընելու, եղբայրութեան ու միաբանութեան կապերով միանալ ու հաստատ որոշումով զինուորիլ ազգասիրութեան այն դրօշակին տակ, որուն վրայ պէտք է գրուի «Աստուծմէ ետք ազգութիւն»։

Գ. Չ.

Այս կերպով չորս տարուան յաջող շրջան մը կը բոլորէ Ծաղիկի հրատարակութիւնը երբ 1865 Մարտ 1ի 107րդ թուին մէջ լոյս կը տեսնայ Գր. Չիլինկիրեանէն հեղինակուած և ծածկանունէ մը ստորագրուած Ժէօն Ժաններու պարահանդէսը վերնագրով յօդուածն ինչ որ Իզմիրի Հայ հասարակութեան մէջ գրեթէ ընդհանուր խօսակցութեան նիւթ և տուներու ու վաճառատանց մէջ ըստ մեծի մասին համակիր և սակաւ ինչ հակակիր զգացումներու արտայայտութեան առիթ մը կ'ըլլայ։ — Հակակրութեան թեթեւ հոսանք մը արտադրող պատճառն էր պարահանդէսը սարքող քանի մը երիտասարդաց անձնասիրութեան վիրաւորուիլը։

Յօդուածին հրատարակութենէն չաբաթ մը ետք դեռ շարունակւող վիճաբանութեան մ'առթիւ Անդլիոյ հիւպատոսարանի թարգման Մ. Խումարեան, որ Գր. Չիլինկիրեանի բարեկամն և ազատամիտ ու լեզուագէտ երիտասարդ մըն էր Ս. Ա...ը կ'ապտակէ երբ սա, որ խաւարեալներու կուսակցութեան պետերէն մին էր, կը յանդգնի անոր անուանի հօրը յիշատակին դէմ անարգանք մ'ընելու։

Այն ատեն ապտակահար ջոջն ու իր համամիտները չկրնալով վրէժ լուծել Մ. Խումարեանէն, դատ կը բանան Ծաղկի խմբագրին դէմ՝ իրենց առաջնորդ ունենալով Գր. Ապրօ անուն անձ մը որ Իզմիրի այն ժամանակի կուսակալ միականի Բէշիտ Բաշային արարածներէն մին էր։— Գր. Չիլինկիրեան մերժելով ծաղիկի մէջ հրատարակել ամենաթեթեւ յետսկոչում մը, զոր դատախազները կը խնդրէին իրմէ՝ կը հաւանի դատուելու և 28 օր բանտարկուելու կը դատապարտուի այն ժամանակի Օսմանեան արդարութեան քմահաճութեան համեմատ։ Այն ատեն Լուսաւորեալ ըսուած կուսակցութեան գրեթէ բոլոր պարագլուխները և երիտասարդները գունդ ի գունդ կը դիմեն դէպ այն սենեակը որ իբր բանտ յատկացուած էր Գր. Չիլին-

կիրեանին և իրենց համակրութիւնը կը յայտնեն։ Անոնց կը յաջորդեն խաւարեալներէ ոմանք, որք կ'առաջարկէին իսկոյն զինքը բանտէն արձակել տալ, որոնց կը պատասխանէ Չիլինկիրեան թէ կամ 28 օր բանտ պիտի մնայ և կամ օտարի մը պաշտպանութեամբ միայն պիտի ազատի։

կութիւնը կը փոխադրէ Պոլիս ուր լոյս կը տեսնէ 1865 ապրիլ 1ի թիւը որուն մէջ կը դրէ թէ «մեր թերթին հրատարակութիւնը անկարելի էր որ Իզմիրի մէջ չարունակուէր՝ վեցերորդ անգամ հակառակորդաց քարոզութեան զոհ ուելէ ետք։ Այսպէս Ծաղիկ երկամեայ չրջանի մը եւս կը բոլորէ Պոլսոյ մէջ հրատարակու-

ԾԱՂԻԿ

ԱՌ ՏԱՐԻ Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ

1861 ԹԻՒ 1. ՑՈՒԼԻՍ 1

Հրատարակի ամէն ամսոյ 1 և 10 և 20 ին։
Աստղագրական բնական և քաղաքական նորութեանց նուիրուած։
Գինն Նահանգ փոստագ. մէջ 20 դահեկան։
Հանդիսոյ ստացողաց գինք ամէն ամսոյ 1 ին։
Իզմիր գին . . . 40
Պոլիս եւ ուրիշ տեղեր . . . 50
Աստղագրութեան ծառայ 1 դահ.
Դուռս երթալիք բնակիչներուն տեղը տանիլը հոգացած է։
Հանդիսոյ գիրատարին ամէն ամսոյ ոտքը իջած տեղերուն պիտի տարուի։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Ձայներուն մէջ գրական սիրոյ ապրիլը, և որէ օր ակռաի մէջ յառաջադիմութեան ու բարեփոխութեան գաղափարները հնամենի պատկերի մը նշմարութիւնը հրատարակելով կարծենք անուրանալի ջանք մը արձագանգ եղած կրնանք։ Հակառակ թէ գիտենք ջանալու մեր նպատակին հասնիլ և ապագայ արժանաւորութիւնը կազմել յառաջադիմութեան ապերու առջև, ան և ամէն անգամ որ մեր վաղանցուկ գրութեան փուչին խառնելով իր վաղանցուկ առհմայիկ քաշուառութեանց պատճառները փնտռել, և ներկային մէջ այն պատճառները խորհելով պատրաստուիլ ապագային յաղթութեան համար, որ է ազգին բարօրութեան չէնքին հանգուցը։ Ինչ. պէս յայտնի է ամէն ազնիւ անձանց, այս չէնքին մի միայն հաստատուն հիմը միաբանութիւնն է։ Ա՛չ նուազ ուրախութիւնն է ունենալ հայրենասէր սիրտերու. երբ կը տեսնենք մէկ մէկ փառաբանութեան շարժառիթ մը, որ հանրութեան գէպ ի լրատուութիւն գիմելու յօժարութեան հետևանքն է ազգին սկսած է բաւական սիրտեր յուզել։ Պիտի ջանանք հրատարակուած հարցերը քննելով մեր քաղաքական ընթացքին ուղղութիւնը ցուցնել։ Ազգին մէջ ամէն ինչ հետևանք այս շարժումը. իր ընթացքին իրեն միայն ուրիշ ազգերու քաղաքակրթութեան քայլերուն հետ քալելով կրնայ ապրիլ։

Ի՞նչ է մեր ազգին ներկայ վիճակը։ Ինչ ուղղութիւն պիտի տանք մեր ազգային կեանքին։ Ինչ միջոցներով պիտի յառաջադիմենք։ Ինչ պարագաներ մեզ կը խանգարեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը յառաջադիմեցնեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը յետադիմեցնեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը կանգնեցնեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը կործանեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը շինեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը քանդեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը ստեղծեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը ջնջեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը կենդանացնեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը մեռցնեն։ Ինչ պարագաներ մեզ կը ծնունդ տան

ապրիլ, անցեալին ծառայելով, ապագային ծառայելով։ ՀԱՅԸ ԴՊՐՈՑ, ԼՐԱԳԻՐ, ԳԻՐՔ ԵՒ ԹԱՆԳԱՐԱՆ Կ'ԸՍԷ Կ'ԵՐԹԱՅ, ԱՅԼ ՈՉ ՎԱՐԺԱՊԵՏԸ ԿԸ ՊԱՇՏՊԱՆԷ ԵՒ ՈՉ ՄԱՄՈՒԼԸ։» Պարբերութիւն մը որ հայկական առած կրնաք համարել այսօր անտարակոյս կերպով։

Ծաղիկի դադրելովը կը վերջանայ Չիլինկիրեանի հրապարակագրական կեանքը միայն։ Անկէ վերջ կը սկսի իրեն արհեստ ընտրած թարգմանչութիւնը որ ի սպաս Հայ ազգին կը դնէ ու անով ալ օգտակար կը հանդիսանայ Հայ գրականութեան՝ Եւրոպական չարք մը վէպեր թարգմանելով։

1860ին հրատարակած էր ձեռնտուութեամբ Յովհ. Սիմօնեանի, Շաթօպրեանի մէկ գործը հայատառ տաճկերէն թարգմանութեամբ «Սօն ապընսէրաժին սէրկիւղէչթի օլան վուգուաթ»։

1867ին կը թարգմանէ Լամարթինի Ռաֆայէլը։

Սակայն ինչ որ մեզ հայերս իրաւամբ հրպարտ կ'ընէ այն ալ Վիքթօր Հիւկօյի թըչուառներուն թարգմանութիւնն է որուն կը ձեռնարկէ 1868ին՝ ֆռանսերէն առաջին տպագրութենէն 6 տարի միայն վերջ, պարագայ մը որով Հայ լեզուին կ'ընծայուի 5րդ կամ 6րդ կարգ ընդհանուր աշխարհի լեզուներու թարգմանուած այդ գործին չարքին մէջ։ Սոյն թարգմանութիւնը 1885ին երկրորդ և 1909ին երրորդ տպագրութեամբ ի լոյս կ'ընծայուի։

Բացի վերոյիշեալներէն թարգմանած է նաեւ հետեւեալները որոնք Իզմիր տպուած են Տէտէեան տպարանին մէջ։

Էօժէն Սիւի Մաթիլտը չորս հատոր 1870ին։

Օրիորդ Լաֆենթինի հեղինակ Ժ. Սան մէկ հատոր 1871ին։

Մանօն Լեսքօ հեղինակ Ապպէ Բրէվօ մէկ հատոր 1872ին։

Դարուս մէկ զաւկին խոստովանանքը հեղինակ Ալֆրէտ տը Միւսսէ երկու հատոր 1873ին։

Պարօն տը Գամօր հեղինակ Օգդավ Ֆէօյէ երկու հատոր 1876ին։

Մարիօն տը Լորմի խոստովանանքը հեղինակ Էօժէն տը Միրգուր հինգ հատոր 1878ին։

Իբր հեղինակութիւն գրած է ուղեւորութիւն ի Կոստանդնուպոլիս անուն գիրքը 1883ին որով իր Պոլիս այցելութեան առիթով կրած տպաւորութիւնները նամակներու ձեւին տակ կը հաղորդէ իր բարեկամին Մ. Մամուրեանի մատնանիշ ընելով այն խորունկ վէրքերը որոնք գոյութիւն ունէին այն ատեն Պոլսահայ բարքերուն մէջ։

Չիլինկիրեան ունեցած է նաեւ Ազգային, վարչական և Կրթական գործերու մէջ մասնակցութիւններ։ Այսպէս Իզմիրի գաւառական ժողովի անդամ եղած է, նոյնպէս տեղւոյն Ուսումն. Խորհրդին ալ անդամակցած է և նոյն իսկ միջոց մը տաճկերէն լեզուն դասախօսած է Մեսրոպեան վարժարանին մէջ անձնուիրաբար։

Ընկճուած և ազգին նուիրած իր գործունէութենէն յուսախաբ եղած ի վերջոյ կը դիմէ դարձեալ իր սեփական ուժին, ինքնաշխատութեան, ու 1876ի միջոցներուն կը յաջողի փաստաբանութեան վկայական ստանալ, ասպարէզ մը որ իրեն կ'ապահովէ նիւթականը, որով կարող կ'ըլլայ ալ այնուհետեւ առանց ոեւէ ակնկալութեան իր աւելորդ ժամերն յատկացնել Հայ գրականութեան։

Աղբիւրներ. — Արեւելեան մամուլ 1905 թիւ 24 Թորգոմ.— Ծաղիկ 1861—67։

ԵՂԻԱ ՏՆՏԵՍԵԱՆ

1834--1881

265.— ԵՂԻԱ ՏՆՏԵՍԵԱՆ

Եղիա Տնտեսեան ծնած է 1834 Մարտ 29ին Պոլսի Օրթագիւղ թաղին մէջ և զաւակն էր դպիր և թարգմանչաց վարժարանի անտես Մկրտչի ուրկէ ճեացած է նոյն մականունը։ Իր նախնական ուսումը կը տանայ նոյն թաղին ազգային վարժարանին մէջ ուր այդ թուականին կը դասախօսէր Գրիգոր վարժապետ (յետոյ Օրթագիւղի Տէր Պօղոսը) ուրկէ կ'ուսանի նաև Հայ երաժշտութեան սկզբունքները։

1848ին հազիւ 14 ամեայ պատանի ժը, աւարտած նոյն ատենի դպրոցական չրջանը, կը մտնայ Օրթագիւղի Արապեան ապարանը իբր ա-չակերտ ուր 4 տարի անընդհատ կը նուիրէ ինքզինքը հմտանալու համար ազգագրական արուեստին նախնական պատրիքներուն։

Սակայն աւելի հրապուրիչ ու գեղեցիկ կ'երեւնայ իրեն ուսուցչութեան ասպարէզը որով 1852ին թողուլով ապարանը պաչտօն կ'ստանայ ազգային վարժարանին մէջ։

1861ին կը հրատարակէ իր առաջին երկը ծաղիկաքաղ կաթողիկեայց թուղթերու վեկնութեանց։

Ազգային Սահմանադրութիւնը բովանդակ ազգին մէջ երկու հակահոսանքներ յառաջ բերած էր, խաւարեալներ ու լուսաւորեալներ։

Երիտասարդ ուժեր բնական բերումով պատկանելով այս վերջին հոսանքին կազմած էին անձնուեր ընկերութիւնը նպատակ ընտրելով իրենց ուսում ու կրթութիւն տարածել, ուսուցիչներ ղրկել գաւառները, լուսաւորել գաւառի մութ անկիւնները և այդ միջոցաւ տանիլ յաղթանակը ընդդէմ խաւարեալ հոսանքին: Սոյն ընկերութիւնը բացի վերոգրեալ յայտնի նպատակէն ունէր նաև գաղտնի հեռաւոր նպատակներ, այնպէս որ իրաւամբ այսօր կարելի ենք համարել զայն իբր Հայոց առաջին դաւադրական ու յեղափոխական ընկերութիւնը: Այս ընկերութեան գործունեայ անդամներն էին Ալիքսան Խօրասանճեան (Ատենապետ) Գէորգ Զարդարեան, Եղիա Տնտեսեան, Յ. Գօլանճեան եւլն.:

Եղիա Տնտեսեան ընկերութեան ազնիւ նպատակներովը խանդավառուած յանձնառու կ'ըլլայ իբր ուսուցիչ մեկնելու ընկերութեան կողմէ դէպի Հաճըն 1862 Յուլիսին:

Իր նամակներէն մէկ քանիները որոնք իր զաւակը Պրն. Լեւոն Տնտեսեան՝ ազնուութիւնը ունեցաւ մեր տրամադրութեան տակ դնելու, նոյնութեամբ կը հրատարակենք հոս: Այդ գրութիւնները կը նկարագրեն այդ կողմերու վիճակը նոյն թուականներուն:

1862 Յուլիս 9. Իզմիր

Առ Արգոյ Յովհաննէս աղա Գօլանճեան.

Իմ սիրելի ընտանիք, և ազնիւ եղբարք ու բարեկամք:

Այս առաջին անգամն է որ նամակով պիտի տեսնըվինք մեր բացակայութեան առթիւ, գիտէք, թէ որչափ ծանր է ասի իմ սրտիս. վասն զի բացակայութեան ատեն ինչպէս որ աւելի քաղցր է ինձ ձեր ազնիւ յիշատակը, հաւաստի եմ որ ձեզի ալ այնպէս է. ուստի այս նամակաւս պատիւ ունիմ ծանուցանելու ձեզ թէ կիրակի առաւօտ, Կէլի-Պօլու, Չանագգալէ և երեկոյին Միտիլլի կղզին հանդիպելով, երկուշաբթի առաւօտ ժամը ինն ու կէսին Զմիւռնիա հասանք, ամենայն ապահովութեամբ և հանգստութեամբ: Սիրելի եղբայր թէև մեզի համար ձեր աշխատութիւնը չափազանց եղած է, այլ վստահ ըլլալով ձեր ազնիւ սրտին, կը համարձակիմ կրկին ձանձրութիւն տալ ձեզ. վասն զի Սեր օրագրին բաժանորդագին 50 ղրուշ հատուցած ըլլալովս, մնացած 70 ղրուշն ալ յարմար առթիւ մը հատուցանել բարեհաճիք ու մնացած թիւերն ալ դուք ընդունիք. ասոր թիւերէն ձեր քովը եղածները (կարծեմ մոնք չենք առած զանոնք) կարգով քննեցէք և թէ որ պակաս կայ, ուղելով այնպէս հատուցէք ստակը, և այս 70 ղրուշն ալ մեր հաշուին անցուցէք:

Առ այժմ աւելի գրելու ժամանակ չունենալով կը յուսամ որ կը ներեն իմ սիրելի եղբայրներս. ուստի մասնաւորապէս բարևելով իմ սիրելի ընտանիքս և համայն հաւատարիմ բարեկամներս ու ծանօթներս, և ձեր Ամենայն բարօրութիւնս լսելու ակն ունենալով մնամ...

Ե. Մ. Տ.

1862 Յուլիս 14. Տարսոն

Առ պատուարժան հայր իմ

Ի Պօլիս

յՕրթա-գիւղ դպրոց

Պատուարժան հայր

Իմ որպիսութիւնս ձեզի իմացընելով ձեր սիրտին հանգստութիւն տալը ինծի համար պէտք է և ձեր սրտին հանգստութիւնն ալ ինձ ուրախութիւն: Ուստի այս թղթովս կ'իմացընեմ ձեզ սիրելի հայր իմ որ կիրակի առտու Չանագ Գալէսի Կէլի Պօլու և իրիկուան Միտիլլի հանդիպելով մեր շոգենաւ, երկուշաբթի առտու Իզմիր հասանք, իրիկունն ալ հոնկէ ճամբայ ելլելով հինգշաբթի օրը ժամը հինգին Մէրսին հասանք ու ցամաք ելանք: Ա՛լ ծովի ճամբան լմնցաւ: Եւ իրիկունը ժամը տասնին ճամբայ ելլելով Տարսոն հասանք ուր տեղ մէկ երկու օր պիտի կենանք. ուստի ձեր սիրտը թող հանգիստ ըլլայ. հալա տուտուն մախսուս բարև կ'ընէ ու շատ աղէկ է. եղբօրս ու քրոջս մախսուս բարև կ'ընեմ և կ'ուզեմ որ հանգիստ ըլլան իմ վրայօքս. Աստուած տայ քանի մը օրէն մեր ցամաքի ճամբորդութիւնն ալ լմննալով դարձեալ ձեզի նամակ կարենանք գրել, որուն յուսալով ձեր աղօթիցը օգնութեամբ.

Մնամ

Ե. Մ. Տ.

1862 Յուլիս 14, Տարսոն

Առ յարգամեծար Գէորգ աղա Զարդարեան

Ի Պօլիս Վալիտէ խան

Մեծապատիւ տեարք.

Պատիւ ունիմ այս առաջին անգամ ներկայացընել իմ գրութիւնս առ ձեր արժանայարգութեան, և ծանուցանել մեր մինչև Տարսոն

յաջողութեամբ հասնիլը. ուր տէր Գրիգոր վարդապետին ծանօթ եղող մէկուն տունը իջեվանեցանք։ Այս երկրին դրիցը, արհեստներուն և ընկերական վիճակին վրայ թէև տեղեկութիւններ կրնայ գրուիլ այլ կարծեմ ներելի է ինձ աւելորդ համարել ասի, գլխաւորաբար այն պատճառաւ որ այս տեղերուն վրայ շատ տեղեկութիւններ և դիտողութիւններ արդէն եղած են բազմաթիւ աշխարհագէտ անձանց կողմանէ, և որք ձեզի քաջ ծանօթ են, հետևաբար իմ մէկ երկու աւուր մէջ ստացած տեղեկութիւնքս մեծ արժէք չեն կրնար ունենալ։ Այսու ամենայնիւ իմ ուշադրութիւնս հրաւիրող մէկ քանի կէտեր կան որոնց մասին եթէ այս մէկ քանի աւուր մէջ կարող ըլլամ տեղեկութիւն ստանալ չեմ դանդաղիր ձեր մեծութեանը ծանուցանել։

տատեն այլ որոշակի զինքը տեսնող չկայ։ Տեղացի ազգայնոց սիրտը բաւական զգայուն է՝ ազգային խնդրոց վերաբերութեամբ։

Առ այժմ այսչափով կը վերջացընեմ սոյն գիրս և ձեր մեծապատուութեանը կրկնելով, անկեղծ յարգանացս հաւաստիքը,

Մնամ...

Ե. Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ

Յ. Գ.

Տեղւոյս եկեղեցւոյ փլատակէն ելած քանի մը արձանագրութեանց օրինակները. առաջինը տապանագիր մ'է, որուն վրայ բոլորակ քանդակներ ալ կան։

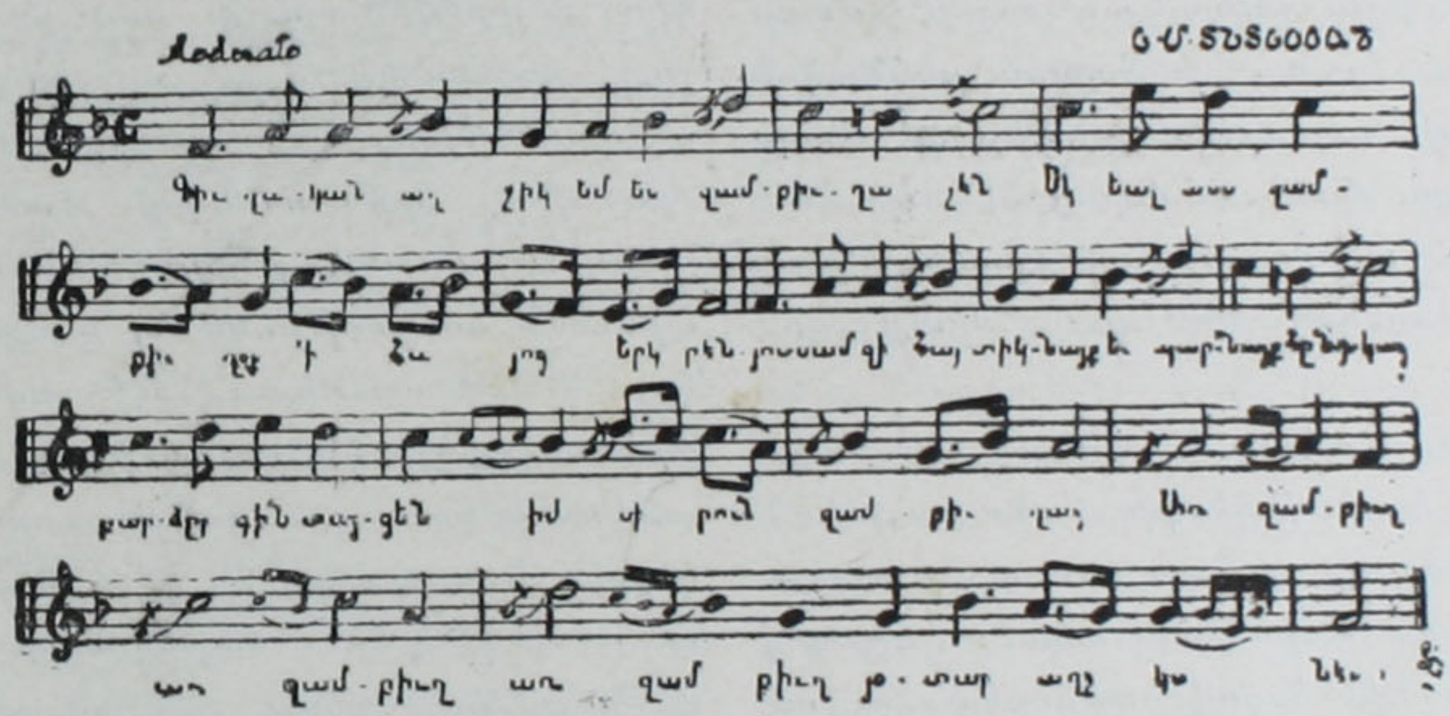

266.— ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԱՂՋԻԿ ԵՐԳԻ ԵՂԱՆԱԿԸ ՏՆՏԵՍԵԱՆԷ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԱԾ
(Եւրոպական նօթայով)

Առ այժմ եթէ նշանակելու բան մը կայ, սա է որ հոս տեղի եկեղեցին հինը քակեր և նոր կը շինեն կանոնաւոր ձևով, քարուկիր, որուն մէկ մասը դեռ հազիւ լմնցած է. ժամերգութիւնը մատուռի մը մէջ կ'ըլլայ. դպրոցը եկեղեցւոյն քովը, մութ և փոքր որ աւելի բանտի կը նմանի. չորս պատուհան ունի բարձրէն և յիսուն տղայ հազիւ կ'առնէ, թէև տեղացիք գիւղերը ցրված ըլլալուն համար աշակերտ չկար, դասատուն ալ անոնց հետ գացած ըլլալով կը լսենք թէ հոն տեղ կ'ուսուցանէ։

Քսան օրի չափ յառաջ պարոնայք Խաչիկ Անուշեան և Աղէքսանդր Մէրեէմգուլեան նոյնպէս և քանի մը օր առաջ Նազարէթեան մականուամբ հունգարացի Հայ մը հոստեղ եկեր և դէպ ի Սիս ուղեւորրեր են։ Իշխան Աղա մականուամբ (Լեւոն իշխան) մէկուն ալ քանի մը ամիս առաջ այս կողմերս եկած ըլլալը կը հաս-

Որ վասն անչափ սիրոյ քոյին,
Բանդ ի կուսէն առեր մարմին,
Աղաչանօք Աստուածածնին,
Թող ըզյանցանսըն զալիծին,
Որ և հանգեաւ ի մեծ թուին,
ՉԿ հընգին,
Յորժամ գայցես յաշխարհ կըրկին.
Յարո ըզստ փառօք քոյին։

ՉԿ.

Երկրորդը արձանագրութիւն մ'է,

Ի ԹՈՒԵ։ ՀԱՈՑ (որոյ իմաստն է)
ՈՀԷ։ ՆՈՐՈԳԵՑ
ԱՒ ՊԱՐԻՍՊ ՏԱՐՍ
ՈՆԻ ՁԵՌԱԲ ԹԳ։
ՀԱՅՈՑ ՀԵԹՄՈՅ

Ի թուին հայոց ռհէ, նորոգեցաւ պարիսպս Տարսոնի ձեռամբ թագաւորին հայոց Հեթմոյ։

1862 Յուլ. 14 Տարսոն

Առ Յովհաննէս Աղա Գօլանճեան
Ի Պոլիս

Սիրելի բարեկամք

Ձեր հետաքրքրութիւնը ցնելու համար թէև գրելու շատ նիւթեր կան որ առայժմ ճամբորդութեան մէջ ըստ արժանւոյն չպիտի կրնամ հաղորդել, այլ հայրենեաց սուրբ ափունքներուն վրայ առաջին անգամ ոտք կոխած ատենս առաջին գիրս չուշացնելու, միանգամ բոլորովին ցամաք չմնալու համար դիտողութիւն ընել կրցած քանի մը կէտերու վրայ ալ վեր ի վերոյ կը խօսիմ, ճամբորդութեան ընթացից կարգովը։

Հինգշարթի օր (Յուլիս 12) Մէրսինի նաւահանգիստը ելանք և հոն Նոր Խան բսուած պանդոկին մէջ իջեւանեցանք, ուրկէ ժամը տասնին ճամբայ ելանք ի Տարսոն բեռնակրի ձիերու հեծնելով ուր հասանք գիշերը ժամը չորսին (թէեւ չորս ժամու ճամբայ է) ուր Հայու մը տուն իջեւանեցանք. հոս քանի մը օր մնալէ յետոյ Ատանայ երթալու միտք ունինք։

Մէրսինի համար պէտք է գիտնալ որ փոքր նաւամատոյց մ'է ծովեզերքի երկայնութեան վրայ շինուած, որուն երկիրը բոլոր դաշտավայր է. տուները ասիական տխուր կերպով շինուած են, վրանին հողով ծածկուած ու ապակի չունին, բնակիչները Յոյն և Արաբացի (Ֆէլլահ) երկու հարիւր տան չափ, Հայերը քանի մը գաղթականներ են միայն. շուկան թէեւ փոքր և տձեւ այլ ամէն պէտք եղած բաները կը գտնվին նաեւ եւրոպական ճաշակի յարմար. վաճառատուններ. յանձնարարութեան սենեակներ, խաներ, բաղնիք մը, տուներուն ալ մէկ մասը սրբատաշ քարաշէն է։ Եւրոպական տէրութեանց հիւպատոսարաններ և Ռուսիոյ ու Գաղղիոյ շոգենաւուց գրասենեակները. ինչպէս Օսմանեան նամակատան և ոստիկանութեան կայարան մը։ Ծովեզերքի մօտ հոր փորված է երկու մէթր խորութեամբ ջուրն ալ կրնայ խմվիլ։ Երկրացւոց մեծ մասը երկրագործ և պարտիզպան. որք ամէն տեսակ ընտանի բերք կը հասցընեն նաեւ լեմոն եւն.։

Աստի մինչեւ Տարսոն շարունակ դաշտ է շուրջանակի աչք առածի չափ բացի մի քանի բլուրներէ, միայն հեռուէն բարձր լեռներ կ'երեւան որք Տօրոսի գօտիներն են գուցէ՝ Մէրսինէն ի Տարսոն ճամբան դէպ ի հիւսիս։ Տարսոնի մօտ հին աւերակէ մնացած կամարաշէն մեծ դուռ մը կայ որուն ներքեւէն կ'անցնին ճամբորդք, (ասի գուցէ հին Տարսոնի մէկ դուռը ըլլայ. հիմա Մէրսին Գաբուսու կ'ըսեն)։ Քաղաքը գիշեր ատեն մտնելուս համար շատ տխուր երեւաց գուցէ, ուր ոչ ձայն, ո'չ լոյս և ոչ այլ ինչ այլ հողաշէն կամ քարաշէն տնակներու կոյտ մը։ Մեր նստած տունը ինչպէս և շատեր երկու զատ տնակներէ կը բաղկանան միեւնոյն պարտէզին մէջ, որուն մէջէն անոյշ ջրի առուակ մը կ'անցնի. ասոր վրայ նստարան շինուած է, վրան ալ որթատունկով գոցուած որ շատ զուարճալի է. պարտէզին մէջ ալ քանի մը նարնջի ծառեր կան։ Ամառ ատեն տեղւոյս բնակիչները շրջակայ գիւղերը ցրուած ըլլալով շատ բազմութիւն չգտնուիր, որով երկիրը բոլորովին ամայի բան մը կ'երեւայ. գիշերը տանիսներու և պարտիզաց մէջ եղած ննջարաններու (թահտաբօշ) մէջ կը ննջեն. որոց վրայ որթատունկով ծածկուած կ'ըլլայ, ինչու որ տուները քարաշէն են և օդ չեն առներ, արեւուն տաքութիւնն ալ կ'այրէ մինչեւ երեկոյ, ուստի տուներու մէջ ամառ ատեն քնանալ անկարելի կ'ըլլայ։ Մինչեւ նամակը գրած ատենս երկու հատ կանոնաւոր տուն տեսայ. կեցցեն Եւրոպացիք որ գէթ Մէրսինի մէջ կանոնաւոր շէնքերու ճաշակ տարածել սկսած են, որ հետզհետէ պիտի ընդհանրանայ։ Շուկային մէջ հին գմբէթաշէն խանութներ ալ կան և Մբսրը չարշըսիէն քիչ փոքր շուկայ մը։

Տեղացի ազգայինք մարդասէր և ազգային խնդրոց վրայ քիչ շատ զգայուն են, (և երեք հարիւր տունի չափ կան)։ Այսչափ բաւական համարելով վերջացընելէ յառաջ քանի մը խօսք ալ իմ վրայօք խօսիմ։

Ազնիւ եղբարք. ձեզմէ անջատուելէս ի վեր սրտիս անձկութիւնը չեմ կրնար բացատրել, դուք՝ որ գիտէք զգայուն բառին ճիշտ իմաստը, կրնաք վերահասու ըլլալ բոածիս. թէեւ մարդասէր, ազգասէր, բայց ընկերական կեանքերնին խորթ ըլլալով չունին այն զբաղթ ներդաշնակութիւնը որ կը տիրէ մեծ բարեկամութեանց մէջ. այս տեսակ ընկերութիւնը ակամայ կամօք պիտի նմանի վաճառականի մը բարեկամութեան որ շահախնդրութեան ազագաւ շատ բարեկամներ ունի, այլ ոչ համակարծիք։ Մենք ալ առ այժմ այս վիճակին մէջ կը գտնվինք. ազգային շահէ ստիպեալ. տար երկինք, որ ես սխալած ըլլամ և գտնեմ այնպիսի

անձինք որոց յարաբերութիւնը ինձ աչխոյժ և եռանդ և հայրենեաց ալ օգուտ մը մատակարարէր։

Ուրեմն հարկ չէ ըսել որ ձեր նամակները առանձնութեանս մէջ մեծ մխիթարութիւն պիտի ըլլան ինձ որոց սպասելով և ձեր սիրելութեան կրկնելով եղբայրական յարգանաց հաւաստիքս։

Մնամ...

Յ. Գ. Ե. Մ. Տ.

Այս նամակս ամեն բարեկամաց ուղղեալ լինելով հաճեցէք ամենուն ալ ցուցընել, յորոց զոմանս արդէն գիտէք և զոմանս յանուանէ յիշատակեմ, — Խօրասանճեան, Մ. Փափազեան Ա. Համամճեան, եւն.։ Խնայողական ընկերութեան անդամներուն ալ մասնաւոր բարեւ մատուցէք մեր կողմէն։ Յուլիս 9 Իզմիրէն նամակ մը ուղղեցի. ներփակեալ նամակն ալ մեր ընտանեացը հասցնել բարեհաճեցէք. այս նամակն ալ մեր հետ եղող Տիգրանին գրել տուի, ու ստորագրեցի, ժամանակ չըլլալուն համար։

1862 Յուլիս 19

յԱտանայ

Առ Յարգամեծար Գէորգ աղա Զարդարեան

Յարգապատիւ Տեարք,

Այսօր երկու օր է որ Ատանայ կը գտնուինք և եթէ յաջողի Յուլիս 25երորդ օր ճամբայ պիտի ելլենք 'ի Հաճըն. այս ճամբան թէև երկիւղալի ըստ տեղւոյն բայց մեր հետ տեղացւոցմէ քանի մը անձինք ըլլալով կասկած մը չունինք. միայն Տարսոնի մէջ լուր մը առինք որ բաւական մտատանջութիւն պատճառեց մեզ, որպէս թէ Գրիգոր Վարդապետը Պօլսոյ մէջ թագաւորին աղերսագիր տուած ըլլայ Գօզանի պէյին հարստահարութեանցը համար, և թէ պէյը զասի լսելով չատ նեղացած ըլլայ։

Այս համբաւը ա՛յնչափ ծանրակչիռ է որչափ որ ծանրակչիռ է պէյին համար այս կողմերէն Վարդապետի մը Պօլիս երթալը և հոնտեղէն վարժապետի անունով մէկուն իւր հետ բերելը. թէև ասի ոչինչ բան մը կ'երեւայ այլ երկրին վիճակը մօտէն գիտցող և տեղացւոց հետ ուղղակի տեսութիւն ընող մէկը աղէկ կ'իմանայ այս համբաւոյն կչիռը, և այն ալ այնպիսի երկրի մը մէջ որ ամեն բռնաբարութիւն անպատիժ կը մնայ կամ այնպէս կը կարծուի։ Այս Գօզանի պէյին խորամանկ բարբարոսութեանցը մասին չատ բան իմացայ զոր յառաջ չէի կրնար գիտնալ, լսածնուս նայելով Հայաստանի և ոչ մէկ կողմը այս տեսակ բռնաբարութիւն կ'ըլլայ ինչպէս հոս. ուստի այս համբաւոյն վրայ պէտք եղաւ խորհիլ, և թէ որ կարելի է հոս տեղէն ներկայացման թուղթ մը առնել ուղղեալ առ Գօզանի պէյն. այս մասին Շահպազեան Նազարէթ աղայի հետ խօսիլ աղէկ թուեցաւ ինձ. կը յուսամ որ զգուչութեամբ հնարք մը պիտի գտնենք։ Գրիգոր Վարդապետի միտքը սա է որ եթէ չըլլայ, ինքը մնալով զմեզ Տէր Սարգիս քա՛անային հետ պիտի զրկէ. վասն զի իրեն դուրսը մնալը Գօզանի պէյին երկիւղ պատճառելով մեզի ալ վնաս մը չկրնար հասցնել։ Այս մասին ձեր մեծապատուութեան մէկ որոշումը յառաջիկայ բօսթայով առնել կը յուսամ։

Քաղքիս մէջ ալ վէճ կայ ազգային գործոց համար. առաջնորդը Յովհաննէս Եպիսկոպոս և իշխանները մէկ կողմ ու ժողովուրդը միւս կողմն են. հասարակաց իրաւանց հաստատութեանը համար Սսոյ Ս. Կաթողիկոսէն ալ կոնդակ մը եկած է որով տեղւոյս քաղաքական մեճլիսին համար ժողովուրդին ընտրած մէկ անձը (Պէզիրճեան հաճի Գէորգ աղայն) կը հաստատէ. միանգամայն ամէն կարգի հանաքներէն գաւառական ժողովի մը կազմութիւնը կը պատուիրէ, որք եկեղեցեաց չէնքին և կամարին և դպրոցաց հոգ պիտի տանին, կոնդակին մէջ Ազգային Սահմանադրութեան վրայ ալ գովեստիւ կը խօսուի։ Այս վէճերուն վրայ Շահպազեան Նազարէթ աղայն ալ բաւական ազդեցութիւն ունի. ինքը յառաջադէմ մասին հետ է, այլ միանգամայն ծանր չարժելու և խոհեմութեամբ գործելու կը յորդորէ զժողովուրդը. մեր հոստեղ ժամանած ատեն չատ սիրալիր ընդունելութիւն ըրին երկրացիք։ Չօրպաճեան հաճի Յովհաննէս աղայն որ իւր նահապետական հիւրասիրութեամբը իւր տունը ընկալաւ զմեզ, մասնաւորապէս կը բարեւէ զաօքթօր Յ. Շիչմանեանը։ Այս մարդուն հիւրասիրութիւնը և ազգասիրութիւնը չատ գովելի է, և բոլոր քաղաքացւոց կողմանէ հռչակուած. մենք ալ ինքզինքնիս երախտապարտ խոստովանելով այս ծերունի հիւրընկալ անձին, կը վերջացնենք գրութիւննիս։

Մնալով...

Ե. Մ. Տ.

Յ. Գ.

Նախընթաց նամակին մէջ յիշված արձանագրութեանը համար ըսինք թէ հին եկեղեցւոյն ներքևէն ելեր է, սակայն յետոյ ստուգեցինք

որ Նեմրուն (Լամբրոն) ըսված տեղէն են (քաղքիս հիւսիսային կողմը 8-9 ժամ հեռու)։ Տարսոնի մէջ քիլիսէ կամ կեավուր ճամիսի բսված մզկիթը պտըտեցանք, որ երբեմն Ս. Սոփիայ անունով հայոց եկեղեցին է. ասոր մէջ բնաւ փոփոխութիւն չէ եղած. պատերն ալ ծեփած չէ, ու աղտոտ, հարաւային կողմի պահարանին դուռը որուն երեսը դէպ ի արևելքը, վրան երկու տող հայերէն գիր կար զոր օրինակեցի, միւս կողմին գիրը բոլորովին եղծուած լինելով անհնար էր ընթեռնուլը, ահա ասոր օրինակը։

ԱՅՍ ԴՈՒՌՆ ՏՆՆ. Է ԱՐԴԱՐՈՑ, ԵՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆ ԵՐԿՐԱՒՆՈՑ ՊԱՀԵԱ ԶՍԱ ԷՇԵՄՔ ՀԱՅՈՑ ԼԵՐ ՔԱՒԻՉ ՆԱԽՆԻ ԳՈՐԾՈՑ

այս դուռն տունն է արդարոց, և բնակարան երկրայնոց. պահեա զսա... հայոց լեր քաւիչ... գործոց։

(Ծանօթութիւնք)

(Այս նամակիս հետ մասնաւոր յաւելուածով մը յիշատակված է քաղքիս ազգայնոց դէճերուն չարունակութիւնը Պէզիրճեանի Ժողովէն հանուիլը ու բանտ տարվելով նոյն գիշերը Անգգիոյ հիւպատոսի միջնորդութեամբ ազատուիլը են. և նաև Ուլնիոյ Կէրիմէն գիւղին մէջ պատահած անցքը և Մարաչու կուսակալին Ուլնիոյ վրայ երթալու պատրաստութիւնը, զորս քաղքիս կուսակալին մասնաւոր սուրհանդակով մը հաղորդուած էր Մարաչու կուսակալին կողմէն։)

Այս երկու նամակին պատասխանը առած ենք ի Պօլսոյ 1862 օգոստոս 7. ստորագրեալ Ծ. Մուշեղեան։

Հասցէն, ԵՂԻԱ. Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ,

Ի Հաճըն

Առ Մեծարգոյ Կարապետ աղա Պալթաեան

'Ի Տարսոն

1862 Յուլիս 24

Ատանայ

Յարգամեծար աղա.

Թէև միայն քանի մը օր տեսութիւն կրցանք ընել, սակայն ձեր ազնիւ սիրտն ու ազգասիրութիւնը աղէկ գիտնալով կը համարձակիմ այսօր առաջին գրոյս հետ աշխատութիւն մ'ալ առաջարկել ձեզ յանուն բարեկամութեան, որով կ'աղաչեմ որ գրութեանս մէջ ներփակեալ նամակը իւր տեղը հասցընել և մեր բարեկամաց մասնաւոր բարեւ մատուցանել բարեհաճիք։ Մեզմէ կ'ուզէիք իմանալ մեր բարեկամներէն մէկ քանիին անունները որպէս զի հետերնին տեսնըվիք. ահաւասիկ մէկ քանիները կը նշանակեմ. Մեղու հանդէսի խմբագիր, Պ. Յ. Սվաճեան, Միւնատիի խմբագիր, Պ. Կ. Փանոսեան, չարսուն Բէրտահճըլար փողոցը Սահակ, Յարութիւն և Աբրահամ աղայք Ղազարոսեան, ուզուն չարսըն Խազմաճիներուն մէջ Օրթագիւղցի Գօլանճեան եազմաճի Յովհաննէս աղայն եւն.։

Ատանայի մէջ ձեր ըսած Զօրպաճի օղլու հաճի Յարութիւն աղայն զմեզ իւր տունը ընդունեց, ուր կեցանք մինչև ցայսօր, որն որ ձեզի ալ բարև կ'ընէ. ես ալ իմ կողմանէս մասնաւորապէս բարեւելով զձեր ազնուութիւնը,

Մնամ...

Ե. Մ. Տ։

1864 Յուլիս 24

Ատանայ

Առ.....

Հաւատարիմ Բարեկամք.

Այսօր՝ Յուլիս 24 Ատանայէն դէպ 'ի Սիս և անտի 'ի Հաճըն պիտի մեկնինք։ Երկրիս արդի հանգամանքը ծանրացած են Ուլնիոյ կռւոյն և գլխաւորապէս Գօղանի պէյին Գրիգոր վարդապետին հետ ունեցած թշնամանաց համար. Վարդապետը առ այժմ ոտիպուեցաւ հոս մնալ կամ դարձեալ Պոլիս և մինչև անդամ Եւրոպայ երթալ, զի ասոր Հաճընէ դուրսը մնալը բռնաւորներուն երկիւղ կը պատճառէ։ Ասոնց խորամանկ բարբարոսութեանը մասին դէպք մը պատմեմ որ տեղւոյս Բողոքական Պատուելին պատմեց. այս պէյէրէն մէկը երկու անձի մահու չափ թշնամութիւն ունենալով և զանոնք մեռցնել ուզելով որոց վերջինը իւր ծառայութեանը մէջ գտնուող տաճիկ մ'է եղեր, կը հրամայէ ասոր որ առթիւ մը զմիւսը սպաննէ. ինքն ալ հացկերոյթի մը հրաւիրելով զառաջինը, չատ պատուելէ յետոյ քանի մը ընծաներ ալ կուտայ։ Քանի մը օր յետոյ իւր ծառան ալ ըստ իւր առած հրահանգին առթիւ մը կ'ըսպաննէ զանի. այս լուրը լսվելուն պէս պէյը իւր խորամանկութիւնը պատրուակելու համար մեծ ցաւ կը ցուցընէ և կը հրամայէ որ անմիջապէս մարդասպանը գտնուի ու մահուան դատապարտուի, ասով որպէս թէ արդարութիւն ըրած երեւնալով իւր նպատակը յառաջ կը տանի որ էր

երկուքն ալ մեռցնել։ Այս տեսակ բաներ շատերը չգիտեն և իրաւունք կուտան պէյին իբր արդարասէր մարդ, սակայն ուշադիր անձինք որք մօտերս այն կողմերը ճամբորդութիւն ըրին քիչ շատ իմացան և պիտի իմանան. այս պատճառաւ է որ այս կողմերէն մէկուն դուրս ելլելը և դուրսէն մանաւանդ Պօլսէն այս կողմերը եկողներուն աղէկ աչքով չեն նայիր այս թէ Տաճիկ և թէ Հայ բռնաւորները. այլ գլխաւորապէս երկրէն դուրս մէկուն ելլելը չեն ուզեր որպէս զի ուրիշ տեղեր պաշտպանութիւն չգտնեն։

Մեզի համար թէև Պօլսէն ու Ատանայէն զօրաւոր պաշտպանութիւններ և ապահովութեան իղձեր ուղղուեցան առ Գօզանի պէյն և առ Ս. առաջնորդն, սակայն վերոյիշեալ դէպքերը և նմաններն ալ հաւանական է որ պատահին։ Այս ծանր պարագայները գիտնալով և Գրիգոր Վարդապետին ալ չգալուն համար առանձնակի ճանապարհ չելլելով կրնայի ետ դառնալ կամ հոս մնալ, այլ հայրենասիրութիւնը խոհեմութեան յաղթելով ահա ճամբայ կ'ելլեմ։ Սիրելի եղբարք, այս նամակը մեր ընտանեաց չցուցնելով միայն մեր գաղտնապահ բարեկամաց յայտնեցէք, և գիտցէք որ եթէ դաւադրութիւն մը ըլլայ որ լսածնուս նայելով հաւանական է, վրէժխնդրութիւնը հայ երիտասարդութեան կը յանձնեմ, և ձեզմէ միայն երկու բան կը խնդրեմ, նախ իմ ընտանիքս մխիթարէք ըստ կարեաց, երկրորդ իմ յիշատակս չմոռնաք։ Այս հաւանական դիժբաղդութեան մասին այսչափ գրելով, Ատանայի կամուրջին վրայէն միւս անգամ իմ հրաժեշտս առ ձեզ մատուցանելով կը մեկնիմ, յանձնելով զիս և զձեզ Աստուծոյ և յուսամ որ վերին նախախնամութիւնը կ'ազատէ 'ի փորձանաց և կ'արժանացնէ զմեզ վերստին տեսութեան գուցէ 'ի գիրկ հայրենեաց. ապրեցէք սիրելիք. ինչպէ։ հաճոյ է Աստուծոյ և հայրենեաց...։ Այս տողերը 'ի տխրութենէ սրտի գրեցի առ ձեզ դառնութեամբ. զի քանի որ չունչ ունիմ 'ի ռընգունս եթէ ոչ անձամբ գէթ սրտով ձեր մէջ ներկայ եմ, և ամեն կերպով ձեր բարելաւութեանը կը ցանկամ։ Մնալով... Ե. Մ. Տ. Յ. Գ. Այն անձին այս կողմերը գալը ու դառնալը կը լսենք, չենք գիտեր ո՞ւր գացած է։

Տնտեսեան հազիւ տարի մը պաշտօն վարելէ վերջ 1863 Յուլիս 18ին կը վերադառնայ Պոլիս իր անձնական արժանաւորութեանը և բարի վարուցը մասին վկայագիր մը ստանալով Պետրոս Արք. եպիսկոպոսի և չորս երեսփոխան աղաներու ստորագրութեամբ։

1864 Սեպտ. 18ին Պօղոս Պատրիարքի օրով եկեղեցական ժամերգութեանց կանոնաւորութեամբ երգուելուն համար Կրօնական Ժողովը կ'որոշէ երաժիշտներէ յանձնաժողով մը կազմել որուն կ'անդամակցի նաև Տնտեսեան։ Սոյն յանձնաժողովի նպատակն էր.

1. Մեր նախնիքներէն մեզի աւանդուած շարականներու և երգերու բուն եղանակներուն վրայ հաւատարիմ և զգուշաւոր քննութիւն ընել։

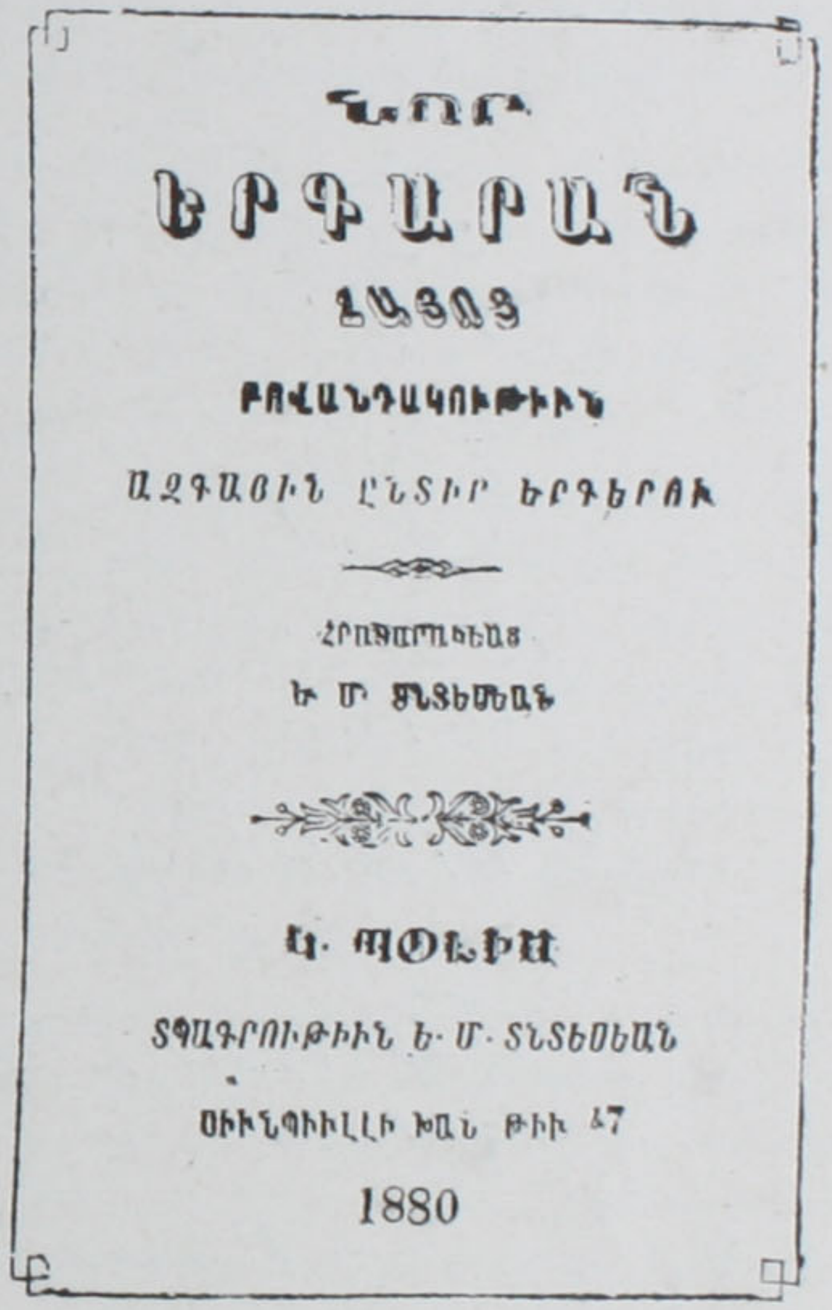
ՆՈՐ
ԵՐԳԱՐԱՆ
ՀԱՅՈՑ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆՏԻՐ ԵՐԳԵՐՈՒ
ՀՐԱՊԱՐԱԿԵԱՑ
Ե. Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ
Կ. ՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ե. Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ
ՍԻՒՆՊԻՒԼԼԻ ԽԱՆ ԹԻՒ 47
1880

267.— ՏՆՏԵՍԵԱՆԻ ԵՐԳԱՐԱՆԸ

2. Ամէն տեղ միօրինակ երգել և ըստ նախնեաց պարզ ու գեղեցիկ։

3. Ջանալ որ խիստ երկար չըլլան երգեցողութիւնք։

4. Լուր օրերու և կիրակիներու ժամասացութիւնք տարբեր ըլլան՝ կանոնաւոր յորդորութեամբ։

5. Աշխատիլ զանոնք կանոնաւոր ձայնագրութեամբ գրելու որպէս զի չկորսուին։

Տնտեսեան այդ միջոցին կ'երեւայ աւելի գաղափարակից էր ընդունելու և տարածելու եւրոպական ձայնագրութեան դրութիւնը, որով նոյն թուականին կը հրատարակէ բովանդակու-

բաղմաթիւ կարևոր գրքեր ինչպէս Թորոս Աղբար, Մանանայ, Գրոց բրոց, Հրաւիրակ, և ըն.։

1873ին կազմուած երաժշտական յանձնաժողովին անդամ և ատենապետ կ'ընտրուի և կը պատրաստէ հայկական խազերով ձայնագրուած չարական մը որ 3 տարուոյ չարաչար աշխատութեամբ և տարիներու ուսումնասիրութեամբ հազիւ կը յաջողի երևան բերել և դրեթէ նոյնութեամբ կը վաւերացուի նոյն յանձնաժողովին անդամ և ատենապետ կ'ընտրուի և կը պատրաստէ հայկական խազերով ձայնագրուած չարական մը որ 3 տարուոյ չարաչար աշխատութեամբ և տարիներու ուսումնասիրութեամբ հազիւ կը յաջողի երևան բերել և դրեթէ նոյնութեամբ կը վաւերացուի նոյն յանձնաժողովին

268—. ՏԱՂ ԽԱԶԻ ՁԵՌԱԳԻՐ ՏՆՏԵՍԵԱՆ Ի

բաղմաթիւ կարևոր գրքեր ինչպէս Թորոս Աղբար, Մանանայ, Գրոց բրոց, Հրաւիրակ, և ըն.։

1873ին կազմուած երաժշտական յանձնաժողովին անդամ և ատենապետ կ'ընտրուի և կը պատրաստէ հայկական խազերով ձայնագրուած չարական մը որ 3 տարուոյ չարաչար աշխատութեամբ և տարիներու ուսումնասիրութեամբ հազիւ կը յաջողի երևան բերել և դրեթէ նոյնութեամբ կը վաւերացուի նոյն յանձնաժողովին անդամ և ատենապետ կ'ընտրուի և կը պատրաստէ հայկական խազերով ձայնագրուած չարական մը որ 3 տարուոյ չարաչար աշխատութեամբ և տարիներու ուսումնասիրութեամբ հազիւ կը յաջողի երևան բերել և դրեթէ նոյնութեամբ կը վաւերացուի նոյն յանձնաժողովին

բիւև ևուագաց Հայ Եկեղեցւոյ անուն գիրքը եւրոպական ձայնագրութեամբ։

1865ին առաջին անգամ ըլլալով կ'ուղևորի դէպ ի Երուսաղէմ իբր անօրէն և ուսուցիչ ձայնագրութեան վանքին ժառանգաւորաց վարժարանին՝ ուրկէ տարի մը վերջ կը վերադառնայ. իսկ 1867ին կրկին կը ստանձնէ նոյն պաշտօնները, ինչպէս նաև վանքին տպարանին հսկողութեան պաշտօնը։ Այդ միջոցին կը հրատա-

(Յառաջիկայ)

ժողովին անդամ և ատենապետ կ'ընտրուի և կը պատրաստէ հայկական խազերով ձայնագրուած չարական մը որ 3 տարուոյ չարաչար աշխատութեամբ և տարիներու ուսումնասիրութեամբ հազիւ կը յաջողի երևան բերել և դրեթէ նոյնութեամբ կը վաւերացուի նոյն յանձնաժողովին

268—. ՏԱՂ ԽԱԶԻ ՁԵՌԱԳԻՐ ՏՆՏԵՍԵԱՆ Ի

բաղմաթիւ կարևոր գրքեր ինչպէս Թորոս Աղբար, Մանանայ, Գրոց բրոց, Հրաւիրակ, և ըն.։

1873ին կազմուած երաժշտական յանձնաժողովին անդամ և ատենապետ կ'ընտրուի և կը պատրաստէ հայկական խազերով ձայնագրուած չարական մը որ 3 տարուոյ չարաչար աշխատութեամբ և տարիներու ուսումնասիրութեամբ հազիւ կը յաջողի երևան բերել և դրեթէ նոյնութեամբ կը վաւերացուի նոյն յանձնաժողովին անդամ և ատենապետ կ'ընտրուի և կը պատրաստէ հայկական խազերով ձայնագրուած չարական մը որ 3 տարուոյ չարաչար աշխատութեամբ և տարիներու ուսումնասիրութեամբ հազիւ կը յաջողի երևան բերել և դրեթէ նոյնութեամբ կը վաւերացուի նոյն յանձնաժողովին

բաղմաթիւ կարևոր գրքեր ինչպէս Թորոս Աղբար, Մանանայ, Գրոց բրոց, Հրաւիրակ, և ըն.։

1873ին կազմուած երաժշտական յանձնաժողովին անդամ և ատենապետ կ'ընտրուի և կը պատրաստէ հայկական խազերով ձայնագրուած չարական մը որ 3 տարուոյ չարաչար աշխատութեամբ և տարիներու ուսումնասիրութեամբ հազիւ կը յաջողի երևան բերել և դրեթէ նոյնութեամբ կը վաւերացուի նոյն յանձնաժողովին

268—. ՏԱՂ ԽԱԶԻ ՁԵՌԱԳԻՐ ՏՆՏԵՍԵԱՆ Ի

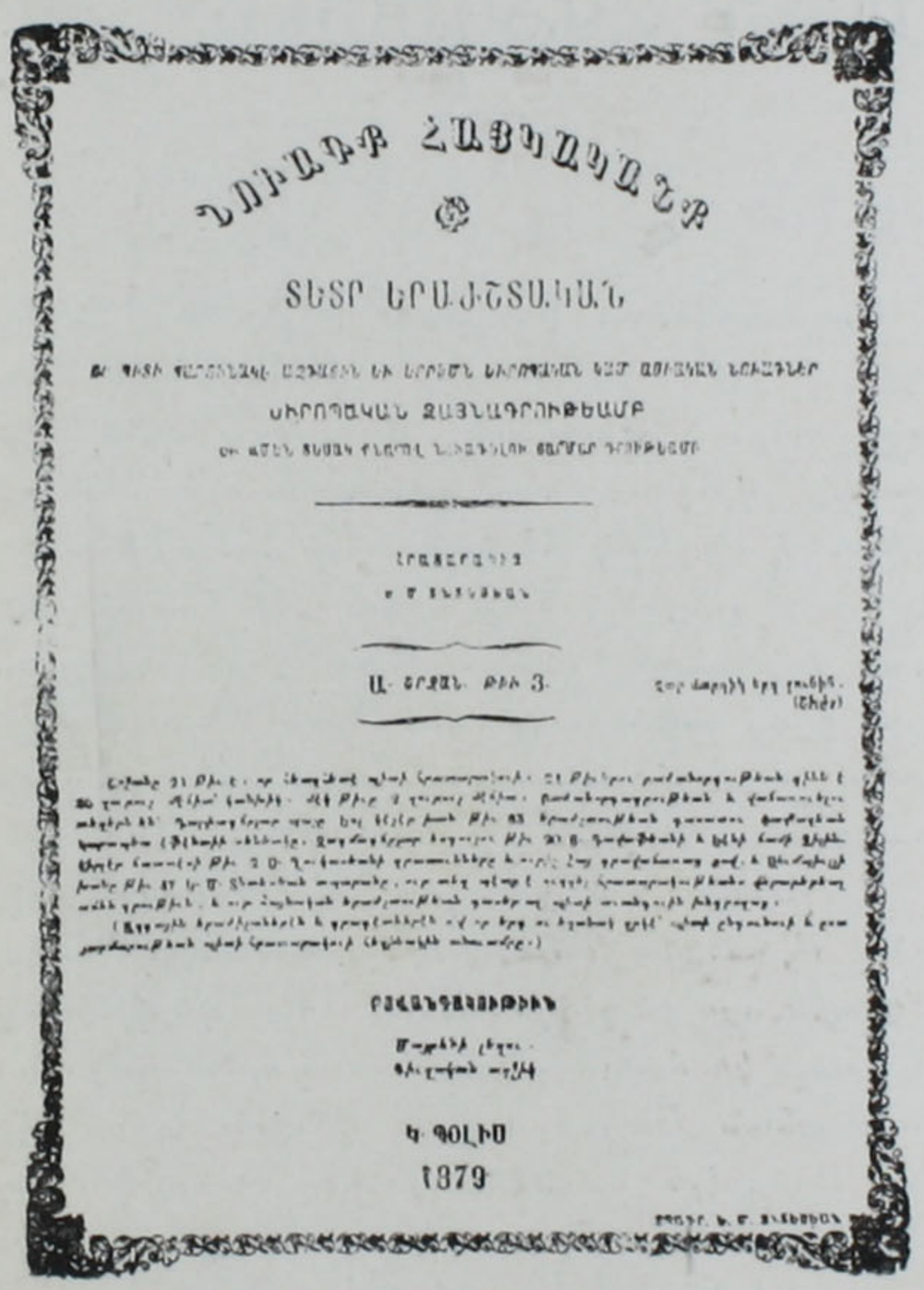
ՆՈՒԱԳԻՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆԻՔ

ՏԵՏՐ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

ՍԻՐՈՊԱԿԱՆ ՁԱՅՆԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

Ա. ԵՐՋԱՆ. ԹԻՒ 3.

ԲՈՒԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ի. ՊՕԼԻՍ

1879

269.— ՆՈՒԱԳԻՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆԻՔ

ուսուցիչ կ'ըլլայ և նաև իրր կրօնագիտութեան դասատու կը վաւերացուի Կրօնական Ժողովէն։ Այդ միջոցին կը հրատարակէ Վարժութիւն Զայնաւոր Մանկանց դասագիրքը։

1879ին Զմիւռնիայէն Մելքիսեդեկ Եպսկ. ուղած է որպէս զի Տնտեսեան Իզմիր երթայ ուսուցչութեան պաչտօնով. «Գատըգիւղի թաղականաց համար դիւրին է այդտեղ որևիցէ դասատու գտնել, բայց գիտէք որ մեզ համար դժուարին է, քանիներ եկած իրր երգիչ պաչտօն վարած են և անցած են Իզմիրէն, բայց վատ անուն մը թողած. կը սոսկանք անծանօթ մարդ բերելէ և այս պատճառաւ է որ զձեզ կը հրաւիրենք, ըստ որում զձեզ կը ճանաչենք» կը գրէ Մուրատեանց Սրբազան. սակայն Տնտեսեան կը մերժէ Զմիւռնիոյ Առաջնորդին առաջարկը և կը մնայ Պոլիս։

1880ին իր տպարանէն (Սիւմպիւլլիւ խան թ. 47) կը հրատարակէ Նոր Երգարան Հայոց անունով հայ երգերու խնամոտ հաւաքածոյ մը։ Նաև կը սկսի պարբերաբար հրատարակել Նուազք Հայկականք անունով ազգային երգերու եւրոպական ձայնագրուած պարբերական թերթեր որոնցմէ 14 թիւ միայն կը հրատարակուի (Թ. 269)։

Այս միջոցներուն կը վարէ արհեստից վարժարանին ձուլարանին և տպարանին տեսչութեան պաչտօնը և ընկերակցութեամբ Ս. Տամատեանի կը ջանայ ստանալ օրաթերթի մը արտօնութիւնը որ սակայն չի յաջողիր։

Ռուսական-թրքական պատերազմը վերջացած և արդէն մէկ քանի տարիներ անցած էին երբ բռնապետական կծու քամին սկսաւ փչել խեղճ հայութեան երեսին որ երկու բան միայն ունէր զուլումի չրջաններուն այդ սկզբնաւորութեան միջոցին՝ բռնապետին տրամադրութեան տակ դնելու համար, իր գրականութիւնը ու իր արիւնը։

Հայկական երգերը նախակարապետը եղան հալածանքի առաջին ալաքները իրենց վրայ հրաւիրող ու երկու երգարաններու հրատարակիչները, Յ. Գավաֆեան ու Ե. Տնտեսեան, հետապնդուեցան կառավարութենէն, Գավաֆեան յաջողեցաւ ժամանակին փախչիլ դէպ ի Յունաստան, իսկ հէք Տնտեսեան ձերբակալուելով առաջնորդուեցաւ բանտ՝ 1881ի սկիզբները։

Եռամսեայ բանտարկութենէ յետոյ, խեղճ Տնտեսեան բանտի աղտոտ մթնոլորտէն թունաւորուած՝ ժանտատենդէ կը վարակուի ու հակառակ եղած պաչտօնական դիմումներու որպէս զի փոխադրուի Ազգ. Հիւանդանոց, կարելի չըլլար, և կը փոխադրեն զինքը Կեդրոնական բանտի հիւանդանոցը, ուր քիչ օրէն՝ 1881 Ապրիլ 23ին կը փչէ իր վերջին չունչը։

Հակառակ Ներսէս Պատրիարքի հրամանին որպէս զի յուղարկաւորութիւնը տեղի ունենայ առանց պաչտօնական հանդամանքի և խիստ անչուք կերպով, ընդհակառակը ժողովրդեան

հոծ բազմութիւն մը ինքնաբերաբար փառաւոր ու հանդիսաւոր ցոյցերով յուզարկաւորութիւն մը կ'ընէ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ և մարմինը կը փոխադրուի Պալըգլը։

Աղբիւրներ.—Զայնագրուած Հայկական Երգարան էջ 80-81.—Տեղեկութիւններ Լեւոն Տրնտեսեանէ.— Նամակներ Հիւրմիւզէ, Տիւլօրիյէէ, Պապա Համբարձումէ:

Մ. ԱՌԱՔԷԼ ՏԱՏ ԱՄԻՐԱՅ ԶԱՏԱՅԵԱՆ

1753--1812

Օսմանեան տէրութեան առաջին արքունի վառօդապետը եղած է Տատ Ամիրա որ ծնած է 1753 դեկտեմբեր 20ին Ակնայ Կամարակապ դիւղը։ Մանուկ հասակին կորսնցուց իր հայրը Նիկողոս Ամիրա որ մեռաւ Պօլսոյ մէջ, և մօրը խնամքովը մեծցաւ և իր պատանեկութեան ատենէն ցոյց տուաւ իր հանճարեղ ըլլալը, 18 տարեկան էր երբ ամուսնացաւ և Պօլիս եկաւ իր հօրմէն մնացած ժառանգը առնելու իր հօրեղբօր Սիմօն Ամիրայէն, որ իր հօրը հետ ընկերովի սեղանաւորութիւն կ'ընէին, այդ հաշիւները Մուրատ և Երկանեան Յարութիւն ամիրաները քննելով իրեն մնաց ագարակ մը և երկու սենեակ, որոնք վաճառելով Տատ դարձաւ հայրենիք, ուսկից իր մօրը հետ Երուսաղէմ գնաց և վերադարձին քանի մը հատ ջրաղաց շինեց իր հայրենակիցներուն համար։

Այդ ժամանակ մահտեսի Տատ կարօտ վիճակի մէջ էր և ոստայնանկութեամբ կ'ապրէր, ետքն ալ ժամագործութեան սկսաւ, որ ինքնիրեն սորված էր, չը կրնալով ապրուստը ճարել նորէն Պօլիս եկաւ, և Երկանեան Յարութիւն ամիրայի հրամանաւ Ակն գնաց ճամբաներ և կամուրջ շինելու համար. ի գլուխ հանելով սոյն գործը վերադարձաւ Պօլիս երրորդ անգամ 1787ին և սեղանաւորութեան սկսաւ Ունգաբանի մէջ. հիւանդանալով 9 ամիս պառկեցաւ երբ սեղանաւորութիւնը թողած և Փայտ բսուած աղօրիքի ընկերութեան մէջ մտած էր։

Այս ատենները Սուլթան Սէլիմ Գ. ուզեց Պօլսոյ մէջ կանոնաւոր վառօդարան մը հա տատել, ֆրանսացի մը խոստացեր էր վառօդը դիւրութեամբ պատրաստելու համար ճախարակ մը շինել Այստէֆանօսի վառօդարանին մէջ, բայց լմնցնելէ ետք երկու ձի կարող չէին եղած դարձնելու ուստի երկու ջորի կապեցին, ասոր վրայ ճախարակը կոտրեցաւ, մինչև այն ատեն այդ վառօդարանը սուզ կ'արտադրէր վառօդը և Եէնիչէրի զօրքերու ձեռքն էր։

Սուլթանը բարկանալով այս եղածէն, կը կանչէ Արտաքին Գործոց պաշտօնատարը Բաշիտ էֆէնտին այս խնդրոյն համար։ Այս վերջինն ալ որ Տատը կը ճանչնար՝ իր ժամագործը ըլլալուն, Կիւլլապեան Յակոբ աղայի միջոցաւ լուր կը ղրկէ Առաքէլի որ թէև հիւանդ բայց կուգայ և ճախարակին պակասութիւնը հասկնալով կը կարգադրէ և կ'սկսի բանեցնել զայն։

Այն ատեն Ռաշիտ էֆ. կը քաջալերէ զայն և կը հրամայէ նոր ճախարակ մրն ալ շինել որ կ'աւարտի 1794ին։ Սուլթանը օր մը կ'երթայ տեսնել և շատ կը հաւնի ու կը հրամայէ որ իր դէմը բերեն Տատ ամիրան որու կը հրամայէ Ազատլրի վառօդարանին ջրով դարձող մեքենայի մը շինութիւնն, խոստանալով ոչ միայն վառօդապետութեան պաշտօնն ալ տալ, այլ և նուէրներէ զատ հարկէ և մաքսէ ազատ ըլլալու արտօնութիւն ալ տալ։ (Ճիշտ Գրիգոր ամիրայ Պալեանի արուած հրովարտակին պէս)։

Տատ՝ երբ Ազատլրի մեքենան կ'աւարտէ, Սուլթանը տեսնելու կ'երթայ. նոյն օրը 17

յունիս 1795 իրեն կը տրուի վառօդապետութեան պաշտօնը։

Ֆրանսացի Ֆրանչէսքօ նախանձելով ուզեց դաւ նիւթել Տատ ամիրայի դէմ, բայց Սուլթանը կռահելով երկու գործարաններուն վառօդն ալ փորձել տուաւ որոնցմէ Տատի չինած վառօդը գերազանց ըլլալուն. Ֆրանսացին վռնտուեցաւ վառօդարանէն։

Մահտեսի Տատ քանի մը տարի ետք, ուրիշ վառօդի նիւթերը դիւրութեամբ արտադրելու մեքենայ մ'ալ հնարեց։ Այս մեքենան 4 գործ մէկէն կը տեսնէր, այսինքն վառօդի զանգուածը կը մանրէր, կը մաղէր ու ածուխը ծեծելով կը մաղէր։

Ինք հնարամիտ մարդ, անուաւոր նաւակ մ'ալ չինեց, որուն անիւները հիմակուան չոգենաւներու անիւներուն նման էին։ Սոյն նաւը մարդ մը դարձնելով արագ արագ կ'երթար անվտանգ և երեք թիով նաւակէ մը աւելի արագ կը քալէր։ Ծովակալ Հիւսէյին փաշա այս նաւը տեսնելով, արքունի նաւերու յատակը ժողվուած ջրերը հանելու հնարք մը գտնելու առաջարկը ըրաւ, ան ալ ջրհան մը չինեց որով քիչ ատենէն այդ ջուրերը ծովը կը թափէր։

1800ին նոյն փաշային հրամանաւ մեքենայ մըն ալ չինեց, երկար գերանները սղոցելով չուտով տախտակ չինելու և 1802ին ալ Սիլինտրը ըսուած գործիքը հնարեց որ պղինձը տափակցնելով տախտակ կ'ընէր արքունի նաւերուն տակը պատելու համար։ Այս գործիքը Անգլիացի մը տեսնելով պնդած է թէ անպատճառ Անգլիաէն բերուած է։ Յիշեալ երկու մեքենաներն ալ գործածուեցան նաւարանի մէջ մինչև Սուլթան Մահմուտի ժամանակ, որուն օրով չոգեշարժ մեքենաները հաստատուեցան։

Չուխայ գործելու համար 5 հատ գործիք (թէզկեահ) չինեց և այն աստիճան ընտիր չուխայ արտադրեց որ Սուլթան Սէլիմ իր արուեստագէտ ծառան քաջալերելու համար, անոր չինած չուխայէն վերարկու հագնելով գնաց Ազատլը 1805ին, թէ տեսնելու համար չուխային գործուիլը և թէ այն մեքենան որ չինուած էր թնդանօթները ծակելու և յղկելու համար։

Սուլթանը գոհ մնալով հրամայեց Չուխայի նոր գործարան մը հաստատել, բայց գահէն վար առնուելով այդ խոստմունքն ալ չգործադրուեցաւ։

Սուլթան Մահմուտի ժամանակ Հաստէ անունով գործիք մը պատրաստեց որ ոսկի և արծաթ գաւազանները կը տափակցնէր. այդ գործիքը, իր մահուանէ ետք իր զաւկին Սիմօն ամիրա Տատի ձեռքով աւելի կատարելագործուելով գործածուած է Տիւզեան ամիրաներու միջոցաւ։

1810ին Պարսից Շահը լսելով Տատի ճարտարութիւնը հրաւիրեց զինք Պարսկաստան որպէս զի օգտուի անկէ, բայց Սուլթանը նկատելով այդ հնարիմաց Հայուն կարեւորութիւնը չը թողուց, այլ արտօնեց Պարսից Շահը որ գործաւորներ զրկէ ուսումնասիրելու համար Տատի չինած մեքենաները։

Ազգասէր և ողորմած էր և փափաքող էր Հայ և Հայ Կաթոլիկներու միութեան և այս մասին Պատրիարքական հրամանաւ քանիցս ժողովներ բրած են մասնակցութեամբ Տիւզեան ամիրաներուն, սակայն Յովհաննէս չէլէպի Տիւզեանի մահուամբ և Տէրութենէն ալ «հիմայ ժամանակը չէ» ըսուելովը այդ գաղափարը յետաձգուած է։

Մեռած է 1812 օգոստոս 31ին Ազատլըի մէջ և թաղուած Օրթագիւղի գերեզմանատունը։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Բազմավէպ 1849 թիւ Ա.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՄՈՒՐՃԵԱՆ ՏԷՐՈՅԵՆՑ

1801--1888

Յովհաննէս Զամուրճեան Տէրոյենց ծնած է 1801 Օգոստոս 8ին Պրուսայի մէջ, իր նախնական ուսումը ստացաւ տեղւոյն ազգ. վարժարանին մէջ՝ Գարագօչ Պօղոս եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով, ապա երթեւեկելով Իտալական հիւպատոսարանն ինքնաշխատութեամբ ուսաւ Իտալերէն, ինչպէս նաև Յունարէն, Լատիներէն, Գերմաներէն, Արաբերէն ու Պարսկերէն լեզուները յաճախելով հանդերձ հմուտ օտար գիտուններու քով։

270.—ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐՈՅԵՆՑ

Ապա անցաւ Արմաչի վանքը ուր ուսաւ Ստեփաննոս Ազաւնի և Պօղոս Թաքթաքեան վարդապետներէն (ապա պատրիարք) և աւելի հմտացաւ նախնեաց ժատենագրութեանցն ու աստուածաբանական գիտութեանց։ Քիչ ետք վերադարձաւ Պրուսա և հոն սկսաւ դասախօսել։ Վերջապէս 1828ին առաջին անգամն ըլլալով եկաւ Պոլիս արեւելեան անչուք հանդերձով ու գրական վիճաբանութեան մը առթիւ ցուցուց իր իմացական բացառիկ կորովն ու հմտութիւնն։ Իբրև թարգման ծառայեց նախ Պոլսոյ մէջ Խիւորէվ Մէհմէտ փաչայի քով։

Սկիւտարի ճեմարանին մէջ դասախօսեց մինչև 1841 և հասցուց 3—4 նշանաւոր աշակերտներ՝ Արսլանեան Ստեփան փաչա, Մ. Թօքաթեան, Հիւնքեարպէյէնտեան Տ. Յովհ. քհ. և Միսաքեան։

Ճեմարանին փակումէն ետք 3-4 տարի մասնաւոր դասախօսութեամբ և գրքերու հրատարակութեամբ զբաղեցաւ, հրատարակեց 4 հատոր Ճոյայի Քաղաքավարութիւնը, հնախօսութիւն մը և հաղորդութեան ու մկրտութեան վրայ 4 հմտալից տետրակներ, այդ միջոցին թարգմանած է նաև Բասքալի խորհրդածութիւնները։

1846ին ճեմարանի վերաբացումէն ետք սկսաւ կրկին պաշտօնավարել հոն իբրև Տնօրէն և բարձրագոյն դասախօս, քիչ ետքը սկսաւ հրատարակել Պատրիարքարանի ծախքովն և Մկրտիչ Ալաթօնի ընկերակցութեամբ Հայաստան թերթը, որ 1848ին անցաւ ուրիշ խումբի մը՝ Սէրվիչէնի, Գր. Ազաթօնի, Մկրտիչ Մօմճեանի և Ն. Զօրայեանի և 1850ին անցաւ նորէն Տէրոյենցի խմբագրապետութեան մինչև 1852, երբ այդ լրագիրը վերջնականապէս փոխակերպուեցաւ Մասիսի։

1848ին Հռոմի նուիրակ Ֆէրիէրի կարտինալին հետ ունեցած է չահեկան տեսութիւններ՝ Տատեան Պօղոս պէյի տունը, որուն զրկուած հրաւէր նամակը նոյնութեամբ լուսանկարած ենք արդէն Մատթէոս կաթողիկոսի կենսագրութեան մէջ (Տես Թ. 191)։

1855ին սկսած է հրատարակել Զօհալ անունով հայատառ թրքաբարբառ թերթ մը (Տես Թ. 272) որու մէջ ի նպաստ Հռոմայ Պապին գլխաւորութեան գրած յօդուածները աղմուկի տեղի տուած են և այս առթիւ 1856 յունվար 19ին Պատրիարքարանի Հոգեւոր Ժողովի կողմէն տրուած որոշման մը համեմատ հետեւեալ յայտարարութիւնը տրուած է հան-

ղվճեցնի ու վճռական իսկույն տան, ոմանք ժամանակ
ձգձգելու, ոմանք ալ ոչ մի բան չանելու համար
ամեն տեսակ պատրվակներ կը գտնեն, ոմանք ալ
ուղղակի կը մերժեն, ինչպես որ ըրին Ռուսիոյ
ներկայացուցիչները, որոնք ամենայն ինչ կը
հաստատեն, բայց ոչ մի բան չեն կատարեր։

Ռուսիոյ ներկայացուցիչները Ռուսիոյ անունով
ստորագրեցին Բեռլինի դաշնագրին, որով Ռուսիա
կը պարտաւորուէր Բաթումը ազատ նաւահանգիստ
հռչակել, Կարսը, Արտահանը եւ Բայազետը
ամրոցներէ զրկել, Ալաշկերտի դաշտը եւ Մանազկերտի
գետակը Թուրքիոյ վերադարձնել, Ռուսիոյ
հպատակներուն համար հատուցում վճարել եւ
Հայոց նկատմամբ ստանձնած պարտաւորութիւնները
կատարել։ Ռուսիա ոչ մի բան չկատարեց։ Ան
ամրացուց Կարսը, Արտահանը եւ Բայազետը,
Ալաշկերտի դաշտը եւ Մանազկերտի գետակը
ինքնիշխանաբար իրեն վերադարձուց, հատուցում
չվճարեց եւ Հայոց նկատմամբ ստանձնած
պարտաւորութիւնները չկատարեց։

Ռուսիոյ ներկայացուցիչները Ռուսիոյ անունով
ստորագրեցին Բեռլինի դաշնագրին, որով Ռուսիա
կը պարտաւորուէր Բաթումը ազատ նաւահանգիստ
հռչակել, Կարսը, Արտահանը եւ Բայազետը
ամրոցներէ զրկել, Ալաշկերտի դաշտը եւ Մանազկերտի
գետակը Թուրքիոյ վերադարձնել, Ռուսիոյ
հպատակներուն համար հատուցում վճարել եւ
Հայոց նկատմամբ ստանձնած պարտաւորութիւնները
կատարել։ Ռուսիա ոչ մի բան չկատարեց։ Ան
ամրացուց Կարսը, Արտահանը եւ Բայազետը,
Ալաշկերտի դաշտը եւ Մանազկերտի գետակը
ինքնիշխանաբար իրեն վերադարձուց, հատուցում
չվճարեց եւ Հայոց նկատմամբ ստանձնած
պարտաւորութիւնները չկատարեց։

«Մեր ձեռքին տուէր Եփրատը մինչեւ Տիգրիսի
ակունքները, մեր ձեռքին տուէր Վանայ լիճը,
Ուրմիոյ լիճը, Կասպից ծովը, Սեւ ծովը, Միջերկրական
ծովը, Ատլանտեան ովկիանոսը, Հնդկաստանի
ամբողջ թերակղզին, Ասիոյ ամբողջ հարաւային
մասը, Եւրոպայի ամբողջ հարաւային մասը,
Գերմանիան, Ֆրանսան, Անգլիան, Իսպանիան,
Պորտուգալիան, Իտալիան, Ռուսիան, Սկանդինաւեան
թերակղզին, Ամերիկան, Աւստրալիան, Ասիոյ
հիւսիսային մասը, Աֆրիկան, Ամերիկայի
հարաւային մասը, Ասիոյ հարաւային մասը,
Եւրոպայի հարաւային մասը, Գերմանիան,
Ֆրանսան, Անգլիան, Իսպանիան, Պորտուգալիան,
Իտալիան, Ռուսիան, Սկանդինաւեան թերակղզին,
Ամերիկան, Աւստրալիան, Ասիոյ հիւսիսային
մասը, Աֆրիկան, Ամերիկայի հարաւային մասը,

ՕՕՒՐ

ԱՇԽԱՐՀԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄ

ԵՐԿՈՒՇԱԲԹԻ ՈՒ ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԸՆԴԱՄԵՆԸ

ՎՐԻՊԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔԸ ՆՄԱՆԱԿԸ ՉԻ ՄՆԱՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԷՋ ԱՅԼԵՒՍ ՏԱԿԻՆ ԹԱՐԻՔ ՕԼՈՒՆԱՆԼԱՐ ՏՎՅԱԼ ՏԻՐ ։ ՊԱՐՈՒՆԱԿԱԾ ԱՅՍ ՕՐԵՐՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԼԱՄԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ ՀԱՒԱՔՈՒԵՑԱՒ ԻՐ ՆԻՍՏԸ ՄԻՆՉԵՒ ՀԱՐԻՒՐԱՆԱԼՈՒ ՄՈՏԱԿԱ ՕՐԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆ ԻՄԱՑԱԾ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՐՑԵՐՈՎ ։

ԱՀԻՒՆ ՄԻՆ ԻՆՉՈՒԱԾԸՆ ՕԽՍԼԱՑՔՆԱ ՄԻՆՉԻ ՔՆՄԱԼԻՔ ՎԷՐՄԷԼԻ ՄԻՐ , ՉԷՕՂԼԷ ՔԻ՝ ՀԷՐ ՔՆՄ ՔԻ ՄԻՆԻՆ ԼԱՒՆ ԱԿԻՆ ԷՔՄԻՔԷՐԻՆԷՆ ԻՇՐԱՍԸՆԱ ՂԱՐԻԷՔ ՎԷ ՀԻՄՈՒՔ ԷՔ ՄԵՐ ԻՍԿ՝ ՔԷՆԻ ԹԱՊԻԻՍԻՆՏԷՆ ԵՕՂԱՐԸ ԼՇՐԱՒԱ ԳՈՒՏՔԷՔ ՔԷՍՊ ԷՔՒՔ ՕԼՈՒՂՈՒՆՈՒ ՄՈՒՅԱ , ՎԷ ՕՆՈՒՈՂ ԵԱ ԼՇԸՂ ՔԷՆԻ ԳՈՒՏՐԷՔԻՂԼԷ ԵԷՔԻՂՃԻՄԻՒՆ ԲՈՒՏԷԼԷՐՐ՝ ՈՒՆ ԹԷՆՊԻՀԱԹԸ ՄՈՒԱՎԻՆԷՔԻՂԼԷ ԵԷՔԻՂԷ ։

ՆՆՃԱԳ ՊՈՒ ՄԻՆ ՀԷՐ ՆԷ ԳԱՒԱՐ ՔԻ ԻՆՉՈՒԱԾՆ ԹԱՊԻԱԹԸՆԱ ԵԱՐՄԸՄ ԷՒԷՐ ԻՍԿ ՄԷ՝ ՃԷՊՐ ՎՇ ՂԸՐ ԷՔՄԷՁ . ՎԷ ՊԷՕՂԼԷ ԵՔԱՒ՝ ՄՐԱՄՆ ՄԱԳՈՒՍՏՈՒՆԱ ԵԷՔԻՂ ՃՄՂԱՔ ՔԷՆՏԻՍԻՆԻ ՊՕՉՈՐ ։ ՏԻՆՂԻՆ ԹԱՊԻԱԹԸՆԱ

272.—ՉՈՉԱՆ ԹԵՐԹ

Հոգիւոր ժողովոյս , վաննոյ ամենակալանքս ինքնայօժար սիրով ձեռամբ ստորագրեմք յաստիս ։

1856 յունվար 19ի . Պատրիարքարանս ի Խուժաստու

Պ . Կ Յակոբ Արքեպ . , Ն . Յովն . Վրդ . քարոզիչ Խապլտպի , Ն . Յովն . Վրդ . Ղալաթիոյ . Պ . Փոխանորդ Սարգիս Եպս . , Նիկոպոլսոյ Տէր Յովն . Վրդ . , Աբրահամ Վ . Էֆրոս . Յովն . Եպիսկոպոս Եղեսեան , Ն . Կարապետ Վրդ . , Փոխանորդ Ս . Երուսաղէմի Ն . Գրիգոր Վրդ . Եէնիխաբաւի , Անդրէաս Վրդ . Ղրկմրկի , Աթանագինէ Վրդ . , Իգնատիոս Վրդ . Բէրայի , Մկրտիչ Վրդ . Խրիմեան , Վրթանէս Վրդ . Կէտիկ Բաչայի . Մայր Եկեղեցւոյ Տէր Գէորգ , Մահտեսի Տէր Գալուստ Մինչափիւղի , Տէր Յարութիւն Գալատու , Տէր Ասատուր Ղրկմրկի , Յովհաննէս քհն . Փոխանորդ Իւսկիւտարու , Տէր Գրիգոր Մինչափիւղի , Տէր Յովհաննէս Ղրկմրկի , Տէր Փիլիպպոս Սամաթիոյ , Տէր Գրիգոր Պէշիքթաշու , Տէր Պողտասար Գալատու , Տէր Պողտասար ասագ Իւսկիւտարու , Տէր Յովհաննէս Ղալաթիոյ , Տէր Սահակ Պէկօղլուի , Գրիգոր վարժապետ , Տէր Յովհան Սիրգսեանց , Տ .

273.— ԵՐԵՒԱԿ

Երեմեայ Խապլտպի , Տէր Յարութիւն Գալաթիոյ , Տէր Գրիգոր Ղրկմրկի , Տէր Սրահն Էյիպի , Տէր Պօղոս Մայր Եկեղեցւոյ Տէր Մաղաքեայ Գալատու , Տէր Սամուէլ Ղրկմրկի , Գէորգ վարժապետ միաչէն գասատու ի Բերա ։

Ամենապատիւ և Վեհափառ Սրբազան Եղբայր

Մեծարելի գրութեամբ Բարձրաշուք Սրբազնութեան հրամայեալ էիք մեզ ներառութեան , զի և մեք ստորագրեցուք գոյատարութիւնն զոր առաքեալ էիք , ապա նչմարելով ի նոյն գմբութիւն ինչ իսաստից և գերդիմութիւն , առ ի չստանջել յաւիտեան գնելց մատց իսոյ ստորագրեմ այսպես ։

«Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ս. Հարք որչափ ճանաչեալ են զՊապին նախագահութիւն, և ես այնչափ միայն ճանաչեմ, աւելի ինչ կամ պակաս կամ հակառակ Ս. նախնեաց մերոց ոչ ճանաչեմ և ոչ ընդունիմ»։ Ահա զայս ստորագրութիւն տամ առ ի յանդորրու պահել զխիղճ մտաց՝ որով և յօժարամիտ բերեմ ի համբուրել զմեծարելի հրաման Սրբազնութեանդ, որում կամ յամենայնի բարեմաղթու։ Ն. Ծ. Տեառնդ

24 յունվ. 1856 (Կնիք) ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊՍ.

Ի Միջագիւղ

1856ին Զօհալ կը դադրի թերեւս նոյն յայտարարութեան հետեւանօք և յաջորդ տարին կրոկոի Երեւակ (տես թիւ 273) կրօնական ուսումնական և բանասիրական չաբաթաթերթն «կամենալով մաքառիլ իր ամէնաանհաչտ թշնամիների՝ բողոքականների և նորանց բերան Աւետաբերի հետ՝ բաժանորդների խնդրանաց հետեւելով»։

Երեւակ մինչև 1860 կանոնաւորաբար հրատարակուեցաւ, 1861ին 6 ամիս դադրեցաւ և Յուլիս ամսին նորէն չարունակուեցաւ մինչև մէկ տարի, այսինքն մինչև 1862 Յուլիս ամիսը, ուրկէ ետք Տերոյենց հրատարակելով պակաս մնացած թիւերը նորէն դադրեցուց, վերջապէս 1862 թուականին դիրքը մեծցնելով 4 տարի ալ չարունակեց և՝ 1866 թուականին բոլորովին դադրեցուց։

Այդ հանդէսներուն մէջ կը գտնուին ընդհանրապէս եկեղեցական հնախօսական և Ազգային յօդուածներ՝ ժողովրդական չատ պարզ լեզուով՝ և սահուն աշխարհաբարով մը գրուած։

1861—64ին՝ ջերմեռանդ պահպանողական՝ ջատագովն և փաստաբանն եղաւ «խաւարեալ» կուսակցութեան ու Երուսաղէմի վանքին ներքին վարիչներուն և սկսաւ գրել Պալեան Կարապետ ամիրաի դրամական խրախոյսովը՝ Պաստութիւն մը եկեղեցական լիակատար, զոր չարունակեց մինչև իր մահր 30 հատոր որոնք այժմ կը մնան Երուսաղէմայ Ս. Յակոբեանց ձեռագրաց մատենադարանին մէջ։

1868ին հրատարակեց իր Իրաւախոհերուն 3 տետրերը ընդդէմ Վեննայի Մխիթարեանց միաբան Հ. Յովսէփ Գաթրճեանի Հիմնական Տարբերութիւն անուն գրքին։

Տէրոյենց ունեցած է իր անձնական տպարանը և հրատարակած է քանի մը տարիներ գրպանի համառօտ և ընդարձակ օրացոյցներ։

1878էն ետք քաչուած է գրական և գործնական հրապարակէն և իր ծերութեան օրերը նուիրած է Եկեղեցական լիակատար պատմութեան։ Կնքած է իր մահկանացուն 1888 Յուն. 24ին Սկիւտարի մէջ 87 տարեկան։

Զինքը կենսագրած է հմուտ Յ. Գ. Մրմրեան հետեւեալ տողերով։

«Սո՛ւր, անխո՛նջ, կրօնական և աստուածաչընչական միտք մը՝ Յովհ. Տէրոյենց 19րդ դարի առաջին երեք քառորդին ամենէն բազմահմուտ և սկզբնատիպ լուսաւորչական Հայն է, որ կրցած է՝ գէթ իր գլուխին մատեան քառսին և քրիստոնէական ճկուն տրամաբանութեանը մէջ՝ հաչտեցունել կրօնքն, աշխարհական կենցաղը, մատենագրութիւնն ու փիլիսոփայութիւն մը աստուածաչնչական, որ սկիզբէն մինչև ի վախճան միակ քանոնի մը վրայ կը ճեմէ։ Զգած է մեծ ու փոքր 150 հատորի չափ գործ՝ մեծ մասով աշխարհաբառ ու ձեռագիր, որոնց գլուխն է իր Եկեղեցական պատմութիւնն՝ ի պահ դրուած Երուսաղէմի պատրիարքական թանգարանը։

Իբրև փորձանիչ իր մատենագրական մեծութեան և արեւելեան անսեթեւեթ անդրդուութեանն և համարձակախօսութեան՝ ունեցած է չատ հակառակորդներ, մանաւանդ ճահիլներու, բողոքականներու, ազատախոհներու մէջէն, որոնք անխնայ հարուածած են մինչև իր մեկուսացեալ ծերութիւնն անգամ՝ գլխաւորապէս 1860էն ասդին։ Բայց ինք միւս կողմէն փոխարինուած է թուրքահայ մեծամեծներէն, մանաւանդ եկեղեցականներէն, բացառիկ յարգանքով մը։ Ասոր համար ալ չատերը կը յորջորջէին զինքն Հայոց անվեղար Կաթողիկոսը։»

Տէրոյենց չատերէն ընդհանրապէս նկատուած է Կաթոլիկամիտ և խաւարեալ, իբր ապացոյց գտած ենք Թ. Միհրդատեանցի ձեռագրերէն 4 էջ որ 1858ին Տատեան Յովհաննէս Ամիրայի տան մէջ ժողովի մը նկարագրութիւնն է, ճըշտութիւնը մեզի մութ ըլլալով կը զետեղենք սոյն այդ գրութիւնը թողլով բոլոր պատասխանատուութիւնը Միհրդատեանցի վրայ։

«1858ին աչնան գիչեր մը որ բաւական երկար ու ցուրտ էր Պէչիկթաչ ժամը երկուքին միջոցները, Տատեան Յովհաննէս Պէյին տանը դուռը զարնուեցաւ որ նոր առանց վարանման

չուտ մը բացին. ներս մտնողը կարճահասակ և ոտուընները բաւականէն աւելի ծուռ մարդ մի էր դէմքին սեւութիւնը որ գիշերուան մութին հետ քիչ չատ ազգականութիւն ունէր քնչուէ մը տարբերութիւն չունէր այսու ամենայնիւ իւր վառվռուն աչքերէն կ'հասկցուէր որ մեծ տաղանդի տէր է, խօսուածքը կանոնաւոր և ազդու։ Այս մարդը տանը դռնէն ներս մտածին պէս իր սպասաւորին ըսաւ որ գիշերուան ժամը եօթնին ատենները նորէն գայ զինքը առնելու բայց քիչ մը մտածելէ ետքը ազդու կերպով մը՝ «կարելի է, այո անչուշտ եմ այս գիշեր չեմ կրնար գալ գնա հանգիստդ նայէ» ըսաւ ու շտապով սանդուխին աստիճաններէն վեր աճապարեց։ Սիրելի ընթերցող այս գիշերուան վրայ քիչ մը մտածել պէտք է. այս գիշեր ուրիշ հասարակ գիշերներէն տարբերութիւն ունի. այս գիշեր ժողովոյ գիշեր է անանկ ժողովոյ՝ որ հայոց համար մատնութեան վերջին գիշեր մը կրնանք անուանել առանց խղճի, այս գիշերուան ժողովը մատնութեան տասնուիններրորդ տարեդարձը կատարեց, և իր նպատակին կեդրոնը իրեն չատ մերձաւոր երեւեցաւ. որուն համար նոյն իսկ ժողովոյ անդամներուն մէջէն ալ ըսողներ եղան թէ մինչև տարի մը չիտեւեր կարելի է ամէն բան կ'ըլլայ կը լմենայ։

Հանդէսին նախագահն էր նոյն իսկ Տատեան Պէյ Ամիրայն. իսկ անդամները որ չատուոր ալ չէին, կ'բաղկանային քաջ կրօնագէտէ մը, վեղարաւոր ատենաբանէ մը, երկայնահասակ անմօրուս Եւրոպացի կրօնաւորէ մը. և քանի մը նոր չահասէր արբանեակներէ։

Նստան խուցերնին որ ներսէ ներս տանը հեռաւոր անկիւնն էր. լռութիւնը տիրած էր երբ Պէյը բարկութեամբ մը ըսաւ «աս ատէն եղաւ դեռ չեկաւ չգիտէ՞ր որ այս գիշեր ինչ որ ալ ըլլայ պէտք է որ հոս գտնուի, ահաւասիկ ժամը երկուքը կ'երթայ.»

—Պէյ անտարակոյս եղի հիմայ ուր է նէ կուգայ ըսաւ կրօնագէտ Պրուսացին.— Անոր հոս չըլլալը գիտես թէ առանց աղի կերակուր է որ ոչ համ ունի և ոչ հօտ ըսաւ վեղարաւոր Սեթեանը։ Ասոր վրայ նորէն լռութիւնը տիրեց ամէնուն վրայ բայց երկար չի տեւեց. վասն զի այն կարճահասակ մարդը որ քիչ մը առաջ յիշեցինք սենեակէն ներս մտաւ ու իրեն համար պատրաստուած տեղը բազմեցաւ, ասոր գալովը ժողովականաց վրայ նոր հոգի և նոր կենդանութիւն մը եկաւ, մանաւանդ Եւրոպացի հայագէտ կրօնաւորը որ իւր ուրախութիւնը չկրնալով զսպել, չուտ մը ելաւ անոր ձեռքը սեղմեց ու բարօրութիւն մաղթեց։ Այս մարդը Էօժէն Պօրէն էր որ ամէն հայու ծանօթ է, իրեն զզուելի գործքերովը. իսկ նոր եկողը որ այս ժողովին օրէնսդիր և մատնութեան գործադիրն էր Մանուէլեան Յակոբիկ աղան է. ինչպէս որ իրեն ծանօթներն ալ գիտեն, ասիկայ բաւական կարճահասակ է, և Էօժէն Պօռէն ալ բաւական երկայնահասակ. ուստի երբ իրարու քով եկան իրարու ձեռք բռնելու համար ժողովականաց ամէնն ալ սկսան քթերնուն տակէն խնդալ. այս միջոցիս Պրուսացին իրեն սովորական եղած զուարճախօսութեամբը անքաղաքավարութեան այս խօսքս հիւսեց «Էօժէն Պօռէն, Պատուելի, Ձեր երկուքնիդ 'ի վաղուց ասանկ իրարու քով չեմ տեսած, հիմայ տեսայ նէ, Նեղոս գետին մէջ պտտող Փարաւօնի մուկները միտքս ինկաւ որ կոկորդիլոսներուն անհաչտելի թշնամի են, անոնց վրայ կը պտտին ու վերջապէս անոնց ականջը մտնելով զանոնք կը մեռցնեն. Պատուելի, զգուշացիր որ Յակոբիկ աղան ալ Ձոր ականջը չի մտնէ։» Այս անհամ նմանութեանը վրայ ոտքի կեցող երկու բարեկամներուն սիրտը նեղացաւ ալ նէ ժողովականաց խնդալէն ստիպուած իրենք ալ սկսան խնդալ։ (որ և իցէ գանք մեր պատմութեանը)— Պարապ բաներով ժամանակնիս չանցունենք ըսաւ Տատեան Նախագահը թէ որ հասարակութեան համար դուրս ելլող կայ նէ թող ելլէ որ ետքը դուրս չելլուի։

—Իրաւունք ունիք Ամիրայ ըսաւ. ու դուրս աճապարեց իսկոյն Պրուսացի կրօնագէտը։ Այն եկաւ Սեթեան Յ. Վարդապետը գնաց, անոր ետեւէն Մանուէլեանը. վերջը Էօժէն Պօռէն սկսաւ խօսիլ այսպէս.

—Պարոնայք, Ձեր ջանքն ու աշխատութիւնը յուսացուածին չափ առաջ չ'երթար կոր, քանի որ ժամանակ կանցնի, Հայոց Ազգը մեր լարած որոգայթներէն այնքան հեռու կը փախչի, Հռովմայ Սուրբ Աթոռէն կ'խօրթնայ, մերըրած այսքան ծախքերը 'ի թերև պիտի երթան. ո՞ւր է այն Ձեր խոստացած մեծամեծ գործքերը, գիտէ՞ք, ասով տասնեւիններորդ անգամն է որ կը ժողվուինք միայն այս նպատակիս համար է. ուստի առանց խօսքս երկնցնելու ինչպէս որ ինձ ալ պատուիրած են. (այս միջոցիս նամակ մը հանեց գրպանէն) որոշեալ ժամանակի մը խօսք տալու էք այս գործին բոլորովին կատար-

25800 ղրչ. Ազգային կեանքն ժամանակը.
34000 » Վանը պիտի էրմէնի լլէ Բրօտեստանդ քրիստ. գրքոյն տպագրութեանը
2300 » Արդեգիր կուսին գրքոյն տպագրութեանը.
228000 » Ջամուռճեանին 19 տարուան ամսական կաշառք.
43000 » Սեթեան Յովհաննէս Վրդպ. ին 8 տարուան ամսական կաշառք.
25000 » Թախտական Հրեային տմր. կշռք. հրատարակութիւնը խափանելոյ.
729000 » Պէյլէքին Դպրատան տմր. ծախք.
1087100

Իր հեղինակութիւններն և թարգմանութիւնները: Ինվալի Շէրիֆ տաճկաբարբառ 1819 (Վեհապիր)—Ընթացք հայ դպրութեան մասն Ա. 1838 — Ճոյալ քալաքավարութիւն Թրգմ. 4 հատոր 1842.—Ճառ առաջին մարդոյ կրթութեան վրայ 1843 — Ցայտարար ուղղութեան Ա. 1849 — Ճանապարհ երջանկութեան Թրգմ. 1845.—Խորհրդածութիւնք Բասքալայ 1844—Ճառ Մկրտութեան 1849—Ճառ հաղորդութեան վրայ 3 հատոր 1845—46. — Հնախօսութիւն ազգայ 1846— Ցէրրիի կատալինային հետ տեսութիւն մը (Պէրպէրեան պատմութիւն էջ 330–347) — Բրիտանէական — Օրացոյց — Տեսութիւն հովուական 1852. — Զորք եղերք Թրգմ. 1853 — Տանիէլ տեղագրութիւն Երուսաղէմի 1855.— Սուրբ Ուսումն բարուց Թրգմ 1857 — Բանադատ 1860 — Ցաղագս մահու հալածչայ 1860—61 —Դիւաց գոյութիւնը և չարութիւնը 1862—կէնճ Քրիստոնեայ 1862—Խորհուրդ պատանի ընկերութեանց 1863 — Քրիստոնէական եկեղեցւոյ կառավարութեան վրայ 1861— Մեծն Նափոլէոնի մտածութիւնք 1865 — Իրատախտ 3 հատոր 1868 — 9 և 72— Հնախօսութիւն Հայոց Հեթանոսութեան Եմին Թրգմ. 1877 — Հայաստան, Զօնալ և Երեւակ Թերթերը—Թողած է չատ մըն ալ ձեռագրեր որոնք տպագնելուն հետ 150 հատոր կը կազմեն:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— 19րդ դար եւ Յովհ. Տէրոյենց.— Ստուերք հին դէմքերու Յ. Գ. Մուրատեան.— Հայոց Պարբերական մամուլը Լեւոնեանց էջ 163.— Պատմ. Հայ գրագրութեան.— 1888ին Ստեփէ, Մատիս եղբ. — Ջեռագիրք Թ. Միքրդտատեանցի. — եւլն:

մանը. ապա թէ ոչ կը պարտաւորինք բոլոր եղած ծախքերը հատուցանել Ձեր պրած պայմանագրութեանը համեմատ:

— Անտարակոյս եղիք Պատուելի բայց կ'ապշեմ որ, թէ նոյն ծախքերուն գումարը և թէ այդ նոր եկած նամակը մէկ մը այլէ անցուցնելնիք քաւ Մանուէլեանը:— Անհատական կրնաք կարդալ քաւ Էօժէն Պօռէն ու նամակը Ջամուռճեանին տուաւ. այն ժամանակը Ջամուռճեանը առաւ նամակը ու սկսաւ կարդալ այսպէս.

. . . . . «Էօժէն Պօռէին է» Գանք հիմայ այդ տեղի եղած Հայոց Ազգին համար խօսքը: Քանըսինդ տարիէ 'ի վեր մեր ընկերութիւնը անհատնում ծախքեր րրած է Հայոց անջատակալ մեծ մասին համար որ Հռովմայ Սթոռին դարձնէ զիրենք, այս դարձը մեր ընկերութեան օրչափ դժուար ընկալը դուն ինքնին գիտես, բայց տեսնելով որ ամենեւին մէկ օգուտ մը չի կրնար այնքան առատ վատնելը առանց խոհական մարդու մը պարագրութեանը' Ձեզ ընտրեց օրովհետև մասամբ վատած էր ընկերութիւնը Ձեր վրայ, մտնատանդ որ նոյն լեզուին բուռական անդեակ ալ էք. բայց կը զարմանայ ընկերութիւնը և իրաւամբ թէ ինչո՞ւ համար այսքան ժամանակուան մէջ և ոչ մէկ քայլ մը առաջ գնաց այս բարի պարծը:

Ընկերութիւնը սակայն չի խնայեր ձենէ, թէ պարծքով և թէ գրութեամբ մինչև հիմայ Ձեր առաջարկութիւններն ամենայն կատարած է, ձեզի խրկուած սակին գումարը 600000 վեց հարիւր հազար ֆրանքը անցաւ. ուստի առ այժմ սակից մինչև երկու տարի բոլոր ընկերութեան հատանութեամբ կը պարտաւորինք քեզի որ ամէն գործքերդ կարգի դնես այն մարդոյը հետ որունք այս գործին մէջ քեզի պիտի օգնեն:

Այս նամակը կարդացուելէն ետքը խորին լռութիւն մը տիրեց ամենուն վրայ, սկսան մտածել բայց Յակոբիկը իր ճարպիկութեամբը չուտ մը հաշուեհատումարը ձեռք առաւ ու նայեցաւ որ պաղիարէն գրուած է, տուաւ Ջամուռճեանին որ կարգայ:

Ջամուռճեանը սկսաւ կարդալ այսպէս:

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ ՔԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱ

1830--1892

274.— ՔԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱՑԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Ռափայէլ Պատկանեան ծնած է 1830 Նոեմբեր 8ին Նոր Նախիջեւանի մէջ, իր նախնական կրթութիւնը ստացած է իր հօր Տէր Գաբրիէլի մօտ. իսկ հիմնական ուսումը ստացած է 1840 թուականին մանելով Լազարեան ճեմարանը, բայց Պատկանեան չէ կրցած աւարտել իր ուսման ընթացքը՝ տառապած ըլլալով Թոքու վարժարանը իբր եկեղեցական ան վերջին դասարանէն. Թոքով Լազարեան ճեմարանը իր հօր թշնամիները պատճառաւ։

1849ին Թիֆլիս գացած է իր հօր քով։ Հոն Ներսէսեան դպրոցի ուսուցիչ կ'անուանուի որ առեն հայրն ալ անուշ էր դպրոցին և կը

մտնակցի 1850ի իր հօր տրամարկած Արտրատ չարտիայէրին։ Այդ միջոցին կը տրամարկէ իր առաջին բանաստեղծութիւնները պրտատելով, սրկէ ետք սկսած է պրել աշխատիլ։ 1851—52 իր տարեդարձին Քեռկէ Պատկանեանի հետ, Գորպատի համալսարանը կը յաճախեն, բայց նիհարակազմ միջոցներու պակասութենէն կը ծագուն Գորպատի համալսարանը և կը տառապին Մոսկուայ համալսարանի պրոֆեսորական դասախօսութիւններուն հետեւելու նպատակով։ Այդ ծրագիրին լրանալէն է որ կը տրամարկենք և «կաակը» առանուորը որ պրած է նոյն ժամանակ։

1854ին Մոսկուայի մէջ հայ առանուորները պրակտիկ ընկերութիւն մը կը կազմեն Գա Մաճ-Գա Թի Պա պրակտիկ անուան տակ, այսինքն երեք Տիմնադիրներու անուանց սկզբնատառերը միացած անուն մը, իրենց նպատակին էր ընդհանրոյն և մարդամանօքին պրատաժքներ ժողովրդական տրամարկութիւն ընել, որուն բանաստեղծական մասն կը պատկանէր Ռափայէլին և որ առիթ մը եղաւ իր ճոխ բանաստեղծութիւնները պրելու։

Այս Քամառ Քաղիպա պործը տրամարկուեցաւ ընդամենը 5 անուրակ և որու մէջ երեւցաւ առաջին անգամ Մայր-Արաքսին և Դօղօխանցի Ծիծեռնակը։

1855ի ակիզբները Պատկանեան Մոսկուայի մէջ երկու տարի ապրելէ ետք կը տեղափոխուի Պետերպուրգ՝ Զինուորական բժշկական ակադեմիան մանելու նպատակով և կ'իրապորձուի թէև բայց ինք փոխելով իր որոչումը կ'ընտրէ Արեւելեան բաժինը ուր և կ'աւարտէ 1860 թուին իր բարձրագոյն ուսումը։

Բայց ինք այդ միջոցին եռանդով կ'զբաղի Քամառ Քաղիպա ընկերութեան տրամարկութիւններուն և այդ 5 անուրներուն մէջ իր

տալէ 18 բանաստեղծութիւններ, և երկհատոր ինք եղած էր ամենէն հատորաւն և բեղմնաւոր մէկ աշխատակիցը այդ ընկերութեան, մինչ նոյնու հեռանալովը ինք կը շարունակէ այդ ծաձկանուններ Քամառ Քաթիպա և անկէ վերջ այնպէս կը ճանչցուի ամէն կողմ։

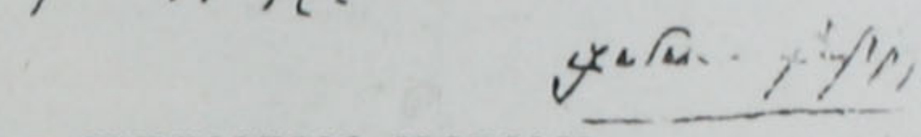

275.— ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻՆ ՁԵՌԱԳԻՐԸ

տառեր պարունակող տպարան մը ու այնտեղ կը հրատարակէ իր գրուածքները։

Նոյն տաներն էր Մարկոս Ազաթեկեանի հրատարակած Կաուկազ ամսաթերթին մէջ առնելէ առնչի բանաստեղծութիւններ, վարձան Մամիկոնեանի վիպատանութիւնը և քանի մը արձակներ Քամառ Բաղարիս. Թրեվոթէ, Խաչակրաց արշաւանքը Մ. Մնձասրեան ծաձկանուններով։

Քամառ Քաթիպա գոհ չը մնալով այս վիճակէն փափաքեցաւ իրեն յատուկ թերթը ունենալու։ Ուստի 1863 սեպտեմբերին հրատարակեց առաջին թիւը Հիւսիս բազմավէպ չորեքօրեայ թերթի (տես Թ. 276)։

Աշխատակիցներու թիւը մեծ չէր և բացի իր ծերունի հօր Տէր Գաբրիէլէն գրելէ ոչ ոք ունէր, այնպէս որ ինք գրագուած ըլլալով թերթին վարչական և գրական բաժիններուն չը կրցաւ բանաստեղծութիւններ գրել։ Հակառակ Պատկանեանի

276.— ՀԻՒՍԻՍ ԹԵՐԹԸ

1860 թուին իր ուսմանց չրջանը աւարտելէն ետք կը մնայ Պետերպուրգ իր հրատարակչական ասպարէզը չը թողնելու նպատակաւ. ձեռք կը բերէ հայ և օտար լեզուներու մեծամեծ ձանրերուն և նիւթական զոհողութիւններուն թերթին մեծ յաջողութիւն մը չընծեռնար և կը դադրի 1864ին։

Այդ թուականին կ'ամուսնանայ Առե-

մից Յովհաննէս Մէլիք-Զարմեանի աղջկան հետ և Պետերբուրգէն կը մեկնի 1866ին դէպ Նոր Նախիջեւան, վաճառելով իր տպարանը։

1867ին իր ծննդավայրը վերադառնալով կը ձեռնարկէ կազմել «Ժողովածոյք օտարազգի բառերի Ն. Նախիջեւանցոց լեզուի մէջ մտած» որ լոյս տեսաւ 1870 թուականին, անկէ ետք տեղափոխուեցաւ 1873ին Ռոստով ուր մնաց մինչև 1876։

Այդ միջոցներուն հրաւիրուեցաւ Նոր Նախիջեւանի և Պետրապիոյ թեմական դպրոցներու հայերէնի և աշխարհագրութեան ուսուցչութեան բայց հոն երկար չը մնաց դըժգոհութիւններու պատճառաւ և թողուց ու-

277.— ԳՐԻԳՈՐ ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ ԵՒ ՔԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱ

իր եղբօր Քերովբէ Պատկանեանի աջակցութեամբ հայ բարբառներու ուսումնասիրութեան համար նիւթեր հրատարակել սկսաւ, այս մասին կը խօսինք Քերովբէ Պատկանեանի կենսագրութեան մէջ։

Հոն 1867 թուին իր ամուսնոյն հետ բացաւ «Օրինակելի Բանսիօն» և մնալով քանի մը տարի ուսուցչութիւնը 1878ին ու յաջորդ տարին բացաւ «Մանկական Պարտէզ» անուն վարժարան մը որ շարունակեց մինչև 1880 երբ իր և ուրիշ քանի մը անձերու նախաձեռնութեամբ հիմնուած Արուեստական դպրոցին տեսուչ նշանակուեցաւ։ Այս պաշտօնը վարեց իրեն յատուկ եռանդով մը շարունակ 12 տարի մինչև իր մահը։

278.— ՔԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱՅԻ ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ

Բայց իրր ազգային բանաստեղծ Քամառ Քաթիպայի մեծությունը հոն է որ 42 տարւոյ անխոնջ գրական գործունէութեանը մէջ միշտ արձագանք եղած է ազգային կեանքի մտաւոր և բարոյական երեւոյթներուն և կենսական բարձր շահերուն և պահանջներուն, այն ամէն մտածումները և տառապանքները որոնք կրած են իր ժամանակակիցները՝ կենդանի կերպով պատկերացած է իրեն գործերուն մէջ:

1877—78ին խոր կերպով տպաւորուած կը գտնենք զինքը հարստահարութիւններէն, սակայն տառապածներու վիճակը բարւոքելու լուրերը զինքը խանդավառեցին և հարստահարուածներուն անվեհեր պաշտպանը դարձաւ, մտրակեց բռնապետութիւնը, յանդիմանեց Տաճկահայերու պախարակելի վախկոտութիւնը քաջալերեց զանոնք դէպի ինքնապաշտպանութիւնը, վերջապէս Քամառ Քաթիպա դարձաւ

279.— ԷՋՄԻԱԾՆԱՅ ՄԷՋ ՔԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱՅԻ ԱՐՁԱՆԸ

ճնշման և հալածման կենդանի լուսոքը. որ արծարծուեցաւ աշխարհքի մէկ ծայրէն մինչև և չատ արտեր արիւնոտեց, ասոր համար է որ Պատկանեան կոչուած է «Ազգային Բանաստեղծ»:

Գրած է վիպակներ և վէպեր և աշխատակցած Մեղու, Փորձ, Արձագանք, Արտաքս, Մշակ, Նոր Դար և Վարժարան թերթերուն:

1890 Յունիս Պօլիս այցելած է ուր մեծ պատիւներով ընդունուած. հոն Գր. Նիկողոսեանի հետ լուսանկարուած է ինչ որ կը վերեղենք հոս (տես Թ. 277):

Կը վախճանի Թիֆլիսի 1892 օգոստոս 22ին իր ծննդավայրին մէջ. Ն. Նախիջևան, ան/ինչպէս կը վկայեն Բրօֆ. Խալաթեանց իր կենսագրականը «Նորա ամեն մի ձեռնարկութիւնը, նորա բոլոր գործունէութիւնը նուիրուած է եղել ազգին: Նա էր և մնայ անչնաշխատ էր մեզ մէջ նիւթական կարօտ վիճակում, բայց և միշտ անտրտունջ և միշտ գոհ իւր վիճակից: Նա մեռաւ՝ որը թողնելով 9 զաւակներ և անմխիթար 4 միլիօն եղբայրներ սակայն և մի անուն որ երբէք չի մոռացուի քանի կը հնչէ հայկեան լեռներում»: Իր գամբարանին լուսանկարն ալ ձեռք անցուցած ենք ուր կ'արտասուէ իր քոյրը իր հարազատին յիշատակին (Տես Թ. 279):

Աղբիւրներ.— Ռուսահայ գրականութիւնը Լէօ.— Ռ. Պատկանեանի ընտիր երկասիրութիւններ. բրօֆ. Խալաթեան 1893:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԼԹԸՆ JEAN ALTHEN

1709--1774

Յօհան Ալթէն Հայ հոգեպէտը ծնած է Ճուլֆայ [Սպահան) 1711ին: Հայրը, որ նահանգին հարուստ կառավարիչն էր, ժամանակ մը Վիէննա Պարսկական դեսպանի պաշտօն ալ վարեց: Յօհան ճոխ դիրքի մէջ մեծցաւ մինչև 25 տարեկան: Այդ միջոցին տակաւին դժուարութիւն մը չէր եկած իր ընտանիքին վրան: Նադիր Շահ (1688—1747), որ Պարսկաստանի այնքան չարիք հասցուց և այնքան արիւն թափել տուաւ չնայելով Ալթէն ընտանիքին, որուն բոլոր անդամները ապահովեցան և հարստութիւնին պրաւեցաւ: Միայն Յօհան ազատեցաւ այդ չարէն: Ժամանակ մը նաքլ իրր գերի ծախուելու և ծախուեցաւ Աստրախան մէկ քաղաքը, ուր 15 տարի հոգ ժչակեց: Դերութեան այս երկար միջոցը չատ ծանր եկաւ խեղճ Ալթէնի համար, որ ինքզինք բայարձակապէս նուիրեց գաւառային աշխատութիւններու: Համբերութեան և համակերպութեան չնորհիւ յաջողեցաւ խաղալ իր պահապաններուն արհնտութիւնը և օր մը փախաւ ու ապաստանեցաւ Իզմիր, երկարատև չարչարանքներէ և անլուր զրկանքներէ ետք: Խեղճ ծերունին չէր կրնար հանգիստ գտնել քաղաքին մէջ, ուր մէկ օրէն միւսը ձեռք անցուելու վախը ունէր, ուստի գնաց պաշտպանութիւն խնդրելու Ֆրանսական դրօչին: Հիւպատոսը, Մ. Բէյսունէլ, բարեացակամութիւն ցոյց տուաւ այս դժբաղդ Հայուն համար: Պօլսոյ Ֆրանսական դեսպան կոմս Տէսաալէօրէն յանձնարարականներ բերել տուաւ Վէրսալլի արքունիքին ուղղուած: Նոյն հիւպատոսին դրամական օգնութեամբը, Ալթէն մեկնեցաւ Իզմիրէն ու Մարսէլիա գնաց 1759ին իր հետ առնելով Տօրթոն հատուած: Բայց հոն իր ակնկալած ժամադակութիւնը չգտնելով խեղճութեան մէջ ինկաւ և չկրցաւ վէրսալ երթալ: Այս չչտուտ օրերուն մէջ էր որ Հայ առաքելական ծանօթացաւ Մարսէլիոյի հարուստ բնտանիքի մը, որ բարեհաճեցաւ ընդունել զայն: Ալթէն ուժեղացաւ այդ բնտանիքին ազդկանը հետ, որ 29,000 ակուսի օժիտ մը բերաւ: Աղջկան ծնողքը մէկ պայման մը դրաւ, այսինքն Ալթէն կաթոլիկութիւնը պիտի ընդունէր: Ալթէն այս առաջարկութեան մէջ իր անձնական բարեկեցութիւնը չէր որ կը փնտռէր, այլ աւելի վերը և աւելի հեռուն կը նայէր: Կ'ուզէր իր հարստութիւնը գործածել, մէ աւելի հարստանալու և մէ՛ բարեգործելու համար իր Ֆրան-

սացի հայրենակիցներուն վիճակը՝ տորոնի մշակութիւնը ընդհանրացնելով անոնց մէջ։ Ուստի իր ամուսնութենէն քիչ ետքը, Ալթէն Վէրսայլ գնաց և Լուի ԺԵ.էն ունկնդրութիւն խնդրեց։ «Նշանաւոր արհեստաւորներ» անուն գրքին մէջ այս տեսակցութիւնը հետեւեալ կերպով կը պատմուի. «Երկու ժամի մօտ տեւող

280.— ԵՕՀԱՆ ԱԼԹԸՆ

*Musée Calvet*ին լուսանկարուած Պ. Կարապետ Քիւրճեանի ձեռամբ

տեսակցութեան մը մէջ, Ալթէն մետաքսի շինութեան նոր դրութեան մը վրայ այնքան տրամաբանօրէն և յստակօրէն խօսեցաւ որ թագաւորը խոստացաւ անոր ծրագիրներու գործադրութիւնը դիւրացնել»։ Կ՚ըսուի թէ Լուի ԺԵ. նաև իր պաշտպանութիւնը խոստացաւ։ Ալթէն՝ այս առաջին յաջողութենէն քաջալերուելով, դարձաւ Մօնբէլիէ և տորոնի մշակութեան փորձեր ըրաւ։ Բայց թշնամիներ ուզեցին արգելք ըլլալ անոր փորձերուն։ Բարիզի մէջ անոնք որ կը խորհէին թէ Ալթէնի դրութիւնը և փորձերը կրնային վնասել իրենց շահերուն, փութացին աբքունիքին մէջ վարկաբեկել զայն։ Ասկէց զատ Ալթէն պարտաւորուեցաւ պայքարիլ գիւղացիներու նախապաշարումներուն և տգիտութեան դէմ։ Լուի ԺԵ.էն մոռցուած, Ալթէն ապարդիւն փորձերու մէջ կորսնցուց իր կնոջ դրամօժիտը և այն ատեն որոշեց Մարսիլիա դառնալ աղքատ վիճակի մէջ։ Սակայն յետոյ կնոջը հետ գնաց Ավինիօն։ Հոն, տիկին Քլօսնէթ, մարքիզ տը Քօմօն և ուրիշ երեւելիներ հետաքրքրուեցան իրմով։ Ալթէն տորոնի մշակութեան առաջին փորձը ըրաւ Ավինիօնի մէջ, յաջողեցաւ և մեծ համբաւ շահեցաւ։ Եօհան Ալթէն մեռաւ 1774 նոյեմբեր 15ին, տան մը մէջ, զոր իրեն տուած

281.— *Rocher des doms*ի արձանին լուսանկարը

էր մարքիզ տը Քօմօն։ Կինը իրմէն առաջ մեռած էր, աղջիկ մը միայն թողլով, որ թշուառ վիճակի մը մէջ մեռաւ 1821ին. հիւանդանոցի մը մէջ։ Վօքլիւզի ընդհանուր ժողովը, յիշելով Ալթէնը, որ բովանդակ նահանգ մը հարստացուցած էր իր գիւտով, ուզեց իր երախտագիտութեան պարտքը հատուցանել և Ավինեօնի Քալվէ միւզէօնին մէջ մարմարեայ յիշատակարան մը կանգնեց (տես պատկեր 280)։ 1846ին ալ արձան մը կանգնեցին Նօթր Տամ տէ Տօմի մէջ (Տես պատկեր 281) որուն վրայ կը գտնուի հետեւեալ արձանագրութիւնը։

A Jean Althen Introducteur de la garance
Les vaselusiens reconnaissants

Այս երկու պատկերներն ալ կը պարտինք Sorbonի Օսմ. Ուսանող Պ. Կարապետ Քիւրքճեանի որ մեր խնդրանքին վրայ յատկապէս Ավինիօն երթալով լուսանկարած է։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Stamboul 10 փետրվար 1910.— Ժամանակ Թ. 704.— Larousse dictionnaire encyclopedique եւլն։

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

1840--1892

282 -3.— ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ ԵՒ ԻՐ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գարեգին Եպ. Սրուանձտեանց ծնած է 1840 Դեկտ. 12ին Վանայ Սանդենց թաղին մէջ, որ մասն է Այգեստանեայց Աչէմ — Մուրատխանենց հռչակաւոր թաղին։ Սանդը որու չուրջը մամիկներ և խալիվորներ կը բոլորուէին և մասալներ կը պատմէին, լերկ կապոյտ քարէ փորուած մի կոնաձև աւազան է, ուր թաղեցիները իրենց տարեկան ուտեստի պաչարը կը ծեծէին։ Մանուկ Գարեգին սնած գաւառական հեքեաթներով ու բնութեան գեղեցկութիւնով, ծնցուց իր մէջ այն խանդը և վառ իտէալը որով կ'արտայայտուի ան իր գրական գեղեցիկ գործերուն մէջ։ Գարեգին Սանդենց մանուկ հասակէն բեմասած եղած էր և իր պապերէն ու մամերէն լսած հեքեաթները կը պատմէր իր ընկեր մանուկներուն։

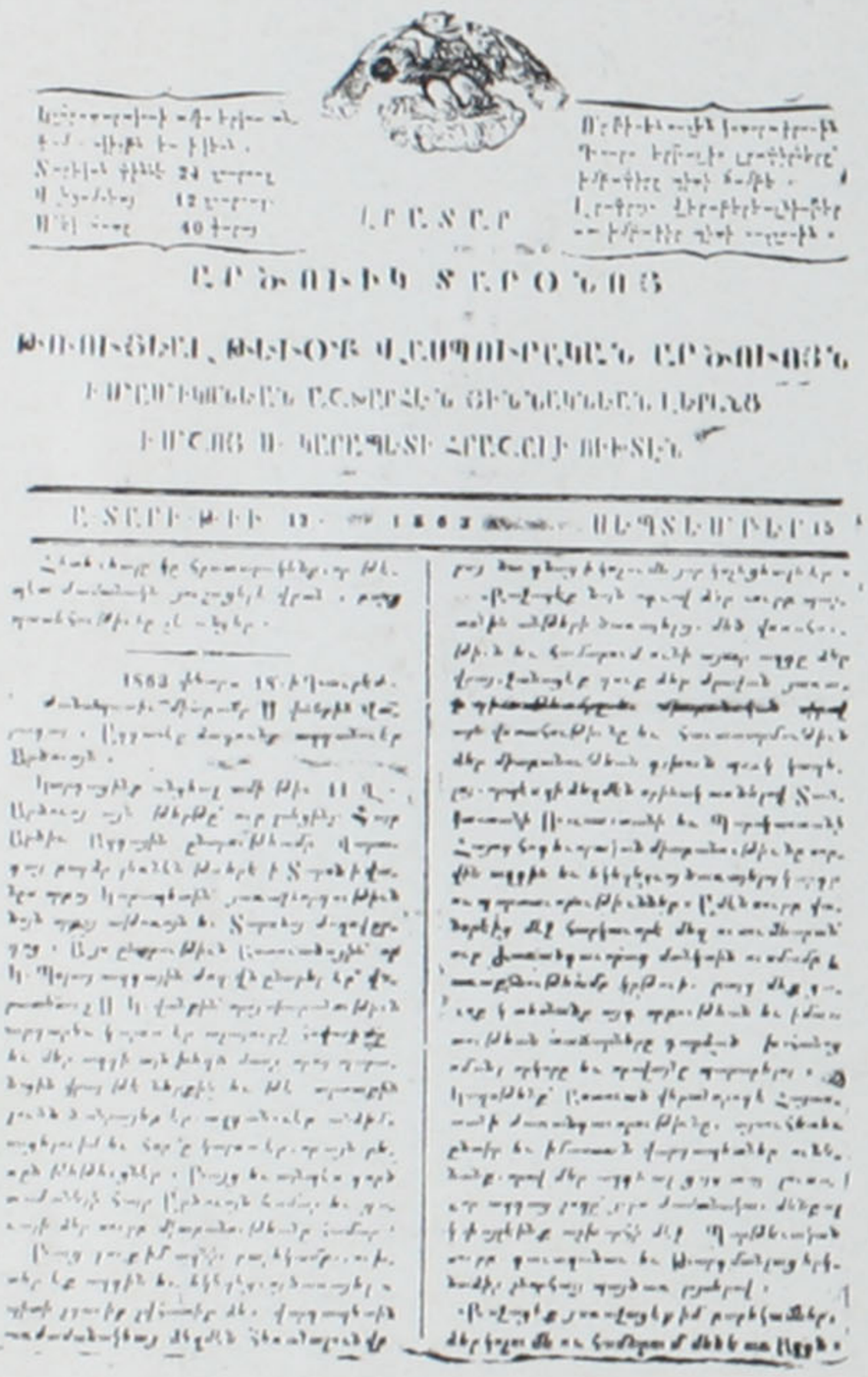

284.—ԱՐԾՈՒԻԿ ՏԱՐՈՆՑՈՑ ԹԵՐԹԸ

Հազիւ 10—12 տարեկան էր և Սաղմոսը մի քիչ կարդալ էր կարդալու, երբ սկսաւ կոչկակարութեան, սակայն հազիւ քանի մը ամիս զբաղեցաւ և դարձեալ դպրոց մտաւ ուր դասախօս էր Ջօլօզ Մահտեսի Օհաննէս վարժապետ և Սահառունի Աւետիս, բայց հոն չկրնալով գոնել իրեն պէտք եղած պաշարը երեք ընկերներ միասին փախան դէպ ի Վարագ սուր ընդունուեցան ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ։

Հայրենեաց «Արծիւ»ը՝ Հայրիկ, վարագայ կուսակրօնութիւն և վարդապետ կը ձեռնադրուի Յարութիւն Պատրիարք վճռապետանէ որ այն տեն առաջնորդ էր հոն. ապա կը դառնայ Վան։

Գարեգին Վ. Սրուանձտեանց 1864 թուին սկսած է հրատարակել Մշոյ Ս. Կարապետի Տպարանէն Արծուիկ Տարոնոյ անուն ամսաթերթը (տես թիւ 284). երբ արդէն Արծուի վաստակաբեր դադրած և հիմնադիրը՝ Խրիմեան Վարագէն հեռացած էր։ Իր նպատակն այն իտէալն էր որ կտակած էր իր մեծ վարժապետը, բայց դժբախտաբար կարգ մը պատճառներ արգիլք եղան իրեն և թերթը կարճ ի կարճ ընթանալով ալ չկրցաւ հրատարակուիլ և 1865ին դադրեցաւ. այս մասին Սրուանձտեանց հետեւեալը գրած է Արծուիկի վերջին տետրին մէջ։

«Ես ալ իմ ծնողին ճակատագիրն ունիմ, վաստակաբեկեալ Արծուին ճանաչող «Տարոնոյ Արծուիկ»ին պիտի չի զարմանար. բայց մեր սրտոյ բաժանորդներէն մէկ քանին հետեւեալ բաները ուղած են ասկէ մեզ— Տարերաց երկու մասէն, կ'ըսեն բաղկացած էր ձեր թերթին, վասն զի պարունը ծաւա, ամսոյ թուա, աշխատութիւնը մեծաւ, ձմեռը խոպանքա ընելիք բաներ։ Մենք չատ կը սիրենք պինդ իրեն հայրենեաց պատմաբեր թուղթին, բայց դուք չատ բանակռիւներ մը չունիք, չատոնց իմաստը չգտնելով, Արծուիկիդ թերթին՝ անոր կարօտ ենք, և կը փափաքինք յայտնէք մեզ թէ ինչ է աղին տասը դոզարման կամ ընդհատութեան. ձեր պատճառութիւնն արդեօք թէ անզգայ անյարմարութիւնն... — Կը պատասխանենք՝ Այո՛ տեղւոյն անյարմարութիւնն, անկարգութիւն, բանաւորութիւն, վանքի մանուկներ միաբանութիւն... և սոսկ ամենուն հայր չհասկրութիւնն է աղին որ գնայր Արծուին մատնեցին, Արծուիկի օրօրանը դարձուցին իրեն գերեզման, կապեցին գմամուլ, գոցեցին տապրան, փակեցին գառաջնորդարան, յրուեցին գվարժարան...

1868ին Կարին տրամադրուեցաւ իբր վարժ առաջ Կարնոյ առաքելարաններուն։

Մշոյ գործունեայ և մշոյ չարժուն կեանքը մը ունեցած է, գառաջ գանազան կողմերը առաջնորդ, Վանահայր, Տեղապահ, Պատուիրակ և քննիչի պաշտօններ վարած է չարունակ ու գանազան դէպքերու մէջ գտնուած և մշոյ գառաջնոյն ժողովրդին գոհունակութեանն արժանացած է։ Իր գլխաւոր պաշտօնավարու-

թիւնք եղած են Մուշ, Ակն. Վան, և Տրապիզոն։ Իրած է Աղերդութիւն Սահակայ Պարթեւի և Անկումն Արտաշիրի Արշակունեաց, որոնք 1868—70—72 թուականներուն ներկայացած են Վարագայ և Վանայ մէջ։ Հրատարակած է Ընթերցարան մանուկներու համար. Գրոյ Բրոց, Հնոց Նորոց, Շուշան Շաւարշանայ, Մանանայ, Բրիտանիէական, Թորոս Ագբար, (2 հատոր) և Համով Հոտով որոնք պնահատուելով Ս. Պետերբուրգի հնագիտական ժողովէն գինքը Անդամ նշանակելին։ Այս երկասիրութիւնները քանի քանի տպագրութիւններ ունեցած են թէ՛ Պոլիս և թէ Ռուսաստան։

1884ին հրաժարելով Վանայ օգնական առաջնորդութեան պաշտօնէն կրկին Պոլիս վերադարձաւ և վարձատրուեցաւ Ներսէս Պատրիարքէն, երկրորդ անգամ 1888ին Տրապիզոնի առաջնորդ նշանակուելու և էջմիածին կանչուելու ատ Մակար Կաթողիկոսէն Եպիսկոպոս ձեռնադրուելու։ Տրապիզոն երկար չը մնաց և Պօլսէն կանչուեցաւ իբր քաղաքական յանցաւոր և մնայ Բերայի Երրորդութեան քարոզչութեան և Կեդրոնական վարժարանի կրօնի ուսուցչութեան պաշտօններով։ Կրօնական ժողովոյ անդամ և փոխ ատենապետ եղած է։

1892 Նոյեմբեր 17ին վախճանեցաւ Ազգ. Հիւանդանոցի մէջ, զգալով դառնութիւնը խարխափ, ու հեռու հայրենիքէն ծննդավայրէն որուն կարօտը կը քաշէր. իր յիշատակելի մէկ գործն ալ եղաւ 1000 ռակուց կտակը Վանայ մէջ հաստատուելիք հիւանդանոցին համար և 30 ռակուց գումար մ'ալ եղիչէի գերեզմանին վրայ համեստ չիրիմ մը կանգնելու համար։ Օսմանեան Կառավարութենէն ստացած էր Գ. կարգի մէճիտիէ պատուանշան։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.— Հայոց պատերազմական վարդապետ Լեւոնեանց (1895).— Պատմ. Հայ նոր դպրութեան. Արեւելք 1891 թ. 2298.— Ազգագրական հանդէս 1902.—

ԳԱԲՐԻԷԼ ԵՊՍ. ԱՑՎԱՑՈՎՍԿԻ

1812--1880

Գաբրիէլ եպս. Այվազովսքի ծնած է Թէոդոսիա քաղաքը Ղրիմու մէջ, 1812 Մայիս 10ին։ Իր նախահայրերը սերած էին 200 տարի առաջ Լեհաստանի Կալիցիա նահանգը գաղթած Այվազ ազգանուն Հայ տոհմէ մը։

Իր նախնական կրթութիւնը ստացաւ Թէոդոսիոյ գաւառական դպրոցը և 1826ին 14 տարեկան էր երբ ղրկուեցաւ Վենետիկ Ս. Ղազարու վանքը ուրտեղ աւարտելով իւր ուսումը մտաւ Մխիթարեան միաբանութեան մէջ։ Ապա վարդապետ ձեռնադրուելով իր ընդունակութեան և աշխատասիրութեան չնորհիւ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Միաբանութեան մէջ։ Երկար ժամանակ վանքին Եւրոպական և Արեւելեան լեզուաց դասատուութեան պաշտօնները վարեց, յետոյ տառնձնեց նաև նոյն տեղի վիպասփայութեան և Աստուածաբանութեան ուսուցչի պաշտօնը և միեւնոյն ժամանակ վարեց Միաբանութեան ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնին պաշտօնը։ Վեց տարի ալ չարունակ հրատարակած է Բազմավէպ ամսագիրը զոր վանքն հիմնած էր 1843ին։ 1848ին Միաբանութիւնը գինքը Փարիզի Մուրատեան վարժարանին տնօրէն կարգեց։

1854ին Յովսէփ Մուրատեան վարժարանի տնօրէնութիւնը և Ճարտութիւն պէյի քով մտաւ իբր դասատու, այդ միջոցներուն էր որ Մխիթարեան հարց և իրեն մէջ գժտութիւն ծագելով հարկադրուեցաւ նորէն մայրենի եկեղեցւոյ ծոցը դառնալ։

Այդ միջոցին Այվազովսքի իր համախոհներէն Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայի (ետքը Իշխան Գուիտոն Լուսինեան) և Հայր Սարգիս Թէոդորեանի հետ միասին հիմնեց Փարիզու մօտերը Հայկազեան

Վարժարանը որ դժբաղդաբար երկար կեանք չունեցաւ և քիչ ատենէն փակելու հարկադրուեցան։

Գաբրիէլ Վ. 1855ին Փարիզու մէջ հիմնեց և հրատարակեց Մասեաց Աղաւնի պատկերազարդ հանդէսը երկու լեզուով Հայերէն և Գաղղերէն։

Թողիկոսի հրամանաւ նախ Գէորգեան Ճեմարանի տեսուչ և ապա Թիֆլիզի թեմական առաջնորդ անուանեցաւ։

1867ին Այվազովսքի Էջմիածին երթալով Գէորգ Կաթողիկոսէն Եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ իսկ 1871ին ստացաւ Արքեպիսկոպոսութեան

285.— ԳԱԲՐԻԷԼ ՎՐ. ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ

Այվազովսքի յետոյ դարձաւ Պոլիս և անտի գնաց Թէոդոսիա ուր Խալիպեանին ուսումնարանին տնօրէնութիւնը ստանձնելով նորէն չարունակեց Մասեաց Աղաւնիի հրատարակութիւնը Աւետաբեր Հայաստանեայց անուամբ Հայերէն Ռուսերէն և Ֆրանսերէն լեզուներով։ Խալիպեան Ուսումնարանին փակուելէն յետոյ Այվազովսքի միջոց մը մնաց Թէոդոսիա՝ երբ Գէորգ կաստիճանը և Ս Էջմիածնի Սինօդին անդամ անուանուեցաւ։ Գաբրիէլ Եպ. շատ կը փափագէր Էջմիածնի Ճեմարանը ի նորոյ կառուցանել, շատ աշխատեցաւ նաև հոն բերելու համար Խալիպեան Վարժարանի գոյքերը և մատենադարանը, սակայն Խալիպեանի մահէն ետք տպարանը և գոյքերը՝ Նախիջեւան իսկ մէկ մատենադարանը Էջմիածին փոխադրուեցան։

286.—ԳԱԲՐԻԷԼ ԵՊՍԿ. ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ

Այվազովսկիի գրական աչխատութեանց գլխաւորներն են. Օսմանեան պատմութիւն երկու հատոր (1842): Իր ուսուցիչ Հայր Աւգերեանի աչխատակցութեամբ (1836–1837) Հայկազեան լեզուի երկհատոր բառարանը որ միակ գանձարանն է Հայ լեզուի, և որուն ծանօթութիւններովը հարստացուց Հայ լեզուն Պատմագրաց ժողովածուն որ հրատարակուեցաւ Վենետիկի մէջ Իտալերէն լեզուաւ: Իր աչխատութեան կը պարտինք նաև Հայաստանի աչխարհացոյցը 10 տախտակներէ բաղկացեալ և տպեալ ի Փարիզ:

Ունի թարգմանած Քրիլովի առակները. Կենցաղօգուտ Բանք. Օրացոյց. Օրէնք վայելուչ, Կենցաղավարութիւն. Պատմութիւն Հին և Նոր Կտակարանաց. Պատմ. Ռուսաց եւլն. եւլն.: Նաև հրատարակած է:

Յայտարարութիւն Անցից Մուրատեան Վարժարանին, Պատմութիւն Վերադարձի երից վարդապետաց, Ուրուագիծ ոգւոյ եւ ընթացից Մխիթարեանց, Յանոսի յաղագս պապին, Խանգարմունք Հայերէն լեզուի. Ուղղագրութիւն լեզուիս Հայոց, Հազար և մի առակաւոր բանք. Լսարան, Նախակրթարանք Հայոց լեզուի. Քրիստոնէական վարդապետութիւն և մարմնակրթութիւն. Յաղագս մարդկային պարտուց, Դասագիրք մեկնութեան խորհրդոյ եւլն.: Իր ոճր չատ հարուստ է և հայագէտները հաւաստած են թէ անոր գրարառ լեզուն իր գեղեցկութեամբ կը նմանի մոր ոսկեդարու ճոխ Հայերէնին:

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ.— Բուրասան մանկանց 1885. — Յօրելեան Մխիթարեանց.— Փարոս Հայասանի — Արեւելեան մամուլ 1880.—

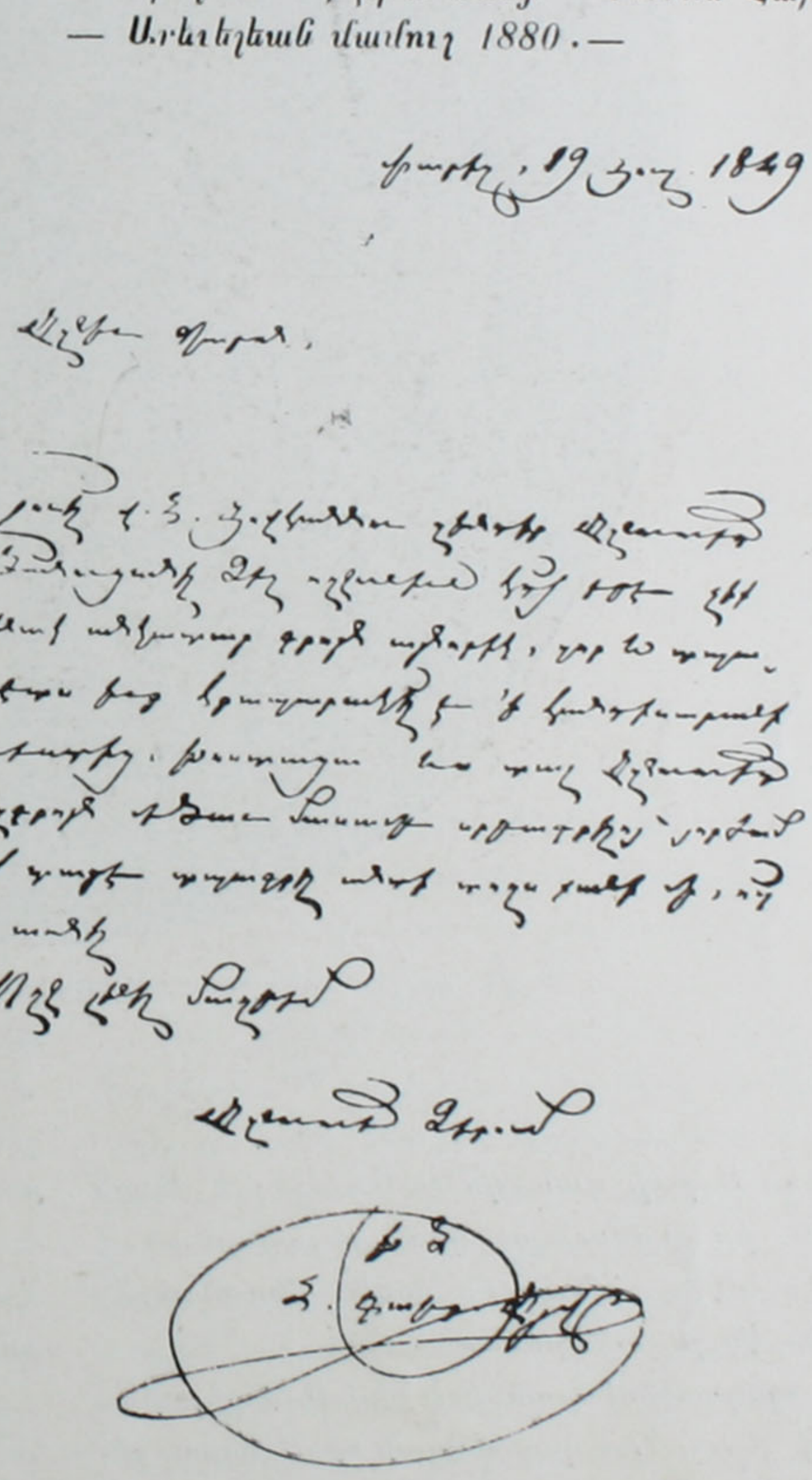

287.— ՆԱՄԱԿ ԳԱԲՐԻԷԼ ԵՊՍԿ.Ի

ԱՌԱՔԷԼ ՏԱՊՐՕ

1832 - 1875

288.— ԱՌԱՔԷԼ ՏԱՊՐՕ

Պետրոս Ապրօի զաւակն է Առաքէլ և ծնած է 1832ին, իր ուսմունքը կատարելագործած է Գերմանիոյ մէջ, հմուտ էր նաև Ֆռանսերէնն և Անգլիերէնն լեզուներուն։

Նախ պաշտօնավարած է Խոիվ Իսմայիլ փաշայի քով յետոյ Նուպար փաշայի օրով Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մէջ պաշտօն ստացած է (1870 —73)։ Երբ Սուտան և Նուպիա Իսմայիլ փաշայի լուծին տակն էր, ինք Մասավայի կառավարիչ անուանուեցաւ։ Այդ միջոցին Եգիպտոսի կառավարութիւնը պատերազմ բացած էր Հապէշի լուծին տակ գտնուող պղտիկ թագաւորութիւններու դէմ։

Ամերիկացի Հրամանատար Արծուրուպ կ'առաջնորդէր Եգիպտական 10000 հոգինոց բանակի մը՝ վարձկան զինուորներն ալ հաշուելով և իր նպատակն էր մինչև կօնտա հասնիլ։ Մասվա Եգիպտական քաղաք էր և այդ ճակատամարտին

ԳԱԲՐԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՐԱՇԵՑԻ

1867

Վերսկսաւ Եպ. որ Երուսաղէմէն գրեալ էր նոր տարին՝ 1832ին մի Հրամանի Եգիպտոսի առաջադրութեանէն. Երուսաղէմի Պատրիարքը Պաղտասարի Պատրիարքի վախճանեալ կ՚ըլլար Պետրոս Ալ՝ որ Ի սուրբ Գերեզմանի Վանականէ չուներնար եւս վիճակուելու, Հանապազորդ կը Ջարգուէր նոյն իր Հակառակորդներուն եւ ինքն ալ կը տագնապէր, իր գործէն ա-

պաստած է Պէյրութի Հիւանդին տեղն ուրիշ մը որ հպած է միսկ վիճակ ունի ատոնց:

Ցուսալից սպասով ունելով զանց նրբատորէն իր ծոցին Հասնելիք տարի 1875 թուին վիճակիր ինք չուտ գործակից էր և չուտ բարձր պիտի կրնար ունենալ Եգիպտոսէն պատուին վրայ, ձգած է չուտ մը Հետապրիլ:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ։ — Կ՚ԱԿՆ Շեհրեզեանի։ — Տ. Սիրական Թաւրեանի։ —

ԳԱԲՐԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՐԱՇԵՑԻ

1867

Վերսկսաւ Եպ. որ Երուսաղէմէն գրեալ էր նոր տարին՝ 1832ին մի Հրամանի Եգիպտոսի առաջադրութեանէն. Երուսաղէմի Պատրիարքը Պաղտասար Մարաշցի Գաբրիէլ Սրբազան Մահանաի Եպիսկոպոսի և միաբանութենէ Սրբոյ Երուսաղէմի ի 1839 ի 17 Դեկտեմբերի։

1843ին Պօղոս Եուսուֆ պէյ կը վախճանի, կենդանութեանը կասկ մը թողած էր որ կարասելու վասնզին ենթարկուած էր. Գաբրիէլ Սրբազանի ջանքերով վասնզը կ՚անհետանայ, Ինք Գալուստեանի բարեբարութիւններուն դլխաւոր թեկածը եղած է։

Այս միջոցներուն սակայն Երուսաղէմայ Ջաքարիա Պատրիարք կենդակով մը երբ առաջնորդ կը պրկէ Դաւիթ Վարդապետ Եգիպտացի գործքը պահ իր առաջնորդէն չընդունիր և ցուրտ վերաբերում մը կունենայ և անոնք կ՚ըսեն խռովարարները ձայը տալ. Եան կը դրկեն Դաւիթ Վարդապետը և այն օրէն Եգիպտացիք կը դադրի Երուսաղէմայ վիճակ ըլլալէն։

1859ին Հիւանդութեան պատճառաւ կը վճռէ Իտալիա ուր գարմանուելէ ետք կը վերադարձայ Եգիպտոս։ Ասիկ Սայիտ փաշա 500 ոսկի չափ նուիրած է իրեն՝ ազգականներու համար։

Օր մը Սայիտ փաշայի հետ տեսակցած ատեն

Մեսրոպ Վ. ի մեկնումէն ետք Թադեականցը Թիւնը Պատրիարքարանէն կը խնդրէ փոխանորդ մը, ու կը դրկուի Մկրտիչ Եպ. (ապա կաթողիկոս Կիլիկիոյ)՝ որ 2-3 տարի պաշտօնավարելէ ետք, ժողովրդեան դժգոհութենէն կը թողու պաշտօնը, անոր կը յաջորդէ Տ. Կարապետ ք՛հ. Անտամալի որ Գաբրիէլ Սրբազանի միակ ձեռնասունն էր։

Գաբրիէլ Եպ. քաշուելով Մարմինայի գեղեցիկ վանքին մէջ, առանձնացած կ՛ապրի և ուր կը վախճանի 1867 ապրիլ 21ին և կը թաղուի Գահիրէի եկեղեցւոյն մէջ։

Դամբարան Գաբրիէլ Եպսկ. Մարաչցիի
Գերզգօն հովիւ հօտին Քրիստոսի,
Աբգ Եպիսկոպոս Տպկպոլնաց առնմի
Բարեխնամ տեսուչ հոգւոց ամենի։
Բարւոյն բնաւիր պատուց արժանի
Ի Մարաչ ծնեալ ընկէց հայրենիօք
Էր ծաղկեալ ուղիղ անպատ առաքինօք
Լի ևս գոլ ուրեմն տագնապ կեղտոտեան
Բարեօք որ կրեա զայս պատուական պանծ
Յամի տեառն 1867 Ապրիլ 22

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ. — Փարոս 1897 Թ. 5.— (Ն. Ադոպատ)։ Գերեզմանատան արձանագրութենէ ձեռագիր։

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ

1758--1833

Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Մխիթարեան հնոտաբան վարդապետը ծնած է 1758 թուին Պոլսոյ մէջ և քեռորդին է Յակոբոս և Միքայէլ Չամչեաններուս։

Տասներկու տարեկան էր երբ իր ծնողքը զինքը կը դրկեն Վենետիկ Ս. Ղազարու վանքը ուր զարգանալով ուսմանց ու գիտութեանց մէջ, հետզհետէ կը սոսկայ եկեղեցական առաձնութիւնները կը վարդապետանայ և յետոյ քարոզչութեան պաշտօնով կը դրկուի Պոլիս 1786 թուականին, չորս տարի վերջ նորէն կը վերադառնայ Վենետիկ ուր կը ձեռնարկէ պատրաստել Ստորագրութիւն Հին Հայաստանի անուն գործը, որուն մէջ Հայաստանի առաջին նահանգէն սկսեալ մինչև 16րդ նահանգի մասին կը խօսի։

Հ. Ինճիճեան լրագրական ասպարէզին մէջ ալ մեծ արդիւնք ցոյց կու տայ հրատարակելով (1799-1802) Տարեգրութիւնք անուն տարեկան տետրներ (տես թիւ 291) որոնք երկրորդը կը համարուին Հայ լրագրութեան մէջ և առաւելութիւն մը ունին, այն է աշխարհաբարով ըլլալնին, թէև աղճատ աշխարհաբարով մը։

Հ. Ինճիճեան կրնայ նկատուիլ Արևմտեան աշխարհաբարի գրողներուն առաջին կարեւորագոյն դէմքը, իր աշխարհաբար առաջին հրատարակութիւնն է 1791ին Վենետիկ տպեալ աշխարհագրութիւն մը։

Տարեգրութիւնները կը պարունակեն նախորդ տարիին քաղաքական դէպքերը թէև չատ չահեկան պարունակութիւն մը չունին և մեծ մասամբ թարգմանութիւններ են, սակայն տեղ տեղ ալ ինքնատիպ մասեր կան։ Շահեկան են այդ գրքոյկները անոր համար որ Ինճիճեան կատարելապէս ժողովրդական լեզուաւ գրած է

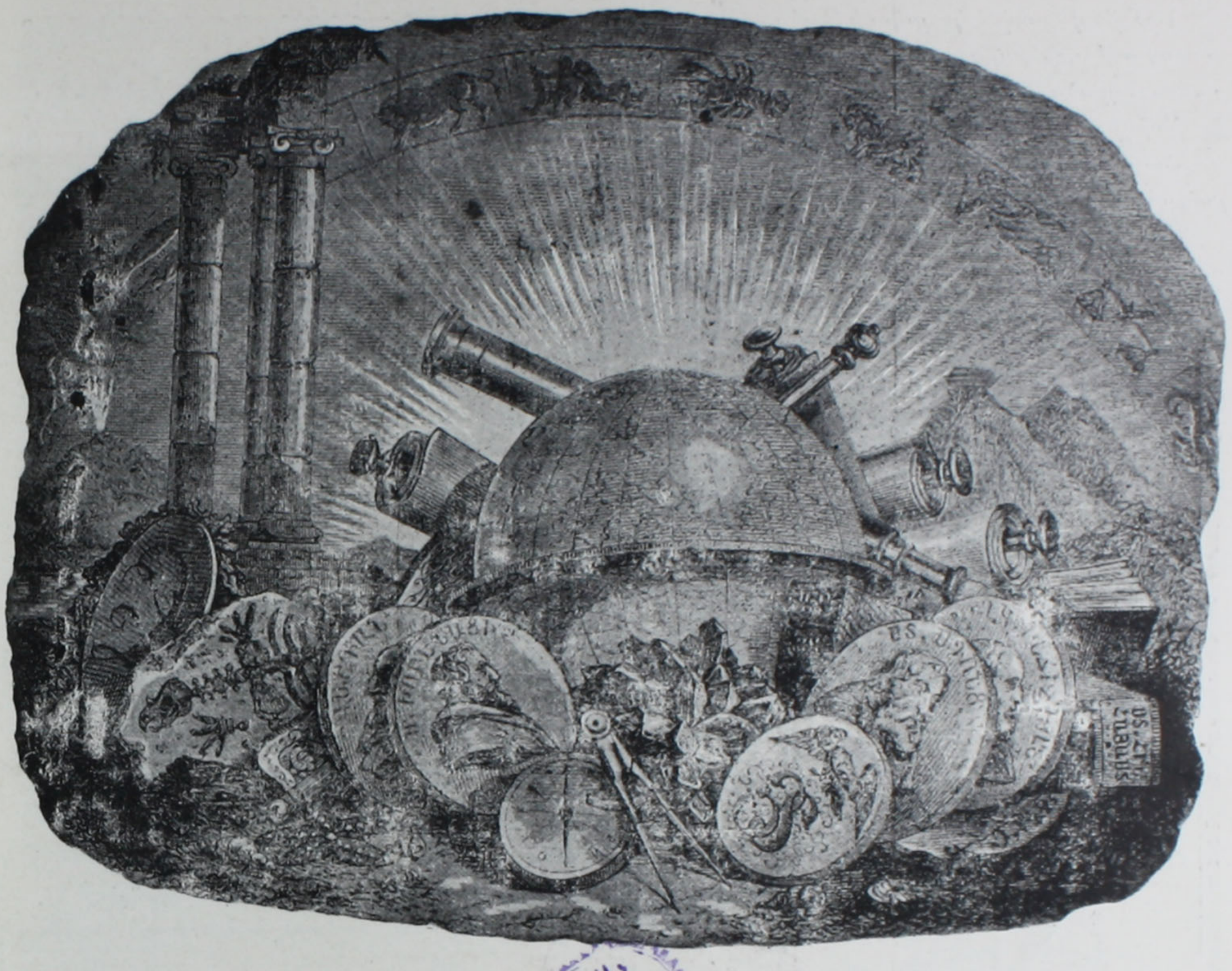

289.—Վենեցիկի Մխիթարեան տպարանին Յովհաննես ամիրայ Տատեանի ծախքով տպուած Աշլագին կողքի պատկերը

290.— Հայր Ղուկաս Ինճիճեան

ինչ որ մեծ կարեւորութիւն ունի արդի աշխարհաբառի տեսակէտով, իրր անոր նախնական վիճակը և առանց գրաբառի խառնուրդ ներկայացնող գիրք։

1803ին Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Տարեգրութիւնը կը փոխէ Եղանակ Բիւզանդեան Բազմավէպ, անունով տարեկան գրքոյկներու որ թէև նոյն գիրքը ունէր այլ աւելի ընդարձակ և օրացոյցի յաւելմամբ (տես թիւ 293)։ 1824ին հրատարակեց աշխարհաբառ բազմահատոր գործ մ'ալ Դարապապատում անունով որ դարու մը պատմութիւնն է։ Կարեւոր է նաև «Ամառանոց Բիւզանդեան»ը տպեալ 1794ին (տես թիւ 292). այս գիրքը լրջօրէն ուսումնասիրուած գործ մըն է, Հ. Ինճիճեան ինք դեգերած է Բիւզանդական պատմագրաց գործերուն մէջ և խորհուրդ հարցուցած է նաև Թուրք հեղինակաց, աւելցնելով անոնց վրայ իր սեփական դիտողութիւնները զորս ըրած է իր Պօլիս ընակութեան ժամանակ։ Իր այս գործը մեծ ընդունելութիւն գտաւ և առաջին մասը թարգմանուեցաւ Ֆրանսերէնի, նշանաւոր թերթերէ Moniteur, Mercurie Etrange, Journal Literaire և Journal Tipographique գովեստով խօսած են և գերմաներէն թերթերն ալ գնահատած են սոյն աշխատութեան արժանիքը։

1805ին վերստին կը դրկուի Պօլիս, այս տեղեկները իր քարոզութիւններուն պատճառաւ նախանձորդներ ունեցաւ և հալածուեցաւ, այդ պատճառաւ 1819ին Օտեսայ կը փախչի ուր քանի մը տարի մնալէն ետք կը վերադառնայ Պօլիս 70 տարեկան հասակին մէջ ապա կը վերադառնայ Վենետիկ 1828 մայիսի մէջ։

Ինչ ետք Վենետիկի վանքին սեղանակալ կ'անուանուի, զոր կը վարէ ամենայն կանոնաւորութեամբ մինչև 1833 որ տեղն կը վախճանի 75 տարեկան հասակ'ն մէջ։

Իր լուսանկարը չը պտնուեցաւ, Բայց Վենետիկ տպուած մեծադիր Ատլասի կոլքին վրայ գտնուած պատկերը որոնցմէ մին կը ներկայացնէ Հ. Ղ. Ինճիճեանը, թոթխչատակ Ալիշանի վկայութեամբ ճիշդ ու ճիշդ Հ. Ղուկասը ըլլալը մեզ համոզեցուց մարձակութիւն կատարելու յիշատակարանի մէջ նոյն պատկերը ուրիշ գտնելով պատրաստած է Պ. Ղուկաս Սրապեան։

ՏԵՐՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆ

1801 տարւոյն,

որ է

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Քաղաքական, Պատերազմական, Երկիրպետական, և Բանաստեղծական ոճոյց և գիպուածոց աշխարհի։

Յիշատակելի անուանց և հասուկ բնից, զորս ի ֆռանգերէն և իտալերէն արձանագրեցի, Հայոց գիրուք, գիրուք, որ հնուք, վանականաց։

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ.
Ի Վանս սեպհ Ղազարու։

291.— *Հայոց երկրորդ տիրքը* ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ *հրատարակած ի Հ. Ղ. Ինճիճեան*

Իր հեղինակութիւնները.— *Սմբատեանց Բիւզանդեան* 1794. — *Նոյն.* — (*Իտալերէն* 1833). — 2. *Աչխարհագրութիւն Օսմանեան տէրութեան* (*Անտիպ*). — 3. *Ստորագրութիւն Հայաստան Աչխարհի* — 4. *Դիտապատում* 8 *հատոր.*— 5. *Համառօտագրութիւն Աչխարհագրութեան.*— 6. *Վարք երիւեղի Սբոյ.*— 7. *Ազգաբեր.*— 8. *Եզանակ Բիւզանդեան.*— 9. *Հնախօսութիւն Հին Հայաստանեայց* 3 *հատոր.*— 10. *Աչխարհագրութիւն* 11 *հատոր։*

Աղբիւրներ. — *Մխիթարեան Յոթեղեան.* — *Հ. Ալիշան.*— *Պատմութիւն Հայ շրագրութեան Դաշխմեանեան.*— *Հայ պարբերական Մամուլը Լեւոնեանց* — *Պատմութիւն աչխատիւքար Հ. Ասատուր* (*ձեռագիր*),— *Կենսագրութիւն երեւելի արանց* (*Ա. հատոր*)—։

Ե Ղ Ա Ն Ա Կ

ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՆ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՏԵՍԻՆ Հ. ՂՈՒԿԱՍՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԻՆՃԻՃԵԱՆ

Ի ՄԻԱՐԱՆՈՒԹԵՆԷ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

1816

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի Վանս սեպհ Ղազարու

293.—ԵՂԱՆԱԿ ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՆ ԲԱԶՄԱՎԷՊ *Հայոց երրորդ տիրքը*

Ա. Մ Ր Ր Ն Ո Յ

ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՆ

Ի Նեղուցին Կոստանդնուպօլսոյ կոչեցեալ Ի տաճկաց,

ՊՕՂԱԶ ԻՉԻ.

Յորմէ յառեալ և յոլորտս էվրոպի ազգին։

Յօրինեալ Ի հայր Ղուկաս վարդապետ Ինճիճեան կոստանդնուպօլսեցւոյ Ի միաբանութէ գերյարգոյ Մխի. Թարեայ Ամծի աբբայի։

Յամ տեառն 1794. Ի մայիսի. 10. և Ի Թուականիս հայոց ռամէ։

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի Վանս սեպհ Ղազարու.

Հրամանաւ Ամենայնի

292.— *Ամառաւոց Բիւզանդեան*

